

ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ

ΕΙΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΝ Ε. ΜΥΛΩΝΑΝ

ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ
ΕΙΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΝ Ε. ΜΥΛΩΝΑΝ

ΤΟΜΟΣ Δ΄

ΑΘΗΝΑΙ 1990

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθήνα
ISBN set 960-85025-2-7
τ. Δ΄ 960-85025-8-6

*Κατὰ τὸν Κανονισμὸ τῶν Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, οἱ συγγραφεῖς εὐθύνονται
γιά τὴν ὀρθότητα τῶν βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῶν ἐκδόσεων ἀρχαίων κειμένων
ποὺ ἀναδημοσιεύονται στὶς ἐκδόσεις τῆς*

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Ἑπιμέλεια ἔκδοσης: Κλεοπάτρα-Ἀννα Δάκαρη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Π. Μ. ΜΥΛΩΝΑΣ: Βιτρουβίου τὰ δέκα προοίμια. Δείγματα γραφῆς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ λατινικοῦ συγγράμματος: De architectura	1-81
Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ: Οἱ τοιχογραφίες τοῦ «Ἁγίου Πέτρου» Γαρδενίτσας (πίν. 1-20)	82-134
Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ: Ἡράκλεια Σιντική (πίν. 21-27)	135-207
Ι. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ: Συμβολὴ στὴν ἔρευνα καὶ γνώση τοῦ ξετροχάρη ἀνεμόμυλου τῶν νησιῶν μας (πίν. 28-39)	208-284

ΠΙΝΑΚΕΣ

Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ: Ἐπίλογος

ΠΡΟΟΙΜΙΟ ΣΕ ΜΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ

ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΥ ΤΑ ΔΕΚΑ ΠΡΟΟΙΜΙΑ

ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΓΡΑΦΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΤΟΥ ΛΑΤΙΝΙΚΟΥ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΟΣ:

DE ARCHITECTURA

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΧΟΛΙΑ

Στὸν Ἀνθρωπο, στὸν Δάσκαλο
Γεώργιο Ἐ. Μυλωνᾶ
ἓνα ἔμπρακτο εὐχαριστῶ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ*

Τὸ μόνο ὁμοιογενὲς καὶ ὁλοκληρωμένο σύγγραμμα περὶ ἀρχιτεκτονικῆς τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἀρχαιότητος ποὺ ἔχει φθάσει ὡς ἐμᾶς ἀλώβητο, ἀλλὰ χωρὶς ὄνομα συγγραφέα, χωρὶς τίτλο καὶ χωρὶς σαφὴ χρονολόγηση (!), εἶναι τὸ γνωστὸ ὡς *De Architectura*, ἔργο ποὺ ἀνάγεται στὴν περίοδο ἀπὸ τὰ μέσα τῆς τέταρτης ὡς τὰ μέσα τῆς δεύτερης δεκαετίας π.Χ., καὶ ἀποδίδεται στὸν Ρωμαῖο ἀρχιτέκτονα Βιτρούβιο. Σύμφωνα με ἀναφορὲς σὲ πολλὰ χωρία του, τὸ σύγγραμμα στη-

* Εὐχαριστίες ὀφείλει ὁ γράφων στὸν Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, καθηγητὴ κ. Κωνσταντῖνο Τρυπᾶνη γιὰ τὶς συμβουλές του, ὅπως ἐπίσης στὸν καθηγητὴ Mario Vitti καὶ στοὺς γεν. διευθυντὲς τῶν Κέντρων Ἑρεῦνης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ.κ. Λέανδρο Βρανούση καὶ Λίνο Μπενάκη, στὴ δρᾶ Ἑλλῆ Κ. Μυλωνᾶ, στὸν δρᾶ Μανώλη Κορρέ καὶ στὸν καθηγητὴ Σάββα Κονταράτο· ἰδιαίτερος ὁμοῦς στὸν καθηγητὴ τῆς Κλασικῆς Φιλολογίας κ. Κρίτωνα Πανηγύρη καὶ στὸν ἐρευνητὴ φιλόλογο, συντάκτη τοῦ Κέντρου Ἐκδόσεως Ἑργῶν Ἑλλήνων Συγγραφέων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Ἀλέξανδρο Κεσίσογλου, δρ. Φ., —τώρα πλέον Καθηγητὴ τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων— γιὰ τὸ ἀδιάπτωτο ἐνδιαφέρον τους καὶ τὶς συμβουλές τους. Ἀκόμη, ὀφείλει νὰ ἀπευθύνει εὐχαριστίες στὸ Center for Advanced Study in the Visual Arts (CASVA) τῆς National Gallery of Art, στὴν Οὐάσιγκτον τῶν Η.Π.Α., με ὑποτροφία τῆς ὁποίας διήνυσε ὁ γράφων ἀποδοτικὸς μῆνες βιβλιογραφικῆς ἀναζήτησης στοὺς ἀνεξάντλητους θησαυροὺς τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κογκρέσσου καὶ τῶν ἄλλων πανεπιστημιακῶν ἰδρυμάτων, γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης τοῦ Βιτρούβιου.

Ὁ γράφων εὐχαριστεῖ ἀπὸ τῆς θέσης αὐτῆς τὴν κυρία Ἑλλῆ Schwab καὶ τὸν ἀείμνηστο σύζυγό της, καθηγητὴ Γεώργιο Schwab, τὸν καθηγητὴ κ. Luigi Beschi, τὸν συνάδελφο ἀρχιτέκτονα κ. Erné Dufau καὶ τὸν κ. Κώστα Ἰ. Καρρά, γιὰ τὴν εὐγενέστατη, πλουσιοπάροχη καὶ μακρόχρονη φιλοξενία τους, ἀντιστοίχως στὸ Μόναχο, τὴν Ρώμη, τὸ Παρίσι καὶ τὸ Λονδίνο, ποὺ κατέστησε δυνατὴ τὴ γνωριμία με τοὺς θησαυροὺς τῶν μεγάλων βιβλιοθηκῶν περὶ τὸ θέμα τοῦ Βιτρούβιου.

Βεβαίως, ἡ ἐργασία αὐτὴ ἐγινε γιὰ νὰ τιμηθεῖ ὁ Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς. Πρέπει ὁμοῦς νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι κατὰ τὴν σύνταξή της ὁ γράφων δὲν ἐλησμόνησε ὅτι ὑπῆρξε δάσκαλος καὶ εἶχε κατὰ νοῦν, με κάποια παιδευτικὴ ἐλπίδα, τοὺς

ρίζεται σὲ ἀρχαῖες ἑλληνικὲς καὶ ἑλληνιστικὲς πηγές — κυρίως τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. —, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὰ θεωρητικὰ του τμήματα. Ἀντιθέτως τὰ κεφάλαια ποὺ πραγματεύονται θέματα τεχνικῶν ἐφαρμογῶν ἀναδεικνύουν τὶς πολλὲς γνώσεις τοῦ συγγραφέα.

Ποῖος ὁ συγγραφέας

Τὸ σύγγραμμα παρουσιάζει τόση ὁμοιομορφία τεχνικῆς συλλογιστικῆς, συγγραφικοῦ χαρακτήρα καὶ ἀναφορῶν στὸν βίον, τὴν πείρα καὶ τὶς πέραν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα, ὥστε νὰ γίνεται δεκτὸ ὡς ἔργο ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, ἔστω καὶ ἂν ἡ σύνταξί του μπορεῖ νὰ διήρκεσε μακρὸ χρονικὸ διάστημα, ἴσως δύο δεκαετίες, ἢ ἂν, στὴ διατύπωση ὁρισμένων κεφαλαίων, διαφαίνεται ἓνας δανεισμὸς ἀπὸ πηγὲς διαφορετικῆς. Τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα δὲν ἀναφέρεται στὸ κείμενο ἀλλὰ εἰκάζεται συμπερασματικὰ ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος *Vitruvius* ὡς μία ἀπὸ τὶς πηγὲς ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος (77 μ.Χ.)¹, πρᾶγμα ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Βιτρούβιος εἶχε ἀπὸ τότε ἤδη ἀναγνωρισθεῖ ὡς αὐθεντία ἢ τουλάχιστον ὅτι τὸ σύγγραμμά του ἦταν παραδεδεγμένο ἐγχειρίδιο στὴν πράξη, ἑκατὸ χρόνια μετὰ τὴ σύνταξί του. Τὸ ὄνομά του ἀναφέρεται ἐπίσης ὡς *Vitruvius architectus* ἀπὸ τὸν Sextus Frontinus (98 μ.Χ.)², ἐνῶ ὁ M. Cetus Faventinus³ (3ος αἰ. μ.Χ.)⁴, συντάκτης ἐπιτομῆς ὁρισμένων κεφαλαίων τοῦ συγγράμματός του, τὸν ἀναφέρει ὡς *Vitruvius Polio*. Ὁ Choisy⁵, βάζοντας ἓνα κόμμα μετὰ τῶν δύο αὐτῶν ὀνομάτων, διακρίνει δύο διαφορετικὰ πρόσωπα, πιθανῶς ἀρχιτέκτονες καὶ συγγραφεῖς, παρατήρηση μετὰ τὴν ὁποία συμφώνησαν ἀργότερα ὁ Granger⁶ καὶ οἱ πλεῖστοι ἀπὸ τοὺς

μαθητὲς του καὶ τοὺς νέους συναδέλφους ἀρχιτέκτονες καὶ ἀρχαιολόγους. Θὰ πρέπει λοιπὸν οἱ εἰδικοί, ποὺ ἔχουν κάθε δικαίωμα νὰ κρίνουν με ἀυστηρότητα, νὰ ἔχουν ὑπόψη ὅτι γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν ὁρισμένες πλευρὲς τοῦ θέματος ἔχουν ἐπεκταθεῖ κατὰ ἓναν τρόπο ἴσως ἄνισο σὲ σχέση με ἄλλες, με πρόθεση ὅμως πληροφοριακὴ καὶ διδακτικὴ.

Πρέπει ἀκόμη νὰ ἐξηγηθεῖ ὅτι στὴ μελέτη τοῦ κειμένου τοῦ Βιτρούβιου, ὅπως καὶ κάθε κειμένου, προσφέρονται δύο προσβάσεις: μιὰ τοῦ ὁμοτέχνου μετὰ τὸν συγγραφέα, στὴν περίπτωσή μας τοῦ ἀρχιτέκτονα, τοῦ ἱστορικοῦ τῆς τέχνης καὶ τοῦ ἀρχαιολόγου — καὶ αὐτὴν ἀκολουθεῖ μοιραίως ὁ γράφων — καὶ μιὰ ἄλλη τοῦ φιλολόγου, τοῦ γλωσσολόγου καὶ τοῦ παλαιογράφου. Σημαντικὲς εἶναι καὶ οἱ δύο, ἄλλωστε φωτίζουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη· ἐν τούτοις ἡ δευτέρη πρέπει νὰ προηγῆται τῆς πρώτης ὥστε νὰ ἐξασφαλίζει ὅτι τὸ ὑπὸ μελέτη ἀντικείμενο προσφέρεται σὲ σωστὲς τοῦ ὄψεως. Στὸ παρὸν μελέτημα χρησιμοποιήθηκε ἡ ἐκδοσὴ τοῦ C. FENSTERBUSCH (1976), ποὺ θεωρεῖται διεθνῶς ὅτι ἔχει ἐπιτύχει τὴν ἀριστη ἀποκατάστασιν τοῦ ἀρχαίου κειμένου (βλ. CALLEBAT, L., BOUET, P., FLEURY, PH., ZUINGHEDAU, M., *Vitruve de Architectura, Concordance*, Hildesheim-Zürich-New York 1984, 7, σημ. 3).

1. PLINIUS SECUNDUS, *Naturalis Historia*, τ. 1ος, περιεχόμενα καὶ πηγὲς γιὰ τὰ βιβλία XVI, XXXV, XXXVI (Index Auctorum), κείμενο καὶ μετάφραση H. RACKHAM (London 1944) 160, 161.

2. SEXTUS JULIUS FRONTINUS, *De Aquaeductu urbis Romae*, βλ. BENNET, C.E. and MC ELWAIN, M.B., (London 1925) 366.

3. M. CETIUS FAVENTINUS, *De Diversis Fabricis Architectonicae*, βλ. PLOMMER, H., *Vitruvius and later Roman building Manuals* (Cambridge 1973) 40-41: *De artis architectonicae peritia multa oratione Vitruvius Polio aliiue auctores scientissime scripsere*.

4. Ὁ C. FENSTERBUSCH, *Vitruv, Zehn Bücher über Architektur* (Berlin 1976) 10, τὸν τοποθετεῖ στὸν 3ο αἰ., ἐνῶ οἱ SCHANZ u. HOSIUS πρὸ τοῦ μέσου τοῦ 3ου αἰ., βλ. σημ. 7.

5. CHOISY, A., *Vitruve* (Paris 1971) III, 259, n. 2. Σχετικὰ μετὰ τὸ ἐρώτημα ποῖα εἶναι ἡ ὀρθὴ γραφή, *Pollio* ἢ *Polio*, ὁ KROHN, *Questiones Vitruvianae, particula I: de M. Ceti Faventini epitoma*, Inauguraldiss. (Berlin 1896) σημειώνει ὅτι *Pollio* καὶ *Polio* προέρχονται ἀπὸ γραφὲς σὲ διαφορετικὰ χειρόγραφα.

6. GRANGER, F., *Vitruvius on Architecture* (London 1934) II σ. XVII.

μελετητές. Ἄς σημειωθεί ὅτι σύγχρονοι τοῦ Βιτρούβιου, ὀνομαστοὶ ἀρχιτέκτονες τοῦ Αὐγούστου, ὑπῆρξαν οἱ *Vipsanius Agrippa* καὶ *Asinius Polio*, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ ἀρχιτέκτονα μὲ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ὄνομα, τὴν ἐποχὴ τοῦ Βιτρούβιου. Διάφοροι μεταφραστές του, ὑπομνηματιστές καὶ ἐκδότες, ἔχουν προτάξει στὸ ὄνομα τοῦ Βιτρούβιου τὰ ἀρχικὰ *M.* ἢ *L.* ἢ *M. L.*, ποὺ πρέπει νὰ σημαίνουν *Marcus*, *Lucius* καὶ *Cedrus*. Πρόκειται γιὰ ἐπισηφαλὴ στοιχεῖα οὐμανιστῶν τῆς Ἀναγέννησης, ποὺ προέρχονται ἀπὸ βεβιασμένες ἴσως ἐρμηνεῖες ρωμαϊκῶν ἐπιγραφῶν⁷. Στὶς ἐντυπες ἐκδόσεις τῆς Ἀναγέννησης ἀναφέρεται καὶ ὡς *L. Vitruvius* (sic) *Polio* (editio princeps, 1486/7), *Lucius Vitruvius Pollio* (1496), *M. Vitruvius* (1511), *M. L. Vitruvio* (ἰταλικὴ μετάφραση 1524), *Vetruvio* (sic) (1536), *Vitruve* (γαλλικὴ μετάφραση, 1537)⁸. Ἐνας ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μελετητές τοῦ Βιτρούβιου, ὑποστηρίζει πὼς τὸ πληρὲς ὄνομά του ἦταν *L. Vitruvius Mamurra*, ἄποψη ποὺ δὲν ἔχει γίνει δεκτὴ⁹. Διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς περισσότερο, παρὰ μὲ θετικὰ ἀποδείξεις, γίνεται ἀπὸ τοὺς πλείστους δεκτὸ μόνον τὸ ὄνομα *Vitruvius*· δηλαδὴ, ὅπως παρουσιάζεται ἡ ἀρχαιότερη ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος, στὸν Πλίνιο. (βλ. ἀν. σ. 2, σημ. 1).

Τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ συγγραφέα εἶναι ἐλάχιστα καὶ ἀναφαίνονται ἀραιὰ σὲ χωρία τοῦ κειμένου. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ζοῦσε ἀκόμη τὸ 14/13 π.Χ., ὅταν, κατὰ μίαν ἄποψη, ἐγίνε στὸ χειρόγραφο τοῦ *De Architectura* μιὰ τελευταία ἐγγραφή¹⁰. Θὰ μπορούσε νὰ εἶχε γεννηθεῖ τὴν πρώτη ἢ δευτέρη δεκαετία τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ἴσως τὸ 84 π.Χ., ὅπως εἰκάζει ὁ Thielscher¹¹. Ἀπὸ τὰ προσωπικὰ στοιχεῖα ποὺ ὁ ἴδιος ἀναφέρει προκύπτει ὅτι ἦταν γιὸς ἀρχιτέκτονα· εὐγνωμονεῖ μάλιστα τοὺς γονεῖς του ποὺ τοῦ ἔδωσαν ἐπιμελημένη μόρφωση. Ἐπίσης προκύπτει ὅτι ὑπηρέτησε ὡς ἀξιωματικὸς τοῦ μηχανικοῦ ὑπὸ τὸν Ἰούλιο Καίσαρα, ὑπεύθυνος γιὰ τὴν κατασκευὴ πολεμικῶν μηχανῶν, καὶ ὅτι ἀργότερα ἐργάστηκε στὴν κατασκευὴ ὑδραυλικῶν ἔργων τῆς Ρώμης. Φαίνεται ὅτι εἶχε σύνδεσμο μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ Καίσαρα καὶ μετὰ τὴ δολοφονία του ἐξακολούθησε νὰ ὑπηρετεῖ ὑπὸ τὸν μικρανεψιὸ καὶ διάδοχο τοῦ Καίσαρα Ὁκταβιανό, τὸν μέλλοντα Αὐγούστο, μὲ τὴν εὐνοία τῆς ἀδελφῆς τοῦ ὁποίου καὶ συνταξιοδοτήθηκε, ἴσως περὶ τὸ 33 π.Χ. Ἀπὸ τὸ κείμενο (V, 1, 6) ἀναφαίνεται ἓνα μόνον ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο του, ἡ μελέτη καὶ ἡ ἐπίβλεψη τῆς βασιλικῆς στὸν νέο οἰκισμὸ (Colonia) Julia Fanestri (Fanun), τὸ σημερινὸ Fano. Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ του ὁ Choisy κρίνει ὅτι πρέπει νὰ ἦταν ἔργο ἀξιόλογο, ποὺ ὅμως δὲν ὑφίσταται πιά¹².

Στὸ προοίμιό τοῦ βιβλίου, ὁ Βιτρούβιος δηλώνει ὅτι δὲν ἐπιδίωξε νὰ κερδίσει χρήματα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ βίου του ἀλλὰ ὅτι μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου του ἐλπίζει

7. SCHANZ, M. u. HOSIUS, C., *Geschichte der Römischen Literatur* 2, (München 1935) λ. *Vitruvius*, στ. 386-395.

8. VAGNETTI, L., MARCUCCI, L., BARTOLI, M.T., «Due Mille Anni di Vitruvio», *Studi e Documenti di Architettura* no 8, Firenze 1978.

9. THIELSCHER, P., στὸ λ. *Vitruvius Mamurra*, PAULY-WISSOWA, *RE* IX A1 (1961) στ. 427-489. Βλ. RUFFEL, P. - SOUBIRAN, J., «Vitruve ou Mamurra?» *Pallas, Annales publiées par la Faculté des Lettres de Toulouse* I, 1962, 123-179. PELLATI, F., *Vitruvio* (Roma 1938) 35, τοῦ ἰδίου, «Nuovi elementi per la datazione del trattato di Vitruvio», *Atti del III Congresso Nazionale di Studi Romani*, I (1935) 48-51.

10. Βλ. κατ., σελ. 44, Προοίμιο I, σημ. 231.

11. THIELSCHER, P., *op. cit.*, ὡς ἀνωτέρω, σημ. 9, στ. 432.

12. CHOISY, A., *op. cit.*, ὡς ἀνωτέρω σημ. 5, Préface, σ. III. QUICHERAT, J., «La basilique de Fanum», *Revue Archéologique* 35, 1878, 23-36 καὶ 65-80, PRESTEL, J., *Des Marcus Vitruvius Pollio Basilika zu Fanum Fortunae*, (Strassburg 1900), PELLATI, FR., «La basilica di Fano e la formazione del trattato di Vitruvio», *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, 23-24, 1947-49, 153-174.

δτι θα επιτύχει την ύστεροφημία. Ἡ ἐλπίδα του αὐτὴ ικανοποιήθηκε κατὰ τὸν πιὸ πανηγυρικὸ τρόπο. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ἡ φήμη του ἐδραιώνεται κατὰ τὸν Μεσαίωνα, σὲ ὄλους δὲ τοὺς πρόσφατους αἰῶνες ἓνα αὐξανόμενο φωτοστέφανο ἰχνογραφεῖται γύρω ἀπὸ τὸ ὄνομά του καὶ τὸ σύγγραμμά του. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἂς ἀναφέρουμε μία ἐπιτυχή παρατήρηση: «Στὸν τόμῳ τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης δὲν ὑφίσταται ἄλλο παράδειγμα ἑνὸς συστηματικοῦ ἐγχειριδίου, ποὺ νὰ ἔχει συνταχθεῖ γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν ἐποχὴ του, νὰ ἀποτυγχάνει στὸν σκοπὸ αὐτὸ καὶ ὁμως αἰῶνες μετὰ τὴν ἐμφάνισή του νὰ σημειώνει ἐξοχὴ ἐπιτυχία»¹³.

Ποῖο τὸ σύγγραμμα

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ πληροφορίες τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου, ὁ Βιτρούβιος συνέγραψε τὸ ἔργο του σὲ προχωρημένη ἡλικία καὶ σὲ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Ὑπάρχουν στὸ κείμενο ἀναφορὲς σὲ κτήρια ποὺ στοιχειοθετοῦν μακροχρόνια ἀπασχόληση γιὰ τὴ συγγραφὴ. Ἔτσι, ἀναφέρει τὴν porticus Metelli (III, 2, 5) καὶ τὸν ναὸ τῆς Ἥρας (III, 3, 5). Τὸ πρῶτο κτήριο ἀντικαταστάθηκε τὸ 33 π.Χ. ἀπὸ τὴν porticus Octaviae, ἐνῶ τὸ δεύτερο καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαϊὰ τὸ ἔτος 31 π.Χ. Ἐξ αὐτῶν προκύπτει ὅτι ὁ Βιτρούβιος ἄρχισε νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴ συγγραφὴ τοῦ βιβλίου του περὶ τὰ μέσα ἢ κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τῆς τέταρτης δεκαετίας π.Χ. Ὅρισμένοι μελετητὲς τοποθετοῦν τὸ κύριο σῶμα τῆς συγγραφῆς περὶ τὸ 25-23 π.Χ.¹⁴, ἄλλοι δὲ ἐκτείνουν τὴ διάρκεια ὡς τὸ 16 π.Χ.¹⁵ καὶ ὡς τὸ 14 ἢ 13 π.Χ.¹⁶ Ὁ ἴδιος ἀναφέρει συνεχῶς τὶς πηγές του, ἰδίως στὸ Προοίμιο τοῦ VII βιβλίου. Μερικοὶ πιστεύουν ὅτι πραγματοποίησε ταξίδια μελέτης στὰ μνημεῖα ποὺ περιγράφει¹⁷, ἂν καὶ λανθασμένες ἀναφορὲς στὸ κείμενο ἀναιροῦν αὐτὴ τὴν ἄποψη. Εἶναι πιθανότατο ὁμως ὅτι τὶς πλεῖστες πληροφορίες του ἀντλεῖ ἀπὸ συνοπτικὰ τεχνικὰ ἐγχειρίδια, ἀπὸ περιγραφὰς αὐτοπτῶν καὶ ἀπὸ πιθανὰς συζητήσεις μὲ εἰδικούς, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς συνεχεῖς ἀναφορὲς σὲ προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς του¹⁸.

Ὁ ἀρχικὸς τίτλος τοῦ ἔργου παραμένει ἄγνωστος. Ὁ σημερινὸς *De Architectura*, ποὺ συναντοῦμε σὲ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα, σχηματίσθηκε ἀπὸ τὶς 45ῃ καὶ 46ῃ λέξεις, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου, ὅπου ὁ συγγραφέας ὁμιλεῖ γιὰ «τὰ ἔτοιμα κείμενά του περὶ ἀρχιτεκτονικῆς», καὶ καθιερώθηκε μὲ τὴ χρησιμοποίησή του στὴν πρώτη ἐντυπὴ ἐκδοσὴ τοῦ 1486/7.

13. KOCH, H. *Vom Nachleben des Vitruv* (Baden-Baden 1951) 10.

14. HAUSMANN, N., *Allgemeine Grundlagen der Archäologie*, Handbuch der Archäologie (1969), ἀρθρο Ε. PERNICE καὶ W.H. GROSS, 409 κέ.

15. CURTIUS, L., *Die Wandmalerei Pompejis* (1960) 135 κέ.

16. Βλ. Προοίμιο I, σημ. 231.

17. Γιὰ τὴ βέβαιη, κατὰ τὸν συντάκτη τοῦ ἀρθρου, ἐπίσκεψη τοῦ Βιτρούβιου στὴν Ἀλικαρνασσό, βλ. JEPPESEN, K., «Neue Ergebnisse zur Wiederherstellung des Maussoleions von Halikarnassos», *Istanbuler Mitteilungen* 26, 1976, 83. Ὁ P. FRANKL, *The Gothic, Literary Sources and Interpretations through Eight Centuries* (Princeton 1960) 87, ὑποστηρίζει χωρὶς νὰ τὸ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Βιτρούβιος «...ταξίδεψε πολὺ ἀνὰ τὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, πιθανῶς ἔκανε μικρὰς διατριβὰς στὴν Ἑλλάδα καὶ ἴσως παρακολούθησε σχολὰς στὴν Ἀθήνα...». Τὴν ἐπιρροή τοῦ Βιτρούβιου ἕως τὴν Κολχίδα ἀναγνωρίζουν οἱ σημερινοὶ Γεωργιανοί. Βλ. SUMBADZE, L.Z., *Kolkhidskoe Zhilische po Vitruvii*, (Tbilisi 1960).

18. WESENBERG, B., «Beiträge zur Rekonstruktion griechischer Architektur nach Literarischen Quellen», *Ath. Mitt.* 9 Beiheft (1983).

Τὸ σύγγραμμα εἶναι ὀργανωμένο σὲ δέκα χωριστὰ βιβλία, μὲ δικό του τὸ καθένα προοίμιο, καὶ θὰ ἦταν ἀσφαλῶς γραμμένο σὲ δέκα εἰλητάρια ἢ volumina, μὲ χωριστὴ τὸ καθένα ἐνότητα γνώσεων καὶ πληροφοριῶν. Ἡ ὑποδιαίρεση αὐτὴ, ὅπως καὶ ὁ διαχωρισμὸς τοῦ κάθε βιβλίου σὲ προοίμιο καὶ κύριο σῶμα, ἀνάγεται στὸν συγγραφέα. Μιὰ ἐπὶ μέρους ὁμοῦς ὑποδιαίρεση τοῦ κάθε βιβλίου σὲ κεφάλαια ἔχει γίνῃ τὸ 1511 ἀπὸ τὸν ἀναγεννησιακὸ ἀρχιτέκτονα καὶ θεωρητικὸ Fra Giocondo, ὁ ὁποῖος ἐπέφερε τὴν πρώτη φιλολογικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου¹⁹. Ἐπρεπε νὰ περάσουν σχεδὸν τριακόσια χρόνια ἕως οὗτου, τὸ 1807-8, γίνῃ περαιτέρω ὑποδιαίρεση σὲ ἀριθμημένες παραγράφους ἀπὸ τὸν Γερμανὸ Jos. Gottlob Schneider²⁰. Ἀπὸ πολλὰ χωρία τοῦ κειμένου προκύπτει ὅτι ὁ Βιτρούβιος συνόδευε τὰ κεφάλαια μὲ σχέδια, ποὺ ἔχουν ὁμοῦς χαθεῖ. Ἔτσι τὸ κείμενο ἔχει χάσει ἓνα κύριο στοιχεῖο πληρότητας, χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ τεχνικοῦ βιβλίου, ὥστε σὲ ἀρκετὰ σημεία νὰ γίνῃται δυσνόητο.

Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο πάντως ὅτι στὰ τεχνικὰ θέματα, ὅπου ὁ Βιτρούβιος εἶχε πείρα, τὸ κείμενο παρουσιάζεται εὐκρινὲς καὶ συστηματικόν. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρουμε τὴν ἀνάλυση ποὺ κάνει γιὰ τὴν κατασκευὴ τετραγώνου ποὺ θὰ ἔχει ἐμβαδὸν διπλάσιο ἀπὸ τὸ δοθὲν (IX βιβλίο, Προοίμιο) — ἀνάλυση ποὺ θυμίζει εὐκλείδεια διαύγεια — ἐνῶ ἡ ἀντίστοιχη ἀνάλυση στὸν «Μένωνα» τοῦ Πλάτωνα (82 κέ.), ἀπ' ὅπου πιθανὸν τὸ παρέλαβε, παρουσιάζει τὴν ὀξεία ἐρωταποκριτικὴ μέθοδο τοῦ Σωκράτη, χωρὶς ὁμοῦς ἰδιαίτερη σαφήνεια.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ συγγράμματος

Στὸ προοίμιο τοῦ πρώτου βιβλίου, ὁ Βιτρούβιος ἀφιερώνει τὸ ἔργο του στὸν Αὐγουστο. Τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ χωρίζεται σὲ ἑπτὰ κεφάλαια, ὅπου ἀναπτύσσονται θέματα σχετικὰ μὲ τὴν ἐκπαίδευση τοῦ ἀρχιτέκτονα, τὸ περιεχόμενο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀναφέρονται τὰ ἐπὶ μέρους κεφάλαια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ περιγράφονται οἱ τρόποι γιὰ τὴν ἐκλογή ὑγιεινῶν τοποθεσιῶν (γιὰ ἀνοικοδόμησι), τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα στὶς πόλεις, οἱ μέθοδοι γιὰ τὴ χάραξη τῶν ὁδῶν, τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀνέμων, τὴν ἐπιλογή τῆς θέσης τῶν δημοσίων κτηρίων κλπ.

Στὸ πρῶτο αὐτὸ βιβλίο, κεφ. 1, §1-3, ὁμιλεῖ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τοῦ ἀρχιτέκτονα. Οἱ ὅρισμοί ποὺ δίνει ἴσχυαν τότε ἀλλὰ ἰσχύουν ἀσφαλῶς καὶ σήμερα:

1.- Τοῦ ἀρχιτέκτονος ἡ ἐπιστήμη εἶναι πεπλουτισμένη ἐκ πολλῶν γνώσεων καὶ ποικίλων μορφῶν παιδείας· κατὰ τὴν κρίσιν αὐτοῦ γίνονται δεκτὰ ὅλα ὅσα ἐκτελοῦνται ὑφ' ὧν τῶν ἄλλων τεχνῶν. Ἡ ἐπιστήμη αὕτη γεν-

19. Fra Giovanni Giocondo (1433-1515) ἀπὸ τὴ Βερόνα. Ἀρχιτέκτων καὶ θεωρητικὸς, οὐμανιστὴς καὶ ἑλληνιστής, κατὰ τὸν Vasari δομηνικανός, κατ' ἄλλους φραγκισκανός καλὸ γέρο. Βλ. VASARI, G., *Les vies des plus excellents Peintres, Sculpteurs et Architectes*, μετάφραση Ch. Weiss (Paris 1926) 687-690, BRENZONI, R., *Fra Giocondo Veronese* (Firenze 1960). Ὁ Fra Giocondo ἐδημοσίευσε τὴν τέταρτη κατὰ σειρὰ (1511) ἐκδοσὴ ἐπιφέροντας τὴν πρώτη φιλολογικὴ ἀποκατάσταση τοῦ βιτρούβιανου κειμένου, συνοδεύοντάς το μὲ σοβαρὸ ὑπομνηματισμὸ καί, γιὰ πρώτη φορά, μὲ ἐπεξηγηματικὰ σχήματα, στὸν γνωστὸ χαριτωμένο ρυθμὸ τῆς ξυλογραφίας τῆς ἐποχῆς. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι μόνον στὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο (H), καὶ μόνον στὸ πρῶτο βιβλίο ὑπάρχουν ὑποδιαίρεσεις σὲ κεφάλαια μὲ ἰδιαίτερους τίτλους (πληροφορία τοῦ GRANGER, τ. 1, XXV, ὁ ὁποῖος προσθέτει ὅτι αὐτὰ δὲν εἶναι οὔτε πρόσφορα οὔτε ἀκριβῆ). Γιὰ τὴ φιλολογικὴ ἀποκατάσταση ἀπὸ τὸν Fra Giocondo, βλ. CIAPPONI, L.A., «Il "De Architectura" di Vitruvio nel primo umanesimo», *Italia medievale e umanistica* 3, 1960, 99 κέ.

20. Schneider, Jos. Gottlob (1750-1822). Γερμανὸς φιλόλογος, ὁ πρῶτος ποὺ ἐπέφερε σοβαρὰς διορθώσεις καὶ ἐκκαθαρίσεις στὸ κείμενο τοῦ Β., στὴν ἐκδοσὴ τοῦ οἴκου Göschen (Λειψία 1807).

νᾶται ἐκ τῆς πρακτικῆς (*fabrica*) καὶ τῆς θεωρίας (*ratio cinatio*): Ἡ πρακτικὴ εἶναι ἡ συνεχὴς καὶ ἐφηρμοσμένη ἐξάσκησης, ἥτις ἀποκτᾶται διὰ τῆς ἐπεξεργασίας διὰ χειρὸς ὕλης, τῆς ὁποίας (πρακτικῆς) σκοπὸς εἶναι ἡ μορφοποίησις τῆς ὕλης πρὸς τὸ σκοπούμενον. Θεωρία δὲ εἶναι ἐκεῖνο ὅπερ δύναται νὰ ἀποδείξῃ καὶ νὰ ἐξηγήσῃ κατὰ τὸ μέτρον τοῦ ὀρθοῦ λόγου τὰ κατεσκευασμένα. 2.- Ὡσαύτως, οἱ ἀρχιτέκτονες οἵτινες ἄνευ γραμματικῶν γνώσεων προσεπάθησαν νὰ ἐκπαιδευθῶσι διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν χειρῶν δὲν ἠδυνήθησαν ποτὲ νὰ ἀποκτήσωσιν, εἰς ἀντάλλαγμα τῶν προσπαθειῶν των, κῦρος ἀνάλογον τῶν μόχθων των. Ἐξ ἄλλου ἐκεῖνοι, οἵτινες ἐστηρίχθησαν εἰς μόνους τοὺς συλλογισμοὺς καὶ τὰ γράμματα, προφανῶς ἐπέτυχον τὴν σκιὰν καὶ ὄχι τὴν οὐσίαν. Ἐκεῖνοι, ὅμως, οἵτινες κατέκτησαν ἀμφοτέρω, ὡς ἐφωδιασμένοι δι' ὅλων τῶν ὅπλων, ἐφθασαν ταχύτερον καὶ μετὰ κύρους εἰς τὸ σκοπούμενον. 3.-... (Ὡσαύτως ὁ ἀρχιτέκτων) δέον ὅπως εἶναι ταλαντοῦχος καὶ μὲ κλίσιν πρὸς τὴν μάθησιν: διότι οὔτε τὸ τάλαντον ἄνευ τῆς μαθήσεως οὔτε ἡ μάθησις ἄνευ τοῦ τάλαντου δύνανται νὰ διαμορφώσωσι τὸν τέλειον καλλιτέχνην. Καὶ (δέον ὁ ἀρχιτέκτων) νὰ εἶναι μορφωμένος, ἐμπειρος εἰς τὴν σχεδίασιν, κάτοχος τῆς γεωμετρίας (τῶν μαθηματικῶν), νὰ γνωρίζῃ πολλὰς ἱστορίας (νὰ εἶναι ἐνήμερος τῶν γεγονότων), νὰ ἔχῃ ἐπιμελῶς ἀκούσει τοὺς φιλοσόφους, νὰ γνωρίζῃ τὴν μουσικὴν, νὰ μὴ εἶναι ἀνίδεος τῆς ἱατρικῆς, νὰ γνωρίζῃ τὰς ἀποφάσεις τῶν δικαστῶν (νὰ εἶναι ἐνήμερος τῆς τεχνικῆς νομοθεσίας), νὰ ἔχῃ γνωστὴν τὴν ἀστρολογίαν καὶ τοὺς νόμους τοῦ οὐρανοῦ (τὴν ἀστρονομίαν καὶ τὴν γεωδαισίαν).

Γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ αὐτὴ τὴ θέσιν ὁ Βιτρούβιος (I, 1, 12), ἐπαναλαμβάνει ἓνα χωρίο τοῦ Πυθέου, Ἑλληνα ἀρχιτέκτονα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²¹:

...καὶ ἐπ' αὐτοῦ, ἐκ τῶν παλαιῶν ἀρχιτεκτόνων, ὁ Πύθεος, ὅστις ἡρχιτεκτόνησε λαμπρῶς τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Πριήνῃ, εἶπεν εἰς τὰ ἀπομνημονεύματά του ὅτι εἰς ὅλας τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας (τὰς συναποτελοῦσας τὴν ἀρχιτεκτονικὴν) πρέπει ὁ ἀρχιτέκτων νὰ δύναται νὰ πράττῃ περισσότερον (καλύτερον) ἀπὸ ἐκείνους, οἵτινες, διὰ τῆς ἐπιμελείας καὶ τῆς ἐμπειρίας των ἀνήγαγον εἰς ἐπιφανεστάτην θέσιν τὰ πράγματα ταῦτα, εἰλημμένως κεχωρισμένως.

Ἀπὸ τὸ βιβλίο αὐτὸ μαθαίνομε ἐπίσης ὅτι οἱ ἀρχαῖοι σχεδίαζαν τὰ κτήριά τους καὶ χρησιμοποιοῦσαν, ὅπως σήμερα, κάτοψη (ἰχνογραφία), ὄψεις (ὀρθογραφία) καὶ προοπτικὸ (σκηνογραφία).

Στὸ δεῦτερο βιβλίο πραγματεύεται τὴν τεχνολογίαν τῶν δομικῶν ὑλικῶν. Στὸ προοίμιο ὁμιλεῖ μεταξὺ ἄλλων γιὰ τὸν Δεινοκράτη, ἀρχιτέκτονα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, καὶ σὲ δέκα κεφάλαια περὶ κατοικίας τοῦ παλαιότερου ἀνθρώπου, περὶ τῶν συστημάτων τοῦ Θαλῆ, τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ Δημοκρίτου, περὶ πλίνθων, ἄμμου, ἀσβέστου καὶ ποζολάνας, γιὰ τὰ διάφορα εἶδη τῆς πέτρας, γιὰ τὶς μεθόδους κατασκευῆς τοίχων ἀπὸ λιθοδομῆ, τοῦβλα, λιθοδέματα καὶ μάρμαρα, γιὰ τὰ ὑλικά τοῦ στοῦκκο, γιὰ τὴ δομικὴ ξυλεία, τὶς κατάλληλες ἐποχὲς ὕλοτομίας, τὴν ξήρανση κλπ., γιὰ τὰ ἔλατα στὴν ὁροσειρὰ τῶν Ἀπεννίνων κλπ.

Στὸ τρίτο βιβλίο πραγματεύεται τὴν κυρίως ρυθμολογία. Στὸ προοίμιο ἀπαριθμεῖ Ἑλληνες καλλιτέχνες καὶ σὲ πέντε κεφάλαια ἀναπτύσσει τὰ περὶ συμμετρίας καὶ ἀναλογιῶν, περὶ τῆς ταξινομήσεως τῶν τύπων ναῶν, τῆς διατάξεως τῶν ὀψεων τῶν ναῶν, τῶν θεμελιώσεων τῶν ναῶν, περὶ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ κλπ.

Στὸ τέταρτο βιβλίο πραγματεύεται τοὺς ρυθμούς. Σὲ ἑννέα κεφάλαια ὁμιλεῖ γιὰ τὴ διακόσμησιν κιονοκράνων καὶ ἐπικράνων, γιὰ τοὺς ρυθμούς, γιὰ τὴν προέλευσιν τῶν τριῶν ρυθμῶν, τὶς ἀναλογίαις τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου, τὶς λεπτομέρειες τῶν ρυθμῶν, περὶ δωρικοῦ ρυθμοῦ, περὶ σηκοῦ καὶ προνάου, γιὰ τὴν τοποθεσίαν τῶν ναῶν, περὶ θυρῶν καὶ θυρωμάτων (τῶν ναῶν), περὶ τοῦ ἐτρουσκικοῦ ναοῦ, περὶ κυκλικῶν ναῶν, περὶ βωμῶν. Ἐνδιαφέρον στὴν ἀνάπτυξιν τῶν κεφαλαίων περὶ ρυθμῶν εἶναι τὸ γεγονός ὅτι δίνει ἐλάχιστη σημασίαν στὸν κορινθιακὸ ρυθμό, ποὺ ὅμως θὰ κυριαρχήσῃ στὴ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βιτρούβιου.

21. Πύθεος-Πυθέου ἢ Πύθις-Πύθιος ἢ - Πυθέως, βλ. Προοίμιο VII, σημ. 344.

Στὸ πέμπτο βιβλίο ἀσχολεῖται μὲ τὰ δημόσια κτήρια. Στὸ προοίμιο θίγει τὶς θεωρίες τοῦ Πυθαγόρα καὶ ἄλλων, καὶ σὲ δώδεκα κεφάλαια περιγράφει ἀγορὲς (Fora) καὶ βασιλικές, παραθέτει περιγραφὴ τῆς δικῆς τοῦ βασιλικῆς στὸ Fanum, ἐξετάζει τὰ μέρη τοῦ φόρου, ὁμιλεῖ περὶ θεάτρων, περὶ στοῶν καὶ σκεπαστῶν διαδρόμων, βοηθητικῶν τοῦ κοίλου, περὶ λουτρῶν καὶ ὑποκαύστων, ἀθλητικῶν κτηρίων, λιμένων καὶ νεωσοίκων. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐνδιαφερόντων θεμάτων τοῦ 5ου βιβλίου, εἶναι τὰ περὶ μουσικῆς ἀρμονίας τοῦ Ἀριστοξένου, ποὺ ἀνέπτυξαν οἱ Ἕλληνες σὲ τέτοιο βάθος, ὥστε «γιά νὰ τὴ μελετήσουμε θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιήσουμε ἑλληνικὴ ὁρολογία ἢ ὁποία (ὁμως) δὲν ἔχει λατινικὴ μετάφραση!». Συνεχίζει μὲ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὰ ἀρχαῖα θέατρα καὶ τὴν ἀκουστικὴ τους, τὴ χρῆση ἡχείων κλπ.

Στὸ ἕκτο βιβλίο ἀσχολεῖται μὲ κτηριολογία. Στὸ προοίμιο ἀναφέρει σωρεῖα προσωπικοτήτων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τῆς ἑλληνιστικῆς διανόησης. Σὲ ὀκτῶ κεφάλαια ὁμιλεῖ γιὰ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ κλίματος στὴ διαρρύθμιση κτηρίων, περὶ κατοικίας, περὶ ἀγροικίας, περὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς οἰκίας καὶ τῆς ὀνομασίας τῶν μερῶν τῆς, τέλος γιὰ τὴ στερεότητα τῶν κτηρίων καὶ τὴν κατασκευὴ τους ἀπὸ ξύλο, πέτρα, τοῦβλο καὶ λιθόδεμα. Στὴν περιγραφὴ τοῦ θέματος τῆς κατοικίας ποὺ ἀναπτύσσεται στὸ ἕκτο βιβλίο, προβάλλει παρατηρήσεις ποὺ εὐσταθοῦν ἀκόμη καὶ σήμερα.

Τὸ ἕβδομο βιβλίο εἶναι ἀφιερωμένο στὴ διακόσμηση. Στὸ προοίμιο ἐκθέτει γνῶμες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ δίνει κατάλογο Ἑλλήνων γλυπτῶν, ἀρχιτεκτόνων, συγγραφέων περὶ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ Ῥωμαίων ἀρχιτεκτόνων, δηλαδὴ ἀπαριθμεῖ τὶς πηγὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες ἄντλησε γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ συγγράμματός του· μετὰ, σὲ δέκα τέσσερα κεφάλαια, πραγματεύεται γιὰ δάπεδα καὶ δρόμους, γιὰ τὴ χρῆση γύψου καὶ στοῦκκο, γιὰ ζωγραφικὲς ἐπιφάνειες, γιὰ τοίχους μὲ κενὰ γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς ὑγρασίας, γιὰ διακόσμηση τοίχων μὲ διάφορες τεχνικὲς, γιὰ μεθόδους καὶ ρυθμοὺς τοιχογραφίας, περὶ μαρμάρου καὶ λεπτοῦ στοῦκκο, περὶ φυσικῶν χρωμάτων ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τοιχογραφίες καὶ περὶ τεχνητῶν χρωμάτων. Μεταξὺ τῶν σπουδαίων θεμάτων τοῦ ἕβδομου βιβλίου, ἐντελῶς ἐξέχουσα θέση κατέχει στὸ προοίμιο ἡ ἀπαρίθμηση τῶν πηγῶν του, καὶ στὸ 5ο κεφάλαιο ἡ μοναδικὴ περιγραφὴ ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τῆς τεχνικῆς τῆς νωπογραφίας. Σ' αὐτὲς τίς πληροφορίες βασίστηκε, μάλιστα, ὁ Α. Mau (1882)²² γιὰ τὴν κατάταξη τῶν τεσσάρων Πομπηϊανῶν ρυθμῶν τοιχογραφίας.

Στὸ ὄγδοο βιβλίο πραγματεύεται περὶ Ὑδραυλικῆς. Στὸ προοίμιο ἐκθέτει τὶς θεωρίες τῶν ἀρχαίων καὶ στὰ ἐπόμενα ἑξὶ κεφάλαια γράφει γιὰ τὴν ἀνεύρεση καλοῦ ὕδατος, γιὰ ὕδατα ὄμβρια καὶ ὕδατα ποταμῶν, γιὰ τὴ φύση τῶν ὑδάτων καὶ τίς ἱαματικὲς πηγὲς ἀνὰ τὸν κόσμον, γιὰ τὸν ἔλεγχον τοῦ ὕδατος, γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ὕδατος σὲ ὄργανα χωροσταθμῆσεως ὑδραγωγείων ἀπὸ μηχανικούς, καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ ὑδραγωγείων καὶ σωληνώσεων ἀπὸ μολύβι, ἀπὸ πηλὸ καὶ ἄλλα ὕλικά.

Στὸ ἑνατο βιβλίο πραγματεύεται περὶ ἐφαρμοσμένης ἀστρονομίας. Στὸ προοίμιο ἀσχολεῖται μὲ τίς ἑλληνικὲς ἐπιστῆμες τίς σχετικὲς μὲ τὴ γεωμετρία, περὶ Ἑλλήνων σοφῶν καὶ τῶν συγχρόνων τοῦ Ῥωμαίων. Σὲ ὀκτῶ κεφάλαια ὁμιλεῖ γιὰ τὸ σύμπαν καὶ τοὺς πλανῆτες, γιὰ τὰ ζῶδιά τους, γιὰ τίς φάσεις τῆς Σελήνης, γιὰ τὴ διαδρομὴ τοῦ Ἥλιου μέσα ἀπὸ τὰ ζῶδια, γιὰ τοὺς ἀστερισμοὺς, γιὰ τὴν ἀστρολογία (μὲ τὴν ἐννοία τῆς ἐπιστῆμης περὶ ἀστέρων), γιὰ τίς μαθηματικὲς διαιρέσεις τοῦ γνόμονα, γιὰ τὰ ἡλιακὰ ὁρολόγια καὶ τοὺς ἐφευρέτες τους.

Τέλος, στὸ δέκατο βιβλίο ἀσχολεῖται μὲ τὴ μηχανουργία καὶ τὴν πολιορκητικὴ. Στὸ προοίμιο ἀναφέρει θέματα νομοθεσίας κατασκευῆς ἔργων, καὶ σὲ δέκα ἑξὶ κεφάλαια πραγματεύεται γιὰ μηχανές καὶ ἐργαλεῖα, γιὰ πολύσπαστα, περὶ δυναμικῆς, περὶ ἀνυψωτικῶν μηχανῶν, γιὰ νερόμυλους, γιὰ τὴν ἐλικοειδῆ ἀντλία, γιὰ τὴ μηχανὴ μετρήσεως χρόνου τοῦ Κτησιβίου, γιὰ ὑδάτινους

22. MAU, A., *Geschichte der dekorativen Wandmalerei in Pompei* (Berlin 1882).

«μουσικούς κανόνες», για μέτρηση αποστάσεων με τροχίλια, για πολεμικές μηχανές, καταπέλτες, βαλλίστρες, κριούς, χελώνες, ελεπόλεις κλπ., και για τεχνικές άμυνας με παραδείγματα από την αρχαιότητα.

Μπορεί να παρατηρηθεί πώς τα πρώτα επτά βιβλία παρουσιάζουν θέματα του αρχιτέκτονα, το όγδοο θέματα πολιτικού μηχανικού, ενώ τα δύο τελευταία αναλύουν βέβαια θέματα τεχνικά, αλλά ξένα προς την καθεαυτό αρχιτεκτονική, έστω και στην ευρύτερή της έννοια, όπως την εννοούμε σήμερα. Αυτό έκανε μερικούς να πιστεύουν πώς μπορεί τα τρία τελευταία βιβλία να είναι συρραφή άλλων κειμένων²³, αν και ή γλώσσα είναι ή ίδια και ή ύπαρξη των προοιμίων αντίστοιχη. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ιταλός καθηγητής Silvio Ferri²⁴ (1960) μετέφρασε και εξέδωσε ως έργο του Βιτρούβιου μόνο τα επτά πρώτα βιβλία.

Με τα τρία τελευταία βιβλία ο Βιτρούβιος αποδεικνύεται έμπειρότατος μηχανικός (θα λέγαμε σήμερα πολιτικός μηχανικός και μηχανουργός). Μπορεί να καταταχθεί ως ο πρώτος μιās σειράς αρχαίων συγγραφέων επί των θεμάτων αυτών, όπως ο Αθήναιος Μηχανικός, σύγχρονος του Βιτρούβιου, με το «Περί Μηχανημάτων» σύγγραμμά του, και ο Απολλόδωρος, Έλληνας αρχιτέκτων από τη Δαμασκό (αρχές του 2ου αι. μ.Χ.) που συνέγραψε «Πολιορκητικά», που φαίνεται να χρησιμοποιούν ίδιες ή παρόμοιες πηγές. Τα κείμενα του Βιτρούβιου όμως είναι εμπλουτισμένα με δικές του παρατηρήσεις από προσωπική έμπειρία. Γι' αυτό και το δέκατο βιβλίο, περί πολιορκητικής, παρέμεινε περιζήτητο καθ' όλο τον Μεσαίωνα μέχρι την εποχή που αρχίζει ή χρησιμοποίηση των πυροβόλων όπλων.

Για την κρίση περί του ενιαίου των δέκα βιβλίων θα πρέπει να ληφθούν υπ' όψη οι τελευταίες φράσεις του «*De Architectura*» (X, 16, 12): *In prioribus vero novem de singulis generibus et partibus comparavi, uti totum corpus omnia architecturae membra in decem voluminibus haberet explicata.* = *Είς τα προηγούμενα τῷ ὄντι έννέα (βιβλία) έν προς έν τα άλλα θέματα και τας υποδιαιρέσεις των συνέθεσα κατά τοιοῦτον τρόπον ὥστε τὸ σύνολον τῶν κεφαλαίων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἰς τὰ δέκα βιβλία ἔχουσιν ἀναλυθῆ.* Άρα θεωρεῖ ο Βιτρούβιος, και ἀσφαλῶς ἔτσι θεωροῦσαν στην εποχή του, ότι όλα τὰ ἐξεταζόμενα θέματα ἀποτελοῦν νόμιμα τμήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Εἶναι πάντως χαρακτηριστικό τῆς σοβαρότητας τοῦ συγγραφέα ότι ἐμφορεῖται ἀπό μιὰ υπερίφρανη και συνεπή στάση καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν εὐθύνη τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου προς τὸ κοινὸ του. Στο χωρίο VII, Προοίμ., 10, δηλώνει ότι ... οὔτε παρουσιάζω αὐτὸ τὸ σύγγραμμα παρεμβάλλων τὸ ὄνομά μου με ἀπόκρυψιν ξένων πηγῶν, οὔτε ἐπεζήτησα τὴν ἐπικρότησίν μου διὰ τῆς ἐπικρίσεως τῶν σκέψεων οἰουδῆποτε... Συνεχῶς δηλώνει τίς πηγές του, ἐνῶ στην εἰσαγωγή τοῦ 7ου βιβλίου, όπως ἀναφέραμε ἀνωτέρω, δίνει λεπτομερὴ κατάλογο τῶν ἀρχαίων συγγραφέων που χρησιμοποίησε. Οἱ κατάλογοι τῶν σοφῶν και καλλιτεχνῶν, κατά τὸν Diels²⁵, ἴσως νὰ ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ τὸν Οὐάρωνα, ὁ ὁποῖος με τὴ σειρά του, ἀντλήσε ἀπὸ ὑστεροελληνικὲς συλλογὲς ἀποφθεγμάτων ἀρχαίων φιλοσόφων. Μπορεῖ ἀκόμη νὰ χρησιμοποίησε κείμενα φιλολογικὰ που

23. PELLATI, F., «La Basilica di Fano e la formazione del trattato di Vitruvio», *op.cit.*, βλ. ἀν. σημ. 12.

24. FERRI, S., *Vitruvio, Architettura (dai libri I-VII)* (Roma 1960).

25. DIELS, H., *Doxographi Graeci* (Berlin 1879) 94, 200.

διαλαμβάνουν και περί αρχιτεκτονικής, όπως τὸ τοῦ Ρουτιλίου, *Oratio de modo aedificiorum*²⁶.

Ὁ Βιτρούβιος κατηγορήθηκε γιὰ πλατειασμούς και παρεκβολές πρὸς θέματα ἄσχετα ἀπὸ τὸ κύριο σῶμα, γεγονός πὸν διασπᾷ τὴ συνεκτικότητα τῆς ἀνάπτυξης και ὑποβαθμίζει τὴ σοβαρότητα τοῦ κειμένου. Μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς κάτι σὰν μιὰ πνευματικὴ αὐταρέσκεια ὁδηγεῖ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἠθελημένους excursus. Ἐν τούτοις, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Brown²⁷, τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐδραιωμένη πεποιθήση στὴν ἀξία τῆς «ἐγκυκλίου παιδείας» πὸν παρέλαβαν οἱ Ρωμαῖοι ἀπὸ τοὺς καθοδηγητὲς τους τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Τὴν πίστη τοῦ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση μᾶς ἔδωσε ἥδη ὁ Βιτρούβιος στὴν προδιαγραφὴ τῶν προσόντων τοῦ ἀρχιτέκτονα (στὸ I, 1, 1-3, βλ. ἀνωτέρω σελ. 5, 6).

Ἡ θέση τοῦ Βιτρούβιου μέσα στὴν ἐποχὴ τοῦ

Ἡ τεχνικὴ μόρφωση και ἡ ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα τοῦ Βιτρούβιου πιθανὸν ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν 6η ὡς τὰ μέσα τῆς 4ης δεκαετίας τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., και ἡ ἀφιέρωσή του στὴ σύνταξη τοῦ *De Architectura* ἀπὸ τὰ μέσα τῆς 4ης ὡς τὰ μέσα τῆς 2ης. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀνήκει στὴν τελευταία γενεὰ τῆς προετοιμασίας τοῦ χρυσοῦ αἵῳ να πὸν ἐγκαινίασε ὁ Αὐγουστος τὸ 17 π.Χ. Ἦταν οἱ διανοούμενοι τοῦ 2ου και τοῦ 1ου αἰ. πὸν κατέβαλαν συντονισμένη προσπάθεια νὰ ἀπορροφήσουν τὸν τεράστιο ἑλληνικὸ πνευματικὸ θησαυρὸ, τὶς κωδικοποιημένες γνώσεις και τὰ διαμορφωμένα πολιτιστικὰ πρότυπα τῶν Ἑλλήνων. Ἄς θυμηθοῦμε τὸν Οὐάρρων (116-27 π.Χ.) μὲ τὴν ἐκτεταμένη ἐγκυκλοπαιδικὴ παραγωγή τῶν 620 τόμων ἐπὶ παντὸς τοῦ ἐπιστητοῦ, μὲ ἰδιαίτερη κλίση πρὸς γλωσσολογικὴ ἔρευνα και γλωσσοπλαστικὴ παραγωγή στηριγμένη στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Μπορεῖ νὰ λεχθεῖ ὅτι ὁ Οὐάρρων ἀποτελέσε τὸ πρότυπο γιὰ τὴ σύνταξη ἐγχειριδίων ἐπὶ καθορισμένων θεμάτων στὰ λατινικά, ὅπως, π.χ., γιὰ κατασκευές, γιὰ τὴν ἱατρικὴ, τὴ γεωλογία, τὴν οἰκονομικὴ ἐπιστῆμη ἢ τὰ στρατιωτικά, ἔργα δηλαδὴ ἀπαραίτητα σὲ μιὰ περίοδο ἀναγέννησης και δημιουργίας ἑνὸς ἰσχυροῦ κράτους. Κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ὕστερης Δημοκρατίας και τῆς πρώιμης περιόδου τοῦ Αὐγούστου ἐξελισσόταν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ ἰσχυρῶν ρευμάτων, ἀπὸ ἓνα ρυθμὸ ἐντόπιο, ἰταλικὸ²⁸, πρὸς ἓνα ρυθμὸ ἐξελληνισμένο στὶς μορφές, ἂν ὄχι και στὸ πνεῦμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Πρόκειται γιὰ τὸν ρυθμὸ πὸν διαμορφώθηκε κατὰ τὴν ὕστερη περίοδο τοῦ Αὐγούστου σὲ ἓνα σύνολο ρυθμολογικὰ ἑλληνίζον ἀλλὰ ἀπὸ συνθετικὴ ἀποψη ρωμαϊκό, πὸν εἶναι γνωστὸ ὡς κλασικισμὸς τοῦ Αὐγούστου.

Τὸ εἶδος και τὸ ὕφος τοῦ *De Architectura* ἀντανακλᾷ τὰ ὑψηλόφρονα αἰσθήματα τοῦ Βιτρού-

26. Ἀναφέρεται στὸν Suetonius, *Augustus* 89.

27. BROWN, F.E., «Vitruvius and the Liberal Art of Architecture», *Bucknell Review* 11, 4, 1963, 99-107.

28. Ὁ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ (V, 1, 1) ὁμιλεῖ περὶ *consuetudo tradita* = συνήθεια παραδοσιακὴ και περὶ *italicae consuetudinis* = ἰταλικῆς συνήθειας (στὶς κατασκευές) (V, 11, 1· VI, 3, 10). Ἄς ἀναφέρομε ὅτι τὸ ἐπίθετο «ἰταλική» πὸν χρησιμοποιοῦμε στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση δὲν μᾶς ἱκανοποιεῖ. Στὶς σύγχρονες δυτικὲς γλῶσσες θὰ ξεχωρίζαμε *italique*, *italic*, *italisch* ἔναντι *italien*, *italian*, *italienisch*, μεταξὺ θεμάτων πὸν ἀφοροῦν τὸν ἀρχαῖο κεντροῖταλικὸ πολιτισμὸ ἔναντι τοῦ σημερινοῦ ἰταλικοῦ. Ὁ δρος Ἰταλιώτης, Ἰταλιωτικός, ἀφ' ἑτέρου, ἀναφέρεται μόνον στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες ἀποίκους τῆς κάτω Ἰταλίας. Ὁ H. VON HESBERG, «Vitruv und die Italische Tradition», *Vitruv - Kolloquium, Darmstadt, 1982* (Darmstadt 1984) 123, ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Βιτρούβιος προσπάθησε νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ ἰταλικὴ δομικὴ παράδοση εἶναι κατ' ἀξίαν ἰσοδύναμος πρὸς τὴν ἑλληνικὴν και ὅτι μὲ αὐτὴ τὴν παραδοχὴν ἐπιχείρησε νὰ νομιμοποιήσει τὴν προέχουσα θέση τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ και στὸν τομέα τὸν καλλιτεχνικό.

βίου πρὸ τοῦ μεγαλείου τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς ἐν γένει παιδείας ἀλλὰ καὶ τοῦ μεγαλείου τοῦ κράτους· νοοτροπία δηλαδὴ σοφοῦ ἐπαγγελματία ἀλλὰ καὶ πιστοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου. Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτὲς τάσεις συμβάλλουν στὴν ἀνάδειξη τῆς φυσιογνωμίας τοῦ συγγραμματος κατὰ τὴν ἐναρξη τῆς ἀναμορφωτικῆς προσπάθειας τοῦ Αὐγούστου, προδίδει τὴν πρόθεση τοῦ συγγραφέα νὰ συμμετάσχει σ' αὐτὴ τὴ δραστηριότητα, ἀλλὰ καὶ νὰ τὴν ἐξάρει. Προφανῶς ὁ Βιτρούβιος θέλησε νὰ ἀνταποκριθεῖ σὲ μιὰ διπλὴ δημιουργικὴ προσπάθεια κοινωνικὴ ὅσο καὶ κατασκευαστικὴ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ πρῶτο Προοίμιο, ὅπου ἀφιερώνει τὸ ἔργο του στὸν Αὐγούστο, δηλώνει ὅτι: ...ἀνέλαβον νὰ γράψω ταῦτα διὰ σέ. Διότι ἀντελήφθην ὅτι ἔχεις κτίσει πολλὰ καὶ τώρα κτίζεις, καὶ ὅτι ἐν τῷ ὑπολοίπῳ ἐπίσης χρόνῳ θὰ ἔχῃς τὴν εὐθύνην κτηρίων δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν, ὥστε ταῦτα νὰ μετενεχθῶσιν εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους, ὅπως ἀρμόζει εἰς τὸ μεγαλεῖον τῶν πράξεών σου. (I, Προοίμ., 3).

Ἐν τούτοις, ἐνῶ ὁ Βιτρούβιος θὰ μπορούσε, ὅπως πιστεύεται, νὰ ἐμπλούτιζε τὸ σύγγραμμά του ἕως τὸ ἔτος 14/13 π.Χ.²⁹, δὲν περιλαμβάνει τίποτα τὸ οὐσιαστικὸ γιὰ τὴ μεταβατικὴ αὐτὴ περίοδο, οὔτε περιγραφὰς ἀρχιτεκτονημάτων πού θὰ ἔτεμναν νέες ὁδοὺς, οὔτε ἀναλύσεις νεωτέρων μεθόδων κατασκευῆς, πού πρωτοεμφανίζονται ἀκριβῶς μὲ τὸν Αὐγούστο.

Εἶναι περίεργο καὶ ὁμως ἀληθοφανὲς ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦ Βιτρούβιου δὲν βοήθησε σ' αὐτὴ τὴν Αὐγουστιακὴ κοσμογονία, οὔτε βεβαίως στὰ μετέπειτα μεγάλα ἀρχιτεκτονήματα τῶν αὐτοκρατορικῶν αἰώνων. Ἡ σπουδαία ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, αὐτὴ πού ὅλοι ἔχομε κατὰ νοῦν ὅταν συνολικὰ θεωροῦμε τὴ Ρώμη, αὐτὴ πού ἀντιπροσωπεύει τὸ ρωμαϊκὸ πνεῦμα καὶ ἐπηρέασε ὅλους τοὺς μετέπειτα αἰῶνες καὶ κληροδοτήθηκε ἀκόμη καὶ στὴν ἐποχὴ μας, εἶναι ἡ πολυσύνθετη, πολυδιάστατη, πολύμορφη καὶ πολυεθνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς περιόδου τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ βασίστηκε σὲ νέα συστήματα κατασκευῆς, ὅπως ἡ θολοδομία, ἀντιμετώπισε νέα προβλήματα κοινωνικὰ σὲ κλίμακα πολυεθνικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὰ μετουσίωσε πολεοδομικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ — προβλήματα πού, εἶναι βέβαιο, εἶχαν ἤδη τεθεῖ καὶ ἀντιμετωπισθεῖ ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ κράτη — κυρίως ὁμως προέβη στὴν κωδικοποίησιν κατευθύνσεων συνθέσεως καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου, τὴν πολυμερὴ καὶ λυσιτελεῖ κτηριολογία, τὴν ἐν γένει μορφολογία ἀλλὰ καὶ τὴν ὀργάνωση μὲ πρακτικὰ καὶ οἰκονομικὰς βάσεις μιᾶς ζωτικῆς πλευρᾶς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς: τῆς κατασκευῆς.

Τὸ σύγγραμμα τοῦ Βιτρούβιου ἀτύχησε λοιπὸν κατὰ τοῦτο, ὅτι ὑπῆρξε ἄθελά του, ἀλλὰ κατ' οὐσίαν, ἓνα ἔργο πρῶμο. Γεννήθηκε σὲ περίοδο ἐκκίνησης μιᾶς ἐξέλιξης κοσμογονικῆς, μὲ ἀποτελέσματα σχεδὸν ἀπρόβλεπτα ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν πιὸ τολμηρὸ ὀραματιστὴ. Ἄλλωστε παρόμοιες περιπτώσεις μπορεῖ νὰ ἀναφέρει κανεὶς καὶ στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, ὅπου τὰ συγγράμματα ὀρισμένων θετικῶν ἐπιστημῶν ὑπερφαλαγγίζονται μετὰ ἓνα σύντομο χρονικὸ διάστημα. Ἀτύχησε ὁμως τὸ σύγγραμμα καὶ λόγῳ ἐγγενῶν ἀδυναμιῶν, διότι εἶναι, στὴν οὐσία, ἐργασία ἀπολογισμοῦ ἔργων ἤδη τελειωμένων, κυρίως τῶν περιόδων πού προηγήθηκαν τῆς ἰδικῆς του. Στὸ Προοίμιο τοῦ VII βιβλίου, §18 ἀναφέρει τὰ ἀδημοσίευτα *praecepta* τῶν προκατόχων του, στὸ δὲ X, 11, 12 ὁμιλεῖ γιὰ τίς γνώσεις πού ἀπέκτησε μὲ τὴν πρακτικὴ ἀπὸ τοὺς καθηγητὰς του³⁰, τίς ὁποῖες διαμόρφωσε σὲ ἓνα πλήρες σύγγραμμα - σύνταγμα γνώσεων καὶ κανόνων (VI, Πρ., 14, *in*

29. Βλ. Προοίμιο I, σημ. 231.

30. Τοὺς καθηγητὰς καὶ τοὺς γονεῖς του ἀναφέρει ἐπανελημμένα: IV, 3, 3· VI, Προοίμ., 4· IX, 1, 16.

unum coegi corpus). Παρόμοια αναφορά δίνει για θέματα μηχανολογίας δπου, αφού παραθέσει τη διδασκαλία του Διάδη (4ος αἰ. π.Χ.) περί μηχανῶν, δηλώνει ότι θα συνεχίσει προσθέτοντας αὐτὰ πού ἄλλως διδάχτηκε³¹. Τὸ σύγγραμμα εἶναι, λοιπὸν κατὰ ἓνα ποσοστὸ καὶ ἐγχειρίδιο πληροφοριῶν, ἓνας *ὁδηγὸς τοῦ μηχανικοῦ* κατὰ τὴ μελέτη τῶν ἔργων, ἓνα σύνολο ἀπὸ ὁδηγίες, *praescriptiones*, ὅπως τὶς ὀρίζει ὁ ἴδιος³², πού ἀποτελοῦν κωδικοποιημένη τὴν πείρα τοῦ παρελθόντος. Ἡ πείρα αὐτή, ἀσφαλῶς ἦταν καὶ εἶναι ἀκόμη πολύτιμη, ἀποδείχθηκε ὁμως ἀνεπαρκὴς ὅταν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ βάδισε σὲ νέους δρόμους³³. Ἔτσι τὸ σύγγραμμα τοῦ Βιτρούβιου δὲν μπόρεσε νὰ στηρίξει οὔτε τὴ διεύρυνση τῆς πορείας πού μοιραίως ἐπῆλθε οὔτε νὰ παρακολουθήσει τὶς ταχύτατες ἐξελίξεις³⁴. Πέραν αὐτοῦ, οἱ περιγραφές του καὶ οἱ συμβουλές του χαρακτηρίζονται ἐνίοτε ἀπὸ συντηρητικότητα, κάποτε καὶ ἀπὸ ἐχθρότητα πρὸς τὶς ἐμφανιζόμενες τότε νέες τάσεις. Παράδειγμα εἶναι οἱ αὐστηρὲς παρατηρήσεις του στὸ κεφάλαιο τῆς τοιχογραφίας³⁵ ἢ ἡ ἀντίδρασή του στὴν ἀνάμειξη ρυθμολογικῶν στοιχείων τοῦ δωρικοῦ καὶ τοῦ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του³⁶. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προσθέσει καὶ ὀρισμένες αἰχμὲς σχετικὰ μὲ τὴ θρασύτητα τῶν νέων, τὴν *audacia protervitatis*³⁷.

Ἐξ ἴσου ἀνεπαρκὲς γιὰ τὶς ἐπόμενες γενεὲς ἀποδείχτηκε τὸ θεωρητικὸ (ρυθμολογικὸ) τμῆμα τοῦ συγγράμματός του· ἐν τούτοις αὐτὸ εἶναι ὅπωςδὴποτε ἄρτιο καὶ συνεπὲς πρὸς τὸ ἐλληνιστικὸ παρελθὸν πού θεωροῦσε ὑποδειγματικὸ καὶ ἄξιο νὰ διαιωνισθεῖ. Ὁ ἀπέραντος θαυμασμός του πρὸς κάθε τι τὸ ἐλληνικὸ³⁸ καὶ ἡ προσήλωσή του πρὸς τὴ ρυθμολογία τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας (*Res publica*) πού εἶχε διδαχθεῖ καὶ ἐφαρμόσει στὴν περίοδο τῆς ὀριμότητάς του³⁹, ἐπλούτισαν τὸ σύγγραμμά του μὲ πλεῖστα χρήσιμα στοιχεῖα. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὁμως, δὲν ἦταν πιά δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθοῦν στὶς μεγαλοπρεπεῖς συνθέσεις τοῦ Αὐγούστου καὶ τῶν μεταγενεστέρων. Τὸ ρυθμολογικὸ «πιστεῦω» τοῦ *De Architectura* δὲν ἦταν

31. X, 13, 8.

32. I, Προοίμ., 3.

33. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ θυμηθοῦμε ἓνα ἀπὸ τὰ ἀποφθέγματα τοῦ μεγάλου Ἀμερικανοῦ ἀρχιτέκτονα Frank Lloyd Wright: ὁ ἐκάστοτε Γενικὸς Οἰκοδομικὸς Κανονισμὸς εἶναι ἡ κωδικοποίηση τῆς πείρας τῆς περασμένης γενεᾶς πού καταλήγει νὰ κατατυραννεῖ τὴν ἐπόμενην.

34. Πάντως, πρὸς δικαιολόγησή του, ἂς παραθέσουμε μιὰ ὀρθὴ παρατήρηση τοῦ M. GREENHALGH (*Gazette des Beaux Arts* 116, 1974, 298) ὅτι μέχρι τὸν 18ο αἰ. οἱ πλεῖστοι ἀρχιτέκτονες δὲν εἶχαν εὐρύτερους ὀρίζοντες ἀπὸ τὸν Βιτρούβιο.

35. *Sed haec, quae ex veris rebus exempla sumebantur, nunc iniquis moribus improbantur* = ὁμως, αὐτὰ τὰ ὁποῖα λαμβάνονταν ὡς παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα, τώρα περιφρονοῦνται ἀπὸ τὶς λανθασμένες προτιμήσεις (γοῦστα) (VII, 5, 3).

36. IV, 2, 5.

37. VI, Προοίμ., 6.

38... *in ea re ab Graecis volumina plura edita, ab nostris oppido quam pauca...* = ἐπ' αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τόμοι πολλοὶ ἔχουν ἐκδοθεῖ (ἐνῶ) ὑπὸ τῶν ἡμετέρων πολὺ ὀλίγοι (VII, Προοίμ., 14). Ὁ R. PAPPINI, στὸ «*Essenza dell'Architettura, Vitruvio e la Comprensione dell'Arte antica*», *Studi in Onore di Matteo Marangoni* (Pisa 1957) 72, σημειώνει ὅτι ἡ εἰδωλολατρία (*idolatria* = λατρεία, ὑπέρμετρος θαυμασμός) τοῦ Βιτρούβιου γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ δὲν ἦταν ἓνας φανατισμὸς πού γεννήθηκε ἀπὸ τὸν θαυμασμὸ τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος οὔτε ἐκείνων τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος καὶ τῆς Σικελίας τὰ ὁποῖα ὁ Βιτρούβιος ἀγνοοῦσε· ἐπρόκειτο περὶ λατρείας πνευματικῆς.

39. Στὸ IV 8, 5, ὁμιλεῖ γιὰ τὸν τύπο ναοῦ μὲ τοσκανικὴ (ἐτρουσκικὴ) κάτοψη καὶ ἐλληνικὴ κιονοστοιχία: *Tuscanorum et Graecorum operum communis ratiocinatio*.

δυνατόν νά εξυπηρετήσῃ τήνραγδαίως ἐξελισσόμενη αὐτοκρατορική ρυθμολογία, πού ἠθελήμενα ἀγνόησε τήν τεκτονική προέλευση τῶν ἑλληνικῶν ρυθμῶν καί ἀκολούθησε τόν δρόμο τῆς χυμώδους καί εὐπλαστος διακοσμητικῆς ἐπένδυσης. Ἡ ἐξέλιξη αὐτῇ στηριζόταν σέ διαφορετική ἀρχιτεκτονική φιλοσοφία, δικαιολογούμενη ἀπό τήν κοινωνική καί οἰκονομική μεταλλαγή, καθῶς καί ἀπό τήν ἀνάγκη ἑνὸς αἰσθητικοῦ ἐξανθρωπισμοῦ τῶν κολοσσιαίων κατασκευῶν τῶν Ρωμαίων.

Τὸ *De Architectura* ἔχει κριθεῖ ποικιλοτρόπως καί ἀπό θέσεις ἀντίθετες ἀπὸ διάφορους σχολιαστὲς τῶν τελευταίων πέντε αἰώνων, ὅποτε καί κατέλαβε τήν πρωτοκαθεδρία στὴ Θεωρία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς καί κατέστη ἀντικείμενο ἐξονυχιστικῆς μελέτης. Πολλοὶ ὑπῆρξαν ἀρνητικοί, ὅπως ὁ Alberti (περ. 1450), ὁ ὁποῖος μεταξὺ ἄλλων λοιδορεῖ τὴ γλώσσα του⁴⁰, καθὼς καί ὁ Winckelmann (1769)⁴¹ καί ὁ Oder (1899), ὁ ὁποῖος χλευάζει τὸν Βιτρούβιο ὡς «τύπο ἡμιμορφωμένου προλεταρίου πού μέσα στὸ κεφάλι του στροβιλίζονται τὰ πιὸ ἑτερογενῆ μορφωτικά στοιχεῖα»⁴², ἢ ἀκόμη ὁ Ferri (1960)⁴³. Ἀντιθέτως, ἄλλοι ἐπαινοῦν τόσο τὸν ἄνθρωπο ὅσο καί τὸ ἔργο, ὅπως ὁ Choisy (1909)⁴⁴, ὁ Boëthius (1939)⁴⁵, ὁ F. E. Brown (1963)⁴⁶, ὁ Pellati (1949)⁴⁷, ὁ Pedotti (1969)⁴⁸, ὁ Scranton (1974)⁴⁹. Χαρακτηριστικὰ ὁ Boëthius (σ. 115) θεωρεῖ ὅτι «ὁ Βιτρούβιος συναισθάνεται τὴν εὐθύνη του ὡς εἰδικοῦ πού ἐκπροσωπεῖ καί ὑπερασπίζεται τὸ *ad summum templum architecturae*, «τὸ μεγαλεῖον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς» (I, 1, 11). Ἐπίσης ὁ F. E. Brown (σ. 102) κρίνει ὅτι τίποτε παρόμοιο δὲν ὑπῆρξε οὔτε πρὶν οὔτε μετὰ ἀπὸ αὐτὸν (κατὰ τοὺς Ἑλληνορωμαϊκοὺς χρόνους). Ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι πρωτοπόρος διότι ὄχι μόνο περιγράφει ἀλλὰ καί ἐξηγεῖ καί δικαιολογεῖ τὰ πράγματα, γι' αὐτὸ καί τὸ ἔργο του ἀποτελεῖ τὴ μόνη πλήρη ἔκθεση πού ἔχομε γιὰ τὴν ἀνατομία μιᾶς τέχνης ἀπὸ τὰ πρῶτα τῆς ἀξιώματα ἕως τοὺς κανόνες διαδικασίας (σ. 103). Ὡς προσθέσομε ἀκόμη ὅτι ὁ G. German (1980)⁵⁰ τὸν θεωρεῖ θεμελιωτὴ τῆς θεωρίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, ὁ δὲ P. Gros (1982)⁵¹ ἐπισημαίνει ὅτι «ὁ Βιτρούβιος μᾶς ἐμφανίζεται ὡς κληρονόμος καί ἕνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἐκπροσώπους, μαζί μὲ τὸν Στράβωνα, μιᾶς ἐπιστημονικῆς παράδοσης». Ἡ παράδοση αὐτὴ τοῦ ὑπαγορεύει ἕναν ὁρισμένο ἀριθμὸ θέσεων καί ἐπιλογῶν, τίς ὁποῖες πρέπει νὰ ἔχομε ὑπόψη, ἐὰν θέλομε νὰ κατανοήσομε τὴν πορεία του καί αὐ-

40. Βλ. σημ. 115.

41. WINCKELMANN, H.-J., *Geschichte der Kunst des Altertums*, κεφ. V.

42. ODER, E., «Ein angebliches Bruchstück Demokrits über die Entdeckung unterirdischen Quellen», *Quellen-sucher im Altertum, Philologus Suppl. Band 7* (Leipzig 1899) 340.

43. FERRI, S., «Problemi di Estetica Vitruviana», *La Critica d'Arte* 6, 1941, 91-102.

44. CHOISY, A., *op. cit.* (σημ. 5) σ. VI.

45. BOËTHIUS, A., «Vitruvius and the Roman Architecture of his Age», *DRAGMA, Martino P. Nilsson Dedicatum, Acta Instituti Romani Regni Sueciae* 2,1 (Lund 1939).

46. Βλ. σημ. 27.

47. PELLATI, βλ. σημ. 23.

48. PEDOTTI, B., *L'architettura e la figura dell'architetto secondo Vitruvio* (Firenze 1969).

49. SCRANTON, R.L., «Vitruvius Arts of Architecture», *Hesperia* 45, 1974, 494-499.

50. GERMAN, G., *Einführung in die Geschichte der Architekturtheorie* (Darmstadt 1980).

51. GROS, P., «Vitruve, l'architecture et sa théorie, à la lumière des études récentes», *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II* (Berlin - N. York 1982) 669.

τὸ πού, ἐνίοτε μὲ διστακτικότητα ἀλλὰ δικαίως, ἀποκαλεῖται «ἡ μέθοδός του». Ἀπὸ τὴν παράδοση αὐτὴ ἀποκλίνει ἀρκετὰ σαφῶς φέρνοντας σὲ ἀμηχανία πολλοὺς μελετητές, δεδομένου μάλιστα ὅτι αὐτὲς οἱ ἀποκλίσεις δὲν εἶναι πάντοτε καθαρὰ διατυπωμένες ἀλλὰ ἐξαρτῶνται κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴν κοινωνικο-πολιτιστικὴ τοποθέτησή του καὶ ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του. Τέλος, ὁ Η. Knell (1985)⁵², σὲ ἄρθρο του ἐπὶ τῶν προδιαγραφῶν τοῦ Βιτρούβιου γιὰ τὴν κατοικία, ἐπισημαίνει ὅτι «τὰ βιβλία τοῦ Βιτρούβιου δὲν ἔχουν συνταχθεῖ χωρὶς συγκεκριμένες κατευθύνσεις».

Ἄς προστεθεῖ ὅτι, ἡ πληροφόρησή μας γιὰ τὴν ἐλληνικὴ πνευματικὴ κληρονομιά, οἱ ἀναφορὲς τοῦ Βιτρούβιου στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλολογία ἐπὶ θεμάτων ἀρχιτεκτονικῆς, ὅσο πλούσια κι ἂν φαίνεται σὲ σύγκριση μὲ τὴ γλίσχρα ἀντίστοιχη παραγωγή τῶν Ρωμαίων, δὲν εἶναι ἀρκετὴ, δυστυχῶς, ὥστε νὰ γνωρίσουμε ἢ ἔστω νὰ φανταστοῦμε τὴ συνολικὴ παραγωγή τῶν Ἑλλήνων στὰ θέματα Θεωρίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, Αἰσθητικῆς κλπ.

Ἡ γλῶσσα τοῦ Βιτρούβιου

Ὅπως ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, ὁ Βιτρούβιος ἀνήκει στὴ γενιὰ τῶν μέσων τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., πού κατ' ἐξοχὴν προσπάθησε νὰ ἀπορροφήσει τὴν ἐλληνικὴ παιδεία. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων ἐπαφῶν τῆς Ρώμης μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τοὺς πολέμους τοῦ Πύρρου καὶ τῆς Καρχηδόνας, ἄρχισε μιὰ ἔντονη εἰσδοχὴ τῶν ἐλληνικῶν προτύπων, κυρίως στὴ λογοτεχνία. Ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς ἐπιβλήθηκε στὴ Ρώμη ὄχι μόνο λόγῳ τῆς ποιότητάς του, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς πρακτικῆς ἀνάγκης ἐπικοινωνίας τῆς ἐξαπλούμενης ρωμαϊκῆς διοίκησης στὴν ἐλληνιστικὴ Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα. Ἔτσι, σὺν τῷ χρόνῳ οἱ μορφωμένοι Ρωμαῖοι ἀπέκτησαν πλήρη γνώση τῆς γλώσσας τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Γράκχος ὁ πρεσβύτερος, στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. μπορούσε νὰ ἐκφωνεῖ λόγους στὰ ἐλληνικὰ στὴν Ἑλλάδα, ὁ Π. Λικίνιος Κράσσος (132 π.Χ.) ἐδίκαζε στὴν Ἀσία, μεταχειριζόμενος τουλάχιστον πέντε ἐλληνικὲς διαλέκτους, ἐνῶ κατὰ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. ἡ διγλωσσία εἶχε καταστεῖ κανόνας⁵³. Ὁ Κικέρων (103-43 π.Χ.), ὁ ὁποῖος ἔθεωρεῖτο *novus homo*, χρησιμοποιοῦσε ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λατινικὴ καὶ τὴν ἐλληνικὴ στὴν ἀλληλογραφία του⁵⁴. Μπορεῖ νὰ λεχθεῖ γενικά, ὅτι «ἐλληνικὲς λέξεις καὶ φράσεις ἀποτελοῦσαν τὸ ἀργκό τῆς φιλολογικῆς Ρώμης»⁵⁵. Ἡ ἴδια ἡ Ρώμη, μέσα ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ Ὀρατίου, ἀναγνωρίζει τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὸ πασίγνωστο ἀπόφθεγμα: *Graecia capta ferum victorem cepit = Ἡ Ἑλλὰς ἀλοῦσα εἶλε τὸν ἀνήμερον νικητὴν*⁵⁶.

Ὁ σεβασμὸς καὶ ὁ θαυμασμὸς τοῦ Βιτρούβιου γιὰ τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἴδια θεώρηση τῆς Ἑλλάδος πού εἶχαν οἱ σύγχρονοί του διανοούμενοι μὲ τοὺς ὁποίους διατηροῦσε στενὴ ἐπαφὴ⁵⁷. Ὁ Ussing διαπιστώνει ὅτι οἱ Ρωμαῖοι συγγραφεῖς προέβαιναν σὲ δάνεια ἑλλη-

52. KNELL, H., «Vitruv's Entwurfsvorschriften zum Profanbau», *Röm. Mitt.* 92, 1985, 170.

53. OGILVIE, R.M., *Roman Literature and Society* (ἔκδ. Penguin 1980) 68.

54. CICERO, *Tusculan Disputations*, (J.E. KING, Loeb Classical Library, 1,15):... *scis me Graece loqui in Latino sermone non plus solere quam in Graeco Latine...*

55. TYRRELL, R.J., *Correspondence of Cicero* (London 1897-98) I, 66.

56. HORATIUS, *Epist.* II 1, 156. Τὸ χωρίο εἰς ΦΡ. ΒΕΡΤΟΛΙΝΗ (μετάφρ. Σπ. Π. Λάμπρου), *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, Β' (Ἀθῆναι 1894) 59.

57. Βιβλ. IX, Προοίμ., 17. Βλ. συναφῶς καὶ GRUEN, E.S., *The Hellenistic World and the Coming of Rome* (Berkeley, Los Angeles, London 1984).

νικῶν λέξεων γὰρ νὰ ἐκφράσουν ἰδέες ἢ νὰ κατονομάσουν ἀντικείμενα, λέξεων ποὺ στὴ δική τους γλῶσσα δὲν ὑπῆρχαν, καὶ ἐπισημαίνει μεγάλο ἀριθμὸ «ἐλληνικῶν ἐκφράσεων» (*hellenisms*) στὸν Βιτρούβιο⁵⁸. Ὁ Morgan ἀφ' ἑτέρου, σημειώνει ὅτι τὸ ὕφος τοῦ εἶναι ἔντονα ἐπηρασμένο ἀπὸ τὰ ἐλληνικά· μεταξὺ ἄλλων παραδειγμάτων ἀναφέρει τὴν ἑκφραση *non minus* = οὐδὲν ἥττον, ἀντὶ τοῦ λατινικοῦ *item*, τὴν ὁποία ὁ Βιτρούβιος χρησιμοποιεῖ ἐπανειλημμένα⁵⁹. Ἐπισημαίνει ἀκόμη ὁ Morgan ὅτι ὁ Κικέρων χειριζόταν ἐλληνικὲς ἰδέες καὶ ἐλληνικὲς πηγὲς ὡςάκις αἰσθανόταν τὴν ἀνάγκη νὰ ἐμπλουτίσει τὰ λατινικά μὲ ἀφηρημένα οὐσιαστικά (*new abstracts*) καὶ προσθέτει ὅτι εἶναι πιθανὸν τοῦτο νὰ ἐπηρέασε τὸν Βιτρούβιο καὶ σ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς νὰ ὀφείλεται ἡ μεγάλη χρῆση ἀφηρημένων οὐσιαστικῶν ἀπὸ τὸν τελευταῖο⁶⁰. Ὡς μὴ λησμονεῖται, ἐν τούτοις, ἡ δυστοκία κάθε κοσμογονίας· ὅτι δηλαδὴ νέες ἰδέες καὶ νέες μέθοδοι προερχόμενες ἀπὸ ἐλληνικὲς πηγὲς ἔπρεπε νὰ διατυπωθοῦν σὲ λατινικὸ πεζὸ λόγο, πρᾶγμα ποὺ μόνο ἐμπειροὶ λογοτέχνες θὰ μπορούσαν, ὅχι εὐκόλα, νὰ ἐπιχειρήσουν καὶ νὰ φέρουν εἰς πέρας.

Τόσο τὸ περιεχόμενο, ὅσο καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ *De Architectura* κρίθηκαν ἀπὸ μερικοὺς πολὺ αὐστηρὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους ἐπιεικέστερα. Ἦδη ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση σημειώνομε τὸν Alberti (1450), τὸν ὁποῖο ἤδη ἀναφέραμε, ἢ τὸν Baldus (1612) ποὺ θεώρησε ἀναγκαῖο νὰ συντάξει σχετικὴ ἐρμηνευτικὴ λεξικογραφικὴ σύννοψη⁶¹. Πολλὲς μελέτες γράφτηκαν γὰρ τὸ θέμα τῆς γλώσσας, ἄλλες ἐνταγμένες στὴν εἰσαγωγὴ ἢ στὰ σχόλια τῶν διαφόρων ἐκδόσεων καὶ ἄλλες ὡς μεμονωμένες πραγματεῖες ἢ ἄρθρα. Ἐν τούτοις, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Callebat (1982)⁶², οἱ εἰδικότερες μελέτες γὰρ τὴ γλῶσσα, κυρίως κατὰ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ. καὶ τὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 20οῦ, καθ' ὅλα σημαντικὲς καὶ ἐποικοδομητικὲς γὰρ τὴν προώθηση τῆς ἔρευνας περὶ τὸ θέμα, δὲν ἀποτελοῦν μελέτες γενικὲς, καὶ κυρίως δὲν βασίστηκαν σὲ συλλογὴ στοιχείων ἀναλύσεως οὔτε προσπάθησαν νὰ καθορίσουν τὴν εἰδικὴ σύνθετη φυσιογνωμία αὐτῆς τῆς γλώσσας. Ἰσως, προσθῆται, τοῦτο νὰ ὀφείλεται σὲ μιὰ *a priori* ἠθελημένη παραμορφωτικὴ προοπτικὴ τῶν μεταγενεστέρων, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπαίτηση νὰ ἦταν ἡ γλῶσσα τοῦ Βιτρούβιου «κλασικὴ».

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ πὺς οἱ κρίσεις ἐξαρτῶνται κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ τοποθέτηση τῶν σχολιαστῶν καὶ τὴ γωνία θεωρήσεως τοῦ ἀντικειμένου τους. Συνήθως οἱ ἀρχιτέκτονες καὶ ἀρχαιολόγοι (Choisy, Granger, F.E. Brown) εἶναι εὐγνώμονες γὰρ τὸ περιεχόμενο καὶ συγχωροῦν ἢ προσπαθοῦν νὰ ἐξηγήσουν τὶς ἰδιοτυπίες τῆς γλώσσας, ἐνῶ οἱ φιλόλογοι (Ussing, Mortet, Wistrand, Ruffel, Callebat), ἀρμοδιότεροι στὸ θέμα τῆς γλώσσας, εἶναι καὶ αὐστηρότεροι. Ἔτσι, οἱ κρίσεις γὰρ τὴ μὴ ἀκραιφνὴ «λατινικότητα» τοῦ συγγράμματος ἐφθασαν σὲ σημεῖο νὰ τὸ χαρακτηρίζουν «βαρβαρικὸ» καὶ νὰ τὸ τοποθετοῦν στὸν 4ο αἰ. μ.Χ.⁶³ ἢ νὰ

58. USSING, J.L., *Observations on Vitruvius De Architectura Libri Decem, with special regard to the time at which this work was written* (London 1898) 192.

59. MORGAN, M.H., *Addresses and Essays* (N. York 1910) 201.

60. Αὐτόθι 163-164.

61. BALDUS, B., *De Verborum Vitruvianorum Significatione, sive perpetuus in M. Vitruvium Pollionem Commentarius. Accedit Vita Vitruvii, eodem auctore* (Augustae Vindelicorum (Augsburg) 1612).

62. CALLEBAT, L., «La prose du "De Architectura" de Vitruve», *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II* (Berlin - N. York 1982) 696-722, ἰδ. 697.

63. USSING, J.L., *op. cit.* MORTET, V., «Recherches Critiques sur Vitruve et son Oeuvre», *Revue Archéologique* XLI, 1902, 65-66. SONTHEIMER, L., *Vitruv und seine Zeit* (Tübingen 1908) 13-17.

τὸ ἀποδίδουν σὲ μεταγενέστερη «ἀφρικανικὴ» λατινικὴ⁶⁴. Ἄφ' ἑτέρου οἱ ὑποστηρικτές, ὅπως ὁ F.E. Brown⁶⁵, εὐγνωμονοῦν τὸν Βιτρούβιο διότι συνέθεσε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν «ὀρολογία τῆς τέχνης», ὅπου τὰ λατινικά, τὰ λατινοποιημένα ἑλληνικά καὶ τὰ ἑλληνικά ἔχουν ἀναμειχθεῖ σὲ ἓνα ἀδιαίρετο ἀμάλαγμα ἐνὸς συγκεκριμένου καὶ ἀποδοτικοῦ λεξιλογίου. Ἀπόδειξη τῆς προσφορᾶς τοῦ Βιτρούβιου εἶναι ὅτι τὸ λεξιλόγιό αὐτὸ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀναντικατάστατο. Ὁ Choisy ὁμοίως δικαιολογεῖ τὴν εἰδικὴ γλῶσσα πού ἀπαιτεῖ τὸ θέμα καὶ ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκη τῶν διαφοροποιήσεων πού παρατηροῦνται στὴ διατύπωση τῶν θεωρητικῶν ἀπόψεων, ὅπου ἐμφανίζεται ἡ δυσκολία ἀφομοίωσης θεμάτων ἀπὸ διάφορες πηγές. Ὁ Granger⁶⁶ θεωρεῖ τὸ ἔργο τοῦ Βιτρούβιου γλωσσικὰ καλύτερο ἀπὸ ἄλλα τεχνικὰ βιβλία τῆς ἀρχαιότητος. Ὡς σημειωθεῖ, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ὅτι τὰ γραπτὰ τοῦ Da Vinci⁶⁷ καὶ τοῦ Μιχαῆλ Ἀγγέλου⁶⁸ ἔχουν ἐπίσης κριθεῖ ἀπὸ ἀποψη γλῶσσας καὶ ἐκφράσεων πολὺ αὐστηρά. Ὁ Fensterbusch τονίζει ὅτι τὸ *De Architectura* δὲν χρειάζετο νὰ εἶναι λογοτεχνικὸ ἔργο, καὶ ὅτι ὁ Βιτρούβιος ἔγραψε ὡς ἀρχιτέκτων, δηλαδὴ ὡς ἄνθρωπος τῆς πράξης, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος τονίζει. Καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς πράξης, παρατηρεῖ ὁ Fensterbusch, συγγράφουν, σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, διαφορετικὰ ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους, τοὺς ρήτορες ἢ ἄλλους σοφοὺς⁶⁹. Παρόμοια στάση εἶχε καὶ ὁ Sontheimer, λέγοντας ὅτι τὸ ὕφος (Stil) τοῦ Βιτρούβιου δὲν εἶναι οὔτε πρέπει νὰ ἐξετάζεται σὰν λογοτεχνικὸ κείμενο (Kunstprosa)⁷⁰.

Ἄλλωστε, ὅπως ἀναφέραμε, τὸ Σύγγραμμα εἶναι μοναδικὸ στὸ εἶδος του, καὶ τίποτα παρόμοιο, ἑλληνικὸ ἢ λατινικὸ δὲν ἔχει φθάσει ὡς ἐμᾶς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν τὰ πεζὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου πού διασώθηκαν, ἔστω καὶ ἂν ἀναφέρονται σὲ ἄλλα πεδία τῶν ἐπιστημῶν ὅπως ἡ ἰατρικὴ ἢ ἡ ἀγρονομία, εἶναι ἐλάχιστα καὶ γλωσσικῶς φτωχά, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθεῖ ἓνα πρότυπο ἢ ἓνας ὁρος συγκρίσεως γιὰ τὸν πεζὸ λόγο τοῦ Βιτρούβιου.

Τὶς πιὸ πρόσφατες καὶ βαθυστόχαστες ἀναλύσεις στὸ θέμα τῆς γλῶσσας παρουσιάζει ὁ Callebat, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι «πολλὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα πού πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη ἢ νὰ προσδιορισθοῦν ἐκ νέου, ὥστε νὰ δοθεῖ ἓνας μορφολογικὸς καθορισμὸς πιὸ ἀκριβὴς ἢ λεπτὸς (affiné) τοῦ *De Architectura* καὶ ἀπαριθμεῖ ὁκτὼ βήματα γιὰ τὴ σωστὴ ἐκτίμηση τοῦ ἔργου⁷¹.

64. BROCK, M.D., *Studies in Fronto and his Age* (Cambridge 1911) 161-162.

65. Βλ. σημ. 27.

66. GRANGER, F., *op. cit.*, τ. I, σ. XIII.

67. MÜNTZ, E., *Leonardo da Vinci* (London 1898) II, 22.

68. SYMONDS, J.A., *Life of Michelangelo* (London 1893) II, 168.

69. FENSTERBUSCH, C., *op. cit.*, βλ. ἀν. σημ. 4, 8-9.

70. SONTHEIMER, L., *op. cit.*, βλ. ἀν. σημ. 63, 7.

71. CALLEBAT, L., *op. cit.* (σημ. 62) 696-722. Τὰ ὁκτὼ βήματα εἶναι τὰ ἑξῆς: Πρῶτα πρέπει νὰ γίνῃ διάκριση μεταξὺ γλῶσσας καὶ ὕφους (*langue et style*), πράγμα πού δὲν ἔχει ἀκόμη γίνῃ ικανοποιητικά· νὰ γίνῃ, δεῦτερον, ὁ διαφορισμὸς μεταξὺ τῶν ἐπιπέδων τῆς γλῶσσας σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ἱστορικοὺς σταθμοὺς τῆς γλωσσικῆς ἐξέλιξης· νὰ ἀναγνωρισθεῖ, τρίτον, ἡ ποιότης τοῦ ἀποδέκτη, ἂν εἶναι ἐπαῖων ἢ ὄχι· νὰ καθορισθεῖ, τέταρτον, ἡ ποιότης καὶ ἡ εἰλημμένη θέση τοῦ «πομποῦ» (συντάκτη, *locuteur*), ἂν δηλαδὴ εἶναι ἄνθρωπος τῆς ἐφαρμογῆς ἢ θεωρητικός, ἂν ἐπιδιώκει ἢ ἂν παραμελεῖ ἓνα σκοπὸ διδακτικόν· νὰ καθορισθοῦν, πέμπτον, οἱ μέθοδοι γιὰ τὴν ἐκπόνηση καὶ τὴ σύνταξη τῆς μελέτης, ὅπως π.χ. ἔρευνες ἐπὶ τόπου, χρησιμοποίησις δελτίων ἐργασίας (*fiches*), ἀναφορὰ σὲ ἐργασίες συλλογῆς (φιλολογικοῦ) ὕλικου (*ouvrages de compilation*)· νὰ ἀναγνωρισθοῦν, ἕκτον, οἱ εἰδικοὶ χαρακτῆρες τῶν τεχνικῶν διαλέκτων (*languages techniques*) καὶ νὰ ἐνταχθοῦν τελικῶς στὴν παράδοση τοῦ εἵδους· νὰ ἀναγνωρισθοῦν, ἑβδομον, οἱ σύνθετες συσχετίσεις πού ἐπεμβαίνουν μεταξὺ τῶν ἀπαιτήσεων τῆς εὐκολίας ἀνάγνωσης (*lisibilité*), τοῦ

Ὁ Βιτρούβιος καὶ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά

Τὸ *De Architectura* παρουσιάζει ἓνα λεκτικὸ πλοῦτο περίπου 5.000 λέξεων⁷², ἀπὸ τὶς ὁποῖες περίπου 530 εἶναι ἑλληνικῆς προελεύσεως⁷³ καὶ μάλιστα 158 γραμμένες ἑλληνικά! Τὸ γεγονὸς αὐτὸ πρέπει νὰ ἰδωθεῖ ὡς ἀπόδειξη ὅτι γι' αὐτὲς τὶς λέξεις καὶ τὴ σημασία τους δὲν ὑπῆρχε, ὡς φαίνεται, κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ λατινικὴ ἀντιστοιχία οὔτε λατινικά πρότυπα γιὰ τεχνικά συγγράμματα. Ἔτσι, ὁ Βιτρούβιος αἰσθάνθηκε ὑποχρεωμένος νὰ χρησιμοποιήσῃ ἑλληνικὰς λέξεις, ὥστε νὰ διευκολύνῃ τὴν κατανόησιν τῶν ἰδεῶν του. Αὐτὸ πιθανῶς σημαίνει πὼς ὁ συγγραφεὺς εἶχε σοβαρὰς ἐνδείξεις γιὰ τὴ θετικὴ ἀναπόκρισιν τῶν ἀναγνωστῶν του, γεγονὸς ποὺ κατ' ἐπέκτασιν σημαίνει πὼς οἱ ἑλληνικὰς λέξεις ἀποτελοῦσαν πιθανότατα ἓνα παραδεδομένον καὶ «ἐν χρήσει» τεχνικὸ λεξιλόγιον, ἔστω καὶ μὴ καταξιωμένο· ἀντλεῖ, λοιπόν, συνεχῶς ἀπὸ τὰ ἀποθέματα τοῦ ἑλληνικοῦ λεξιλογίου, κυρίως κατὰ τὴ μεταφορὰ ἑλληνικῶν λέξεων ἢ ἐννοιῶν διατυπωμένων στὰ ἑλληνικά. Ἐπὶ πλέον ὅμως ἡ χρῆσις ἑλληνικῶν γίνεται καὶ κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν θεμάτων μὲ δική του πρωτοβουλία καὶ ἐπιχειρηματολογία⁷⁴. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ ἀφ' ἐνὸς στὴν ἔλλειψιν προτύπων, ὅπως ἀναφέρθηκε ἐπανειλημμένως. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ὀφείλεται καὶ στὴν πρακτικὴ τῶν συγχρόνων του λογοτεχνῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐπηρεάστηκε, ἀλλὰ καὶ σὲ μιὰ τάσιν νὰ ἐπιζητεῖ τὴν καλλιέργειαν, ἔστω καὶ κατὰ τρόπο ὅχι πάντοτε δόκιμον. Ὅπως ἐπισημαίνει, ὑπερβάλλοντας, ὁ Praun⁷⁵ «...ὁ Βιτρούβιος, κατὰ τὴ συνήθειαν τῶν ἡμιμαθῶν, ἐπιζητοῦσε μὲ τὴν χρησιμοποίησιν μιᾶς σπάνιας λέξεως νὰ δώσῃ στὸ κείμενό του μιὰ ὠραιότερην ἀπόχρωσιν».

Στὸ χωρίον V, Προοίμιον, 2, ὁ Βιτρούβιος ἐπισημαίνει τὸ δυσνόητον τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὀρων καὶ λέγει ὅτι ἡ δυσκολία ποὺ παρουσιάζει τὸ κείμενό του προέρχεται ἀπὸ τὴ δικαιολογημένη χρῆσιν ἑλληνικῶν λέξεων ἐλλείψει ἀντίστοιχων λατινικῶν. Εἶναι ἐνδιαφέρον, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, νὰ ὑπενθυμίσουμε, ὅτι σὲ δύο περιπτώσεις (στὰ χωρία V, 11, 4 καὶ ἰδίως VI, 2, 5) ἐπισημαίνει ὅτι ἐνίοτε οἱ ἑλληνικοὶ ὄροι δὲν διατηροῦν τὴν ἀρχικὴν σημασίαν τους ὅταν χρησιμοποιοῦνται στὰ λατινικά. Ἡ παρατήρησις αὕτη ἀποδεικνύει φιλολογικὴ εὐαισθησίαν καὶ εὐσυνειδησίαν⁷⁶.

Ἐνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα δίνει τὸ χωρίον I, 1, 13, ὅπου μία περίοδος σαράντα ὀκτὼ λέξεων περιλαμβάνει δέκα πέντε ἑλληνικὰς λέξεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ ἑξὶ εἶναι κύρια ὀνόματα: «*Non enim debet nec potest esse architectus grammaticus, uti fuerit Aristarchus, sed non agrammatus, nec musicus ut Aristoxenus, sed non amusus, nec pictor ut Apelles, sed graphidos non inperitus, nec plastes quemadmodum Myron seu Polyclitus, sed rationis plasticae non ignarus, nec denuo medicus ut Hippocrates, sed non aniatrologetus...*».

βαθμοῦ τῆς ἐσωτερικότητος ἢ τῆς ἐκλαϊκεύσεως γιὰ τὶς τεχνικὰς ποὺ περιγράφονται, τῆς στάθμης τῆς ἐκπόνησιν καὶ τοῦ κατανοητοῦ τῶν ἀντίστοιχων γλωσσολογικῶν δομῶν· τέλος, νὰ ἐξετασθοῦν τὰ προβλήματα τῆς κατάστασιν τοῦ κειμένου καὶ τῆς πορείας τῆς μεταβίβασίν του ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργίας του ὡς ἐμᾶς.

72. NOHL, H., *Index Vitruvianus* (Berlin 1876, Stuttgart 1983). CALLEBAT, L., BOUET, P., FLEURY, Ph., ZUINGHEDAU, M., *Vitruve De Architectura, Concordance* (Hildesheim - Zürich - N. York, 1984).

73. RUFFEL, I., «Mots grecs dans Vitruve», *Hommages à J. Bayet, éd. par J. Renard et R. Schilling, Collection LATOMUS, LXX* (Bruxelles 1964) 627-639.

74. Βλ. σημ. 60.

75. PRAUN, J., *Bemerkungen zur Syntax des Vitruv. Programm Bamberg* (1895) 7.

76. Βεβαίως, τίθεται τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον πρόβλημα ἂν καὶ πόσο, μέτρια ἢ καλὰ, ἐγνώριζε ὁ Βιτρούβιος τὰ ἑλληνικά. Αὐτὸ ὅμως εἶναι θέμα ποὺ θέλει ἀνάπτυξιν, μὲ τὸ ὁποῖο ἐλπίζομε νὰ ἐπανέλθομε σὲ εἰδικὴ μελέτη.

Ὁ Ruffel⁷⁷ ἐπισημαίνει ὅτι πλεῖστες ἑλληνικὲς ἢ ἑλληνογενεῖς λέξεις τοῦ *De Architectura* εἶναι μοναδικές, δηλαδή δὲν ἔχουν ἀνιχνευθεῖ σὲ ἄλλα φιλολογικὰ κείμενα, σὲ ἐπιγραφές ἢ παπύρους, ἢ δὲν ἐμφανίζονται μὲ τὴν ἔννοια ποὺ τοὺς δίνει ὁ Βιτρούβιος. Κατατάσσει μάλιστα ὁ Ruffel τίς λέξεις αὐτὲς σύμφωνα μὲ τὴ μοναδικότητα κατὰ τὴ λέξη (*hapax* = ἅπαξ de mot) ἢ κατὰ τὴν ἔννοια (*hapax de sens*). Μποροῦμε ἀκόμη νὰ προσθέσουμε ὅτι ἓνα σημαντικὸ τμῆμα τῆς ὁρολογίας ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν κλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὀφείλεται στὸ *De Architectura*, ὅπως: ἐμβάτης, ὀρθογραφία (πρόσωψις), ἰχνογραφία (κάτοψις), σκηνογραφία (προοπτικὸ σχέδιο), δίπλινθος, τρίπλινθος, ἐπαεῖς, στερεοβάτης, ἐμπλεκτον, ἰσόδομος, ψευδισόδομος, ἡμιτρίγλυφος, μονοτρίγλυφος, μετόπη, ἀπόθεσις, πλίνθος (βάσις), ἐκφορὰ (προεξοχή), ζωφόρος, τροχίλος, σκοτία, ὑποτραχήλιον, πυκνόστυλος, εὐστυλος, ἀραιόστυλος, ἐξάστυλος, ὀκτάστυλος κλπ.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ τοῦ ἐμπλουτισμοῦ τῆς λατινικῆς γλώσσας μὲ δάνεια ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ, ὅχι μόνον στὴν περίπτωσιν τοῦ Βιτρούβιου ἀλλὰ καὶ τῶν πλείστων κειμένων τῆς ἐποχῆς του, δηλαδή ἡ ἀναβάθμιση μιᾶς γλώσσας μὲ στοιχεῖα μιᾶς ἄλλης, δὲν εἶναι μοναδικὸ στὴν ἱστορία. Ἀναφέρομε πρόχειρα παρόμοια φαινόμενα: ἓνα ἠθελημένο, τὴν παλαιὰ ἀγγλικὴ (Old English) ποὺ ἀπορρόφησε τὰ γαλλικὰ μετὰ τὴ Νορμανδικὴ Κατάκτηση, ἢ ἓνα ἀθέλητο, τὸ συμβαῖνον στὴ σύγχρονη Γαλλία, ὅπου ἡ εἰσβολὴ κυρίως τεχνικῶν ὄρων ἀλλὰ καὶ ἐκφράσεων τοῦ συρμοῦ ἀπὸ τὰ ἀγγλικά δημιούργησε μιὰ ἀνερμάτιστη, πρὸς τὸ παρόν, διάλεκτο ποὺ οἱ Γάλλοι τιτλοφοροῦν, σκωπτικά, *Franglais*⁷⁸.

Τὰ Προοίμια

Τὸ Σύγγραμμα διαιρεῖται, ὅπως ἐλέχθη ἤδη, σὲ δέκα βιβλία, τὸ καθένα μὲ ἓνα κύριο σῶμα, ποὺ προλογίζεται ἀπὸ ἓνα Προοίμιον. Ἡ ἰδέα νὰ προτάσσεται μία εἰσαγωγὴ στὸ κύριον θέμα βεβαίως δὲν ἀνήκει στὸν Βιτρούβιον ἀλλὰ ἀκολουθεῖ κοινὴ πρακτικὴ, ποὺ ἀποσκοποῦσε νὰ προετοιμάσει ψυχολογικὰ τὸν ἀκροατὴ ἢ τὸν ἀναγνώστη στὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κυρίου θέματος. Τὴν πρακτικὴ αὐτὴ εἶχε ἤδη κωδικοποιήσει ὁ Ἀριστοτέλης στὴ *Ρητορικὴ* του⁷⁹, ὅπου καθορίζει τοὺς κανόνες ποὺ διέπουν τὸ λογοτεχνικὸ αὐτὸ εἶδος: *Τὸ μὲν προοίμιον ἐστὶν ἀρχὴ λόγου, ὅπερ ἐν ποιήσει πρόλογος, καὶ ἐν αὐλήσει προαύλιον· πάντα γὰρ ἀρχαὶ ταῦτ' εἰσὶ, καὶ οἷον ὁδοποιήσις τῷ ἐπιόντι*. Ἐξηγεῖ ἀκόμη ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι τὸ προοίμιον δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχει σχέση οὐσίας μὲ τὸ κύριον θέμα, ὥστε ὁ λόγος νὰ μὴν καταντᾷ μονότονος. Τὸ προοίμιον δύναται νὰ περιέχει ἔπαινον ἢ ψόγον, προτροπὴ ἢ ἀποτροπὴ πρὸς τὸν ἀκροατὴ, καὶ νὰ εἶναι ξένο ἢ οἰκεῖον πρὸς τὸ θέμα. Σὲ λόγους καὶ ἐπικά ποιήματα τὸ προοίμιον δίνει νύξιν τοῦ θέματος, ὥστε ὁ ἀκροατὴς νὰ γνωρίζει τί θὰ ἐπακολουθήσῃ· στὸ σημεῖον αὐτό, μάλιστα, ὁ Ἀριστοτέλης φέρει ὡς παράδειγμα τοὺς ἀρχικούς στίχους τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσσειας, *Μῆνιν ἄειδε θεὰ καὶ Ἄνδρα μοι ἔννεπε μοῦσα*.

Ἀκολουθώντας αὐτὴ τὴν πρακτικὴ, τὰ δέκα Προοίμια τοῦ *De Architectura* δὲν ἀποτελοῦν κα-

77. Βλ. σημ. 73.

78. Ὁ ὅρος προκύπτει ἀπὸ τὴ συναίρεση τοῦ *Français* καὶ τοῦ *Anglais*. Ἡ εἰσβολὴ τῶν ξενικῶν γλωσσικῶν στοιχείων εἶναι μεγάλη, πιστοποιεῖται ὁμως μιὰ γενικότερη γλωσσικὴ τρικυμία, ὥστε ἡ νέα γαλλικὴ κυβέρνησις ἀναγκάστηκε νὰ ἱδρύσῃ Ὑφυπουργεῖο τιτλοφορούμενον *Charge de la Francophonie*, γιὰ τὴν προστασίαν τῆς γαλλικῆς γλώσσας. Βλ. ἄρθρον Βιργ. Τσουδεροῦ, ἐφημ. Καθημερινή, 8 Ἀπριλίου 1986, σ. 4, 5.

79. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ρητορικὴ Τέχνη* 3, 14.

θεαυτὸ εἰσαγωγὲς στὰ καθέκαστα βιβλία ἀλλὰ παρουσιάζουν διάφορα θέματα, ἄσχετα μὲ τὸ κύριο σῶμα τοῦ κάθε βιβλίου. Σὲ κάποιο σημεῖο τοὺς ἀναφέρεται τὸ περιεχόμενο καὶ συνδέεται μὲ τὰ προηγούμενα. Ὅπως θὰ ἀντιληφθεῖ ὁ ἀναγνώστης στὴ μετάφραση ποὺ ἀκολουθεῖ, ὁ Βιτρούβιος χρησιμοποιεῖ τὰ Προοίμια γιὰ νὰ παραθέσει ἐνδιαφέροντα ἀνεκδότα σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιστήμες, ὅπως τοῦ Δεινοκράτη ἢ τοῦ Ἀρχιμήδη ἢ ἄλλα ἱστορικὰ ἐπεισόδια τὰ ὁποῖα θὰ εἶχε σταχυολογήσει ἀπὸ ὑπάρχουσες συλλογὲς ἀνεκδότων⁸⁰. Τὸν δρόμο αὐτὸ ἀκολούθησε γιὰ νὰ παραδειγματίσει τὸν ἀναγνώστη συνάδελφο ἀρχιτέκτονα στὰ ἐπιστημονικὰ καὶ ἠθικὰ θέματα τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ νὰ παραθέσει δικές του κρίσεις καὶ θεωρήσεις μέσα σ' ἓνα γενικότερο πλαίσιο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ αὐτοδιδάκτου, ποὺ πολλοὶ τοῦ ἀποδίδουν, θὰ τὸν ἔκανε νὰ αἰσθάνεται πλησιέστερα, καὶ κάπως ὑπόχρεως πρὸς τοὺς ἀναγνώστες του ποὺ θὰ μετεῖχαν μιᾶς ὁμοίας στάθμης παιδείας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, παρ' ὅλη τὴ φαινομενικὴ ἀνεξαρτησία τους, τὰ δέκα Προοίμια συντίθενται σὲ ἓνα σύνολο σχετικὰ ὁμοιόμορφο ἀλλὰ πάντως ὁμοιόστοχο, ποὺ ἀφήνει νὰ διαφανεῖ ἡ φιλοδοξία καὶ ἡ κοσμοθεωρία τοῦ Βιτρούβιου. Τὸ σύνολο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὡς δεῖγμα τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ μέσου μορφωμένου Ρωμαίου πολίτη τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὰ γενικότερα κοινωνικὰ θέματα. Κυρίως ὁμοῦς θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς μία προσπάθεια νὰ διαμνηθυθοῦν σκέψεις καὶ κρίσεις ποὺ ὠρίμασαν μέσα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ καὶ θεωρητικὴ ἐμπειρία μιᾶς ὁλόκληρης ζωῆς, πράγμα ποὺ ἐνίοτε γίνεται μὲ κάποια θυμοσοφικὴ διάθεση.

Ὅπως ἔχουν παρατηρήσει πολλοὶ σχολιαστὲς⁸¹, τὰ δέκα Προοίμια πρέπει νὰ ἔχουν γραφεῖ μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ συγγράμματος, ὅπως μπορεῖ ἴσως νὰ ἀντιληφθεῖ ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ τὴ διαφορά τοῦ ὅφους. Ὁ Sontheimer, εἰδικότερα, ὑποστηρίζει ὅτι τὸ πρῶτο Προοίμιο γράφηκε τελευταῖο, ὅπως δέχεται καὶ ὁ Thielscher⁸². Ἀντιθέτως, παλαιότεροι σχολιαστὲς ὅπως ὁ Terquem⁸³, ὑποστηρίζουν ὅτι τὰ Προοίμια ἐγράφησαν μὲ τὴ σειρὰ συντάξεως τῶν βιβλίων. Οἱ ἴδιοι σχολιαστὲς ἐπισημαίνουν τὴ διαφορά τοῦ ὅφους καὶ παρατηροῦν ὅτι στὰ Προοίμια ὁ Βιτρούβιος προσπάθησε νὰ «λογοτεχνήσει» πέραν τῆς μεγαλοστομίας του στὰ δέκα βιβλία⁸⁴. Ἡ μεγαλοστομία αὐτὴ, ποὺ στὰ Προοίμια ἐντείνεται, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν μιὰ αὐτάρεσκη προβολὴ ἀλλὰ σὰν προσπάθεια νὰ παρουσιασθεῖ τὸ ἔργο κατὰ τὸν μεγαλοπρεπέστερο τρόπο. Ὁ Schramm⁸⁵ βλέπει σ' ὁλόκληρο τὸ κείμενο μιὰ προσπάθεια νὰ ἀναδειχθεῖ τὸ ἔργο: «πρὸς χάριν τοῦ αὐτοκράτορα, τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ὁλόκληρης τῆς ζωντανῆς ἀνθρωπότητος ἀλλὰ καὶ τῆς ὑστεροφημίας», καὶ θεωρεῖ ὅτι τοῦτο ἀποτελέσει τὴν ἐπικρατέστερη τάση στὴ σύνταξη τῶν Προοιμίων.

80. WESTERMANN, A., *Paradoxographoi, Scriptores rerum mirabilium Graeci* (Braunschweig 1839, Hakkert Amsterdam 1963), ZIEGLER, K., λ. *Paradoxographoi*, RE XVIII 3, 1137-1166.

81. MORGAN, M.H., *op. cit.* 269, KNELL, H., *op. cit.* 10-19, SCHRAMM, A., «Die Vorreden in Vitruvs Architectura», *Berliner Philologische Wochenschrift*, No 30/31 - 30 Jul. 1932, 860-864, MORTET, V., «Recherches critiques sur Vitruve et son oeuvre», *Revue Archéologique* XLI, 1902, 65-66, SONTHEIMER, L., *Vitruv und seine Zeit* 13-17.

82. SONTHEIMER, L., *op. cit.*, THIELSCHER, RE, δ. π.

83. TERQUEM, A., «La science romaine à l'époque d'Auguste, étude historique d'après Vitruve», *Mémoires de la Société des Sciences, de l'Agriculture et des Arts de Lille*, 4ème serie, τ. XIV, 1885.

84. ENGEL, G., *De antiquorum, epicorum, didacticorum, historicorum prooemiis* (Dissertation, Marburg 1910).

85. Βλ. σημ. 81, SCHRAMM, *op. cit.*

Παρόμοια είναι και η θέση του Gabba⁸⁶, που βλέπει το όλο έργο του Βιτρουβίου και ιδιαίτερα το πρώτο Προοίμιο να συντονίζεται προς τη μεγαλειώδη προσπάθεια του Αυγούστου.

Τὰ μεσαιωνικά χειρόγραφα

Όπως θέλησε ή μοίρα για τὰ περισσότερα γραπτά κειμήλια τῆς ἀρχαιότητος, ἔτσι καί τὸ ἀρχικό χειρόγραφο, δηλαδή τὸ αὐθεντικό κείμενο τοῦ *De Architectura*, εἶναι βέβαιον ὅτι ἔχει ἀπολεσθεῖ. Ὑπάρχουν ὁμως πολλὰ μεσαιωνικά χειρόγραφα ἀντίγραφα, πλήρη ἢ μόνο τμήματα ἢ μόνο σπαράγματα σὲ διάφορες βιβλιοθηκὲς κρατικὲς ἢ μοναστηριῶν τῆς Δύσης· ἕως τὸ 1967⁸⁷ εἶχαν ἐπισημανθεῖ καὶ καταχωρηθεῖ σὲ κατάλογο 81. Ἐν τούτοις, ἡ ἔγκυρη δημοσίευση τῶν Ruffel - Soubiran⁸⁸, ἂν καὶ προγενέστερη τοῦ καταλόγου Krinsky⁸⁹ ἀναφέρει «περίπου καμιά ἑκατοστή», πλήρη ἢ ἡμιτελή, καὶ ὅτι ἐξαντλητικὴ ἀναδίφηση θὰ μπορούσε νὰ ἀποκαλύψει ἐνδεχομένως περισσότερα. Ὡς παράδειγμα τῆς δυσκολίας στὴν ἀναζήτηση τῶν χειρογράφων ἀναφέρονται οἱ καταστροφὲς τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου, κατὰ τὶς ὁποῖες χάθηκαν τὰ ἔχνη διαφόρων κωδίκων, καὶ συγκεκριμένα δύο τοῦ Βερολίνου. Τὰ ὑπάρχοντα χειρόγραφα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 8ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ. ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου. Ὅπως ἔχουν ἀποδείξει οἱ Rose⁹⁰, Granger⁹¹ καὶ οἱ P. Ruffel - J. Soubiran⁹² τὸ στέμμα τῶν ὑπαρχόντων χειρογράφων ξεκινᾷ ἀπὸ ἓνα πρότυπο⁹³, χαμένο ὁμως καὶ αὐτό. Τοῦτο θὰ ἔφερε στὰ διαστήματα μεταξὺ γραμμῶν καὶ στὰ περιθώρια τὶς συνήθειες προσθήκης, φύσεως, σκοποῦ καὶ χρόνου διαφορετικοῦ· ἐπίσης διαφορετικῶν καλὰ μὲν σχόλια (annotations) κυρίως στὰ περιθώρια, τὴ σπουδαιότητα τῶν ὁποίων ἐπισημανε πρῶτος ὁ Degering⁹⁴. Ἡ συνεχὴς χρῆσις καὶ συμπλήρωση τοῦ ἀρχικοῦ προτύπου ἐπέφερε τὴ φθορά του, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ τὶς διαφορὰς μεταξὺ τῶν ἀντιγράφων. Ἡ προσεκτικὴ σύγκρισις τῶν διαφορῶν καὶ τῶν λαθῶν στὰ μετέπειτα ἀντίγραφα — ὅπως εἶναι οἱ λανθασμέναι ἀναδιπλώσεις τοῦ φύλλου γραφῆς, τὰ πηδῆματα ἀπὸ μιὰ φράσις σὲ ἄλλη, λόγω τῆς ὁμοιότητος λέ-

86. GABBA, E., «La Praefatio di Vitruvio e la Roma Augustea», *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, Βουδαπέστη, τ. XVI, 1980, 49-52.

87. KRINSKY, C.H., «Seventy eight Vitruvius Manuscripts», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 30, 1967, 70, addendum.

88. RUFFEL P., - SOUBIRAN J., «Recherches sur la tradition manuscrite de Vitruve», *Pallas, Annales publiées par la Faculté des lettres de Toulouse* IX, 1960, 3-154.

89. Βλ. σημ. 87.

90. ROSE, V., *Vitruvii, de Architectura libri decem* (Leipzig 1899).

91. Πολλὲς συζητήσεις καὶ ἀντικρουόμεναι ἀπόψεις ἔχει προκαλέσει τὸ ἀρχαιότερο ὑπάρχον χειρόγραφο, ὁ κώδιξ *Harleianus* 2767 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ποὺ χρονολογεῖται, κατὰ μὲν τὸν GRANGER, πρὸ τοῦ 779, κατ' ἄλλους δὲ στὴν ἀρχή, τὰ μέσα ἢ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 9ου αἰ. Βλ. σχετικὴ βιβλιογραφία στὸν κατάλογο KRINSKY, *op. cit.* (ἀνωτέρω σημ. 87), 51, 52.

92. Βλ. σημ. 88.

93. Κατὰ τὸν ROSE, ἡ ἀναγωγή ὅλων τῶν ὑπαρχόντων χειρογράφων σ' ἓνα μοναδικὸ ἀρχέτυπο ἐπισημάνθηκε πρῶτα ἀπὸ τὸν Joseph Gottlob Schneider (1807) καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Lorentzen (1858). Βλ. ROSE, V. und MÜLLER - STRÜBING, H., *Vitruvii De Architectura Libri Decem* (Leipzig 1867). 1. Ἐν τούτοις ἄλλοι ἐπιστήμονες δὲν συμφωνοῦν στὸ ἓνα καὶ μοναδικὸ ἀρχέτυπο. Βλ. L. VAGNETTI et al. — (ὡς σημ. 8), 21. Ἐπίσης RUFFEL - SOUBIRAN, *op. cit.* (ἀνωτέρω σημ. 88) 55 οἱ ὁποῖοι μιλοῦν γιὰ «οἰκογένειες» χειρογράφων, *Les familles primaires*.

94. DEGERING, H., «Ueber den Verfasser der X libri de architectura», *Rheinisches Museum* 57, 1902, 8 κέ.

ξων, τὰ χάσματα, οἱ παραναγνώσεις, τὰ ἀποκαλυπτικά λάθη — ὁδηγοῦν ἐπίσης στὸ συμπέρασμα ὅτι ὅλα τὰ ὑπάρχοντα ἀντίγραφα ἀνάγονται πιθανῶς σ' ἓνα μοναδικὸ πρότυπο. Τὸ ὑποθετικὸ αὐτὸ ἀρχέτυπο πρέπει νὰ ἦταν ἀντίγραφο τοῦ παλαιότερου, ποὺ κι αὐτὸ θὰ ἔφερε σημειώσεις. Δὲν ἀποκλείεται πάντως νὰ ὑπῆρξαν καὶ παλαιότερα χαμένα ἀντίγραφα τοῦ πρώιμου Μεσαίωνα, προτοῦ ἀκόμα ἀναπτυχθεῖ ἡ ἀρχαιογνωσία καὶ ἡ ἐπιστημοσύνη ποὺ θὰ συντελοῦσαν στὴν ἀκριβέστερη ἀναπαραγωγή τοῦ κειμένου⁹⁵.

Ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν χειρογράφων καὶ μάλιστα σὲ χῶρες καὶ ἐποχὲς μὲ διαφορετικὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπηρεάζουν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ (κλίμα, ὕλικά, κοινωνικὲς, πολιτιστικὲς συνθηκὲς) σημαίνει ὅτι τὸ Σύγγραμμα ἐθεωρεῖτο χρήσιμο γιὰ ἓνα μεγάλο μέρος τῶν περιεχομένων του. Οἱ κλασικοὶ ρυθμοὶ τοῦ *De Architectura* δὲν θὰ παρουσίαζαν πολὺ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς Λομβαρδικῆς, Ρωμανικῆς καὶ Γοτθικῆς περιόδου, ἂν καὶ μερικοὶ ἐπιστήμονες⁹⁶ ἴσχυρίζονται ὅτι καὶ αὐτοὶ ἀκόμη ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὸν Βιτρούβιο. Δὲν ὑπῆρξε πάντως ἄμιρος παρομοίων ἐπιρροῶν ὁ Villard de Honnecourt (13ος αἰ.) μὲ τὸ γνωστὸ ντοσιὲ σχεδίων *Livre de portraiture* (1244;)⁹⁷ οὔτε ὁ Cennino Cennini (1360;-1440;) μὲ τὸ *Il Libro dell' Arte*⁹⁸. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀμέσους διαδόχους του, Πλίνιο, Frontinus καὶ M. Cetius Faventinus, ποὺ ἀναφέραμε ἤδη, τὸν Βιτρούβιο γνωρίζουν ὁ Παλλάδιος (4ος αἰ.), ὁ Sidonius Apollinaris (5ος αἰ.), ὁ Ἰσίδωρος τῆς Σεβίλλης (7ος αἰ.) καὶ πολλὲς προσωπικότητες τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωνα⁹⁹, καθὼς καὶ σοφοὶ τελείως διαφορετικῶν κατευθύνσεων ὅπως ὁ Θωμᾶς Ἀκινᾶτος¹⁰⁰. Φαίνεται μάλιστα πὼς ὁ Βιτρούβιος δὲν ἦταν ἄγνωστος στὸ Βυζάντιο· ὁ Ἰωάννης Τζέτζης τὸν ἀναφέρει ὡς Βιγρίδιο¹⁰¹. Ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δωρίζει στὴ Βενετία τὴ βιβλιοθήκη του (900 τόμους), ποὺ περιέχει καὶ ἓνα χειρόγραφο τοῦ Βιτρούβιου¹⁰². Ἐπίσης στὴ διαθήκη τοῦ Θεοτοκόπουλου ἀναγράφονται *tres bitrubios ytalianos, un bitrubio latino*¹⁰³.

95. PELLATI, FR., «Vitruvio e la fortuna del suo Trattato nel mondo antico», *Rivista di Filologia e Stor. Classica*, 1921, 111-132. Τοῦ ἴδιου, «Vitruvio nel medioevo e nel Rinascimento», *Bolletino del Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'arte*, V, 1932, τεύχ. IV-VI.

96. ACKERMAN, J.S., «Ars Sine Scientia Nihil Est, Gothic Theory of Architecture at the Cathedral of Milan», *Art Bulletin* XXXI, 1949, 84-111, FRANKL, P., *op. cit.* (σημ. 17), 103. BRUYNE, E. DE, *Etudes d'esthétique médiévale* (Bruges 1946). CONANT, K.J., «The After-life of Vitruvius in the Middle Ages», *Journal of the Society of Architectural Historians* 7, 1968, 33-38. HEITZ, C., «Vitruve et l'architecture du Haut Moyen Age», *La Cultura Antica nell'Occidente Latino dal VII all'XI Secolo* (Spoleto 1975).

97. LASSUS, J.B., *L'album de Villard de Honnecourt* (Paris 1858, ²1968), HAHNLOSER, H.R., *Villard de Honnecourt, Kritische Gesamtausgabe* (Wien 1935, Graz ²1972) 223-237, 393-397. PERPEET, W., *Aesthetik im Mittelalter* (München 1977).

98. CENNINO CENNINI, *Il Libro dell'Arte*, ἀγγλ. μετ. Thompson, V., (New Haven 1932), Brunello F., νέα ἰταλικὴ ἔκδοσις (Firenze 1971).

99. PELLATI, FR., *Vitruvio* (Roma 1938) 46 κέ. KRINSKY, C.H., *op. cit.* (σημ. 87) Εἰς., KOCH, H., *op. cit.* (σημ. 13) σποράδην, ASSUNTO, R., *La critica d'arte nel pensiero medioevale* (Milano 1961).

100. EDEN, W.A., «St. Thomas Aquinas and Vitruvius», *Medieval and Renaissance Studies* 2, 1950, 183-185.

101. ΤΖΕΤΖΗΣ, ΙΩ., *Σχόλια εἰς Ἀνκόφρονα*, ἐκδ. M.C.G. MÜLLER (Leipzig 1811) Β', 919, στίχ. 1050-1053.

102. KRINSKY, C.H., *op. cit.* 39 καὶ σημ. 49.

103. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ, Π., *Θεοτοκόπουλος, τὰ βιογραφικά* (Ἀθήνα 1942) 146. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν περίπτωσι τοῦ Θεοτοκόπουλου δὲν πρόκειται γιὰ χειρόγραφα ἀλλὰ γιὰ τὶς ἐντυπες ἐκδόσεις τοῦ 16ου αἰ. Ὁ J.J.M. GONZALEZ, «El Greco, arquitecto», *Goya* 26, 1958, 86-88, ἀνιχνεύει τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Βιτρούβιου στὸ ἔργο τοῦ Θεοτοκόπουλου.

Εἶναι φανερό ὅτι πολλὰ κεφάλαια τοῦ συγγράμματος ἐξακολούθησαν κατὰ τὸν Μεσαίωνα νὰ εἶναι χρήσιμα, ὅπως αὐτὰ ποὺ ἐξετάζουν θέματα τῆς οἰκοδομικῆς, τῶν δομικῶν ὑλικῶν, τῆς ὑγιεινῆς πόλεων ἢ περιέχουν ὁδηγίες γιὰ τὴ νωπογραφία, τὸ στοῦκκο καὶ τὶς ἐσωτερικὲς διακοσμήσεις· ἐπίσης θέματα τοπογραφίας ἢ ὑδρεύσεως, ἀστρονομίας ἢ βοτανικῆς καὶ βεβαίως τὰ θέματα τῆς πολιορκητικῆς. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι τὸ Σύγγραμμα προκαλοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον τόσο τῶν μαϊστῶρων ὅσο καὶ τῶν διανοουμένων παρ' ὅλα τὰ δυσνόητα χωρία καὶ τὶς πολλὰς ἑλληνικὰς καὶ ἑλληνογενεῖς λέξεις, καὶ μάλιστα σὲ μία ἐποχὴ ποὺ δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ εἰδικὴ ἐπίδοση στὶς κλασικὲς σπουδές¹⁰⁴.

Ἡ γλῶσσα τῶν χειρογράφων ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο ποῦ, ὅπως ἐλέχθη, τοποθετεῖται στὸ τέλος τοῦ 8ου ἢ στὸν 9ο αἰ., θεωρεῖται ἀπὸ μερικοὺς¹⁰⁵ ὅτι ἔχει ὑποστῇ μία «διόρθωση» πρὸς μία «καθαρεύουσα» μεσαιωνικῆς λατινικῆς, ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τοῦ Einhard¹⁰⁶ κατὰ τὴν περίοδο τῆ γνωστῆ ὡς «Ἀναγέννηση τοῦ Καρλομάγνου». Οἱ διαφορετικὲς γραφές, τὰ λάθη καὶ οἱ λοιπὲς ἀνωμαλίες τῶν χειρογράφων ἀποτελοῦν εὐπρόσδεκτα δῶρα γιὰ τοὺς σχολιαστὲς ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ πέρα· διότι ἀφ' ἑνὸς περιπλέκουν τὸ παλαιογραφικὸ πρόβλημα καὶ ἄρα τὸ καθιστοῦν προκλητικὸ γιὰ τὸν ἐρευνητὴ, ἀφ' ἑτέρου δὲμως προσφέρουν κρυφὰς ἐνδείξεις ποὺ βοηθοῦν νὰ προσεγγίσει ἢ ἐπιστήμη τὴν ἀληθινὴ εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου πρωτοτύπου.

Ἡ ἐπιρροή τοῦ *De Architectura* κατὰ τὴν Ἀναγέννηση καὶ τοὺς ἐπόμενους κλασικοὺς αἰῶνες

Ὑπάρχουν πλεῖστες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐπιβίωση κλασικῶν ἀπόψεων καὶ μορφῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνες στὴ Δύση. Σημαντικὸ ρόλο γιὰ τὴ συντήρηση αὐτῆς τῆς πραγματικότητος ἔπαιξαν ἀφ' ἑνὸς ἡ ζωντανὴ παρουσία τῆς λατινικῆς γλῶσσας ὡς ὄργανου τῆς πανίσχυρης ἐκκλησίας καὶ τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ πλεῖστοι ἦσαν ἱερωμένοι, ἀφ' ἑτέρου τὰ πάμπολλα κτήρια καὶ ποικίλα ἔργα τέχνης τῶν ἀρχαίων χρόνων ποὺ ὑπῆρχαν ἀκόμη, περισσότερα, καὶ σὲ πολὺ καλύτερη κατάσταση συντηρήσεως ἀπὸ σήμερα. Στὰ ἰταλικά ἰδίως κρατίδια ἡ γοτθικὴ καλλιτεχνικὴ κοσμοθεωρία καὶ ἐπιρροή θεωρήθηκαν μᾶλλον ἐπὶ ἡλυδες, ἐνῶ ἡ κλασικὴ παράδοση ἦταν παρούσα καὶ τὰ πειστήρια ὁλόγυρα πάντοτε ζωντανά¹⁰⁷. Ξεκινώντας ἀπὸ μία διάθεση μᾶλλον διακοσμητικῆ· κατὰ τὴν πρώιμη Ἀναγέννηση, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση στρέφεται πρὸς τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων ρωμαϊκῶν μορφῶν καὶ γίνεται συνεπέστερη πρὸς ἓνα κλασικὸ ἰδεῶδες κατὰ τὴν κυρίως Ἀναγέννηση.

Ὁ ἐνθουσιασμὸς γιὰ τὴ νέα ρυθμολογία, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλα θέματα τῆς τέχνης, ὅπως οἱ ἀναλογίες τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἢ οἱ συνταγὲς τῆς νωπογραφίας, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴ

104. Βλ. σημ. 99.

105. GRANGER, F., *op. cit.* I σ. XVII.

106. Einhard, F., (770-840). Φράγκος γραμματικὸς καὶ ἱστορικός, βιογράφος καὶ μυστικοσύμβουλος τοῦ Καρλομάγνου. ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν καθοδήγηση τῆς πνευματικῆς ἀναγέννησης τῆς ἐποχῆς. Βλ. W. WATTENBACH, *Deutschlands Geschichtsquellen* (Berlin 1904). *Monumenta Germaniae Historia* (Berlin 1899) τ. V.

107. BURCKHARDT, J., *Die Kultur der Renaissance in Italien* (Wien 1935;) Abschnitt III, Die Wiedererweckung des Altertums, 98 κέ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΑΝ., *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Πνεύματος, Α'* (Ἀθήνα 1947) τὰ ἐννέα πρῶτα κεφάλαια. DURM, J., *Die Baukunst der Renaissance in Italien* (Leipzig 1914) 1-5. FRANKL, P., *op. cit.* (σημ. 17).

ρωμαϊκή ἀρχαιότητα, ἔστρεψε ἐντονώτερο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν καλλιτεχνῶν καὶ τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων πρὸς ἓνα ὑπόδειγμα ἑτοιμοῦ γιὰ τὴν περίπτωσιν, ποῦ περιμένε δεκαπέντε αἰῶνες γιὰ νὰ ἀξιοποιηθεῖ. Τοῦτο, ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἦταν τὸ *De Architectura*, ποῦ ἔλαμψε τότε σὰν ἓνα θεόπεμπτο ἑτοιμοῦ εὐαγγέλιου τῆς νέας καλλιτεχνικῆς πίστεως.

Ὅπως καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα, ἔτσι καὶ στὴν πρώιμη Ἀναγέννησιν τὸ σύγγραμμα τοῦ Βιτρουβίου ὄχι μόνον δὲν ἦταν ἄγνωστο ἀλλὰ ἀποτελοῦσε ἤδη μιὰ ἀπὸ τίς ἱερὲς βίβλους τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων. Ὁ Πετράρχης (1304-1374)¹⁰⁸, ὁ «πρῶτος οὐμανιστής», καὶ ὁ Βοκκάκιος (1313-1375)¹⁰⁹, καὶ οἱ δύο δόκιμοι λατινιστὲς, ποῦ μαζὶ μὲ τὸν Δάντη (1265-1321) θεμελίωσαν τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα, κατεῖχαν ὁ καθένας «τὸν Βιτρούβιό του». Ὁ Brunelleschi (1377-1466)¹¹⁰ καὶ ὁ Donatello (1386-1466)¹¹¹, πρωτεργάτες τῆς πρώιμης Ἀναγέννησης, πιθανῶς παρακινούμενοι ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ *De Architectura*, ξεκίνησαν γιὰ τὴ Ρώμῃ ὅπου, πλήρεις ἐνθουσιασμοῦ γιὰ τὴν κλασικὴ τέχνη, ἐμελέτησαν ἐπισταμένως τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα.

Χαρακτηριστικὸ τοῦ ὁμαδικοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῆς ἐποχῆς, χρωματισμένου καὶ μὲ κάποιο ἐθνικισμό, εἶναι τὸ ἐπείσodio τῆς ἀνακάλυψης, τὸ 1414 ἢ 1416, στὴ βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἀββαείου τοῦ Montecassino, ἐνὸς ἀντιγράφου τοῦ *De Architectura* ἀπὸ τὸν οὐμανιστὴ Gian Francesco Poggio Bracciolini (1380-1459)¹¹². Ἐθεώρησαν τότε ὅτι ἀνευρέθη τὸ ἀρχέτυπο ἐνὸς σπουδαίου συγγράμματος ἀρχιτεκτονικῆς, ἀγνοώντας ὅτι ὑπῆρχαν πλεῖστα παρόμοια χειρόγραφα σὲ ἄλλες βιβλιοθήκες. Πάντως ἡ περίοδος ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου ἕως τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰ., εἶναι ἰδιαίτερα δημιουργικὴ ὄχι μόνον στὴν τέχνη ἀλλὰ καὶ στὸν τομέα τῆς θεωρητικῆς προσέγγισης τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς. Παράλληλα δηλαδὴ μὲ τὴν ἐν γένει καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ αὐξάνει καὶ τὸ ἐνδιαφέρον, ἀφ' ἐνὸς γιὰ τὴν κωδικοποίησιν κανόνων συνθέσεως τῶν ἔργων, ἀφ' ἑτέρου γιὰ τὴ διατύπωσιν θεωρητικῶν ἀπόψεων περὶ τέχνης καὶ ἀρχιτεκτονικῆς. Ἐμφανίζονται τότε σοβαρὲς ἐπιστημονικὲς μελέτες, ἀναλύσεις καὶ ἐρμηνεῖς, ὡς ἓνα βαθμὸ μιμήσεις τοῦ Βιτρουβίου. Στὴ δραστηριότητα αὕτῃ πρωτεργάτες εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ πρωταγωνιστὲς τῆς Ἀναγέννησης.

Ὁ ἀρχιτέκτων καὶ θεωρητικὸς Alberti (1404-1472), ὁ κατ' ἐξοχὴν *uomo universale* τῆς Ἀναγέννησης, εἶχε ἤδη συντάξει, περὶ τὸ 1450, σὲ ἐκλεπτυσμένα λατινικά, τὸ σύγγραμμά του *De Re Aedificatoria* (= περὶ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πράγματος = περὶ τῆς οὐσίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς = Θεωρία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς), χωρισμένο σὲ δέκα βιβλία, ὅπως καὶ τὸ σύγγραμμα τοῦ Βιτρου-

108. CIAPPONI, L.A., «Il "De Architectura" di Vitruvio nel primo umanesimo», *Italia medioevale e umanistica* III, 1960, 59-99, NOLHAC, PIERRE DE, *Petrarque et l'humanisme* (Paris 1907).

109. HECKER, O., *Boccaccio-Funde* (Braunschweig 1902) 40 κέ.

110. VENTURI, A., *Storia dell'Arte Italiana* (Milano 1923) τ. VIII, I, 67-155.

111. VENTURI, A., *op. cit.* (σημ. 110) τ. VIII, I, 235-269.

112. SCHLOSSER - MAGNINO, *La Letteratura artistica* (Firenze 1977) 251. Ὁ H. KOCH, *op. cit.* (βλ. σημ. 13) ὑποστηρίζει ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτὸ εἶναι τὸ ἀρχαιότερο ὑπάρχον χειρόγραφο, ὁ *Codex Harleianus* 2767, ποῦ βρίσκεται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο (βλ. ἀν. σημ. 91). Βλ. «Due mille Anni di Vitruvio», *op. cit.* (δικὴ μας σημ. 8) σημ. 23-24. FONTANA, V. e MORACHIELLO, P., *Vitruvio e Raffaello. Il «De Architectura» di Vitruvio nella traduzione inedita di Fabio Calvo Ravennate* (Roma 1975).

βίου¹¹³. Κατ' άλλους είχε επηρεασθεί από τὸν τελευταῖο, κατ' άλλους ὄχι¹¹⁴. Ὁ ἴδιος, πάντως, ἐκφραζόταν δυσμενῶς γιὰ τὸν ἀρχαῖο συνάδελφό του καὶ λοιδοροῦσε τὴν ἔλλειψη κομψότητας στὴ γλώσσα του καὶ τὴν ἀνάμειξη τόσων ἐλληνικῶν ὄρων στὸ λατινικὸ κείμενο¹¹⁵. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἕνας ἄλλος καλλιτέχνης, ὁ ἀρχιτέκτων καὶ γλύπτης Filarete (1400;-1469), θερμὸς ὁπαδὸς τῆς *maniera antica* ὅσο καὶ ὁ Alberti, συνέγραψε μεταξὺ 1451 καὶ 1464 τὸ ἐκτενὲς *Trattato di architettura*,¹¹⁶ ὅπου μεταξὺ ἄλλων παρουσιάζει τὸ πρῶτο ἀναγεννησιακὸ πολεοδομικὸ σχέδιο γιὰ μιὰ ἰδεώδη πόλη, τὴν *Sforzinda*. Τὸ κεφάλαιο αὐτό, περισσότερο ἀπὸ ὁλόκληρο τὸ *Trattato*, ἀποδεικνύει ἕνα χαρακτηριστικὸ τῆς Ἀναγέννησης, δηλαδὴ τὴ θεωρητικὴ καὶ ἀναλυτικὴ ἀντιμετώπιση συνθέτων προβλημάτων, ὅπως π.χ. κοινωνικῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν, στὴν περίπτωση τῆς ἰδεώδους πόλεως. Ὁ ἐπίσης μέγας ἀρχιτέκτων Bramante (1444-1514) διατύπωσε καὶ αὐτὸς γραπτῶς τὶς ἰδέες του, ποὺ δυστυχῶς δὲν ἐφθασαν ὡς ἐμᾶς¹¹⁷. Στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 16ου αἰ. ὁ Ραφαήλ (1483-1520)¹¹⁸ τόσο πολὺ ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν ἀκριβὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων ρυθμῶν, ὥστε φρόντισε νὰ τοῦ μεταφράσουν στὰ ἰταλικά τὸ *De Architectura* μέσα στὸ ἐργαστήριό του ὑπὸ τὴν ἄμεση καθοδήγησή του¹¹⁹. Ὡς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι τὸ 1542 ἰδρύθηκε ἡ *Accademia della Virtù* μὲ σκοπὸ, μεταξὺ ἄλλων φιλόδοξων σχεδίων, νὰ ἐκδώσει σὲ ὁλοκληρωμένη μορφή τὸ σύγγραμμα τοῦ Βιτρουβίου μὲ ἐπιμέλεια φιλολογικὴ, συνοδευόμενη ἀπὸ ἕνα *Lexicon Vitruvianum* ποὺ θὰ ἐκάλυπτε ὅλα τὰ δύσκολα χωρία τοῦ ἀρχαίου κειμένου, ἰδιαιτέρως δὲ τὶς ἐλληνικὲς λέξεις¹²⁰.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ τυπογραφία, ποὺ εἰσήχθη περὶ τὸ 1463 στὴν Ἰταλία, παίζει σημαντικὸ ρόλο γιὰ τὴ μόρφωση καὶ τὴν ἐξάπλωση τῶν γνώσεων καὶ βεβαίως ἐνισχύει τὶς δυνατότητες ἀναπα-

113. Alberti Leon Battista. Φλωρεντίνος ἀρχιτέκτων, φιλόσοφος, οὐμανιστής. Τὸ σύγγραμμά του κυκλοφόρησε ἐντυπο τὸ 1485, προηγεῖται δηλαδὴ κατὰ ἕνα χρόνο ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ Βιτρουβίου· ἀποτελεῖ ἐπίσης ὁρόσημο στὸν τομέα τῆς τυπογραφίας, γιατί εἶναι τὸ πρῶτο ἐντυπο σύγγραμμα περὶ ἀρχιτεκτονικῆς. Βλ. PORTOGHESI, P., *Introduzione al De Re Aedificatoria, il Polifilo* (Milano 1966). GADOL, J., *Leon Battista Alberti: Universal Man of the Early Renaissance* (Chicago 1969).

114. BROWN, F.E., *op. cit.* (βλ. σημ. 27). KRAUTHEIMER, R., «Alberti and Vitruvius», *Acts of the 20th International Congress of History of Art II* (Princeton 1963) 42-52.

115. *De Re Aedificatoria*, Βιβλ. VI, κεφ. 1: ...«Τὸ (συγγραφικὸ) στυλ του (τοῦ Βιτρουβίου) εἶναι τελείως κενὸ ἀπὸ ἐκλεπτύνσεις καὶ ἔγραψε κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε στοὺς Λατίνους νὰ φαίνεται πὼς ἔγραψε ἐλληνικά καὶ στοὺς Ἕλληνες, λατινικά. Ἐν τούτοις, εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὸ Σύγγραμμα τὸ ἴδιο, ὅτι δὲν ἔγραψε οὔτε ἐλληνικά οὔτε λατινικά, καὶ θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ μὴν τὸ εἶχε γράψει ποτέ, τουλάχιστον καθ' ὅσον μᾶς ἀφορᾷ, ἐφ' ὅσον δὲν δυνάμεθα νὰ τὸν κατανοήσωμε». (Μεταφορὰ ἀπὸ τὴν ἀγγλ. μετ. τοῦ Leoni, London 1763).

116. Averlino Antonio, ἐπιλεγόμενος Filarete. Βλ. OETTINGER, W. VON, *Antonio Averlino Filarete's Trattato über Baukunst* (Wien 1986). SCHLOSSER - MAGNINO, *op. cit.* 129-136. SPENCER, J.R., ἐκδ. *fac-simile*, μὲ ἀγγλ. μετ. (London 1965).

117. Lazzari, Donato, ὁ ἐπιλεγόμενος Bramante, ἀρχιτέκτων ἀπὸ τὸ Urbino ἐργάστηκε στὴ Βόρειο Ἰταλία καὶ στὴ Ρώμη. Γιὰ τὰ χαμένα γραπτὰ του, βλ.: SCHLOSSER - MAGNINO, *op. cit.* 144, 148.

118. Sanzio ἢ Santi, Raffaello. Ἰταλὸς ζωγράφος ἀπὸ τὸ Urbino, θεωρούμενος μέγιστος καὶ πρωτεργάτης γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν κλασικῶν ἰδεῶν. Ἡ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Πάπα Λέοντα τὸν 10ο θεωρεῖται ὡς τὸ πραγματικὸ μανιφέστο τοῦ κλασικιστικοῦ ἱστορικισμοῦ. Βλ. TAFURI, M., *Theories and History of Architecture* (London 1980) 142 καὶ σημ. 3.

119. Δημοσιεύτηκε πρόσφατα, βλ. FONTANA, V. e MORACHIELLO, P., *op. cit.* (σημ. 112).

120. Ἐπιστολὴ τοῦ Claudio Tolomei πρὸς τὸν Agostino de' Landi, βλ. SCHLOSSER - MAGNINO, *op. cit.* 254.

ραγωγής ἀρχιτεκτονικῶν βιβλίων. Δὲν πρόκειται, βέβαια, νὰ ἀπαριθμήσουμε τὰ γιγάντια βήματα πού ἐπιτελοῦνται τότε καί στὸν τομέα τῆς τυπογραφίας. Περιοριζόμαστε νὰ ἀναφέρουμε, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸν Βιτρούβιο, ὅτι ἀπὸ τὸ 1486/87 ἔτος τῆς editio princeps, ὡς τὸ 1836, ἔτος τῆς μεγάλης ἐκδόσεως τοῦ Marini, δηλαδὴ γιὰ 350 χρόνια, οἱ πολυτελεῖς ἐκδόσεις διαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλη¹²¹, οἱ περισσότερες μὲ ἐξαιρετὴ εἰκονογράφηση, ἀποτελοῦν δὲ σταθμοὺς στὴν τέχνη τοῦ βιβλίου¹²².

Ἡ γένεση μιᾶς νέας γνωστικῆς περιοχῆς: τῆς Θεωρίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς

Μέσα στὸ γενικὸ κλίμα πνευματικῆς δημιουργίας τῆς Ἀναγέννησης τὸ σύγγραμμα τοῦ Βιτρούβιου, ἀρχικὰ χειρόγραφο καὶ μετὰ ἔντυπο, καὶ ἐπίσης ἐκεῖνο τοῦ Alberti, ὑποκίνησαν τὸν θαυμασμό καὶ ἀσφαλῶς παρακίνησαν στὴ σύνταξη παρόμοιων συγγραμμάτων, ὅπου προβάλλονται κρίσεις καὶ θεωρίες περὶ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τέχνης. Συντάκτες αὐτῶν τῶν βιβλίων ἦταν οἱ πλεόν γνωστοὶ ἀρχιτέκτονες τῆς Ἀναγέννησης πού παράλληλα μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ τους δραστηριότητα ἐκδηλώθηκαν ἐπίσης σὰν θεωρητικοὶ τῆς τέχνης. Εἶναι γνωστοὶ ὡς trattatisti, δηλαδὴ συντάκτες μιᾶς πραγματείας (trattato) ὅπως οἱ Filarete, di Giorgio, Colonna, Grapaldi, Serlio, Vignola, Palladio κ.ἄ. στὴν Ἰταλία, ὁ Philibert de l'Orme καὶ ὁ Jacques Androuet Du Cerceau στὴ Γαλλία, ὁ Dürer, ὁ Vredeman de Vries καὶ ὁ Furtenbach στὶς βόρειες χῶρες, ὁ Shute καὶ ὁ Sir Henry Wotton στὴν Ἀγγλία, κ.ἄ.¹²³ Πρόκειται λοιπὸν γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ καλλιτεχνῶν πέραν ἀπὸ τὴν καλλιτεχνία στὴν ἐν γένει ἀναβίωση τῶν γραμμάτων καὶ τὴ δημιουργία μιᾶς νέας παιδείας, τῆς οὐμανιστικῆς. Εἶναι ὁμως τὰ συγγράμματα αὐτὰ ἕνα ἀκόμη δεῖγμα τοῦ νέου τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι πού ἀπὸ δογματικὸς κατὰ τὸν Μεσαίωνα γίνεται ἐρευνητικὸς καὶ συστηματικὸς κατὰ τὴν Ἀναγέννηση, ἐνὸς τρόπου πού στηρίζεται στὴν εὐρύτητα τοῦ ἀδέσμευτου πνεύματος πού μὲ ἀπέραντη περιέργεια τα πάντα ἀνακρίνει καὶ κατόπιν θεσμοθετεῖ.

121. EBHARD, B., *Vitruvius, Die Zehn Bücher der Architektur des Vitruv und ihre Herausgeber* (Berlin 1918, Ossining, N. York, 1962).

122. Ἀναφέρομε ἐνδεικτικὰ ὅτι οἱ ξυλογραφίες τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1511 (τῆς πρώτης εἰκονογραφημένης), ἀπὸ τὸν σοφὸ καὶ οὐμανιστὴ Fra Giocondo εἶναι ἔργα αὐτοῦ τοῦ ἰδίου· ἡ πρώτη εἰκονογραφημένη ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ 1521 παρουσιάζει τὸ γνωστότατο σχέδιο τοῦ Βιτρούβιανου ἀνδρός, μὲ ἀνοιχτὰ σκέλη καὶ ἐκτεταμένους βραχίονες, ἐγγεγραμμένου σὲ κύκλο καὶ τετράγωνο, πού ἔχει γίνε ἀπὸ τὸν Cesare Cesariano βάσει σχεδίου τοῦ Da Vinci· ἡ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Jean Martin (1547) κοσμεῖται μὲ σχέδια τοῦ γλύπτη καὶ ἀρχιτέκτονα Jean Goujon· οἱ χαλκογραφίες τῆς μεγάλης ὑπομνηματισμένης μετάφρασης τοῦ Daniel Barbaro ἔγιναν βάσει τῶν σχεδίων τοῦ Palladio, κ.ο.κ. BACH, M., «Die illustrierten Vitruv - Ausgaben des XVI Jahrhunderts», *Zeitschrift für Bücherfreunde* 4, Μάιος-Ἰούνιος 1900, 49-56, Ἰούλιος 1900, 141-150. COLOMBIER, P. DU, «Jean Goujon et le Vitruve de 1547», *Gazette des beaux arts* III, 1931, 155-178. HAMBER, P.G., *Ur Renæssansens illustrerade Vitruviussupplagor* (Uppsala 1955). KRINSKY, C.H., *Cesare Cesariano and the Como Vitruvius Edition of 1521* (Diss., New-York University 1965).

123. FUSCO, R., DE., *Il Codice dell'Architettura, Antologia di Trattatisti* (Napoli 1968). KAUFMANN, E., *Architecture in the Age of Reason* (New York 1968). WITTKOWER, R., *Architectural Principles in the Age of Humanism* (New York 1971). COSENZA, M.E., *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy, 1300-1800* (Boston 1962). VENTURI, L., *History of Art Criticism* (New York 1936). LUKOMSKI, G.L., *I Maestri dell'Architettura Classica da Vitruvio allo Scamozzi* (Milano 1933).

Ἡ ἐκδοσὴ θεωρητικῶν συγγραμμάτων, ὄχι μόνον περὶ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τέχνης ἀλλὰ καὶ περὶ θεμάτων τῶν θεωρητικῶν καὶ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, συνεχίζεται μὲ αὐξανόμενο ρυθμὸς τῇ Δύσει καὶ κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὰ συγγράμματα περὶ ἀρχιτεκτονικῆς, αὐτὰ παρακολουθοῦν, ἐρμηνεύουν καὶ καθοδηγοῦν τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς τῆς τέχνης σ' ὅλες τὶς φάσεις τῆς ποῦ μοιραίως συνδέονται καὶ ἀντικατοπτρίζουν τὴν πολιτιστικὴ καὶ τὴν ἐν γένει πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ἐξέλιξιν τῶν ἀντίστοιχων λαῶν, ἐνίοτε δὲ προηγούνται αὐτῆς. Συνεχίζεται λοιπόν, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποῦ ἐπανεμφανίστηκε τὸ σύγγραμμα τοῦ Βιτρούβιου κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν μέχρι σήμερα, ἡ παραγωγὴ θεωρητικῶν συγγραμμάτων ποῦ ἐξετάζουν, καταγράφουν, περιγράφουν, ἀναλύουν καὶ ἐρμηνεύουν τὰ φαινόμενα τῆς ἐν γένει ἀρχιτεκτονικῆς καὶ προβάλλουν κρίσεις καὶ ἀντιλήψεις περὶ αὐτῶν. Ἡ πνευματικὴ αὐτὴ δραστηριότητα ἐξελίχθηκε ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν ἐπὶ μέρους ἐνόητες ποῦ ἀποτελοῦν ἰδιαίτερες γνωστικὲς περιοχὲς ἀρχιτεκτονικῆς θεωρήσεως: τὴν ἱστορίαν, τὴ θεωρίαν καὶ τὴν κριτικὴν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, οἱ ὁποῖες ἀσφαλῶς ἀλληλοεξαρτῶνται ἀλλὰ καὶ ἀποτελοῦν αὐτοτελεῖς ἐνόητες, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀποφεύγονται κάποιες ἐπικαλύψεις.

Εἶναι δυνατόν νὰ λεχθεῖ — μὲ βάση ὅσα ἀρχαῖα κείμενα εἶναι γνωστὰ — ὅτι ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς γνωστικὲς περιοχὲς ἡ ἱστορία καὶ ἡ κριτικὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὑπῆρχαν ὡς ἐννοιες ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν, ἔστω καὶ σὲ μορφή ἀπλουστευμένη. Ὅταν ὁ Παυσανίας περιγράφει τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα κάνει ἱστορίαν, καὶ ὁ Πλούταρχος κάνει κριτικὴν ὅταν ἐπαινεῖ τὰ ἔργα τοῦ Περικλῆς στὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν. Χωρὶς ὅμως νὰ ἀμελοῦμε τὸν Πολύκλειτον καὶ τὸ αἰσθητικὸ δοκίμιόν του «Κανὼν», μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἡ Θεωρία τῆς Τέχνης γενικότερα θεμελιώνεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὁ Βιτρούβιος στὸ (VII, Προοίμ., 12-14) ἀναφέρει πλείστους Ἕλληνας ποῦ διέτύπωσαν τοὺς κανόνας τῆς συμμετρίας, δηλαδὴ συνέταξαν δοκίμια θεωρητικὰ περὶ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ προσθέτει ὅτι ἐκ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν ὅσα ἐθεώρησα ὅτι εἶναι χρήσιμα διὰ τὸ παρὸν ἔργον συνεκέντρωσα ἐν ἐνὶ συνολικῷ σώματι. Ἐν τούτοις ὁλοκληρωμένα ἔργα γενικῆς Θεωρίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἀπὸ Ἕλληνας δὲν ἔχουν φθάσει ὡς ἐμᾶς καὶ δὲν ξέρομε ἂν ὑπῆρχαν· καὶ τοῦτο διότι, ἴσως, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ κατατάξομε σ' αὐτὸ τὸ θεωρητικὸ εἶδος γενικῆς ἐπισκόπησης, σπουδαῖες καθ' ὅλα ἔργασίες, ὅπως αὐτὲς ποῦ ἀναφέρει ὁ Βιτρούβιος στὸ (VII, Προοίμιο, 12), τοῦ Σιληνοῦ ἢ τοῦ Θεοδώρου, τῶν Χερσίφρονος καὶ Μεταγένους ἢ τῶν Ἰκτίνου καὶ Καρπίωνος, τοῦ Φίλωνος ἢ τοῦ Ἑρμογένους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ τελευταῖος ἐπηρέασε τὸν Βιτρούβιον καὶ μέσω αὐτοῦ τὶς θεωρίες τῶν ἀναλογιῶν κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν. Θὰ πρέπει ὡς ἐκ τούτου νὰ γίνῃ δεκτὸ ὅτι ἡ Θεωρία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, ὡς ἐπιστημονικὴ ἐποπτεία τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ φαινομένου, ἀσφαλῶς γεννήθηκε καὶ ἔδωσε ὥραϊα δείγματα κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν ἐποχὴν. Ὡς συνολικὴ ὅμως θεώρησις, δοκιμάζει τὰ πρῶτα τῆς βήματα μὲ τὸν ἀρχαῖον Βιτρούβιον ποῦ, σύμφωνα μὲ τὸ ὁργανωτικὸ πνεῦμα τοῦ ἔθνους του καὶ τῆς ἐποχῆς του, συνέλεξε σὲ μία συστηματικὴ καταγραφὴ *in unum coegi corpus* (VII, Προοίμ., 14), τὸ σύνολο τῶν γνώσεων περὶ τὴν Πρακτικὴν καὶ τὴν Θεωρίαν τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς — *fabrica et ratiocinatio* (I, 1, 1) —. Τὸ σχῆμα αὐτὸ θὰ ἀναβιώσῃ μὲ τὸ ἀναγεννησιακὸν *De Architectura* καὶ θὰ δώσῃ φτερά στοὺς διαδόχους τοῦ Βιτρούβιου νὰ πορευθοῦν στὴν νέα αὐτὴ θεωρητικὴ τροχιά. Ἡ ἐπιρροὴ τοῦ *De Architectura* στὴν διαμόρφωσιν τῆς Θεωρίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἕως τὴν αὐγὴν τῆς σύγχρονης ἐποχῆς εἶναι ἀναμφισβήτητη. Ἀσφαλῶς, ὑπῆρχαν οἱ ἐν γένει κλασικιστὲς ποῦ τὸ ἀκολούθησαν πιστὰ ἢ ἄλλοι, διαφόρων ἀποχρώσεων ἀντικλασικοί, ποῦ ξέφυγαν πρὸς νέες κατευθύνσεις, λειτουργικότητας ἢ ρομαντισμοῦ. Ἐν τούτοις τόσο οἱ πρῶτοι ὅσο καὶ οἱ δεῦτεροι εἶχαν ὡς πόλο ἐλξεως ἢ ὡς κέντρο φυγῆς τὴν θεματικὴν κωδικοποίησιν τοῦ Βιτρούβιου. Αὐτὴ τὴν εἰκόνα διαγράφει μὲ ἐνάρ-

γεια ό G. Germann, ό όποϊός άποκαλεϊ *Vitruvianismus* τϊς μεταλλαγές τής Θεωρίας τής 'Αρχιτεκτονικής κατά τή μακρά περίοδο άπό τό τέλος τοῦ 15ου έως τό τέλος τοῦ 19ου αϊ.¹²⁴

'Η σύγχρονη έποχή μας, τής όποίας τά προμηνύματα ξεκίνησαν πρίν άπό δύο σχεδόν αϊώνες, έχει στερεώσει τή Θεωρία τής 'Αρχιτεκτονικής, δίνοντάς της έπιστημονική ταυτότητα βασισμένη στα διδάγματα καί τοὺς τρόπους έργασίας τής φιλοσοφίας καί τήν έχει πλαισιώσει με βοηθητικές έπιστήμες, όπως ή αίσθητική, ή ψυχολογία τής αντίληψης, ή γλωσσολογία, ή κοινωνιολογία, ή κοινωνική άνθρωπολογία, ή σημειωτική κ.ά. Με αὐτή τήν πανοπλία δύναται ή Θεωρία τής 'Αρχιτεκτονικής νά έρευνά καί νά προσεγγίζει θεωρητικά τό πολλαπλό άρχιτεκτονικό φαινόμενο, είτε τοῦτο είναι πραγματικό είτε μόνον «έν δυνάμει», σέ συνάρτηση με τϊς συνθήκες δημιουργίας του, πού είναι κοινωνικές, τεχνικές, οικονομικές ή αίσθητικές. Βεβαίως, τό εκλεγόμενο, κάθε φορά, φιλοσοφικό θεμέλιο καί οί χρησιμοποιούμενες έπί μέρους βοηθητικές έπιστήμες χρωματίζουν άναλόγως τϊς προβαλλόμενες προσεγγίσεις, ώστε νά παράγονται πολλαπλές θεωρήσεις, ένίστε επικαιρικές, σπανιότερα βαθυστόχαστες καί συνήθως άλληλοελεγχόμενες, μέσα στο γενικό πλαίσιο τής Θεωρίας τής 'Αρχιτεκτονικής¹²⁵.

Σέ μιά γενική άναφορά στο θέμα, όπως αὐτή πού παρουσιάζεται συντόμως σ' αὐτό τό άρθρο, θά μπορούσε νά έπιχειρηθεϊ ένας κατ' άρχήν όρισμός, ότι Θεωρία τής 'Αρχιτεκτονικής είναι κάθε έπιστημονικά όργανωμένο σύστημα πού «θεωρεϊ», κατά τρόπο φιλοσοφικό, τό σύνολο ή μέρος τής άρχιτεκτονικής, με κύριο σκοπό νά ξεετάξει τά συνθετικά καί αίσθητικά της προβλήματα· κατ' επέκταση δύναται νά περιλάβει θεωρήσεις προσεγγίσεως τής άρχιτεκτονικής μη αίσθητικές, όπως εκείνες πού έπιτελοῦνται με τή βοήθεια τών, σέ εύρεία έννοια, κοινωνικών καί θεωρητικών έπιστημών.

'Η έρευνα περί τό *De Architectura* κατά τόν 19ο καί τόν 20ό αϊ.

Τά άάμπολλα δημοσιεύματα πού προέκυψαν κατά τοὺς τελευταίους πέντε αϊώνες υπό τήν έπιρροή τοῦ Βιτρουβίου — πού μόνο ή βιβλιογραφική άπαρίθμησή τους θά άπαιτούσε όλόκληρο

124. GERMANN, G., *op. cit.* (σημ. 50). Τοὺς τέσσερις αὐτοὺς αϊώνες χωρίζει ό Germann σέ έπί μέρους περιόδους ως εξής: «'Αρχή» τοῦ Βιτρουβιανισμοῦ στόν 15ο αϊ., με τοὺς Alberti, Filarete καί di Giorgio. «Διεύρυνσή» του κατά τόν 16ο αϊ. με τοὺς Serlio, Vignola, Philibert de l'Orme καί Palladio. «'Αμυνά» του κατά τόν 17ο με τοὺς Scamozzi, Wotton, Blondel καί Perrault. «'Εγκατάλειψη» του κατά τόν 18ο αϊ. με τοὺς Cordemoy, Laugier, Lodoli, Boullée· καί τέλος «'Εκπονή» τοῦ Βιτρουβιανισμοῦ κατά τόν 19ο με τοὺς Durand καί Sempier.

125. 'Η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτενής. Προχείρως άναφέρομε: COLLINS, P., *Changing Ideals in Modern Architecture* (Montreal 1967). HORN - ONCKEN, A., *Ueber das Schickliche, Studien zur Geschichte der Architekturtheorie* (Göttingen 1967). TECHNISCHE UNIVERSITÄT BERLIN, *Architekturtheorie, Internationaler Kongress, Dec. 1967* (Berlin 1968). JENKS, CH., BAIRD, G. (eds.), *Meaning in Architecture* (London 1969). WHIFFEN, M., *The History, Theory and Criticism of Architecture* (Cambridge, Mass. 21970). FUSCO, R. DE, *Architektur als Massenmedium, Anmerkungen zu einer Semiotik der gebauten Formen* (Gütersloh 1972). ΜΙΧΕΛΗΣ, Π., *'Η 'Αρχιτεκτονική ως Τέχνη* (Αθήναι 41973). NORBERG SCHULZ, CH., *Meaning in Western Architecture* (N. York 1974). ALLSOPP, B., *A Modern Theory of Architecture* (London 1977). SCRUTON, R., *The Aesthetics of Architecture* (N. York 1979). ΤΑΦΥΡΙ, Μ., *Theories and History of Architecture* (London - N. York 41980). ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ, Α.Μ., *Ζητήματα 'Αρχιτεκτονικής Θεωρίας* (Θεσσαλονίκη 1982). KRUFT, H. - N., *Geschichte der Architekturtheorie* (München 1986).

τόμο — θα μπορούσαν, σε μιὰ πρώτη εκτίμηση, να καταταγοῦν σε δύο σύνολα, ἀναλόγως τῶν κυρίων προσεγγίσεων πρὸς τὸ θέμα, ποὺ ἀντανακλοῦν τὰ ἐνδιαφέροντα ἀλλὰ καὶ τὶς ἐπιστημονικὲς δυνατότητες τῆς κάθε περιόδου.

Μπορεῖ νὰ λεχθεῖ μὲ κάποια γενικότητα ὅτι οἱ πρῶτοι αἰῶνες, 16ος, 17ος καὶ 18ος, παρήγαγαν κυρίως ἐκδόσεις τοῦ κειμένου ἐμπλουτισμένες μὲ ἐκτεταμένες εἰσαγωγὲς καὶ σχόλια. Οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς εἶχαν ὡς σκοπὸ τὴ διάδοση τοῦ κειμένου χάριν τῆς διδακτικῆς τοῦ ἀποστολῆς καὶ ἀποτείνονταν πρὸς τὸν ἀρχιτέκτονα καὶ τὸν τεχνίτη. Ἡ θεωρία καὶ ἡ πρακτικὴ ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι ἀλληλένδετες καὶ νὰ ὑπηρετοῦν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ πράξη. Μὲ τὴν ἐμφάνιση ὁμως, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ., τῶν νέων ἀπόψεων καὶ ρευμάτων ποὺ ἀφοροῦν τὴ Θεωρίᾳ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν τροπὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς πράξης πρὸς πολυπλοκότερες λύσεις συνθέσεως καὶ κατασκευῆς, ἀρχίζει νὰ μειώνεται σταδιακὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ πρακτικὴ χρησιμότητα τοῦ *De Architectura*. Ἀντ' αὐτῶν ἐκκολάπτονται ἄλλα ἐνδιαφέροντα πρὸς τὸ Σύγγραμμα, ὅπως ἡ ἔρευνα γιὰ θέματα τῶν τότε ἀναπτυσσόμενων ἐπιστημῶν παλαιογραφίας, φιλολογίας καὶ ἀρχαιολογίας, ἔρευνα στὴν ὁποία προσφέρεται τὸ ἀνεξάντλητο αὐτὸ κείμενο. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. περαιώνεται μιὰ μακρὰ περίοδος πρακτικῆς χρησιμότητας τοῦ Συγγράμματος καὶ ἐγκαινιάζεται μιὰ ἄλλη, κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἔργο ἀπασχολεῖ πολλοὺς καὶ σπουδαίους ἐπιστήμονες γιὰ τὴν παλαιογραφικὴ καὶ φιλολογικὴ ἀποκατάστασή του, συγχρόνως δὲ προσφέρει σημαντικὲς πληροφορίες, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν περιόδων. Θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ ὅτι παύει νὰ ἀποτείνεται στὸν τεχνικό, νὰ ἐνδιαφέρει τὸν γενικὸ ἀρχιτέκτονα καὶ προκαλεῖ ἔκτοτε τὸ ἐνδιαφέρον εἰδικῶν ἐπιστημόνων ἐρευνητῶν, ὅπως τῶν φιλολόγων, τῶν ἀρχαιολόγων, τῶν θεωρητικῶν τῆς τέχνης καὶ τῶν ἱστορικῶν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὡς προστεθεῖ ὅτι σχόλια τῶν ἀναγεννησιακῶν ἐκδόσεων τοῦ *De Architectura* τροφοδοτοῦν μονίμως τὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς θεωρίας τῆς τέχνης ἐκείνων τῶν περιόδων.

Ἦδη, μόνον κατὰ τὸν 16ο αἰ. εἶχαν κυκλοφορήσει τουλάχιστον 48 ἐκδόσεις στὰ λατινικά, ἰταλικά, γαλλικά καὶ γερμανικά, μὲ πλούσιες καὶ ἀναλυτικὲς εἰσαγωγὲς καὶ σχόλια¹²⁶. Οἱ ἀναλύσεις αὐτὲς ἔθιγαν πλευρὲς κυρίως ἀρχιτεκτονικῆς, προέβαλαν ὁμως καὶ ἀπόψεις γιὰ θέματα ἱστορίας καὶ φιλολογίας· ἔλειπαν ὁμως τότε οἱ ἀπαραίτητες γνώσεις, ποὺ θὰ προϋπέθετε μιὰ σύγχρονη ἀντιμετώπιση¹²⁷. Κατὰ τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰ., ἐξ ἄλλου, οἱ ἐκδόσεις τοῦ κειμένου ἢ οἱ μεταφράσεις του περιλαμβάνουν εἰσαγωγὲς καὶ σχόλια πρὸς ἐμπεριστατωμένα, ὅπως τοῦ Baldus (1612)¹²⁸, τοῦ Perrault (1673, ²1684)¹²⁹ ἢ τοῦ Poleni (1739)¹³⁰, ποὺ ἀποτελέσαν, γιὰ τὴν ἐποχὴ τους, σταθμοὺς στὴν πορεία πρὸς μιὰ ἐπιστημονικῶς ὀριμότερη εκτίμηση τοῦ ἀντικειμένου τους.

Ἡ δραστηριότητα κατὰ τὸν 19ο αἰ. περιλαμβάνει ἀφ' ἐνὸς ἀλλεπάλληλες ἐπιστημονικὲς ἐκδό-

126. Βλ. σημ. 121.

127. LONG, P.O., *The Vitruvian Commentary Tradition and Rational Architecture in the Sixteenth Century: a Study in the History of Ideas* (Diss. 1979, Ann Arbor, Mich., London 1982). ZOUBOV, V.P., «Vitruve et ses commentateurs du XVIe s.», στὸ *La science au seizième siècle, Histoire de la pensée. École Pratique des Hautes Études, Sorbonne 2*, Paris 1960, 69-90.

128. Βλ. σημ. 61.

129. PERRAULT, C1., *Les dix livres d'Architecture de Vitruve, corrigés et traduits nouvellement en François, avec des notes et des figures* (Paris 1673, ²1684).

130. POLENUS, G., *Exercitationes Vitruvianae* (Patavia 1739).

σεις τοῦ κειμένου, ἀφ' ἑτέρου πλεῖστα ἄρθρα ποὺ ἀναλύουν εἰδικὰ θέματα. Τὸ 1800-1801 δημοσιεύεται ἡ ἔκδοση τοῦ κειμένου τοῦ οἴκου Goeschen ἀπὸ τὸν Α. Rode¹³¹ καὶ τὸ 1807-1808 ἡ ἔκδοση τοῦ Schneider, γιὰ τὸν ὁποῖο ἐλέγχθη ἤδη¹³² ὅτι ὑποδιαίρεσε τὸ κείμενο σὲ παραγράφους καὶ ἐπέφερε πλεῖστες βελτιώσεις. Τὸ 1836 κυκλοφορεῖ ἡ στερεότυπη ἔκδοση τοῦ οἴκου Tauchnitz¹³³, τὸ δὲ 1867 ἡ ἔκδοση τοῦ οἴκου Teubner ἀπὸ τοὺς V. Rose καὶ H. Mueller-Struebing¹³⁴. Ἡ τελευταία θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη ἐπιστημονικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου, στὴν ὁποία ἀναφέρονται ἀκόμη πλεῖστοι μελετητὲς ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴ δοθεῖσα ἀρίθμηση σελίδων καὶ γραμμῶν γιὰ παραπομπές. Βελτιωμένη ἐπανεκδοση πραγματοποιοῖσε ὁ Rose μόνος, τὸ 1899¹³⁵, ποὺ ἐθεωρεῖτο ὑποδειγματικὴ ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐπὶ μέρους ἀναλύσεις ἃς ἀναφέρομε ὡς πρώτη δημοσίευση τοῦ 19ου αἰ. τὸ *Dizionario Vitruviano*, τοῦ B. Orsini (1801-2)¹³⁶. Ἀκολουθοῦν σειρὰ ἀπὸ σημαντικὲς μελέτες, κυρίως φιλολογικὲς, ποὺ ἔθεσαν στὴ σωστὴ βάση τὸ πρόβλημα τοῦ κειμένου, ἀλλὰ καὶ ἀρχαιολογικὲς. Σημειώνεται ὅτι ἡ συμβολὴ τῆς γερμανικῆς ἐπιστήμης κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου καὶ ὡς τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμον, μὲ τοὺς Nohl, Praun, Eberhard, Thiel, Oder, Degering, Jolles, Dieterich, Sontheimer, Watsinger, Poppe, Krohn, Birnbaum κ.ἄ.¹³⁷, ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ γόνιμη, γεγονὸς ποὺ ἔχει ἀναγνωρισθεῖ διεθνῶς¹³⁸. Εἶναι ἀξιοπεριέργο ὅτι στὰ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ κράτη δημοσιεύονται κυρίως μεταφράσεις, ἐνῶ γιὰ τὸ λατινικὸ κείμενο τοῦ *De Architectura*, χρησιμοποιοῦνται οἱ στερεότυπες γερμανικὲς ἐκδόσεις.

Ὁ ἔντονος ρυθμὸς ποὺ χαρακτηρίζει κατὰ τὸν 19ο αἰ. τὴν ἐπιστημονικὴ παραγωγή περὶ τὰ θέματα τοῦ *De Architectura*, ἀτονεῖ κάπως στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 20οῦ, κατὰ τὸ διάστημα μεταξὺ τῶν πολέμων. Θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν πάντως, ἡ κλασικὴ ἔκδοση μὲ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, μετάφραση, σχόλια καὶ σχέδια τοῦ σοφοῦ Γάλλου ἀρχιτέκτονα Auguste Choisy (1909)¹³⁹, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ νεώτερη στερεότυπη ἔκδοση τοῦ Krohn (1912)¹⁴⁰, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀμφισβητεῖ ἀρκετὲς φιλολογικὲς πρωτοβουλίες τοῦ τελευταίου. Σημαντικὲς ὑπῆρξαν οἱ δημοσιεύσεις τοῦ Ἀμερικανοῦ Morgan¹⁴¹, ὅπως καὶ ἡ μετάφρασή του (1914)¹⁴², ἐπίσης δὲ ἡ ἔκδοση τοῦ λατινικοῦ κειμένου μὲ ἀποκατάσταση καὶ μετάφραση ἀπὸ τὸν Ἀγγλο Granger (1931-34)¹⁴³. Σημαν-

131. RODE, A., *M. Vitruvii Pollionis De Architectura* (Berlin 1800).

132. Βλ. σημ. 20.

133. *Marci Vitruvii Pollionis De Architectura libri decem ad optimorum librorum fidem accurate edidit* (Leipzig 1836).

134. ROSE, V., - MUELLER - STRUEBING, H., *Vitruvii De Architectura libri decem* (Leipzig 1867).

135. ROSE, V., *Vitruvii De Architectura libri decem, iterum edidit* (Leipzig 1899).

136. ORSINI, B., *Dizionario universale dell'architettura e dizionario Vitruviano accuratamente ordinati*, ἐπισυνάπτεται στό: *Dell'architettura di M. Vitruvio Pollione libri diece, rastituiti nell'Italiana lingua da Baltassare Orsini* (Perugia 1802).

137. Τοὺς πλείστους ἔχομε ἤδη ἀναφέρει σὲ ὑποσημειώσεις.

138. GROS, P., *op. cit.* (σημ. 51), 661.

139. Βλ. σημ. 5.

140. KROHN, FR., *Vitruvii De Architectura libri decem* (Leipzig 1912).

141. Βλ. σημ. 59.

142. MORGAN, M.H., *Vitruvius, The Ten Books on Architecture* (N. York 1960).

143. Βλ. σημ. 6.

τικές, κατά τὸν μεσοπόλεμο, εἶναι οἱ δημοσιεύσεις τῶν Ἱταλῶν F. Pellati¹⁴⁴ καὶ S. Ferri, καὶ ἡ ἔκδοσι τοῦ κειμένου μὲ δίκαιοιογημένη κατ' ἄρθρον ἀποκατάστασι ἀπὸ τὸν τελευταῖο (1960)¹⁴⁵. Ὁ Γερμανὸς C. Fensterbusch ἐξέδωκε τὸ 1964 τὴ θεωρούμενη ὡς ἀρίστη ἔκδοσι¹⁴⁶, μὲ νέα ἀποκατάστασι τοῦ κειμένου καὶ μετάφρασι, ἐνῶ ὁ γαλλικὸς ὀργανισμὸς Budet, ἐκδίδει σὲ αὐτοτελεῖς τόμους τὰ δέκα βιβλία τοῦ *De Architectura*, μὲ νέα ἀποκατάστασι τοῦ κειμένου, ἐκτεταμένα σχόλια καὶ μετάφρασι. Ἐξ αὐτῶν ἔχουν ἤδη κυκλοφορήσει τὸ 8ο ἀπὸ τὸν L. Callebat (1973)¹⁴⁷, τὸ 9ο ἀπὸ τὸν J. Soubiran (1969)¹⁴⁸ καὶ τὸ 10ο ἀπὸ τοὺς Callebat καὶ Fleury (1986)¹⁴⁹. Στοὺς τέσσερις αὐτοὺς Γάλλους θὰ πρέπει νὰ προσθέσωμε καὶ τὸν P. Gros, γιὰ τὰ πολλὰ καὶ σοφὰ δημοσιεύματά του.

Ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα διενεργεῖται σήμερα πλέον σὲ κάθε λεπτομέρεια ποὺ προσφέρει τὸ κείμενο, ἔτσι ὥστε νὰ δημοσιεύονται συνεχῶς νέες ἐργασίες¹⁵⁰. Τὰ τελευταῖα μάλιστα χρόνια, παρατηρεῖται μιὰ ἀνανέωσι τοῦ ἐνδιαφέροντος τόσῃ, ὥστε νὰ ἔχει πραγματοποιηθεῖ εἰδικὸ συμπόσιον στὴ Darmstadt (1982)¹⁵¹ καὶ νὰ ἔχουν συγκληθεῖ μέχρι στιγμῆς ἄλλα τρία γιὰ τὴ Βιέννη (1986), τὸ Λονδίνο (1986) καὶ τὸ Leiden (1987). Ἀναφέρομε ἀκόμη πολὺ σημαντικὲς πρόσφατες¹⁵² δημοσιεύσεις εἰδικῶν συγγραμμάτων, ὅπως τὸ δίτομο ἔργο *Concordance* (1984), ποὺ προσφέρει ἀνάλυσι τοῦ κειμένου μὲ τὴ βοήθεια ὑπολογιστῆ, καὶ τὸ *Ἀρχιτεκτονικὴ Θεωρία τοῦ Βιτρούβιου* (1985)¹⁵³ ποὺ, στηριζόμενο στὰ ἱστορικο-ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα τοῦ κειμένου, συνθέτει μιὰ εὐρεία ἀρχιτεκτονικὴ ἀνάλυσι, ὥστε νὰ δικαιῶται τὸν τίτλο του.

Ὁ Βιτρούβιος καὶ ἡ νεώτερη Ἑλλάδα

Ἡ διαδρομὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴ νεώτερη Ἑλλάδα εἶναι γνωστὴ· θὰ ἀρκοῦσε νὰ ὑπομνησθοῦν μερικὰ μόνον γεγονότα, ὥστε νὰ τεθεῖ τὸ θέμα μας στὶς πραγματικὲς του διαστάσεις. Ἡ πρώτη τεχνικὴ ἐκπαίδευσι ἀρχίζει τὸ 1836 μὲ τὴν ἰδρυσι «Σχολείου» στοιχειώδους τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως, ποὺ μὲ πολὺ ἀργὸ ρυθμὸ ἐξελίχθηκε στὸ σημερινὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, ἐνῶ ἡ Ἀνωτάτη Σχολὴ Ἀρχιτεκτόνων ἰδρύθηκε μόλις τὸ 1917¹⁵⁴. Κατὰ τὸν 19ο αἰ. τὴν ἀρχιτεκτονικὴ δραστηριότητα ὑπηρέτησαν κατὰ τὸ πλεῖστον ξένοι ἀρχιτέκτονες καὶ ξενοσπουδασμένοι Ἕλληνες, ποὺ διακόνευσαν ἕναν εὐγενὴ κλασικισμό, προσαρμοσμένο στὰ ἑλληνικὰ

144. Βλ. σημ. 9.

145. Βλ. σημ. 24.

146. Βλ. σημ. 4.

147. CALLEBAT, L., *Vitruve, de l'architecture, livre VIII* (Paris 1973).

148. SOUBIRAN, J., *Vitruve, de l'architecture, livre IX* (Paris 1969).

149. CALLEBAT, L. et FLEURY PH., *Vitruve, de l'architecture, livre X* (Paris 1986).

150. Ἀναφέρομε ἐνδεικτικῶς μόνο τὰ ὥραϊα ἄρθρα τῶν H. GEERTMAN, «Geometria e aritmetica in alcune case ad atrio pompeiane», *BABesch* 59, 1984, 31-52 καὶ W. HOEPFNER, «Zum ionischen Kapitell bei Hermogenes und Vitruv», *Ath. Mitt.* 83, 1968, 213-234.

151. *Vitruv-Kolloquium, 17/18 Juni 1982, Technische Hochschule Darmstadt* (Darmstadt 1984).

152. Βλ. σημ. 72.

153. KNELL, H., *Vitruvs Architekturttheorie* (Darmstadt 1985).

154. ΜΠΙΡΗΣ, Κ.Η., *Ἱστορία τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου* (Ἀθῆναι 1957).

δεδομένα¹⁵⁵. Οί άνθρωποι αυτοί, λόγω τῶν σπουδῶν τους στὰ μεγάλα δυτικά κέντρα, ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλος ἀρχιτεκτονῶν, ὅπως οἱ στρατιωτικοὶ μηχανικοὶ ποὺ ἦσαν ὑπεύθυνοι τότε γιὰ τὰ δημόσια κτήρια, ἀκολουθοῦσαν τοὺς κωδικοποιημένους κανόνες, ὅπως αὐτοὶ παρουσιάζονταν στὶς Πραγματεῖς Ἀρχιτεκτονικῆς (*Traité d'Architecture*) ἢ στὶς Συλλογές ρυθμολογικῶν πινάκων ἢ σὲ ἀνάλογα ἐγχειρίδια¹⁵⁶, ποὺ κυκλοφοροῦσαν τότε. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅμως ὅτι τὰ συγγράμματα αὐτὰ παρουσίαζαν ἀκριβή, βάσει ἀποτυπώσεων, ρυθμολογικά ὑποδείγματα τῆς ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καὶ περιφήμων ἔργων τῆς Ἀναγέννησης. Δὲν ἐπρόκειτο πλέον γιὰ τὰ ὠραῖα, ἀλλὰ μὲ ἀρκετὴ δόση φαντασίας, σχέδια τῶν ἀρχικῶν βιτρουβιανῶν ἐκδόσεων. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπίγνωση τῆς πραγματικῆς μορφῆς τῶν ἀρχαίων προτύπων καθοδηγοῦσε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση, τουλάχιστον κατὰ τὴ διαμόρφωση τῶν ρυθμολογικῶν λεπτομερειῶν. Τὸ «Σχολεῖον τῶν Τεχνῶν», ὅπως ὀνομαζόταν κατὰ τὴ μέση περίοδόν του τὸ Πολυτεχνεῖο, μὲ σπουδαίους δασκάλους, παρεσκεύασε λαμπροὺς γλύπτες, ζωγράφους καὶ διακοσμητές, ὅπως καὶ ἀξιους οἰκοδόμους, ποὺ ὅλοι ἦσαν ἐνήμεροι τῶν κλασικῶν ρυθμῶν. Οἱ γενεές αὐτὲς Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν μετέφεραν τὸ κλασικὸ πρότυπο σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργηθεῖ, παράλληλα μὲ τὴν ἀστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀλλὰ σχεδὸν αὐτόνομα, μιὰ χαριτωμένη λαϊκὴ ἐκδοσὴ τοῦ ἐπίσημου κλασικισμοῦ, ὁ «ἐλληνικὸς λαϊκὸς κλασικισμός». Τὸ φαινόμενο αὐτὸ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ σημασία του, ἀποτελεῖ ἀπόδειξη πὼς ὁ κλασικισμὸς στὴν Ἑλλάδα δὲν λειτούργησε σὰν ξενόφερτη μόδα. Ἡ φυσικὴ ἀπόθνηξη πρὸς τὰ κατάλοιπα τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἡ ψυχολογία τῆς ἀλλαγῆς πρὸς τὰ εὐρωπαϊκὰ ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχαιοελληνικὰ πρότυπα εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐπικρατήσῃ, μὲ κρατικὴ καθοδήγηση, ὁ κλασικισμὸς καὶ νὰ συμβολίσει

155. Ἐχει ἐπικρατήσῃ μεταξὺ Ἑλλήνων ἱστορικῶν τῆς τέχνης νὰ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «Κλασικισμός» γιὰ μιὰ γενικὴ τοποθέτηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 19οῦ αἰ. στὴν Ἑλλάδα. Βλ. ΛΑΒΒΑ, Γ., «Κλασικισμός, Ἱστορισμός, Ἐκλεκτικισμός. (Γεν. Εἰσήγηση)», *Πρακτικὰ Πανελ. Συνεδρ. «Νεοκλασικὴ Πόλη καὶ Ἀρχιτεκτονικὴ»*. Θεσσαλον. 1986. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 19ο αἰ., βλ. RUSSAK, H.H., *Deutsche Bauen in Athen* (Berlin 1942). ΜΠΙΡΗΣ, Κ.Η., *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19οῦ εἰς τὸν 20ὸ αἰ.* (Ἀθῆναι 1966). ΤΡΑΥΛΟΣ, Ι., *Νεοκλασικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα* (Ἀθῆναι 1967). DEMOSTHENOPOULOU, Ε., *Öffentliche Bauten unter König Otto in Athen* (München 1970). ΜΥΛΩΝΑΣ, Π.Μ., *Ἀρχιτεκτονικὸς Κλασικισμὸς στὴν Ἑλλάδα, ἡ ἱστορικὴ καὶ αἰσθητικὴ σημασία του* (Παρίσι - Ἀθῆνα 1974). ΣΚΑΡΠΙΑ - ΧΟΪΠΕΛ, Ε., *Ἡ μορφολογία τοῦ γερμανικοῦ κλασικισμοῦ (1789-1848) καὶ ἡ δημιουργικὴ ἀφομοίωσή του ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ (1833-1897)* (Θεσσαλονίκη 1976). ΤΕΧΝΙΚΟ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πρῶτοι Ἑλληνες Τεχνικοὶ Ἐπιστήμονες περιόδου Ἀπελευθέρωσης* (Ἀθῆναι 1976). MYLONAS, C.P., *«NEOCLASSICA», A Case for the Conservation of Secondary 19th Century Domestic Buildings in Athens* (Διπλ. ἐργ. Πανεπιστ. York 1977). ΚΥΔΩΝΙΑΤΗΣ, Σ., *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ Ἀναγέννησις καὶ ἡ Κακοποίησίς της. Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τοῦ Νεοκλασικισμοῦ* (Ἀθῆναι 1981).

156. VIGNOLA, J.B., DA, *Regola degli cinque ordini*. Ἀντίτυπὸ του, ἐκδόσεως 1859, εὑρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πολυτεχνείου (ἀρ. Θ7, 1910). Ὁ Giacomo Barozzi da Vignola (1507-1573), διάσημος ἀρχιτέκτων τοῦ 16οῦ αἰ. συνέταξε καὶ κυκλοφόρησε τὸ 1562 στὴ Βενετία μιὰ κωδικοποίησι τῆς Βιτρουβιανῆς καὶ Ἀναγεννησιακῆς ρυθμολογίας μὲ τὸν ἀνωτέρω τίτλο, ποὺ ἐγνώρισε μόνιμη ἐπιτυχία ὡς τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμον. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Μεσοπολέμου κυκλοφοροῦσε ἀκόμη στὴ Γαλλία ἡ ἐκλαϊκευμένη μορφή του: *Le Vignole des ouvriers*. Ἄλλα σπουδαῖα συγγράμματα ἀναφέρομε, π.χ., REYNAULD, L.M., *Traité d'Architecture* (Paris 1858, 1974). MAUCH, J.M.V., *Die Architektonischen Ordnungen der Griechen und Römern* (Berlin 1872) κ.ἄ.

στον τομέα της αρχιτεκτονικής την έκφραση της νέας ελληνικής συνείδησης, της πολιτικής και ήθικης κοσμοθεωρίας του Νέου Έλληνισμού κατά τον 19ο αί.¹⁵⁷

Μπορεί να θεωρηθεί σχεδόν βέβαιο ότι, κατά τον 19ο αί., το *De Architectura* ως βιβλίο, ως άπτό αντικείμενο, ήταν άγνωστο στην Ελλάδα. Η όποια φήμη του Βιτρούβιου δεν έκπορευόταν πλέον από τα ράφια των βιβλιοθηκών, αλλά από τις, τυχόν, σε ύποσημειώσεις αναφορές του στα ξένα συγγράμματα. Ο Καντανζόγλου¹⁵⁸, στη διαμάχη του με τον Κλεάνθη (1845)¹⁵⁹, προσπαθεί να τον υποτιμήσει, χρησιμοποιώντας βαρύγδουπες εκφράσεις, αρνούμενος π.χ. σ' αυτόν τον τίτλο του αρχιτέκτονα «κατά τον όρισμόν του περί την τέχνην φιλοσόφου Βιτρούβιου»¹⁶⁰. Στις *Σημειώσεις Οικοδομικής* (1882-1883)¹⁶¹ ο Ιωάννης Σέχος όρίζει τις προδιαγραφές του τεχνικού έργου· ό όρισμός του Σέχου άπλως παραφράζει τις αντίστοιχες στο *De Architectura* (I, 3, 2): *firmitas, utilitas, venustas*, δηλαδή στερεότητα, χρησιμότητα και αισθητικό κάλλος· ή διατύπωση όμως μάς πείθει πώς ή παράφραση δεν προέρχεται από χρήση του αρχαίου συγγράμματος, αλλά μάλλον από τη μεταφορά από άλλο ξένο σύγχρονο τεχνικό κείμενο. Ο Ιωάννης Κολλινιάτης¹⁶², στο λιθόγραφο του *Αρχιτεκτονική της Έγκρίτου Αρχαιότητος και της Αναγεννήσεως* (περ. 1890), παραπέμπει κυρίως στον Semper, αλλά και στους Adler, Boetticher, Klenze, Krell, Hirt, Kugler, Reynaut, Reber, Mauch, Penrose και άλλους. Είναι αξιοσημείωτο ότι από έλεγχο στη Βιβλιοθήκη του Πολυτεχνείου πιστοποιήθηκε ότι τα συγγράμματα αυτά δεν υπήρχαν εκεί την εποχή του Κολλινιάτη¹⁶³. Θα έπρεπε λοιπόν να τα συμβουλευθήκε είτε στην προσωπική του βιβλιοθήκη είτε στις ξένες αρχαιολογικές σχολές, που κι' αυτές όμως ήσαν τότε έν τω γίνεσθαι. Είναι φανερό ότι πρόκειται άπλως για παράφραση του σπουδαίου έργου του Bühlmann¹⁶⁴, από το όποιο έχει δανεισθεί και τους κάλλιστους πίνακες ρυθμολογίας, πρόχειρα όμως σχεδιασμένους στο ελληνικό λιθόγραφο. Ο Κολλινιάτης, έλέω Bühlmann, αναφέρει τον Βιτρούβιο μερι-

157. ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., *έ.ά.* (σημ. 155) 29-33. ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ.Θ., «Ίδεολογική ύποδομή του νέου ελληνικού κράτους, ή κληρονομία των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες», *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους* τ. ΙΓ' (Αθήναι 1977) 455-484.

158. Λύσανδρος Καντανζόγλου (1811-1885), έξέχων αρχιτέκτων του Έλληνικού Κλασικισμού, σπουδασμένος στη Ρώμη, ό κατ' έξοχήν εκπρόσωπος της κλασικιστικής τάσης στην Ελλάδα του μέσου 19ου αί. Στο βιβλίο του Κ.Η. ΜΠΡΗ, *Ίστορία του Έθν. Μ. Πολ.* (βλ. σημ. 154) 84, δημοσιεύεται ή ύπογραφή του Καντανζόγλου χωρίς τ μεταξὺ ν και ζ.

159. Σταμάτιος Κλεάνθης (1802-1862), έξέχων αρχιτέκτων του 19ου αί. σπουδασμένος στο Βερολίνο υπό τον διάσημο Schinkel. Συνέταξε μαζί με τον Γερμανό Schaubert το πρώτο πολεοδομικό σχέδιο των Αθηνών.

160. ΜΠΡΗΣ, Κ.Η., «Κλεάνθης και Καντανζόγλου», *Αθηναϊκαί Μελέται τεύχ. Β'* (Αθήναι 1939) 22. Η αναφορά στον Βιτρούβιο παρμένη από την έφημερίδα «Σωτήρ», της 28 Νοεμβρίου 1845.

161. Λιθόγραφο στη Βιβλιοθήκη του Πολυτεχνείου. Ο Ιωάννης Σέχος (1828-1901), άξιωματικός του Μηχανικού, μετεκπαιδεύτηκε στο Παρίσι και δίδαξε στο Σχολείο των Τεχνών (1869-1888).

162. Κολλινιάτης Ιωάννης (1857-1921). Έσπούδασε στο Σχολείο των Τεχνών και στο Μόναχο. Έδίδαξε Ρυθμολογία και Αρχιτεκτονική στο Πολυτεχνείο (1883-1917).

163. Πρόκειται για άγορές και δωρεές μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο· πάντως μερικά, όπως των Krell, Hirt, Penrose κλπ. δεν υπάρχουν ούτε σήμερα. Ευχαριστίες άπευθύνει ό γράφων στον καθηγητή Νίκο Α. Καλογερά, πρόεδρο της Έπιτροπής Βιβλιοθήκης, για τη διευκόλυνση της έρευνας.

164. BÜHLMANN, J., *Die Architektur des Klassischen Altertums und der Renaissance* (München ²1904).

κὲς φορές· τὸν ἀποκαλεῖ, μάλιστα, σὲ μιὰ περίπτωση Οὐϊτρούβιο¹⁶⁵. Ἄς προστεθεῖ ἀκόμη ὅτι τὸ *Λεξικὸ τῆς Ἀρχαιολογίας* τοῦ Ραγκαβῆ (1888)¹⁶⁶ δὲν περιλαμβάνει τὸν Βιτρούβιο οὔτε ὡς αὐτοτελὲς λῆμμα οὔτε στὸ λῆμμα Ἀρχιτεκτονική.

Ἐνδιαφέρον θὰ ἦταν νὰ πιστοποιηθεῖ ἂν οἱ μὲ ἐπιρροή ἀρχιτέκτονες γνώριζαν τὰ διδάγματα τοῦ *De Architectura* ἀπὸ πρῶτο χέρι. Ἀπὸ ἕναν πρόχειρο ἔλεγχο μπορέσαμε νὰ ἐξακριβώσουμε ὅτι ὁ Καντανζόγλου εἶχε στὴ βιβλιοθήκη του μόνον τὴν ἐπιτομή τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τοῦ Perrault¹⁶⁷. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸν Σταμάτιο Κλεάνθη¹⁶⁸ καὶ τὸν Παναγιώτη Κάλκο¹⁶⁹, δὲν ἐστάθη δυνατόν νὰ ἐξακριβωθοῦν λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὸν ἐξοπλισμὸ σὲ συγγράμματα τῶν γραφείων τους, δηλαδὴ ἂν ὑπῆρχαν κὰν ἰδιωτικὲς βιβλιοθήκες καὶ τί ἔκταση εἶχαν. Ἐπίσης μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι δὲν βρέθηκε ἀντίτυπο τοῦ *De Architectura* στὰ κατάλοιπα τοῦ Τσίλλερ¹⁷⁰. Τὸ πιὸ πιθανὸ πάντως εἶναι ὅτι ὅλοι αὐτοὶ οἱ ταλαντοῦχοι δημιουργοὶ ἦσαν περισσότερο *hommes du métier* παρὰ θεωρητικοί. Αὐτὴ ἄλλωστε πρέπει νὰ ἦταν ἡ εἰκόνα καὶ τοῦ τυπικοῦ δυτικοευρωπαίου ἐπαγγελματία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐφ' ὅσον τότε τὸ *De Architectura* εἶχε πιά ἀτονήσει ὡς «Βίβλος τοῦ ἀρχιτέκτονα» καὶ εἶχε μεταπηδήσει στὸ πεδίο ἔρευνας τῶν θεωρητικῶν. Ἔτσι καὶ σήμερα τὰ γραφεῖα τῶν συγχρόνων ἀρχιτεκτόνων κοσμοῦνται μὲ εἰδικὰ τεχνικὰ συγγράμματα καὶ περιοδικὰ, ἐνῶ βιβλία περὶ θεωρίας ἢ δὲν ὑπάρχουν ἢ εἶναι ἐλάχιστα καὶ σπανίως γίνονται ἀντικείμενο μελέτης.

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν καθ' αὐτὸ Θεωρία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ὡς ἐπιστημονικοῦ ἐρευνητικοῦ τομέα, εἶναι φανερὴ ἡ γυμνότητά στὸν ἑλληνικὸ ὀρίζοντα τοῦ 19ου αἰ., ἐκτὸς ἐάν, ποὺ θὰ ἦταν εὐκταῖο, ἀναδυθοῦν ἀπὸ κάποια βιβλιοθήκη ἢ κάποιο ἀρχεῖο στοιχεῖα ποὺ σήμερα δὲν διαθέτει ὁ ἐρευνητὴς αὐτῆς τῆς περιόδου. Οἱ διδάξαντες τὴ Ρυθμολογία, ὅπως ὁ Θεοφιλᾶς¹⁷¹ ἢ ὁ Κολλινιάτης¹⁷², μ' ὅλες τὶς σπουδὲς στὸ ἐξωτερικὸ καὶ τὸν ἔρωτα πρὸς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, περιορίζονταν στὸ νὰ μεταφράζουν ἢ νὰ σταχυολογοῦν ἀπὸ κλασικὰ συγγράμματα Ρυθμολογίας ἢ Θεωρίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, ὅπως τοῦ Bühlmann¹⁷³, τοῦ Guadet¹⁷⁴ ἢ τοῦ Cloquet¹⁷⁵, καὶ νὰ διδάσκουν, σὲ ἐπίπεδο ἀντίστοιχο σημερινῆς ἐπαγγελματικῆς σχολῆς, τοὺς τυποποιημένους κανόνες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς οἰκοδομικῆς. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅ-

165. Τὸ Οὐϊτρούβιος ἐθεωρεῖτο δόκιμη μετάφραση ὅπως Οὐεργίλιος καὶ ἔτσι ἀναφέρεται στὸ Λατινικὸ Λεξικὸ τοῦ Κουμανούδη.

166. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, Α.Ρ., *Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας* (Ἀθῆναι, τ. Α' 1888, τ. Β' 1891).

167. PERRAULT, C.L., *Architecture générale de Vitruve, réduite en abrégé par M. Perrault* (Amsterdam 1681). Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὴν εὐγενὴ προθυμία τοῦ καθηγητῆ κ. Ἀλέκου Ι. Ζάννου.

168. Βλ. σημ. 159.

169. Παναγιώτης Κάλκος (1810-1878), ἄριστος ἀρχιτέκτων τῆς Ὀθωνικῆς περιόδου.

170. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν μελετητὴ τοῦ Τσίλλερ, διευθυντὴ τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης κ. Δημ. Παπαστάμο. Ὁ Ἑρνέστος Τσίλλερ (1837 - 1923) ὑπῆρξε ταλαντοῦχος καὶ δραστήριος Γερμανὸς ἀρχιτέκτων· ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα καὶ ἐπὶ μισὸ αἰῶνα ἐκόσμησε τὴν πρωτεύουσα καὶ ἄλλες πόλεις μὲ καλλιγράμματα κτίρια.

171. Ἀναστάσιος Θεοφιλᾶς (1827-1901). Ἀξιωματικὸς τοῦ Μηχανικοῦ καὶ ἀρχιτέκτων, ἀναμορφωτὴς τοῦ Πολυτεχνείου.

172. Βλ. σημ. 162.

173. Βλ. σημ. 164.

174. GUADET, J., *Éléments et Théorie de l'Architecture* τ. I - IV (Paris 1901-1904).

175. CLOQUET, L., *Traité d'Architecture*, τ. I - V (Paris et Liège 1898-1901).

τι τὸ Σχολεῖον τῶν Τεχνῶν (1843-1887) καὶ ἀργότερα τὸ Σχολεῖον τῶν Βιομηχάνων Τεχνῶν (1887-1914), (μὲ σχολές πολιτικῶν μηχανικῶν καὶ μηχανουργῶν), δηλαδὴ ἡ ἐφαρμοσμένη βούληση τοῦ κράτους, δὲν ἦταν, παρὰ ἐπαγγελματικὲς σχολές, γιὰ τὴ μόρφωση ἐπιστημόνων ἐφαρμογῆς. Μόνο μετὰ τὴ ριζικὴ ἀναμόρφωση τοῦ 1917 καὶ τὴ δημιουργία τῆς Σχολῆς Ἀρχιτεκτόνων, παίρνει τὸ Πολυτεχνεῖο ἐξελικτικὰ τὴ σύγχρονη ὄψη ἰδρύματος ἀνωτάτης ἐπιστημονικῆς μορφώσεως καὶ ἐρευνας στὸ θεωρητικὸ μέρος τῆς διδασκομένης ὕλης.

Ἐνα εὔγλωττο παράδειγμα παρουσιάζει ἡ ἐξέλιξη τῶν σπουδῶν τοῦ Ὀρλάνδου¹⁷⁶, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ ἀποφοίτησε τὸ 1908 ἀπὸ τὴν τότε σχολὴ πολιτικῶν μηχανικῶν — ποὺ περιλάμβανε καὶ τὰ σχετικὰ μαθήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παιδείας — καὶ ἐπειδὴ ἐνδιαφερόταν γιὰ τὶς ἱστορικὲς καὶ θεωρητικὲς πλευρὲς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, συνέχισε τὶς σπουδὲς του στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ μετὰ παρακολούθησε γιὰ τέσσερα χρόνια τὰ μαθήματα ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας, ἀρχαϊκῆς γλυπτικῆς καὶ ἐπιγραφικῆς στὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο, στὴν Ἀθήνα (1912-1916)¹⁷⁷. Μὲ τὶς παρεχόμενες, λοιπόν, σπουδὲς στοὺς Ἕλληνες ἀρχιτέκτονες τοῦ 19ου αἰ., δὲν ἦταν δυνατόν νὰ παρουσιαθοῦν, ὄχι μελετητὲς τοῦ Βιτρούβιου, ἀλλὰ ἔστω καὶ τῆς ἐν γένει Θεωρίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς. Δὲν θέλομε νὰ ἀσεβήσουμε πρὸς τὴ μνήμη τῶν σπουδαίων ἐκείνων ἀρχιτεκτόνων, ποὺ ἐλάμπρυναν τὴν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς τους μὲ τὰ κτήριά τους καὶ ἔδωσαν μὲ τὴ διδασκαλία τους ὅ,τι τοὺς ζητοῦσε τὸ ἐπίσημο κράτος. Θὰ πρέπει ὅμως, νὰ διατυπώσουμε ἐπιφυλάξεις — καὶ αὐτὲς μὲ κάθε προσοχή, λόγῳ ἐλλείψεως στοιχείων — ἂν ὀνόματα, ὄχι ρυθμολόγων ὅπως π.χ. τοῦ Bühlmann¹⁷⁸ ἢ τοῦ Reynauld¹⁷⁹ ἢ ἀρχαιολογούντων ὅπως τοῦ Reber¹⁸⁰ ἢ τοῦ Boetticher¹⁸¹, ἀλλὰ γνησίων θεωρητικῶν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διέβησαν ποτὲ τὰ ἐλληνικὰ σύνορα, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς διατυπώσεως τῶν θεωριῶν τους. Θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρομε ἐνδεικτικὰ, τοὺς Γάλλους Durand¹⁸², Quatremère de Quincy¹⁸³, Viollet-le-Duc¹⁸⁴, τοὺς Γερμανοὺς Hirt¹⁸⁵, Schelling¹⁸⁶, Schnaase¹⁸⁷, Schmar-

176. Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος (1887-1979), σοφὸς ἀρχιτέκτων καὶ ἀρχαιολόγος. Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τοῦ Πολυτεχνείου. Ὑπῆρξε ὑπόδειγμα ἐπιστημονικῆς παρουσίας καὶ παραγωγικότητος.

177. *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Ὀρλάνδον*, τ. Α' (Ἀθῆναι 1965) σ. ια'.

178. Βλ. σημ. 164.

179. Βλ. σημ. 156.

180. REBER, F., *Geschichte der Baukunst im Altertum* (Leipzig 1866). Τοῦ ἰδίου, *Kunstgeschichte des Altertums* (Leipzig 1871).

181. BOETTICHER, K., *Die Tektonik der Hellenen* (Berlin 1874-81).

182. DURAND, J.-N.-L., *Précis des leçons d'architecture données à l'Ecole Polytechnique* (Paris 1817-19, ⁵1821).

183. QUATREMÈRE DE QUINCY, A.-C., *Essais sur la nature, le but et les moyens de l'imitation dans les Beaux Arts* (Paris 1823, ἀνατύπωση ὑπὸ Leon Krier καὶ Demetri Porphyrios, Βρυξέλλες ²1980).

184. VIOLLET-LE-DUC, E.-E., *Dictionnaire raisonné de l'architecture française*, τ. I - X (Paris 1854-68). Τοῦ ἰδίου, *Entretiens sur l'architecture*, τ. I-II (Paris 1863-72).

185. HIRT, ALOYS, *Die Baukunst nach den Grundsätzen der Alten* (Berlin 1809, ²1821-1827).

186. SCHELLING, F., W.J. VON, *Philosophie der Kunst*, εἰς τὸ SCHROTER, M. (ed.) *F.W.J. von Schelling, Werke* (1959).

187. SCHNAASE, C., *Geschichte der bildenden Künste*, τ. I - VII (Düsseldorf 1853-1864).

sow¹⁸⁸, τούς Ἀγγλους Owen¹⁸⁹, Pugin¹⁹⁰, Ruskin¹⁹¹ καὶ Morris¹⁹².

Ἡ ὀργάνωση διδασκαλίας στὴ Σχολὴ Ἀρχιτεκτόνων, κατὰ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ 20οῦ αἰ. χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ συνέχιση οὐσιαστικά, τῆς προηγούμενης κατάστασης. Μὲ ἐξαίρεση τὸν Ὁρλάνδο¹⁹³, οἱ καθηγητὲς εἶναι ἐπαγγελματίες ποὺ διδάσκουν. Τὰ πράγματα ἀλλάζουν κάπως μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ Πικιώνη¹⁹⁴ τὸ 1925, κυρίως ὁμοῦ μὲ τὴν εἴσοδο τὸ 1941 τοῦ Μιχελῆ¹⁹⁵, τοῦ Χατζηκυριάκου-Γκίκα¹⁹⁶ καὶ τοῦ Δεσποτόπουλου¹⁹⁷, ποὺ μὲ τὴ δυναμικὴ παρουσία τους συντέλεσαν ὥστε νὰ ἀξιοποιηθεῖ καὶ ὁ μέχρις ἐκείνη τῆ στιγμῆ ἀπομονωμένος κάπως Πικιώνης. Τὰ πέντε αὐτὰ ὀνόματα, κατὰ τὴν εἰκοσαετία 1940-1960, χάρισαν στὴ Σχολὴ Ἀρχιτεκτόνων μιὰ αἴγλη ποὺ θὰ ζήλευε ὁποιοδήποτε ἐπιστημονικὸ ἴδρυμα διεθνῶς.

Κατὰ τὸν μέσο 20ῦ αἰ., οἱ διδάσκαλοι τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὸ Πολυτεχνεῖο σπανίως ἀνέφεραν τὸν Βιτρούβιο. Ὁ Ὁρλάνδος¹⁹⁸ σπανιότατα στὶς παραδόσεις του, ἐπανειλημμένως ὁμοῦ στὶς περισπούδαστες ἀρχαιολογικὲς μελέτες του¹⁹⁹. Ὁ Πικιώνης²⁰⁰, βυθισμένος στὸν συγκινητικὸ ἀλλὰ ρομαντικὸ ἑλληνοκεντρισμὸ του, ἦταν φυσικὸ νὰ ἀπέχει κάθε βιτρούβιανῆς ἢ ἀναγεννησιακῆς ἐπιρροῆς καὶ κατὰ προέκταση νὰ ἀντιστέκεται σὲ πολλὰς θεωρήσεις, νέες ἢ παλαιές, ποὺ προέρ-

188. SCHMARSOW, A., *Barock und Rokoko, eine Kritische Auseinandersetzung über das Malerische in der Architektur* (Leipzig 1897).

189. OWEN, R., *A New View of Society* (London 1813) καὶ τοῦ ἰδίου, *The Life of Robert Owen*, τ. I - II (London 1857-1858).

190. PUGIN, A., W., N., *A Letter to A.W. Hakewill, Architect, in Answer to his «Reflexions on the Style for Rebuilding the House of Parliament»* (Salisbury 1835).

191. RUSKIN, J., *John Ruskin, The Works*, E.T. COOK and A. WEDDERBURN (eds.), τ. I-XXXIX (London 1903-1912). Ἐκεῖ βλ. *The Poetry of Architecture, The Seven Lamps of Architecture, The Stones of Venice*.

192. Morris, W., *The Collected Works*, MAY MORRIS (ed.), τ. I-XXIV (London 1910-1915). KIRSCH, H.-C., *William Morris — ein Mann gegen die Zeit, Leben und Werk* (Köln 1933).

193. Βλ. σημ. 176.

194. Δημήτριος Πικιώνης (1887-1968). Ἀρχιτέκτων καὶ ζωγράφος. Καθηγητὴς τοῦ Πολυτεχνείου. Ἀφοσιώθηκε στὴ μελέτῃ τῆς παράδοσης στὴν Τέχνη καὶ στὴ διάσωσή της, προσπαθώντας νὰ ἐπιτύχει τὴν προσαρμογὴ της στὰ σύγχρονα δεδομένα. Ἀσκήσε μεγάλη ἐπιρροὴ στὶς γενεὲς τῶν νέων τῆς ἐποχῆς του, περισσότερο μὲ τὸ προσωπικὸ του βάθος καὶ τὸ καλλιτεχνικὸ του ἥθος. Εἶχε συναίσθηση αὐτῆς τοῦ τῆς δύναμης καὶ χρησιμοποίησε κάποτε γιὰ τὸν ἑαυτὸ τοῦ τὴν παρομοίωση μὲ «τὸ ξυπνητήρι», μὲ τὴν ὁποία αὐτοχαρακτηρίζεται ὁ ΙΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ (Ὁ Ἑλληνισμός μου καὶ οἱ Ἕλληνες, Ἀθήνα 1927, 15).

195. Παναγιώτης Μιχελῆς (1903-1969). Σοφὸς ἀρχιτέκτων, φιλόσοφος καὶ ποιητής. Καθηγητὴς τοῦ Πολυτεχνείου. Ἐλάμπρυνε, μὲ τὴ φιλοσοφικὴ του θεώρηση καὶ τὴν ποιητικὴ του διάθεση, τὸν τομέα τῆς Θεωρίας καὶ Κριτικῆς τῆς Τέχνης, ὅσον ἴσως ὀλίγοι, διεθνῶς.

196. Νικόλαος Χατζη-Κυριάκος Γκίκας, ζωγράφος διεθνοῦς παρουσίας καὶ φήμης. Καθηγητὴς τοῦ Πολυτεχνείου. Πέραν τῆς ζωγραφικῆς, ἀντιπροσωπεύει τὸ ἰδεῶδες τοῦ σύγχρονου «uomo universale», τοῦ «καθολικῶς ἐνήμερου πνευματικοῦ ἀνθρώπου».

197. Ἰωάννης Δεσποτόπουλος. Ταλαντούχος ἀρχιτέκτων. Καθηγητὴς τοῦ Πολυτεχνείου. Ἴσως ὁ μόνος Ἕλληνας ποὺ ἐφοίτησε στὸ Bauhaus. Ἔσχε μεγάλη ἐπιρροὴ στοὺς φοιτητὲς μὲ τὸ καλλιτεχνικὸ καὶ ἠθικὸ του κύρος.

198. Βλ. σημ. 176.

199. Βλ. π.χ., *Τὰ Ὑλικά Δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων* (Ἀθῆναι, 1, 1955-56, 2, 1959-60). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ σοφὸς καθηγητὴς WILLIAM BELL DINSMOOR ἀνέφερε συχνὰ τὸν Βιτρούβιο στὶς παραδόσεις του, στὸ δὲ κλασσικὸ σύγγραμμά του *The Architecture of Ancient Greece*, (1950) παραπέμπει στὸν Βιτρούβιο πενήντα πέντε φορές.

200. Βλ. σημ. 194.

χονταν από τον δυτικό τρόπο του σκέπτεσθαι. Ὁ Μιχαῆλης διακήρυττε προφορικὰ αὐτὸ πού τόσο ἐπιγραμματικὰ συνοψίζει στὸν Πρόλογο τοῦ ἐξαίρετου βιβλίου του γιὰ τὴ Βυζαντινὴ Τέχνη²⁰¹, τὴν ἀντίθεσή του δηλαδή πρὸς τοὺς «μορφοκρατούμενους ἀρχαιολάτρες», καταγγέλλοντας τὴ Δύση γιὰ «τὴν παραγνώριση τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ»... «γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν κουράζεται νὰ διακηρύσσει πῶς τὸν συνεχίζει». Ἡ ἀντίθεσή του αὐτὴ στρεφόταν ἐναντίον τῆς ὀλῆς ρωμαϊκῆς παιδείας καὶ κατὰ προέκταση τῆς Ἀναγέννησης²⁰². Ὁ Κωνσταντινίδης²⁰³ ξεκινώντας ἀπὸ τὴν γαλλικὴ παιδεία πού εἶχε λάβει καὶ τὶς θρησκευτικὲς του προτιμήσεις, ἐγνώριζε καλὰ καὶ τὸν Βιτρούβιο καὶ τὴν Ἀναγέννηση καὶ ὑπῆρξε γόνιμος ἐρμηνευτὴς τῆς, μέσα σὲ μιὰ Σχολὴ κατὰ κύριο λόγο ἐλληνοστρεφῆ. Πέραν τοῦ Πολυτεχνείου θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφερθοῦν προσωπικότητες ὅπως τοῦ Ἰωάννου Τραυλοῦ²⁰⁴ ἢ τοῦ Κωνσταντίνου Δοξιάδη²⁰⁵. Ὁ πρῶτος εἶχε μελετήσει καὶ χρησιμοποίησε τὸ *De Architectura* ὡς κείμενο ἀναφορᾶς στὶς ἀρχαιολογικὲς μελέτες του. Ὦντας βαθὺς γνώστης τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀκουγε, ἐν τούτοις, μὲ κάποιο σκεπτικισμὸ τὶς σύγχρονες μετρολογικὲς θεωρίες πού τὰ τελευταῖα χρόνια ἐκμαιεῦνται ἀπανωτὰ ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο Σύγγραμμα. Ὁ δεῦτερος ἐγνώρισε τὸν Βιτρούβιο κατὰ τὶς μεταπτυχιακὲς του σπουδὲς στὸ Βερολίνο καὶ τὸν ἀναφέρει στὴ διδακτορικὴ του διατριβή, πού ἔκανε θόρυβο στὴν ἐποχὴ τῆς²⁰⁶.

Ἐνδιαφέρουσα εἰκόνα ἐμφανίζει ἡ παρουσία ἢ μᾶλλον ἡ ἀπουσία τοῦ *De Architectura* ἀπὸ τὶς ἐπιστημονικὲς βιβλιοθήκες μέχρι προσφάτως. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρομε ὅτι οἱ ἰδιωτικὲς βιβλιοθή-

201. ΜΙΧΕΛΗΣ, Π., *Αἰσθητικὴ Θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης* (Ἀθῆναι 1946).

202. Σημασία ἔχει ἡ στάση αὐτὴ τοῦ Μιχαῆλη, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι κατὰ μὲν τὶς γυμνασιακὲς του σπουδὲς στὴν Πάτρα, εἶχε παρακολουθήσει καὶ τὸ Ἰταλικὸ σχολεῖο καὶ μιλοῦσε ὠραῖα ἰταλικά, ἐνῶ οἱ σπουδὲς του στὸ ἐξωτερικὸ καὶ τὰ συχνὰ ταξίδια του στὶς πνευματικὲς πρωτεύουσες τοῦ Δυτικοῦ Κόσμου τοῦ ἔδιναν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐρθεῖ σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ ὅλη τὴ ρωμαϊκὴ παράδοση καὶ τὴν ἀναγεννησιακὴ κουλτούρα. Ἄς σημειωθεῖ πάντως ὅτι στὸ ὠραῖο ἄρθρο του «Θρύλοι γιὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ», χρησιμοποιοῖ μὲ ἀντικειμενικότητα τὶς δύο διηγήσεις τοῦ Βιτρούβιου, γιὰ τὴ γέννηση τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου (IV, 1, 9) καὶ γιὰ τὴ δημιουργία τῶν Καρυάτιδων (I, 1, 5) (ἂν καὶ οἱ παραπομπὲς του εἶναι ἀνακριβεῖς) καὶ προχωρεῖ στὴν αἰσθητικὴ ἀνάλυση τῶν δύο αὐτῶν φαινομένων (βλ. ΜΙΧΕΛΗΣ, Π.Α., *Αἰσθητικὰ Θεωρήματα*, Γ' (Ἀθῆναι 1972) 189-197). Ἐπίσης ὁ Μιχαῆλης ἀναφέρει ἅπαξ τὸν Βιτρούβιο στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του περὶ θεωρίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τὸ: *Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ ὡς Τέχνη* (Ἀθῆναι 1940) σ. ιγ', σημ. 1.

203. Δημήτριος Η. Κωνσταντινίδης (1908-1978). Πολυμαθὴς πολιτικὸς μηχανικὸς καὶ ἀρχιτέκτων. Καθηγητὴς τοῦ Πολυτεχνείου.

204. Ἰωάννης Τραυλὸς (1909-1985), ἀρχιτέκτων ἀρχαιολόγος μὲ διεθνή ἀπήχηση λόγῳ τῶν σημαντικῶν μελετῶν του γιὰ τὴν ἀρχαία, κυρίως, ἀρχιτεκτονικὴ. Ἄν καὶ κανένα ἐλληνικὸ Ἀνώτατο Ἰδρυμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, δὲν κατάφερε νὰ τὸν τιμήσει ἐν ζωῇ, στὶς νεώτερες γενεὲς τῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ τῶν ἀρχαιολόγων ἦταν καὶ παραμένει γνωστὸς ὡς «ὁ Δάσκαλος».

205. Κωνσταντίνος Δοξιάδης (1913-1975). Πολεοδόμος διεθνὸς φήμης καὶ ἐπιρροῆς, θεμελιωτὴς τῆς πολεοδομίας στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὶς μελέτες του καθιερώθηκαν διεθνῶς οἱ ὅροι Ekistics (οἰκιστικὴ), Ecumenopolis, κλπ. Καὶ γιὰ τὸν Δοξιάδη μπορεῖ νὰ λεχθεῖ ὅτι δὲν ἀξιοποιήθηκε καὶ δὲν τιμήθηκε, ὅπως τοῦ ἀξιζε, ἀπὸ τὰ Ἀνώτατα Πνευματικὰ Ἰδρύματα.

206. DOXIADIS, C.A., *Architectural Space in Ancient Greece* (Cambridge, Mass. and London 1972) 15.

κες του 'Ορλάνδου²⁰⁷, του Μιχελή²⁰⁸, του Τραυλού²⁰⁹, δὲν περιλάμβαναν ἀντίτυπο, σὲ στερεότυπο ἢ σὲ μετάφραση. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει πολλά, δεδομένου ὅτι μπορούσε ὁ μελετητὴς νὰ τὸ συμβουλευθεῖ σὲ δημόσιες βιβλιοθήκες²¹⁰. Ὁ Δοξιάδης, στὴν πλούσια βιβλιοθήκη τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Κέντρου Οἰκιστικῆς ἔχει τὴν ἔκδοση τοῦ Granger (1931) καὶ τὴν ἐπανεκδοση τῆς πρώτης μετάφρασης τοῦ Perrault (Παρίσι 1965)²¹¹. Οἱ βιβλιοθήκες τῶν ἰδρυμάτων²¹² περιλαμβάνουν ἐλάχιστες μόνον ἐκδόσεις τοῦ ἀρχαίου συγγράμματος, οἱ ὁποῖες ἔχουν εἰσαχθεῖ σχετικῶς πρόσφατα, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεσοπολέμου καὶ μετὰ.

Ἐκπληκτικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ Βαλλιάνειος Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, στὴν ὁποία εὐρίσκονται πολλὰ ἀπὸ τὶς πολυτελέστατες ἀναγεννησιακὲς καὶ μεταγενέστερες ἐκδόσεις τοῦ *De Architectura*, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ δευτέρη ἔκδοση τοῦ 1496! Ἀρκετὲς ἀπ' αὐτὰς φέρουν σφραγίδες μὲ θυρεοὺς ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀναχθοῦν σὲ ἐπτανησιακὲς οἰκογένειες. Δυστυχῶς ἡ προέλευση καὶ ἡ χρονολογία εἰσαγωγῆς τους στὴ Βιβλιοθήκη παραμένουν ἄγνωστες²¹³. Ἀσφαλῶς μπορεῖ νὰ ἀνῆκαν σὲ κάποιον ἀρχιτέκτονα ἢ διανοούμενο τοῦ 18ου ἢ τοῦ 19ου αἰ., ὅταν εἶχε γίνῃ συρμὸς ἢ συγκρότηση ἰδιωτικῶν βιβλιοθηκῶν. Οἱ σφραγίδες τῶν θυρεῶν, τὰ δεσμίματα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα ἀποτελοῦν ἐνδείξεις ὅτι ὁ ἄγνωστος σοφὸς ἢ βιβλιοφίλος θὰ μπορούσε νὰ ἦταν ἐπτανήσιος ἀριστοκράτης.

Ἡ μετάφραση τοῦ *De Architectura* στὰ ἑλληνικά

Κατὰ τὰ χρόνια τῶν μεταπτυχιακῶν του σπουδῶν στὸ Πανεπιστήμιο Columbia ὁ γράφων εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἔρθῃ σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν ὅλη βιτρουβιανὴ ψύχωση ποὺ ὑπάρχει στὴ Δύση. Ἡ ἐκεῖ Σχολὴ Ἀρχιτεκτονικῆς καὶ Πολεοδομίας διαθέτει τὴν πλουσιότερη εἰδικὴ βιβλιοθήκη στὰ θέματα αὐτά, τὴν Avery Library, ὅπου μεταξὺ ἄλλων ὑπάρχουν συγκεντρωμένες ὅλες οἱ ἐκδόσεις τοῦ Βιτρουβίου καὶ τὰ πλεῖστα σχετικὰ ἄρθρα στὰ ἐπιστημονικὰ περιοδικά. Διευθυντὴς τῆς Βιβλιοθήκης καὶ καθηγητὴς τῆς Θεωρίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἦταν τότε ὁ ἐκλεκτὸς ἐπιστῆμων Talbot Faulkner Hamlin²¹⁴, μιὰ λεπτοφυῆς πνευματικὴ φυσιογνωμία τῆς ἰντελλιγκέντσας τῆς Νέας Ἀγγλίας. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, πρὸς τὸν ὁποῖο στρέφεται μὲ εὐγνωμοσύνη ἡ μνήμη τοῦ γράφοντος, ὑπῆρξε σὲ πολλὰ θέματα ἑνας ἀνάδοχος, ἰδίως δὲ ἐκεῖνος ποὺ τοῦ μετέδωσε τὸν ἐνθουσιασμό πρὸς τὸ ὅλο θέμα τοῦ Βιτρουβίου, τοῦ ἀπεκάλυψε ὅτι δὲν ὑπάρχει ἑλληνικὴ μετά-

207. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὴν πρόθυμη ἐξυπηρέτηση ἀπὸ τὸν διευθυντὴ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, κ. Τζεκάκη.

208. Εὐχαριστῶ τὸν Πρόεδρο τῆς Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Αἰσθητικῆς, καθηγητὴ κ. Διονύση Ζήβα διότι ἐπέτρεψε τὴν ἐπίσκεψη στὴ σφραγισμένη ἀκόμη βιβλιοθήκη τοῦ Ἰδρύματος Μιχελή.

209. Εὐχαριστῶ τὴν εὐγενεστάτη κ. Τραυλὸν γιὰ τὴν πληροφορία.

210. Ὅπως μοῦ ἔλεγε μάλιστα, ἡ κ. Κόκκου, ὁ Τραυλὸς ἐχάριζε συχνὰ βιβλία του.

211. Εὐχαριστῶ τὸν πρόεδρο τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Κέντρου Οἰκιστικῆς κ. Π. Ψωμόπουλο καὶ τὸν διευθυντὴ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κέντρου κ. R. Rooks γιὰ τὴν πληροφορία.

212. Πολυτεχνεῖο, Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Σπουδαστήριο Κλασικῆς Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

213. Εὐχαριστίες ἀπευθύνονται στὸν διευθυντὴ τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης κ. Παναγιώτη Νικολόπουλο.

214. HAMLIN, T.F., (1887-1955), Ἀμερικανὸς ἀρχιτέκτων καὶ θεωρητικὸς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, πολυγραφώτατος καὶ γλαφυρὸς συγγραφέας. Σημαντικότερα συγγράμματά του: *Architecture through the Ages* (N. York 1940), *Formes and Functions of Twentieth-Century Architecture* (N. York 1952), τετράτομον.

φραση του *De Architectura* και του υπέδειξε να αναλάβει πρωτοβουλία για την πραγματοποίηση ενός τέτοιου έγχειρήματος.

Ο γράφων, όντας ακόμη στη Νέα Υόρκη, προέβη σε μια γρήγορη και πρόχειρη μετάφραση στα ελληνικά²¹⁵, χρησιμοποιώντας την αγγλική μετάφραση του Morgan²¹⁶, ώστε να γνωρισθεί με το θέμα και να ζυγίσει τις δυσκολίες του. Το έγχειρμα παρέμεινε για αρκετά χρόνια σε σχετική αδράνεια αλλά όχι και σε λήθη. Μετά από μερικές απόπειρες που αναστέλλονταν λόγω άλλων πιο βιαστικών υποχρεώσεων, έγινε το 1975 μια άρχη συνεργασία με τον αείμνηστο Τάκη Παπατσώνη, η οποία όμως σταμάτησε με την απροσδόκητη απώλεια του εκλεκτού αυτού πνεύματος (1976), που διέθετε σπάνια γλωσσομάθεια και αποκαλυπτική ευαισθησία για τα καλλιτεχνικά και ιδιαίτερα τα φιλολογικά και γλωσσικά θέματα. Έκτοτε ο γράφων συνέχισε την εργασία, παράλληλα με τα κύρια έργα του. Συγχρόνως αφιέρωσε πολύ χρόνο και ευσυνείδητες προσπάθειες για τη συλλογή του βιβλιογραφικού υλικού που είναι πολύ εκτεταμένο²¹⁷.

Πριν θιγούν τα μεταφραστικά προβλήματα, πρέπει να ομολογηθεί από τον γράφοντα ότι έχει βεβαρμένη συνείδηση διότι εισβάλλει σε ξένα χωράφια όπου δεν είναι ειδικός· αισθάνεται όμως ότι οφείλει να εξηγήσει τον τρόπο που εργάστηκε και να απολογηθεί για τα συμπεράσματά του.

Τα αινίγματα που όρθώνονται κατά τη μετάφραση του *De Architectura* σε οποιαδήποτε γλώσσα, όπως είναι τα σκοτεινά χωρία, οι δυσεξηγήτες περιγραφές ή οι άγνωστες λέξεις, επιτείνονται καθ' όσον αφορά την ελληνική μετάφραση, λόγω των γλωσσικών προβλημάτων που παρουσιάζει ή νέα ελληνική, που εξακολουθεί να βρίσκεται σε συνεχή εξέλιξη και διαμόρφωση. Ο μεταφραστής αντιλαμβάνεται, κατά τη διάρκεια της εργασίας του, τις δυσκολίες τεχνικής και ύφους που παρουσιάζει ή μεταφορά ενός συνόλου νοημάτων από μία γλώσσα στην άλλη, αλλά και τους πραγματικούς λόγους, έγγενείς στην κάθε μια από τις δύο συσχετιζόμενες γλώσσες, στους οποίους οφείλονται αυτές οι δυσκολίες. Περισσότερο από όλα αντιλαμβάνεται πως και οι ιδέες ακόμη, που θέλει κανείς να διατυπώσει, δεν είναι πάντα ανεξάρτητες από το σχήμα που έχει επιλεγεί για την παρουσίασή τους. Θα αντιληφθεί επίσης ότι η μετάφραση είναι ένα άχαρο έργο γιατί, αντίθετα από τον δημιουργό του πρωτότυπου κειμένου, ο μεταφραστής δεν έχει το δικαίωμα ούτε την ευχέρεια «να διαμορφώνει», να πλάθει το γλωσσικό του δημιουργήμα, έως τη στιγμή που οι ιδέες και τα νοήματα θα έχουν αποκρυσταλλωθεί σε γλωσσική μορφή που θα τα εμφανίζει κατά τον έναργέστερο και κομψότερο τρόπο. Στον μεταφραστή παραδίδεται ένα σύνολο συμπαγές, έτοιμο, άκαμπτο και η ιδεώδης μετάφραση απαιτεί να μεταδοθεί τόσο η μορφή όσο και το περιεχόμενο του πρωτοτύπου, χρησιμοποιώντας όμως ένα ξένο αντιληπτικό σύστημα, που μόνο σε λίγες περιπτώσεις θα μπορεί να συμπίπτει ακριβώς με το σύστημα του πρωτοτύπου. Ίσως αυτός είναι ο λόγος που οι μεταφράσεις χαρακτηρίζονται «ελεύθερες» ή «κατά λέξη». Οι πρώτες επιδιώκουν να δώσουν περισσότερο το χρώμα, αδιαφορώντας για τη γλωσσική μορφή, ενώ αντίθετως οι δεύτερες θεωρούν ότι η κατά λέξη μετάφραση εξασφαλίζει τη μεταφορά του περιεχομένου χωρίς να περιφρονεί τη μορφή, έστω και αν η φράση κινδυνεύει από κάποιο βάρος. Στην τε-

215. Έχουν μεταφραστεί μόνον τα επτά πρώτα βιβλία, επειδή αντιστοιχούν στην καθαυτό αρχιτεκτονική.

216. MORGAN, M.H., *op. cit.* (σημ. 142).

217. Ο γράφων έχει περιέλθει τις μεγάλες βιβλιοθήκες του εξωτερικού (Βατικανό, Μόναχο, Παρίσι, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Ουάσιγκτον) όπου βρίσκονται συγκεντρωμένες και ευπρόσιτες οι σχετικές συλλογές βιβλίων και περιοδικών και έχει εφοδιασθεί με εκτενές βοηθητικό υλικό, ως φωτοαντίγραφα και μικροφίλμ βιβλίων και άρθρων.

λευταία περίπτωση ή κατά λέξη μεταφορά ιδιοτύπων εκφράσεων μπορεί να ήχῃ σὰν βαρβαρισμός. Οἱ δυσκολίες προέρχονται καὶ ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ θέματος· ἡ ποίηση παρουσιάζει τὶς μεγαλύτερες δυσκολίες, ἐνῶ τὰ τεχνικὰ θέματα τὶς ὀλιγότερες. Βεβαίως ἓνα κύριο μέλημα τοῦ μεταφραστῆ πρέπει νὰ εἶναι ἡ προσπάθεια ἐπιλογῆς μιᾶς κατάλληλης «γλώσσας», ποὺ θὰ ἱκανοποιήσει κατὰ τὸ δυνατόν τὴν ἀκριβέστερη μεταφορά τῶν νοημάτων καὶ τὴν ἀπόδοση τῶν εἰδικῶν ὄρων καὶ περιγραφῶν. Ἐνα ἄλλο ἀκόμη μέλημα, δυσκολότερο, θὰ εἶναι νὰ χρησιμοποιηθεῖ μιὰ «γλώσσα» ποὺ θὰ κινεῖ τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ ἀναγνώστη, ποὺ θὰ εἶναι ὅμως ἱκανὴ νὰ ἀποδίδει, ὅσο γίνεται, τὸ γλωσσικὸ χρῶμα, τὸ ὕφος τοῦ πρωτοτύπου, ἔστω καὶ ἄν, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Βιτρούβιου, τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ λογοτεχνικὸ ἀριστούργημα.

Μὲ γνώμονα αὐτὲς τὶς ἀρχὲς ἔγιναν ἀπὸ τὸν γράφοντα διάφοροι μεταφραστικοὶ πειραματισμοί, μερικοὶ τῶν ὁποίων εἶναι ἄξιοι προσοχῆς. Κατὰ πρῶτον, ἡ περίπτωση νὰ γίνῃ μετάφραση στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀποκλείστηκε ὥς ἀνεδαφικὴ· θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μόνο σὰν ἄσκηση γλωσσικὴ ἢ σὰν μιὰ μέθοδος, ἀμφίβολης ἀποδοτικότητας, γιὰ τὴν ἀναζήτησι τῶν προτύπων καὶ τῶν πηγῶν τοῦ Βιτρούβιου ἢ καὶ τῆς στάθμης γνώσεως, ἀπὸ τὸν τελευταῖο, τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Κάτι παρόμοιο ἔχει ἤδη ἐν μέρει ἐπιχειρηθεῖ ἀπὸ τὸν σπουδαῖο Γερμανὸ κλασικιστὴ F. Preisshofen²¹⁸. Ἀπέμενε νὰ γίνῃ ἐπιλογή μεταξὺ καθαρῶν καὶ δημοτικῆς. Ἡ πλάστιγγα ἐκλίνει γιὰ λόγους ζωντανοῦ ὕφους ἀλλὰ καὶ πρακτικὸς πρὸς τὴ δημοτικὴ· διότι ἄλλως, οἱ γενεὲς ποὺ ἀκολουθοῦν, οἱ ὁποῖες θὰ δυσκολεύονται ὅπωςδήποτε νὰ διαβάσουν κείμενα τῆς καθαρῶν, θὰ ἀγνοήσουν ἐξίσου καὶ τὸν καθαρῶν Βιτρούβιο. Ἔτσι ἡ ὀριστικὴ μετάφραση ἐτοιμάζεται στὴ δημοτικὴ. Ἐν τούτοις στοὺς πειραματισμοὺς καὶ τὶς ἐναλλακτικὰς λύσεις ποὺ δοκιμάστηκαν, ἔγιναν δοκιμὲς στὴν καθαρῶν ποὺ παρουσίαζαν ἐνδιαφέρον.

Κατ' ἀρχὴν, ἡ σύγκριση τῶν μεταφράσεων ποὺ ἔχουν γίνῃ, σὲ διάφορες ξένες γλώσσες, πείθει ὅτι οἱ λατινογενεῖς γλώσσες, ὅπως τὰ ἰταλικά ἢ τὰ γαλλικά, ἀποδίδουν εὐκολότερα τὸ ὕφος τῶν λατινικῶν παρὰ γλώσσες μὴ λατινογενεῖς, ὅπως τὰ γερμανικά ἢ τὰ ἀγγλικά. Παραθέτομε τὸ λατινικὸ πρωτότυπο καὶ μεταφράσεις τῆς πρώτης παραγράφου τοῦ *De Architectura*, ὥστε νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ αὕτη ἡ διαφορὰ:

De Architectura, I, Pr., 1

Cum divina tua mens et numen, imperator Caesar, imperio potiretur orbis terrarum invictaque virtute cunctis hostibus stratis triumpho victoriaque tua cives gloriarentur et gentes omnes subactae tuum spectarent nutum populusque Romanus et senatus liberatus timore amplissimis tuis cogitationibus consiliisque gubernaretur, non audebam, tantis occupationibus, de architectura scripta et magnis cogitationibus explicata edere, metuens, ne non apto tempore interpellans subirem tui animi offensionem.

Quand ton divin génie et ta toute-puissance, Empereur César, prenait possession du gouvernement de l'univers et que, tous les ennemis étant abattus par ton invincible valeur, les citoyens se glorifiaient de ton triomphe et de ta victoire, quand toutes les nations soumises étaient attentives à un signe de toi, et que le Peuple romain ainsi que le Sénat, délivré de la crainte, était gouverné par les très amples pensées et conseils, je n'osais pas, (au milieu) de telles occupations, mettre au jour — quoique développés par de grandes méditations — des écrits sur l'architecture, craignant que, l'interrompant en temps inopportun, je ne courusse le risque de ton mécontentement.

(Choisy)

218. KNELL, H., *op. cit.* (βλ. σημ. 153) VII, VIII.

While your divine intelligence and will, Emperor Caesar, were engaged in acquiring the right to command the world, and while your fellow citizens, when all their enemies had been laid low by your invincible valour, were glorying in your triumph and victory, — while all foreign nations were in subjection awaiting your beck and call, and the Roman people and senate, released from their alarm, were beginning to be guided by your most noble conceptions and policies, I hardly dared, in view of your serious employments, to publish my writings and long considered ideas on architecture, for fear of subjecting myself to your displeasure by an unseasonable interruption. (Morgan)

When your Highness's divine mind and power, O Caesar, gained the empire of the world, Rome gloried in your triumph and victory. For all her enemies were crushed by your invincible courage and all mankind obeyed your bidding; the Roman people and senate were not only freed from fear but followed your guidance, inspired as it was by a generous imagination. Amid such affairs I shrank from publishing my writings on architecture in which I displayed designs made to a large scale, for I feared lest by interrupting at an inconvenient time, I should be found a hindrance to your thoughts. (Granger)

Als Dein göttlicher Geist und Wille, Imperator Caesar, damit beschäftigt war, sich der Weltherrschaft zu bemächtigen, als sich die Bürger, nachdem alle Feinde durch Deine unbesiegte Tapferkeit zu Boden geschlagen waren, Deines Triumphes und Sieges rühmten, als alle Völker als Unterworfenen auf Deinen Wink ihren Blick richteten, als das römische Volk und der Senat, von Furcht befreit, nach Deinen erlauchten Gedanken und Plänen geleitet wurden, wagte ich nicht, weil Du von Staatsgeschäften so sehr in Anspruch genommen warst, das herauszugeben, was ich über Architektur geschrieben und mit viel Nachdenken erörtert hatte. Ich fürchtete nämlich, ich könnte bei Dir dadurch, daß ich Dich zu ungelegener Zeit störte, Unmut gegen mich erregen. (Fensterbusch)

Quando con la tua mente e con la tua potenza divina, o Cesare, stavi conquistando l'impero del mondo e con l'invito valore abbattevi ogni nemico, dando gloria a Roma con le tue vittorie e i tuoi trionfi (tutte le genti da te soggiogate pendevano allora da un tuo cenno, e lo stato romano, finalmente libero da ogni timore, era da te governato con profonda e prudente saggezza), mentre eri dunque intento a così grandi imprese, non osai io presentarti il mio trattato sull'architettura, corredato dall'ampio apparato di disegni esplicativi: temevo di essere considerato fastidioso e inopportuno e di non poter perciò godere della tua benevola attenzione. (Florian)

Finchè la tua mente divina e il Genio tuo, o Cesare imperatore attendevano a conseguire l'imperio del mondo col vittorioso debellamento di tutti i nemici; e mentre tutti i cittadini si gloriavano del tuo trionfo e della tua vittoria, e i vinti tutti pendevano dal tuo cenno, e il popolo romano e il Senato, liberato dal timore, eran governati dal tuo magnanimo e ponderato consiglio: non osavo — in mezzo a tante e sì grandi occupazioni — pubblicare i miei prolissi ed astrusi scritti sull'architettura, nel timore di incontrare il tuo disappunto, frastornandoti in un momento poco adatto. (Ferri)

Ξεκινώντας από αυτή την παρατήρηση μπορούμε να επεκταθούμε και στα ελληνικά και να επισημάνουμε ότι η καθαρεύουσα δίνει ευκολότερα το ύφος των λατινικών παρά η δημοτική, πιθανόν επειδή η δημοτική χρησιμοποιεί σύνταξη παραθετική, ενώ η καθαρεύουσα χρησιμοποιεί μετοχές, αφηρημένα ουσιαστικά, κλπ., όπως και η λατινική²¹⁹. Η παρατήρηση αυτή δεν θα πρέπει να θεωρηθεί παράλογη, αν ληφθούν υπ' όψη οι συγγένειες, αφ' ενός της λατινικής προς την αρχαία ελληνική, αφ' ετέρου της καθαρεύουσας προς τη λατινική. Και το αυτό διότι η καθαρεύουσα διαμορφώθηκε κατά τον 19ο αί. με βάση την αρχαία ελληνική, αλλά και με επιρροές από λατινογενείς γλώσσες και με την απορρόφηση πλείστων ξένων εκφράσεων, κυρίως από τα γαλλικά²²⁰.

Παραθέτουμε μεταφράσεις «λέξη προς λέξη» της πρώτης παραγράφου του *De Architectura* στην καθαρεύουσα και στα αγγλικά:

219. Κατά την ταπεινή γνώμη του γράφοντος, πού δεν είναι φιλόλογος.

220. Π.χ.: prendre place = λαμβάνω χώραν, poser les problèmes = θέτω τα προβλήματα, και πολλά άλλα.

De Architectura I., Pr., 1

Cum Ὅτε When	divina tua ἡ θεία σὴ divine your	mens διάνοια mind	et καὶ and	numen, θέλησις will	imperator Caesar, ὁ ἡγήτορ Καῖσαρ imperator Caesar,	imperio τὴν ἡγεμονίαν the command
potiretur κατέκτα was gaining	orbis terrarum τῆς οἰκουμένης of the universe	invictaque καί, δι' ἀκατανικήτου and by invincible		virtute ἀνδρείας courage	cunctis πάντων ἀνεξαίρετως all	
hostibus τῶν ἐχθρῶν enemies	stratis καταβληθέντων, being vanquished	triumpho ἐπὶ τῷ θριάμβῳ upon triumph		victoriaque καὶ τῇ νίκῃ and victory	tua σου your	
cives οἱ πολῖται the citizens	gloriarentur ὑπερῆφανεύοντο were priding themselves	et καὶ and		gentes τὰ ἔθνη the nations	omnes ἅπαντα all	
subactae ὑποταγμένα submitted	tuum εἰς τὸ σὸν your	spectarent ὑπεκλίνοντο were gazing	nutum νεῦμα at beck	populusque καὶ ὁ λαὸς and the people	Romanus ὁ ρωμαϊκός roman	et καὶ and
senatus ἡ σύγκλητος, the senate	liberatus ἀπηλευθερωμένοι liberated	timore ἀπὸ τὸν φόβον, from fear		amplissimis διὰ τῶν γενναιοτάτων through most courageous	tuis σῶν your	
cogitationibus διαλογισμῶν cogitations	consiliisque καὶ ἀποφάσεων and decisions	gubernaretur, ἐκυβερνῶντο, were governed,		non audebam, δὲν ἐτόλμων, I did not dare,		
tantis ἐν μέσῳ τοσούτων in the midst of such	occupationibus, ἀσχολιῶν, occupations,	de architectura περὶ ἀρχιτεκτονικῆς on architecture		scripta γραπτά, writings,		
et ἄν καὶ although	magnis διὰ μακρῶν with long	cogitationibus λογισμῶν cogitations		explicata διαμορφωθέντα, moulded,	edere, νὰ δημοσιεύσω, to publish,	
metuens φοβούμενος being affraid	ne μήπως lest	non εἰς ὅχι at no	apto κατάλληλον proper	tempore χρόνον time	interpellans διακόπτων interrupting	
subirem ἐπέσυρον I would draw upon me	tui τοῦ σοῦ of your	animi πνεύματος mind		offensionem. τὴν δυσἀρέσκειαν. the dissatisfaction ²²¹		

Πιστεύομε ὅτι διαφαίνεται μιὰ ὁμοιότητα τῆς λατινικῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ σωστὴ ἀπόδοση τῶν νοημάτων, τὴ συγγένεια τῆς συντακτικῆς ἀλληλουχίας ἀλλὰ καὶ μιὰ ρέουσα μουσικότητα ποὺ ἀναδεικνύει ἄρκετὰ καλὰ στὴ δευτέρη γλῶσσα τὴ φυσιογνωμία τῆς πρώτης. Ἀντιθέτως, ἡ λέξη πρὸς λέξη μετάφραση στὰ ἀγγλικά δὲν μπορεῖ νὰ γίνει δεκτὴ· ὅχι μόνο διότι δὲν δύναται νὰ σταθεῖ συντακτικά, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ μὲ αὐτὴ τὴ συντακτικὴ μορφή νὰ ἀποδώσει τὸ ἀκριβὲς νόημα τοῦ κειμένου.

221. Πρώτη δημοσίευση αὐτῆς τῆς συγκριτικῆς εἰκόνας ἔγινε στὸ NATIONAL GALLERY OF ART, Center 6, Research Reports and Record of Activities, June 1985 - May 1986, Washington 1986.

Στὴν προσπάθεια νὰ διατηρηθεῖ τὸ ὕφος τῶν λατινικῶν, ἔγινε δεκτό, ὅπου αὐτὸ δὲν ἦταν γλωσσικῶς παράλογο, νὰ παραμείνει καὶ στὰ ἑλληνικὰ ὅπως εἶναι στὰ λατινικὰ ἢ ἴδια σειρὰ τῶν λέξεων, ἢ ἔστω ἡ θέση μιᾶς σημαντικῆς λέξης. Τέτοιο παράδειγμα εἶναι ἡ θέση τοῦ ρήματος στὸ τέλος τῆς φράσης: II, Προοίμ., 5: Οὕτω, καθ' ὃν τρόπον ἔχω ὑπ' αὐτῶν μορφωθῆ, *θα συγγράψω*. III, Προοίμ., 1: Ὁ Δελφικὸς Ἀπόλλων τὸν Σωκράτη πάντων σοφώτατον, διὰ τῶν χρησμῶν τῆς Πυθίας *ἀνεκλήρυξε*. V, Προοίμ., 5: καθ' ὅσον ἐκεῖ αἱ δημόσιαι καὶ ἰδιωτικαὶ ὑποθέσεις ὑπὸ τῶν ἀρχῶν *κατευθύνονται*. VII, Προοίμ., 6: ὅστις ἐλάχιστα εἰς τὸν λαὸν *εἶχεν ἀρέσει*.

Παραθέτομε ἐπίσης τὸ ἴδιο χωρίο (I, Προοίμ. 1) δοσμένο λέξη πρὸς λέξη στὴ δημοτικὴ καὶ μετὰ τὸ ἴδιο χωρίο κάπως ἀναμορφωμένο, ὥστε νὰ ἀποκτήσει τὴ σωστὴ φυσιογνωμία του:

Περίπου «λέξη πρὸς λέξη» μετάφραση στὴ δημοτικὴ:

Ὅταν ἡ θεία σου διάνοια καὶ θέληση, ὃ ἡγήτορ Καῖσαρ, τὴν ἡγεμονία κατακοῦσε τῆς οἰκουμένης καὶ μὲ ἀκατανίκητη ἀνδρεία ὅλοι οἱ ἔχθροί εἶχαν κατανικηθεῖ, γιὰ τὸν θρίαμβό σου καὶ τὴ νίκη σου οἱ πολῖτες ὑπερφημούνταν καὶ τὰ ἔθνη ὅλα ὑποταγμένα, στὸ δικό σου ὑποκλίνονταν νεῦμα καὶ ὁ λαὸς ὁ ρωμαϊκὸς καὶ ἡ σύγκλητος, ἀπελευθερωμένοι ἀπὸ τὸν φόβο, μὲ τίς γενναιοτάτες δικές σου σκέψεις καὶ ἀποφάσεις κυβερνῶνταν, δὲν τολμοῦσα, μέσα σὲ τέτοιες ἀσχολίες, περὶ ἀρχιτεκτονικῆς γραπτὰ, ποὺ ἂν καὶ μὲ μακρὲς σκέψεις τὰ εἶχα διαμορφώσει, νὰ δημοσιεύσω, ἀπὸ φόβο μήπως σὲ ὄχι κατάλληλο χρόνο, διακόπτοντάς σε, ἐπισύρω τοῦ πνευματός σου τὴ δυσἀρέσκεια.

Ἀναμορφωμένη μετάφραση στὴ δημοτικὴ:

Ὅταν ἡ θεία σου διάνοια καὶ θέληση, ἡγήτορα Καῖσαρ, κατακοῦσε τὴν ἡγεμονία τῆς οἰκουμένης καὶ ὅταν μὲ τὴν ἀκατανίκητη ἀνδρεία σου ὅλοι οἱ ἔχθροί εἶχαν καταβληθεῖ καὶ οἱ πολῖτες ὑπερφημούνταν γιὰ τὸν θρίαμβο καὶ τὴ νίκη σου καὶ τὰ ἔθνη ὑποταγμένα ὑποκλίνονταν στὸ δικό σου νεῦμα καὶ ἡ σύγκλητος καὶ ὁ λαὸς τῆς Ρώμης, ἀπελευθερωμένοι ἀπὸ τὸν φόβο, κυβερνῶνταν μὲ τίς δικές σου γενναιοτάτες σκέψεις καὶ ἀποφάσεις, δὲν τολμοῦσα, ἐνόσω εἶχες τόσο σημαντικὲς ἀσχολίες, νὰ δημοσιεύσω κείμενά μου περὶ ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ εἶχα διαμορφώσει μὲ μακρόχρονες σκέψεις, ἀπὸ φόβο μήπως σὲ ἐνοχλήσω σὲ χρόνο ἀκατάλληλο καὶ ἐπισύρω τὴ δυσἀρέσκειά σου.

Εἶναι φανερό ὅτι, γιὰ νὰ ζωντανέψει ἡ δημοτικὴ, ἔχει ἀνάγκη — πέραν τῆς ἀπλοποιημένης γραμματικῆς — νὰ ξεφύγει σὲ δικούς της συντακτικούς κανόνες καὶ δική της τάξη κατὰ τὴν παράθεση τῶν φράσεων. Ἡ ζωντανὴ ὁμως αὐτὴ γλώσσα ἴσως δὲν θυμίζει τὸ χρῶμα καὶ τὴν κάποια μεγαλορρημοσύνη²²² τῆς λατινικῆς.

Μὲ αὐτὲς τίς σκέψεις καὶ ἐμπειρίες, θεωρήθηκε ἐνδιαφέρον, κρατώντας τὴ δημοτικὴ γιὰ τὴ μελλοντικὴ δημοσίευση τοῦ ὅλου ἔργου, νὰ παρουσιασθεῖ στὸ παρὸν μελέτημα ἡ μετάφραση τῶν Δέκα Προοιμίων στὴν καθαρεύουσα²²³.

Ὁ γράφων ζητεῖ ἐκ τῶν προτέρων ἄφεση ἀμαρτιῶν.

ut desint vires, tamen est laudanda voluntas...,

λείπουν οἱ δυνάμεις, ὁμως ἡ πρόθεση εἶναι ἐπαινετή...

Ὁβίδιος, *Epistulae ex Ponto*, 3, 4, 89.

222. Καλύτερα ἀποδίδεται μὲ τὴ γαλλικὴ λέξη: *grandiloquence*.

223. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζει ὁ γράφων στὸν καθηγητὴ Mario Vitti γιὰ τὴ βραχεία ἀλλὰ διαφωτιστικὴ συζήτηση ποὺ εἶχε μαζί του γύρω στὰ μεταφραστικὰ προβλήματα τοῦ *De Architectura*, στίς Βρυξέλλες, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1982.

Δύο έπέτειοι

Ἐάν γίνει δεκτὴ ἡ ἄποψη τοῦ Thielscher²²⁴, ὅτι ἡ τελευταία προσθήκη στὸ κείμενο τοῦ *De Architectura*, δηλαδὴ ἡ ἀφιέρωση στὸν Αὐγουστο, ἐγινε περὶ τὸ 14/13 π.Χ., ἄποψη ποὺ ἀπὸ πολλοὺς δὲν ἀποκρούεται, τότε κατὰ τὸ ἔτος ποὺ διατρέχουμε, τὸ ἐνεστὼς ἔτος 1986, συμπληρώνεται μία δισχιλιετία ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου τοῦ Βιτρούβιου. Ἐάν ἀκόμη θυμηθοῦμε ὅτι τὸ 1486/1487 πραγματοποιήθηκε ἡ πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου στὴ Ρώμη, τότε ἀποκτοῦμε ἄλλη μιὰ σημαντικὴ ἐπέτειο, δηλαδὴ τὰ πεντακόσια χρόνια ἀπὸ τὴν πρώτη ἐντυπὴ παρουσίαση τοῦ συγγράμματος καὶ τὴν ἔκτοτε πολυσήμενη ἐπιρροή του.

Μὲ τὴ διπλὴ αὐτὴ εὐκαιρία, ἴσως ἐπιτρέπεται, οἱ τελευταῖες φράσεις ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ μελετήματος νὰ παρεκκλίνουν πρὸς ἓνα τόνο συναισθηματικὸ καὶ νὰ ἐκφράσουν τὸν θαυμασμό καὶ τὴ συγκίνηση ἐνὸς σημερινοῦ ἀπλοῦ συναδέλφου πρὸς τὸν ἀρχαῖο ἀρχιτέκτονα. Ὁ Βιτρούβιος ἀποδεικνύεται σεμνὸς καὶ ταπεινόφρων ὡς ἄνθρωπος, ἀλλὰ ἰσορροπημένος, συστηματικὸς, φιλεργὸς καὶ εὐσυνείδητος, τυπικὸ παράδειγμα, ὅπως σὲ ἀνάλογη περίπτωση διαγράφει ὁ Κικέρων, τοῦ αὐστηροῦ καὶ συγκρατημένου Ρωμαίου πολίτη. Εἶναι φανερό ὅτι στὴ ζωὴ του ἐφήρμοξε αὐτὰ ποὺ πρέσβευε στὸ σύγγραμμά του. Ὡς θυμηθοῦμε τὸ εὔρος τῆς μαθήσεως ποὺ ἀπαιτεῖται ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα (I, 1, 3 - δικές μας σελίδες 5, 6). Τὸ εὔρος αὐτὸ θὰ τὸ βροῦμε μπροστά μας σ' ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦ Συγγράμματος καὶ ἰδιαίτερα στὰ Προοίμια. Ὡς θυμηθοῦμε τοὺς ἠθικοὺς κανόνες ποὺ συνεχῶς ὑπογραμμίζει, ὅπως στὸ χωρίο (I, 1, 11-12), ὅπου ὀρίζει ὅτι δικαιοῦνται νὰ παρουσιάζονται σὰν ἀρχιτέκτονες μόνον ἐκεῖνοι ποὺ ἀπὸ νεαρὴ ἡλικία ἀνῆλθαν τὶς βαθμίδες τῶν εἰδικῶν σπουδῶν καί, μορφωμένοι στίς τέχνες καὶ στίς ἐπιστῆμες, ἔχουν φθάσει στὸ μεγαλεῖον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς· ἢ ὅπως στὸ χωρίο (IV, Πρ., 10) ὅπου δηλώνει τὸν σεβασμὸ του πρὸς τὶς πηγές του· ἢ ἀκόμη τὴ σεμνότητα μὲ τὴν ὁποία περιγράφει στὸ χωρίο (V, Πρ., 2), μὲ πόση προσοχὴ ἔχει διαμορφώσει τὸ λεξιλόγιό του, ὥστε νὰ καταστοῦν εὐληπτοὶ οἱ τεχνικοὶ ὁροὶ καὶ ἐπίσης στὸ χωρίο (I, 1, 18), ὅπου ζητεῖ ἐπιείκεια, διότι τὸ σύγγραμμά του συνέταξε ὄχι σὰν μέγας φιλόσοφος, οὔτε ὡς ρήτωρ, οὔτε ὡς φιλόλογος, ἀλλὰ ὡς ἀρχιτέκτων μὲ περιορισμένες γνώσεις λογοτεχνικές. Τοιοῦτοτρόπως ὁ Βιτρούβιος μὲ τὸ πολὺπλευρο *De Architectura* κατόρθωσε νὰ οἰκοδομήσει, διὰ μέσου τῶν αἰώνων, μιὰ δίκαιη φήμη γιὰ ἓνα ἔργο ποὺ λὲς καὶ γράφτηκε γιὰ μᾶς, ἓνα ἔργο ποὺ ἐκτείνει γέφυρες ἐρευνας καὶ κατανόησης πρὸς πλεῖστα θέματα τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καὶ θεσμοθετεῖ τὸ ἐπιστημονικὸ θεμέλιο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς θεωρήσεως. Δικαιοῦται ὁ ἀρχαῖος συνάδελφος νὰ ἀπολαμβάνει τὴν ἐκτίμησή μας, ὥστε νὰ τὸν θεωροῦμε σήμερα πιά ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς λαμπροὺς καὶ ἀνθεκτικότετους, μέσα στὸν χρόνο, πρεσβευτὲς τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, συγχρόνως ὅμως καὶ ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς προδρόμους τοῦ σημερινοῦ θεωρητικοῦ ἐπιστημονικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι.

Ὡς ἀναπεμφθεῖ λοιπὸν αἶνος πρὸς τὸν ἀρχαῖο Ρωμαῖο, ὄχι ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τοῦ Ἀδριανοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τοῦ 1986, μὲ τὴν πρώτη αὐτὴ παρουσίαση στὰ ἑλληνικὰ ἐνὸς μέρους τοῦ ἔργου του· καὶ ἂς γίνει ἡ μικρὴ αὐτὴ μελέτη μιὰ ἀπαρχὴ ὥστε, δύο χιλιάδες χρόνια μετὰ, ὁ σύγχρονος Ἕλληνας διανοούμενος νὰ τὸν γνωρίσει καλύτερα καὶ νὰ τὸν ἐκτιμήσει.

224. Βλ. 1ο Προοίμ. σημ. 231.

ΤΑ ΠΡΟΟΙΜΙΑ*

Προοίμιον Πρώτον²²⁵

1. Ὃτε ἡ Σὴ²²⁶ θεία διάνοια καὶ θέλησις, Ἡγῆτορ Καῖσαρ²²⁷, ἡσχολεῖτο νὰ κατακτήσῃ τὴν ἡγεμονίαν τῆς οἰκουμένης καί, τῶν ἐχθρῶν πάντων ἀνεξαιρέτως καταβληθέντων ὑπὸ τῆς ἀκατα-

* Στὶς σημειώσεις πού ἀκολουθοῦν σχολιάζονται χωρία τοῦ κειμένου καὶ ἱστορικὰ πρόσωπα. Δεδομένου ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο νὰ δοθοῦν πληροφορίες γιὰ πολλὰς προσωπικότητες πού ἀναφέρει ὁ Βιτρούβιος, ὀλίγον ἢ καθόλου γνωστές, ἡ ὁμοιομορφία τοῦ σχολιασμοῦ ἀπαιτεῖ νὰ ἀναφερθοῦν ἔστω καὶ στοιχειώδη βιογραφικὰ ἢ χρονολογικὰ στοιχεῖα ἀκόμη καὶ γιὰ πρόσωπα πασίγνωστα, ὅπως ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἢ ὁ Σωκράτης ἢ ὁ Φειδίας.

225. Μία αἰτιολογημένη ἀνάλυση κατὰ λέξεις καὶ φράσεις τοῦ 1ου Προοιμίου ἔχει δημοσιεύσει ὁ MORGAN, M.H., «The Preface of Vitruvius», *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences* XLIV, No 6, January 1909, 149-175 καὶ στὸ MORGAN, M.H., *Addresses and Essays* (N. York 1910) (δική μας σημ. 59).

226. Γιὰ τὴν ἐναρκτήρια προσφώνηση προτιμήθηκε στὴ μετάφραση ἡ ἀρχαιοπρεπὴς κτητικὴ ἀντωνυμία «Σὴ» (καὶ μάλιστα μὲ κεφαλαῖο) γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ἐμφατικὰ ἡ ἐπισημότητά της. Στὴ συνέχεια, ἡ κτητικὴ ἀντωνυμία ἀντικαθίσταται μὲ τὴ γενικὴ «σου» (πού ἄλλωστε εἶναι ἐξ ἴσου ἐγκριτὴ στὸν ἀρχαῖο λόγο, π.χ. ΑΡΙΣΤΟΦ. Ἀχ. 258 σου... τὰ χρυσία, ἢ τὸ ἐκκλησιαστικὸ τῷ πνεύματί σου).

227. Στὸ πρωτότυπο: *imperator Caesar* = (ὁ) αὐτοκράτορ Καῖσαρ. Ἡ λατινικὴ λέξις *imperator*, πρὶν καταλήξῃ νὰ δηλώνει τὸ ὑπέρτατο ἀξίωμα, ἀποτελοῦσε προσφώνηση τῶν νικητῶν στρατηγῶν. Σχεδὸν ἀκριβῶς ἰσοδύναμο εἶναι τὸ ἑλληνικὸ «αὐτοκράτωρ». Τὸ *imperator*, πού στὰ ἑλληνικά, πρὸς στιγμή, σκεφθήκαμε νὰ μεταφράσουμε ἱμπεράτωρ ἀντὶ αὐτοκράτωρ, γιὰ ν' ἀντιδιαστείλομε τὴν ἔννοια τοῦ ἡγεμόνα, πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς τίτλος ἰσοδύναμος πρὸς τὸ *consul* ἢ *praetor*. Τελικὰ προτιμήθηκε ὁ ὁρος ἡγήτωρ, διότι περιέχει τὶς ἔννοιες τοῦ νικητῆ στρατηγοῦ καὶ τοῦ ἡγεμόνα, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται στὴν πολιτικὴ ἔννοια πού ἔλαβε σὺν τῷ χρόνῳ ὁ ὁρος αὐτοκράτωρ. Τὸ *A Latin Dictionary* τῶν FREUND, LEWIS and SHORT (Oxford 1879, 1984), ἀποδίδει στὸ *imperator* ἀρχικὰ τὴν ἔννοια στρατηγός, ἔπειτα ἐκείνη τοῦ τίτλου πού ἀπονέμεται σὲ νικηφόρο στρατηγό, ἀπ' ὅπου παίρνει τὴ σημασία ἀρχῶν, καὶ τελικὰ τὸν τίτλο τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων. Ἀξιοσημείωτη εἶναι, σχετικὰ, ἡ διευκρίνιση τοῦ ΑΠΠΙΑΝΟΥ: (Ρωμαϊκά, Προοίμιον, παρ. 6,1 16-21) καὶ ἔστιν ἥδε ἡ ἀρχὴ μέχρι νῦν ὑφ' ἐνὶ ἀρχοντι, οὗς βασιλέας μὲν οὐ λέγουσιν, ὡς ἐγὼ νομίζω, τὸν ὄρκον αἰδούμενοι τὸν πάλαι, αὐτοκράτορας δὲ ὀνομάζουσιν, ὃ καὶ τῶν προσκαίρων στρατηγῶν ὀνομα ἦν· εἰσὶ δὲ ἔργῳ τὰ πάντα βασιλεῖς. Βλέπε καὶ WIFSTRAND, A, «Autokrator, Kaiser, Basileus, Bemerkungen zu den griechischen Benennungen der römischen Kaiser» εἰς *ΑΡΑΓΜΑ*, Martino P. Nilsson, *Dedicatum* (Lund 1939).

Θὰ ἦταν δυνατόν νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἡ προσφώνηση *imperator* προδικάζει τὴ χρονολόγηση συγγραφῆς τοῦ Προοιμίου· ὅτι δηλαδὴ ὀδηγεῖ στὸ νὰ τὴν τοποθετήσῃ μετὰ τὴ νίκη τοῦ Ἀκτίου (31 π.Χ.), γεγονός πού θὰ δικαιολογοῦσε τὴν ἀπονομὴ εἰδικοῦ τίτλου στὸν νικητὴ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 27 π.Χ., ὅταν ἡ προσωνομία Augustus δόθηκε στὸν Ὀκταβιανό, καὶ ἔκτοτε κατακυρώθηκε ὡς ὄνομά του. Ἐν τούτοις καὶ μετὰ τὴν μετονομασίαν τοῦ Ὀκταβιανοῦ σὲ Αὐγουστο ἐπιγραφές πού τὸν ἀναφέρουν ἀρχίζουν μὲ τὶς λέξεις *imperator Caesar*. Ἀπὸ μερικοὺς σχολιαστὰς ὑπῆρξε ἀμφισβήτηση σὲ ποιὸν αὐτοκράτορα ἀφιερώνει ὁ Βιτρούβιος τὸ σύγγραμμά του. Ἄλλοι ὅπως ὁ PERRAULT, C., *Les dix livres d'architecture de Vitruve* (Paris 1673) σημ. 1, παρ. 1, ὁ NEWTON, W., *The architecture of M. Vitruvius Pollio* (London 1791) τ. I, σ. IX, καὶ ἀργότερα ὁ V. MORTET, «Recherches critiques sur Vitruve et son oeuvre», *Revue Archéologique* 1902, 59, νομίζουν ὅτι τὸ ἀφιερώνει στὸν Τίτο (79-81 μ.Χ.) ἄλλοι, ὅπως ὁ USSING, J.L., *Betrægtninger over Vitruvii de architectura* (Copenhagen 1896) καὶ τοῦ ἰδίου «Observations on Vitruvii de Architectura libri decem, with special Regard to the Time at which the Work was written», *Transactions of the Roy. Inst. of Br. Architects* 1898, νομίζουν ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ 3ου ἢ 4ου αἰ. μ.Χ. Ἄς προστεθεῖ πὼς ὁ PERRAULT, στὴ δευτέρη ἐκδόσει τῆς μεταφράσεώς του (1684), ἀναθεωρεῖ τὴ γνώμη του καὶ θεωρεῖ τὸν Αὐγουστο ὡς τὸν μνημονευόμενον στὴν ἀφιέρωση αὐτοκράτορα. Ἄς ἀναφερθεῖ ἐπίσης ὅτι σὲ ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Goethe (2-I-1829, 3-V-1829), δημοσιευμένες στὸ *Rheinisches Museum* 4, 1836, 327 κέ. 335, ὁ CH. F.L. SCHULTZ θεωρεῖ τὸ ἔργο ὡς πλαστὸ κατασκευάσμα τοῦ 10ου αἰῶνα καὶ ὑποδεινύει τὸν ἀρχιεπίσκοπο Gerbert, τὸν μετέπειτα Πάπα Σύλβε-

νικήτου ἀνδρείας σου²²⁸, οἱ πολῖται ὑπερηφανεύοντο ἐπὶ τῷ θριάμβῳ καὶ τῇ νίκῃ σου²²⁹, ὅτε πάντα τὰ ἔθνη ὑποτεταγμένα ἀπέβλεπον εἰς τὸ νευμά σου καὶ ἡ σύγκλητος καὶ ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς ἐλεύθεροι ἀπὸ τὸν φόβον²³⁰, καθωδηγοῦντο διὰ τῶν μεγαλοπνόνων διαλογισμῶν καὶ ἀποφάσεών σου, δὲν ἐτόλμων, ἐν μέσῳ τῶν τοσούτων ἀσχολιῶν σου²³¹, νὰ δημοσιεύσω κείμενα περὶ ἀρχιτεκτονικῆς²³², ἂν καὶ διαμορφωθέντα κατόπιν μακρῶν λογισμῶν, φοβούμενος μήπως, διακόπτων Σε εἰς ἀκατάλληλον χρόνον, ἐπέσυρον τὴν δυσαρέσκειάν σου.

2. Καθὼς ὁμοῦς παρετήρουν ὅτι ἐμερίμνας οὐχὶ μόνον περὶ τῆς εὐπραγίας πάντων τῶν πολιτῶν καὶ τῆς συγκροτήσεως τῶν δημοσίων πραγμάτων, ἀλλ' ἀκόμη καὶ περὶ τῆς δημιουργίας καταλλήλων δημοσίων κτηρίων, ὥστε ἡ Πολιτεία διὰ σοῦ νὰ αὐξηθῇ ὄχι μόνον δι' ἐπαρχιῶν ἀλλ' ἐπίσης καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ κράτους νὰ ἀποκτήσῃ τὸ ἔξοχον κύρος τῶν δημοσίων κτηρίων²³³, ἐσκέφθην ὅτι δὲν θὰ ἔδει νὰ παραλείψω νὰ θέσω τὸ ταχύτερον ὑπ' ὄψιν σου ταῦτα (τὰ γραπτὰ) ἐπὶ τῶν ἐν λόγῳ θεμάτων. Πολλῶ μᾶλλον διότι καὶ πρότερον ἤμην, σχετικῶς μὲ τὸ θέμα, γνωστὸς εἰς τὸν πατέρα σου καὶ θαυμαστής τῆς ἀξίας αὐτοῦ²³⁴. Ὅτε ὁμοῦς ἡ σύνοδος τῶν οὐρανίων θεῶν τὸν καθιέρωσεν εἰς τὰς τάξεις τῶν ἀθανάτων καὶ μετεβίβασεν εἰς τὴν κυριότητά σου τὴν ἡγεμονίαν τοῦ πατρός σου, ὁ ἴδιος θαυμασμὸς μου, πιστὸς εἰς τὴν μνήμην ἐκείνου, μετέφερεν εἰς σὲ τὴν ἐμὴν ἀφοσίωσιν.

στρο Β', ὡς τὸν ὑποτιθέμενο συντάκτη. Βλ. SONTHEIMER, I., *Vitruvius und seine Zeit* (Tübingen 1908) 2. Ἦδη ἡ πρώτη ἐκδοσις (*editio princeps*, Ρώμη, 1486/1487 (:)) ἀναφέρει στὸν τίτλο τὴν ἀφιέρωση στὸν Αὐγουστο: L. Vitruvii (sic) Pollionis ad Caesarem Augustum de Architectura Liber Primus (-Decimus).

228. Ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ στὴ σημ. 226, προτιμήσαμε τὸ ἀνδρείας σου ἀντὶ τοῦ Σῆς ἀνδρείας.

229. Ἀναφέρεται προφανῶς στὴν ὀριστικὴ ἐπικράτηση τοῦ Ὀκταβιανοῦ, μετὰ τὴν κατατρόπωση τοῦ ἀντιπάλου του Ἀντωνίου τὸ 31 π.Χ. στὴ ναυμαχία παρὰ τὸ Ἄκτιο.

230. Ἀναφέρεται στὴν ἀμνηστία ποὺ χορήγησε ὁ Ὀκταβιανὸς μετὰ τὴ ναυμαχία.

231. *non audebam, tantis occupationibus, de architectura scripta edere* = δὲν ἐτόλμων, ἐν μέσῳ τῶν τοσούτων ἀσχολιῶν σου, νὰ δημοσιεύσω κείμενα περὶ ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ P. THIELSCHER (στὸ ἄρθρο του στὴ RE IX, A, 1, 487 κέ.) ἀναγνωρίζει ὁμοιότητα αὐτῆς τῆς φράσης μὲ τὴν ἐξῆς τοῦ Ὀρατίου *cum tot sustineas et tanta negotia solus, res Italas tueris, moribus ornes, legibus emendes: in publica commoda peccen, si longo sermone morer tua tempora, Caesar.* (HORATIUS, *Epist.* 2.1.1.) = Βλέποντας ὅτι σὺ μόνος φέρεις τὸ βάρος τόσων μεγάλων ὑποχρεώσεων, φυλάττων τὸ ἰταλικὸν κράτος μας μὲ τὰ ὅπλα, εὐεργετώντας το μὲ ἥθη καὶ ἀναμορφώνοντάς το μὲ νόμους, θὰ ἦταν ἐγκλημα ἐναντίον τῆς δημοσίας εὐημερίας, ἐάν, μὲ μακρὲς ὁμιλίαι, παρεμπόδιζα τίς φορτωμένους ὥρες Σου, ὦ Καῖσαρ. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ὀρατίου εἶναι χρονολογημένη περὶ τὸ 14 ἢ 13 π.Χ. Ἄν γίνῃ δεκτὴ αὕτη ἡ παρατήρηση καὶ ἀποψη, τότε θὰ προκύψει ἓνα χρονολογικὸ συμπέρασμα, ὅτι δηλαδὴ τὸ Προοίμιο τοῦ πρώτου βιβλίου θὰ γράφτηκε, τὸ ἐνωρίτερο, κατὰ τὸ ἔτος 14/13 π.Χ., ἢ πάντως, ὅτι, ἔστω καὶ ἂν εἶχε γραφεῖ προηγουμένως, ἡ ἐν λόγῳ φράση προστέθηκε κατὰ ἢ μετὰ τὸ 14/13 π.Χ. Μὲ αὐτὸ τὸ σκεπτικὸν καταλήγει κανεὶς στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ὕστατη στιγμή ἐπεξεργασίας τοῦ συγγράμματος μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὸ 14/13 π.Χ.

232. Ἡ ἀραιὴ γραφὴ εἶναι δική μας ἐπιλογή. Ἀπὸ αὐτὲς τίς δύο λέξεις: *de architectura*, 45η καὶ 46η κατὰ σειρὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ λατινικοῦ κειμένου, δόθηκε, ἐλλείψει ἄλλου, ὁ τίτλος τοῦ συγγράμματος στὴν 1η ἐντυπὴ ἐκδοσὶς (*editio princeps*, Ρώμη 1486/1487 (:)) καὶ ἔκτοτε σ' ὅλες τίς ἐπόμενες.

233. Ὁ Αὐγουστος ὑπερηφανευόταν ὅτι βρῆκε μιὰ Ρώμην ἀπὸ πλίνθους καὶ ἄφηνε μιὰ Ρώμην ἀπὸ μάρμαρο. Ὅπως ἀναφέρει ὁ ΔΙΩΝ ΚΑΣΣΙΟΣ (LVI 30): *Τὴν Ρώμην γηίνην παραλαβὼν, λιθίνην ὑμῖν καταλείπω*· καὶ ὁ ΣΟΥΕΤΩΝΙΟΣ (*Aug.*, 28): *marmoream se relinquere quam latericiam accepisset*.

234. Ἐννοεῖ τὸν Ἰούλιο Καίσαρα, ποὺ υἱοθέτησε καί, μὲ τὴ διαθήκη του, κατέστησε κληρονόμο τὸν μικροανεψιὸν τοῦ Ὀκταβιανῶ. Πιθανῶς ὁ Βιτρούβιος εἶχε ὑπηρετήσῃ ὑπὸ τὸν Ἰούλιο Καίσαρα, κατὰ τοὺς Γαλατικούς πολέμους, ὡς *praefectus fabrum*, δηλαδὴ ὡς ἀξιωματικὸς τοῦ μηχανικοῦ.

Οὕτως, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, τοῦ Ποπλίου Μινιδίου καὶ τοῦ Γναίου Κορνηλίου²³⁵, ἤμην ὑπεύθυνος διὰ τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν ἐπισκευὴν βαλλιστριδίων καὶ σκορπίων²³⁶ καὶ ἄλλων πολεμικῶν μηχανῶν· καὶ μετ' αὐτῶν ἔλαβον παροχάς²³⁷, τὰς ὁποίας, ἀφοῦ μοι παρεχώρησες τὸ δικαίωμα νὰ ἐποπτεύω²³⁸, συνέχισες, μὲ τὴν σύστασιν τῆς ἀδελφῆς σου²³⁹.

3. Ἐφ' ὅσον, ὄθεν, ἤμην ὑπόχρεως διὰ ταύτην τὴν εὐεργεσίαν, ὥστε μέχρι τέλους τοῦ βίου νὰ μὴ φοβοῦμαι τὴν ἀνέχειαν, ἀνέλαβον νὰ γράψω ταῦτα διὰ Σέ· καὶ ἐπειδὴ ἀντελήφθην ὅτι ἔχεις κτίσει πολλὰ καὶ τώρα κτίζεις καὶ ὅτι ἐν τῷ ὑπολοίπῳ ἐπίσης χρόνῳ ἡ μέριμνά σου θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ εἶναι διὰ κτήρια δημόσια καὶ ἰδιωτικά, ὥστε ταῦτα νὰ μετενεχθῶσιν εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους διὰ νὰ ἐνθυμοῦνται, ὅπως ἀρμόζει εἰς τὸ μεγαλεῖον τῶν πράξεών σου, συνέγραψα συγκεκριμένας ὁδηγίας, ὥστε εἰς ταύτας προσέχων νὰ δύνασαι ἐξ ἰδίων νὰ ἔχῃς γινῶσιν τῆς ἀξίας ἔργων, τόσον τετελεσμένων ὅσον καὶ μελλοντικῶν· δι' αὐτὸν τὸν λόγον εἰς τοὺς τόμους²⁴⁰ οἵτινες ἀκολουθοῦσιν ἀπεκάλυψα ἅπαντας τοὺς κανόνas τῆς ἀρχιτεκτονικῆς²⁴¹.

Προοίμιον Δεύτερον

1. Ὁ ἀρχιτέκτων Δεινοκράτης²⁴², πεποιθὼς εἰς τὰς ἐπινοήσεις του καὶ εἰς τὴν ἐπιδειξιότητά του, ὅταν ὁ Ἀλέξανδρος ἐγένετο κυρίαρχος τοῦ κόσμου²⁴³, ἐκίνησεν ἐκ Μακεδονίας διὰ τὸ

235. M. Aurelius, P. Minidius, Cn. Cornelius. Ὄνόματα ποὺ δὲν ἔχουν ταυτισθεῖ μὲ γνωστὰ ἱστορικὰ πρόσωπα. Ὁ G. SCHNEIDER (Leipzig 1807) καὶ ὁ S. STRATICO (εἰς τὸ G. POLENI, S. STRATICO, G. PONTEDERA, Udine 1825-39), στίς ἀντίστοιχες ἐκδόσεις τοῦ συγγράμματος τοῦ B. δέχονται τὸ ὄνομα Numisio ἀντὶ τοῦ Minidio στὴν προσπάθειά τους νὰ ταυτίσουν τὸ πρόσωπο αὐτὸ μὲ τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ θεάτρου τοῦ Ἡρακλείου (Herculaneum) τῆς Κάτω Ἰταλίας, τοῦ σημερινοῦ Ercolano (MORGAN (σημ. 225), 165).

236. Περί αὐτῶν διαλαμβάνει ὁ Βιτρούβιος στὸ 10ο βιβλίο, 10ο κεφάλαιο.

237. Σύνταξη ἢ κατ' ἀποκοπὴ ἀποζημίωση ἢ ἄλλος τρόπος χρηματικῆς ἐπιβράβευσης.

238. Ἀναφέρεται στὴν παραχώρηση τῆς γενικῆς ἐπιστασίας τῶν ὑδραυλικῶν ἔργων τῆς Ρώμης. Ὁ S.J. FRONTINUS (40-103 μ.Χ.), *De aquaeductibus urbis Romae* 23, ἀναφέρει ἕναν Vitruvius architectus, ποὺ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ *Περὶ ἀρχιτεκτονικῆς*. Ὁ J. PRESTEL στὴ γερμανικὴ μετάφρασή του (Strassburg 1912-14, σ. 4. σημ. 1) παρατηρεῖ ὅτι ἡ λέξη recognitio περιλαμβάνει καὶ τὴν ἔννοια «παλαιὰ γνωριμία» καί, ὡς ἐκ τούτου, ἡ γνωριμία τῆς Ὀκταβίας μὲ τὸν B. πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὰ πρὸ τοῦ γάμου της χρόνια.

239. Τῆς Ὀκταβίας. Ἡ Ὀκταβία (70 π.Χ. (?) - 11 μ.Χ.) παντρεύτηκε σὲ πρῶτο γάμο, πρὸ τοῦ 54 π.Χ., τὸν Γάιο Μάρκελλο καὶ μετὰ τὸν θάνατό του παντρεύτηκε τὸν Ἀντώνιο. Ἐθεωρεῖτο τέλεια γυναίκα, ὡραία καὶ ἐνάρετη. Ὁπως παρατηρεῖ ὁ DANIEL BARBARO, στὴν ἰταλικὴ μετάφρασή του, τοῦ 1556 (*I dieci Libri dell'Architettura di M. Vitruvio, Tradutti e Commentati da Monsignor Barbaro, Eletto Patriarca di Aquileia*, I. 30), ἡ Ὀκταβία εἶχε τὴν εὐνοία τοῦ ἀδελφοῦ της κι ἔτσι βοήθησε τὸν Βιτρούβιο. Γιὰ τὴν Ὀκταβία, σύντομη ἀναφορὰ σὲ πλείονα σημεία στό: BALDSON, J.P.V.D., *Roman Women, Their History and Habits* (London, Sydney, Toronto 1962), ἑλλ. μετ. Νίκου Πετρόχειλου, *Ρωμαῖες Γυναῖκες, ἡ Ἱστορία καὶ τὰ Ἔθιμά τους* (Ἀθήνα 1984).

240. Ὁ B. ἀναφέρει *volumen*, ἄρα τόμο. Οἱ πρῶτοι ἐκδότες ἐτιτλοφόρησαν τοὺς τόμους = βιβλία, ἐξ οὗ καὶ ὁ τίτλος γιὰ πολλὰς ἐκδόσεις συμπληρώθηκε ὡς *De architectura libri decem*.

241. *Disciplinae*: στὴν περίπτωσή μας χρησιμοποιεῖται μὲ τὴ σημασία τῆς τέχνης τῆς ἀρχιτεκτονικῆς (MORGAN *op. cit.* (σημ. 225) 174).

242. Δεινοκράτης, ἀρχιτέκτων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, προερχόμενος ἀπὸ τὴ Μακεδονία ἢ τὴ Ρόδο ἢ τὸ Ρήγιο τῆς ἀρχαίας Θράκης. Συνθέτης τοῦ νεώτερου Ἀρτεμισίου τῆς Ἐφέσου.

243. *Κυρίαρχος τοῦ κόσμου*. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ CLAUDE PERRAULT (*Les dix livres d'architecture*, Παρίσι 1684, 29 σημ. 1), ὁ Ἀλέξανδρος δὲν μπορούσε νὰ προσαγορευθεῖ «κυρίαρχος τοῦ κόσμου» παρὰ μόνο μετὰ τὸν θά-

στράτευμα, ἐπιδιώκων τὴν βασιλικὴν εὐνοίαν. Ἐφερὲν ἐκ τῆς πατρίδος ἐπιστολὰς τῶν συγγενῶν καὶ φίλων αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἀνωτάτους στρατιωτικοὺς ἡγήτορας²⁴⁴ καὶ τοὺς φοροῦντας τὴν πορφύραν, διὰ τὰ ἔχοντα εὐκολωτέραν τὴν πρόσβασιν· γενόμενος φιλοφρόνως δεκτὸς ὑπ' αὐτῶν, ἐζήτησεν ὅπως τὸ ταχύτερον τῷ Ἀλεξάνδρῳ προσαχθῇ. Ἐνῶ εἶχον ὑποσχεθῇ τοῦτο, ἐβράδυνον, τὴν κατάλληλον εὐκαιρίαν ἀναμένοντες. Ὡς ἐκ τούτου, ὁ Δεινοκράτης ἐκτιμῶν ὅτι ἐμπαιζέται ὑπ' αὐτῶν, ἀφέθη εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις. Ἦτο πράγματι μεγάλου ἀναστήματος, εὐχαρίστου ὄψεως, κάλλους καὶ ἀξιοπρεπείας ἐξαιρέτου²⁴⁵. Οὕτω, ἐμπιστευόμενος εἰς τὰ δῶρα ταῦτα τῆς φύσεως, ἄφησε τὰ ἐνδύματά του εἰς τὸν ξενῶνα καὶ ἤλειψε τὸ σῶμα μὲ ἔλαιον²⁴⁶, ἔστεψε τὴν κεφαλὴν μὲ φυλλώματα αἰγείρου²⁴⁷, ἐκάλυψε τὸν ἀριστερὸν ὄμῳ μὲ λεοντὴν καὶ κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ρόπαλον²⁴⁸, προέβη ἔναντι τοῦ βήματος ὅπου ὁ βασιλεὺς ἐδίκαζεν.

2. Ἐπειδὴ τὸ καινοφανὲς θέαμα μετέστρεψε πρὸς αὐτὸν τὴν προσοχὴν τοῦ πλήθους, ὁ Ἀλέξανδρος τὸν διέκρινε· θαυμάζων, διέταξεν ὅπως ἀφήσῃ ὡς ἄφρων ἵνα πλησιάσῃ καὶ τὸν ἠρώτησεν ποῖος ἦτο. Οὗτος δέ, «Δεινοκράτης», εἶπεν, «ἀρχιτέκτων Μακεδῶν, ὅστις φέρει εἰς Σὲ ἐπινοήσεις καὶ σχέδια ἀντάξια τῆς Σῆς ἐκλαμπρότητος. Διότι πράγματι ἔχω διαμορφώσει τὸ ὄρος Ἄθων²⁴⁹ εἰς μορφὴν ἀγάλματος ἀνδρός, ἐντὸς τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τοῦ ὁποῖου ἔχω σχεδιάσει πόλεως ἐξαιρετικῶς ἐκτεταμένης τὰ τεῖχη, ἐντὸς τῆς δεξιᾶς κύπελλον δυνάμενον νὰ δεχθῇ τὸ ὕδωρ ὅλων τῶν ρυάκων τοῦ ὄρους τούτου, ἵνα ἐκεῖθεν ἐκχυθῇ εἰς τὴν θάλασσαν»²⁵⁰.

3. Εὐχαριστηθεὶς ὁ Ἀλέξανδρος ἐκ τῆς μορφῆς τοῦ σχεδίου²⁵¹, ἠρώτησεν εὐθὺς ἂν ὑπῆρχον περὶ ἀγροὶ δυνάμενοι νὰ ἐπισιτίσῃσι ταύτην τὴν πόλιν. Ὅταν ἀντελήφθῃ ὅτι τοῦτο δὲν ἦτο δυ-

νατο τοῦ Δαρείου, ποὺ ὁμως δὲν εἶχε ἐπισυμβεῖ, ὅταν ὁ Δεινοκράτης συνάντησε τὸν Ἀλέξανδρον· καὶ τοῦτο γιατί ὁ πόλεμος κατὰ τοῦ Δαρείου ξεκίνησε μετὰ τὴν ἱδρυση τῆς Ἀλεξάνδρειας, τῆς ὁποίας τὸν σχεδιασμὸ ἀνέθεσε ὁ Ἀλέξανδρος στὸν Δεινοκράτη ἀρκετὸ καιρὸ μετὰ τὴ γνωριμίαν τους.

244. *ad primos ordines*. Ὁ M.H. MORGAN, *op. cit.* (σημ. 225) 222, ἐπισημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ στρατιωτικὸ δόρυ καὶ πρέπει νὰ μεταφρασθῇ *the principal military men*· τὸ ἀποδίδομε ὡς ἀνωτάτους στρατιωτικοὺς ἡγήτορας.

245. Ὁ J. PRESTEL (*op. cit.* (σημ. 238) 55, σημ. 1) βλέπει στὴν περιγραφὴ τοῦ Δεινοκράτη ἀπὸ τὸν Β. ἓνα σύντομο ἀλλὰ χαρακτηριστικὸ ἔπαινο θαυμασμοῦ γιὰ τὴν καλὴ ὑστεροφημία, ὅπου ἡ πληρότητα τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σώματος ὁλοκληρώνουν τὴν προσωπικότητα τοῦ «διεθνοῦς κλάσεως», ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, συναδέλφου του.

246. Ἐννοεῖ τὸ μύρον, δηλαδὴ εὐῶδες ἔλαιο, ἀντίστοιχο πρὸς τὸ σημερινὸ ἄρωμα, καὶ τὴν πράξη ἀντίστοιχη πρὸς τὸ σημερινὸ ἀρωμάτισμα τοῦ σώματος.

247. *Αἰγείρου*, δηλαδὴ λεύκας.

248. Ὁ GRANGER (*op. cit.* (σημ. 6) 72, σημ. 2) σημειώνει ὅτι μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ Δεινοκράτη μὲ ρόπαλο καὶ λεοντὴ, ὁ Β. φαίνεται νὰ θέλει νὰ τὸν ἐμφανίσῃ ὡς ἀντιπροσωποποίηση τοῦ Ἡρακλῆ.

249. *Τὸ ὄρος Ἄθων*: πιστὴ μετάφρασις τοῦ *Athon montem*. Πρόκειται γιὰ παλαιότερη μορφὴ τῆς αἰτιατικῆς, ΗΡΟΔ. ΣΤ 44, Ζ 22, ΘΟΥΚ. V 3. Ἡ ἱστορία τοῦ Ἄθωνος στὴν ἀρχαία ἐποχὴ συνδέεται μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ στόλου τοῦ Μαρδονίου τὸ 492 π.Χ. (ΗΡΟΔ. ΣΤ 43), τὴ διάνοιξη τῆς διώρυγας τοῦ Ξέρξη 480 π.Χ. (ΗΡΟΔ. Ζ 22-24, 37, 122), τὸ ἀτύχημα τοῦ στόλου τῆς Σπάρτης τὸ 411 π.Χ. (ΔΙΟΔΩΡΟΣ 13, 41, 2 κέ.), κ.ά.

250. Τὴν πρότασι αὐτὴ τοῦ Δεινοκράτη ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Πλίνιος. Ὁ μῦθος αὐτὸς ποὺ κατασκευάστηκε προφανῶς γιὰ νὰ μεγαλοποιήσῃ τὸ δράμα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὡς φύσεως ὑπεράνθρωπος καὶ υπερκόσμιας, ἐκέντρισε τὴ φαντασίαν τῶν αἰώνων τῆς Ἀναγέννησης καὶ παρουσιάστηκε σὲ πίνακες ὅπως ἡ χαλκογραφία τοῦ Johann Bernard Vischer von Erlach, τοῦ 1721, βλ. ΜΥΛΩΝΑΣ, Π.Μ. Ὁ Ἄθως καὶ τὰ μοναστηριακά του ἱδρύματα μὲς ἀπὸ παλῆς χαλκογραφίης καὶ Ἔργα Τέχνης (Ἀθήνα 1963) 38-39, πίν. 8.

251. Στὸ λατινικὸ κείμενο: *ratione formae*. Περιφραστικὰ θὰ λέγαμε: τῆς περιεχομένης εἰς τὸ σχέδιον προτάσεως.

νατόν, εἰ μὴ διὰ θαλασσίων μεταφορῶν²⁵² «Δεινόκρατες», εἶπεν, «ἐσημείωσα τὴν ἑξοχὸν μορφήν τῆς συνθέσεώς σου καὶ ἡὔχαριστήθην· ἀλλὰ παρατηρῶ ὅτι, ἐάν τις ἐγκαθίστα ἀποικίαν εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον, ἢ ἀπόφασίς του ἦθελε κατακριθῇ. Ὅπως δηλαδὴ νεογέννητον, ἄνευ τοῦ τῆς τροφῆς γάλακτος δὲν δύναται νὰ τραφῇ οὔτε τῆς ἀνελίσσομένης ζωῆς τὰς βαθμίδας νὰ διαβῇ, οὕτω μία πόλις ἄνευ ἀγρῶν καὶ τῶν προϊόντων αὐτῶν ἀφθονούντων ἐντὸς τῶν τειχῶν της, δὲν δύναται ν' ἀναπτυχθῇ οὔτε νὰ καταστῇ πολυάνθρωπος ἄνευ ἀφθονίας τροφῆς οὔτε νὰ φροντίζῃ τοὺς κατοίκους της ἄνευ περισσεΐας. Ὅθεν, ὅπως πιστεύω ὅτι ὁ σχεδιασμός σου εἶναι ἄξιος ἐγκρίσεως, οὕτω θεωρῶ ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τοῦ τόπου εἶναι ἀξιοκατάκριτος²⁵³. πάντως, θέλω νὰ εἶσαι μετ' ἐμοῦ, διότι σκοπεύω νὰ χρησιμοποιήσω τὰς ὑπηρεσίας σου».

4. Ἐκτοτε ὁ Δεινοκράτης δὲν ἀπεμακρύνθη τοῦ βασιλέως καὶ τὸν ἠκολούθησεν εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ἐκεῖ, παρατηρήσας ὁ Ἀλέξανδρος λιμένα φυσικῶς ἀσφαλῆ, ἀγορὰν ἐξαίρετον, σιταγροὺς περὶ τὴν Αἴγυπτον ὅλην, τὰ μεγάλα πλεονεκτήματα τοῦ τεραστίου ποταμοῦ Νείλου, ἔδωκεν αὐτῷ ἐντολὴν νὰ ἰδρύσῃ πόλιν ὑπὸ τὸ ὄνομά του, τὴν Ἀλεξάνδρειαν²⁵⁴. Οὕτως ὁ Δεινοκράτης,

252. Καὶ σήμερα ἀκόμη οἱ ἐπικοινωνίες στὴ Χερσόνησο τοῦ Ἱθώνα γίνονται «διὰ θαλάσσης». Αὐτὴ ἡ φυσικὴ ἄμυνα κατὰ τῆς ἀνθρώπινης ἐισβολῆς, τὸ δυσπρόσιτο, ὑπῆρξε ὁ κυριότερος λόγος πού οἱ καλόγεροι διάλεξαν αὐτὴ τὴ χερσόνησο γιὰ τὴν ἐγκατάστασή τους. Ὅπως λέγει ὁ Ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης: ...τὸ τὴν τοῦ δρους παράλιον εἶναι κρημνώδη τε καὶ ἀλίμενον ἀφ' ἐκατέρων μερῶν... Βλ. MEYER, PH., *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster* (Amsterdam 1965) 105.

253. Ὁ Β. ἐπαινεῖ τὴ σωφροσύνη τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν ἐκφράζεται ὁμοίως ὁ ἴδιος ἀρνητικὰ γιὰ τὴν, μὲ βάσεις ἀνθρωπομορφικῆς, οὐτοπικῆς πολεοδομικῆς σύλληψης τοῦ Δεινοκράτη. Ἡ σύλληψη τοῦ τελευταίου γιὰ τὸν Ἱθώνα, ἀποτελεῖ μιὰ πρώτη πολεοδομικῆς «οὐτοπία», ἓνα σχεδιασμὸς πόλεως πού ξεκινάει ἀπὸ ἰδανικὲς προοπτικές: φύσεως κοινωνιολογικῆς, ρομαντικῆς ἢ ἄλλης.

Παράλληλα μὲ τὴ διατύπωση — ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ πέρα — ἰδανικῶν προτύπων γιὰ τὴν κοινωνία τοῦ μέλλοντος, δηλαδὴ θεωρημάτων μὲ πολιτικὴ χροιά, πού ξεκινοῦν οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν Πολιτεία τοῦ Πλάτωνος, καὶ εἶναι γνωστὰ μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ οὐτοπία — ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Thomas More (1518) — ὑπάρχουν καὶ καθαρὰ πολεοδομικῆς προτάσεις, πού κατὰ καιροὺς προέβησαν τὸν σχεδιασμὸ τῆς ἰδανικῆς πόλης: ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Ἱππόδαμο καὶ τὸν ΒΙΤΡΟΥΒΙΟ (βιβλ. Ι, κεφ. 4), στὴν ἀρχαία ἐποχὴ, θὰ περάσουμε κατὰ τὴν Ἀναγέννηση στοὺς πολυάριθμους οὐτοπιστὲς πολεοδόμους, ὅπως π.χ. τοὺς Filarete (1451), Martini (1500), Giocondo (1521), du Cerceau (1551), κ.ἄ. γιὰ νὰ φθάσουμε κατὰ τὸν 17ο αἰ. στὴν *Civitas Solis* (1623) τοῦ Tommaso Campanella, κατὰ τὸν 18ο αἰ. στὴ *Ville idéale* (1775-79) τοῦ Claude Nicolas Ledoux, κατὰ τὸν 19ο στὸ *Voyage en Icarie* (1842) τοῦ Etienne Cabet καὶ τὴν ἀναχώρηση τῶν Ἰκαριωτῶν γιὰ νὰ συμπήξουν στὸ Τέξας τὴν ἰδανικὴ πολιτεία (1848), ἢ τέλος κατὰ τὸν 20ο αἰ. στὴν *Ville radieuse* τοῦ LeCorbusier ἢ τὴν *Broadacre City* τοῦ Frank Lloyd Wright. Αὐτὰ ἀποτελοῦν ἐλάχιστα μόνο παραδείγματα ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν παρόμοιων ἰδεολογικῶν προσπαθειῶν, πού ἀντανακλοῦν τὴ διαρκὴ ἀναζήτησιν τοῦ (θεωρητικῆς) βέλτιστου. Βλ. A. VOIGT, *Die sozialen Utopien* (1906), G. LAPOUGE, *Utopie et civilisations* (Genève 1973). HAYDEN, DOLORES, *Seven American Utopias, the Architecture of Communitarian Socialism, 1790-1795* (Cambridge Mass. 1976). TODD, IAN and WHEELER, M., *Utopia: An illustrated History* (New York 1978). TAFURI, M., *Architecture and Utopia* (Cambridge, Mass. 1979).

254. Ἡ ἱδρυσις τῆς Ἀλεξάνδρειας (332/331 π.Χ.) ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ νὰ στερεωθοῦν οἱ κατακτήσεις πού ὁλοκλήρωσαν τὸν κύκλον τῆς Μεσογείου, πρὶν κινηθεῖ ἡ ἐκστρατεία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀσίας γιὰ τὴν τελικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ Δαρείου. Ἡ «Μεγάλῃ Ἀλεξάνδρεια» ἢ «Ἀλεξάνδρεια ἢ κατ' Αἴγυπτον», «Ἀλεξάνδρου ἐπώνυμος» (ΑΡΡΙΑΝΟΣ 3,1.), ἦταν ἡ σπουδαιότερη ἀπὸ τίς πόλεις μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα (περισσότερες ἀπὸ τριάντα) πού ἱδρύσε ὁ Μ. Ἀλέξανδρος. Ἰδρύθηκε στὸ δυτικὸ στόμιο τοῦ Δέλτα τοῦ Νείλου, ὅπου ἤδη ὑπῆρχε ὁ ἑλληνικὸς ἐμπορικὸς οἰκισμὸς Κάνωπος ἢ Κάνωβος, καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὴ νησίδα πού ὀνομαζόταν Φάρος. Ἀπὸ τὸ πανύψηλο φωτιστικὸ σηματοδοτικὸ κτήριο, πού τότε ἀνεγέρθηκε ἐκεῖ πῆραν τὸ ὄνομά τους ὅλα τὰ μετέπειτα παρόμοιας χρήσης

γενόμενος δεκτός λόγω τῆς μορφῆς καὶ τῆς ἀξιοπρεπείας τῆς ἐμφανίσεως, ἐφθασεν εἰς τοιαύτην διάκρισιν. Εἰς ἐμέ, ὅμως, Ἡγήτορ, ἡ φύσις δὲν ἐχάρισεν ἀνάστημα· τὸ γῆρας ἔχει ἀλλοιώσει τὴν μορφήν μου, ἡ κακὴ ὑγεία ἐμείωσε τὰς δυνάμεις μου²⁵⁵. Οὕτω, ἐφ' ὅσον ἔχω στερηθῇ αὐτὰ τὰ ἐπιβοηθήματα, θὰ γίνω δεκτός, ὅπως ἐλπίζω, μὲ τὴν βοήθειαν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν συγγραφῶν²⁵⁶.

5. Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὸν πρῶτον τόμον ἐξήτασα εἰς βάθος τὸν ρόλον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τὸν προσδιορισμὸν τῶν δομικῶν τεχνῶν, ὡς καὶ τὰ τειχίσματα καὶ τὴν ἐντὸς τῶν τειχισμάτων ὑποδιαίρεσιν τῶν οἰκοπέδων, ἡ ἐνδεικνυομένη σειρὰ θὰ ἦτο νὰ ἐπακολουθήσῃσι τὰ περὶ ναῶν καὶ δημοσίων κτηρίων, ὡς ἐπίσης καὶ τῶν ἰδιωτικῶν, ὥστε νὰ ἐξηγήσω ποίας ἀναλογίας καὶ συμμετρίας ὀφείλουσι νὰ ἔχουσιν. Ἐν τούτοις, δὲν ἐθεώρησα ἀναγκαῖον νὰ προτάξω αὐτὸ τὸ θέμα, προτοῦ, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἐφοδιασμὸν ὑλικῶν, τῶν ὁποίων ὁ συνδυασμὸς ὀλοκληρῶνει τὰ κτήρια ἐκ λιθοδομῆς καὶ ξυλώσεως (ξυλίνων τμημάτων), νὰ ἔχω ἐκθέσει ποίας ιδιότητος τὰ ὑλικά ταῦτα ἔχουσι κατὰ τὴν χρῆσιν καὶ καθορίσει ὑπὸ ποίων φυσικῶν στοιχείων ἀποτελοῦνται. Προτοῦ ὅμως ἐπιχειρήσω νὰ ἐξηγήσω τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων²⁵⁷, θὰ εἶπω, ὡς προοίμιον, πόθεν αἱ διατάξεις τῶν κτηρίων ἔχουσι τὴν προέλευσιν καὶ πῶς ἐξειλίχθησαν αἱ ἐπινοήσεις αὐτῶν· καὶ θὰ ἀκολουθήσω τὰς ἐξηκριβωμένας ἐφευρέσεις ἐκείνων τῶν συγγραφέων, οἵτινες εἰς τὰ διδάγματα τῶν συγγραφῶν τῶν κατεχώρησαν τὰς προσεγγίσεις τῆς ἀρχαιότητος περὶ τὴν φύσιν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ πολιτισμοῦ²⁵⁸. Οὕτω, καθ' ὃν τρόπον ἔχω ὑπ' αὐτῶν μορφωθῇ, θὰ συγγράψω.

κτίσματα. Τὰ ὅρια τῆς πόλεως καθόρισε ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξανδρος μὲ ἀλφίτα (κριθάρι), τὸ πολεοδομικὸ σχέδιο, κατὰ τὸ ὀρθογώνιο (Ἰπποδάμειο) σύστημα, ἐκπόνησε ὁ Δεινοκράτης καὶ τὴν ἐκτέλεση ὁ ἐντόπιος μηχανικὸς (ἀπὸ τῆ Ναυκρατίου τοῦ Δέλτα) Κλεομένης. Ὁ Β. ἦταν ἐνήμερος τῶν πολεοδομικῶν, οἰκιστικῶν καὶ κτηριολογικῶν θεμάτων, καὶ διαλαμβάνει περὶ αὐτῶν σὲ κεφάλαια τοῦ Ιου, Σου καὶ Βου βιβλίου.

255. Ἡ εἰλικρίνεια τοῦ Β. εἶναι συγκινητικὴ. Ἡ ἀναφορά στὸ γῆρας του σημαίνει ὅτι ἐργαζόταν στὴ σύνταξη τοῦ συγγράμματός του πολλὰ χρόνια — πράγμα φυσικὸ — καὶ τὸ παρουσίασε στὸν Αὔγουστο στὴς δυσμέες τοῦ βίου του. Πρὶν ἀπὸ τὴ νύξη αὐτῇ περὶ γήρατος, προτάσσει τὴν ἀναφορά στὴ συνάντησιν τοῦ Δεινοκράτη μὲ τὸν Ἀλέξανδρον, ὅπου ὁ Β. ἐπαινεῖ τὴ σωφροσύνη τοῦ Α., ποὺ δὲν θαμπώθηκε ἀπὸ τὸ ἀρρενωπὸ κάλλος τοῦ Δ. ἀλλὰ ἐπαίνεσε κατ' ἀρχὴν τὸ σχέδιο γιὰ τὸν Ἀθῶνα, συγχρόνως ὅμως τὸ ἀπέρριψε γιὰ λόγους πραγματιστικούς. Τὸ χωρίο αὐτὸ δείχνει ὅτι ὁ Β. περιμένει νὰ κριθεῖ ἀπὸ τὴν πνευματικὴ οὐσία τοῦ συγγράμματός του καὶ μόνο.

256. Τονίζει τὴν ὑπεροχὴ τοῦ πνεύματος ἀπέναντι σὲ ἄλλα σωματικὰ ἢ κοινωνικὰ πλεονεκτήματα.

257. *De rerum natura* (= *Περὶ τῆς τῶν πραγμάτων φύσεως*), ἔργο τοῦ ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΥ (περ. 94-55 π.Χ.), τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὁποίου γνώριζε ὁ Β. καὶ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ αὐτό. Τὸ ἔργο τοῦ Λουκρητίου εἶναι κατ' οὐσίαν κωδικοποίησις τῆς διδασκαλίας τοῦ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ. *Περὶ Φύσεως*, δοσμένη σὲ ὑψηλῆς ποιότητος, κατὰ κανόνα, ποιητικὴ μορφή. Βλ. DIELS, H., κείμενο καὶ μετάφρασις 1923-24. MARTIN, J., *Lucretius* (1969). BOYANCÉ, P., *Lucretius et l'Epicurisme* (Paris 1963), LUCRETIUS, *The Nature of the Universe* (ἐκδ. Penguin), μετάφρασις μὲ ἐνδιαφέρουσα σύντομη εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὸν R.E. LATHAM γιὰ τὴ θεωρίαν τοῦ Ἐπικούρου καὶ τὴν οὐσιαστικὴν διάσωσιν καὶ παρουσίαν της ἀπὸ τὸν Λουκρητίον. LUCRETIUS, *De rerum natura*. Edited with Prolegomena, Translation and Commentary by C. BAILEY, Oxford, τ. 1-3, 1963 (1947). MERILL, W.A., «Notes on the Influence of Lucretius on Vitruvius», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, XXXV, 1904, Chico, Calif. Scholars Press, σ. XVI-XXI.

258. Ὁ DANIEL BARBARO (*op. cit.* 67), βλέπει στὸν Δ. τὴν προσωποποίηση τῆς ἑνώσεως πράξης καὶ θεωρίας (*fabrica e discorso*), τοῦ ἔργου καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ (*l'opera e la ragione*), ἀπὸ τὰ ὁποῖα γεννιέται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ. Αὐτὴ εἶναι ἄλλωστε ἡ θέσις τοῦ Β., τὴν ὁποία ἀναπτύσσει στὰ Ι, 1, 2.

Προοίμιον Τρίτον

1. Ὁ δελφικός Ἀπόλλων²⁵⁹ τὸν Σωκράτη²⁶⁰ πάντων σοφώτατον, διὰ τῶν χρησμῶν τῆς Πυθίας, ἀνεκήρυξε. Οὗτος ὁμῶς μνημονεύεται εἰπών, συνετῶς καὶ λίαν εὐστόχως, ὅτι τῶν ἀνθρώπων τὰ στήθη ἔπρεπε ἀπαραιτήτως νὰ εἶχον παράθυρα²⁶¹ καὶ νὰ παρέμενον ἀνοικτά, ὥστε νὰ μὴ ἔχῃσι κρύφια φρονήματα ἀλλὰ φανερά πρὸς ἐπισκόπησιν. Εἶθε ἀληθῶς ἡ μήτηρ φύσις, τὴν ρῆσιν τοῦ ἀκολουθοῦσα, νὰ εἶχε δημιουργήσει στήθη ἀναπεπταμένα καὶ κατοπτεύσιμα! Διότι ἂν οὕτως εἶχεν, ὄχι μόνον αἱ ἀρεταὶ καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν ἀνθρωπίνων πνευμάτων θὰ ἦσαν παρευθὺς ὁρατά, ἀλλὰ καὶ αἱ ἐπιστημονικαὶ γνώσεις, ὑποβαλλόμεναι εἰς τὴν παρατήρησιν τῶν ὀφθαλμῶν, δὲν θὰ ἐξητάζοντο μὲ ἀβέβαια κριτήρια· ἀκόμη οἱ λόγιοι καὶ οἱ εἰδικοί θὰ ἔχαιρον αὐθεντίας διακεκριμένης καὶ ἀσφαλοῦς. Καὶ αὐτοὶ οὗτοι οἱ θεράποντες τῶν καλῶν τεχνῶν, ἂν δὲν ἦσαν εὐποροὶ ἢ δὲν εἶχον φήμην, λόγῳ τῆς μακρᾶς παραδόσεως τοῦ ἐργαστηρίου των ἢ ἀκόμη ἂν δὲν διέθετον τὴν εὐνοίαν τοῦ κοινοῦ καὶ τὴν λεκτικὴν εὐχέρειαν, θὰ ἐπετύγχανον, ὥστε μὲ τὴν εἰδημοσύνην των καὶ ἀναλόγως πρὸς τὴν προθυμίαν καὶ τὸν ζῆλον αὐτῶν νὰ ἀποκτήσωσι κατὰ τὸ δυνατόν αὐθεντίαν καὶ ἐμπιστοσύνην εἰς αὐτὸ ὅπερ ἐπαγγέλλονται ὅτι γνωρίζουσι. Ὁθεν, ἐφ' ὅσον τὰ πράγματα συνεστήθησαν ὄχι οὕτως ἀλλὰ ὥς ἡ μήτηρ φύσις ἠθέλησε, δὲν ἐπιτυγχάνεται ὥστε οἱ ἄνθρωποι νὰ δύνανται νὰ κρίνωσι τὴν ἐνδομύχως λανθάνουσαν καλλιτεχνικὴν εἰδημοσύνην, ποίας λογῆς αὕτη νὰ εἶναι, καθότι αἱ διανοητικαὶ ἱκανότητες παραμένουσιν ἐντὸς τοῦ στήθους κεκρυμμένοι.

2. Μάλιστα δὲ δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν τοῦτο ἐκ τῶν ἀρχαίων ἀνδριαντοποιῶν καὶ ζωγράφων· ἐκεῖνοι ἐξ αὐτῶν οἱ ὅποιοι ἀπέκτησαν ἀνεγνωρισμένην διάκρισιν καὶ τὴν χάριν τοῦ ἐπαίνου, μὲ αἰώνιαν ἀνάμνησιν παραμένουσιν παρόντες εἰς τὴν ὑστεροφημίαν, ὅπως ὁ Μύρων²⁶², ὁ Πολύκλειτος²⁶³, ὁ Φειδίας²⁶⁴, ὁ Λύσιππος²⁶⁵ καὶ οἱ λοιποί, οἵτινες τὴν διασημότητα διὰ τῆς τέ-

259. Ἐννοεῖ τὸ Μαντεῖο τῶν Δελφῶν, ὅπου ἡ ἱέρεια Πυθία χρησιμοδοτοῦσε ἐν ὀνόματι τοῦ Ἀπόλλωνα, θεοῦ τοῦ ἡλίου, τῆς μαντικῆς καὶ τῆς μουσικῆς. Βλ. AMANDRY, P., *La Mantique Apollinienne à Delphes* (Paris 1950) 126 κέ., DODDS, E.R., *The Greeks and the Irrational* (Los Angeles 1956) 70 κέ., ἑλληνικὴ μετάφρασις καὶ εἰσαγωγή Γιατρομανωλάκη, Γ., *Οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ Παράλογο* (Ἀθῆναι 1978).

260. Σωκράτης, γιὸς τοῦ Σωφρονίσκου (470?-399 π.Χ.). Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀθηναῖο φιλόσοφο, τὸν ἀναγνωρισμένο ὡς μέγιστο πνεῦμα καὶ ἠθικὸ ἀνάστημα. Βλ. GOMPERZ, TH., *Griechische Denker*, τ. 2 (1925), KUHN, H., *Sokrates, Versuch über den Ursprung der Metaphysik* (1934, 1959).

261. Ἡ λατινικὴ ἔκφρασις *pectora fenestrata et aperta* θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφραστεῖ κυριολεκτικά: στήθη μὲ ὁπῆς φωτισμοῦ καὶ ἀνοικτά.

262. Μύρων ὁ Ἐλευθερεὺς. Γλύπτης, τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Βλ. DOERIG, J., στὸ *Antike Plastik* (1967) 21 κέ.

263. Πολύκλειτος ὁ Ἀργεῖος, Γλύπτης (περίοδος δράσεως 450 - 410 π.Χ.). Διάσημος καὶ γιὰ τὴν διατύπωση καλλιτεχνικῆς θεωρίας καὶ γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν ὀρθῶν (γιὰ τὴν ἐποχὴ του) ἀναλογιῶν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, στὸ χαμένο σύγγραμμά του Κανὼν. Οἱ ἀναλογίαι αὐτὲς εἶχαν ἐφαρμοσθεῖ κυρίως στὸ ἄγαλμά του Δορυφόρος (ἀντίγραφο στὸ Μουσεῖο τῆς Νεαπόλεως). BESCHI, L., *Enc. Arte Ant.* VI (1965) 266 κέ. Σχετικὰ μὲ τὸν Κανόνα: HILLER, F., *Marburger Winkelmann-Programm* 1965 1 κέ.

264. Φειδίας, Ἀθηναῖος, γιὸς τοῦ Χαρμίδη. Γλύπτης (περίοδος δράσεως περ. 460-430 π.Χ.). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα σπουδαῖα ἔργα του, πρέπει νὰ μνημονευθεῖ ὅτι ἦταν γενικὸς καλλιτεχνικὸς ἐπόπτης τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ Παρθενῶνα καὶ ὑπεύθυνος τῶν περίφημων γλυπτῶν του. Βλ. ΜΥΛΩΝΑ, ΚΥΡΙΑΚΟΥ Δ., *Ὁ Φειδίας καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθῆναιον 1877. BUSCHOR, E., *Phidias der Mensch* (München 1948) - SCHUCHHARDT, E., στὸ *Antike Plastik* 2, 1963, 31 κέ.

265. Λύσιππος ὁ Σικυώνιος, γλύπτης (β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.). Κατὰ τὸν ΠΛΙΝΙΟ (*H.N.* 34, 6.5) διατύπωσε τὴν

χνης κατέκτησαν. Διότι ἐφθασαν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν παράγοντες ἔργα διὰ μεγάλας πόλεις ἢ διὰ βασιλεῖς ἢ διὰ διασήμεους πολίτας. Ἐκεῖνοι ὁμως οἱ ὅποιοι ὑπῆρξαν ὄχι ὀλιγώτερον ἀπὸ τοὺς διασήμεους ἐπιμελεῖς, εὐφυεῖς καὶ ἱκανοί, κατεσκεύασαν δὲ ἔργα ὄχι ὀλιγώτερον τέλεια διὰ πολίτας ταπεινῆς θέσεως, οὐδεμίαν ὑστεροφημίαν κατέκτησαν. Διότι οὔτε ἡ ἐπιμέλεια οὔτε ἡ τεχνικὴ ἐπιτηδειότης ἐγκατέλειψαν αὐτοὺς, ἀλλ' ἀπὸ τὴν καλὴν τύχην προεδόθησαν, ὅπως Ἡγίας ὁ Ἀθηναῖος²⁶⁶, Χίων ὁ Κορίνθιος²⁶⁷, Μύαγρος ὁ Φωκαεὺς²⁶⁸, Φάραξ ὁ Ἐφέσιος²⁶⁹, Βοΐδας ὁ Βυζάντιος²⁷⁰ καὶ ἐπίσης ἄλλοι πολλοί. Ὅχι ὀλιγώτερον ἐπίσης οἱ ζωγράφοι, ὡς Ἀριστομένης ὁ Θάσιος²⁷¹, Πολυκλῆς ὁ Ἀδραμυττηνός²⁷² καὶ Ἀνδροκύδης ἐκ Κυζίκου²⁷³, Θέων ἐκ Μαγνησίας²⁷⁴ καὶ ἄλλοι²⁷⁵, τοὺς ὁποίους οὔτε ἡ ἐπιμέλεια τῆς τέχνης, οὔτε ἡ ἱκανότης ἀπέλιπεν, ἀλλὰ εἴτε λόγῳ οἰκονομικῶν δυσχερειῶν, εἴτε λόγῳ κακῆς τύχης, εἴτε λόγῳ τῆς ὑπερσχύσεως τῶν ἀντιπάλων ἐν τῷ ἀνταγωνισμῷ ἡ φήμη τῶν ἡμποδίσθη.

3. Ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ ἐκπλησσομεθα, ἐάν, λόγῳ ἀγνοίας αἱ ἀρεταὶ τοῦ ἔργου τέχνης παραμένουσιν εἰς τὸ σκότος. Δέον ὁμως νὰ ἀγανακτῶμεν ὑπερβαλλόντως, ὅταν πολλάκις ἡ κολακεία τοῦ λόγου κατὰ τὰ συμπόσια ἐκτρέπει ἐκ τῶν ὀρθῶν κρίσεων εἰς λανθασμένην ἐκτίμησιν. Ὅθεν, ἐάν ὡς ὁ Σωκράτης ἔκρινεν, αἱ πεποισθήσεις καὶ γνῶμαι καὶ αἱ διὰ τῆς σπουδῆς ἀνεπτυγμέναι γνώσεις ἦσαν ὁραταὶ καὶ διαφανεῖς, τότε οὔτε ἡ εὐνοια οὔτε ἡ ραδιουργία θὰ ὑπερίσχυον καὶ ἐάν τινες διὰ ἐπιτευγμάτων γνησίων καὶ βεβαίων θὰ εἶχον φθάσει εἰς τὸ ὑψιστον σημεῖον εἰς το-

ἀρχὴ ὅτι τὸ ἄγαλμα δὲν πρέπει νὰ παριστάνει τὸν ἄνθρωπο ὅπως εἶναι ἀλλὰ ὅπως φαίνεται. Ἔτσι ξεφεύγει ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἄποψη καὶ παρουσιάζει ἕναν πρῶτο μετακλασικὸ ἐξπρεσιονισμό. Ἐπλάσε τὸν «Ἀποξυόμενον», τοῦ ὁποίου ἀντίγραφο εὗρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Βατικανοῦ. Βλ. DOERIG, J., στό: BOARDMAN, J., DOERIG, J., FUCHS, W., *Griechische Kunst* (München 1966) 181 κέ.

266. Ἡγίας καὶ κατ' ἄλλους Ἡγησίας ὁ Ἀθηναῖος. Γλύπτης γνωστὸς ἀπὸ ἐπιγραφή σὲ βάθρο ὀρειχάλκινου ἀγάλματος στὴν Ἀκρόπολη. Τοποθετεῖται στὸ τέλος τοῦ 6ου καὶ τὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 5ου αἰ., πιθανὸς δάσκαλος τοῦ Φειδία (ΠΑΙΝΙΟΣ, *H.N.* 34, 19.1, 28). Βλ. BRUNN, H., *Geschichte der griechischen Künstler* (Stuttgart 1857-1859) 101 κέ. ORLANDINI, J., *Enc. Arte Ant.* III 1128 κέ.

267. Χίων ὁ Κορίνθιος. Ἀγνωστος, ἀπὸ ἄλλη πηγὴ, γλύπτης. Ὁ FLORIAN, G., *Vitruvio Pollione, dell'Architettura* (Pisa 1978), 56, σημ. 5 πιθανολογεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν γλύπτη πού ἀναφέρει ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (X 13, 7), τὸν Χιόνιδα (Χιόνις ὁ Κορίνθιος).

268. Μύαγρος ὁ Φωκαεὺς. Γλύπτης, πού πιθανῶς ἔζησε κατὰ τοὺς μετακλασικοὺς χρόνους. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ΠΑΙΝΙΟ (*H.N.* 34, 91).

269. Φάραξ ὁ Ἐφέσιος. Ἀγνωστος γλύπτης. Ἡ μόνη ἀναφορὰ του εἶναι αὐτὴ ἀπὸ τὸν Βιτρούβιο.

270. Βοΐδας ὁ Βυζάντιος, Γλύπτης. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ΠΑΙΝΙΟ (*H.N.* 34, 66. 73) ὡς γιὸς καὶ μαθητὴς τοῦ Λυσίππου. Ἄν καὶ γνωστὸς ὡς Βυζάντιος εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐκεῖ ἀπλῶς ἐγκαταστάθηκε καὶ ἐργάστηκε. Πιθανὸ ἔργο του «ὁ Προσευχόμενος παῖς», στὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου (χάλκινο) Βλ. PICARD, CH., *La sculpture antique de Phidias à l'ère byzantine* (Paris 1926) 200, THIEME-BECKER 2, 105.

271. Ἀριστομένης ὁ Θάσιος. Ζωγράφος, ἄγνωστο πότε ἔδρασε. Βλ. THIEME-BECKER 2, 105.

272. Πολυκλῆς. Ζωγράφος, πιθανὸν ἀπὸ τὸ Ἀδραμύτιον τῆς Μυσίας, ἄγνωστο πότε ἔδρασε. Βλ. THIEME-BECKER 27, 230.

273. Προσθήκη τοῦ KROHN, *op. cit.*, Ὁ Ἀνδροκύδης ὁ ἐκ Κυζίκου ὑπῆρξε ζωγράφος, πιθανὸν στὸ τέλος τοῦ 5ου καὶ ἀρχὴς τοῦ 4ου αἰ. Βλ. THIEME-BECKER 1, 488.

274. Θέων ἐκ Μαγνησίας. Ζωγράφος, ἄγνωστο ποιᾶς ἐποχῆς. Βλ. THIEME-BECKER 1, 488.

275. Ὁ G. FLORIAN, *op. cit.* (ἀνωτ. σημ. 267) 56, σημ. 9, παρατηρεῖ ὅτι ὅλοι οἱ ἀναφερόμενοι καλλιτέχνες προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς χῶρες καὶ συμπεραίνει ὅτι τὸ γεγονός αὐτὸ φανερώνει πὼς ὁ Βιτρούβιος χρησιμοποιοῖ κατάλογο ἀπὸ τὴν Πέργαμο.

μείς τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ τῆς τέχνης, εἰς αὐτοὺς θὰ ἀνεντίθεντο τὰ ἔργα. Ἐφ' ὅσον ὁμως τὰ πράγματα ταῦτα δὲν εἶναι οὔτε διαφανῆ οὔτε φανερά ἐκ πρώτης ὄψεως — ὡς πιστεύομεν ὅτι ἔδει — καὶ ἀντιλαμβάνομαι ὅτι οἱ ἀπαιδευτοὶ μᾶλλον ἢ οἱ πεπαιδευμένοι ὑπερισχύουσι, θεωρῶν δὲ ὅτι δὲν πρέπει νὰ συναγωνιζώμεθα τοὺς ἀμαθεῖς, προκρίνω ὅπως διὰ τῆς ἐκθέσεως αὐτῶν τῶν κανόνων ἀποδείξω τὴν ἀξίαν τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης²⁷⁶.

4. Ὡς ἐκ τούτου, Ἠγήτορ, εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον, τὰ περὶ τῆς (ἡμετέρας) τέχνης καὶ περὶ τῶν ἀρετῶν αὐτῆς σοὶ ἐξέθεσα, ὡς καὶ ἐκείνους τοὺς τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ μὲ τοὺς ὁποίους δέον νὰ ἀνδρωθῇ ὁ ἀρχιτέκτων καὶ προσέθεσα τοὺς λόγους δι' οὓς δέον οὗτος νὰ εἶναι ἐντριβῆς εἰς τοὺς τομεῖς αὐτούς· ἀνέλυσα δὲ τοῦ συνόλου τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τὴν κατὰ τὰς καὶ καθώρισα τὰ ὅρια διὰ τῶν ὁρισμῶν μου. Ἐπειτα, ὡς προέχον καὶ ἀναγκαῖον, ἀνέπτυξα ἀποδεικτικῶς σχετικῶς μὲ τὰς τετελιχισμένας πόλεις, πῶς δέον νὰ ἐπιλέγονται οἱ ὑγιεινοὶ τόποι, καὶ ἔδειξα διὰ γραμμικῶν σχεδίων²⁷⁷ τοὺς ἀνέμους καὶ τὰς κατευθύνσεις πνοῆς αὐτῶν· ἀνέπτυξα τὴν (κατ' ἀκριβῆ τρόπον) διανομὴν τῶν κυρίων καὶ δευτερευουσῶν ὁδῶν τῆς πόλεως ἐντὸς τῶν τειχῶν, καὶ οὕτω συμπλήρωσα τὸ πρῶτον βιβλίον. Ὁμοίως, εἰς τὸ δεύτερον ἀνέλυσα τὸ θέμα τῶν δομικῶν ὑλικῶν, τὴν χρῆσιν αὐτῶν εἰς τὰ ἔργα καὶ τὰς ιδιότητας δι' ὧν ὑπὸ τῆς τῶν ὄντων φύσεως εἶναι πεπρωκισμένα. Νῦν δέ, εἰς τὸ τρίτον βιβλίον, θὰ πραγματευθῶ περὶ τῶν ἱερῶν κτηρίων τῶν ἀθανάτων θεῶν, καὶ θὰ ἐκθέσω τὰς ἀπαιτουμένας προδιαγραφὰς αὐτῶν.

Προοίμιον Τέταρτον

1. Ὡς παρατήρησα, Ἠγήτορ, πολλοὶ κατέλιπον γραπτοὺς κανόνας περὶ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τόμους ὑπομνημάτων ὅχι ὁμως εἰς μορφὴν ἀρτίαν ἀλλὰ προκαταρκτικὴν, ὁμοιάζουσαν πρὸς μόρια πλανώμενα· διὰ τὸν λόγον αὐτὸν σοβαρὸν καὶ ὠφελιμώτατον ἔργον ἐθεώρησα ὅπως πρῶτον ὑποβάλω εἰς πλήρη τάξιν τὸ σύνολον ταύτης τῆς ἐπιστήμης καὶ ἀναπτύξω τὰς ιδιοτυπίας ἐκάστου τομέως αὐτῆς, αἱ ὁποῖαι προηγουμένως εἶχον μόνον σημειωθῇ, ἀφιερῶν εἰς ἕκαστον τομέα²⁷⁸ ἀνὰ ἓνα τόμον. Οὕτω, Καῖσαρ, εἰς τὸν πρῶτον τόμον Σοὶ ἐξέθεσα τὰ καθήκοντα τοῦ ἀρχιτέκτονος καὶ τὰ θέματα τῶν ὁποίων πρέπει οὗτος νὰ ἔχει πλήρη γνῶσιν. Εἰς τὸν δεύτερον ἐξή-

276. Ὁ CL. PERRAULT (*op. cit.* 55, σημ. 2) παρατηρεῖ ὅτι ἀπὸ τὴν παράγραφο αὐτὴ διαφαίνεται ὅτι ὁ Βιτρούβιος δὲν σημείωσε ἰδιαίτερη ἐπιτυχία κατὰ τὴν ἐπαγγελματικὴν τοῦ ζωῆ. Δηλαδή ἦταν περισσότερο θεωρητικὸς παρὰ δημιουργὸς καλλιτέχνης, καὶ οἱ ἱκανότητές του συγκεντρώνονταν στὴ γνώση τῆς ἀρχαιότητος. Τοῦτο, λέγει ὁ Perrault, τὸν καθιστοῦσε πολὺ ἀκριβολόγο καὶ τὸν ἀπέτρεπε ἀπὸ τοῦ «νὰ τὴν μιμηθῇ ἢ ἄλλως νὰ ἐμπνευσθῇ κατὰ καινούργιο, πού θὰ ἔθελγε τοὺς πολλοὺς πού ἀρέσκονται στοὺς νεωτερισμούς». Σ' αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη διατύπωση τοῦ Perrault ἀποκρυσταλλώνεται οὐσιαστικὰ ἡ θεώρηση τῆς Ἀναγέννησης καὶ τοῦ Μπαρόκ. Ὅπως ἔχει ἀπὸ πολλοὺς ἐξηγηθεῖ, κατὰ τὶς περιόδους αὐτὲς δὲν ἀνὰ-γεννήθηκε ἡ ἀρχαία ρωμαϊκὴ τέχνη, δὲν συνέβη μιὰ καλλιτεχνικὴ παλιγγενεσία οὔτε μιὰ ἐπιστροφή. Ἕνας νέος, σφύζων πολιτισμὸς, πού τραβοῦσε δικούς του δρόμους, χρησιμοποίησε τὰ ἀρχαῖα ρυθμολογικὰ στοιχεῖα, κατὰ τρόπους περισσότερο ἢ λιγότερο διακοσμητικούς καὶ συμβολικούς, ἀναζητώντας ἐκ νέου τὸ ἰδεώδες τοῦ ὁραίου, ὡς καλλιτεχνικὴ τοῦ ἔκφραση. Σ' αὐτὴ τὴν κατευθύνση τὸ σύγγραμμα τοῦ Β. ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰ. καὶ ἐξῆς, ὅπως ἀναφέρθηκε στὴν Εἰσαγωγὴ.

277. Σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ ἴδιου τοῦ ΒΙΤΡ. (VII, Προοίμιο, 14) ἐλάχιστοι συμπατριῶτες του δημοσίευσαν παρόμοια συγγράμματα, πρῶτος ὁ Φουδίπιος ἓνα τόμο, ἔπειτα ὁ Μ. Τερέντιος Οὐάρρων, πού περιέλαβε ἓνα τόμο ἀρχιτεκτονικῆς στὸ ἔργο του γιὰ τὶς Ἑννέα Ἐπιστήμες (*Disciplinae IX*) καὶ ὁ Πόπλιος Σεπτίμιος δύο τόμους.

278. Τὸ λατινικὸν κείμενον *Singulorum generum*, σημαίνει εἰς ἓνα ἕκαστον εἶδος, ἄρα, προκειμένου περὶ καλλιτεχνικοῦ εἶδους, εἰς ἕκαστον τεχνικὸν εἶδος ἢ ρυθμόν.

τασα τὰ δομικὰ ὕλικά ἐκ τῶν ὁποίων τὰ κτήρια συγκροτοῦνται, ἐνῶ εἰς τὸν τρίτον τὰς διαμορφώσεις τῶν ἱερῶν κτηρίων καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν εἰδῶν αὐτῶν, ὡς καὶ ποῖαι καὶ πόσαι εἶναι αἱ μορφαὶ αὐτῶν καὶ ποῖαι εἶναι αἱ λεπτομέρειαι ἐκάστου ρυθμοῦ.

2. Ἐκ τῶν τριῶν ρυθμῶν, οἵτινες ἔχουσι τὰς πλέον λεπτὰς ἀναλογίας ὡς ἐμβάτας, ἐξήγησα τοὺς κανόνas τοῦ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ. Ἦδη, εἰς τὸν προκείμενον τόμον, τοῦ δωρικοῦ καὶ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ θὰ ἀναπτύξω πάντα τὰ διακριτικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ γνωρίσματα.

Προοίμιον Πέμπτον

1. Ὅσοι, εἰς ὀγκῶδεις τόμους, Ἑγήτορ, ἀνέπτυξαν τὰς συλλήψεις τοῦ πνεύματος καὶ τὰς διδαχὰς των, ἡδυνήθησαν νὰ προσθέσωσιν εἰς τὰ γραπτὰ αὐτῶν μέγιστον καὶ ἐξαιρετικὸν κύρος. Τοῦτο θὰ ἦτο βεβαίως δυνατόν καὶ εἰς τὰς μελέτας ἡμῶν, διὰ τῆς ἀυξήσεως δηλαδὴ τῆς ἐκτάσεώς των νὰ ἀποκτήσωσι καὶ αἱ ἡμέτεραι διδασχαὶ μεγαλύτερον κύρος. Ἀλλὰ τοῦτο τόσον εὐχερές, ὅσον νομίζεται, δὲν εἶναι. Καθ' ὅτι τὸ γράφειν περὶ ἀρχιτεκτονικῆς δὲν ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ γράφειν ἱστορικὰ ἔργα ἢ ποιήματα²⁷⁹. Τὰ ἱστορικὰ ἔργα προσελκύουσι τοὺς ἀναγνώστας ἀφ' ἑαυτῶν· διότι κρατοῦσιν αὐτοὺς ἐν ἀναμονῇ νέων γεγονότων (συμβάντων). Εἰς δὲ τὰ ποιήματα²⁸⁰ τὰ μέτρα²⁸¹ καὶ οἱ πόδες, ἡ γλαφυρὰ διάταξις τῶν λέξεων καὶ τῶν νοημάτων μεταξὺ τῶν διαφόρων προσώπων, ὡς καὶ ἡ ἀπαγγελία τῶν στίχων ὁδηγοῦσι τοὺς ἀναγνώστας διὰ τῆς τέρψεως τῶν αἰσθήσεών των ἀνεμποδίστως εἰς τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς ἀναγνώσεως τῶν γραφομένων.

2. Ἀλλὰ τοῦτο εἰς ἀρχιτεκτονικὰς συγγραφὰς δὲν δύναται νὰ γίνῃ. Καθ' ὅτι αἱ λέξεις (οἱ τεχνικοὶ ὅροι), ἐπειδὴ, ἐξ αἰτίας τῶν εἰδικῶν ἀναγκῶν τῆς τέχνης αὐτῆς ἐκφέρονται εἰς ἀσυνήθη λόγον, δημιουργοῦσιν ἀσάφειαν εἰς τὴν ἀντίληψιν. Ὅπως λοιπὸν αὐταὶ δὲν εἶναι ἀφ' ἑαυτῶν εὐληπτοί, οὔτε ἡ ὀρολογία εἶναι διαδεδομένη εἰς κοινὴν χρῆσιν, οὕτω καὶ συγγραφαὶ κανόνων εὐρέως ἐκτεινόμεναι, ἐὰν δὲν εἶναι συνεκτικαὶ καὶ διατυποῦνται δι' ἐκφράσεων συντόμων καὶ διαυγῶν, ἐκ τῆς δυσκολίας τῶν ἐπαναλήψεων καὶ πληθώρας τῶν λόγων ἀβεβαίας καθιστῶσι τὰς σκέψεις τοῦ ἀναγνώστου. Ὅθεν, ἀπαριθμῶν ὁρους δυσνοήτους ἢ σχέσεις μετρήσεων προερχομένας ἀπὸ τὰ μέλη κτηρίων, θέλω ἐκφρασθῇ συντόμως, ἵνα ὅσα γράψω ἐντυπωθῶσιν εἰς τὴν μνήμην. Οὕτω θὰ εἶναι δυνατόν νὰ καταστῶσιν εὐκολώτερον καταληπτὰ.

3. Οὐχ ἦττον, ἐπειδὴ ἀντελήφθην πόσον περισπασμένοι εἶναι οἱ πολῖται ἐκ τῶν δημοσίων καὶ τῶν ἰδιωτικῶν ὑποθέσεων, ἐσκέφθην ὅτι πρέπει νὰ γράψω διὰ βραχέων, οὕτως ὥστε, ἀναγιγνώ-

279. Ὁ PERRAULT (*op. cit.* 146, σημ. 1), ἀναφέρει ὅτι ὁ Πλίνιος (ἐννοεῖ τὸν Νεώτερο) σὲ μία ἀπὸ τῆς ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Τάκιτο, ὅπου τὸν ἐξόρκιζε νὰ γράψῃ τὴν Ἱστορίαν, κατέχευται ἀπὸ τὰ ἴδια αἰσθήματα μὲ τὸν Βιτρούβιο καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν γνωστικὴν αὐτὴν περιοχὴν· ὅτι δηλαδὴ ἡ ὅλη τῆς τὴν καθιστᾷ πάντοτε διασκεδαστικὴ (*divertissante*), ὅποια μορφή καὶ ἂν τῆς δοθεῖ. Δὲν συμφωνεῖ ὁμοῦς σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν Ποίησιν καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ τελευταία δὲν μπορεῖ νὰ ἀρέσῃ παρὰ μόνον ὅταν εἶναι ὅσο ἄριστη εἶναι δυνατό: *Orationi et carmini est parva gratia nisi eloquentia sit summa* (C. PLINIUS CAECILIUS SECUNDUS, *Epistulae*). Ἡ διαπίστωση αὕτη ἰσχύει ἀπαρεγκλίτως γιὰ ὅλες τῆς τέχνες.

280. Τὸ λατινικὸ χωρίον *Poematorum vero carminum* ὁ μὲν J. PRESTEL (*op. cit.* 205) μεταφράζει «ποιητικὲς δημιουργίαι», ὁ GRANGER (*op. cit.* 251) «ποιήματα», ὁ δὲ C. FENSTERBUSCH (*op. cit.* 203), «στιχουργήματα», σ. 549, σημ. 254, βλέπει πλεονασμὸν καὶ ἐπικαλεῖται τὸν M.H. MORGAN, *op. cit.* (σημ. 59).

281. Ὁ J. PRESTEL (*op. cit.* 205, σημ. 2), διαχωρίζει τὸ μέτρον (γραμμμένο ἑλληνικὰ) ὡς ἀντίστοιχο πρὸς τὴν ἀρμονικὴν ἔννοια, ἐνῶ τοὺς πόδες ὡς ἀντίστοιχο πρὸς μιὰ στενότερη τεχνικὴ ἔννοια.

σκοντες (οὔτοι) ἐντὸς συντόμου διαστήματος ἐλευθέρου χρόνου, νὰ δύνανται ταχέως ταῦτα νὰ ἀντιληφθῶσι. Ὁμοίως καὶ ὁ Πυθαγόρας²⁸² καὶ οἱ ἀσπαζόμενοι τὴν θεωρίαν αὐτοῦ²⁸³, ἐθεώρησαν καλὸν ὅπως κατὰ κύβον (κυβιστί) τὰς διδασχὰς εἰς τὰ βιβλία των ἀναγράψωσιν καὶ καθώρισαν τὸν κύβον ἐκ 216²⁸⁴ γραμμῶν καὶ ἐθεώρησαν ὅτι ὄχι πλείονες τῶν τριῶν κύβων (κυβικῶν στροφῶν) ἔδει ν' ἀπαρτίζωσι μίαν πραγματείαν.

4. Ὁ κύβος, ἐξ ἄλλου, εἶναι σῶμα κανονικὸν ἐξ ἰσοπλατῶν ἐδρῶν. Ὁ κύβος ριπτόμενος, εἰς οἰανδήποτε ἔδραν καὶ ἐὰν ἐστηρίχθῃ, ἰσορροπεῖ ἀκίνητος, ἐφ' ὅσον παραμένει ἄθικτος, ὥς συμβαίνει μὲ τοὺς κύβους (ζάρια) τοὺς ὁποίους οἱ παῖκται ἐπὶ τοῦ κυβευτικοῦ πίνακος βάλλουσιν²⁸⁵. Ὅθεν τὴν ὁμοιότητα ταύτην παρέλαβον, ὥς φαίνεται, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν (ἑξ) στίχων, ὥς εἰς τὸν κύβον, εἰς οἰανδήποτε αἰσθησιν καὶ ἂν ἀποταθῇ, στερεοῦται εἰς τὴν μνήμην ἀκλονήτως. Οἱ Ἕλληνες κωμικοὶ ποιηταὶ²⁸⁶, ἐπίσης παρεμβάλλοντες μίαν μονωδίαν τοῦ χοροῦ²⁸⁷, διήρουν εἰς πράξεις τὴν ἑκτασιν τῶν κωμωδιῶν των. Οὕτω, κυβικῆς μορφῆς διαίρεσιν ἐπιφέροντες, διὰ τῶν διακοπῶν διευκολύνουσι τὴν ἀπαγγελίαν τῶν ἡθοποιῶν²⁸⁸.

282. Πυθαγόρας ὁ Σάμιος (περ. 572-501 π.Χ.) Μαθηματικός, ἀστρονόμος καὶ φιλόσοφος, ἰδρυτὴς τῆς Σχολῆς τοῦ Κρότωνος στὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδι, μὲ πλείστους μαθητὲς πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, τοὺς Πυθαγορείους. Μεταξὺ ἄλλων ἀνέπτυξε τὴ μέθοδο τῶν ἀναλογιῶν καὶ τῆς μέσης ἀναλόγου μὲ τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι ἀπέδειξε τὸ εἰς αὐτὸν ἀποδιδόμενον «πυθαγόρειο θεώρημα» βλ. HEATH, T.L., *A History of Greek Mathematics I* (Oxford 1921). Ἡ πίστις στοὺς (ρητοὺς) ἀριθμοὺς ἦταν τέτοια ὥστε μὲ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἀσύμμετρου (μὴ ρητοῦ) ἀριθμοῦ (τετραγωνικῆ ρίζα τοῦ 2), ἄρchiσε ἡ βαθμιαία μείωσις τῆς ἰσχύος τῆς πυθαγορείου σχολῆς. Ὁ Βιτρούβιος ἐκθέτει τὰ σχετικὰ μὲ τὸ Πυθαγόρειο θεώρημα στὸ Προοίμιο τοῦ 9ου βιβλίου, παρ. 4 καὶ 5 καὶ ἀποδίδει τὴ λύση του στὸν Πλάτωνα. Τὴν ἀπόδειξιν τοῦ θεωρήματος δίνει ὁ Εὐκλείδης στὸ Α' βιβλίο, πρόταση 47. Ἡ ἀναφορὰ καὶ τοῦ Πλάτωνος στὰ περὶ Πυθαγορείου θεωρήματος, ἴσως νὰ ἐξηγῆται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀρχαῖοι, γιὰ νὰ εἰδρουν τρεῖς ἀριθμοὺς ποὺ νὰ πληροῦν τὴ σχέση τοῦ ὀρθογωνίου τριγώνου, εἶχαν δύο τύπους: ἓνα τύπο μὲ βάση περιττὸ ἀριθμὸ (ἀποδιδόταν στὸν Πυθαγόρα) καὶ ἓνα τύπο μὲ βάση ἄρτιο ἀριθμὸ (ἀποδιδόταν στὸν Πλάτωνα). Βλ. FRANK, E., *Plato u. die sogenannte Pythagoreer*, (1923, ²1962), MICHEL P.H., *De Pythagore à Euclide, Contribution à l'histoire des mathématiques préeuclidiennes* (Paris 1950).

283. Τὸ λατινικὸν κείμενον χρησιμοποιεῖ τὴ λέξιν *haeresim* = αἵρεσις, ἐκφραση ποὺ χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ GRANGER: *quique eius haeresim fuerunt secuti* = and those who followed this sect, ἐνῶ ὁ FENSTERBUSCH τὸ ἀποδίδει ὡς ἐξῆς: *die seiner Lehre* (διδασκαλία) *folgten*.

284. Ὁ ἀριθμὸς 216 εἶναι ἡ κυβικὴ δύναμις τοῦ ἀριθμοῦ 6 ($6 \times 6 \times 6 = 216$), ποὺ θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς Πυθαγορείους ὡς ὁ πρῶτος ἐκ τῶν τελειῶν ἀριθμῶν, κατὰ τὸν ὅρισμό τοῦ ΕΥΚΛΕΙΔΗ (Βιβλ. Ζ, Ὅροι 23), δηλαδὴ ἀριθμὸς ἴσος μὲ τὸ ἄθροισμα τῶν παραγόντων του ($6 = 1+2+3$, $28 = 1+2+4+7+14$). Περὶ αὐτοῦ ὁμιλεῖ ὁ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ στὸ βιβλ. ΙΙΙ, κεφάλαιο 1. Ὁ ἀριθμὸς 6 ἀντιστοιχεῖ στίς ἑξὶ λέξεις ἐνὸς στίχου, καὶ ὁ ἀριθμὸς 216 σὲ μιὰ πλήρη ὁμάδα στίχων, ποὺ πραγματεύονται ἓνα θέμα, τὴ ραψωδία.

285. Ὁ GRANGER (*op. cit.* 253, σημ. 2), ἀποδίδει τὸ χωρίο αὐτὸ στὸν ΟΥΑΡΡΩΝΑ, *Gell. I, XX, 6*. Βλ. *Der Kleine PAULY*, λ. *Varro*, στ. 1137, ἀρ. 42, *De principiis numerorum*, ὅπου ἐκθέτει μίαν ἐξέλιξιν τῆς θεωρίας τῶν ἀριθμῶν τῶν Πυθαγορείων.

286. Δηλαδὴ ποιητὲς κωμωδιῶν, κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τοὺς ποιητὲς τραγωδίας.

287. Τὸ λατινικὸν κείμενον *choro canticum*, ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐκτέλεσιν τῆς ρωμαϊκῆς κωμωδίας, ὅπου μιὰ μονωδία (ἄσμα ἀπὸ ἑναν τραγουδιστὴν, μὲ συνοδεία μουσικῆς) παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν πράξεων. Γιὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ πραγματικότητα, ἡ ὁμαδικὴ χορωδία δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθεῖ μονωδία.

288. Ἐννοεῖ ὅτι ἐλαφρύνουν τὴν ἀπαγγελίαν τῶν κειμένων τῶν συγγραφέων, γιὰ χάριν τῶν ἡθοποιῶν. Ὁ G. FLORIAN (*op. cit.* 86) ἐκθέτει ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν Βιτρούβιο ἡ θεωρία τῶν ἀριθμῶν τοῦ Πυθαγόρα βρῆκε ἐφαρμογὴν στὴ λογοτεχνία, καθορίζοντας τὴ σύνθεσιν τῆς κωμωδίας σὲ ἑξὶ μέρη, δηλαδὴ πέντε πράξεις, καὶ ἓνα πρόλογο ἢ ἐπί-

5. 'Εφ' ὅσον λοιπὸν ταῦτα, κατὰ τοὺς νόμους τῆς φύσεως, ἐτηρήθησαν ὑπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ εὐρίσκω ὅτι περὶ πραγμάτων ἀσυνήθων καὶ δυσνοήτων εἰς τοὺς πολλοὺς ὀφείλω νὰ γράψω, ἵνα ταῦτα εὐκολώτερον εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀναγνωστῶν δυνηθῶσι νὰ φθάσωσιν, ἀπεφάσισα ὅπως εἰς σύντομα βιβλία ταῦτα συγγράψω. Οὕτω, πράγματι, θὰ εἶναι εὐκόλως κατανοητά. Καὶ καθώρισα τὴν διάταξιν αὐτῶν οὕτως ὥστε οἱ ἐρευνῶντες²⁸⁹ τι δὲν θὰ ὀφείλωσι νὰ τὰ συνενώσωσιν ἐνῶ εἶναι διεχωρισμένα, ἀλλὰ θὰ ἀποτελῶσι σῶμα ἐνιαῖον, καὶ αἱ κατὰ θέμα ἐξηγήσεις θὰ ἀνευρίσκονται εἰς τὰ ἐπὶ μέρους βιβλία. Οὕτω, Καῖσαρ, εἰς τὸ τρίτον καὶ τέταρτον βιβλίον ἀνέπτυξα τὰ περὶ τῶν ἱερῶν κτηρίων· εἰς τὸ προκείμενον βιβλίον τῶν δημοσίων χώρων θὰ ἐξηγήσω τὴν διάταξιν. Καὶ κατὰ πρῶτον θὰ εἴπω πῶς τὸ φόρουμ (ἡ ἀγορὰ) δεόν νὰ εἶναι διατεταγμένον, καθόσον ἐκεῖ αἱ δημόσιαι καὶ ἰδιωτικαὶ ὑποθέσεις ὑπὸ τῶν ἀρχῶν κατευθύνονται.

Προοίμιον Ἑκτον

1. Ὁ Ἀρίστιππος, φιλόσοφος σωκρατικός²⁹⁰, ὅτε ναυαγῆσας εἰς ἀκτὴν τῶν Ροδίων²⁹¹ παρατήρησε σχήματα γεωμετρικά²⁹² ἐσχεδιασμένα (ἐπὶ τῆς ἄμμου), ἀνεφώνησε, λέγεται, πρὸς τοὺς συντρόφους οὕτω: «Ἄς εὐελπιστῶμεν! διότι ἀνθρώπων ἵχνη βλέπω». Καὶ παρευθὺς πρὸς τὴν πόλιν τῆς Ρόδου κατηυθύνθη καὶ κατ' εὐθείαν εἰς τὸ γυμνάσιον ἀφίχθη. Ἐκεῖ περὶ φιλοσοφίας διαλεγόμενος, διὰ παροχῶν ἐφιλοδωρήθη τόσων²⁹³, ὥστε ὄχι μόνον ἑαυτὸν ἐφωδίασεν, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς συνοδοὺς αὐτοῦ ἱματισμὸν καὶ τὰ λοιπὰ χρεῖωδη πρὸς τὸ ζῆν παρέσχε. Ὅτε δὲ οἱ σύντροφοι αὐτοῦ ἠθέλησαν νὰ ἐπανέλθωσιν οἴκαδε καὶ ἡρώτων αὐτὸν ποῖον μήνυμα ἤθελε νὰ ἀναγγείλωσιν εἰς τοὺς οἰκείους αὐτοῦ, τότε παρήγγειλεν ὅπως εἴπωσι τοῦτο: ὅτι δεόν ὅπως ἐξασφαλίζονται εἰς τὰ τέκνα ἐκείνου τοῦ εἵδους ἀποκτήματα (ἡ ἀγαθὰ) καὶ ἐφόδια ταξιδίου, τὰ ὅποια καὶ μετὰ ἔν ναυάγιον νὰ δύνανται νὰ ἐπιπλέωσι καὶ νὰ διασώζονται μετὰ τῶν κατόχων αὐτῶν.

2. Πράγματι ταῦτα εἶναι ἀληθῆ ἐχέγγυα τοῦ βίου, ἅτινα οὔτε ἡ σφοδρὰ θύελλα τῆς Τύχης οὔτε ἡ μεταβολὴ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων οὔτε ἡ ἐρήμωσις τοῦ πολέμου δύνανται νὰ βλάψωσιν.

λογο. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι ἐπίσης οἱ παρατηρήσεις τοῦ CL . PERRAULT (op. cit. 147, σημ. 3), ὅπου ἐκπλήσσει μὲ τὴν εὐρυμάθειά του περὶ τὰ θέματα τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας σὲ μιὰ ἐποχὴ σχετικὰ πρόωπη (1684). Ἀποδεικνύει πάντως αὐτὴ ἡ εὐρυμάθεια πόσο βαθιὰ ἐπηρεάστηκαν οἱ κλασικιστὲς τοῦ 17ου αἰ. ἀπὸ τὰ κλασικὰ γράμματα.

289. Στὸ λατινικὸ κείμενο: ὁ δρος *quaerentes* = αὐτοὶ ποὺ ἀναζητοῦν. Ὁ GRANGER (op. cit. 254, σημ. 1) πιστεύει ὅτι στὸ χωρίο αὐτὸ γίνεται ἀναφορὰ στοὺς ἀναγνώστες μιᾶς δημόσιας βιβλιοθήκης, ὅπως τοῦ Pollio στὸν Παλατινὸ Λόφο, τῆς ὁποίας ὁ Οὐάρρων ἦταν ὁ πρῶτος διευθυντής (ΣΟΥΕΤΩΝΙΟΣ, *Julius* XLIV).

290. Ἀρίστιππος ὁ Κυρηναῖος (περ. 435-366 π.Χ.). Ἀνῆκε στὸ στενὸ κύκλο περὶ τὸν Σωκράτη, ἀνέπτυξε ὁμως δι-
κές του ἀπόψεις καὶ ἴδρυσεν τὴν Κυρηναϊκὴ Σχολή. Τὰ συγγράμματά του δὲν ἔχουν διασωθεῖ, γνωρίζομε ὁμως ὅτι μετροῦσε τὴν ἀξία τῆς γνώσης ἀνάλογα πρὸς τὴν πρακτικὴ τῆς χρησιμότητά, μὲ βάση τὴν ἡδονικὴ θεωρίαν (*βουλό-
μενος ἢ ῥάστα καὶ ἥδιστα βιοτεύειν*). GIANNANTONI, G., *I Cirenaici* (Firenze 1958), MANNEBACH, E., *Aristippi et Cyrenaicorum Fragmenta* (Leiden - Köln 1961).

291. Κατὰ τὸν CL . PERRAULT (op. cit. 199, σημ. 1), ὁ Γαληνὸς ἐπίσης ἀναφέρει τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ συμβάν καὶ προσδιορίζει ὅτι τὸ ἀτύχημα συνέβη κοντὰ στὶς Συρακοῦσες.

292. Στὸ λατινικὸ κείμενο: *geometrica schemata*. Ἀδιευκρίνιστο ἂν ἐννοεῖ κάποια τυχαῖα σχεδιάσματα στὴν ἄμμο ἢ συγκεκριμένα τοπογραφικὰ σημεῖα κοντὰ στὴν ἀκτὴ.

293. Ὁ Ἀρίστιππος ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Σωκρατικὸς ὁ ὁποῖος ἐδίδασκε ἐπ' ἀμοιβῇ.

Ἐπίσης ὁ Θεόφραστος²⁹⁴, ἐνισχύων περαιτέρω αὐτὴν τὴν γνώμην καὶ προτρέπων νὰ εἴμεθα πεπαιδευμένοι μᾶλλον παρὰ εἰς τὸν πλοῦτον νὰ ἐμπιστευώμεθα, ἐκφράζεται οὕτω: ὁ πεπαιδευμένος, μόνος ἐξ ὧν οὔτε ἀλλοδαπὸς εἶναι εἰς ξένας χώρας οὔτε, ἐὰν στερηθῇ συγγενῶν καὶ οἰκείων, μένει ἐνδεὴς φίλων, ἀλλὰ εἶναι πολίτης εἰς πᾶσαν πολιτείαν καὶ τὰς δυσκολίας τῆς Τύχης ἀφόβως δύναται νὰ καταφρονῇ· ἀντιθέτως, ὅστις νομίσῃ ὅτι εἶναι ὠχυρωμένος ὑπὸ τὴν προστασίαν ὅχι τῆς γνώσεως ἀλλὰ τῆς εὐημερίας, οὗτος, βαδίζων ἐπὶ ὀλισθηρῶν ἀτραπῶν, ταλαιπωρεῖται ἀπὸ τὴν ἑλλειψιν βεβαιότητος καὶ τὴν ρευστότητα εἰς τὸν βίον του²⁹⁵.

3. Ὁ Ἐπίκουρος²⁹⁶, ὡσαύτως, οὐχὶ ἀνομοίως ἀποφθέγγεται: ὀλίγα εἰς τοὺς σοφοὺς ἡ Τύχη παραχωρεῖ, ἅτινα ὅμως μέγιστα καὶ ἀπαραίτητα εἶναι, ὥστε νὰ κυβερνῶνται ὑπὸ τῶν λογισμῶν τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος. Ταῦτα δὲ πλεῖστοι ἐτι φιλόσοφοι παρομοίως διετύπωσαν. Οἱ ποιηταὶ ἐπίσης, οἵτινες παλαιὰς κωμωδίας ἑλληνιστὶ συνέγραψαν, τὰς αὐτὰς γνώμας εἰς τοὺς στίχους τῶν ἐπὶ σκηνῆς διεκήρυξαν, ὅπως οἱ Κράτης²⁹⁷, Χιονίδης²⁹⁸, Ἀριστοφάνης²⁹⁹, μεταξὺ δὲ αὐτῶν τὰ μάλιστα ὁ Ἀλεξίς³⁰⁰, ὅστις ἀποφθέγγεται ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι εἶναι διὰ τοῦτο ἄξιοι ἐπαίνου, ἐπειδὴ, ἐνῶ πάντων τῶν Ἑλλήνων οἱ νόμοι ὀρίζουσιν ὅπως οἱ γονεῖς συντηρῶνται ὑπὸ τῶν τέκνων αὐτῶν, παρ' Ἀθηναίους τοῦτο οἱ νόμοι δὲν ὀρίζουσι δι' ἅπαντας (τοὺς γονεῖς), εἰ μὴ μόνον δι' ἐκείνους οἵτινες τὰ τέκνα εἶχον ἐκπαιδεύσει εἰς τὰς καλὰς τέχνας. Καθ' ὅσον, ὅλα τὰ δῶρα τῆς Τύχης, ὅπως προσφέρονται, οὕτω καὶ εὐκόλως ὑπ' αὐτῆς ἀποσύρονται. Αἱ γνώσεις ὅμως αἱ συνδεδεμέναι μὲ τὸ πνεῦμα οὐδέποτε ἐκλείπουσιν, ἀλλὰ παραμένουσι σταθερῶς μέχρι τῆς τελικῆς ἐξόδου τοῦ βίου.

4. Ὅθεν, ἐγὼ μέγιστας καὶ ἀπείρους πρὸς τοὺς ἐμοὺς γονεῖς ὀφείλω καὶ ἀποδίδω εὐχαριστίας, καθ' ὅσον, τοὺς Ἀθηναίων νόμους ἐγκρίνοντες, ἐπεμελήθησαν ὅπως ἐκπαιδευθῶ εἰς μίαν τέχνην

294. Θεόφραστος ὁ Ἐρέσιος, ἀπὸ τὴν Ἑρεσσὸ τῆς Λέσβου (περ. 372-287 π.Χ.). Ὁ σπουδαιότερος μαθητὴς καὶ διάδοχος τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ Λύκειο (ἀρχικὸ ὄνομα Τύρταμος καί, κατὰ τὸν Στράβωνα, «διὰ τὸ θεσπέσιον τῆς φράσεως», ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ἐπωνόμασε Θεόφραστος). Ἐξαίρετος διδάσκαλος ἀλλὰ καὶ συγγραφεὺς πολλῶν ἐγκυκλοπαιδικῶν διατριβῶν. Βλ. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤΙΟ 5, 2, ΣΤΡΑΒΩΝΑ 17, 618, DIELS, *Theophrastea* 188. INDEMAN, J. J. A., *Studies over Theophrastus* (Diss. Amsterdam, Nijmegen, 1953).

295. Πιθανῶς παρμένο ἀπὸ τοὺς «Ἠθικοὺς χαρακτῆρες» τοῦ Θεοφράστου.

296. Ἐπίκουρος (342/1-271/0 π.Χ.). Σάμιος φιλόσοφος, ἰδρυτὴς τῆς Ἐπικουρείου Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν. Βλ. SCHMIDT, H., *Ἐπικούρου Φιλοσοφία τῆς ἡδονῆς*, μετ. Δαλέζιου Α.Γ., (Ἀθῆναι 1926), ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ, Χ., *Ἐπίκουρος* (Ἀθῆναι 1966), RIST, J. M., *Epicurus. An Introduction* (Cambridge 1972).

297. Κράτης (περ. 480-420 π.Χ.). Ἀθηναῖος ποιητὴς τῆς ἀρχαίας κωμωδίας, πού ἐνίστε συγγέεται μὲ τὸν κατὰ τι προγενέστερό του Κρατῖνο. Βλ. MEINEKE, *Fragmenta Comidarum Graecorum* (Λειψία 1860-61) 58-66 II 231-251.

298. Χιονίδης ἢ Χιονίδης. Ἀθηναῖος ποιητὴς, ὁ ἀρχαιότερος τῆς Ἀττικῆς κωμωδίας (ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ποιητικὴ* 1448a 33, ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ *Ἰππῆς*, στ. 520 κέ.). Ἐδρασε ἔτεσιν ὀκτὼ πρὸ τῶν περσικῶν, δηλαδὴ περὶ τὸ 487/6. Ἔργα του δὲν σώζονται.

299. Ἀριστοφάνης, ὁ Κυδαθηναῖος. Ὁ κατ' ἐξοχὴν ποιητὴς τῆς κωμωδίας (περ. 445-385 π.Χ.). Βλ. COUAT, A., *Aristophane et l'ancienne comédie attique* (Paris 1903), SCHMIDT W., - STAHLIN O., *Geschichte der Griechischen Literatur* (München 1946) 174 κέ. DOVER, K. J., *Aristophanic Comedies* (Berkeley-Los Angeles 1972) μετ. Κακριδῆ, Φ.Ι., *Ἡ κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη* (Ἀθῆναι 1981).

300. Ἀλεξίς, ὁ κωμικός, ἐκ Θουρίων τῆς Κάτω Ἰταλίας (περ. 372-270 π.Χ.). Ὁ σπουδαιότερος Ἀθηναῖος ποιητὴς τῆς μέσης κωμωδίας, ἔζησε περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια καὶ πέθανε μέσα στὸ θέατρο, τὴν ὥρα πού τὸν στεφάνωναν γιὰ τὴ νίκη. Πολλὰ ἔργα του εἶχαν μεταφραστεῖ στὰ λατινικά. Βλ. MEINEKE, *Fragmenta Comidarum Graecorum* (Λειψία 1860-61) III 382.

καὶ δὴ εἰς αὐτὴν ἢ ὁποία δὲν δύναται νὰ θεωρῇται ὡς ὠλοκληρωμένη ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς ἐγκυκλίου παιδείας εἰς πάντα κλάδον μαθήσεως³⁰¹. Ἀφοῦ λοιπόν, τόσον διὰ τῆς τῶν γονέων φροντίδος ὅσον καὶ διὰ τῆς τῶν προγυμναστῶν διδασχῆς, ἠῤῃξῃσα τὸν πλοῦτον τῶν γνώσεών μου εἰς θέματα λογοτεχνίας καὶ τέχνης, ἐντροφῶν καὶ εἰς τὰ περὶ αὐτῶν συγγράμματα, ἐφωδίασα τὸ πνεῦμα δι' ἐκείνων τῶν ἀποκτημάτων, τῶν ὁποίων οὗτος εἶναι ὁ ὑπέρτατος καρπός: οὐδεμία πρὸς ἀπόκτησιν πλειόνων νὰ ὑπάρχῃ ἀνάγκη καὶ ἡ περιουσία νὰ συνίσταται κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸ μὴ ἐπιθυμεῖν τὸν ὑλικὸν πλοῦτον. Ἄλλ' ἴσως τινές, ταῦτα μηδαμινὰ θεωροῦντες, φρονοῦσιν ὅτι σοφοὶ εἶναι ἐκεῖνοι, οἵτινες κατέχουσι πλοῦτον ἐν ἀφθονίᾳ. Ὅθεν οἱ πλείονες πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν κατατείνουντες, μὲ θρασυτητα ἐγίναν καὶ πλούσιοι καὶ διάσημοι.

5. Ἐγὼ ὁμως, Καῖσαρ, δὲν ἀπέβλεψα εἰς πλουτισμὸν διὰ τῆς τέχνης μου, ἀλλὰ μᾶλλον πενιχρότητα μετὰ καλῆς φήμης ἢ ἀφθονίαν μετὰ κακοφημίας ἐθεώρησα ἀκολουθητέαν. Οὕτως, ἡ διασημότης ὀλίγον μὲ ἠκολούθησεν. Ἄλλ' ἐν τούτοις, μετὰ τὴν δημοσίευσιν αὐτῶν τῶν βιβλίων, ὅπως ἐλπίζω, ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς μεταγενέστερους θὰ εἶμαι γνωστός³⁰². Οὕτε εἶναι πρὸς ἀπορίαν ὅτι οὕτω παραμένω εἰς τοὺς περισσοτέρους ἄγνωστος. Ἄλλοι ἀρχιτέκτονες ζητοῦσι καὶ ἐρίζουσι, ἵνα ἀρχιτεκτονήσωσι (πρὸς ἀπόκτησιν παραγγελιῶν)· ἐγὼ, ἀντιθέτως, ἀκολουθῶ τῶν διδασκάλων μου τὴν παράδοσιν: ἀναζητούμενος καὶ ὄχι ἀναζητῶν δέον ν' ἀποδέχεται τις ἔργου ἐπιμέλειαν· διότι, ἐὰν κανεὶς ζητῇ νὰ ἀναλάβῃ ἔργον ὑποπτον, ἡ φυσικὴ χροιά τοῦ προσώπου του μεταβάλλεται ἀπὸ τὴν αἰσχύνην. Καθ' ὅσον οἱ προσφέροντες εὐνοίαν περιστοιχίζονται (ἀπὸ τοὺς ζητοῦντας τὴν εὐνοίαν) οὐχὶ οἱ δεχόμενοι. Διότι, ἐὰν εἰς τινα ζητηθῇ νὰ ἀναλάβῃ δαπάνας ἐκ τῆς περιουσίας του, τί θέλομεν πιστεύσει ὅτι θὰ ὑποπτευθῇ οὗτος, ἐὰν τῷ ζητηθῇ νὰ ἀναθέσῃ (τὴν ἐργασίαν) εἰς εὐνοοῦμενον αἰτοῦντα, εἰ μὴ ὅτι θὰ κρίνῃ ὅτι θὰ ἐνεργήσῃ πρὸς χάριν ἀρπαγῆς καὶ κέρδους τοῦ αἰτοῦντος;

6. Διὰ τοῦτο οἱ πρόγονοι ἡμῶν, κατὰ πρῶτον, ἀνέθετον τὸ ἔργον εἰς ἀρχιτέκτονας ἐγκεκριμέ-

301. ... *quae non potest esse probata sine litteratura encyclopie doctrinarum omnium disciplina*. Ὁ Βιτρούβιος ἀναφέρεται εἰς τὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα γενικῆς παιδείας τῶν Ῥωμαίων, ποὺ εἶχαν παραλάβει ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας. Ἐπρόκειτο γὰρ ἓνα πλῆρες σύστημα ποὺ περιλάμβανε «ὥς ἐν κύκλῳ», τὴ γενικὴ μόρφωση στὶς τέχνες καὶ τὶς ἐπιστῆμες καὶ προοριζόταν γὰρ τὰ τέκνα τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν πρὶν αὐτὰ εἰσελθοῦν στὸν κοινωνικὸ βίον. Ἐπρόκειτο γὰρ σύστημα ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ὀνομάζομε σήμερα γενικὴ ἐκπαίδευση. Εἰδικὰ συγγράμματα περιλάμβαναν τὰ «ἐγκύκλια παιδεύματα» ἢ «μαθήματα». Ὁ Σπεύσιππος, μαθητὴς τοῦ Πλάτωνα, θεωρεῖται ὁ πρῶτος συντάκτης παρόμοιου συγγράμματος, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης τὰ διδακτικὰ συγγράμματα ποὺ χρησιμοποιοῦσε στὴ Σχολή του, ὀνόμαζε «ἐγκύκλια φιλοσοφήματα» ἢ ἀπλῶς «ἐγκύκλια». Στούς Ῥωμαίους ὁ ὅρος «ἐγκύκλιος παιδεία» συμπτύσσεται σὲ «ἐγκυκλοπαιδεία». Ἐτσι ὁ ΠΛΙΝΙΟΣ (*Hist. Nat.*, Praef.), λέγει ὅτι τὸ σύγγραμμά του ἐξετάζει ὅλα τὰ θέματα τῆς ἐγκύκλιας παιδείας τῶν Ἑλλήνων: *Jam omnia attingenda quae Graeci τῆς ἐγκυκλοπαιδείας vocant*. Παρομοίως καὶ ὁ ΚΟΥΪΝΤΙΑΝΟΣ (*Institutio Oratoria* 1, 10) ὁρίζει ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν εἰδίκευση ὁ μαθητεύων πρὲς νὰ διδασκῇ αὐτὸ ποὺ οἱ Ἕλληνες ὀνομάζουν ἐγκύκλιο παιδεία: *ut efficiatur orbis ille doctrinae quam Graeci ἐγκυκλοπαιδείαν vocant*. Κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἡ ἐγκύκλιος παιδεία ὀνομαζόταν στὴ Δύση *artes liberales*, αἱ ἐλευθέραι τέχναι, ποὺ ἦσαν ἑπτὰ: ἡ γραμματικὴ, ἡ διαλεκτικὴ, ἡ ρητορικὴ, ἡ γεωμετρία, ἡ ἀστρολογία, ἡ ἀριθμητικὴ καὶ ἡ μουσικὴ. Ὁ Βιτρούβιος ἀπαριθμεῖ τὰ ἀπαραίτητα κεφάλαια τῆς γενικῆς παιδείας τοῦ ἀρχιτέκτονα στὸ I, 1, 4. Βλέπε δική μας Εἰσαγωγή, σ. 6.

302. Πόσο δίκαιο εἶχε ὁ Βιτρούβιος νὰ ἀποβλέπει στὴν ὑστεροφημία μὲ τὸ σύγγραμμά του: Εἶναι τὸ μόνο ἀρχαῖο σύγγραμμα ἀρχιτεκτονικῆς ποὺ ἔφτασε ὡς τὴ σημερινὴ ἐποχὴ, ἀναζωογονώντας, στὸ πέρασμά του, τοὺς αἰῶνες τῆς Ἀναγέννησης.

νους βάσει τοῦ γένους, κατόπιν ἐπληροφοροῦντο ἐὰν οὗτοι ἔσχον ἐντιμον διαπαιδαγώγησιν, κρίνοντας ὅτι μὲ τὴν ἔμφυτον αἰδημοσύνην³⁰³ καὶ ὄχι τὴν ἰταμὴν ἀναίδειαν δέον ὅπως συμβάλλεται τις. Αὐτοὶ δὲ οἱ θεράποντες τῶν καλῶν τεχνῶν δὲν ἐξεπαίδευον εἰ μὴ μόνον τὰ τέκνα ἢ τοὺς συγγενεῖς αὐτῶν, καθιστῶντες αὐτοὺς ἄνδρας ἀγαθοῦς, εἰς τοὺς ὁποίους θὰ διετίθεντο κοινὰ τοσούτων ἔργων ἄνευ ἐνδοιασμοῦ.

Ἐν τούτοις, ὅταν ἀντιλαμβάνωμαι ὅτι ἀπαιδευτοὶ καὶ ἄπειροι μίαν τοιαύτης μεγαλοπρεπείας τέχνην³⁰⁴ ἐπιπολαίως χειρίζονται, ὥς καὶ ἐκεῖνοι οἵτινες δὲν ἔχουσι γνῶσιν ὄχι μόνον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀλλὰ οὐδεμιᾶς κατασκευῆς, δὲν δύναμαι εἰ μὴ νὰ ἐπαινέσω ἐκείνους τοὺς ἰδιοκτήτας οἵτινες, πεποιθότες εἰς τὴν παιδείαν τῶν, οἰκοδομοῦσι δι' ἑαυτῶν (δι' ἰδίων σχεδίων), κρίνοντας οὕτω: ἐὰν εἰς ἀπείρους δέον νὰ ἐμπιστευθῇ τις, τότε ἀξιοπιστώτεροι εἶναι οἱ ἴδιοι μᾶλλον παρὰ οἱ ἄλλοι, ἵνα καταναλωθῇ κατὰ τὴν βούλησιν τῶν τὸ ποσὸν ὅπερ διέθεσαν καὶ ὄχι κατὰ τὴν θέλησιν τοῦ ἄλλου (τοῦ ξένου).

7. Ὡσαύτως οὐδεὶς διανοεῖται νὰ ἐφαρμόσῃ οἴκοι ἄλλην τέχνην, ὅπως τὴν ὑποδηματοποιίαν ἢ τὴν ἐριουργικήν, ἢ τόσα ἄλλα, πολὺ εὐκολώτερα, ἐξαιρέσει τῆς ἀρχιτεκτονικῆς· τοῦτο δὲ διότι ἄτομα ἅτινα τὴν ἐφαρμόζουσι, ψευδῶς ὀνομάζονται ἀρχιτέκτονες καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς πραγματικῆς προπαιδείας τῶν³⁰⁵. Διὰ ταῦτα, σύστημα ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῶν μεθόδων τῆς ἐθεώρησα πρέπον

303. Ὁ GRANGER, (*op. cit.*, 8, σημ. 1) παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἰδεῶδες τοῦ Ρωμαίου κυρίου (*gentleman*), τοῦ *ingenuus*, ἀπαιτοῦσε μετριοφροσύνη καὶ βρισκόταν πλησιέστερα πρὸς τὸ χριστιανικὸ ἰδεῶδες παρὰ πρὸς τὸ ἰδεῶδες τῶν στωικῶν πού, σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ἔκλιναν πρὸς μιὰ κυνικὴ περιφρόνηση τῆς εὐπρέπειας.

304. *Tantae disciplinae magnitudinem iactari* = μίαν τοιαύτης μεγαλοπρεπείας τέχνην ἐπιπολαίως χειρίζονται. Πραγματικά, πόσο λιγότεροι ἀπ' ὅ,τι νομίζεται, μποροῦν ν' ἀντιληφθοῦν τὸ μεγαλεῖο τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς!

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, συγκρινόμενη μὲ τίς ἄλλες ὀπτικές τέχνες, περιέχει ἀπέραντα πλούτη θεωρίας, πού ἀποτελοῦν τὸ ἓνα σκέλος ἀπὸ τὰ δύο πού τὴ στηρίζουν. Τὸ ἄλλο εἶναι ἡ δημιουργικὴ πράξη, δηλαδὴ ἡ καλλιτεχνικὴ διαδικασία πού ἀρχίζει μὲ τὴν ἐμπνευση, τὴν ἀρχικὴ σύλληψη, καὶ καταλήγει στὴν ὁλοκληρωμένη σύνθεση, καθοδηγημένη στὴ διαδρομὴ ἀπὸ ὅσα θεωρητικὰ καὶ τεχνικὰ στοιχεῖα τῆς εἶναι ἀπαραίτητα, ἀσχέτως ἂν ἡ διεργασία αὐτὴ διενεργεῖται κατὰ τρόπον διαλεκτικὸν ὅσο κρίνονται τὰ θεωρητικὰ στοιχεῖα, μὴ διαλεκτικὸν δὲ ὅσο ζυγίζονται τὰ καλλιτεχνικά. Ἡ παρουσία τοῦ θεωρητικοῦ αὐτοῦ σκέλους μέσα στὴν ἐννοια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι δικαιολογημένη καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι τέχνη ἀφηρημένη. Τὸ σκέλος αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει μίαν πλήρη ἁρμονία μεταξὺ τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς μὲ ἀπαρασάλευτους νόμους συντεταγμένης φύσεως τῆς οἰκουμένης, ἡ ὁποία προσφέρεται γιὰ θεώρηση σὲ ὅσους μποροῦν νὰ τὴ διαβάσουν· εἶναι, ὥς ἐκ τούτου, ἓνα ἀπαραίτητο καὶ ἀναντικατάστατο μέρος τοῦ ὁλοκληρωμένου «θεωρητικο-καλλιτεχνικοῦ ζεύγματος» πού ἀποδίδει τὴν ὕστατη φυσιογνωμία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἡ συνύπαρξη τῆς θεωρίας μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐμπνευση, κατὰ τὸ στάδιο τῆς δημιουργίας τοῦ ἔργου τέχνης στηρίζει τὴ διαδικασία τῆς συνθέσεως. Ἡ ἀντίληψη ὁμως ἀπὸ τὸν δέκτη θεατὴ τῆς καλλιτεχνικῆς φυσιογνωμίας τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου δὲν εἶναι ἐφικτὴ παρὰ μόνον κατὰ τρόπον ἀποκαλυπτικὸν καὶ ἄμεσο· αὐτὸ συμβαίνει γιὰ κάθε ἔργο τέχνης, μέσω τῆς καλλιτεχνικῆς συγκίνησης. Ἐὰν ὁμως ζητηθεῖ νὰ διατυπωθεῖ ἡ θεωρητικὴ ἀνάλυση πού θὰ ἀποκαλύψει τὸ πνεῦμα τοῦ ἔργου καὶ θὰ δικαιολογήσῃ τὴ συνθετικὴ πορεία του, τότε τὴν ὅλη πρωτοβουλία ἀναλαμβάνει μόνη ἡ θεωρία στὴν εὐρεία τῆς ἐννοια, γιὰτὶ μόνον αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐνεργήσῃ ἀναλυτικά!

Εἶναι δυστυχῶς ἀληθινὸ ὅτι ἡ ἄγνοια ἢ ἡ δυσ-ἀντίληψη τῆς θεωρητικῆς πλευρᾶς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀφηρημένη ὕψη τῆς καλλιτεχνικῆς τῆς φυσιογνωμίας εἶναι οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους πλεῖστοι ἄνθρωποι δυσκολεύονται νὰ κατανοήσουν καὶ νὰ ἀπολαύσουν τὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο, ἀκόμη καὶ ἀρκετοὶ ἀπὸ ἐκείνους πού ἔχουν «διαφέρον» πρὸς τοῦτο.

305. Δυστυχῶς ἰσχύει καὶ σήμερα, σὲ κλίμακα καταστροφικὴ καὶ μὲ τὴν εὐλογία τῶν ὑπεύθυνων κυβερνήσεων, σὲ ὅλη τὴν ὑφήλιο.

ὅπως ἐπιμελέστατα συντάξω, ἐκτιμῶν ὅτι θὰ ἦτο δῶρον δι' ὅλους (διὰ ὅλον τὸν κόσμον) γενικῶς ὄχι δυσάρεστον. Οὕτως, ἐπειδὴ εἰς τὸ πέμπτον βιβλίον περὶ τῆς καταλληλότητος τῶν δημοσίων κτηρίων ἐπραγματεύθην, εἰς τὸν παρόντα τόμον θὰ ἐξηγήσω τὰς περὶ ἰδιωτικῶν κτηρίων θεωρίας καὶ τὴν προσαρμογὴν τῶν ἀναλογιῶν αὐτῶν.

Προοίμιον Ἑβδομον

1. Οἱ παλαιότεροι καθιέρωσαν ἐν σοφίᾳ καὶ ἐν πρακτικῇ ἀντιλήψει, ὅπως διὰ τῆς διηγήσεως τῶν ἀπομνημονευμάτων των μεταβιβάζονται εἰς τοὺς ἐπιγιννομένους τὰ προϊόντα τῶν σκέψεων, ὥστε ταῦτα νὰ μὴ ἀφανισθῶσιν, ἀλλ' ἐξελισσόμενα ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, ἐκδεδομένα εἰς τόμους σταδιακῶς³⁰⁶, νὰ καταλήξωσι, μετὰ παρέλευσιν χρόνου μακροῦ, εἰς τὴν ἀπωτάτην τῶν θεωριῶν ἐκλέπτυνσιν³⁰⁷. Ὡς ἐκ τούτου, ὄχι μετρίας ἀλλὰ ἀπείρους εὐχαριστίας ὀφείλομεν εἰς αὐτοὺς, διότι δὲν ἀπέφυγον ἐν ζηλοφθονῇ σιωπῇ ἀλλὰ ἔλαβον πρόνοιαν διὰ τὴν μεταβίβασιν γραπτῶς τῶν πάσης φύσεως ἀντιλήψεων των.

2. Διότι, ἐὰν δὲν εἶχον οὕτω πράξει, δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ποῖα γεγονότα ἐν Τροίᾳ διεπράχθησαν³⁰⁸, ἢ ποῖα κατορθώματα ὁ Κροῖσος³⁰⁹, ὁ Ἀλέξανδρος³¹⁰, ὁ Δαρεῖος³¹¹ καὶ οἱ λοιποὶ βασιλεῖς εἶχον ἐπιτελέσει καὶ τίνι τρόπῳ, οὐδὲ τί ὁ Θαλῆς³¹², ὁ Δημόκριτος³¹³, ὁ Ἀναξαγό-

306. *Voluminibus edita gradatim* = Ἐκδεδομένα εἰς τόμους σταδιακῶς. Ἐνα παρόμοιο πρότυπο εἶναι δυνατό νὰ ἀκολουθήσῃ καὶ ὁ Βιτρούβιος, καὶ τὸ σύγγραμμά του νὰ εἶναι προϊόν μακρᾶς ἀφοσίωσης.

307. ... *ad summam doctrinarum subtilitatem* = εἰς τὴν ἀπωτάτην τῶν θεωριῶν ἐκλέπτυνσιν ἐννοεῖ τὸ ὑψιστὸ σημεῖο ἀκριβείας τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων. Τοῦτο ἐκπληροῖ κάθε σημαντικὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο γιὰ τὴν ἐποχὴ του, συγκεντρώνοντας ὅλα τὰ περασμένα καὶ συμπληρώνοντάς τα μὲ κάθε τι νέον. Τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ ὑπερκερασθεῖ ἀργότερα ἀπὸ ἄλλο νεώτερο πού θὰ περιλαμβάνει πάλι γιὰ τὴν ἐποχὴ του «τὴν ἀπωτάτην τῶν θεωριῶν ἐκλέπτυνσιν».

308. Ἀπὸ ποῦ θὰ γινώριζε ὁ μορφωμένος Ρωμαῖος πολίτης τῶν μέσων τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., καὶ στὴν περίπτωσή μας ὁ Β., τὰ περὶ Τροίας; Τόσα ἑλληνικὰ μᾶλλον δὲν ἐγινώριζε ὥστε νὰ διαβάσῃ Ὅμηρο. Οἱ μεγάλοι Ρωμαῖοι συγγραφεῖς, οἱ λίγο προγενέστεροι καὶ οἱ σύγχρονοί του, ἦταν (μὲ σειρὰ χρόνου γεννήσεως): Ἐννίος (329-169 π.Χ.), Ἀκκιος (170-86 π.Χ.), Οὐάρρων (116-27 π.Χ.), Κικέρων (106-43 π.Χ.), Ἰούλιος Καῖσαρ (100-44 π.Χ.), Λουκρήτιος (94-55 π.Χ.), Κάτουλλος (87-54 π.Χ.), Βιργίλιος (71-19 π.Χ.), Ὀράτιος (65-8 π.Χ.), Τίτος Λίβιος (59 π.Χ.-17 μ.Χ.). Βλέπε ROSE H.J., *A Handbook of Latin Literature. From the Earliest Times to the Death of St Augustine* (London 1967), ἑλληνικὴ μετ. Γρολλίου, Κ.Χ., *Ἱστορία τῆς Λατινικῆς Λογοτεχνίας* I-II (Ἀθήνα 1980).

309. Κροῖσος. Τελευταῖος βασιλεὺς τῆς Λυδίας (6ος αἰ. π.Χ.). Γνωστός γιὰ τὸν ἀμύθητο πλοῦτο του καὶ τὴ θυμώση πρόρρηση τοῦ Σόλωνος *μηδένα πρὸ τοῦ τέλους μακάριζε!*

310. Ἀλέξανδρος. Βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων, ὁ ἐπονομαζόμενος Μέγας (356-323 π.Χ.).

311. Δαρεῖος, ὁ τρίτος, τελευταῖος βασιλεὺς τοῦ περσικοῦ κράτους. Ἀνῆλθε στὸν θρόνο τὸ 336, τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο, καὶ δολοφονήθηκε τὸ 331, κατὰ τὴ φυγὴ του, μετὰ τὴ μάχη στὰ Γαυγάμηλα.

312. Θαλῆς ὁ Μιλήσιος (περ. 643-548 π.Χ.). Γεωμέτρης, ἀστρονόμος καὶ φιλόσοφος. Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς σοφούς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Θεμελιωτὴς τῆς γεωμετρίας «ὡς θεωρητικῆς λογικῆς ἐνασχολήσεως μὲ ἀποδείξεις» καὶ ἱδρυτὴς τῆς Ἰωνικῆς φυσικῆς φιλοσοφίας.

313. Δημόκριτος ὁ Ἀβδηρίτης (περ. 460-380/370 π.Χ.). Φιλόσοφος καὶ φυσιοδίφης, θεμελιωτὴς τῆς ἀτομικῆς θεωρίας. Κατ' αὐτὸν, τὴ μέγιστη εὐτυχία παρέχει στὸν ἄνθρωπο ἡ γνώση· βλ. BAILEY, C., *The Greek Atomists and Epicurus* (Oxford 1928, 1964). Γιὰ τὸν Δημόκριτο γενικὰ καὶ τὶς σύγχρονες σπουδὲς τῆς φιλοσοφίας του βλ. Λ.Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, «Οἱ σπουδὲς Δημοκρίτου σήμερα», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, Ξάνθη 6-9.10.1983. τ. Α', Ξάνθη 1984, 49-66 (ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία: 60-66).

ρας³¹⁴, ὁ Ξενοφάνης³¹⁵ καὶ οἱ λοιποὶ φιλόσοφοι³¹⁶ ἐπίστευσαν περὶ τῆς τῶν πραγμάτων φύσεως, οὐδὲ θὰ ἦτο γνωστὸν ποίους κανόνες ὁ Σωκράτης³¹⁷, ὁ Πλάτων³¹⁸, ὁ Ἀριστοτέλης³¹⁹, ὁ Ζήνων³²⁰, ὁ Ἐπίκουρος³²¹ καὶ οἱ λοιποὶ φιλόσοφοι διὰ τὴν τῶν ἀνθρώπων διαγωγὴν καθώρισαν, ἐφ' ὅσον οἱ παλαιοί, ἐν συλλογαῖς διδασκῶν, δὲν εἶχον διὰ συγγραμμάτων μεταφέρει εἰς τοὺς μεταγενέστερους τὴν μνήμην ἀπάντων.

3. Ὅθεν, ὅπως πρὸς αὐτοὺς ὀφείλονται χάριτες, ἀντιθέτως, πρὸς ἐκείνους οἵτινες, κατακλύπτοντες τὰ γραπτὰ αὐτῶν, προβάλλουσι ταῦτα ὡς ἰδικὰ τῶν, ὀφείλεται ψόγος· ἐκεῖνοι δὲ τῶν συγγραφέων, οἵτινες δὲν ἐρείδονται εἰς τοὺς ἰδίους λογισμούς, ἀλλὰ διὰ πράξεων φθονερῶν ἀρπάζοντες τὰ τῶν ἄλλων δοξάζονται, δέον ὅπως ὄχι μόνον ἐπιτιμηθῶσιν, ἀλλὰ εἰς τιμωρίαν, ὡς ἔχοντες διαβιώσει ἀνοσίως, καταδικασθῶσιν. Πράγματι ἀναφέρεται ὅτι αἱ τοιαῦται πράξεις ἐτιμωρήθησαν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων μετὰ πολλῆς προσοχῆς· καὶ δὲν εἶναι ἄτοπον νὰ ἀναφέρω τὰ ἀποτελέσματα τῶν τοιούτων κρίσεων, καθ' ὃν τρόπον παρεδόθησαν εἰς ἡμᾶς.

4. Οἱ Ἀτταλίδαι βασιλεῖς³²², ἐκ τῶν μεγάλων τῆς λογοτεχνίας θελγήτρων παρορμώμενοι, ἐξοχὸν βιβλιοθήκην εἰς Πέργαμον³²³ πρὸς κοινὴν τέρψιν ἐγκαθίδρυσαν· τότε ὁμοίως ὁ Πτολεμαῖος, ἐξ ἀπείρου ζηλοφθονίας κινούμενος καὶ πνεύματος πλεονεξίας μετὰ προσπαθείας οὐχὶ μικροτέρας ἔσπευσε νὰ ἐγκαταστήσῃ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παρομοίαν³²⁴. Ὅταν δὲ μετὰ περισσοῦς ἐπιμελείας

314. Ἀναξαγόρας ὁ Κλαζομένιος (περ. 500/496-428 π.Χ.). Μεταφύτευσε τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ πατρίδα τῆς στῆν Ἀθήνα. Ἐξῆσε τριάντα χρόνια σὲ στενὴ φιλία μὲ τὸν Περικλῆ.

315. Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος (περ. 570-460; π.Χ.). Ποιητὴς, θεολόγος καὶ φιλόσοφος. Ἡ θεωρία του γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου καὶ τοῦ θεοῦ ἔκανε μερικοὺς νὰ τὸν θεωροῦν ὡς τὸν πρῶτο θεωρητικὸ μονοθεϊστὴ (βλ. JAEGER, W., *Die Theologie der frühen griechischen Denker* (Darmstadt 1964).

316. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τοὺς προσωκρατικοὺς φυσιολόγους φιλοσόφους τῆς Ἰωνίας, ὀνομάζει ὁ Βιτρούβιος «φυσικοὺς» = *physici*. Τὶς γνώσεις αὐτὲς πιθανὸν νὰ ἀρύεται ὁ Βιτρούβιος ἀπὸ τὰ *commentarii* (= ἐγχειρίδια ἱστορίας) καὶ ἀπὸ συλλογὲς γνωμικῶν τῶν διαφόρων προσωπικοτήτων, ὅπως τοῦ ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ οἱ *Ἠθικοὶ χαρακτῆρες*.

317. Βλέπε Προοίμιον III, σημ. 260.

318. Πλάτων ὁ Ἀθηναῖος (427-347). Ὁ κορυφαῖος φιλόσοφος, ἰδρυτὴς τῆς Ἀκαδημίας, τῆς σχολῆς του στὸ ἄλσος τοῦ ἥρωα Ἀκάδημου.

319. Ἀριστοτέλης ὁ Σταγειρίτης (384-322). Ὁ μέγιστος μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος καὶ ἰδρυτὴς τοῦ Λυκείου, τῆς σχολῆς του κοντὰ στὸν Λυκαβηττό.

320. Ζήνων ὁ Κιτιεύς, γιὸς τοῦ Μνασέου ἢ Δαμέου, ἀπὸ τὸ Κίτιον τῆς Κύπρου (333/32-262). Φιλόσοφος, ἰδρυτὴς τῆς Στωικῆς Σχολῆς. Βλ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΣ, Χ., *Κριτικὴ τῶν θεμελιωδῶν δοξῶν τῆς Στωικῆς Φιλοσοφίας* (Ἀθῆναι 1909), POHLENZ, M., *Stoa und Stoiker* (Goettingen 1950), LONG, A.A., (ed.), *Problems in Stoicism* (London 1971).

321. Ἐπίκουρος. Βλ. Προοίμ. VI σημ. 296.

322. Ἀτταλίδαι βασιλεῖς (280-133). Ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ (C 563) τοὺς ὀνομάζει ἀτταλικούς. Ἡγεμόνες τῆς Περγάμου, ἐκ τῶν ὁποίων τρεῖς μὲ τὸ ὄνομα Ἀτταλος — ὁ Β' ἱδρυσε τὴ Στοὰ τοῦ Ἀττάλου στὰ ΒΔ. τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν — καὶ δύο μὲ τὸ ὄνομα Εὐμένης — ὁ Β' ἱδρυσε τὴν ὁμώνυμη στοὰ τοῦ Εὐμένους, στὰ Ν. τῆς Ἀκρόπολης, καὶ τὸν περίφημο βωμὸ τῆς Περγάμου.

323. Τὴ βιβλιοθήκη ἀνίδρυσαν οἱ Εὐμένης ὁ Α' (263-241), Ἀτταλος ὁ Α' (241-197) καὶ Εὐμένης ὁ Β' (197-159), ὁ ὁποῖος κατασκεύασε καὶ τὸ ἀντίστοιχο κτήριο (βλ. HANSEN, E.V., *The Attalids of Pergamon*, Ithaca, London 1971).

324. Πτολεμαῖος ὁ Φιλάделφος (285-246) καὶ ὁ διάδοχός του Εὐεργέτης (246-221) κατασκεύασαν δύο μεγάλα κτήρια βιβλιοθηκῶν. Ὁ PERRAULT (*op. cit.*, 1684, 230, σημ. 1) προφανῶς παίρνοντας τὴν πληροφορία του ἀπὸ

τὴν ἀπεπεράτωσεν, ἐθεώρησεν ὅτι τοῦτο δὲν θὰ ἦτο ἀρκοῦν, εἰ μὴ ἂν ἐπηύξανε κατασπείρων ταύτην διὰ προσθηκῶν. Οὕτω, πρὸς τιμὴν τῶν Μουσῶν καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀγῶνας ἱδρυσεν, καί, ὡς εἴθισται παρ' ἀθληταῖς, οὕτω καὶ διὰ τοὺς ἐκ τῶν γνωστῶν συγγραφέων νικητάς, βραβεῖα καὶ τιμὰς καθιέρωσε.

5. Τῶν πραγμάτων οὕτω κατεστημένων καὶ τῶν ἀγώνων ὄντων ἐπὶ θύραις, λόγιοι κριταὶ οἵτινες θὰ ἀπεφαίνοντο περὶ τούτων ἔδει νὰ ἐπιλεγῶσιν. Ὁ βασιλεὺς³²⁵, ἀφοῦ ἤδη εἶχεν ἐπιλέξει ἐκ τῆς πόλεως ἑξ (προσωπικότητας) καὶ δὲν ἀνεύρισκεν ταχέως ἑβδομον κατάλληλον, ἀπετάθη εἰς τοὺς ὑπευθύνους τῆς βιβλιοθήκης, ἐρωτῶν ἂν ἐγνώριζόν τινα παρεσκευασμένον πρὸς τοῦτο. Τότε ἐκεῖνοι τῷ ἀνέφερον Ἀριστοφάνη³²⁶ τινά, ὅστις μετὰ πλείστου ζήλου καὶ πλείστης ἐπιμελείας καθημερινῶς ὄλα τὰ βιβλία συστηματικῶς ἀνεγίνωσκεν. Ὅθεν, κατὰ τὴν συγκέντρωσιν διὰ τοὺς ἀγῶνας, ὁπότε διακεκριμέναι θέσεις εἰς τοὺς κριτάς εἶχον κατανεμηθῇ, μετὰ τῶν ἄλλων ὁ Ἀριστοφάνης κληθεὶς εἰς τὸν ὑποδειχθέντα τόπον ἔλαβε θέσιν.

6. Τῆς πρώτης τῆς ποιητῶν σειρᾶς πρὸς διαγωνισμόν εἰσαχθείσης, ἐνῶ ἀπηγγέλλοντο τὰ ἔργα αὐτῶν, ὁ λαὸς σύσσωμος δι' ἐκδηλώσεων προέτρεπε τοὺς κριτάς τί νὰ προκρίνωσι. Ὅταν λοιπὸν ἕκαστος πρὸς γνωμάτευσιν ἐκλήθη, οἱ ἑξ, ὁμοφωνοῦντες, εἰς ὃν παρετήρησαν ὅτι μάλιστα εἰς τὸ πλῆθος ἤρесе τὸ πρῶτον βραβεῖον ἀπένειμαν καὶ εἰς τὸν ἐπόμενον τὸ δεῦτερον. Ὁ Ἀριστοφάνης ὅμως, ὅτε ἐκλήθη νὰ γνωματεύσῃ, ὑπέδειξε νὰ ἀναγορευθῇ πρῶτος ἐκεῖνος, ὅστις ἐλάχιστα εἰς τὸν λαὸν εἶχεν ἀρέσει.

7. Ὅταν δὲ ὁ βασιλεὺς καὶ τὸ σύνολον τῆς ὁμηγύρεως σφοδρῶς ἠγανάκτησαν, ἠγέρθη (ὁ Ἀριστοφάνης) καὶ κατόπιν αἰτήσεως τῷ ἐπετράπη νὰ ὁμιλήσῃ. Οὕτω, σιγῆς γενομένης, ἐξήγησεν ὅτι εἷς ἐξ ὄλων εἶναι ποιητής, ὅτι οἱ λοιποὶ ξένους στίχους ἀπήγγειλαν· ὅτι πρέπει οἱ κριταὶ ὄχι λογοκλοπὴν ἀλλὰ γνήσια ἔργα νὰ ἐγκρίνωσι. Τοῦ λαοῦ ἀποροῦντος καὶ τοῦ βασιλέως ἀμφιβάλλοντος, ἐμπιστευόμενος τὴν μνήμην του (ὁ Ἀριστοφάνης) ἐξήγαγεν ἑξ ὠρισμένων ἀρμαρίων³²⁷ πάμπολλα βιβλία καί, πρὸς τὰ ἀπαγγεληθέντα ταῦτα συγκρίνων, ὑπεχρέωσε τοὺς λογοκλόπους ὅπως οἱ ἴδιοι ὁμολογήσωσι. Ὅθεν ὁ βασιλεὺς διέταξεν ὅπως δικασθῶσι διὰ κλοπὴν καί, καταδικασθέντας, ἀπέπεμψεν αὐτοὺς ἐπονειδίστως, τὸν δὲ Ἀριστοφάνη διὰ πλείστων δωρεῶν ἐπεβράβευσε καὶ προϊστάμενον τῆς βιβλιοθήκης διώρισεν³²⁸.

τὸν Α. GELLIIUS (7.17.3), ἀναφέρει ὅτι ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Περγάμου εἶχε 200.000 βιβλία καὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας 700.000· ὅτι οἱ Πτολεμαῖοι ἀγόραζαν σὲ ὅποιαδήποτε τιμὴ ὅποιο βιβλίον τοὺς προσφερόταν· ὅτι ἄσχημα βιβλία προσφέρονταν μὲ τίτλο σπουδαίου συγγραφέα, ὥστε νὰ ἀγορασθοῦν (βλ. CALLMER, CHR., «Antike Bibliotheken», *Acta Instituti Romani Regni Sueciae* 10. *Opusc. arch.* 3, 1944, 145-193).

325. Λόγω τῆς χρονικῆς συνύπαρξης μὲ τὸν Ἀριστοφάνη τὸν Βυζάντιο (σημ. 20) θὰ πρόκειται γιὰ τὸν Πτολεμαῖο τὸν Εὐεργέτη (247-221) ἢ τὸν Πτολεμαῖο τὸν (κατ' εὐφημισμὸν) Φιλοπάτορα (221-204), ἢ τὸν Πτολεμαῖο τὸν Ἐπιφανή (204-181).

326. Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος (257-180 π.Χ.). Γραμματικός (βλ. σημ. 328).

327. Ἀρμάρι — ἀπὸ τὸ λατινικὸν *armarium* (ΚΡΙΑΡΑ, ΕΜ., *Λεξ. Μεσ. Ἑλλ. Δημ. Γραμματείας*) = ντουλάπι. Τὸ Μέγα Ἑτυμολογικόν (146 56) θεωρεῖ τὴ λέξιν ἀρμάριον ὡς παραφθορὰ τοῦ ἐρμάριον. Ἐρμάριον ἐκ τοῦ Ἑρμαῖ, διάκενο μὲ θύρες. Ο GRANGER (*op. cit.* II 55, σημ. 4) ἐπισημαίνει ὅτι *armarium* εἶναι κόγχη ἐντὸς τοίχου βιβλιοθήκης, ὅπως στὴν ἀρχαία βιβλιοθήκη τῆς πόλεως Timgad.

328. Κατὰ τὸν Η. GÄRTNER ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Γραμματικὸς διαδέχτηκε τὸν Ἐρατοσθένη στὴ διεύθυνση τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξανδρείας περὶ τὸ 195 π.Χ. (*Der Kleine PAULY*, 1979). Στὴν περίπτωσιν ποὺ τὸ γεγονὸς ποὺ διηγεῖται ὁ Βιτρούβιος θὰ ἔγινε ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν προαγωγήν τοῦ Ἀριστοφάνη, τότε ὁ μνημονευόμενος ἠγεμόνας πιθανὸν νὰ εἶναι ὁ Πτολεμαῖος ὁ Ἐπιφανὴς (204-181 π.Χ.).

8. Κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη, ὁ Ζωῖλος ἐκ Μακεδονίας³²⁹, ὅστις εἶχεν υἱοθετήσῃ παρωνύμιον ὥστε νὰ προσαγορεύεται Ὅμηρομάστιξ, εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἦλθε καὶ τὰ ἔργα του, τὰ κατὰ Ἰλιάδος καὶ Ὀδυσσεΐας συντεθειμένα, εἰς τὸν βασιλέα ἀπήγγειλε. Ὁ Πτολεμαῖος ὁμῶς, παρατηρῶν ὅτι ὁ ποιητῶν πατὴρ καὶ τῆς λογοτεχνίας ὅλης ἡγέτης ἀπὸν προσεβάλλετο³³⁰ καὶ ὅτι ὑπὸ τοῦτου (τοῦ Ζωῖλου) ἐψέγετο ἐκεῖνος τοῦ ὁποίου σύμπαντα τὰ ἔθνη τὰ γραπτὰ θαυμάζουσιν, ἐν ἀγανακτήσει οὐδεμίαν ἔδωκεν εἰς αὐτὸν ἀπάντησιν. Ὁ Ζωῖλος δέ, ἐπὶ πολὺ εἰς τὸ βασίλειον (τῆς Αἰγύπτου) παραμείνας, πιεζόμενος ὑπὸ ἀνεχείας, ὑπέβαλε αἴτησιν τῷ βασιλεῖ, ὅπως τοῦ παραχωρηθῇ βοήθειά τις.

9. Ὁ βασιλεὺς ὁμῶς λέγεται ὅτι ἀπήντησεν πρὸς αὐτὸν ὅτι ὁ Ὅμηρος, ὅστις πρὸ ἐτῶν χιλίων εἶχε τελευτήσῃ, ἀενάως καὶ ἀδιαλείπτως πολλὰς χιλιάδας ἀνθρώπων ἐγαλούχησε³³¹ καὶ ὅτι, ὅστις αὐτοπροβάλλεται ὡς καλύτερον πνεῦμα ὀφείλει ὄχι μόνον ἓνα ἀλλὰ πλείονας νὰ δύναται νὰ θρέψῃ. Καὶ τελικῶς ὁ θάνατος αὐτοῦ (τοῦ Ζωῖλου), ἐπὶ πατροκτονία καταδικασθέντος, ποικίλως μνημονεύεται: ἄλλοι πράγματι ἔγραψαν ὅτι ὑπὸ τοῦ Φιλαδέλφου ἐσταυρώθη, ἔνιοι ὅτι ἐν Χίῳ ἐλιθοβολήθη, ἄλλοι ὅτι ἐν Σμύρνῃ ζωντανὸς εἰς πυρὰν ἐρρίφθη. Ὅ,τι καὶ ἂν συνέβῃ εἰς αὐτόν, ἔλαβεν ἐπαξίως τὴν ἀρμόζουσαν ποινὴν. Καθ' ὅσον ὄχι ἄλλως φαίνεται εἰς ἐμὲ πρέπον, πρὸς ἐκεῖνον ὅστις ἐνάγει ἐκείνους οἵτινες, ἐπὶ ὅσων εἶχον κατὰ νοῦν γράφοντες, δὲν δύνανται δημοσίᾳ νὰ ἀντιμηνύσωσιν³³².

10. Ἐγὼ πάντως, Καῖσαρ, οὔτε διὰ τῆς ἀποκρύψεως τῆς παρουσίας ἄλλων (ἀλλάσσω τίτλους ξένων ἔργων) καὶ παρεμβολῆς τοῦ ὀνόματός μου, παρουσιάζω αὐτὸ τὸ σύγγραμμα, οὔτε διὰ τῆς ἐπικρίσεως τῶν σκέψεων οἰουδῆποτε, ἐπεζήτησα τὴν ἐμὴν ἐπικρότησιν. Εἰς ἅπαντας τοὺς συγγραφεῖς ἄπειρον εὐγνωμοσύνην ὀφείλω, διότι ὁλοκλήρου τοῦ παρελθόντος τὰ ἔξοχα πνευματικὰ προϊόντα συλλέξαντες, ὁ εἷς εἰς ἓν εἶδος, ὁ ἄλλος εἰς ἄλλο, δαψιλῇ προητοιμάσαν συσκομιδὴν, ἐξ ἧς (ἡμεῖς), ὡς οἱ ἀντλοῦντες ὕδωρ ἐκ τῶν πηγῶν καὶ μεταφέροντες τοῦτο δι' ἰδίου σκοποῦς, χρῆσιν διαθέτομεν, (κατὰ τρόπον) πλουσιώτερον καὶ εὐκολώτερον ὅλην ἐπεξεργάσιμον διὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ ἡμετέρου ἔργου· καὶ στηριζόμενοι εἰς τοιαύτας αὐθεντίας τολμῶμεν νὰ συντάξωμεν νέον ἐγχειρίδιον (ἀρχιτεκτονικῆς).

11. Ἐπειδὴ λοιπὸν παρετήρησα ὅτι τοιαῦτα ἔργα εἶχον γίνεαι ὡς προετοιμασία διὰ τὸ σχεδιαζόμενον ἔργον μου, ἐξ αὐτῶν ἐκκινῶν ἤρχισα νὰ προχωρῶ. Διότι, πρῶτον, καὶ ὁ Ἀγάθαρχος³³³ ἐν

329. Ζωῖλος ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη (4ος αἰ. - 330 π.Χ.) Γραμματικὸς καὶ ρήτωρ (ὁ Πλίνιος τὸν ἀποκαλεῖ Μακεδονικόν). Λόγω τῆς δυσμενοῦς κριτικῆς του κατὰ τοῦ Ὁμήρου, ὀνομάστηκε Ὅμηρομάστιξ καὶ κύων ρητορικός. Βλ. FRASER, P.M., «Aristophanes of Byzantium and Zoilus Homeromastix in Vitruvius», *Eranos* 68, 1970, 115-122.

330. Ὁ Ζωῖλος ὑπῆρξε ἴσως πρόδρομος ἐνὸς εἶδους κριτικῆς πού δὲν ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει διὰ μέσου τῶν αἰώνων!

331. Ἀκόμα καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος ἐγκωμιάζει τὸν μεγάλο ποιητὴ: Πᾶσα τοῦ Ὁμήρου ἡ ποιήσις ἀρετῆς ἐστὶν ἔπαινος καὶ πάντα αὐτῷ εἰς τοῦτο φέρει.

332. Τὰ περιστατικὰ πού περιγράφει ὁ Βιτρούβιος δὲν μποροῦν νὰ ἐπαληθευθοῦν χρονολογικά, ἐφ' ὅσον ὁ Ζωῖλος πέθανε τὸ 330, πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρον τὸν Μέγα (323) καὶ πρὶν ἐδραιωθῇ τὸ βασίλειον τῶν Λαγιδῶν στὴν Αἴγυπτον (321-180). Ὁ GRANGER (*op. cit.* II 69, σημ. 1) ξεκινώντας ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἀναφορά τοῦ Πτολεμαίου Φιλαδέλφου (283-247 π.Χ.), ἀποφαινεται ὅτι ὁ Ζωῖλος ὁ Ὅμηρομάστιξ ἦταν διάφορο πρόσωπο ἀπὸ τὸν Ζωῖλο τὸν Μακεδονικό.

333. Ἀγάθαρχος ὁ Σάμιος, γιὸς τοῦ Εὐδήμου, ζωγράφος, σύγχρονος τοῦ Περικλῆ καὶ τοῦ Ἀλκιβιάδου, τοῦ ὁποίου εἶχε διακοσμήσει τὴν κατοικία (ΑΝΔΟΚΙΑΔΗΣ, Ἀλκιβιάδης 17, ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Ἀλκιβιάδης 16). Κατὰ τὸν ΠΛΟΥΤΑΡΧΟ (Περικλῆς 13) ἦταν σύγχρονος μὲ τὸν Ζεῦξι.

Ἀθηναίς, ὅτε ὁ Αἰσχύλος³³⁴ παρουσίαζε τραγωδίαν, σκηνογραφίαν ἡτοίμασε καὶ περὶ αὐτῆς μνημόνιον ἄφησε³³⁵. Ἐκ τούτου παραινόμενοι ὁ Δημόκριτος³³⁶ καὶ ὁ Ἀναξαγόρας³³⁷ περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος συνέγραψαν, ποῖος τρόπος (σύστημα) χρειάζεται, (ὥστε) ἂν κατὰ τὴν κατεύθυνσιν τοῦ βλέμματος καὶ τὴν προβολὴν τῶν ἀκτίνων, ἀπὸ κέντρον καθοριζόμενον ἐπὶ συγκεκριμένου τόπου, τὰς γραμμὰς (αὐτὰς) κατὰ νόμον φυσικὸν ἀκολουθήσωμεν, (τότε) ἀκαθορίστων ἀντικειμένων συγκεκριμένα εἰδῶλα³³⁸ (δημιουργηθῶσιν), μορφὰς κτηρίων εἰς τὰς τῆς σκηνῆς ζωγραφίας ἀποδίδοντα καὶ ἐκεῖνα ἅτινα ἐπὶ κατακορύφων ἐπιπέδων ὤψεων (εἶναι) ἐσχεδιασμένα, ἄλλα μὲν ὥς ἀπομεμακρυσμένα καὶ ἄλλα ὥς προέχοντα νὰ φαίνωνται³³⁹.

12. Ἐν συνεχείᾳ, ὁ Σίληνός³⁴⁰ περὶ συμμετριῶν τῶν δωρικοῦ ρυθμοῦ κτηρίων ἐδημοσίευσεν τόμον περὶ τοῦ δωρικοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας, τοῦ εὑρισκομένου ἐν Σάμῳ, ὁ Θεόδωρος³⁴¹ περὶ τοῦ ἰωνικοῦ ἐν Ἐφέσῳ, τοῦ (ἀφιερωμένου) εἰς τὴν Ἄρτεμιν, οἱ Χερσίφων³⁴² καὶ Μεταγένης³⁴³ περὶ τοῦ τεμένου τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ εὑρισκομένου ἐν Πριήνῃ εἰς ἰωνικὸν (ρυθμόν), ὁ Πύθεος³⁴⁴.

334. Αἰσχύλος (525/4-456/5 π.Χ.) ὁ πρῶτος μεγάλος Ἀθηναῖος τραγικὸς ποιητής.

335. Ἡ σύγχρονη ἀναφορὰ Ἀγαθάρχου καὶ Αἰσχύλου ἀπὸ τὸν Βιτρούβιο δὲν ἀποτελεῖ ἀναχρονισμό, γιατί ἡ σκηνογραφία τοῦ πρώτου μπορεῖ νὰ ἔγινε γιὰ μιὰ ἐπανάληψη τοῦ ἔργου τοῦ δευτέρου. Εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτο πάντως ὅτι ὁ Β. πιστοποιεῖ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ μνημονίου περὶ σκηνογραφίας τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.

336. Δημόκριτος, βλ. Προοίμιον VII, σημ. 313.

337. Ἀναξαγόρας, βλ. Προοίμιον VII, σημ. 314.

338. Στὸ λατινικὸ κείμενο: *imagines*, πού θὰ πρέπει νὰ μεταφράσωμε *eikónes*. Ἐν τούτοις, κατὰ τὸν Δημόκριτον «ἀπὸ τὰ σώματα ἐκπέμπονται εἰδῶλα, πού εἰσέρχονται στὸν ὀφθαλμό» (βλ. C. FENSTERBUSCH, *op. cit.* 560).

339. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ Ἀρχαῖοι γινώριζαν τὴν κεντρικὴ προοπτικὴ καὶ ὅτι οἱ σκηνογραφίες τοὺς βασίζονταν στὴν προοπτικὴ ὅσο καὶ οἱ δικές μας. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἔχει προκαλέσει πολλὰ σχόλια καὶ εἰδικὲς μελέτες. Βλ. PANOFKY, E., *La Perspective comme forme symbolique* (Leipzig 1927, Paris 1975). KERN, G. J., «Das Jahreszeitenmosaik und die Skenographie Vitruvs», *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 53, 1933, 245 κέ. GRANGER, F., «The Parthenon and the Baroque», *Journal of the Royal Institute of British Architects*, London 1931, 755 κέ. Ὑπάρχει καὶ ἀδημοσίευτη μελέτη τοῦ Π. ΜΙΧΕΛΗ γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τῆς προοπτικῆς.

340. Σίληνός. Δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ καμία ἀρχαία πηγὴ (πρβ. κατ. σημ. 354).

341. Τὸ λατινικὸ κείμενο τοῦ FENSTERBUSCH πού ἀκολουθοῦμε ἔχει τὴ φράση: *de aede Iunonis, quae est Sami dorica, Theodorus...* Ἐν τούτοις ὁ ναὸς τῆς Ἥρας III (6ου αἰ.) ἦταν ἰωνικοῦ ρυθμοῦ. Ὁ GRANGER (*op. cit.* II, 70) δίνει: *de aede ionica Iunonis quae est Sami Rhoecus et Theodorus*. Ἡ φράση αὐτὴ εἶναι σωστὴ ὡς πρὸς τὸν ρυθμὸ (ἰωνικό), καὶ ἀφοῦ ἀναφέρει τοὺς Ροῖκο καὶ Θεόδωρο, καθορίζει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ναὸ III (53 τοῦ 6ου αἰ.) (βλ. GRUBEN, G., *Die Tempel der Griechen* (München 21976, 331). Οἱ δύο γλύπτες καὶ ἀρχιτέκτονες ἦταν πατέρας καὶ γιὸς κατὰ τὸν Διογένη Λαέρτιο, ἐνῶ κατ' ἄλλους ὁ Θεόδωρος ἦταν γιὸς ἢ ἀδελφὸς τοῦ Τηλεκλῆ πού ἦταν γιὸς τοῦ Ροίκου. Ὁ Θεόδωρος ὁ Σάμιος (6ος αἰ.) δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸν Θεόδωρο τὸν Φωκαεᾶ (βλ. σημ. 347).

342. Χερσίφων, ἀπὸ τὴν Κνωσὸ (πρώιμος 6ος αἰ.). Ἀρχιτέκτων τοῦ ἀρχαιότερου Ἀρτεμίου στὴν Ἐφεσο (βλ. GRUBEN, G., *op. cit.* 21976, 349, Encicl. Arte Class. Or. II 546 (GUERRINI)).

343. Μεταγένης, ἀπὸ τὴν Κνωσὸ (6ος αἰ.). Ἀρχιτέκτων, γιὸς τοῦ προηγούμενου. Συνεργάστηκε μὲ τὸν πατέρα του καὶ ἔπειτα συνέχισε τὸ ἀρχαιότερο Ἀρτεμίσιο (ΒΙΤΡ. VII, Προοίμ., 12). Συνέγραψαν περιγραφή αὐτοῦ τοῦ μνημείου (ΒΙΤΡ. VII, Προοίμ., 12), ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ ΒΙΤΡ. (X, 2, 11-12) δίνει λεπτομέρειες τῆς κατασκευῆς.

344. Πύθεος (μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.), γλύπτης καὶ ἀρχιτέκτων. Συνέθεσε τὸ Μουσολεῖο τῆς Ἀλικαρνασσοῦ, μόνος ἢ μὲ τὸν Σάτυρο (VII Προοίμ., 12) καὶ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Πριήνη. Πιθανῶς ἐξεπόνθησε τὰ πολεοδομικὰ σχέδια τῆς Ἀλικαρνασσοῦ καὶ τῆς Πριήνης. Στὸν ΠΛΙΝΙΟ (*H.N.* 36, 31) ἀναφέρεται ὡς Πύθης (-ιος, -εως), ἐνῶ στὸν ΒΙΤΡΟΥΒΙΟ (I, 1, 12, 15 καὶ VII, Προοίμ., 12) ὡς Pytheos - Πύθεος. KOENIGS, W., «Pytheos, eine mythische Figur in der antiken Baugeschichte», *Deutsches Archäologisches Institut, Bauplanung und Bauthorie der Antike, Diskussionen zur archäologischen Bauforschung* 4, Berlin 1983, 89-94.

ὡσαύτως περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς, δωρικοῦ, τοῦ εὑρισκομένου ἐν Ἀθήναις ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, οἱ Ἰκτίνος³⁴⁵ καὶ Καρπίων³⁴⁶. Θεόδωρος ὁ Φωκαεὺς³⁴⁷ περὶ τῆς θόλου τῆς εὑρισκομένης ἐν Δελφοῖς· ὁ Φίλων³⁴⁸ περὶ τῶν ἀναλογιῶν ἱερῶν κτηρίων καὶ τοῦ νεωσοίκου³⁴⁹ τοῦ εὑρισκομένου ἐν τῷ τοῦ Πειραιῶς λιμένι· ὁ Ἑρμογένης³⁵⁰ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, ἰωνικοῦ ψευδοδίπτρου εὑρισκομένου ἐν Μαγνησίᾳ, καὶ περὶ τοῦ μονοπτέρου τοῦ Πατρὸς Διονύσου, εἰς τὴν Τέων³⁵¹. ὡσαύτως ὁ Ἀρκέσιος³⁵² περὶ ἀναλογιῶν τοῦ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ καὶ περὶ τοῦ ἰωνικοῦ (ναοῦ) τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἰς τὰς Τράλλεις, τὸν ὅποιον ἰδίαις χερσίν, λέγεται, ἀνήγειρε· περὶ τοῦ Μουσουλίου³⁵³ οἱ Σάτυρος³⁵⁴ καὶ Πύθεος³⁵⁵.

13. Εἰς τοὺς τελευταίους, ἀληθῶς, ἡ καλὴ τύχη μεγίστην καὶ ὑψίστην ἀπένειμε χάριν· καθ' ὅτι

345. Ἰκτίνος (ἄγνωστη καταγωγή, 2ο μισό τοῦ 5ου αἰ.), ἀρχιτέκτων τοῦ Παρθενώνα. Κατὰ τὸν ΠΛΟΥΤΑΡΧΟ (Περικλῆς, 13.7), μαζί μὲ τὸν Καλλικράτη· κατὰ τὸν ΣΤΡΑΒΩΝΑ (9, 395, 396) καὶ τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΑ (8, 41, 9), μόνος του. Ἐπίσης ἦταν ἀρχιτέκτων τοῦ Τελεστηρίου τῆς Ἐλευσίνας καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴ Φυγάλεια. (Βλ. MALLWITZ, A., «Cella und Adyton des Apollotempels in Bassai», *Ath. Mitt.* (A), 77, 1962, 140 κέ.

346. Καρπίων (ἄγνωστη προέλευση). Ἀρχιτέκτων, συνεργάτης τοῦ Ἰκτίνου, κατὰ τὸν Βιτρούβιο, γιὰ τὴ συγγραφὴ διατριβῆς γιὰ τὸν Παρθενώνα.

347. Θεόδωρος ὁ Φωκαεὺς (ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.), ἀρχιτέκτων τῆς Θόλου τῆς Προναίας Ἀθηνᾶς στοὺς Δελφοὺς (ὁ G. GRUBEN, *op. cit.* 97, τὴν χρονολογεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.).

348. Φίλων ὁ Ἐλευσίνιος, γιὸς τοῦ Ἐξηκεστίδη (β' μισό τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.), ἀρχιτέκτων τῆς Σκευοθήκης στὸν Πειραιᾶ, γνωστῆς ἀπὸ ἐπιγραφὴ πού καθορίζει τὴ συγγραφὴ ὑποχρεώσεων τῆς κατασκευῆς. Ἐπίσης κατὰ τὸν ΒΙΤΡΟΥΒΙΟ (VII, Προοίμ., 17) καὶ τὸν ΠΛΙΝΙΟ (H.N. 7, 125) ἀρχιτέκτων τῆς δωδεκάστυλης ΝΑ. πρόστασης τοῦ Τελεστηρίου στὴν Ἐλευσίνα.

349. *Armamentarium* = νεώσοικος, ὄπλοθήκη, σκευοθήκη. Ἐδῶ ἐννοεῖ τὴ Σκευοθήκη τῶν πολεμικῶν πλοίων τῶν Ἀθηναίων.

350. Ἑρμογένης, ἀπὸ τὰ Ἀλάβανδα τῆς Καρίας (ΒΙΤΡ., III, 2, 6) ἢ ἀπὸ τὴν Πιρήνη κατὰ μία ἐπιγραφὴ, ὅπως ἀναφέρει ὁ W.B. DINSMOOR, *The Architecture of Ancient Greece* (1950, London, N. York, Toronto, Sydney) 273, σημ. 1 (περὶ τὸ 200 π.Χ. ἢ α' μισό τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.). Ἐχρησίμευσε ὡς μὴ ἀπὸ τὶς κύριες πηγὲς τοῦ Βιτρούβιου. Κατ' αὐτὸν (III, 3, 8), εἶναι ὁ ἐπινοήσας τὸν ψευδοδίπτερο τύπο ναοῦ. (Βλ. THIEME - BECKER, καὶ BEQUIGNON, V. et LAUMONIER, A., «Fouilles de Téos (1924)», *Bulletin de Corr. Hellénique*, 49, 1925, 281 κέ.).

351. Τέως, ἀρχαία παράλια πόλη τῆς Λυδίας, στὴ Μ. Ἀσία. Ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου, πρὶν ἀπὸ τὸ 203 π.Χ. (GRUBEN 390) ἢ κατὰ τὸ 130 π.Χ. (AKURGAL, E., *Ancient Civilizations and Ruins in Turkey*, Istanbul 1978, 139-142) ἦταν ἰωνικός, ἐξάστυλος καὶ μονόπτερος (ὁ FLORIAN, G., *op. cit.* ἀνωτ. σημ. 267, 127 τὸν θέλει δίπτερο).

352. Ἀρκέσιος. Δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ ἀρχαία πηγὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Β.

353. Μουσουλίου. Στὴν Ἀλικαρνασσὸ τῆς Μ. Ἀσίας τὸ μεγαλοπρεπὲς ταφικὸ μνημεῖο γιὰ τὸν βασιλεῖα Μαύσωλο πού ἔκτισε ἡ σύζυγός του βασίλισσα Ἀρτεμισία, τὸ 353 π.Χ. Γιὰ τὸ μνημεῖο ὁμιλεῖ ὁ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ (II, 8, 11). Ὁ GRANGER, *op. cit.* I 119, σημ. 10, ἀναφέρει ὅτι ἡ περιγραφὴ αὐτῆ τοῦ Β. βοήθησε τὸν Newton, στὶς ἀνασκαφές του. Πρόκειται γιὰ τὸν C.T. Newton (1816-1894). Ὡς ἀρχαιολόγος πρέσβυς τῆς Μ. Βρετανίας στὴν Κωνσταντινούπολη, εἶχε τὴ μεγάλη ἐπιτυχία, τὸ 1856-57, νὰ ἐπισημάνει τὰ ὑπολείμματα τοῦ Μουσουλίου τῆς Ἀλικαρνασσίδος, τὰ ὅποια, ὡς δεῦτερος Ἑλγιν, μετέφερε στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, τὸ 1859. Βλ. NEWTON, C.T., *History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae* (London 1862-63) καὶ *Travels and Discoveries in the Levant* (London 1865). Ὁ ἀρχαιολόγος δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸν δεῦτερο μεταφραστὴ τοῦ Β. στὰ ἀγγλικά, ἀρχιτέκτονα W. NEWTON, *The Architecture of M. Vitruvius Pollio* (London 1771, 1791).

354. Σάτυρος. Δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ ἀρχαία πηγὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Β. Κατὰ τὸν SCHLIKKER, FR. W., *Hellenistische Vorstellungen von der Schönheit des Bauwerks, nach Vitruv* (Berlin 1940) 11, πιθανῶς, νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Σιληνό (βλ. ἀνωτέρω σημ. 340).

355. Βλ. σημ. 344.

τούτων τὰ ἔργα εἰς τὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα διατηροῦσι φήμην ἑξοχὸν καὶ πάντοτε θάλλουσιν³⁵⁶, εἰς δὲ τοὺς ἐνασχοληθέντας ἑξόχους ὑπηρεσίας παρέσχον. Διότι, διὰ τὰς διαφόρους προσόψεις αὐτῶν διάφοροι καλλιτέχναι διαγωνιζόμενοι ἔλαβον μέρος εἰς τὴν διακόσμησιν καὶ βράβευσιν, ὡς οἱ Λεωχάρης³⁵⁷, Βρύαξις³⁵⁸, Σκόπας³⁵⁹, Πραξιτέλης³⁶⁰ καί, κατὰ τινας, καὶ ὁ Τιμόθεος³⁶¹. τούτων ἡ ἑξαίρετος καλλιτεχνικὴ ὑπεροχὴ ὡδήγησε τὴν φήμην τοῦ ἔργου τούτου (τοῦ Μουσουλίου), ὥστε νὰ συγκαταλεχθῇ εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἐπτὰ θαυμάτων³⁶².

14. Πλὴν τούτων, πολλοὶ (ἀρχιτέκτονες) ὀλιγώτερον πεφημισμένοι διετύπωσαν τοὺς κανόνας τῆς συμμετρίας (εὐμετρίας), ὡς οἱ Νέξαρις³⁶³, Θεοκύδης³⁶⁴, Δημόφιλος³⁶⁵, Πόλλις³⁶⁶, Λεωνί-

356. Ἡ φράση αὐτὴ φέρει στὴ μνήμη τὸ χωρίο τοῦ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ (*Περικλῆς* II), ὅπου ἐπαινοῦνται τὰ ἔργα τῆς Ἀκροπόλεως, πεντακόσια τόσα χρόνια μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσή τους: *Ἀναβαινόντων δὲ τῶν ἔργων, ὑπερφηφάνων μὲν μεγέθει, μορφῇ δ' ἀμυμήτων καὶ χάριτι... Κάλλει μὲν γὰρ ἑκάστον εὐθὺς ἦν τότε ἀρχαῖον, ἀκμῇ δὲ μέχρι νῦν πρόσφατον ἐστὶ καὶ νεουργόν. Δηλαδή: Τὰ ἔργα ὑψώνονταν περήφανα σὲ μέγεθος καὶ ἀνυπέρβλητα σὲ ὁμορφιὰ καὶ σὲ χάρι... Γιατὶ τὸ καθένα εἶχε ἀπὸ τότε ποὺ ἐγινε τὴν ὁμορφιὰ τοῦ ἀρχαίου, ἀλλὰ κρατᾷ ὡς τώρα τὴν δροσερότητα ἐνὸς πρόσφατου καὶ νέου ἔργου (μετάφραση Μιχ. Οἰκονόμου).*

357. *Λεωχάρης*, πιθανὸν Ἀθηναῖος (μέσα τοῦ 4ου αἰ.). Γλύπτης μὲ ἰδιαίτερη κλίση γιὰ τὶς προσωπογραφικὲς προτομὰς (ἐξαιρέτων πολιτῶν), ἐξετέλεσε τὰ γλυπτὰ στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Μουσουλίου. Πολλῶν ἔργων του στὴν Ἀθήνα βρέθηκαν μόνο οἱ ἐνεπίγραφες βάσεις. Μαζὶ μὲ τὸν Λύσιππο φιλοτέχνησε χάλκινο σύμπλεγμα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου σὲ κυνήγι, ποὺ ἀνατέθηκε στοὺς Δελφοὺς μετὰ τὸν θάνατο τοῦ τελευταίου. (βλ. LIPPOLD, G., *RE* XII στ. 1992 κέ.).

358. *Βρύαξις*, ἀπὸ τὴν Ἰασσὸ τῆς Καρίας (4ος αἰ.). Γλύπτης, ἐργάστηκε στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Ἀλικαρνασσὸ (Μουσουλίου), Κνίδο, Πάταρα Λυκίας, Ρόδο, Ἀλεξάνδρεια, Ἀντιόχεια. Κάτοχος τῆς ἐλληνικῆς τεχνικῆς, προσέδωκε ἀνατολικὸ χαρακτῆρα στὰ ἔργα του (βλ. ΠΛΙΝΙΟ (*H.N.* 36. 30) BRUNN, H., *op. cit.* I 383 κέ.).

359. *Σκόπας*, ὁ *Πάριος* (α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ.). Γλύπτης καὶ ἀρχιτέκτων. Μνημονεύονται ἔργα του ὅπως ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Τεγέα, ὁ περιπτερος ναὸς τῆς Νεμέας (:), γλυπτὰ στὸ Μουσουλίου κλπ. (βλ. ΠΑΥΣ. 8, 45. 5, 47. 1, GRUBEN, G., *op. cit.*, NEUGEBAUER, K.A., *Studien über Skopas* (Berlin 1913).

360. *Πραξιτέλης*, ὁ Ἀθηναῖος (α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ.), γιὸς τοῦ Κηφισοδότου, ἐπίσης γλύπτης. Ὁ Πραξιτέλης διακρίθηκε γιὰ τὴν ἀβρότητα τῆς τέχνης του καὶ τὴν παραγωγικότητά του. Τὸ γνωστότερο ἔργο του, ὁ Ἑρμῆς, βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Ὀλυμπίας. (βλ. RIZZO, G.E., *Prassitele*, 1932).

361. *Τιμόθεος*, κατ' ἄλλους (FENSTERBUSCH) ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, κατ' ἄλλους (PAULY) ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο (α' μισὸ 4ου αἰ.). Γλύπτης. Ἐργάστηκε στὴν Ἐπίδαυρο, στὸ Μουσουλίου τῆς Ἀλικαρνασσίδος κ.ά. Οἱ πηγὲς ἀσαφεῖς περὶ τὸ ἔργο του. Ὁ Βιτρούβιος τὸν ἔχει ἤδη ἀναφέρει στὸ II, 8-11, ὡς ἕνα ἀπὸ τοὺς τέσσερις γλύπτες τοῦ Μουσουλίου.

362. *Τὰ ἐπτὰ θαύματα τοῦ κόσμου*. Ὀνόμαζαν οἱ ἀρχαῖοι ἐπὶ τὰ θαύματα, ἐπτὰ μεγάλα ἔργα, θεωρούμενα ἀριστουργήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ ἰδέα καὶ ἡ καταγραφή τους ἐγινε πιθανῶς περὶ τὸ 220-186 π.Χ. στὴν Ἀλεξάνδρεια (ὅλα βρίσκονται στὶς περιοχὰς τῶν κατακτήσεων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου) πρὸς ὄφελος τοῦ τότε «τουρισμοῦ». Ἡ ἀρχαιότερη ὑπάρχουσα καταγραφή εἶναι τοῦ Ἀντιπάτρου τῆς Σιδώνας. Μιὰ δευτέρη καταγραφή, κάπως διάφορη, ἔχει περιληφθεῖ στὰ κείμενα τοῦ ΦΙΛΩΝΟΣ BYZANTIOY, *De septem mundi miraculis* (ἐκδ. HERCHER, Paris 1858). Γιὰ τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν Ῥωμαίων «τουριστῶν» τῆς ἐποχῆς, στὰ ὁποῖα μετεῖχε ὁ Βιτρούβιος, ἔστω καὶ ἀπὸ μακριά, βλ. FRIEDLÄNDER, L., *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms* (Leipzig 1910), ἀγγλ. μετάφρ. *Roman Life and Manners* (N. York 1979) I, 367: What interested Roman Tourists - The Seven Wonders.

363. *Νέξαρις*, Δὲν ἀναφέρεται παρὰ μόνο ἀπὸ τὸν Βιτρούβιο.

364. *Θεοκύδης*. Ὁμοίως.

365. *Δημόφιλος*. Ὁμοίως.

366. *Πόλλις* (4ος αἰ. π.Χ.). Χαλκοπλάστης.

δης³⁶⁷, Σιλανίων³⁶⁸, Μελάμπους³⁶⁹, Σάρνακος³⁷⁰, Εὐφράνωρ³⁷¹. Ὅχι ὀλιγώτεροι (ἔγραψαν) περὶ μηχανημάτων (μηχανολογίας), ὥς οἱ Διάδης³⁷², Ἀρχύτας³⁷³, Ἀρχιμήδης³⁷⁴, Κτησίβιος³⁷⁵, Νυμφόδωρος³⁷⁶, Φίλων ὁ Βυζάντιος³⁷⁷, Δίφιλος³⁷⁸, Δημοκλῆς³⁷⁹, Χαρίας³⁸⁰, Πολύιδος³⁸¹, Πύρρος³⁸², Ἀγησίστρατος³⁸³. Ἐκ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν, ὅσα ἐθεώρησα ὅτι εἶναι χρήσιμα διὰ τὸ παρὸν ἔργον συνεκέντρωσα ἐν ἐνὶ συνολικῷ σώματι, καὶ τοσοῦτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον παρετήρησα ὅτι ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τόμοι πολλοὶ ἔχουσι δημοσιευθῆ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θέματος (ἐνῶ) ὑπὸ τῶν ἡμετέ-

367. *Λεωνίδης* (κατὰ τὸ χειρόγραφο H), *Λεωνίδας* (κατὰ τὸ G), (δσπερος 4ος αἰ. π.Χ.). Κατ' ἄλλους ταυτίζεται μὲ τὸν *Λεωνίδα*, ἀρχιτέκτονα τοῦ *Λεωνιδαίου* τῆς Ὀλυμπίας (LEHMAN -HARTLEBEN, K., «Βιβλιοκρισία τοῦ Norman Gardiner: Olympia, its history and remains, Oxford, 1925», *Gnomon* 3, 1927, 385-398), καὶ κατ' ἄλλους ὄχι (THIEME -BECKER 23, 89).

368. *Σιλανίων ὁ Ἀθηναῖος* (β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.), πλαστοουργός. (ΠΑΥΣ. 6, 4, 5, 14, 11. SCHMIDT, E., *Jahrbuch d. D.A.I.* 47, 1932, 239 κέ. 49, 1934, 180 κέ.).

369. *Μελάμπους*. Δὲν ἀναφέρεται παρὰ μόνο στὸν B.

370. *Σάρνακος*. Ὁμοίως.

371. *Εὐφράνωρ*, ἀπὸ τὴν Ἰσθμία τῆς Κορίνθου (4ος αἰ. π.Χ.). Γλύπτης καὶ ζωγράφος, συγγραφέας δοκιμίου γιὰ τὰ χρώματα. Κατὰ μερικοὺς, εἶναι δυνατόν ὁ ἔφηβος τῶν Ἀντικυθήρων (Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν), νὰ εἶναι τὸ ἔργο του «ὁ Πάρις» (βλ. ΠΛΙΝΙΟΣ, *H.N.*, 34, 50 καὶ 35, 128, *Encicl. Arte Class. Or.* III 531 κέ.).

372. *Διάδης* (4ος αἰ. π.Χ.) Ἕλληνας μηχανικός, μαθητὴς τοῦ Πολυεῖδου στὴν ὑπηρεσία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Συγγραφέας δοκιμίου «περὶ μηχανημάτων». Ὁ ΒΙΤΡ. (X, 13, 3-7) παραθέτει περιγραφὰς τῶν ἐφευρέσεων τοῦ Διάδῃ (λυόμενοι πολιορκητικοὶ πύργοι, κριοί, τειχοτρύπανα, κινητὲς γέφυρες, κλπ.).

373. *Ἀρχύτας*, ἀπὸ τὸν Τάραντα (α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ.), γιὸς τοῦ Μνησαγόρα ἢ τοῦ Ἑστιαίου τῆς σχολῆς τῶν Πυθαγορείων, ἰδρυτῆς τῆς ἐπιστημονικῆς μηχανικῆς, κατὰ τὸν ΔΙΟΓΕΝΗ ΛΑΕΡΤΙΟ (VIII, 83), συνομιλητῆς τοῦ Πλάτωνα. Ὁ ΒΙΤΡ. (IX, Προοίμ. 13) λέει ὅτι ἔλυσε τὸ Δῆλιο πρόβλημα. (βλ. JAN -WELLMANN, *RE* III, 600 κέ.).

374. *Ἀρχιμήδης ὁ Συρακόσιος* (287-212 π.Χ.), γιὸς τοῦ ἀστρονόμου Φειδία. Μαθηματικός, φυσικός, μηχανικός, ἐφευρέτης. Μεταξὺ τῶν φημισμένων ἀποφθεγμάτων του εἶναι τὸ «εὗρηκα! εὗρηκα!», ποὺ ἀναφέρεται μόνο ἀπὸ τὸν ΒΙΤΡΟΥΒΙΟ (IX, Προοίμιο, 9).

375. *Κτησίβιος ὁ Ἀλεξανδρεὺς* (α' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.), μηχανικός. Ὁ ΒΙΤΡ. (I, 1, 7· IX, 9, 2 καὶ 4· X, 12, 4), ποὺ τὸν ἀναφέρει ἐπανειλημμένως, ὥς καὶ ὁ ΑΘΗΝΑΙΟΣ (174β-29, 9), γνώριζαν τὰ «Ὑπομνήματά» του (βλ. DRACHMANN, A.G., *The Mechanical Technology of Greek and Roman Antiquity* (Κοπεγχάγη 1963).

376. *Νυμφόδωρος ὁ Συρακόσιος* (τέλος 3ου αἰ. π.Χ.). Θαυματοποιὸς καὶ συγγραφέας «παραδοξογράφος»: *Περίπλοι*, *Περὶ τῶν ἐν Σικελίᾳ θαυματοζομένων*, *Περίπλους τῆς Ἀσίας...* (βλ. GIANNINI, A., *Paradoxographi Graeci*, Milano 1966, 112 κέ.).

377. *Φίλων ὁ Βυζάντιος* (τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.). Σύγχρονος (μαθητῆς) τοῦ Κτησιβίου, συγγραφέας δοκιμίου «*Μηχανικὴ σύνταξις*», τοῦ ὁποῦ το 4ο κεφάλαιο «βελιοποιϊκά», ἀναλύει τοὺς καταπέλτες (βλ. DIELS -SCHRAMM, «*Philons Belopoiika*», *Abhandl. Pr. Ak. Wiss.*, Berlin 1918, 16).

378. *Δίφιλος*. Ἄγνωστος. Κατὰ τὸν GRANGER (II, 75, σημ. 92), πιθανῶς ἀρχιτέκτων τοῦ Quintus Cicero, (Cic. Q. Fr. III, 11).

379. *Δημοκλῆς*. Μόνες ἄλλες ἀναφορὰς στὸν ΠΛΙΝΙΟ (*H.N.* 34 καὶ 35), καὶ ΣΤΡΑΒΩΝΑ (I 58).

380. *Χαρίας*. Μόνῃ ἄλλῃ ἀναφορὰ στὸν ΑΘΗΝΑΙΟ, «Περὶ μηχανημάτων».

381. *Πολύιδος ὁ Θεσσαλὸς* (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.). Εἰδικὸς τῆς Πολιορκητικῆς. Κατὰ τὸν ΒΙΤΡ. (X, 13.3), οἱ Διάδης καὶ Χαρίας ὑπῆρξαν μαθητὲς του, καὶ τὸν ἀκολούθησαν στὶς ἐκστρατεῖες τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου.

382. *Πύρρος*, ἀπροσδιόριστῇ ἡ περίοδος τῆς δράσεως του. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ΑΘΗΝΑΙΟ, *Περὶ μηχανημάτων*, ὅτι συνέγραψε περὶ πολιορκητικῶν μηχανῶν.

383. *Ἀγησίστρατος*. Δὲν ἀναφέρεται παρὰ μόνο ἀπὸ τὸν B.

ρων πάνυ ὀλίγοι· ὁ Φουφίκιος³⁸⁴ πράγματι πρῶτος, παραδόξως, ἐπεχείρησε νὰ ἐκδώσῃ τόμον σχετικὸν πρὸς τὸ θέμα. Ἐπίσης, ὁ Τερέντιος Οὐάρρων³⁸⁵ εἰς τὸ (σύγγραμμά του) «περὶ τῶν ἐν- νέα ἐπιστημῶν» ἓνα (τόμον) περὶ ἀρχιτεκτονικῆς, ὁ (δὲ) Πόπλιος Σεπτίμιος³⁸⁶ δύο.

15. Γενικώτερον πάντως, φαίνεται ὅτι οὐδεὶς μέχρι τοῦδε ἐνέκυψεν εἰς αὐτὸ τὸ εἶδος συγγρα- φῆς, ἃν καὶ ὑπῆρξαν καὶ παλαιοὶ συμπολῖται σπουδαῖοι ἀρχιτέκτονες, οἵτινες θὰ ἠδύναντο ὅχι ὀλιγώτερον γλαφυρῶς νὰ συγγράψωσι σχετικῶς. Πράγματι ἐν Ἀθήναις οἱ Ἀντιστάτης³⁸⁷, Κάλ- λαισχος³⁸⁸, Ἀντιμαχίδης³⁸⁹ καὶ Πωρῖνος³⁹⁰, ἀρχιτέκτονες, διὰ τὸν Πεισίστρατον³⁹¹, ἀνεγείρον- τα ναὸν εἰς τὸν Δία Ὀλύμπιον³⁹², τὰς θεμελιώσεις κατεσκεύασαν, μετὰ δὲ τὸν θάνατον ἐκείνου, λόγῳ τῆς διακοπῆς (τῶν ἐργασιῶν) ἦν προεκάλεσεν ἡ δημοκρατία, ἐγκατέλειψαν τὸ ἀρξάμενον (ἔργον). Οὕτω, τετρακόσια περίπου ἔτη ἀργότερον³⁹³, ὁ βασιλεὺς Ἀντίοχος³⁹⁴ τὴν ἀνάληψιν τῶν ἐξόδων διὰ τοῦτο τὸ ἔργον ὑπεσχέθη· τὸν μεγαλοπρεπῆ σηκὸν (τοῦ ναοῦ), διὰ κionoστοι- χίας διπτέρου περιβαλὼν καὶ ἐπιστύλιον καὶ ἄλλα διακοσμητικὰ συμμετρικῶς διατάξας³⁹⁵, μετὰ μεγάλης τέχνης καὶ ἄκρας ἐπιστημονικότητος ὁ Ρωμαῖος πολίτης Κοσσούτιος³⁹⁶ λεπταισθίως ἡρχιτεκτόνησε³⁹⁷. Τὸ ἔργον δὲ αὐτό, ὅχι μόνον παρὰ τοῖς πολλοῖς ἀλλὰ προσέτι καὶ παρὰ τοῖς

384. Φουφίκιος - *Fuficius*. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ΚΙΚΕΡΩΝΑ (*Fam.* XIII, XI).

385. Μ. Τερέντιος Οὐάρρων - *M. Terentino Varro*, ὁ Ρεατίνος (116-27 π.Χ.). Πολυγραφότατος Ρωμαῖος συγγρα- φεάς, ἀπ' αὐτοὺς πού πιθανότατα ἐπηρέασαν τὸν Β.

386. Πόπλιος Σεπτίμιος - *Porplius Septimius*. Προστάτης τοῦ ΟΥΑΡΡΩΝΟΣ στὸν ὁποῖο ὁ τελευταῖος ἀφιέρωσε τὰ βιβλία 2-4 τοῦ ἔργου του *De lingua Latina*.

387. Ἀντιστάτης. Δὲν ἀναφέρεται παρὰ μόνο ἀπὸ τὸν Β.

388. Κάλλαισχος. Ὁμοίως.

389. Ἀντιμαχίδης. Ὁμοίως.

390. Πωρῖνος. Ὁμοίως.

391. Πεισίστρατος (περ. 600-528/27 π.Χ.) Τύραννος τῶν Ἀθηνῶν, θεμελιωτὴς τοῦ Ὀλυμπεῖου, τοῦ ὁποῖου ἀπὸ τὸν Β. γνωρίζομε τοὺς ἀρχιτέκτονες. Ὁ GRANGER (*op. cit.*, II, 76, σημ. 1) θεωρεῖ ὅτι τὰ τέσσερα ὀνόματα (σημ. 387, 388, 389, 390) προέρχονται ἀπὸ κάποια χαμένη ἐπιγραφή.

392. Ὀλυμπεῖον τῶν Ἀθηνῶν. Γιά τὸ ἱερὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ τὰ κτήριά του, πού κατὰ τὸν Πανσανία (I 18,7) ἀνάγεται στοὺς χρόνους τοῦ Δευκαλίωνα, βλ. JUDEICH, W., *Topographie von Athen* (München ²1931) 382 κέ., καὶ TRAVLOS, J., *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (N. York ²1980) 402 κέ.

393. Ἐάν προστεθοῦν 400 χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Πεισιστράτου (528/27 - 400 = 128/27), τότε τὰ «τετρακό- σια περίπου ἀργότερον» (= *circiter annis quadringentis post*) μᾶς φέρουν ὅχι στὸν Ἀντίοχο Δ' τὸν Ἐπιφανή (176-163) ἀλλὰ στὸν Ἀντίοχο ΣΤ' τὸν Ἐπιφανή (144) ἢ Ἀντίοχο Η' τὸν Ἐπιφανή (123-97). Τὸ λατινικὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου Η, πού χρησιμοποεῖ ὁ Granger, δὲν ἀναγράφει *quadringentis* = 400, ἀλλὰ *ducentis* = 200. Τοῦτο ἐρ- μηνεύει ὁ GRANGER (*op. cit.* II 76 σημ. 2), λαμβάνοντας τὰ 200 χρόνια ἀπὸ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Ἀλεξάνδρου τὸ 336. Καὶ πάλιν ὁμοίως, ἡ διαφορὰ τῶν 200 χρόνων θὰ μᾶς φέρι στὸν Ἀντίοχο Ζ', τὸν Εὐεργέτη (138-129). Δεδομέ- νου ὁμοίως ὅτι ὁ Ἀντίοχος Δ', ὁ Ἐπιφανὴς ἀναφέρεται συγκεκριμένα (βλ. JUDEICH, W., *op. cit.* 95, σημ. 1), θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ *circiter* (= περίπου) τοῦ Β. ἐννοεῖται μὲ σχετικὰ μεγάλο εὐρος.

394. Ἀντίοχος Δ', ὁ Ἐπιφανής.

395. Ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ κτηρίου μέχρι τὸ ὕψος τοῦ ἐπιστυλίου ἀνήκει στὴν περίοδο τοῦ Ἀντιόχου (TRAVLOS, J., *op. cit.* 403).

396. Κοσσούτιος - *Cossutius*. Ἀρχιτέκτων τοῦ Ὀλυμπεῖου κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Ἀντιόχου.

397. Ὁ ναὸς τοῦ Κοσσούτιου εἶναι μαρμάρινος κορινθιακοῦ ρυθμοῦ, μὲ τὴν ἴδια κάτοψη ὅπως ὁ ναὸς τοῦ Πεισι- στράτου. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀρχαιότερος ναὸς ἦταν πώρινος καὶ παρουσίαζε στενότερα γωνιακὰ μεταξόνια (γνώρι- σμα τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ), σημαίνει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Πεισιστράτου ἦταν δωρικός (βλ. TRAVLOS, J., *op. cit.* 402).

ολίγοις, διὰ μεγαλοπρέπειαν φημίζεται³⁹⁸.

16. Διότι εἰς τέσσαρας τόπους ὑπάρχουσι διατάξεις κτηρίων ἱερῶν διακεκοσμημένοι δι' ἔργων μαρμαρικῆς (λόγῳ τῶν ὁποίων δικαίως αἱ ὀνομασίαι αὐτῶν ἀναφέρονται μετὰ λαμπρᾶς φήμης)³⁹⁹. τῶν ὁποίων ἡ (καλλιτεχνικὴ) ὑπεροχὴ καὶ ἡ ἐπιστημονικῶς συνηρμένη κατασκευὴ θεωροῦνται περιβλεπτοὶ μεταξὺ τῶν «σεσημασμένων»⁴⁰⁰ ἀριστουργηματικῶν θρησκευτικῶν (ἔργων). Κατὰ πρῶτον, ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Ἐφέσῳ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, ὑπὸ Χερσίφρονος τοῦ ἐκ Κνωσοῦ καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Μεταγένους⁴⁰¹ ἐσχεδιάσθη. Τοῦτον κατόπιν ἀναφέρεται ὅτι ἀπεράτωσαν Δημήτριος, «ὁ ἱερὸς παῖς τῆς Ἀρτέμιδος»⁴⁰², καὶ Παιώνιος ὁ Ἐφέσιος⁴⁰³. Ἐν Μιλήτῳ διὰ τὸν Ἀπόλλωνα⁴⁰⁴, ὡσαύτως ἰωνικῶν ἀναλογιῶν (ναόν), ὁ αὐτὸς Παιώνιος καὶ Δάφνις⁴⁰⁵ ὁ Μιλήσιος, ἔκτισαν⁴⁰⁶. Ἐν Ἐλευσίνῃ, τῆς Δήμητρος καὶ Περσεφόνης σηκὸν τεραστίου μεγέθους ἤγειρεν ὁ Ἰκτῖνος⁴⁰⁷, δωρικοῦ ρυθμοῦ, ἄνευ ἐξωτερικῶν κιόνων, ἐστεγασμένον πρὸς ἄνετον χρῆσιν κατὰ τὰς θυσίας⁴⁰⁸.

17. Ἀλλὰ μετὰ ταῦτα, ὅτε Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς ἐγένετο κύριος τῶν Ἀθηνῶν, ὁ Φῖλων πρὸ τοῦ ναοῦ ἤγειρε κίονας, καταστήσας τοῦτον πρόστυλον⁴⁰⁹. οὕτω, διὰ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ προθαλάμου διηυκόλυνε τοὺς προσερχομένους εἰς τὰ μυστήρια, προσδῶσας εἰς τὸ κτήριον περισσὴν μεγαλοπρέπειαν. Ἐν τῷ ἄστει δὲ (τῶν Ἀθηνῶν), τὸ Ὀλυμπιεῖον εὐρέων ἐμβατῶν⁴¹⁰ καὶ κορινθιακῶν συμμετριῶν καὶ ἀναλογιῶν, ὡς ἀνωτέρω ἐγράφη, ἡρχιτεκτόνησεν ὁ Κοσσοῦτιος⁴¹¹, ὡς

398. Ὁ Δικαίάρχος (περ. 320 π.Χ.), ἐπισκέφθηκε τὸν ἡμιτελῆ ναὸ καὶ ἐπαινεῖ τὸ κτίριο: Ὁλύμπιον, ἡμιτελὲς μὲν, κατάπληξιν δ' ἔχον τὴν τῆς οἰκοδομίας ὑπογραφὴν, γενόμενον δ' ἂν βέλτιστον εἴπερ συνετελέσθη. (ΔΙΚΑΙΑΡΧΟΣ, Βίος Ἑλλάδος κεφ. 12, ΣΤΡΑΒΩΝ IX 396).

399. Στὸν FENSTERBUSCH ἡ φράση αὐτὴ εἶναι μέσα σὲ παρένθεση, ἄρα θεωρεῖται ἀμφίβολη, ἐνῶ στοὺς KROHN, CHOISY καὶ GRANGER ὄχι, βλ. FENSTERBUSCH, *op. cit.* 561, σημ. 428.

400. Στὸ λατινικὸ κείμενο (FENSTERBUSCH): *sesemaneo*, στὸ χειρόγραφο H (ἔκδ. GRANGER): *sesemasmenois*.

401. Βλ. ἀνωτέρω, σημ. 342, 343.

402. Δημήτριος, ἀρχικὰ νεωκόρος, ἕνας ἀπὸ τοὺς «ἱεροὺς παῖδας τῆς θεᾶς». Προήχθη, ὡς ἐκ τούτου, ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν ἀπελευθέρων χειρωνακτῶν, βλ. THIEME-BECKER 9, 52.

403. Παιώνιος ὁ Ἐφέσιος (τέλος τοῦ 4ου αἰ.). Βλ. MANSUELLI, *Enciclop. Arte Classica* (1960).

404. Ἐννοεῖ τὸ Διδυμαῖον τῆς Μιλήτου, σὲ ἀπόσταση 18 χμ. Ν. τῆς Μιλήτου. Πρόκειται γιὰ ἱερὸ τοῦ χρησιμοδόγη Διδυμαίου ἢ τοῦ ἐν Βραγχίδαις Ἀπόλλωνα — ἀντίστοιχο καὶ ἐφάμιλλο τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν. Ὁ περιγραφόμενος ἀπὸ τὸν Β. ναὸς εἶναι τὸ νεώτερο Διδυμαῖο ποὺ ἄρχισε τὸ 313 π.Χ. καὶ συνεχίστηκε μὲ διακοπὲς νὰ χτίζεται ἐπὶ 500 χρόνια, χωρὶς ποτὲ νὰ ὀλοκληρωθεῖ. Ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (7, 5, 4 — χρόνος συγγραφῆς τῆς Περιηγήσεως περὶ τὸ 160-180 μ.Χ.) τὸν ἀναφέρει ὡς ἀτελείωτο. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἀναφορὰ τοῦ Β. ἀντιστοιχεῖ στὸν ἡμιτελῆ ναὸ τοῦ τελευταίου τρίτου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Ὁ ναὸς εἶναι δίπτερος, μὲ ὑπαιθρο σηκὸ, γεγονὸς ποὺ δὲν ἀναφέρει ὁ Β., ἐνῶ τὸ ἀναφέρει ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ (C 634).

405. Δάφνις ὁ Μιλήσιος (τέλος τοῦ 4ου αἰ.), βλ. MANSUELLI, *Enciclop. Arte Classica* (1960).

406. Στὸ λατινικὸ κείμενο: *instituerunt* (=καθίδρυσαν), τὸ ὁποῖο ὁ WEICKERT (THIEME-BECKER 26, 1932, 149 κέ.) νομίζει ὅτι ὑποδηλώνει μόνον τὴ σύνταξιν τῆς μελέτης κατασκευῆς.

407. Ἰκτῖνος (βλ. σημ. 345). Ἡ σύνθεσί του γιὰ τὸ Τελεστήριο προέβλεπε πτερὰ στὶς τρεῖς πλευρὰς (GRUBEN, *op. cit.* 1976, 225).

408. Πρόκειται γιὰ τὸ Τελεστήριο τῆς Ἐλευσίνας.

409. Φῖλων (βλ. σημ. 348). Ἡ πρόστασις ἀνακαινίστηκε κατὰ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ.

410. *Amplio modulorum* = Εὐρέων ἐμβατῶν, ἐννοεῖ μεγάλων διαστάσεων.

411. Βλ. σημ. 396.

ἀναφέρεται, τοῦ ὁποίου οὐδὲν ὑπόμνημα διεσώθη. Ἄλλ' οὐχὶ μόνον τοῦ Κοσσουτίου περὶ τοιούτων θεμάτων γραπτὰ ἐλλείπουσιν, ἀλλὰ καὶ τοῦ Γαῖου Μουκίου⁴¹², ὅστις, ἐγκρατὴς μεγάλῃς ἐπιστήμῃς, εἰς τὸν ναὸν τῆς Τιμῆς καὶ τῆς Ἀρετῆς⁴¹³, τὸν ὑπὸ τοῦ Μαρίου⁴¹⁴ ἀφιερωθέντα, τοῦ σηκοῦ, τῶν κιονοστοιχιῶν καὶ τῶν ἐπιστυλίων ὀλοκλήρωσε τὰς ἀναλογίας, ἐφαρμόσας τοὺς νομίμους κανόνας τῆς τέχνης. Ἐὰν δὲ οὗτος ἦτο μαρμάρινος, οὕτως ὥστε, καθ' ὃν βαθμὸν τὴν ἐκ τέχνης κομψότητα παρομοίως νὰ ἔχη καὶ τὴν ἀξιοπρέπειαν τὴν ἐκ τῆς μεγαλοπρεπειᾶς καὶ τῆς δαπάνης, (τότε) μεταξὺ τῶν πρώτων καὶ ὑψίστων ἔργων θὰ συγκατελέγετο.

18. Ἐπομένως, ἐφ' ὅσον καὶ οἱ παρ' ἡμῖν προγενέστεροι ἀποδεικνύονται, οὐχὶ ὀλιγώτερον τῶν Ἑλλήνων, ὅτι ἦσαν μεγάλοι ἀρχιτέκτονες — καὶ οὐχὶ ὀλίγοι ἐπὶ τῶν ἡμετέρων καιρῶν — καὶ ἐξ αὐτῶν ὀλίγοι μόνον ἐδημοσίευσαν τὰ διδάγματα αὐτῶν, ἐθεώρησα ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ σιωπήσω ἀλλὰ μεθοδικῶς νὰ ἐξετάσω⁴¹⁵ ἕκαστον θέμα εἰς ἕκαστον τόμον. Οὕτω, δοθέντος ὅτι εἰς τὸ ἕκτον βιβλίον κατέγραψα τοὺς κανόνας τῶν ἰδιωτικῶν κτηρίων, εἰς τὸ παρόν, ὅπερ τὸν ἑβδομὸν φέρει ἀριθμὸν, θὰ ἐκθέσω τὸ θέμα τῆς στιλβώσεως (τῆς ἀποπερατώσεως), ἥτοι πῶς δύνανται (τὰ κτήρια) νὰ ἔχωσι καὶ χάριν καὶ στερεότητα.

Προοίμιον Ὀγδοῶν⁴¹⁶

1. Ἐκ τῶν ἑπτὰ σοφῶν⁴¹⁷, Θαλῆς ὁ Μιλήσιος⁴¹⁸ ἐπρέσβευεν ὅτι πάντων τῶν πραγμάτων ἀρχὴ

412. Γάιος Μούκιος - Gaius Mucius μόνη πηγὴ ἀναφορᾶς εἶναι ὁ Β., πού τὸν ἀναφέρει δύο φορές (III, 2, 5 καὶ VII, Προοίμ., 17).

413. Ναὸς τῆς Τιμῆς καὶ τῆς Ἀρετῆς. Ἀναφέρεται ἤδη ἀπὸ τὸν Β. (III, 2, 5) κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν περιπτέρων ναῶν ὡς παράδειγμα ναοῦ χωρὶς ὀπισθόδρομο. Ὁ ναὸς ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Κικέρωνα (*Verr.* IV, 121). Τὸ χωρίο τοῦ Β. (III, 2, 5) ὀρίζει ὅτι ὁ ναὸς βρισκόταν κοντὰ στὸ μνημεῖο τοῦ Μαρίου: *ad Mariana, Honoris et Virtutis, sine postico* (βλ. PLATNER - ASHBY, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Oxford 1928, 238). Ἄλλο χωρίο (VII, Προοίμ., 17) ἀναφέρει: *G. Mucio, qui... aedis Honoris et Virtutis Marianae*.

414. Γάιος Μάριος - Gaius Marius (156-86 π.Χ.), Ρωμαῖος στρατηγὸς καὶ πολιτικός· μισοῦσε τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα ὡς γλῶσσα δούλων (ΠΛΟΥΤ., *Γάιος Μάριος*, §B).

415. BOWERSOCK, G.W., «Historical Problems in Late Republican and Augustan Classicism» στοῦ FLASHAR, H., *Le classicisme à Rome aux Iers siècles avant et après J.-C.*, Fondation Hardt, *Entretiens sur l'Antiquité classique* XXV, 1979 (Genève 1979).

416. Εἶναι ἄξιο νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι τὸ Προοίμιον στὸ VIII Βιβλίον εἶναι τὸ μόνο πού δὲν περιέχει ἀφιέρωση στὸν Καίσαρα ἢ Αὐτοκράτορα. Θὰ μπορούσε νὰ ὀφείλεται σὲ κάποια παράλειψη τοῦ ἀντιγραφέα ἢ σὲ κάποια ἄλλη ἀσημαντὴ αἰτία, εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ δικαιολογηθεῖ. Ὁ S. FERRI (*Vitruvio*, 1960, 274), ὑποστηρίζει ὅτι τὸ 8ο Βιβλίον πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε ἓνα παλαιότερο σύγγραμμα τοῦ Β. (εἰδικῶς σὲ θέματα ὑδραυλικῆς), πού τελικὰ τὸ ἐνσωμάτωσε στὸ *De Architectura*.

417. Ἐπτὰ σοφοί. Ὁ ἀριθμὸς ἑπτὰ ἐθεωρεῖτο ἀπὸ παλιὰ ἱερός (Αἴγυπτος, Ἑβραῖοι, Ἕλληνες): Ἐπτὰ τὰ οὐράνια σώματα, ἑπτὰ οἱ μέρες τῆς χρονικῆς μονάδας: τῆς ἑβδομάδας, ἑπτὰ τὰ θαύματα τοῦ κόσμου· Ἐπτὰ καὶ οἱ σοφοί. Ὁ πρῶτος πού τοὺς ἀναφέρει εἶναι ὁ ΠΛΑΤΩΝ στὸν *Πρωταγόρα* (343, α). *Θαλῆς ὁ Μιλήσιος καὶ Πιττακὸς ὁ Μυτιληναῖος, καὶ Βίας ὁ Πριηνεὺς καὶ Σόλων ὁ ἡμέτερος καὶ Κλεόβουλος ὁ Λίνδιος καὶ Μύσων ὁ Χηνεὺς καὶ ἑβδομος ἐν τούτοις ἐλέγετο Λακεδαιμόνιος Χίλων*. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες κατατάξεις μετὰ ἐναλλαγὴν τῶν τριῶν τελευταίων μετὰ ἄλλους. Τὸ σύνολο τῶν σοφῶν πού ἀναφέρονται εἶναι εἴκοσι δύο, ἀλλὰ πάντοτε κατὰ ἑπτάδα, ὅπου οἱ τέσσερις πρῶτοι εἶναι πάντοτε οἱ ἴδιοι.

418. Θαλῆς ὁ Μιλήσιος (βλ. Πρ. VII, σημ. 312). Σημειώσαμε ὅτι ὁ Β. ἔχει ἀναφέρει τὶς θεωρίες τοῦ Θαλῆ καὶ τοῦ Ἡρακλείτου (στὸ II, 2), ὅπου ἐκθέτει τὴ φυσιογνωσίαν τῶν πραγμάτων. Ἡ γνωριμία τοῦ Β. μετὰ τοὺς Ἕλληνες φιλοσόφους πρέπει νὰ ἔχει γίνῃ ἀπὸ ἐκλογὴς συγγραμμάτων τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς (H. DIELS, *Doxographi Graeci* (Berlin³ 1958, 94-95).

εἶναι τὸ ὕδωρ, ὁ Ἡράκλειτος⁴¹⁹ τὸ πῦρ⁴²⁰, οἱ ἱερεῖς τῶν Μάγων⁴²¹ τὸ ὕδωρ καὶ τὸ πῦρ, ὁ Εὐριπίδης⁴²², ἄκροατῆς τοῦ Ἀναξαγόρου⁴²³, τὸν ὁποῖον οἱ Ἀθηναῖοι «ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφον» ἀπεκάλεσαν⁴²⁴, ὁ ἄηρ καὶ ἡ γαῖα⁴²⁵ καὶ ὅτι αὕτη, συλλαβοῦσα τοὺς σπόρους τῶν οὐρανίων βροχῶν καὶ γονιμοποιηθεῖσα, τὰ γένη τῶν ἀνθρώπων καὶ πάντων τῶν ζώων ἐν τῷ κόσμῳ παρήγαγε, καὶ πᾶν ὅ,τι ἐκ ταύτης ἐγεννήθη, ὅταν ἐκ τῆς ἀνάγκης τοῦ χρόνου διαλύεται, εἰς αὐτὴν ἐπανέρχεται· (ὡσαύτως) τὰ ἐκ τοῦ ἀέρος γεννηθέντα εἰς τοῦ οὐρανοῦ τὰς περιοχὰς ἐπιστρέφουσιν ὁμοίως· καὶ (πάντα ταῦτα) δὲν ὑπόκεινται εἰς καταστροφὴν, ἀλλὰ διὰ διαλύσεως μεταβαλλόμενα ἐπανέρχονται εἰς ἣν καὶ πρότερον ιδιότητα⁴²⁶. Ὁ Πυθαγόρας⁴²⁷ δέ, ὁ Ἐμπεδοκλῆς⁴²⁸, ὁ Ἐπίχαρμος⁴²⁹ καὶ

419. Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος (ἄκμῃ περὶ τὸ 504/1 π.Χ.) ὁ Σκοτεινὸς (ἔτσι τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Β. II, 2, 1) προσωκρατικὸς φιλόσοφος. Πασίγνωστα ἀποφθέγματα του: πολυμαθὴ νόον ἔχειν οὐ διδάσκει (Β40) — φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ (Β123) — πόλεμος πατὴρ πάντων (Β53), καθὼς καὶ τὸ τόσο ἀληθινὸ γιὰ κάθε ἔκφραση ζωῆς, ἀλλὰ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀντιμετώπιση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν θεμάτων: ἁρμονίῃ ἀφανῆς φανερῆς κρείττων (Β54).

420. Ἡ θεωρία τοῦ Ἡρακλείτου γιὰ τὸ πῦρ, ὡς τὸ πρωταρχικὸ στοιχεῖο, συνοψίζεται στὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα: ...κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰείζωνον, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα (Β30).

421. Οἱ ἱερεῖς τῶν Μάγων. Ἐννοεῖ τοὺς Πέρσες μύστες τῆς θρησκείας τοῦ Ζωροάστη (660-573 π.Χ.), ἰδρυτῆ τῆς δυναρχικῆς δογματικῆς τῶν ἀρχαίων Ἰρανίων. Κατὰ τὴ θρησκεία αὕτη ὁ προφήτης περιβάλλεται μὲ ὑπερφυσικὸ φῶς καὶ εἶναι κάτοχος ὑπερφυσικῶν καὶ μαγικῶν δυνάμεων. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Β. πού ἀναφέρεται σὲ «μάγους» ἢ σημαίνει ὅτι γνωρίζει καὶ θαυμάζει τὸ θέμα ἢ ὅτι ἀπὸ τότε ἴσως ἡ Δύση εἶχε παρεξηγήσει τὴ διδασκαλία τοῦ Ζωροάστη καὶ τὴν παρερμήνευσε κατὰ τὸν Μεσαίωνα, ὡς μαγεία, ἀλχημία, κλπ. (J. DUCHESNE -GULLEMIN, *The Western Response to Zarathustra*, 1958). Τὴν προφητικὴ χροιά τοῦ Ζ. ἐπισημαίνει ὁ NIETZSCHE, ὅταν ἐπιλέγει γιὰ τὸ δικό του προφητικὸ βιβλίον τὸν τίτλο *Also sprach Zarathustra* (1883-5) = *Τάδε ἔφη Ζαρατούστρας*, ἑλληνικὴ μετάφραση Ν. Καζαντζάκη.

422. Εὐριπίδης ὁ Ἀθηναῖος (γεννημένος τὸ 484 ἢ κατὰ τὴν ἀρχαία ἀνεκδοτολογία, στὴ Σαλαμίνα τὸ 480, ἔτος τῆς ναυμαχίας, πέθανε τὸ 406 π.Χ.). Τραγικὸς ποιητής. Ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὴ ζωγραφικὴ, τὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ποίηση, μαθητὴς τοῦ Ἀναξαγόρα, τοῦ Προδίκου, τοῦ Πρωταγόρα, ἐνῶ μὲ τὸν Σωκράτη συνδέθηκε μὲ στενὴ φιλία.

423. Ἀναξαγόρας, (βλ. Προοίμ. VII, σημ. 314).

424. ...ἢ τε τραγωδία ὅλως σοφὸν δοκεῖ εἶναι καὶ ὁ Εὐριπίδης διαφέρων ἐν αὐτῇ (ΠΛΑΤΩΝ *Πολιτεία*, Η. 568α).

425. Στὸ λατινικὸ κείμενο: *aera et terram*. Προτιμήσαμε νὰ μεταφράσουμε τὸ *terram* ὡς γαῖα ἀντὶ τοῦ γῆ, παίροντάς το ἀπὸ τὸν λίγο πιὸ κάτω μνημονευόμενον Ἐμπεδοκλῆ: πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ γαῖα καὶ ἥερος ἀπλετον ὕψος (H. DIELS -W. KRANZ, *Fragmente der Vorsokratiker* (61951) 31 B 17, I 316, 12).

426. Τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Β. εἶναι ἐμπνευσμένο ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα 836 τοῦ μὴ σωζομένου ἔργου Χρύσιππος τοῦ Εὐριπίδου: *Γαῖα μεγίστη καὶ Διὸς Αἰθήρ, / ὁ μὲν ἀνθρώπων καὶ θεῶν γενέτωρ, / ἡ δέ... οὐκ ἀδίκως / μήτηρ πάντων νενομίσται... / θνήσκει δ' οὐδὲν τῶν γιγνομένων, / διακρινόμενον δ' ἄλλο πρὸς ἄλλου / μορφὴν ἑτέραν ἐπέδειξεν.* Ἡ ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα 195 τῆς Ἀντιόπης: — *ἅπαντα τίκτει χθὼν πάλιν τε λαμβάνει. — γῆ πάντα τίκτει καὶ πάλιν κομίζεται. — χθὼν πάντα κομίζει καὶ πάλιν κομίζεται. — ἡ δοῦσα πάντα καὶ κομίζεται φύσις.* (βλ. G. DINDORFII, *Postarum Scenicorum Graecorum... Fabulae superstites et perditarum fragmenta* (Lipsiae 1869, III).

427. Πυθαγόρας: βλ. Προοίμ., V, σημ. 282.

428. Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντῖνος (483/2-423 π.Χ.). Ὁ τελευταῖος τῶν φυσιολόγων φιλοσόφων τοῦ 5ου αἰ.

429. Ἐπίχαρμος ἀπὸ τὴν Κῶ, ἐγκαταστάθηκε στὰ Μέγαρα τῆς Σικελίας καὶ ἔπειτα στὶς Συρακοῦσες (τέλος 6ου-τέλος 5ου αἰ.). Ποιητὴς τῆς δωρικῆς κωμωδίας μὲ φιλοσοφικὴ χροιά, γεγονὸς γιὰ τὸ ὅποιο ὁ Πλάτων, διὰ στόματος Σωκράτη, τὸν ἐπαινεῖ στὸν *Θεαίτητο* (152 ε): *...ἔστι μὲν γὰρ οὐδέποτε οὐδέν, αἰεὶ δὲ γίγνεται. Καὶ περὶ τούτου πάντες ἐξῆς οἱ σοφοί... καὶ τῶν ποιητῶν οἱ ἄκροι τῆς ποιήσεως ἑκατέρως, κωμωδίας μὲν Ἐπίχαρμος, τραγωδίας δὲ Ὀμηρος.* Αὐτὸς εἶναι πιθανῶς ὁ λόγος πού ὁ Β. συγκαταλέγει τὸν Ἐπίχαρμον μεταξὺ τῶν ἄλλων φιλοσόφων.

ἄλλοι φυσιοδίφαι καὶ φιλόσοφοι, ὑπεστήριξαν ὅτι ταῦτα εἶναι τὰ τέσσαρα πρωταρχικὰ στοιχεῖα: ὁ ἀήρ, τὸ πῦρ, ἡ γαῖα, τὸ ὕδωρ⁴³⁰, καὶ ὅτι ἡ συνοχή αὐτῶν, διὰ τῆς κατὰ φύσιν μορφοποιήσεως, παράγει τὸν ἰδιαίτερον χαρακτῆρα ἐκ τῶν διαφορῶν ἐκάστου εἶδους.

2. Παρατηροῦμεν πάντως, ὅτι τὰ γεννώμενα ὄχι μόνον παράγονται ἐξ αὐτῶν ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ φύσις ὅλη δὲν τρέφεται ἄνευ τῆς ἐπενεργείας αὐτῶν οὔτε ἀναπτύσσει οὔτε διατηρεῖ. Καθ' ὅσον τὰ σώματα ἄνευ ἀφθόνου ἀναπνευσίμου ἀέρος δὲν δύνανται νὰ ἔχωσι ζωὴν, ἐὰν ὁ εἰσρέων ἀδίαλειπτος ἀήρ βαθμιαίως ἀξανάμενος δὲν προκαλεῖ καὶ τὴν ἐκπνοήν. Τῆς θερμότητος δὲ ἐὰν δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸ σῶμα ὀρθὴ ποσότης, δὲν θὰ ὑπάρξῃ (εἰς αὐτὸ) πνοὴ ζωῆς οὐδὲ ὀρθὴ στάσις σταθερὰ καὶ αἱ ζωογόνοι τροφαὶ δὲν θὰ δύνανται νὰ ἔχωσι (κατάλληλον) θερμοκρασίαν πέψεως. Ὅμοίως, ἐὰν τὰ μέλη τοῦ σώματος δὲν τρέφονται διὰ τῶν προϊόντων τῆς γῆς, θὰ ἀπισχνανθῶσι, καθ' ὅσον οὕτω θὰ ἔχωσι στερηθῇ τῆς μίξεως (ὀρθῆς ἀναλογίας)⁴³¹ μετὰ τοῦ πρωταρχικοῦ γήινου στοιχείου.

3. Τὰ ζῶα, τέλος, ἐὰν στερηθῶσι τῆς δυνάμεως τοῦ ὑγροῦ στοιχείου ἀφαιμασσόμενα καὶ ἀποχυοῦμενα, θὰ ἀπεξηραίνοντο (κατὰ τὴν ὑγρὰν ὑπόστασιν αὐτῶν). Οὕτως, ἡ θεία διάνοια δὲν κατέστησε δύσκολα καὶ σπάνια ὅσα ἰδιαίτερος ἀναγκαῖα ἦσαν διὰ τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως τοὺς μαργαρίτας, τὸν χρυσόν, τὸν ἄργυρον καὶ τὰ τοιαῦτα, ἅτινα οὔτε τὸ σῶμα οὔτε ἡ φύσις ἀπαιτοῦσιν, ἀλλὰ αὐτά, ἄνευ τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ τῶν θνητῶν δὲν θὰ ἡδύνατο νὰ διασφαλισθῇ, ἐπεδαψίλευσεν εὐπορίστως δι' ὅλον τὸν κόσμον. Οὕτως ἐξ αὐτῶν (τῶν στοιχείων) ἐὰν τυχὸν λείψῃ ἐκ τοῦ σώματός τι τῆς ἀναπνοῆς, παρέχει αὐτὸ ὁ ἀήρ, προοριζόμενος ὅπως τὸ ἀποκαταστήσῃ. Ἐπιβοηθητικαὶ τῆς θερμότητος (τοῦ σώματος), ἡ κεκανονισμένη ἀκτινοβολία τοῦ ἡλίου καὶ τοῦ πυρὸς ἡ ἀνακάλυψις (ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου) καθιστῶσιν ἀσφαλέςτερον τὸν βίον. Ὅμοίως, ὁ γήινος καρπός, καλύπτων πλουσιοπαρόχως τὰς ἀνάγκας εἰς τροφάς, συντηρεῖ καὶ διατρέφει τὰ ὄντα χωρὶς διακοπὴν. Τὸ ὕδωρ, ἐξ ἄλλου, ὄχι μόνον τῆς πόσεως, ἀλλ' ἀπείρους πληροῦν ἀνάγκας, εὐαρέστους, καθόσον δωρεάν, προσφέρει χρησιμότητάς⁴³².

4. Ὡς ἐκ τούτου ἐπίσης, ἐκεῖνοι οἵτινες τὸ ἱερατεῖον ἀκολουθοῦσι τῆς Αἰγυπτιακῆς παραδόσεως⁴³³, ὑποστηρίζουσιν ὅτι ὅλα τὰ πράγματα ἐκ τῆς τοῦ ὕδατος δυνάμεως προέρχονται. Διὰ ταῦτα, ὅταν ὕδρια ὕδατος εἰς τὸν ναὸν κομίζεται μετὰ θρησκευτικῆς ἀγιότητος, τότε κατὰ γῆς

430. Τὰ τέσσαρα πρωταρχικὰ στοιχεῖα ἀνευρίσκονται στὸ κοσμολογικὸ σύστημα τῶν Πυθαγορείων. Ἐν τούτοις στὸν Ἐμπεδοκλῆ ἀνήκει ἡ θεωρία τῶν τεσσάρων στοιχείων (τὰ ὁποῖα ἀποκαλεῖ ριζώματα, βλ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΣ, Χ., *Λεξ. Φιλοσ.* (Ἀθήναι 1929) 133, ἡ ὁποία γίνεται γενικὰ ἀποδεκτὴ στὴν ἀρχαιότητα (ΠΛΙΝ. *Η.Ν.* II), ἀν ὄχι καὶ ὡς τὴν Ἀναγέννηση. Ὁ Β. ἀναφέρεται στὰ θέματα αὐτὰ ἥδη στὸ I, 4, 4-8.

431. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ ὑπῆρχε μέγιστο ἐνδιαφέρον στὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀσφαλῶς ὁ Β. θὰ βρῆκε συλλογὴς ἀπὸ σχετικὰς θεωρίαις τῶν Ἐμπεδοκλῆ, Ἱπποκράτη, Ξενοφῶντα, Ἀριστοτέλη, Θεοφράστου, Ἀσκληπιάδη ἀπὸ τῆ Βιθυνία, Ἐρασίστρατου, κλπ.

432. Στὴ διατύπωση τῆς παρ. 3 ὁ Βιτρούβιος χρησιμοποιεῖ, κατὰ τὰ φαινόμενα, τὶς θεωρίαις τῶν Στωικῶν.

433. Ὁ Βιτρούβιος μεταφέρει τὴ γνώμη τῶν ἀρχαίων ὅτι οἱ Ἴωνες φιλόσοφοι καὶ φυσιολόγοι εἶχαν δεχθεῖ ἐπιρροὴς ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον. Πρβ. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος* 59, ὅπου ἐκτίθεται ἡ σύμφωνη ἐλληνικῶν καὶ αἰγυπτιακῶν θεωρημάτων, ποὺ εἶχαν γίνεαι δεκτὰ καὶ στοὺς Δελφοὺς, ὅπου ὁ Πλούταρχος πέρασε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ὡς ἱερέας τοῦ Ἀπόλλωνα.

προσπίπτοντες, μετὰ τῶν χειρῶν πρὸς τὸν οὐρανὸν τεταμένων, διὰ τὴν δημιουργίαν⁴³⁴ (τοῦ ὕδατος) εὐχαριστίας πρὸς τὴν θεῖαν εὐμένειαν ἀπευθύνουσιν.

Ὅθεν, ἐφ' ὅσον κατὰ τοὺς φυσιοδίφας, τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς ἱερεῖς κρίνεται ὅτι ἅπαντα τὰ πράγματα συνίστανται ἐκ τῆς ἐπενεργείας τοῦ ὕδατος, ἐσκέφθην ὅτι, ἐφ' ὅσον εἰς τοὺς προηγούμενους ἑπτὰ τόμους αἱ θεωρίαι περὶ κτηρίων ἔχουσιν ἐκτεθῆ, εἰς αὐτὸν δέον ὅπως συγγράψω περὶ τῆς ἀνευρέσεως τοῦ ὕδατος, τίνας ἀρετὰς ἔχει ἐκ τῶν κατὰ τόπους ἰδιομορφιῶν, διὰ τίνων μεθόδων προσάγεται καὶ πῶς ἐλέγχεται πρὸ τῆς χρήσεως.

Προίμιον Ἑνατον

1. Διὰ τοὺς διασήμους ἀθλητὰς οἵτινες εἰς τὰ Ὀλύμπια, (Πύθια)⁴³⁵, Ἴσθμια καὶ Νέμεια⁴³⁶, ἐνίκησαν, οἱ προπάτορες τῶν Ἑλλήνων τόσον μεγάλας ἐθέσπισαν τιμὰς, ὥστε οὗτοι ὄχι μόνον εἰς τὴν ἀθλητικὴν πανήγυριν ἰστάμενοι μετὰ κλάδου φοῖνικος καὶ στεφάνου⁴³⁷ νὰ ἐπευφημῶνται, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἐπανήρχοντο εἰς τὰς ἑαυτῶν πολιτείας μετὰ τῆς νίκης, νὰ μεταφέρονται θριαμ-

434. Στὸ πρωτότυπο: *inventionis*, ποὺ ἐδῶ μεταφράστηκε δημιουργία, παρουσιάζει τὸ ὕδωρ ὡς ἐφεύρεση, ἐπινόηση τῶν θεῶν. Λίγο πῶς κάτω ὁ Β. χρησιμοποιεῖ τὴν ἴδια λέξη στὸν πληθυντικὸν (*inventionibus*) μετὰ τὴ σημασία ἀνεύρεση. Ὁ Granger μεταφράζει *invention* τὸ πρῶτο καὶ *discovery* τὸ δεύτερο ὁ Choisy *découverte* καὶ *découvrir*· ὁ Fensterbusch *Auffindung* καὶ στὰ δύο χωρία· ὁ Callebat *création* καὶ *trouver l'eau*.

435. Ἡ λέξη *Pythia* = Πύθια δὲν περιλαμβάνεται στὸ λατινικὸν κείμενον τοῦ ἀρχαιοτέρου χειρογράφου, τοῦ H (Harleianus), καθὼς καὶ τῶν περισσότερων μεσαιωνικῶν χειρογράφων. Οἱ P. RUFFEL - J. SOUBIRAN («Recherches sur la tradition manuscrite de Vitruve», *Pallas, Annales de la faculté des lettres de Toulouse*, 1960, IX, 2, 66), ἐπισημαίνουν ὅτι, κατ' αὐτοὺς, τὸ ἀρχέτυπο χειρόγραφο εἶχε τὴ λέξη ὡς διόρθωση, στὸ περιθώριον, καὶ ὅτι θὰ ἦταν ἀπίθανο ὁ Β., τόσο ἐνθουσιώδης πρὸς κάθε τι ἑλληνικὸν — γεγονός ποὺ προσπαθεῖ συνεχῶς νὰ δείξει — νὰ ἔκανε στὴν περίπτωσιν αὐτῇ μιὰ ἀτελὴ ἀπαρίθμηση τῶν ἐπισημότερων πανελληνίων ἀθλητικῶν συναθροίσεων.

436. Εἶναι οἱ ὀνομαστότεροι — πανελλήνιοι — γυμνικοὶ καὶ ἱππικοὶ ἀγῶνες, μεταξὺ πολλῶν ποὺ γίνονταν σὲ πλεῖστες ἑλληνικὲς πόλεις. Μέρος ἐλάμβαναν μόνον Ἕλληνες. Ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ (Ε 22) ἀναφέρει ὅτι ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Ἀλέξανδρος ὁ Α' (494-454) ὑποχρεώθηκε νὰ ἀποδείξει τὴν ἑλληνικὴ καταγωγὴν του γιὰ νὰ κριθεῖ δεκτὸς στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες. Τὴν ἐξάπλωση τοῦ θεσμοῦ τῶν ἀγῶνων στὸν Ἑλληνιστικὸν κόσμον δέχτηκαν καὶ συνέχισαν οἱ Ρωμαῖοι. Οἱ πρῶτοι ρωμαῖκοὶ ἀθλητικοὶ ἀγῶνες ἔγιναν τὸ 186 π.Χ., ὁργανωμένοι ἀπὸ τὸν Marcus Fulvius Nobilior, μετὰ συμμετοχῇ, ὅμως, κυρίως Ἑλλήνων ἀθλητῶν (ΛΙΒ. XXXIX, 32). Μετὰ τὴν κατάκτησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου, κινούμενοι ἀπὸ σκοποὺς πολιτικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς, οἱ Ρωμαῖοι ἀναδιοργάνωσαν τοὺς ἀγῶνες στὶς ἑλληνικὲς πόλεις. Ὁ Σύλλας κατὰ τὸν θρίαμβόν του, τὸ 81 π.Χ., θέλησε νὰ μεταφέρει τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες στὴ Ρώμην, GARDINER, E.N., *Athletics of the Ancient World*, Oxford 1930, 46). Ὁ Αἰγύσιος ὑπῆρξε ὁ πραγματικὸς θεμελιωτὴς τῶν ἀγῶνων, ἐορτάζοντας τὴν νίκην του στὸ Ἄκτιον (31 π.Χ.) μετὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν Ἀκτίων ἀγῶνων στὴ Ρώμην, καὶ ἄλλων μετὰ τὸ ἴδιον ὄνομα στὴ Νικόπολιν τῆς Ἠπείρου. Τὸ ἔτος 1 π.Χ. ἐγκαινίασε τὰ Ἀγυροστάλια στὴ Νεάπολιν, ποὺ τὸ 2 μ.Χ. ὀνομάστηκαν *Italica Romania Sebastia Isolympia*. Ὁ Βιτρούβιος θὰ ἐγνώριζε τὴν πρώτην αὐτῇ ἑλληνοπρεπεῖν περίοδον τῶν ἀθλητικῶν θεαμάτων ἐπὶ ἰταλικοῦ ἐδάφους. Δὲν πρόλαβε βέβαια οὕτε νὰ δεῖ τὸ Κολοσσαῖον οὔτε νὰ «ἀπολαύσει» τίς θηριομαχίας τῶν αἰώνων τῆς αὐτοκρατορίας.

437. Μετὰ κλάδου φοῖνικος καὶ στεφάνου. Ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (Ἀρκαδικὰ 48, 2) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στὴν Ὀλυμπίαν ἔδιναν στέφανον ἀπὸ κότινον (ἀγριελιά), στοὺς Δελφοὺς ἀπὸ δάφνην, στὸν Ἴσθμόν ἀπὸ πεῦκο καὶ στὴ Νεμέαν ἀπὸ ἀγριοσέλινο· ἐπίσης ὅτι σὲ ὅλους τοὺς νικητὰς πρόσφεραν κλάδον φοίνικα. Ὁ Πausanias συνεχίζει μετὰ τὴν πληροφορίαν ὅτι ἡ ἀρχὴ ἔγινε μετὰ τοὺς ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος στὴ Δῆλον, ποὺ ὀργάνωσε ὁ Θησεύς, ὅταν γύριζε ἀπὸ τὴν Κρήτην, καὶ ὅτι τὸ γεγονός αὐτὸ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ὅμηρον.

βευτικῶς ἐπὶ τεθρίππων ἐντὸς τῶν τειχῶν⁴³⁸ καὶ εἰς τὴν ἰδιαιτέραν τῶν πατρίδα καὶ δι' ὅλου τοῦ βίου νὰ ἀπολαύουσιν ἐπιδομάτων θεσπιζομένων ὑπὸ τῆς πολιτείας⁴³⁹. Ταῦτα λοιπὸν παρατηρῶν, διερωτῶμαι διατί κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον δὲν ἀπονέμονται παρόμοιαι τιμαὶ καὶ ἔτι μεγαλύτεραι εἰς τοὺς συγγραφεῖς, οἱ ὅποιοι ἀπείρους ὑπηρεσίας δι' ὅλων τῶν αἰώνων παρέχουσιν εἰς ἅπαντα τὰ ἔθνη⁴⁴⁰. Τοῦτο πράγματι τοσοῦτ' ἄλλο θὰ ἦτο καθιερώσεως ἄξιον, καθ' ὅσον οἱ μὲν ἀθλῆται τὰ ἑαυτῶν σώματα διὰ τῆς ἀσκήσεως ἰσχυρότερα καθιστῶσιν, (ἐνῶ) οἱ συγγραφεῖς ὄχι μόνον τὰς ἑαυτῶν διανοίας (γυμνάζουσιν), ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν ἄλλων, καθ' ὅσον διὰ τῶν βιβλίων τῶν τὴν γνῶσιν προσφέρουσιν πρὸς μάθησιν καὶ πρὸς ὀξυνσιν τοῦ πνεύματος.

2. Κατὰ τί πράγματι, ὁ Μίλων ὁ Κροτωνιάτης⁴⁴¹, ἐπειδὴ ὑπῆρξεν ἀήττητος, ὠφέλησε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἢ οἱ λοιποὶ, οἵτινες κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀνεδείχθησαν νικηταί, εἰ μὴ διότι ὅσον οἱ ἴδιοι ἔζησαν ἀπήλαυσαν διακρίσεων μεταξὺ τῶν συμπολιτῶν τῶν. Τοῦ Πυθαγόρου⁴⁴² δὲ μὴ ἡ διδασκαλία, τοῦ Δημοκρίτου⁴⁴³, τοῦ Πλάτωνος⁴⁴⁴, τοῦ Ἀριστοτέλους⁴⁴⁵ καὶ τῶν ἄλλων σοφῶν, ἡ καθημερινὴ καὶ διὰ συνεχῶν μόχθων καλλιεργούμενη, ὄχι μόνον διὰ τοὺς ἑαυτῶν συμπολίτας, ἀλλὰ καὶ δι' ὅλα τὰ ἔθνη νωπὰς καὶ ἀνθηρὰς συγκομιδὰς παράγει. Ὅσοι ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων καρποῦνται ἐκ τῆς σοφίας αὐτῆς (τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν) ἀφθονίαν γνώσεων, βελτίστην ἔχουσιν ἐπιστημονικὴν ἀντίληψιν, θεσπίζουσι διὰ τὰς πολιτείας πεπολιτισμένα ἥθη, ἴσα δικαιώματα, νόμους ἄνευ τῶν ὁποίων οὐδὲν κράτος δύναται νὰ εἶναι ἀσφαλές.

3. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν τοιαῦτα ὠφελήματα ὑπὸ τῆς σοφίας τῶν συγγραφέων ἐδωρήθησαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ δημοσίου αὐτῶν βίου, ὄχι μόνον κρίνω ὅτι

438. Ἡ ὑποδοχὴ τῶν νικητῶν στίς πατρίδες τοὺς ἐλάμβανε μορφὴ θριάμβου. Ἡ πιὸ ἐντυπωσιακὴ διήγησις εἶναι τοῦ ΔΙΟΓΕΝΗ ΛΑΕΡΤΙΟΥ (ΧΙΠ 82), ποὺ περιγράφει τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Ἐξαιτήτου τοῦ νεωτέρου, ὁ ὁποῖος ἔγινε δεκτὸς στὴν πατρίδα του, τὸν Ἀκράγαντα (412 π.Χ.), πάνω σὲ τέθριππο, ἐνῶ οἱ Ἀκραγαντίνοι τὸν ὑποδέχτηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλιν μὲ 300 ἄρματα, συρόμενα ἀπὸ λευκὰ ἄλογα.

439. Ἀρχικὰ οἱ ἀγῶνες ἦταν ἀργυροῦται, δηλαδὴ μὲ χρηματικὲς ἀμοιβές, ἀργότερα δὲ μόνον στεφανῖται. Μετὰ τὴν νίκη τους, ἐλάμβαναν οἱ νικητὲς στὴν πόλιν τοὺς ὑλικὰς καὶ κυρίως ἠθικὰς ἀμοιβές, σίτησις στὸ πρυτανεῖο κλπ. (ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ΧΡ., «Ἑλληνικοὶ Ἀγῶνες», στὸν πανηγυρικὸ τόμο *Οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες*, Ἀθῆναι 1896, KRAUSE, J.H., *Die Gymnastik u. Agonistik der Hellenen*, 1983, καὶ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, Ν., *Οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἀθῆναι 1976).

440. Τὸ θέμα τῆς ἀντιπαράθεσης ἀθλητῶν καὶ φιλοσόφων δὲν ἀποτελεῖ πρωτοτυπία τοῦ Βιτρούβιου. Τὸ ἔθεσαν ἐπανελημμένα οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι, καὶ ἔχομε ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραμματικὰ διατυπωμένες γνώμες, ὅπως π.χ.: *Ρώμης γὰρ ἀμείνων ἀνδρῶν ἢ δ' ἔππων ἡμετέρη σοφίη*. (Ξενοφάνης Α2 Η. DIELS - W. KRANZ, *Fragmente der Vorsokratiker*, I 129, 1-2). *Κακῶν γὰρ μυρίων ὄντων καθ' Ἑλλάδα, οὐδὲν κάκιον ἐστὶν ἀθλητῶν γένους* (ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ, ἀποσπ. 284). Οἱ περισσότεροι φιλόσοφοι συνιστοῦν τὸ μέτρο στὴν ἀσκήσις. Ἔτσι ὁ Πλάτων — ποὺ ὑπῆρξε ὁ ἴδιος ἀθλητὴς (ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. Ζ 1) — κατακρίνει τὴν ὑπερβολὴ καὶ διδάσκει ὅτι *ἀσκήσις κομψοτέρα ἀπλῇ καὶ ἐπεικῆς* (Πολ. γ', 404 κέ.) καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὴ γύμνασις τοῦ σώματος ὡς: *ἐπιστήμην τοῦ μετρίου ἐν πόνοις* (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* Α. 4.). (Συναφῶς βλ. ΜΥΛΩΝΑ, Π.Μ., *Στάδια*, Ἀθῆναι 1952. Τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἀθλητικὸν πνεῦμα, σ. 17-19).

441. *Μίλων ὁ Κροτωνιάτης* (6ος αἰ. π.Χ.). Ἀρχαῖος ἀθλητὴς καὶ πολιτικός, φημισμένος γιὰ τὴ δύναμίν του καὶ τὴς ἀλλεπάλληλης νίκης του (ΠΑΥΣ. 6, 14, 5 κέ.).

442. *Πυθαγόρας* (βλ. Προοίμ. V, σημ. 282). Εἰδικὰ στὸ χωρίο αὐτὸ ἀναφέρεται, κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὸν ἀθλητὴ τὴ Μίλωνα, γιατί ὁ τελευταῖος ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Π., τοῦ ὁποῖου ἔσωσε τὴ ζωὴ (ΣΤΡΑΒΩΝ VI 262).

443. *Δημόκριτος* (βλ. Προοίμ. VII, σημ. 313).

444. *Πλάτων* (βλ. Προοίμ. VII, σημ. 318).

445. *Ἀριστοτέλης* (βλ. Προοίμ. VII, σημ. 319).

πρέπει κλάδοι φοινίκων καὶ στέφανοι νὰ ἀπονεμηθῶσιν εἰς τοὺς συγγραφεῖς αὐτοὺς, ἀλλὰ καὶ θρίαμβοι νὰ ψηφισθῶσιν καὶ εἰς τοὺς τῶν θεῶν οἴκους νὰ κριθῇ ὅτι οὗτοι πρέπει νὰ τοποθετηθῶσι. Ὅθεν, ἐξ ὧν ἔχουσι διανοηθῇ ἐπ' ὠφελείᾳ τῶν ἀνθρώπων, διὰ τὴν πρόοδον τοῦ βίου, θέλω ἐκθέσει, ὡς παραδείγματα ἐκ τῶν πολλῶν ὀρισμένως (συλλήψεις) ἐνίων σοφῶν, ἐν δι' ἕκαστον, ὥστε ἐξ εὐγνωμοσύνης, ἀναγκαῖον νὰ ὁμολογηθῇ ὅπως τιμαὶ τοῖς ἀπονεμηθῶσιν.

4. Καὶ πρῶτον τοῦ Πλάτωνος, ἐκ τῶν πολλῶν θεωρημάτων αὐτοῦ, τῶν πάνυ χρησίμων, ἐν, ὅπως τοῦτο διευτύωσε, θὰ ἐκθέσω⁴⁴⁶. Ἐὰν τόπος ἢ ἀγρὸς εἶναι ὀρθογώνιος μὲ ἴσας πλευρὰς (τετράγωνον) καὶ πρέπει νὰ διπλασιασθῇ, ζητεῖται ἀριθμός, ὅστις διὰ πολλαπλασιασμοῦ δὲν καθορίζεται, (ὅστις ὁμως) διὰ διατυπώσεως γραμμικῆς (γεωμετρικῆς κατασκευῆς) ἀνεύρισκεται. Ἴδου τούτου ἡ ἀπόδειξις: Τετράγωνος τόπος, ὅστις κατὰ μῆκος καὶ κατὰ πλάτος εἶναι δέκα ποδῶν, ἀποδίδει ἐμβαδὸν ποδῶν C (100). Ἐάν, νῦν, ἀπαιτεῖται ὅπως τοῦτο διπλασιασθῇ, ἦγουν νὰ καταστῇ ποδῶν CC (200) καὶ ἐπίσης ἐκ πλευρῶν ἴσων, δεόν νὰ διερευνηθῇ, πόσον τὸ μῆκος τῆς πλευρᾶς τούτου τοῦ τετραγώνου, ὥστε νὰ προκύπτῃ ἐμβαδὸν ποδῶν CC (200), ἀντιστοιχοῦντων εἰς τὸ διπλάσιον τῆς (ἀρχικῆς) ἐπιφανείας. Ἀλλὰ τοῦτο, μέσῳ τῆς ἀριθμητικῆς, οὐδεὶς δύναται νὰ ἀνέυρῃ. Καθ' ὅσον, ἐὰν XIII (14) (πόδες) καθορισθῶσι, τότε τὸ γινόμενον (θὰ δώσῃ) πόδας CXCVI (196), ἐὰν δὲ XV (15), πόδας CCXXV (225).

5. Ὅθεν, ἐφ' ὅσον τοῦτο δὲν λύεται διὰ τῆς ἀριθμητικῆς, εἰς ἐκεῖνο τὸ δοθὲν τετράγωνον, τὸ ὁποῖον ἦτο μήκους καὶ πλάτους ποδῶν X (10), γραμμὴ ἀπὸ γωνίας εἰς γωνίαν διαγώνιος ἃς ἀχθῇ ὥστε νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο τρίγωνα ἴσου μεγέθους, ἕκαστον ἐμβαδοῦ ποδῶν πεντήκοντα. Κατόπιν, ἐπὶ τοῦ τῆς τοιαύτης διαγωνίου γραμμῆς μήκους, ἃς γραφῇ τόπος ὀρθογώνιος ἴσων πλευρῶν (τετράγωνον). Οὕτω, ὅσου μεγέθους — δηλαδὴ πεντήκοντα ποδῶν — ἦσαν τὰ δύο τρίγωνα ἐν τῷ μικρῷ τετραγώνῳ, τὰ διὰ τῆς διαγωνίου γραμμῆς καθορισθέντα, τοῦ αὐτοῦ μεγέθους καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀριθμοῦ ποδῶν (τοῦ αὐτοῦ ἐμβαδοῦ) τέσσαρα (τρίγωνα) θὰ δημιουργηθῶσιν εἰς τὸ μεγαλύτερον (τετράγωνον). Τοιουτοτρόπως ἐξηγεῖται ὁ διπλασιασμός διὰ γεωμετρικῆς μεθόδου κατὰ τὸν Πλάτωνα, συμφώνως πρὸς τὸ σχῆμα, ὅπερ εἰκονίζεται εἰς τὸ τέλος τῆς σελίδος⁴⁴⁷.

6. Ὡσαύτως, ὁ Πυθαγόρας ἀπέδειξεν ὅτι ὁ γνῶμων⁴⁴⁸ δημιουργεῖται ἄνευ τῶν κατασκευῶν τοῦ τεχνίτου καὶ ὅτι μετὰ μόχθου πολλοῦ οἱ τεχνῖται, μορφοποιούντες τὸν γνῶμονα, μετὰ δυσκολίας εἰς ἀκρίβειαν νὰ φέρωσιν δύνανται, τοῦτο διὰ τοῦ θεωρήματος καὶ τῆς μεθόδου ὀρθῶς

446. Ὁ Β. ἀναφέρεται στὸ γνωστὸ χωρίο τοῦ ΠΛΑΤΩΝΟΣ (*Μένων* 82, XVI - 85 XX), ὅπου ὁ Σωκράτης ἐξηγεῖ τὴ γεωμετρικὴ κατασκευὴ γιὰ τὸν διπλασιασμό τοῦ τετραγώνου. Ὁ Β. ἀποδίδει τὴ λύση στὸν Πλάτωνα, ἐνῶ τὸ πρόβλημα εἶχε λυθεῖ νωρίτερα ἀπὸ τοὺς Πυθαγορείους. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Β. δὲν μποροῦσε νὰ ἀνατρέξῃ στὶς πηγές καὶ ὅτι χρησιμοποίησε ἐρανίσματα τῶν ἀρχαίων κειμένων, ποὺ θὰ ἦταν σὲ εὐρεία χρῆση στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ.

447. ...*uti schema subscriptum est, explicata est, in ima pagina* = συμφώνως πρὸς τὸ σχῆμα, ὅπερ παρατίθεται στὸ τέλος τῆς σελίδος. Συνήθως ὁ Β. ἀναφέρεται σὲ σχήματα ποὺ βρίσκονται στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, ἐνῶ ἐδῶ τὸ σχῆμα ὑπῆρχε παραπλευρῶς στὸ κείμενο γιὰ νὰ εἶναι πιὸ κατανοητὸ (σχετικὰ MORGAN, M.H., *op. cit.*, σ. 59). Ἐπεξηγηματικὰ σχήματα συνόδευσαν ἀρχαῖα τεχνικὰ χειρόγραφα (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α., *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Ἀθῆναι 1959-60, τεύχ. 2, 114).

448. γνῶμων ἢ προσαγωγεῖον ἢ γωνία, ἢ σημερινὴ γωνία. Χάλκινον ἢ σιδερένιον ὄργανον σὲ σχῆμα ἑλληνικοῦ Γ κεφαλαίου ἢ καὶ πιὸ σύνθετον, ἢ σὲ σχῆμα ὀρθογώνιου τριγώνου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α., *op. cit.* 131, DAREMBERG - SAGLIO λ. *norma*). Δὲν πρέπει νὰ συγχέεται πρὸς τὸν γνῶμονα γιὰ τὴν μέτρηση τοῦ χρόνου (βλ. σ. 475).

ἐξηγεῖται κατὰ τὰς ὁδηγίας ἐκείνου (τοῦ Πυθαγόρου)⁴⁴⁹. Καθ' ὅσον, ἂν ληφθῶσι κανόνες τρεῖς, ἐξ ὧν εἷς μήκους ποδῶν ΙΙΙ (3), ἕτερος ποδῶν ΙΙΙΙ (4), τρίτος δὲ ποδῶν V (5), καὶ οἱ ἐν λόγῳ κανόνες συνδυασθῶσιν ὥστε νὰ συναρμόζωνται εἰς τὰ ἄκρα αὐτῶν λαμβάνοντες σχῆμα τριγώνου, (τότε) θὰ σχηματίσωσι γνῶμονα τέλειον⁴⁵⁰. Ἐὰν δὲ ἐπὶ τούτων τῶν μηκῶν ἐκάστου τῶν (ὡς ἄνω) κανόνων ἀντίστοιχα ὀρθογώνια ἴσων πλευρῶν (τετράγωνα) χαραχθῶσι, (τότε) ἐκεῖνο ὅπερ ἴσταται ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῶν τριῶν, θὰ ἔχη ἐμβαδὸν ποδῶν (τετραγωνικῶν) VIII (9), τὸ τῶν ΙΙΙΙ (4) XVI (16), τὸ τῶν V (5) θὰ εἶναι XXV (25).

7. Οὕτω, ὅσον μέγας εἶναι ὁ ἀριθμὸς (τὸ ἄθροισμα) τοῦ ἐμβαδοῦ τῶν ποδῶν τῶν δύο τετραγώνων ἐκ πλευρᾶς τριῶν ποδῶν καὶ τεσσάρων, ἀκριβῶς τόσον ἀριθμὸν (ἐμβαδοῦ) παράγει μόνον (τὸ τετράγωνον) τὸ χαραχθὲν (ἐπὶ τῆς πλευρᾶς) τῶν πέντε ποδῶν⁴⁵¹. Ὅταν ὁ Πυθαγόρας ἀνεκάλυψε τοῦτο, μὴ ἀμφιβάλλων ὅτι αἱ Μοῦσαι ἐνέπνευσαν εἰς αὐτὸν τὴν ἐφεύρεσιν⁴⁵², μεγίστας χάριτας ἀποδίδων, σφάγια λέγεται ὅτι πρὸς τιμὴν αὐτῶν ἔθυσίασεν. Ἄλλωστε, ἡ ἀναλογία αὕτη, οὕσα εἰς πολλὰ πράγματα καὶ μετρήσεις χρήσιμος, ἐφαρμόζεται προσέτι καὶ εἰς τὰ κτήρια, εἰς τὴν κατασκευὴν κλιμάκων, ὥστε μὲ ὀρθᾶς ἀναλογίας (κλίσεις) αἱ βαθμίδες νὰ κατασκευάζωνται.

8. Πράγματι, ἂν τὸ ὕψος (οἰκοδομῆς), ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τῆς ὀροφῆς ἕως τὸ κατώτερον δάπεδον διαιρεθῇ εἰς τρία μέρη, τότε πέντε μέρη, κατὰ τὴν κλίμακα, θὰ δώσωσιν ἀκριβῶς τὸ μήκος τῆς κλίσεως. Ὅσον μεγάλα μεταξὺ τῆς ὀροφῆς καὶ τοῦ δαπέδου αἱ ὑποδιαιρέσεις τοῦ ὕψους εἰς τρία, (τόσον) τέσσαρες (ἴσαι ὑποδιαιρέσεις) ἐκτὸς τῆς κατακορύφου (κατὰ τὴν ὀριζοντίαν) ἂς μετρηθῶσιν· καὶ ἐκεῖ ἂς τοποθετηθῇ, τῆς κατωτάτης βαθμίδος τὸ πέλμα. Ἐὰν ἔχωσιν οὕτω ρυθμισθῇ, τότε ἀκριβῶς ὁμοίως ἐντὸς τῆς κλίμακος θὰ εὐρίσκωνται αἱ θέσεις τῶν βαθμίδων⁴⁵³. Τῆς τοιαύτης (διατάξεως) τὸ σκαρίφημα εὐρίσκεται κατωτέρω.

449. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ GRANGER (II 201, σημ. 2), ὁ Πυθαγόρας δὲν ἔχει ἀφήσει γραπτὰ, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν γνωρίζομε τί ἀνήκει σ' αὐτὸν καὶ τί στὴ σχολή του. Ὁ ΠΛΙΝΙΟΣ (H.N. VII 198) πραγματευόμενος τὰ ἐργαλεῖα τοῦ χτίστη (*normam autem et libellam et tarnum et clavem*) τὰ ἀποδίδει στὸν Θεόδωρο τὸν Σάμιο, ἄγνωστον ἀπὸ ἄλλες πηγές (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α., *op. cit.* 132-133).

450. Τὸ ὀρθογώνιο τρίγωνο μὲ μήκη πλευρῶν 3:4:5, γνωστὸ ὡς αἰγυπτιακὸ, φαίνεται πῶς ἦταν γνωστὸ στοὺς Βαβυλωνίους, τοὺς Αἰγυπτίους καὶ τοὺς Κινέζους (FLORIAN CAJORI, *A History of elementary Mathematics*, N.Y. 1955), ἀλλὰ καὶ στοὺς Ἰνδοὺς, ἀπὸ τὸν 5ο ἢ ἴσως καὶ ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. αἰ. (HEATH, T.L., *A History of Greek Mathematics*, Oxford 1921), ὅπου ἐχρησιμοποιεῖτο πρακτικὰ γιὰ τὴ χάραξη ὀρθῶν γωνιῶν, π.χ. μὲ σχοινοτρίγωνο αὐτῶν τῶν ἀναλογιῶν. Οἱ Ἰνδοὶ ἐγνώριζαν καὶ τρία ἄλλα ὀρθογώνια τρίγωνα μὲ μήκη πλευρῶν ἀκεραίου ἀριθμοῦς τὰ (5, 12, 13), (8, 15, 17), (12, 35, 37)· ὑπάρχουν ἐπίσης ἐνδείξεις ὅτι ἐγνώριζαν τὸ γενικὸ Πυθαγόρειο θεώρημα, κατὰ τὸ ὁποῖο οἱ κάθετες πλευρὲς α καὶ β ὀρθογωνίου τριγώνου καὶ ἡ ὑποτείνουσα γ πληροῦν τὴ σχέση $\alpha^2 + \beta^2 = \gamma^2$. Φαίνεται ὅμως πῶς ἦταν μόνον μία διαισθητικὴ γενίκευση συγκεκριμένων πρακτικῶν περιπτώσεων, χωρὶς πουθενὰ νὰ ἀναφέρεται ἀπόδειξη. Ὁ HEATH, μάλιστα, θεωρεῖ ἀδύνατον οἱ γνώσεις αὐτὲς νὰ εἶχαν μεταφερθεῖ στὴν Ἑλλάδα.

451. Στὴν εἰδικὴ περίπτωση ἰσοσκελοῦς ὀρθογωνίου τριγώνου τὸ πυθαγόρειο θεώρημα δίνει τὸν διπλασιασμὸ τοῦ τετραγώνου, δηλαδὴ τὸ μήκος $\sqrt{2}$ (τρίγωνο πλευρῶν 1, 1, $\sqrt{2}$). Αὕτὴ ἡ περίπτωση ἀναφέρεται στὸν Μένωνα καὶ στὸν Βιτρούβιο.

452. Κατὰ τὸν GRANGER (II 202, σημ. 1) ὁ B. θεωρεῖ τὶς ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις ὡς θεῖα ἐμπνευση.

453. Ἡ ἀναλογία 3/4 γιὰ τὶς βαθμίδες, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν πρόταση τοῦ B., δὲν θεωρεῖται καλὴ. Σήμερα δεχόμαστε, γιὰ μιὰ βαθμίδα σκάλας, τὴ σχέση $2Y + \Pi = 60-65$ ἐκ., ὅπου Y τὸ ὕψος τῆς βαθμίδας καὶ Π τὸ πλάτος, καὶ θεωροῦμε ἄνετη τὴ σχέση 17×30 ἐκ., ποὺ ἐπαληθεύει τὸν προηγούμενο τύπο $(2 \times 17) + (30) = (64)$, καὶ συγκρίνοντας πλησιάζει πρὸς τὴν ἀναλογία $Y:\Pi=1/2$, ἡ ὁποία θεωρεῖται πολὺ ἄνετη.

9. Ἐνῷ δὲ ὁ Ἀρχιμήδης⁴⁵⁴ πολλὰς θαυμασίας ἐφευρέσεις καὶ ποικίλας ἐπέτυχεν, ἐξ ὧν θὰ ἐκθέσω αὐτὴν ἢ ὅποια φαίνεται ὅτι ἐπετεύχθη δι' ἀπείρου τέχνης. Ὁ Ἰέρων⁴⁵⁵, πρᾶγματι, ὁ Νεώτερος, περιβεβλημένος εἰς Συρακούσας τὴν βασιλικὴν ἐξουσίαν⁴⁵⁶, ἀπεφάσισε μετὰ τὰς νίκας τοῦ ὅπως προσφέρει εἰς ναὸν τινα στέμμα ἐκ χρυσοῦ, ἀφιέρωμα εἰς τοὺς αἰωνίους θεοὺς· δημοπρατήσας (τὸ ἔργον) ἐπὶ βάσεως ἡμερομισθίων καὶ τὸν χρυσὸν κατὰ σάκωμα⁴⁵⁷ (κατόπιν ζυγίσεως) κατέβαλεν εἰς τὸν ἐργολάβον. Ἐκεῖνος κατὰ τὴν προθεσμίαν τὸ ἔργον, ἐπεξεργασμένον λεπτοφυῶς, εἰς τὴν ἔγκρισιν τοῦ βασιλέως ὑπέβαλε καὶ κατὰ σάκωμα (κατόπιν ζυγίσεως) ἐφάνη ὅτι παρέδωσε τὸ (ἀκριβὲς) βάρος τοῦ στέμματος.

10. Κατόπιν καταγγελίας ὅτι, ἀφαιρεθέντος χρυσοῦ, ἀντ' αὐτοῦ ἴσον ποσὸν ἀργύρου εἶχεν ἀναμιχθῆ εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ στέμματος, ὁ Ἰέρων ἐξοργισθεὶς, διότι ἐξηπατήθη, καὶ μὴ εὐρίσκων τίνι τρόπῳ τὴν κλοπὴν νὰ ἐξιχνιάσῃ, ἀπετάθη εἰς τὸν Ἀρχιμήδη, ἵνα οὗτος ἀναλάβῃ τὴν ἐξέτασιν περὶ αὐτοῦ. Τότε οὗτος, ἐνῷ ἐμελέτα ταύτην τὴν ὑπόθεσιν, ἔτυχε νὰ μεταβῇ εἰς τὸ βαλανεῖον (λουτρῶνα) καὶ ἐκεῖ, καθὼς εἰσέβαινεν εἰς τὴν πύelon (σκάφην), παρετήρησεν ὅτι ὅσος ὄγκος τοῦ σώματός του ἐβυθίζετο εἰς αὐτὴν, τοσοῦτον ὕδωρ ἐκ τῆς πυέλου ἐξέρρεε. Ἀκολουθῶς, ἀφοῦ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ τὴν μέθοδον ἐξηγήσεως ἀπεκάλυψε, δὲν ἐβράδυνεν, ἀλλὰ περιχαρὴς ἀνεπήδησεν ἐκ τῆς πυέλου καὶ γυμνὸς οἶκαδε κινούμενος ἀνήγγελλεν ὑψηλοφώνως ὅτι ἀνεκάλυψεν ὅ,τι ἐζήτει· πρᾶγματι τρέχων, ἐπανειλημμένως ἐκραύαζεν ἑλληνιστί: εὐρηκα!, εὐρηκα!⁴⁵⁸

11. Ἀκολουθῶς, μετὰ τὴν ἀρχὴν αὐτὴν τῆς παρατηρήσεως κατεσκεύασεν, ὡς λέγεται, δύο μάζας ἴσου βάρους, ἴσου πρὸς τὸ τοῦ στέμματος, μίαν ἐκ χρυσοῦ καὶ τὴν ἑτέραν ἐξ ἀργύρου. Τοῦτου γενομένου, εὐρὺ δοχεῖον μέχρι τοῦ ἀνωτάτου ἄκρου τῶν χειλέων ἐπλήρωσεν ὕδατος, εἰς τὸ ὁποῖον ἐβύθισε τὴν μάζαν ἀργύρου. Ὅσος ἦτο ὁ ὄγκος τοῦ βυθισθέντος, τόσον ὕδωρ ὑπερεχείλισεν. Ἐπειτα, ἀφαιρέσας τὴν μάζαν, ὅσον τὸ ὕδωρ εἶχε μειωθῇ, (τόσον) ἀνεπλήρωσε, καταμε-

454. Ἀρχιμήδης (βλ. Προοίμ. VII, σημ. 374): ὁ Β. τὸν ἀναφέρει ἐπανειλημμένα (I, 1, 7· VIII, 5, 3).

455. Ἰέρων Β', ὁ Συρακόσιος (307/6-215 π.Χ.).

456. Ὁ Ἰέρων ἀνέλαβε στρατηγὸς αὐτοκράτωρ τὸ 275/4 καὶ τὸ 269 ἀναγορεύθηκε βασιλεὺς (PAULY, II, λῆμμα Hieron, 2). Ὡς ἐκ τούτου, ἡ προσεκτικὴ διατύπωση τοῦ Βιτρούβιου *Syrakusis auctus regia potestate* (=περιβεβλημένος εἰς Συρακούσας τὴν βασιλικὴν ἐξουσίαν) δυνατόν νὰ σημαίνει τὴν περίοδο πού ὁ Ἰέρων ἦταν βασιλεὺς στρατηγός. Στὴν περίπτωσιν αὕτῃ ἡ ἀνακάλυψις τοῦ Ἀρχιμήδη, ἡ ὁποία οὐσιαστικὰ ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ ἀρχὴ τῆς ὑδροστατικῆς, θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἱστορικὰ σ' αὐτὴν τὴν πενταετία (275/4-269). Ἐν τούτοις, ὁ Ἀρχιμήδης γεννήθηκε τὸ 287 π.Χ. καὶ κατὰ συνέπεια στὴν περίοδο αὕτῃ θὰ ἦταν μεταξύ 12/13 καὶ 19 ἐτῶν. Ἄν παρὰ τὴ μάλλον ἀρνητικὴ αὕτῃ διαπίστωση, ἐμμένουμε σ' αὐτὴ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ χωρίου τοῦ Βιτρούβιου, θὰ μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ ἀνακάλυψις ἐγίνετο στὸ τέλος τῆς δυνητικῆς πενταετίας, δηλαδὴ περὶ τὸ 270-269, ὅταν ὁ Ἀρχιμήδης θὰ ἦταν 18 χρονῶν, καὶ ὅτι ἦταν μία πρόωγη μεγαλοφυΐα.

457. Στὸ λατινικὸ κείμενο: *sacomat*. Πρόκειται γιὰ τὴν ἑλληνικὴ λέξιν σήκωμα καί, στὴ δωρικὴ διάλεκτο τῆς Magna Graecia, ἀπὸ ὅπου ἐφθασε στὴ Ρώμῃ, *σάκωμα*. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀντιζύγιο τῆς πλάστιγγας, τὸ βαρίδι, σταθμίων κλπ. (DAREMBERG-SAGLIO IV 1176, β). Τὸ ἀντιζύγιο λέγεται καὶ *sacomarius*, λέξιν πού σημαίνει ἐπίσης τὸν κατασκευαστὴ πλάστιγγων καὶ βαριδιῶν, ἐνῷ *sacomarium* σημαίνει τὴ δημόσια πλάστιγγα ἢ τὸν τόπο ζυγίσεως (FREUND, LEWIS and SHORT, *A Latin Dictionary*, Oxford 1984).

458. Ἡ ὥραία αὕτῃ ἱστορία, πού ἐμφανίζει τὸν Ἀρχιμήδη νὰ σκέπτεται ἐπιστημονικὰ τὴν ὥρα τοῦ λουτροῦ του καὶ δείχνει πῶς τὸ μυαλὸ τοῦ ἀνήσυχου ἐπιστήμονα εἶναι συνεχῶς σὲ διέγερση καὶ ἐτοιμότητα, ἀναφέρεται καὶ σὲ ἄλλα κείμενα, ὅπως π.χ. στὸν Πλούταρχο (2ος αἰ. μ.Χ.) καὶ στὸν Πρόκλο (5ος αἰ. μ.Χ.). Ἐν τούτοις ἡ διήγησις τοῦ Βιτρούβιου εἶναι ἡ ἀρχαιότερη πού σώζεται.

τρῶν διὰ τοῦ ἐκτέως, ὥστε κατὰ τὸν αὐτὸν ὥς καὶ πρότερον τρόπον νὰ φθάσῃ μέχρι τῶν χειλέων. Ἐκ τούτου εὔρε ποία εἶναι ἡ ἀναλογία δεδομένου βάρους ἀργύρου εἰς δεδομένην ποσότητα ὕδατος.

12. Τοῦ πειράματος αὐτοῦ συντελεσθέντος, τὴν χρυσὴν μᾶζαν ὁμοίως εἰς τὸ πλήρες δοχεῖον ἐβύθισε καί, ἀφοῦ τὴν ἀφήρεσε, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον μεμετρημένην ποσότητα (ὕδατος) προσθέτων, εὔρε ὅτι τὸ ὕδωρ δὲν ἦτο τῆς αὐτῆς ποσότητος· καθ' ὅσον μικρότερος ὄγκος ὕδατος ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ αὐτὸ βάρος χρυσοῦ ἀφ' ὅσον εἰς ἴσον βάρος ἀργύρου. Μετὰ ταῦτα, ἀναπληρωθέντος τοῦ δοχείου, εἰς τὸ αὐτὸ ὕδωρ τὸ στέμμα ἐβύθισε καὶ παρατήρησεν ὅτι περισσότερον ὕδωρ ὑπερχειλίσσε διὰ τοῦ στέμματος παρὰ διὰ τῆς χρυσῆς, ἴσου βάρους, μάζης. Οὕτω, ἐξ αὐτῆς τῆς παρατηρήσεως, ἐπειδὴ περισσότερον ἦτο τὸ ὕδωρ εἰς τὸ στέμμα ἀπὸ ὅσον εἰς τὴν μᾶζαν, δι' ὑπολογισμῶν διεπίστωσε τὴν πρόσμεξιν τοῦ ἀργύρου εἰς τὸν χρυσὸν καὶ ἀπεκάλυψε τὴν κλοπὴν τοῦ ἐργολάβου⁴⁵⁹.

13. Ὡς μεταφέρωμεν τὴν σκέψιν εἰς τὰ θεωρήματα τοῦ Ἀρχύτα τοῦ Ταραντίνου⁴⁶⁰ καὶ τοῦ Ἐρατοσθένους τοῦ Κυρηναίου⁴⁶¹, καθ' ὅσον οὗτοι πολλὰς καὶ πολυτίμους διὰ τῶν μαθηματικῶν, πρὸς χάριν τῆς ἀνθρωπότητος, ἐπενόησαν ἐφευρέσεις. Οὕτω λοιπόν, ἐὰν διὰ τὰς ἄλλας ἐφευρέσεις τῶν εἶναι ἄξιοι εὐγνωμοσύνης, διὰ τὴν συμβολὴν εἰς τὸ ἐπόμενον πρόβλημα κατέστησαν λίαν ἀξιοθαύμαστοι. Ἐκάτερος πράγματι δι' ἰδίας μεθόδου ἐπέλυσε τὸν ἐπὶ τῆς Δήλου ἐπιβληθέντα Ἀπολλώνιον χρησμόν, ὅπως δηλαδὴ τοῦ βωμοῦ αὐτοῦ ὁ ἀριθμὸς τῶν στερεῶν (κυβικῶν) ποδῶν διπλασιασθῇ, οὕτω καὶ οἱ κάτοικοι τῆς νήσου ταύτης ἐκ θρησκευτικῆς ἀρᾶς τότε θὰ ἀπηλευθεροῦντο⁴⁶².

459. Ἡ πραγματικὴ ἀρχὴ τοῦ Ἀρχιμήδη (εἰς τὸ *Περὶ Ὀχουμένων* Α, προτ. 7), στὴ σημερινὴ διατύπωση ἔχει ὥς ἑξῆς: Σῶμα ἐμβαπτιζόμενον σὲ ὑγρὸ χάνει ἀπὸ τὸ βάρος του τόσο ὅσο εἶναι τὸ βάρος τοῦ ἐκτοπιζομένου ὑγροῦ. Τὴν ἀρχὴ αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ὑπόψιν του ἢ νὰ εἶχε καταλάβει ὁ Βιτρούβιος. Τοῦτο προκύπτει τόσο ἀπὸ τὴν περίπτωσιν πού ὁ Ἀρχιμήδης ἀναφωνεῖ «εὕρηκα!», ὅπου ὁ Βιτρούβιος τοῦ ἀποδίδει τὴν παρατήρησιν ὅτι κατὰ τὴ βύθισιν μέρους τοῦ σώματός του στὴ σκάφη, ἴσος ὄγκος ὕδατος ὑπερχειλίσσει, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν περίπτωσιν τῆς περιγραφῆς τῆς μεθόδου μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀρχιμήδης βρῆκε τὴν ἀναλογίαν χρυσοῦ καὶ ἀργύρου στὸ στέμμα τοῦ Ἱέρωνα, συγκρίνοντας τοὺς ὑπερχειλίζοντες ὄγκους κατὰ τὴν ἐμβάπτισιν τοῦ στέμματος ἴσων βαρῶν χρυσοῦ καὶ ἀργύρου. Σύμφωνα δὲ μὲ τὴν ἀρχὴν τοῦ Ἀρχιμήδη θὰ ἔπρεπε νὰ ζυγισθοῦν τὰ σώματα ἐντὸς τοῦ ὑγροῦ καὶ νὰ εὐρεθοῦν οἱ ἀντιστοιχέες ἀπώλειες βάρους. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι βέβαια πρακτικῶς τὸ αὐτὸ καὶ μὲ τὴν δύο μεθόδους, τοῦ Ἀρχιμήδη καὶ τοῦ Βιτρούβιου. Ἡ μέθοδος πάντως τοῦ Βιτρούβιου ἀντὶ τῆς Ἀρχῆς τοῦ Ἀρχιμήδη προϋποθέτει μιὰν ἄλλην ἔννοιαν, πού δὲν φαίνεται νὰ ἀντιλαμβάνεται ὁ Βιτρούβιος καὶ δὲν εἶχε ἐκφράσει ὁ Ἀρχιμήδης: ὅτι, δηλαδή, κάθε ὕλικὸ ἔχει τὸ δικό του εἰδικὸ βάρος (βάρος διαιρεμένο μὲ τὸν ὄγκο) καὶ τὸ προσδιορίζει ἀπὸ τὸ βάρος του καὶ ἀπὸ τὸν ὄγκο τοῦ ἐκτοπιζομένου ὑγροῦ.

460. Ἀρχύτας ὁ Ταραντῖνος (βλ. Προοίμ. VII, σημ. 373).

461. Ἐρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος (284-202 π.Χ.), γραμματικὸς καὶ βιβλιοθηκάρχος τῆς βιβλιοθήκης στὴν Ἀλεξάνδρεια, τὸν ὁποῖο διαδέχθηκε ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Γραμματικὸς (τὸν ἀνέφερε ἤδη ὁ Βιτρούβιος στὸ VII Προοίμιο).

462. Ὁ ἐπὶ τῆς Δήλου ἐπιβληθεὶς Ἀπολλώνιος χρησμός. Πρόκειται γιὰ τὸ ξακουστὸ *Δήλιον πρόβλημα* τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ κύβου, δηλαδή τῆς εὐρέσεως τῆς ἀκμῆς ἐνὸς κύβου πού νὰ ἔχει ὄγκο διπλάσιον ἀπὸ τὸν ὄγκο ἐνὸς δεδομένου κύβου. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν διπλασιασμὸ τοῦ τετραγώνου πού ἐκτελεῖται εὐκόλα, ὁ διπλασιασμὸς τοῦ κύβου εἶναι ἀδύνατος μὲ τὴν γεωμετρικὴν μεθόδον τῶν ἀρχαίων (διὰ τοῦ κανόνος καὶ τοῦ διαβήτου. βλ. ΜΠΡΙΚΑ, Μ.Α., *Τὰ περίφημα ἄλλα γεωμετρικὰ προβλήματα τῆς ἀρχαιότητος*, Ἀθῆναι 1970, καθὼς καὶ HEATH, T.L., *op. cit.* σημ. 450). Τὰ προβλήματα αὐτὰ ἀπασχόλησαν ὅλους τοὺς γεωμέτρους τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἐπηρέασαν βαθιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς γεωμετρίας. Τὴν ὑπαρξὴν τῶν προβλημάτων ἐγνώριζε καὶ τὸ «ἀγεωμέτρητον» κοινόν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἓνα λο-

14. Ὅθεν, ὁ Ἀρχύτας διὰ διαγράμματος κυλίνδρων⁴⁶³, ὁ Ἐρατοσθένης διὰ (τῆς χρήσεως) ὀργάνου, τοῦ μεσολαβίου⁴⁶⁴, τὸ αὐτὸ (πρόβλημα) ἔλυσαν. Ἐπειδὴ τὰ τοιαῦτα (θεωρήματα) ἐπενοήθησαν μετὰ τοσαύτης ἐπιστημονικῆς ἡδονῆς καὶ αἱ ἐπινοήσεις των ἀναγκάζουσιν αὐθορμήτως

γοπαίγνιο γιὰ τὸν τετραγωνισμό τοῦ κύκλου στοὺς Ὀρνίθες τοῦ Ἀριστοφάνη (περ. 414 π.Χ.) καὶ ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ στὸν διπλασιασμό τοῦ κύβου ἀπὸ ἀγνωστο ἀρχαῖο τραγικὸ ποιητὴ (πιθανῶς τὸν Εὐριπίδη). Κατὰ τὴν ἀναφορὰ αὐτῇ παρουσιάζεται ὁ Μίνως δυσαρεστημένος ἀπὸ τὸ μνημεῖο στὸν τάφο τοῦ γιοῦ του Γλαύκου, καὶ ζητεῖ τὸν ἀκριβῆ διπλασιασμό τοῦ ὄγκου μέσω μιᾶς ἀναλογικῆς αὐξήσεως ὄλων τῶν διαστάσεων. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ εὐρίσκεται σὲ μιὰ, θεωρούμενη πλαστή, ἐπιστολὴ ποὺ φέρεται ὅτι ἔστειλε ὁ Ἐρατοσθένης (276-195 π.Χ.) στὸν Πτολεμαῖο τὸν Γ' (περ. 246 π.Χ.), μαζί με τὴ δική του λύση γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ κύβου. Αὐτὰ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Εὐτόκιο τὸν Ἀσκαλιώτη (περ. 500 μ.Χ.), γεωμέτρης τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ μαθητῆ τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς Ἀγίας Σοφίας Ἀνθεμίου καὶ Ἰσιδώρου, στὰ *Σχόλια ἐπὶ Σφαίρας καὶ Κυλίνδρου* τοῦ Ἀρχιμήδη (βλ. HEIBERG, J.L., *Archim. opera omnia*, Λειψία 1880-81, τ. 3, 66-126). Ἐπὶ πλέον ὁ ἴδιος ὁ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗΣ στὸ ἔργο του *Πλατωνικὸς* λέγει, κατὰ τὸν Θέωνα τὸν Σμυρναῖο, πὼς ὅταν οἱ Δῆλιοι ἔλαβαν χρῆσιν ὅτι θὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ ἓνα λιμὸ ἐὰν διπλασιάσουν σὲ ὄγκο ἓναν βωμὸ στὸν Ἀπόλλωνα (ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου* 579 B, 386 E, 579 C-D) ἀποτάθηκαν στὸν Πλάτωνα. Κατὰ τὸν Εὐτόκιο, ὁ Ἰπποκράτης ὁ Χίος (4ος αἰ. π.Χ.) ἀνήγαγε τὸ πρόβλημα στὴν εὐρεση δύο μέσων ἀναλόγων σὲ συνεχὴ ἀναλογία. Πρῶτος ἔδωσε λύση ὁ Ἀρχύτας ὁ Ταραντῖνος (βλ. Προοίμ. VII, σημ. 373) μετὰ τὴ βοήθεια τομῶν τριῶν ἐπιφανειῶν (βλ. BÖCKER, R., λ. *Wurfelverdoppelung*, RE II Reihe, IX. A.1, καὶ συντόμως Σ. ΜΥΛΛΕΡ - ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Μ.Ε. Ἐγκυκλ. Θ', 92α) ὅπως καὶ οἱ Εὐδόξος (408-355 π.Χ.), Μέναιχος (375-?), ποὺ ἔδωσε δύο λύσεις ἐπινοώντας ἐπὶ τούτῳ τὶς κωνικὲς τομῆς, Πλάτων, Ἐρατοσθένης (276-195 π.Χ., βλ. σημ. 464), Νικομήδης (σύγχρονος τοῦ Ἐρατοσθένη), Ἀπολλώνιος (270-186 π.Χ.) καὶ Διοκλῆς (περ. 100 π.Χ.), ποὺ ὅλοι τοὺς προηγούμενους τοῦ Βιτρούβιου. Ἐπίσης ὁ CHOISY (*op. cit.* 1971, II, I partie, 342), καὶ ὁ GRANGER (*op. cit.* II, 206, σημ. 1) δίδουν τὴ λύση μετὰ τὸν ἀλγεβρικὸ ὑπολογισμό δύο μέσων ἀναλόγων. Ἐν τούτοις αὐτὴ εἶναι ἔμμεση λύση, γιατί ἀπλῶς μεταθέτει τὸ πρόβλημα στὴν ἀνέυρεση τῆς κυβικῆς ρίζας τοῦ ἀριθμοῦ 2.

463. *Archytas cylindrorum descriptionibus* = Ὁ Ἀρχύτας διὰ διαγράμματος κυλίνδρων. Πρόκειται γιὰ τὴν καταπληκτικὴ, γιὰ τὴν ἐποχὴ (α' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.) λύση τοῦ Ἀρχύτα, διότι δὲν εἶναι κατασκευὴ στὸ ἐπίπεδο ἀλλὰ μιὰ τολμηρὴ τριδιάστατη κατασκευὴ στὸν χῶρο, κατὰ τὴν ὁποία προσδιορίζεται τὸ σημεῖο τομῆς τριῶν ἐπιφανειῶν ἐκ περιστροφῆς: ἑνὸς κώνου, ἑνὸς κυλίνδρου καὶ μιᾶς σπείρας. Γι' αὐτὸ θὰ ἦταν ἀκριβέστερο, ἀπὸ γεωμετρικὴ ἀποψη, νὰ μεταφρασθεῖ τὸ χωρίο ὡς *ἀλληλοτομία καμπύλων ἐπιφανειῶν* (βλ. ΜΠΡΙΚΑ, Μ.Α., *Τὰ περίφημα ἄλυτα γεωμετρικὰ προβλήματα τῆς ἀρχαιότητος*, Ἀθῆναι 1970, 70-85). Ὁ ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ (VIII 83) δίνει τὴν ἐξῆς περιγραφὴν: (Ἀρχύτας) πρῶτος κίνησιν ὀργανικὴν διαγράμματι γεωμετρικῷ προσήγαγε, διὰ τῆς τομῆς ἡμικυλίνδρου δύο μέσας ἀνὰ λόγον λαβεῖν ζητῶν εἰς τὸν τοῦ κύβου διπλασιασμόν.

464. *Μεσολάβιον*. Κατὰ τὸν Βιτρούβιο *mesolabi(um)* κατὰ LIDDELL -SCOTT -JONES: *μεσόλαβος ἢ μεσόλαβον* κατὰ ΑΝΘ. ΓΑΖΗ: *μεσολάβιον ἢ μεσόλαβον*. *Der Kl. Pauly: mesolabion*. Ὅργανο ποὺ ἐπενόησε ὁ Ἐρατοσθένης γιὰ τὴν εὐρεση δύο μέσων ἀναλόγων σὲ συνεχὴ ἀναλογία, ἐπομένως γιὰ τὴ μηχανικὴ λύση τοῦ Δηλίου προβλήματος (βλ. σημ. 462). Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία ἴσα παράλληλα παραλληλόγραμμα, τὸ μεσαῖο σταθερό, τὰ δύο ἄλλα κινητὰ ἐπὶ ὁδηγοῦ, τὰ ὁποῖα μετακινούμενα μετὰ διαδοχικὰς δοκιμασίας ἐπιτυγχάνουν, μέσω μιᾶς κοινῆς τέμνουσας εὐθείας, νὰ δώσουν τὶς μέσες ἀναλόγους. Βλέπε ἐπεξηγηματικὸ σχῆμα τοῦ CHOISY (*op. cit.* pl. 91. 3) καὶ τοῦ ΜΠΡΙΚΑ, Μ., (*op. cit.* 91-92, σχ. 34). Τὸ πρόβλημα τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ κύβου ἐπιλύεται ἔτσι μηχανικῶς. Ἡ λύση ὁμως αὐτὴ δὲν εἶναι γεωμετρικὴ (μετὰ τὸν κανόνα καὶ τὸν διαβήτη) ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῶν χειρισμῶν καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀποδίδει ἀποτελέσματα κατὰ προσέγγιση.

Ὁ Εὐτόκιος ἀναφέρει ὅτι χάλκινο ὁμοίωμα τοῦ ὀργάνου τοῦ Ἐρατοσθένη ἦταν ἀφιερωμένο σὲ μνημεῖο, ὅπου ὑπῆρχαν ἐπίσης μαθηματικὴ ἀπόδειξη, σχῆμα καὶ ἐπίγραμμα, μέρος τοῦ ὁποίου ἔλεγε: ...*Μηδὲ σὺ γ' Ἀρχύτεω δυσμήχανα ἔργα κυλίνδρων μηδὲ Μεναιχμεῖους κωνοτομεῖν τριάδας διζήση μηδ' εἴ τι θεοῦδεός Εὐδόξιοι καμπύλων ἐν γραμμαῖς εἶδος ἀναγράφεται...* δηλαδή: *Μὴν ἀναζητᾶς οὔτε τὰ δύσχρηστα ἔργα τῶν κυλίνδρων τοῦ Ἀρχύτα οὔτε τὰ τέμνειν κώνους κατὰ τὶς τριάδες τοῦ Μεναιχμοῦ οὐδὲ τέτοιου εἶδους καμπύλες ὅπως περιγράφει ὁ θεοφοβούμενος Εὐδόξος...* (Μετάφραση Κωνστ. Μ. Μυλωνᾶ).

νά συγκινώμεθα, ἀναλογιζόμενοι τὰ ἀποτελέσματα ἐκάστης αἰτίας, μετὰ πολλὰς παρατηρήσεις (περὶ τὰ τοιαῦτα), θαυμάζω προσέτι τὸν Δημόκριτον⁴⁶⁵ διὰ τὰ βιβλία αὐτοῦ «περὶ τῆς τῶν πραγμάτων φύσεως»⁴⁶⁶ καὶ ἐν αὐτοῖς τὸ ὑπόμνημα ὑπὸ τὸν τίτλον «(περὶ) χειροκμήτων»⁴⁶⁷, εἰς ὃ (εἰς τὰς σελίδας τοῦ ὁποίου) ἐχρησιμοποιεῖ δακτύλιον ἵνα σημειώνη διὰ μαλακοῦ κηροῦ ὅσα χωρία ἀνεφέροντο εἰς ἰδικὰ τοῦ πειράματα⁴⁶⁸.

15. Οὕτω λοιπόν, τῶν τοιούτων ἀνδρῶν τὰ διανοήματα, ὅχι μόνον πρὸς τὴν τῶν ἡθῶν διάπλασιν, ἀλλὰ διὰ τὴν τῆς ὁλότητος ὠφέλειαν εἰς τὸ διηνεκὲς διετυπώθησαν, ἐνῶ τῶν ἀθλητῶν ἡ δόξα ἐντὸς βραχείου διαστήματος ὁμοῦ μετὰ τῶν σωμάτων γηράσκει. Οὕτως, οὔτε εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς ἀνθήσεως τῶν οὔτε μεταγενεστέρως δύνανται οὗτοι, ὥς τῶν σοφῶν τὰ διανοήματα, τὴν τῶν ἀνθρώπων ζωὴν νὰ ὠφελήσωσιν.

16. Οὕτως, ἐνῶ οὔτε εἰς τὰ ἥθη οὔτε εἰς τὰς ἐξαιρετικὰς διδασκαλίας τῶν συγγραφέων ἀπονέμονται τιμαί, (ἐν τούτοις) ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ πνεῦμα αὐτῶν πρὸς τὰ ὕψη τοῦ αἰθέρος σκοπεύει καὶ διὰ τῆς κλίμακος τῆς μνήμης εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνέρχεται, ἡ δὲ αἰωνία (αὐτῶν) ἀθανασία, ὅχι μόνον τὰ διανοήματά των ἀλλὰ καὶ τὰ προσωπικὰ αὐτῶν χαρακτηριστικὰ ὑποχρεώνει τὰς μελλούσας γενεὰς νὰ γνωρίζωσιν. Οὕτως, ὅσοι διὰ τῶν τῆς λογοτεχνίας θελγέτρων ἔχουσι τὸ πνεῦμα αὐτῶν διηγερόμενον, δὲν δύνανται εἰ μὴ ἐν τῷ στέρνῳ ἀφιερωμένην νὰ ἔχωσιν, ὥς θεοῦ, τοῦ ποιη-

465. Δημόκριτος ὁ Ἀβδηρίτης (βλ. Προοίμ. VII, σημ. 313).

466. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὸ *Περὶ φύσεως πρῶτον*, ὑπὸ τὸν γενικότερο τίτλο *Φυσικά* (H. DIELS - W. KRANZ, *Fragmente der Vorsokratiker* I 308 κέ.).

467. *Περὶ χειροκμήτων*. Τὸ λατινικὸ κείμενο ποὺ χρησιμοποιοῦμε (FENSTERBUSCH *op. cit.* ²1976) ἀναγράφει στὰ ἑλληνικὰ *χειροτόμητον*. Τὸ τοῦ GRANGER *cheirotometon*, καὶ μεταφράζει *the cutting of gems*, τοῦ CHOISY *χειρο(κ)μήτων* καὶ μεταφράζει *Des choses faites de mains d'hommes*. Ἡ στερεότυπος ἔκδοσις τοῦ KROHN (1912) *χειροκμήτων* ὡς ἐπίσης καὶ ἡ τοῦ FERRI (1960) καὶ τοῦ SOUBIRAN (1969). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὰ λεξικά ἀναφέρουν τὴ λέξη *χειρόκτητος* ὡς ἐξῆς: LIDDEL SCOTT, JONES (1968, 1983), *wrought by hand*. LIDDELL SCOTT, A. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ (1900), *εἰργασμένος διὰ χειρός, χειροποίητος, χειροκμητέω* = κατασκευάζω, Α. ΓΑΖΗΣ (1832) ἐκ τοῦ κάμνω, *ἐξεργασμένον*, ΣΟΥΙΔΑΣ (10ος αἰ.), *ἀπὸ χειρῶν γεγλυμμένα ἢ περιεξεσμένα*. Ἡ διόρθωσις σὲ *χειροτόμητον* ἀφήνει ἀμφιβολίας γιὰ τὸν βαθμὸ τῆς ἑλληνομαθείας ὧν χειρίστηκαν αὐτὸ τὸ λῆμμα. Ἡ κατάληξις ΟΝ, ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ τίτλο διατριβῆς προϋποθέτει καὶ τὴν πρόθεσις *περὶ* μὲ γενική. Θὰ πρόκειται λοιπὸν γιὰ γενική πληθυντικοῦ: *περὶ χειροκμήτων*. Ἰσως τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λέξις προέρχεται ἀπὸ τὸ κάμνω (Γαζῆς), νὰ ὀδηγεῖ στὴν ὑπόθεσις ὅτι ὁ Βιτρούβιος χρησιμοποιεῖ ἕναν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ὄρο ποὺ καθόριζε ἐπίλυση γεωμετρικῶν προβλημάτων. Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι τὴ λέξη *chirocmeta* χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ ΠΛΙΝΙΟΣ (*H.N.* XXIV 160) ὁ δὲ COLUMELLA (*R.R.* VII 5.17) τὴ λέξη *χειρόκτητα*. Ὁ J. SOUBIRAN (*Vitruve, de l'Architecture, livre IX*, Paris 1969, 65) ὑποθέτει ὅτι ἴσως ἀποτελοῦσε συλλογὴ μεθόδων ἢ τεχνασμάτων (*trucs*), χρησίμων γιὰ ποικίλες περιπτώσεις, ὡς ἀντιμετώπιση ἀσθενειῶν.

468. Στὸ λατινικὸ κείμενο ποὺ χρησιμοποιοῦμε (FENSTERBUSCH, *op. cit.* ²1976) τὸ χωρίο εἶναι ὡς ἐξῆς: *in quo etiam utebatur anulo signaretur amolcie est expertus*. Τὸ χωρίο αὐτὸ θεωρεῖται ὡς *locus desperatus* καὶ οἱ διάφοροι μεταφραστές τὸ ἔχουν ἀναμορφώσει κατὰ διάφορους τρόπους (βλ. FENSTERBUSCH, σημ. 545). Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ Fensterbusch ἀρνεῖται νὰ τὸ μεταφράσει καὶ καταδικάζει τὴ μετάφρασις τοῦ GRANGER ποὺ εἶναι τελείως διάφορη. Ἐμεῖς ὀδηγηθήκαμε ἀπὸ τὴν κατὰ λέξιν μετάφραση καὶ ἀπὸ τὶς ἀποδόσεις τοῦ CHOISY καὶ τοῦ MORGAN.

τοῦ Ἑννίου⁴⁶⁹ τὴν εἰκόνα. Ὡσαύτως, ὅσοι διὰ τῆς μελέτης ἀπολαύουσι τοῦ Ἀκκίου⁴⁷⁰ τὰς τραγωδίας, ὄχι μόνον τῶν λόγων τὰς ἀρετάς, ἀλλὰ καὶ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ θεωροῦσιν ὅτι ἐν ὄψει παροῦσαν ἔχουσιν.

17. Ὅμοίως πολλοὶ μετὰ ἀπὸ ἡμᾶς γεννηθέντες, θὰ θεωρηθῇ ὅτι μετὰ τοῦ Λουκρητίου⁴⁷¹ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον «Περὶ τῆς τῶν πραγμάτων φύσεως» συνδιαλέγονται ἢ περὶ τῆς «Ρητορικῆς τέχνης» μετὰ τοῦ Κικέρωνος⁴⁷². πολλοὶ τῶν ἐπιγιγνομένων μετὰ τοῦ Οὐάρρωνος⁴⁷³ θὰ ἔχωσι διάλογον «Περὶ τῆς λατινικῆς γλώσσης». ὄχι δὲ ὀλιγώτερον, πολλοὶ φίλοι τῶν γραμμάτων, τοὺς τῶν Ἑλλήνων σοφοὺς ἐπὶ πολλῶν (θεμάτων) συμβουλευόμενοι, μυστικὰς θὰ θεωρήσωσιν ὅτι ἔχουσι μετ' αὐτῶν συνομιλίας· καί, ἐν τέλει, τῶν σοφῶν συγγραφέων, οἵτινες εἶναι ἀπόντες, αἱ ρήσεις ἀκμάζουσι, παρὰ τὴν ἀρχαιότητά των, ὅταν παρεμβάλλωνται εἰς συμβούλια καὶ συζητήσεις, μεγαλυτέραν δὲ ἔχουσιν αὐθεντίαν ἐναντι ὄλων ἐκείνων (τῶν ρήσεων) τῶν ζώντων.

18. Ὅθεν, Καῖσαρ, εἰς τὴν αὐθεντίαν αὐτῶν πεποithῶς καὶ χρησιμοποιοῦν τὰς ἀντιλήψεις καὶ τὰς συμβουλὰς αὐτῶν, τὰ βιβλία ταῦτα συνέθεσα. Καὶ (ἀσχοληθεῖς) εἰς τὰ προηγούμενα ἑπτὰ περικτηρίων (περὶ ἀρχιτεκτονικῆς γενικῶς), εἰς τὸ ὄγδοον περὶ ὑδραυλικῆς, εἰς τὸ παρὸν θὰ ἐκθέσω περὶ τῶν τῆς γνωμονικῆς θεωρημάτων⁴⁷⁴, πῶς ἀνεκαλύφθησαν ταῦτα διὰ τῶν ἀκτίνων τοῦ ἡλίου ἐν τῷ κόσμῳ, μέσῳ τῶν σκιῶν τοῦ γνώμονος⁴⁷⁵ καὶ βάσει ποίων σχέσεων (αἱ σκιαὶ αὐταὶ) διαστέλλονται (ἐπιμηκύνονται) καὶ συστέλλονται (σμικρύνονται).

Προοίμιον Δέκατον

1. Εἰς τὴν ὀνομαστὴν καὶ μεγάλην ἑλληνικὴν πόλιν Ἐφεσον νόμος παλαιὸς⁴⁷⁶ λέγεται ὅτι ἔθε-

469. Ἑννίος - *Quintus Ennius* (239-169 π.Χ.). Ἑλληνομαθὴς Ρωμαῖος ποιητής, γνωστὸς ἀπὸ τὰ Ἐπικά Χρονικά του, ποὺ διηγοῦνται τὴν ἱστορίαν τῆς Ρώμης, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αἰνεία μέχρι τὴ δική του. Ὡς δημιουργὸς τῆς ρωμαϊκῆς ἐπικῆς ποιήσεως, ὀνομάστηκε *alter Homerus*.

470. Ἀκκίος - *Accius, L.* (170-86 π.Χ.). Λατίνος τραγικὸς ποιητής, ἔγραψε, μεταξὺ ἄλλων, ἑμμετρὴ ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς ποιήσεως ὑπὸ τὸν τίτλον *Didascalica*, ὡς καὶ τὰ *Pragmaticon libri*, ποὺ πραγματεύονται θέματα φιλολογίας καὶ τεχνῶν. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ταῦτα ἐγνώριζε ὁ Βιτρούβιος.

471. Λουκρήτιος - *T. Lucretius Carus* (βλ. Προοίμιον II, σημ. 257).

472. Κικέρων - *Cicero, M. Tullius* (106-43 π.Χ.). Ρωμαῖος ρήτωρ, συγγραφέας, πολιτικός.

473. Οὐάρρων - *M. Terentius Varro* (116-27 π.Χ.). βλ. Προοίμιον VII, σημ. 385. Οὐσιαστικὰ λίγο ἀρχαιότερος τοῦ Β.

474. *De gnomonicis rationibus* = *Τὰ περὶ γνωμονικῆς θεωρήματα*. *Γνωμονική* καλεῖται ὁ κλάδος τῆς ἐφηρμοσμένης ἀστρονομίας ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν κατασκευὴν *γνωμόνων*, δηλαδὴ ἡλιακῶν ὥρολογίων, καί, κατ' ἐπέκτασιν, καθε μηχανήματος γιὰ τὴν μέτρηση χρόνου. Ταῦτα πραγματεύεται ἐκτεταμένα ὁ ΒΙΤΡ. στὸ IX Βιβλ., καὶ κυρίως στὸ κεφ. 8. βλ. A. SZABO - E. MAULA, *Enklime - Εγκλίμα, Untersuchungen zur frühgeschichte der Griechischen Astronomie, Geographie und der Sehnentafeln*, μὲ πρόλογον τῶν ἀκαδημαϊκῶν Ι. Ξανθάκη καὶ Φ. Βασιλείου (ἔκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1982), ὅπου καὶ ἐκτενὴς σχετικὴ βιβλιογραφία.

475. Ἡ λέξις *γνωμονική* παράγεται ἀπὸ τὸν *γνώμονα*, ράβδον κάθετον πρὸς τὸ ἐπίπεδον, ἐπάνω στὸ ὁποῖο ρίχνει σκιά ποὺ μετακινεῖται μὲ τὴν κίνηση τοῦ ἡλίου. Κατὰ τὸν ΗΡΟΔΟΤΟΝ (Β 109): *πόλον μὲν γὰρ καὶ γνώμονα καὶ τὰ δώδεκα μέρεα τῆς ἡμέρης παρὰ Βαβυλωνίων ἔμαθον οἱ Ἕλληνες*. Ἀπαραίτητη ἡ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν *γνώμονα* τοῦ χτίστη, (βλ. Προοίμιον IX, σημ. 448).

476. *Lex vetusta* = *νόμος παλαιός*. Ὁ Β. εἶχε ἤδη ἐπισημάνει τὴν σπουδαιότητα τῶν οἰκοδομικῶν κανονισμῶν καὶ τῶν συμβολαίων ποὺ δεσμεύουν τὸν κατασκευαστὴν γιὰ τὴ σωστὴ ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου (I, 1, 10· VII, 5, 8· X, 16, 7), στὸ δὲ 6ο Προοίμιον §5 ἐπιμένει γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ ὑπάρχει στὸν ἀρχιτέκτονα τὸ αἶσθημα τῆς ἐπαγγελματικῆς δεοντολογίας, βλ. GROS, P., «Les premières générations d'architectes hellénistiques à Rome», *Mélanges Heurgon* (Coll. *Éc. Fr. de Rome*, 27, 1976) I, 397-8.

σπίσθη υπό τῶν προγόνων μέδρους σκληροὺς ἀλλὰ νομικῶς ὄχι ἀδίκους. Ὅσακις δηλαδὴ ἀρχιτέκτων⁴⁷⁷ δημόσιον ἔργον πρὸς κατασκευὴν ἀναλαμβάνει, συνομολογεῖ πόσῃ δαπάνῃ θὰ χρειασθῇ τοῦτο⁴⁷⁸. Παραδίδεται ὁ προϋπολογισμὸς καὶ ἡ περιουσία του ὑποθηκεύεται παρὰ τῶν ἀρχῶν, ἕως οὗ τὸ ἔργον ὀλοκληρωθῇ⁴⁷⁹. Μετὰ δὲ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ἔργου, ἐὰν ἡ δαπάνη ἀντιστοιχῇ πρὸς τὰ συνομολογηθέντα, διὰ ψηφισμάτων καὶ τιμῶν ἐπιβραβεύεται⁴⁸⁰. Ὡσαύτως, ἐὰν εἰς τὸν προϋπολογισμὸν δέον ὅπως προστεθῇ ὄχι πλέον τοῦ ἐνὸς τετάρτου, τοῦτο ὑπὸ τοῦ δημοσίου καταβάλλεται, (εἰς δὲ τὸν ἀρχιτέκτονα) οὐδεμία ποινὴ ἐπιβάλλεται. Ὅταν ὅμως πλέον τοῦ ἐνὸς τετάρτου (καθ' ὑπέρβασιν) εἰς τὸ ἔργον δαπανηθῇ, τότε ἐκ τῆς περιουσίας αὐτοῦ τὰ πρόσθετα χρήματα λαμβάνονται (διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ἔργου).

2. Εἴθε οἱ ἀθάνατοι θεοὶ νὰ εἶχον ὁδηγήσει καὶ τὸν ρωμαϊκὸν λαὸν νὰ εἶχε θεσπίσει παρόμοιον νόμον, ὄχι μόνον διὰ τὰ δημόσια, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ ἰδιωτικά κτήρια! Διότι τότε δὲν θὰ περιεφέροντο ἀτιμωρητὶ οἱ μὴ εἰδήμονες, ἀλλὰ θὰ ἐπηγγέλλοντο ἄνευ ἐνδοιασμοῦ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ὅσοι θὰ ἦσαν γινώσκει βάσει ἐνδελεχοῦς μαθήσεως τῶν λεπτοτάτων πτυχῶν (τῆς ἐπιστήμης). Οὐδὲ οἱ πατέρες οἰκογενειῶν (ἰδιοκτῆται οἰκῶν)⁴⁸¹ θὰ παρεσύροντο εἰς ἄνευ ὀρίων πολυδαπάνους σπατάλας, εἰς σημεῖον ὥστε νὰ ἀποστερῶνται τῆς περιουσίας αὐτῶν· αὐτοὶ δὲ οὗτοι οἱ ἀρχιτέκτονες, ἀναγκαζόμενοι ἐκ τοῦ φόβου τῆς ποινῆς θὰ κατήρτιζον προσεκτικώτερον τὸν προϋπολογισμὸν τῶν ἐξόδων ὥστε οἱ πατέρες οἰκογενειῶν (ἰδιοκτῆται οἰκῶν) νὰ δύνανται νὰ ἐξοφλῶσι τὰ κτήρια συμφώνως πρὸς τὸ ποσὸν τὸ ὁποῖον εἶχον προϋπολογίσει ἢ ἔστω καὶ μετὰ μικρᾶς ὑπερβάσεως.

477. *architectus* = ἀρχιτέκτων. Τὸ πρῶτο συνθετικὸ ἀπὸ τὸ *ἀρχω* (= διευθύνω· πρβ. ἀρχι-στράτηγος)· δεῦτερο συνθετικὸ τὸ *τέκτων* (=οικοδόμος, χτίστης). Εἶναι ὁ προϊστάμενος τῶν τεχνιτῶν καὶ ἐργατῶν πού συνεργάζονται γιὰ τὴν παραγωγὴ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου, τοῦ ὁποίου ὁ ἀρχιτέκτων ἔχει συλλάβει καὶ ἐτοιμάσει σχέδιο. Ὁ ἀρχιτέκτων, ὅπως στὸ συγκεκριμένον χωρίο τοῦ Β., εἶναι καὶ ὁ ἐργολάβος τοῦ ἔργου. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀπαιτοῦσαν νὰ ἔχει ὁ ἀρχιτέκτων ὑπηρετικότητα τῶν Ἀθηνῶν· διόριζαν ἐπίσης καὶ ἀρχιτέκτονα *κεχειροτονημένον ὑπὸ τοῦ δήμου*. Στὸν 1ο αἰ. π.Χ., ὅποτε ἔζησε ὁ Βιτρούβιος, (ἀλλὰ καὶ ἀργότερα), τὰ πλεῖστα δημόσια ἔργα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἦταν ὑπὸ τῇ διεύθυνσιν ἀρχιτεκτόνων Ἑλλήνων, ἢ προερχομένων ἀπὸ τὶς ἀνατολικὰς ἐπαρχίες τῆς Αὐτοκρατορίας (ΠΛΙΝΙΟΣ ΝΕΩΤ., *Ἐπιστολαὶ* X 49) καὶ P. GROS, *op. cit.* ὡς σημ. 476). Ὁ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ (I, 1-2) δίδει ἓνα πλήρες δοκίμιο γιὰ τὴν ἐποχὴ του, σχετικὸ μὲ τὴ φύσιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τὴ μόρφωσιν τοῦ ἀρχιτέκτονα (βλ. ἐπίσης λ. *architectus*, στὸ DAREMBERG - SAGLIO, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, ὅπου ἐκτενὴς ἀναφορὰ σὲ ἀρχαῖα κείμενα) καὶ τὰ λ. *architectura*, RE II 1, 543-551 καὶ *architectus*, RE II 1, 551-552 ὡς καὶ PEDOTTI, B., *L'architettura e la figura dell'architetto secondo Vitruvio* (Firenze 1969).

478. *quanto sumptu id sit futurum* = πόσῃ δαπάνῃ θὰ χρειασθῇ (τὸ ἔργο). Ὁ S. FERRI, *op. cit.* (ἀνωτ. σημ. 27), ὑποθέτει ὅτι στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Β. ἔχει παραφράσει τὴ νομοθεσίαν τῆς Ἐφέσου: *ὁμνῦναι τὸν ἀρχιτέκτονα ὅση δαπάνη, ἢ ἄλλως: ὅσω δαπανεῖται παρὲν, παρέσται*.

479. Ἡ ὑποθήκευσις τῆς περιουσίας τοῦ κατασκευαστῆ ἢ μέρους αὐτῆς ἀποτελεῖ πάγιο μέτρο, σ' ὅλες τὶς ἐποχές. Βλ. βιβλιογραφία ὡς εἰς σημ. 475 καὶ σημ. 477 καὶ DUELL, R., «Rezeption griechischen Rechts zum Kostenvorganschlag der Architekten», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Römische Abteilung*, LXIX, 1952, 420-7. Ἀντίστοιχη προληπτικὴ ἐνέργεια εἶναι, σήμερα, ἡ ἀπαίτησις νὰ καταθέτῃ τόσο ὁ μελετητὴς ὅσο καὶ ὁ κατασκευαστὴς ἐγγυητικὴ ἐπιστολὴ καλῆς ἐκτελέσεως.

480. *decretis et honoribus ornatur* = διὰ ψηφισμάτων καὶ τιμῶν ἐπιβραβεύεται. Πρακτικὴ πού ἐφαρμοζόταν στὴν ἀρχαία ἐποχὴ, βλ. παραδείγματα στὸ ἀναφερθὲν ἄρθρο (σημ. 477) στὸ DAREMBERG - SAGLIO, λ. *architectus*. Ἀντιστοιχεῖ στὴ σημερινή, ὄχι συχνά, ἐφαρμοζόμενη πρακτικὴ τῆς ἀπονομῆς χρηματικοῦ ἐπάθλου (πρίμ), στὸν κατασκευαστὴ πού θὰ ὀλοκληρώσῃ τὸ ἔργο ἐνωρίτερα ἀπὸ τὴν ὀρισμένη προθεσμία. Τὸ πρίμ αὐτὸ δίδεται, προφανῶς, ἀζημίως γιὰ τὸν ἐργοδότη, ἐφ' ὅσον ἐξοικονομοῦνται κεφάλαια λόγῳ τῆς βραχύτερης διάρκειας τῆς κατασκευῆς.

481. *patres familiarum* = ἀρχηγοὶ οἰκογενείας = *οἰκοδεσπότες* = *ἰδιοκτῆτες* = *ιδιώτες ἐργοδότες*.

Καθ' ὅσον, ὅσοι τετρακοσίας χιλιάδας⁴⁸² σηστερτίων⁴⁸³ εἰς τὸ ἔργον δύνανται νὰ διαθέσωσιν, ἐὰν χρειάζεται νὰ προσθέσωσι μόνον ἑκατὸν χιλιάδας, ἐν τῇ ἐλπίδι ἀποπερατώσεως, θεωροῦσιν ἱκανοποιητικὴν τὴν ὑποχρέωσιν· ἐκεῖνοι ὅμως οἵτινες ἐπιβαρύνονται διὰ προσθήκης τοῦ ἡμίσεως ἢ καὶ πλέον τῆς δαπάνης, ἀποβάλλουσι τὴν ἐλπίδα, ἀρνοῦνται (περαιτέρω) δαπάνην καί, μὲ κατεστραμμένην τὴν περιουσίαν καὶ τὸ φρόνημα, ἀναγκάζονται νὰ ἐγκαταλείψωσι (τὸ ἔργον).

3. Ὅχι μόνον τὸ σφάλμα τοῦτο εἰς τὰ κτήρια (παρατηρεῖται), ἀλλὰ προσέτι εἰς τὰ δημόσια θεάματα, ἅτινα ὑπὸ τῶν μαγίστρων, εἴτε εἰς τὰ φόρα⁴⁸⁴ ὑπὸ τῶν μονομάχων εἴτε ὡς σκηνικὰ παίγνια προσφέρονται⁴⁸⁵. Εἰς ταῦτα οὔτε ἀναβολὴ οὔτε ἀργοπορία ἐπιτρέπεται· ἡ ἀνάγκη ὑποχρεοῖ ὅπως εἰς προθεσμίαν καθωρισμένην τελειωθῇ (ἡ προετοιμασία τῆς παραστάσεως), ἥτοι τὰ καθίσματα τῶν θεατῶν καὶ ἡ ἐγκατάστασις τῶν παραπετασμάτων⁴⁸⁶ καὶ πάντα ὅσα κατὰ τὴν σκηνικὴν παράδοσιν μέσφ μηχανισμῶν διὰ τὰς παραστάσεις ἐτοιμάζονται διὰ τὸν λαόν⁴⁸⁷. Εἰς ταῦτα δὲ ἀπαιτοῦνται προσεκτικὴ πρόβλεψις καὶ τὰ ἐπινοήματα λίαν πεπαιδευμένου πνεύματος, διότι οὐδὲν αὐτῶν πραγματοποιεῖται ἄνευ μηχανημάτων καὶ ἄνευ ἐνδελεχοῦς μελέτης πολυπλεύρου καὶ ἀγρύπνου.

4. Ὅθεν, ἐφ' ὅσον ταῦτα οὕτω παρεδόθησαν καὶ καθωρίσθησαν, δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι ἄσχετον, προσεκτικῶς καὶ μετὰ ὑψίστης ἐπιμελείας, πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἔργων νὰ ἐτοιμασθῶσιν οἱ περὶ τούτων ὑπολογισμοί⁴⁸⁸. Λοιπὸν, ἐφ' ὅσον οὔτε νόμος οὔτε θεσμός ἐθιμικὸς δύνανται νὰ ἐπιβάλωσιν αὐτό, καὶ κατ' ἔτος καὶ οἱ πραιτορες⁴⁸⁹ καὶ οἱ ἀγορανόμοι, χάριν τῶν θεαμάτων, μηχανήματα ὀφείλουσι νὰ ἐτοιμάσωσιν, ἐθεώρησα, Ἡγήτωρ, ὅτι δὲν εἶναι ἄσχετον, ἀφοῦ περὶ κτηρίων εἰς τοὺς προηγουμένους τόμους ἐπραγματεύθην, ἐν τῷ παρόντι, ὅστις ἀπαρτίζει τὴν πλήρη τελείωσιν τοῦ συγγράμματος, ποῖα εἶναι αἱ ἀρχαὶ τῶν μηχανημάτων, ὀργανωμέναι διὰ κανόνων, νὰ ἐκθέσω.

ΠΑΥΛΟΣ Μ. ΜΥΛΩΝΑΣ

482. *quadringente* = τετρακόσιες χιλιάδες.

483. *σηστερτίων*. Ἡ ἀντίστοιχη λέξις δὲν ὑπάρχει στὸ λατινικὸ κείμενο, ἀλλὰ ὑπονοεῖται. *Sestertius* (= ἀπὸ τὸ *se-mis - tertius*). Ρωμαϊκὸ ἀργυρὸ νόμισμα ἰσοδύναμον πρὸς τὸ τέταρτο τοῦ δηναρίου εἴτε τῆς δραχμῆς, ἦταν τὸ κοινὸ νόμισμα γιὰ μεγάλες δοσοληψίες. Τὸ *sestertium* (1000 *sestertii*), ἰσοδυναμοῦσε, στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, πρὸς 8 1/2 περίπου λίρες στερλίνες. (Βλ. FREUD, LEWIS and SHORT, *A Latin Dictionary* (1984), ὡς καὶ τὸ *Der Kleine PAULY* V (1979) λ. *sestertius*).

484. *fora* = φόρουμ (ἀγορά, πλατεία συγκεντρώσεων). Ἀγῶνες μονομάχων μέσα στὴν ἀγορὰ δὲν γίνονταν στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ μόνον στὴ Ρώμη. Τοῦτο ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος ὁ ΒΙΤΡ. στὸ V, 1, 1-2.

485. Βλ. σημ. 479.

486. *velorumque* = παραπετασμάτων ἢ βήλων. Τέντες ποὺ στήνονταν γιὰ νὰ ἐξασφαλίζεται σκιά στοὺς θεατές.

487. Σχετικὰ μὲ τίς ἐγκαταστάσεις τῶν θεάτρων βλ. DOERPFELD, W. u. REISCH, E., *Das griechische Theater*, (Ἀθήναι 1896), ΛΑΣΚΑΡΗ, Ν.Ι., *Ἱστορία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Θεάτρου* (Ἀθήναι 1930), FENSTERBUSCH, C., λήμμα, *Theatron*, RE, 2η σειρά, V (1934), BIEBER, M., *The History of the Greek and Roman Theater* (Princeton 1939). Ὁ Β. πραγματεύεται γιὰ τὸ ἑλληνικὸ καὶ ρωμαϊκὸ θέατρο, στὸ Βιβλίο V.

488. Ὁ ἐργολήπτης ποὺ ἀνελάμβανε νὰ κατασκευάσει ἕνα θέατρο ἢ ἀνελάμβανε ἐργολαβικὰ τὴ λειτουργία ἐνὸς θεάτρου, ὀνομαζόταν, στὴν Ἀθήναι, ἀρχιτέκτων, θεατρώνης ἢ θεατροπώλης. Τὰ ἔξοδα ἀγορᾶς εἰσιτηρίου γιὰ τὸν λαὸ κατέβαλε εἰδικὸ δημόσιο ταμεῖο· ἦταν τὰ λεγόμενα *θεωρικά*. Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν διακεκριμένων θέσεων (*θέαν κατανέμειν*) εἶχε ὁ ἀρχιτέκτων (θεατρώνης). (DAREMBERG - SAGLIO, λ. *architectus* - II ἀρχιτέκτων).

489. Κατὰ τὸν ΔΙΩΝΑ ΚΑΣΣΙΟ (155-235 μ.Χ.), (C. DIO COCCIANUS, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* 52, 2), ὁ Αὐγουστος μεταβίβασε τὸ 22 π.Χ. τίς παρόμοιες παραστάσεις στοὺς πραιτορες. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ στὴν εἰδικὴ διάταξη περὶ θεάτρων, ἐρμηνεύεται ὡς χρονολογικὴ σήμανση, ὅτι δηλαδή τὸ 10ο Προοίμιο πρέπει νὰ γράφτηκε μετὰ τὸ 22 π.Χ.

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ «ΑΓΙΟΥ ΠΕΤΡΟΥ» ΓΑΡΔΕΝΙΤΣΑΣ*

(Πίν. 1-20)

Α. ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ

Ἐξω ἀπὸ τὸ χωριὸ τῆς Μάνης Γαρδενίτσα¹, στὴ ράχη Κωσταριάνικα, σώζεται ὁ κατὰ-γραφος μονοκάματος ναὸς τοῦ «Ἁγίου Πέτρου» (πίν. 1α) μὲ μία μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ποὺ ἐσωτερικὰ ἀγκαλιάζει δύο κόγχες (εἰκ. 1)². Ἀνήκει ἐπομένως σὲ παραλλαγή τῶν δίκονγχων ναῶν³. Κάθε κόγχη διατρυπᾶται ἀπὸ μικρὴ, τοξωτὴ, φωτιστικὴ θυρίδα ἄνι-σου μεγέθους (πίν. 1β). Οἱ ἐσωτερικὲς διαστάσεις τοῦ μνημείου (χωρὶς τὶς ἀψίδες) εἶναι 6.64×2.90 μ.

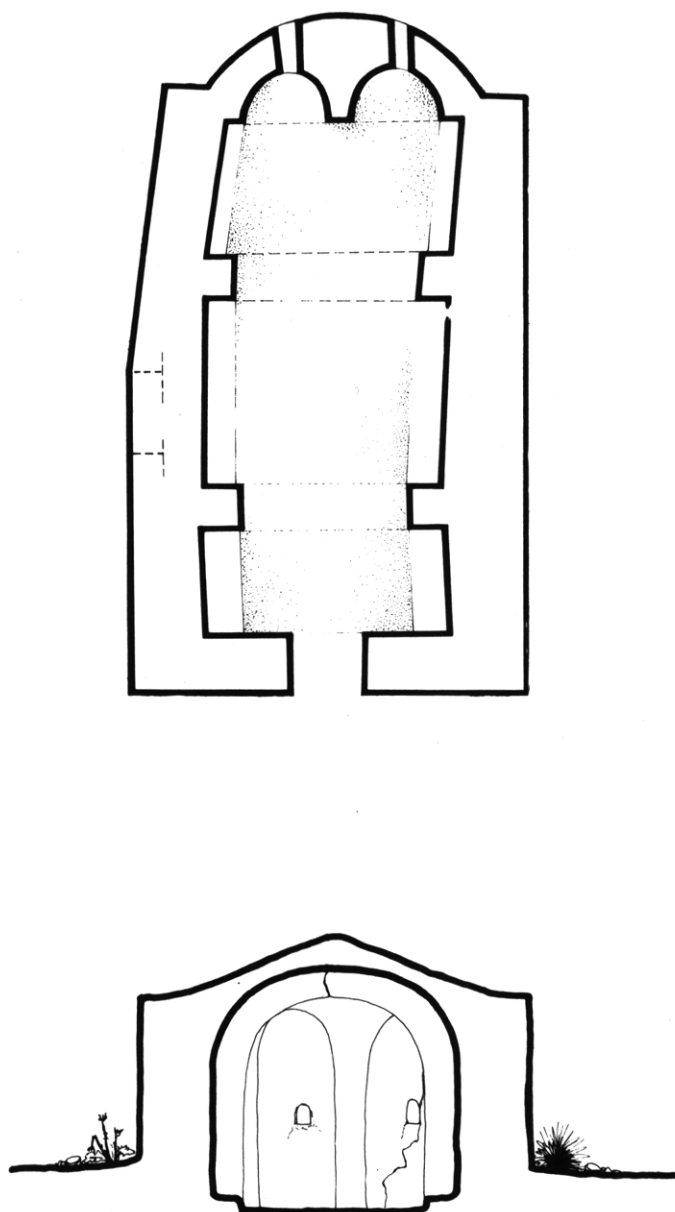
Ἡ ἐκκλησία εἶναι χτισμένη μὲ τεφροὺς μαρμαρόλιθους, φροντισμένα μυστρισμένους στὴν ἀψίδα καὶ ἄλλοι κατὰ τοὺς ἄρμους. Οἱ πέτρες βυθισμένες μέσα στὸ ἐλαφρὰ ὑπερυ-θρο ἀσβεστοκονίαμα ἔχουν τὴν πρόσοψή τους στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴν ἐπιφάνειά του. Ὁ τρόπος τῆς τοιχοδομίας δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ βλέπει κανεὶς στοὺς Ἁγί-

* Τὸ μνημεῖο παρουσίασα περιληπτικὰ γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἀνακοίνωσή μου στὴ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολο-γικὴ Ἑταιρεία τὸ 1961 (*ΔΧΑΕ Β'*, 1960-1961, 229). Μὲ εὐγνωμοσύνη θυμᾶμαι τὸν ποτὲ ἐφημέριο τῆς Κίττας π. Βασίλειο Κουράκο, ὁ ὁποῖος μοῦ εἶχε ὑποδείξει τὸν ναό.

1. Στὸ ἴδιο χωριό, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δικιόνιο, σταυροειδῆ ναὸ τοῦ Σωτήρα (11ου αἰ.) μὲ τὶς ἁρμονικὲς ἀναλο-γίες (R. TRAQUAIR, «Laconia. III. The Churches of Western Mani», *ABC XV*, 1908-1909, 180-181, πίν. XI, XII, H. MEGAW, «Byzantine Architecture in Mani», *ABC XXXIII*, 1932-1933, 154, 155, 157, 162, πίν. 19c, 20b, N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης*, ἐν Ἀθήναις 1964, 70 σημ. 8, στὸ ἐξῆς *Τοιχογρα-φίαι τῆς Μάνης*, ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος*, Ἀθήνα 1978, 39), σώζεται καὶ ὁ μονοκάματος ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου (N. ΓΚΙΟΛΕΣ, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας Μέσα Μάνης», *Λακωνικαὶ Σπουδαί Γ'*, 1977, 36-83, στὸ ἐξῆς «Ὁ ναὸς τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας», N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἀγνωστα γλυπτὰ τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στὸ μαρ-μαρὰ Νικήτα ἢ στὸ ἐργαστήρι του», *ΔΧΑΕ Η'*, 1975-1976, 23-24).

2. Τὸ σχέδιο εἶναι ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Πλούταρχου Θεοχαρίδη. Γιὰ τὸν «Ἅγιο Πέτρο» βλ. Γ. ΔΗΜΗ-ΤΡΟΚΑΛΛΗ, *Οἱ δίκονχοι χριστιανικοὶ ναοὶ* (Ἀθήναι 1976) 231-235. Ἐκεῖ καὶ ἡ παλιότερη βιβλιογραφία, σκα-ρίφημα κατόψεως (εἰκ. 348) καὶ φωτογραφίαι τοῦ ἐξωτερικοῦ μετὰ τὶς ἐργασίες συντηρήσεως ἀπὸ τὴν Ἀρ-χαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Γι' αὐτὲς βλ. ΑΔ 27, 1972, Β1, Χρονικά, 298-299 καὶ πίν. 237γ-δ. Τελευταῖα γιὰ τὸ μνημεῖο ἔγραψε ὁ Y. Nagatsuka μὲ πρόλογο τοῦ Keitaro Shōju σὲ μία ἐκθεση πρὸς τὸ Ἰαπωνικὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας γιὰ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα Λακωνίας, ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1980 στὰ ἰαπωνικά. Παρέχει σχέδιο τοῦ ναοῦ (σελ. 81, ἀριθ. 32), σχέδιο μὲ σημείωση τῆς θέσεως τῶν τοιχογραφιῶν (σελ. 35, ἀριθ. IX) καὶ φωτογρα-φίαι Ἀγγέλου τῆς Ἀναλήψεως, τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Α τοίχου, τῆς Γεννήσεως, τῆς Βαΐοφόρου, Ἐγέρσεως Λαζάρου (ἀρ. 6, 5, 33, 36).

3. Γιὰ τοὺς δίκονχους ναοὺς βλ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, *Οἱ δίκονχοι χριστιανικοὶ ναοί*, δ.π. Σ' αὐτοὺς ἂς προστεθεῖ ἡ Ἁγία Παρασκευὴ Δημαρίστικων, ΠΑΕ 1978, 169-170, καὶ ὁ Ἅγιος Σπυρίδων στὸ Χαλκὶ τῆς Νάξου, πλάι στὸ κτίριο τοῦ Γυμνασίου.

Είκ. 1. «Άγιος Πέτρος» Γαρδενίτσας. Κάτοψη και τομή κατά πλάτος.

ους Θεοδώρους Καφιόνας (1144-1145)⁴. Κι ἄς προστεθεῖ πὺς ἀπὸ μακριά, πρὶν νὰ συντηρηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ὁ ναὸς δὲν ξεχώριζε ἀπὸ τοὺς γύρω βράχους.

Σὲ κρημνισμένο τμήμα τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου, πρὶν ἀναστηλωθεῖ, μέτρησα καὶ εἶναι ἐκεῖ τὸ πάχος τῆς λιθοδομῆς τοῦ 0.30 μ.-0.36 μ. Στὸ μέσο περίπου τοῦ Ν τοίχου ἐξωτερικὰ ὑπάρχει πεταλόμορφο ἀνακουφιστικὸ τόξο (πίν. 2α). Εἶχαν ἀφήσει κι ἐδῶ θύρα. Καὶ πεταλόμορφα ἀνακουφιστικὰ τόξα ἔχω ἐπισημάνει στὴ Μάνη σὲ μνημεῖα τοῦ 12ου αἰ.⁵ Στὸ μέσο τοῦ ὑπερθύρου τῆς τοιχισμένης θύρας τοῦ «Ἀγίου Πέτρου» χάραξαν σταυρὸ μὲ κισσόφυλα μεταξὺ τῶν κεραίων του. Τὸ ἄνοιγμα τοιχίστηκε πρὶν νὰ τοιχογραφηθεῖ ὁ ναός, γιατί στὴν ἀντίστοιχη θέση ἐσωτερικὰ ὁ γραπτὸς διάκοσμος δὲν διακόπτεται. Ἡ εἴσοδος στὴν ἐκκλησία γίνεται μόνον ἀπὸ τὴ Δ θύρα. Μεγάλος, τεφρὸς μαρμαρόλιθος χρησιμεύει ὡς ἀνώφλιό της.

Τὴ στέγη τοῦ μνημείου ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία κάλυψε μὲ πλάκες, ὅταν τὸ στερέωσε. Τὸ κτίριο ἔχει δύο ἐνισχυτικὲς ζῶνες, ποὺ στηρίζονται σὲ παραστάδες. Χαμηλὰ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν μακρῶν τοίχων ὑπάρχουν χτιστὰ θρανία. Τὸ τέμπλο, ὅταν μελέτησα τὸν ναό, ἦταν ἀπὸ ξερολιθιά. Ἀνάμεσα ὅμως στὶς πέτρες ξεχώριζαν ἀνάγλυπτα μέλη μαρμάρινου τέμπλου ἐπιμελέστατης λαξεύσεως, κομμάτια πεσσίσκων, κιονίσκων, θωρακίων, ἐπιστέψεων, γείσων. Ἡ τεχνικὴ εἶναι ἀνάμικτη, κυρίως ἐπιπεδόγλυφη, ἀλλὰ καὶ μὲ κοσμήματα ἔξεργα τομῆς πρισματικῆς (πίν. 2β). Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς τῶν δύο τεχνικῶν ἔχει διαπιστωθεῖ στὴ Μάνη ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ ντόπιου μαρμαρᾶ Νικήτα (β' μισὸ 11ου αἰ.). Στοὺς πεσσίσκους τῶν γλυπτῶν τῆς Γαρδενίτσας βλέπει κανεὶς ἐπιπεδόγλυφο ἐλικόφυλλο (πίν. 2β), στὸ κιονόκρανο τῶν κιονίσκων σταυρό, στὰ θωράκια σταυρούς, ἀκανθόμορφα ἀνθέμια καὶ ἐλισσόμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας, στὶς ἐπιστέψεις ἀβακωτὸ κόσμημα, στὰ γείσα ἐλικοειδεῖς βλαστοὺς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας, φυλλόμορφα ἀνθέμια καὶ κομβία μὲ πυροστρόβιλους⁶. Ἡ ἔντονη, δυναμικὴ καμπύλη ποὺ διαγράφουν τὰ πρισματικῆς τομῆς ἡμίφυλλα ἀπαντᾷ σὲ χρονολογημένα γλυπτὰ τῆς Μάνης, ἀπὸ τὸν Ἅγιο Νικόλαο Λάγιας (1121)⁷, καὶ σὲ ἀδημοσίευτο κοσμητὴ τέμπλου (1122) ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα στὸ Μπρίκι. Κοντινῆς ἐποχῆς πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὸ ἀνώτερης ποιότητος τέμπλο τοῦ «Ἀγίου Πέτρου». Καὶ ἄς σημειωθεῖ πὺς ἀβακωτὸ κόσμημα ἔχουν καὶ τὰ γλυπτὰ τῆς Λάγιας⁸. Ἀποκατάσταση τοῦ μαρμάρινου τέμπλου τῆς Γαρδενίτσας πέτυχε στὸ δημοσιευόμενο σχέδιο (εἰκ. 2) μὲ τὴν ἐξαίρετη ἐπιμέλεια ποὺ τὴ χαρακτηρίζει ἡ ἀρχιτέκτων Πόπη Θεοχαρίδη.

4. Βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἀι-Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης», ΔΧΑΕΣ', 1972, πίν. 46α.

5. Πεταλόμορφο εἶναι τὸ κατασκευασμένο μὲ πολλὴ φροντίδα ἀνακουφιστικὸ τόξο τῆς μοναδικῆς νότιας θύρας τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Καφιόνας (1144/5), τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στοῦ Καλοῦ (ΠΑΕ 1977, 221), ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων Μίνας (ΠΑΕ 1977, πίν. 138α) ποὺ πιθανότατα εἶναι παλιότερος τοῦ 13ου αἰ.

6. Τὰ γλυπτὰ ἔχουν μετρηθεῖ, οἱ διαστάσεις τους ὅμως θὰ δοθοῦν σὲ εὐρύτερη μελέτη γιὰ τὰ μαρμάρινα γλυπτὰ τέμπλα τῆς Μάνης.

7. ΠΑΕ 1978, 181 καὶ πίν. 130β-γ. Τὸ γλυπτὸ μὲ τὴ χρονολογία εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ δεύτερη χρῆση ὡς ἀνώφλιο τῆς ἐξωτερικῆς θύρας τοῦ ναοῦ. Μὲ πληροφόρησαν πρόσφατα ὅτι ἐκλάπη.

8. Ὁ.π. 180.

Μεταξύ των δύο παραστάδων της Α ένισχυτικής ζώνης σώζεται στη θέση του ό βατήρας του αρχικού τέμπλου, κρυμμένος παλιότερα από τον ξερολίθινο. Το ύψος του βατήρα είναι 0.157 μ. και το πλάτος της επάνω επιφάνειάς του 0.30 μ. Σ' αυτή διατηρούνται οι λαξεύσεις για τη γόμφωση των πεσσίσκων, των σύμφυτων με τις παραστάδες της πύλης του ιεροῦ. Στο Β και Ν σκέλος του έσωραχίου της ζώνης, χαμηλά, κάτω από τις προτομές των άγιων Διακόνων υπάρχουν έγκοπές. 'Η Ν έχει πλάτος 0.135 μ. και βάθος μόλις 0.01 μ. Το μέτωπό τους είναι άλειμμένο με λείο, στιλπνό κονίαμα. Στις έγκοπές θα γομφώνονταν τὰ μαρμάρινα θωράκια του τέμπλου. Στις κατακόρυφες πλευρές των έγκοπών το ζωγραφισμένο κονίαμα του τοίχου προεξέχει σαν να διαμορφώνει χείλη. Αυτή ή προεξοχή και ή άπεικόνιση πιό πάνω των άγιων Διακόνων σε προτομή κι όχι όλόσωμων έπιτρέπουν τη συναγωγή του συμπεράσματος ότι το μαρμάρινο τέμπλο είχε τοποθετηθεί πριν άγιογραφηθεί ό ναός. Κεραμιδιά ταινία πάντως δέν υπάρχει στα χείλη των έγκοπών. Ψηλότερα στο έσωράχιο, πάνω από τη γένεση του τόξου της ένισχυτικής ζώνης, ό γραπτός διάκοσμος σχηματίζει από ένα λευκό όρθογώνιο, όριζόμενο πάνω και κάτω από όριζόντιες κεραμιδιές ταινίες. Μέσα στα λευκά όρθογώνια φαίνονται τὰ ίχνη της πακτώσεως του κοσμήτη σε ύψος 0.90 μ. από την έγκοπή της πακτώσεως των θωρακίων.

Τό ιερό της έκκλησίας σε σχέση με τό μήκος του όλου μνημείου είναι άρκετά μεγάλο. 'Η άγία Τράπεζα ύψους 0.77 μ. μπροστά στο τμήμα του Α τοίχου, πού βρίσκεται μεταξύ των δύο κογχών και σε άπόσταση από αυτό, στηριζόταν σε όκταγωνικό κιονίσκο. 'Η πλάκα της Τράπεζας, ριγμένη τώρα στο έδαφος, ήταν σχεδόν τετράγωνη, διαστάσεων 0.55×0.53×0.10 μ. Στο μέσο της κάτω επιφάνειάς της όρθογώνια έγκοπή (διαστ. 0.20×0.18, βάθους 0.025 μ.) για την πάκτωση του όκταγωνικού στον κορμό κιονίσκου και όρθογώνιας τομής στο πάνω άκρο του. Στο μέσο της επάνω πλευράς αυτού του άκρου λακκίσκος ίσως μαρτυρεί τη θέση του έγκαινίου της έκκλησίας⁹.

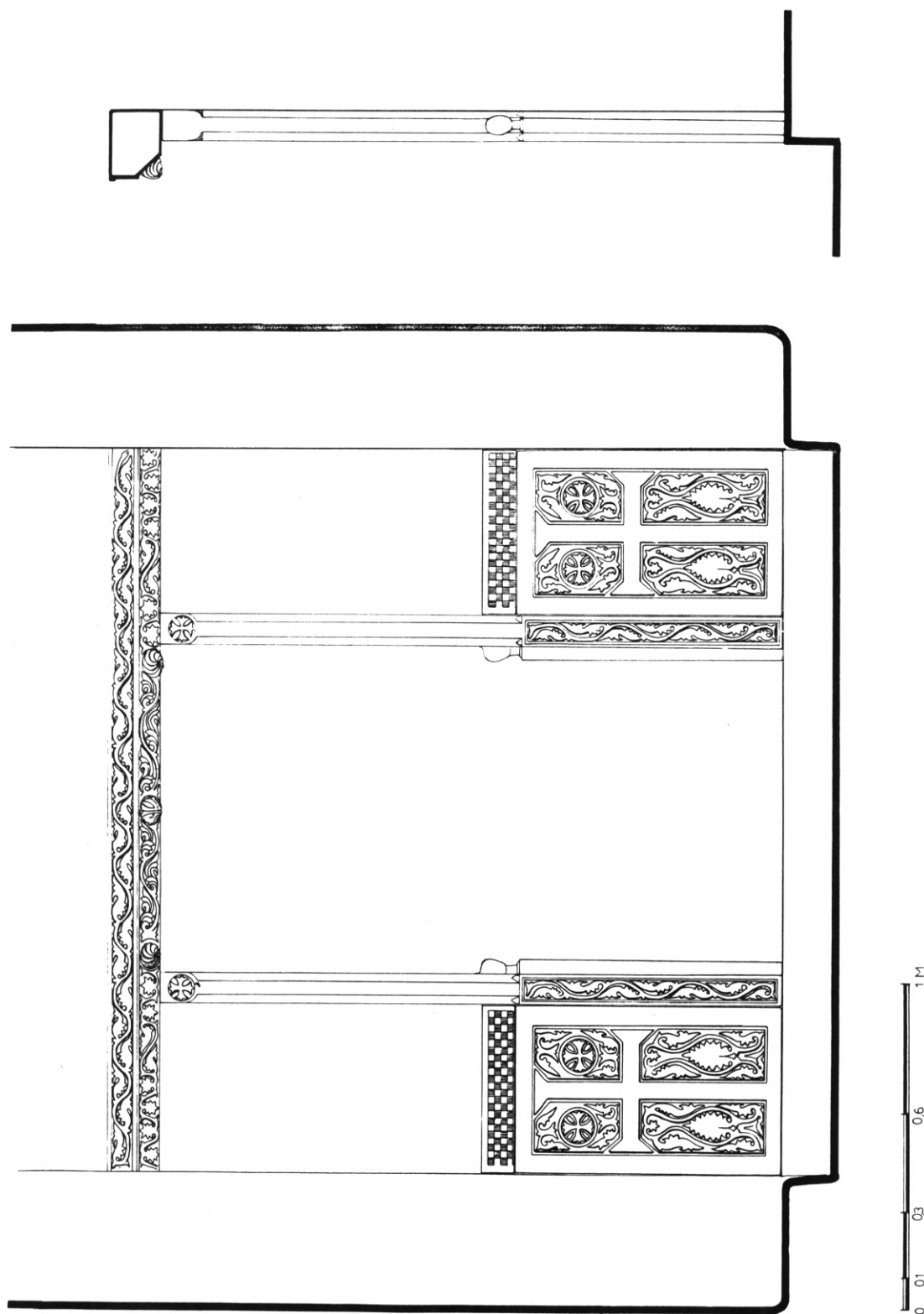
Άν λοιπόν ληφθούν υπόψη όσα αναφέρθηκαν πιό πάνω, οι συγκρίσεις πού έγιναν και ιδιαίτέρως έν σχέσει με την τοιχοδομία, ό «Άγιος Πέτρος» πρέπει να χτίστηκε μάλλον τό β' τέταρτο πρὸς τὰ μέσα του 12ου αἰ.

Β. ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εἰκονογραφικό πρόγραμμα

Τὰ τεταρτοσφαίρια των άψίδων κοσμοῦνται με τις προτομές του Άρχοντος Μιχαήλ (Ν κόγχη) και της άγίας Παρασκευής (Β κόγχη, πίν. 3α). Στους ήμικυλινδρικούς τοίχους μετωπικοί κάτω από τον Μιχαήλ οι Ίεράρχες «Κύρηλος», Χρυσόστομος, Βασίλειος, «Γρηγόρης» ό Θεολόγος και κάτω από την άγία Παρασκευή πρεσβύτες οι Πολήκαρπος,

9. Στην «Άκολουθία επί καθιερώσει ναού» (JAC. GOAR, *Euchologion sive rituale Graecorum*, Graz 1960, 655, 4) λέγεται: *εί δέ βωμός άνέχει ταύτην* (= την Τράπεζαν), *εἴτε μονόλιθος... εἰς τήν γινομένην παρὰ τοῦ τεχνίτου θήκην έν τῷ μέσῳ τοῦ βωμοῦ, και πιό κάτω (663, 29-30): τούτων δέ ψαλλομένων τὰ σεβάσμια λείψανα παρὰ τοῦ Άρχιερέως εἰς ήτοιμασμένην άποτίθενται θήκην.*

Εικ. 2. «Άγιος Πέτρος» Γαρδενίτσας. Ἀποκατάσταση τοῦ μαρμάρινου τέμπλου.

Νικόλαος, «Γρηγόριος» ὁ Θαυματουργὸς καὶ Κυπριανός. Οἱ μετωπικοὶ Ἱεράρχες συνεχίζονται στὸν Β καὶ Ν τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἀνὰ πέντε σὲ κάθε πλευρά. Στὸν Β ἀπὸ τὰ δεξιὰ οἱ ἅγιοι Λέων ὁ {Ε} Κατάνης¹⁰, Ἀθανάσιος, «Βαβήλας(ς)», «Θεοφήλακτος», «Ἐπηφάνης» καὶ στὸν Ν τοῖχο μὲ φθορὲς μεγαλύτερες οἱ ἅγιοι Θερ(άπων;), Παῦλ(ος) ὁ «ὡμολογητῆς» καὶ Βλά(σιος;). Οἱ ἄλλοι δύο εἶναι ἐξίτηλοι.

Στὸν Α τοῖχο, ἀνάμεσα στὶς δύο κόγχες, χαμηλὰ ὁλόσωμος ὁ ἅγιος Ζαχαρίας¹¹ καὶ ψηλότερα σὲ προτομὴ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων. Στὴν καμάρα, ὅπως εἶναι συνηθισμένο, ἡ Ἀνάληψη καὶ στὸ τύμπανο τοῦ Α τοίχου ἡ Παναγία δεόμενη σὲ προτομὴ ἀνάμεσα στὰ στηθάρια τοῦ Μιχαήλ (ἀριστερὰ) καὶ τοῦ Γαβριήλ. Στὸ Β σκέλος τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου μεταξὺ τῶν δύο ἐνισχυτικῶν ζωνῶν ἡ Γέννηση καὶ δυτικὰ τους ἡ Κάθοδος στὸν Ἄδη, στὸ Ν ἀνάμεσα στὶς ἐνισχυτικὲς ζώνες ἡ Βαϊοφόρος καὶ ἡ Ἐγερση τοῦ Λαζάρου, δυτικὰ τῶν σφενδονίων ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸν φθαρμένη παράσταση, ποὺ στὴν ἐπάνω διαχωριστικὴ τῆς ταινίας διαβάζεται: ΤΟCΙΝΕΔΡΙΟΝ ΤΟΝ ΙΟΥΔΕΟ[N]. Στὸν Δ τοῖχο λείψανα τῆς Σταυρώσεως καὶ χαμηλά, βορινὰ τῆς θύρας, ὑπολείμματα φτερῶν Ἀγγέλου, ἴσως Φύλακος.

Στὸ ἐσωράχιο τῆς Α ἐνισχυτικῆς ζώνης ἀριστερὰ κάτω ὁ ἅγιος Στέφανος καὶ πάνω ὁ ἅγιος Ἀντώνιος ὁλόσωμος. Στὸ Ν σκέλος ἀπέναντι τοῦ Στεφάνου ἄλλος ἅγιος Διάκονος καὶ ψηλότερα Ἀσκητής. Ἀντίστοιχα στὸ ἐσωράχιο τῆς Δ ἐνισχυτικῆς ζώνης δύο στρατιωτικοὶ ἅγιοι μὲ πολλὰς φθορὲς. Ὁ ἅγιος τοῦ Ν σκέλους ἴσως εἶναι ὁ Γεώργιος. Κάτω ἀπὸ αὐτοὺς τὸ κονίαμα ἔχει καταπέσει.

Στοὺς πλευρικοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ ὁ διάκοσμος ἐκτυλίσσεται σὲ δύο ζώνες. Στὴν ἐπάνω στηθάρια ἁγίων καὶ στὴν κάτω ὁλόσωμες μορφές. Ἔτσι στὴν ἐπάνω σειρὰ τοῦ Β τοίχου μεταξὺ τῶν ἐνισχυτικῶν ζωνῶν ἐγκόλπια ἔξι ἁγίων, μερικοὶ τῶν ὁποίων εἶναι Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, Δαμιανός, Κοσμάς καὶ Σώζων. Στὸ Δ τμήμα τοῦ τοίχου συνεχίζονται τὰ ἐγκόλπια μὲ προτομὲς ἁγίων Γυναικῶν. Διαβάζονται εὐκόλα τὰ ὀνόματα τῆς Εἰρήνης καὶ τῆς Κυριακῆς. Στὸ ἴδιο ὕψος, στὴν πλευρὰ πρὸς τὴ Δύση τοῦ Δ σφενδονίου, ἐγκόλπιο τέταρτης σβησμένης ἁγίας. Κάτω ἀπὸ τὶς προτομὲς τῶν ἁγίων ἀνδρῶν τέσσερις βραχύσωμοι στρατιωτικοὶ ἅγιοι μισοσβησμένοι, ποὺ κρατοῦν ἀσπίδα καὶ ξίφος. Οἱ δύο πρὸς τὰ ἀνατολικά —ἐνας ὁ ἅγιος Νικήτας— ἔχουν ἀργότερα καλυφτεῖ μὲ νέο ἀσβεστοκονίαμα γιὰ νὰ ζωγραφιστεῖ πάλι ὁ Ἄρχων Μιχαήλ. Δυτικότερα φαίνεται μέρος τῆς οὐρᾶς καὶ τῶν ποδιῶν λευκοῦ ἵππου. Θὰ ζωγραφίζοταν ἔφιππος στρατιωτικὸς ἅγιος.

Στὸν Ν τοῖχο, ἀπέναντι στὰ ἐγκόλπια τῶν ἁγίων ἀνδρῶν, προτομὲς τῶν ἁγίων Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Θεοδώρου τοῦ «Κυθωρήτη»¹², Παντελεήμονος, Ἑρμολάου, Κύρου καὶ Ἰωάννη τοῦ Θαυματουργοῦ¹³.

10. Πιὸ ἀπίθανο νὰ διαβαστεῖ: ὁ ἐ[πίσκοπος] Κατάνης. Γιὰ τὸν Λέοντα Κατάνης βλ. καὶ Θ. Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, «Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη: ἀγιολογικὲς σχέσεις», *Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη, Α' Διεθνὴς Βυζαντινολογικὴ Συνάντηση, Δελφοὶ 20-24 Ἰουλίου 1985* (Ἀθήνα 1987) 90.

11. Ναὸς τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία (13ου αἰ.) σώζεται στὴ Λάγια τῆς προσηλιακῆς Μάνης (ΠΑΕ 1978, 140-144).

12. Ἴσως πρέπει νὰ διαβαστεῖ *Κυθηριώτης*.

13. Στὸ ἴδιο ὕψος, δυτικότερα, ὑπάρχει ἡ σύνθεση, ἀπὸ τὴν ὁποία διαβάζεται ἡ ἐπιγραφή: *Τὸ Συνέδριον τῶν Ἰουδαίων*. Πρόκειται, ὅπως θὰ δοῦμε, γιὰ τὴν Προδοσία.

Χαμηλά ολόσωμη Θεοτόκος δεξιοκράτουσα, ὁ Ἄρχων Μιχαήλ μετωπικὸς καὶ οἱ ἅγιοι Ἑλένη καὶ Κωνσταντῖνος. Στὴ Δ πλευρὰ τοῦ Δ σφενδονίου σώζεται κεφαλὴ μᾶλλον τοῦ Δαυίδ. Τῇ θέσῃ τῶν παραστάσεων ποὺ διακοσμοῦν τὸν ναὸ μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς καὶ στὴν εἰκ. 3.

Στὰ τεταρτοσφαίρια τῶν δύο κογχῶν τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζονται προτομὲς πιθανότατα τῶν συννάων ἁγίων, τοῦ Ἀρχοντος Μιχαήλ καὶ τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, στοὺς ὁποίους θὰ ἦταν ἀρχικὰ ἀφιερωμένοι ὁ ναός¹⁴.

Ἀπὸ αὐτοὺς ἡ ἁγία Παρασκευὴ παριστάνεται στὸν τύπο τῆς δεομένης, ἀρχαῖσμός συνηθισμένος στὴ Λακωνικὴ Μάνη¹⁵. Καὶ ἡ θέσις τῆς Παναγίας τῆς Ἀναλήψεως μεταξὺ δύο Ἀγγέλων στὸ Α τύμπανο δὲν εἶναι ἄγνωστη σὲ ναοὺς τῆς περιοχῆς¹⁶. Ἡ Θεοτόκος ἀντικαθιστᾷ ἐδῶ καὶ τὴν Πλατυτέρα.

Παράσταση τοῦ προφήτη Ζαχαρία (μὲ ἀκάλυπτη κεφαλὴ, μακριὰ λευκὰ μαλλιά ποὺ πέφτουν στοὺς στενοὺς ὤμους, μὲ στενὸ πρόσωπο καὶ ἱερατικὴ στολὴ) πλάι στὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο ἔχομε καὶ στὸ Balleg Kilissé (9ου-10ου αἰ.)¹⁷ κάτω ἀπὸ τὴν ἔνθρονη Πλατυτέρα, στὸ μέσο σχεδὸν τῆς ἀψίδας. Τοὺς ἴδιους ἁγίους συναντοῦμε καὶ στὴν κύρια ἀψίδα τοῦ Ἀγίου Εὐσταθίου (9ου-10ου αἰ.) τῆς Καπαδοκίας¹⁸.

Προξενεῖ ἐντύπωση τὸ πλῆθος τῶν ἱεραρχῶν (συνολικὰ δεκαεννιά) ποὺ εἰκονίζονται στοὺς τοίχους τοῦ ἱεροῦ, ὥστε σχεδὸν νὰ ἐξωσθοῦν ἀπὸ αὐτὸ οἱ Διάκονοι. Ἀρκετοί, ἐκτὸς τῶν συνηθισμένων μεγάλων Πατέρων, ἀπαντοῦν καὶ στὸν Ἀι-Στράτηγο τῶν γειτονικῶν Μπουλαριῶν, ὅπως οἱ Πολύκαρπος, Λέων ὁ Κατάνης, Ἐπιφάνιος, Θεράπων, Βλάσιος, Βαβύλας¹⁹.

Ἡ διάταξη μέσα στὸ ἱερὸ τῆς μακρᾶς σειρᾶς τῶν μετωπικῶν ἁγίων ἐπισκόπων ἔχει κάτι τὸ προηγούμενο στὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας Κιέβου, τῶν ὁποίων ἔχουν τονιστεῖ οἱ δεσμοὶ μὲ τὴν τέχνη τῆς Κωνσταντινουπόλεως²⁰. Στὸ Κίεβο οἱ Διάκονοι Στέφανος

14. Παρόμοια περίπτωση σὲ δύο ἄλλους ναοὺς τῆς Μάνης, στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα Μπουλαριῶν καὶ Ἅγιο Παντελεήμονα στὸ Κοτράφι. Ὁ πρῶτος θὰ ἦταν ἀφιερωμένος καὶ στὸν ἅγιο Νικήτα καὶ ὁ δεύτερος καὶ στὸν ἅγιο Σώζοντα. Προτομὴ ἀρχαγγέλου εἰκονίζεται σὲ τεταρτοσφαίριο ἀψίδας καὶ ἄλλου ναοῦ τῆς Μάνης στὸ Φλομοχώρι (τέλος 13ου αἰ.), ΠΑΕ 1978, 145. Γιά ἄλλα παραδείγματα (καὶ ολόσωμων ἀρχαγγέλων) βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, «Ὁ σπηλαιώδης ναὸς τοῦ Ἀι-Γιαννάκη στὴ Ζούπενα», ΔΧΑΕ ΙΓ', 1985-1986, 85.

15. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Δεόμενοι ἅγιοι ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀψίδος εἰς ἐκκλησίας τῆς Μέσα Μάνης», ΑΑΑ IV, 1971, 232-239 (στὸ ἐξῆς «Δεόμενοι ἅγιοι εἰς ἐκκλησίας τῆς Μέσα Μάνης»). Ἄλλα παραδείγματα στὴ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, «Παρατηρήσεις στὴν εἰκονογραφία τῶν ἀψίδων σὲ ἐκκλησίες τῆς Μάνης· δεόμενοι ἅγιοι — Δέηση — ἔνθρονη Παναγία μὲ δωρητὲς — ἱεράρχες», Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις ἀνακοινώσεων πρώτου Συμποσίου Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης (Ἀθήνα 1981) 66.

16. Βλ. καὶ ΓΚΙΟΛΕ, «Ὁ ναὸς τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας», δ.π. 53-55.

17. G. DE JERPHANION, *Les églises rupestres de Cappadoce* (στὸ ἐξῆς *Les églises rupestres*), Album III (Paris 1934) πίν. 178₁. Βλ. καὶ κείμενο, δ.π. τόμ. II₁ (Paris 1936) 255. Στὴ σημ. I ὁ Jerphanion διατυπώνει τὴν ὑπόθεσιν πὼς οἱ ἴδιοι ἅγιοι εἰκονίζονται καὶ στὴν ἀριστερὴ ἀψίδα τοῦ Qeledjlar Kilissé.

18. Ὁ.π. κείμενο II₁ στὴν ἴδια ὑποσημείωση.

19. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Τοιχογραφίαι τῆς Μάνης*, δ.π. 27.

20. Β. ΛΑΖΑΡΕΦ, *Μωσαϊκὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας Κιέβου* (ρωσ.) (Μόσχα 1960) πίν. 48, 49 καὶ τοῦ ἴδιου, *Storia della pittura bizantina* (Torino 1967) 153 (στὸ ἐξῆς *Storia*).

1. Προτομή Θεοτόκου 'Αναλήψεως	36. Έγερση Λαζάρου
2. Στηθάριο Μιχαήλ 'Αναλήψεως	37. Μυστικός Δείπνος
3. Στηθάριο Γαβριήλ 'Αναλήψεως	38. Προδοσία
4. 'Ανάληψη	39. Σταύρωση
5. Προτομή 'Αρχοντος Μιχαήλ	40. Στρατιωτικός άγιος
6. Προτομή άγ. Παρασκευής	41. Στρατιωτικός άγιος
7. 'Αγ. Κύριλλος	42. Στρατιωτικός άγιος
8. 'Αγ. 'Ιωάννης ό Χρυσόστομος	43. 'Αγ. Νικήτας
9. 'Αγ. Βασίλειος	44. Στρατιωτικός άγιος
10. 'Αγ. Γρηγόριος ό Θεολόγος	45. Στρατιωτικός άγιος
11. 'Αγ. Πολύκαρπος	46. 'Αγ. Γεώργιος έξιππος (:)
12. 'Αγ. Νικόλαος	47. Έγκόλπιο άγίου
13. 'Αγ. Γρηγόριος ό Θαυματουργός	48. Έγκόλπιο Θεοδώρου Στρατηλάτου
14. 'Αγ. Κυπριανός	49. Έγκόλπιο άγ. Δαμιανού
15. Προτομή 'Ιωάννου Έλεήμονος	50. Έγκόλπιο άγ. Κοσμά
16. 'Αγ. Ζαχαρίας	51. Έγκόλπιο άγίου
17. Κοσμήματα	52. Έγκόλπιο άγ. Σάζοντος
18. 'Αγ. Λέων Κατάνης	53. Έγκόλπιο αδιάγνωστης άγίας
19. 'Αγ. 'Αθανάσιος	54. Έγκόλπιο άγ. Κυριακής
20. 'Αγ. Βαβύλας	55. Έγκόλπιο άγ. Καλλίστης
21. 'Αγ. Θεοφύλακτος	56. Έγκόλπιο άγ. Ειρήνης
22. 'Αγ. 'Επιφάνιος	57. 'Αγγελος Βαπτίσεως (:)
23. 'Αγ. Θεράπων	58. Θεοτόκος δεξιοκρατούσα
24. 'Αγ. Παύλος ό 'Ομολογητής	59. 'Αρχων Μιχαήλ
25. 'Αγ. Βλάσιος	60. 'Αγ. 'Ελένη και Κωνσταντίνος
26. 'Αγ. 'Ιεράρχης αδιάγνωστος	61. Στηθάριο άγ. Νίκωνος
27. 'Αγ. 'Ιεράρχης αδιάγνωστος	62. Στηθάριο Θεοδώρου Κυθηριώτη
28. 'Αγ. Στέφανος	63. Στηθάριο άγ. Παντελεήμονος
29. 'Αγ. 'Αντώνιος	64. Στηθάριο άγ. Έρμούλου
30. 'Αγ. Διάκονος	65. Στηθάριο άγ. Κύρου
31. 'Αγ. άσκητής	66. Στηθάριο άγ. 'Ιωάννου Θαυματουργού
32. Κοσμήματα	67. Προφήτης Δαυίδ
33. Γέννηση	68. Κόσμημα
34. Κάθοδος στον 'Αδη	69. Κόσμημα
35. Βασιφόρος	

Εικ. 3. Διάγραμμα τών σωζομένων τοιχογραφιών στον «Άγιο Πέτρο» Γαρδενίτσας.

καὶ Λαυρέντιος, εἰκονιζόμενοι στὸ μέσο τῆς ἀψίδας, δὲν ἀνοίγουν καὶ κλείνουν τὴ σειρὰ τῶν ὀκτὼ ἐκεῖ Ἱεραρχῶν, ὅπως οἱ Διάκονοι στὸν «Ἅγιο Πέτρο». Στοὺς Μπουλαριοὺς (τέλος τοῦ 12ου αἰ.) οἱ Ἱεράρχες τοῦ ἱεροῦ εἶναι δεκαεννιά, στὴν Ἐπισκοπὴ Μάνης (γύρω στὰ 1200) οἱ σωζόμενοι (ὁλόσωμοι ἢ σὲ στηθάρια) δεκαέξι²¹, στὴν Παναγία τοῦ Ἀράκου Λαγουδερῶν τῆς Κύπρου (1192) δεκαεπτὰ²². Πολλοὶ εἰκονίζονται καὶ στὴ Νερεντίτσα (1199)²³. Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς ἡ ὅλο καὶ μεγαλύτερη σημασία ποὺ ἀποδιδόταν στοὺς ἐπισκόπους αὐξήσε τὸν ἀριθμὸ τῶν εἰκονιζόμενων μέσα στὸ ἱερὸ²⁴ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ. Περισσότερους ὅμως Ἱεράρχες, δώδεκα ὁλόσωμους χαμηλὰ καὶ δώδεκα σὲ στηθάρια πιὸ πάνω, συναντοῦμε καὶ ἀργότερα στὴν Πόρτα-Παναγιά τῆς Θεσσαλίας (1283-1289)²⁵. Ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Γαρδενίτσας δὲν ἀπουσιάζουν τοπικοὶ ἅγιοι, ὅπως ὁ Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, ὁ Θεόδωρος τῶν Κυθήρων καὶ ἅγιοι ἀγαπητοὶ στὴ Μάνη, ὅπως ὁ Νικήτας καὶ ὁ Σῶζων. Ὁ ζωγράφος δείχνει προτίμηση στὴν ἀπεικόνιση ἱερατικῶν ἀγίων.

Οἱ παραστάσεις τοῦ δωδεκαόρτου μαρτυροῦν ἀπόκλιση πρὸς τὶς σκηνές τοῦ Πάθους. Ἡ Γέννηση καὶ ἡ Ἀνάσταση ἀπλώνονται σὲ εὐρύτερους χώρους. Ἐτσι ἐξαίρονται οἱ κυριότερες γιορτές. Ἡ Βαῖοφόρος δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὴν Ἑγερση τοῦ Λαζάρου²⁶ καὶ παραβιάζει, ὡς πρὸς αὐτὴ, τὴ χρονολογικὴ σειρὰ²⁷. Ἡ ἐπανειλημμένη ἀπεικόνιση τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἐνισχύει τὴ γνώμη πὼς ἀρχικὰ ὁ ναὸς ἦταν ἀφιερωμένος καὶ σ' αὐτόν. Ἀντίθετα καμία εἰκονογραφικὴ ἐνδειξη δὲν συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἄποψη πὼς ὁ ναὸς ἦταν ἀφιερωμένος, ὅπως ἀκούγεται σήμερα, στὸν ἅγιο Πέτρο (τὴ θέση τῶν τοιχογραφιῶν βλ. στὸ διάγραμμα εἰκ. 3 σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν παρατιθέμενο πίνακα).

Ἀνάλυση τῶν παραστάσεων — συγκρίσεις

Τοιχογραφίες τοῦ ἁγίου Βήματος

Ὁ φωτοστέφανος τοῦ Ἀρχοντος Μιχαὴλ (πίν. 4α) ὅπως καὶ τῆς ἁγίας Παρασκευῆς περιβάλλεται μὲ διπλὴ σειρὰ μαργαριταριῶν, διακοπτόμενη ἀπὸ μεγάλους χρωματιστοὺς λίθους. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ὁ Ἀρχάγγελος κρατεῖ σκῆπτρο καὶ μὲ τὸ ἄλλο ἐνσταυρῇ

21. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π. πίν. σελ. 27 καὶ 85.

22. J. LAFONTAINE-DOSOGNE, «L'évolution du programme décoratif des églises de 1071 à 1261», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines I* (Ἀθήναι 1979) 308.

23. Β. ΛΑΖΑΡΕΦ, *Ντρεβνερούσκιε μοζαϊκι ι φρέσκι* (ρωσ.) (Μόσχα 1973) εἰκ. 243, 244.

24. Βλ. καὶ LAFONTAINE-DOSOGNE, ὁ.π. 307.

25. Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, «Les fresques du XIIIe siècle dans l'église de la Porta-Panaghia en Thessalie», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines II B* (Ἀθήναι 1981) 865-872.

26. Τὸ πιθανότερο γιὰ τὴ στενότητα τοῦ χώρου. Ἀπέναντι σὲ ἴση ἔκταση, μεταξὺ τῶν δύο ἐνισχυτικῶν ζωῶν, εἰκονίζεται μόνον ἡ Γέννηση. Παλιότερα στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Φιλίππου Ἀνω Πούλας τῆς Μέσα Μάνης (11ου αἰ.) δὲν χωρίζονται μὲ ταινία πάλι ἡ Ἑγερση τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαῖοφόρος, μὲ τὴ διαφορὰ πὼς ἐκεῖ ἀκολουθεῖται ἡ κανονικὴ χρονολογικὴ σειρά: προηγεῖται ἡ Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, *ΠΑΕ* 1974, 124.

27. Ἡ LAFONTAINE-DOSOGNE, ὁ.π. 289, παρατηρεῖ ὅτι κατὰ τὴν περίοδο 1071-1261 ἡ διάταξη τῶν μεγάλων ἑορτῶν δὲν ὑπακούει αὐστηρὰ στὴ χρονολογικὴ σειρά.

σφαίρα. Ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ προσώπου ὄχρα, τὰ χαρακτηριστικὰ καστανά, τὰ φῶτα ἄτονου λευκοῦ, οἱ σκιές κόκκινες ἢ βαθυπράσινες (ἄνω βλέφαρα, ἄσκοί, τμήματα τῶν παρειῶν κοντὰ στὴ μύτη). Τὶς παρειές ζωντανεύουν κόκκινες κηλίδες. Κόκκινη γραμμὴ περιβάλλει τὸ πρόσωπο. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ περίτεχνη κόμμωση τοῦ Ἀρχαγγέλου καὶ τὸ ὁλοζώντανό βλέμμα τοῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖο τίποτε δὲν διαφεύγει.

Ὁ Ἀρχάγγελος φορεῖ αὐτοκρατορικὸ ἔνδυμα καστανό, στολισμένο μὲ δικτυωτὸ πλέγμα χρώματος ὑπόλευκου, τεφροκύανου. Μέσα στοὺς ρόμβους τοῦ πλέγματος σταυροὶ καὶ ψηλὰ στὶς χειρίδες στρογγυλὰ ἐπιρράμματα. Ἡ τραχηλέα καὶ ὁ πλατὺς λῶρος εἶναι κίτρινοι, διάλιθοι. Τὰ φτερά καστανὰ μὲ σκιές καφὲ καὶ ἄλλοῦ (ἐπάνω καὶ κάτω) λευκὰ μὲ κόκκινες σκιές.

Διάλιθη, ἀλλὰ μὲ μία σειρὰ μαργαριταριῶν, εἶναι ἡ περιφέρεια τῶν φωτοστεφάνων σὲ παλιούς ναοὺς τῆς Μάνης, ὅπως τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα Μπουλαριῶν (991-992)²⁸, τοῦ Ἀγίου Φιλίππου Κορογωνιάνικων (τῆς ἰδίας ἐποχῆς)²⁹, τῆς Ἀγίας Κυριακῆς Κούνου³⁰. Ὁ τρόπος ὅμως αὐτὸς τῆς διακοσμῆσεως τῶν φωτοστεφάνων εἶναι πολὺ παλιότερος. Ἀπαντᾷ στὰ ψηφιδωτὰ τῶν ναῶν τῆς Ραβέννας Ἅγιο Βιτάλιο³¹, Ἅγιο Ἀπολλινάριο τὸν Νέο³² καὶ in Classe³³, καὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης³⁴. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς τέσσερις τελευταίους ναοὺς χρησιμοποιεῖται μόνο γιὰ τὸ φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας, στὸν δεύτερο γιὰ τὸ φωτοστέφανο τῆς προσωπογραφίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, στὸν τρίτο τοῦ ἁγίου Ἀπολλιναρίου καὶ στὸν τέταρτο τῆς Παναγίας τῆς Ἀναλήψεως. Ἐχει λοιπὸν κανεὶς τὸ δικαίωμα νὰ ὑποστηρίξει ὅτι μὲ τοὺς πολύτιμους λίθους ὁ ζωγράφος θέλει νὰ ἐξάρει τὸ εἰκονιζόμενο, ὡς ἰδιαίτερα τιμώμενο πρόσωπο. Σ' αὐτὴ τὴν παμπάλαιη παράδοση μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς πὼς ξαναγυρίζει τὸ συνεργεῖο ποὺ διακόσμησε τὸν «Ἅγιο Πέτρο», ἂν καὶ διάλιθη εἶναι ἡ περιφέρεια τῶν δίσκων ποὺ ἀναπληρώνει τὸ φωτοστέφανο στὰ στηθάρια τῶν Ἀρχαγγέλων τοῦ Α τυμπάνου³⁵. Κι ἂς προστεθεῖ ὅτι καὶ στὸν Paris gr. 510 μόνον ὁ φωτοστέφανος τοῦ Μ. Θεοδοσίου στὴ σκηνὴ τῆς συνομιλίας του μὲ τὸν Γρηγόριο τὸν Θεολόγο περιβάλλεται ἀπὸ μία σειρὰ μαργαριταριῶν³⁶. Στὸς παλιούς ναοὺς τῆς Μάνης, ποὺ μνημονεύτηκαν πρὶν πάντων, αὐτὸς ὁ τρόπος τῆς ἰδιαίτερης ἐξάρσεως ἀπολησμονήθηκε. Οἱ φωτοστέφανοι ὅλων

28. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν», *ΕΕΒΣ ΛΖ'*, 1969-1970, 437-458 εἰκ. 6, 8, 9 κλπ.

29. *ΠΑΕ* 1978, 135-138, πίν. 114α.

30. *ΑΔ* 28, 1973, Β1, Χρονικά, πίν. 199.

31. S. MURATORI, *I mosaici Ravennati della chiesa di S. Vitale* (Bergamo 1945) πίν. I.

32. W. WEIDLÉ, *Mosaici paleocristiani e bizantini* (Milano-Firenze 1954) πίν. 24. (στὸ ἐξῆς *Mosaici*).

33. Ὁ ἴδιος, *δ.π.* πίν. 46. Μὲ μαργαριτάρια εἶναι στολισμένος καὶ ὁ κύκλος μέσα στὸν ὁποῖο εἰκονίζεται στὴ διασταύρωση τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ τῆς ἀψίδας ἡ προτομὴ τοῦ Χριστοῦ (*δ.π.*). Ὁ κύκλος ἀντικαθιστᾷ τὸ φωτοστέφανο.

34. Ὁ ἴδιος, *δ.π.* πίν. 77.

35. Βλ. πρὶν κάτω.

36. Ὅπως δημοσιεύονται οἱ μικρογραφίες τοῦ ἀπὸ τὸν H. OMONT, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale* (Paris 1929). Τὴ μικρογραφία βλ. στὸν πίν. XLI.

τῶν εἰκονιζόμενων ἁγίων διακοσμούνται με μαργαριτάρια. Ἴσως οἱ ἁγιογράφοι γενικεύουν παράδοση, πού ἀπαντᾷ σέ παλιές ἐκκλησίες τῆς Καππαδοκίας³⁷. Σέ ὀρισμένες ἀπὸ αὐτές, ὅπως τὸ Direkli Kilise (976-1025), οἱ φωτοστέφανοι ὀρισμένων ἁγίων (τῆς Βρεφοκρατούσας, τῶν ἁγίων Εὐσταθίου, Παντελεήμονα καὶ Γεωργίου)³⁸, ἴσως γιὰ νὰ τιμηθοῦν ἰδιαίτερα, κοσμούνται με μία σειρὰ μεγάλων λίθων, πλαισιωμένων ἀπὸ τέσσερις μικροῦς. Μὲ δύο σειρὲς λίθων κοσμούνται σὲ ναοὺς τῆς Νάξου οἱ φωτοστέφανοι ἁγίων, ἄλλων γιὰ νὰ ἐξαρθοῦν ἰδιαίτερα³⁹ καὶ ἄλλων ἀδιακρίτως⁴⁰. Διάλιθοι στὴν περιφέρειά τους φωτοστέφανοι ἀπαντοῦν ἀκόμη στὸ Γεράκι⁴¹, στὴν Πόλη⁴², Καστοριά⁴³, Εὐρυτανία⁴⁴, Ἀττική⁴⁵,

37. Eğri Taş Kilisesi, 7ου-9ου αἰ. Ν. καὶ Μ. THIERRY, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce* (Paris 1963) (στὸ ἐξῆς *Nouvelles églises*) πίν. 28-35, Direkli Kilise (976-1025), οἱ ἴδιοι, ὁ.π. πίν. 83-86, Ala Kilise καὶ πίν. 91, Göreme, Chapel 6a, τοῦ 930-940. Μ. RESTLE, *Byzantine Wall Painting in Asia Minor II* (Recklinghausen 1967) εἰκ. 58, 60, Chapel 11, Eustathios, ὁ.π. εἰκ. 135-152 (στὸ ἐξῆς *Asia Minor II*).

38. Ν. καὶ Μ. THIERRY, ὁ.π. πίν. 84b, 85a, 86, 89c.

39. Ἅγιος Γεώργιος Λαθρίνου στὸ Σαγκρί τῆς Νάξου· ὁ Παντοκράτωρ τῆς ἀψίδας (μία σειρὰ λίθων πλαισιωμένων ἀπὸ τέσσερις μικροῦς) ΑΔ 20, 1965, Β3, Χρονικά, πίν. 692β, ἐνῶ οἱ Ἱεράρχες στὸν ἡμικύλινδρο χωρὶς μαργαριτάρια, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν* (Ἰωάννινα 1969) πίν. 4β. Τὸ ἴδιο καὶ στὴν Πλατυτέρα τῆς Παναγίας «στῆς Γιαλλοῦς». Ὁ ἴδιος, «Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου Παναγία στῆς Γιαλλοῦς (1288/9)», *ΕΕΒΣ ΛΓ'*, 1964, εἰκ. 2, 22, καὶ στὴ Βρεφοκρατούσα τοῦ Ἁγίου Στεφάνου Τσικαλαριοῦ (ἀδημοσίευτη), σὲ μορφὲς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κωμιακῆς (ἀδημοσίευτες) καὶ στὴν Πλατυτέρα τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου Βουρβουριάς, Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, «Ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος Βουρβουριάς Νάξου», *Ε Ε Κυκλ. Σπ. Γ'*, 1963, εἰκ. σελ. 543, 545. Μὲ μία σειρὰ λίθων διακοσμεῖται ὁ φωτοστέφανος τῆς Παναγίας τῆς Δεήσεως στὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ἀπειράνθου, ΑΔ 20, 1965, Β3, Χρονικά, πίν. 688β.

40. Ἅγιος Νικόλαος Λαθρίνου στὸ Σαγκρί, Μ. CHATZIDAKIS, «Aspects de la peinture murale du XIIIe s. en Grèce», *L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani* (Beograd 1967) εἰκ. 19, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, ὁ.π. πίν. 4a. Πρβ. ἀκόμη τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὸν Καλόξυλο (Φιλότι, ἀδημοσίευτες) καὶ τῆς Δροσιανῆς, ἀναγόμενες σὲ βυζαντινὰ χρόνια (Κατάλογος Ἐκθεσῆς *Βυζαντινὲς Τοιχογραφίες καὶ Εἰκόνες*, Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1976, Ἀθήνα, πίν. 24, 25 ἀρ. 56).

41. Παντοκράτωρ Εὐαγγελίστριας ἀνὰ ομάδες ἀπὸ ἑξὶ λίθους, ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, «Αἱ διακοσμήσεις τῶν τρουλίων τῆς Εὐαγγελίστριας καὶ τοῦ Ἁγίου Σώζοντος Γερακίου», *ΑΕ* 1971, Χρονικά, πίν. Α.

42. Ἱεράρχες σὲ ψηφιδωτὰ Ἁγίας Σοφίας, Α. GRABAR - Α. SKIRA, *La peinture byzantine* (Genève 1953) εἰκ. σελ. 96 καὶ «Un calice byzantin aux images des Patriarches de Constantinople», *ΔΧΑΕ Δ'*, 1964-1965, πίν. 16, εἰκ. 4.

43. Οἱ παλιότερες τοιχογραφίες στὸν Ἅγιο Στέφανο τοῦ Λημναιώτου καὶ στὸν Ταξιάρχη τῆς Μητροπόλεως πού παριστάνουν ἀντίστοιχα τὸν ἅγιο Στέφανο καὶ τὸν ἅγιο Ματθαῖο, ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, *Καστοριά* (Θεσσαλονίκη 1953) πίν. 100, 118.

44. Τοιχογραφίες Ἐπισκοπῆς (ἀπὸ τίς σχετικὰ παλιότερες), Κατάλογος Ἐκθεσῆς *Βυζαντινὲς Τοιχογραφίες καὶ Εἰκόνες*, πίν. II (ἀριθ. 3β), III (ἀριθ. 23β), IV (ἀριθ. 23β).

45. Σπηλιὰ Πεντέλης, ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, «Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησίων τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης», *ΔΧΑΕ Ζ'*, 1973-1974, πίν. 31 (Παντοκράτωρ), πίν. 22 (ἅγιοι Νικόλαος, Χρυσόστομος), Ἅγιος Πέτρος στὰ Καλύβια Κουβαρᾶ (Χριστὸς Ἀναλήψεως, Μιχαὴλ Χωνιάτης, ἅγιος Ἰγνάτιος, Χριστὸς Μεταμορφώσεως, Χριστὸς Δευτέρως Παρουσίας, Ν. COUMBARAKI-PANSÉLINOU, *Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvaras et la chapelle de la Vierge de Mérenda*, Θεσσαλονίκη 1976, πίν. 26, 11, 31a, στὸ ἐξῆς *Kouvaras*), Ταξιάρχης στὸ Μαρκόπουλο, Μ. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ, «Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχου στὸ Μαρκόπουλο Ἀττικῆς», *ΔΧΑΕ Η'*, 1975-1976, πίν. 108, 109, 112a.

Εύβοια⁴⁶, Κρήτη⁴⁷, Κύπρο⁴⁸, Βενετία⁴⁹, Ν. Ίταλία πολλοί⁵⁰, Σικελία⁵¹. Ἀπαντοῦν ἀκόμη σὲ χειρόγραφα⁵², σμάλτα⁵³, φορητὲς εἰκόνες⁵⁴.

Τὸ πρόσωπο τοῦ Μιχαὴλ τῆς Γαρδενίτσας θυμίζει τὸν στρογγυλοπρόσωπο Ἀγγελο μὲ τὴν ὅμοια κόμμωση, ποὺ εἰκονίζεται μετωπικὸς στὸ τύμπανο πάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα πρὸς τὸν βοριὰ στὸν Ἅγιο Μάμα τοῦ Καραβᾶ τῆς Μάνης⁵⁵, καὶ μορφὲς τῆς Ἐπισκοπῆς Μάνης (γύρω στὸ 1200). Τὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου τοῦ Ἀρχαγγέλου τῆς Γαρδενίτσας μὲ τὰ πολλὰ ἄτονα φῶτα (πίν. 4α) μπορεῖ, νομίζω, νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀνάμνηση τῆς τεχνικῆς καὶ τοῦ ὕφους τοῦ 12ου αἰ.⁵⁶ Ἀπαντᾷ καὶ στὴν πρώτη πενηνταετία τοῦ 13ου αἰ.⁵⁷

46. Α. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Εὐβοίας* (Ἀθήνα 1959) πίν. 3, 5. Συχνὰ στὴν Εὐβοία, ὅπως καὶ ἄλλου, ἀντὶ λίθων ὁ φωτοστέφανος περιβάλλεται ἀπὸ κόσμημα ποὺ τὸ συνιστᾷ σειρά μικρῶν σταυρῶν ἀνάμεσα σὲ ἡμίσταυρους, βλ. ὅ.π. πίν. 14, 15, 23, 25, 26, 31, 35, 41, 42, 44, 57.

47. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου Ρεθύμνης», *Κρητ. Χρον.* Ι', 1956, πίν. ΙΓ', ΙΔ', ΙΕ', ΙΣΤ', ΙΗ', ΙΘ' (τρεῖς σειρὲς λίθων), Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, *Αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Κρήτης* (Ἀθήνα 1957) πίν. XLVI, LXX, Κ. Ε. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ, «Ἐκκλησίαις τῆς Δυτικῆς Κρήτης», *Κρητ. Χρον.* ΚΑ', 1969, πίν. ΛΒ', ΜΗ' εἰκ. 69· ΚΒ', 1970, πίν. ΙΔ' εἰκ. 163, ΙΣΤ' εἰκ. 167, ΚΗ' εἰκ. 195, ΗΘ' εἰκ. 317· ΚΓ', 1971, πίν. ΚΔ', ΝΕ'.

48. Α. καὶ Ι. STYLIANOU, *The Painted Churches of Cyprus* (Cyprus 1964) εἰκ. 30 (Λαγουδερά), Α. ΡΑΠΑΓΕΟΡΓΙΟΥ, *Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus* (Nicosia 1965) πίν. Χ1, 2 (Φορβιώτισσα), Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου* (ἐν Ἀθήναις 1935) πίν. 99α. Παρόμοιος διάκοσμος ἀπαντᾷ καὶ σὲ μικρογραφίες σωζόμενες στὴν Κύπρο, Α. ΡΑΠΑΓΕΟΡΓΙΟΥ, ὅ.π. πίν. XLII. Ἐπίσης σὲ εἰκόνες τῆς μονῆς Σινᾶ, Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Εἰκόνες τῆς μονῆς Σινᾶ Α'* (Ἀθήνα 1956) πίν. 25, 30-32, 81, 118-124 κλπ. καὶ σὲ ἄλλες τοῦ ἴδιου μοναστηριοῦ ποὺ σχετίστηκαν μὲ τοὺς Σταυροφόρους, Κ. WEITZMANN, «Icon Painting in the Crusader Kingdom», *DOP* 20, 1966, εἰκ. 9, 12, 16, 17, 19, 22-24, 30, 33-35, 40, 46, 49, 50, 61, 64-65.

49. Ἅγιος Μάρκος, S. BETTINI, *Mosaici antichi di San Marco a Venezia* (Bergamo 1944) πίν. LXVII, LXXII, XCVIII.

50. Α. RIZZI, «Monachesimo bizantino e chiese rupestri in Basilicata, Aspetti e Problemi», *ΔΧΑΕ* Ε', 1966-1969, πίν. 61b, 62a, 63, 64b, 66, 67b, 68a, c, Α. ΜΕΔΕΑ, *Gli affreschi delle cripte eremitiche pugliesi*, Albo (Roma 1939) εἰκ. 19-21, 29, 49, 53-56, 63, 67, 72, 74-75, 79, 87, 91-92, 94-95, 100, 117, 152 κλπ.

51. Ο. DEMUS, *The Mosaics of Norman Sicily* (London 1949) εἰκ. 76b (στὸ ἐξῆς *Sicily*).

52. Ψαλτήρι Χλουντώφ, Μ. V. ŠEPKINA, *Μικρογραφίες τοῦ Ψαλτηρίου Χλουντώφ* (ρωσ.) (Μόσχα 1977) 22 (Χριστός), 51v (Πατριάρχης Νικηφόρος), 58 (Δαυίδ), 60 (ὁμοίως), 66v (Χριστός), 147v (Δαυίδ), Paris gr. 923. Κ. WEITZMANN, *The Miniatures of Sacra Parallela, Paris Graecus 923* (New Jersey 1979) II εἰκ. 2, VIII₂₆, XV₅₅, XVIII₆₉, XXXI₁₁₇, XXXV₁₃₂ κλπ., Vatic. gr. 749 (9ος αἰ.). Α. GRABAR, *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne, IXe-XIe siècles* (Paris 1972) πίν. 25-7, 38 κώδ. Π. Τάφου (3ο τέταρτο 12ου αἰ.). Η. BUCHTHAL, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem* (Oxford 1957) πίν. 40, 45a, sinait. gr. 198. J. SPATHARAKIS, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Leiden 1976) εἰκ. 56.

53. L. MALLÉ, *Cloisonés bizantini* (Torino 1970) εἰκ. 39, 65, 84, 85.

54. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Εἰκόνες τῆς μονῆς Σινᾶ Α'*, ὅ.π. εἰκ. 25, 30-32, 121-122, 176.

55. Ὁ Ἀγγελος εἶναι ὁ Ραφαήλ. Ἡ ἐπιδερμίδα διαφέρει κατὰ τὸ χρῶμα: ὄχρας μονότονης πρὸς τὸ καφέ. Στὴ δεξιὰ παρεῖα ἔχει μεγάλη κηλίδα ἐρυθρωποῦ χρώματος. Τὰ μάτια του δὲν εἶναι μεγάλα. Κάτω ἀπὸ αὐτὰ οἱ ἄσκοι δηλώνονται μὲ ἀπλὲς καμπύλες γραμμὲς καὶ τὸ στόμα εἶναι μεγαλύτερο. Διαφέρει κατὰ τὸν διάκοσμο καὶ ἡ ταινία τῶν μαλλιῶν ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Ἡ τοιχογραφία τοῦ Καραβᾶ εἶναι ἀκόμη ἀδημοσίευτη.

56. Βλ. μορφὲς τοῦ Pskov, V. LAZAREV, *Old Russian Murals and Mosaics*, Phaidon (London 1966) εἰκ. 79 (τρίτος δεξιὰ), τῆς Staraya Ladoga (ὁ ἴδιος, ὅ.π. εἰκ. 89), τῆς Nereditsa (ὅ.π. εἰκ. 106), τοῦ Ραβδούχου, τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ. ἢ ἀρχῶν τοῦ 13ου (LAZAREV, *Storia*, ὅ.π. εἰκ. 340).

57. Ἀπόστολος Παῦλος τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὰ Καλύβια Κουβαρᾶ (COUM-

Ὁ διάκοσμος τῆς αὐτοκρατορικῆς στολῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου, ὅμοιος καὶ στὸν ἅγιο Κωνσταντῖνο (πίν. 18β), ὅπως εἶναι διαμορφωμένος, τραχηλέα ποὺ ἀπὸ τὸ μέσο τῆς κατεβαίνει πρὸς τὰ κάτω πλατιά ταινία ὁμοίας ὕφης, ἀπαντᾷ στὴν Καππαδοκία καὶ τὸν 11ο αἰ.⁵⁸ καὶ λίγο παραλλαγμένος στὸν Πρόδρομο τῆς Μεγάλης Καστάνιας Μάνης (13ος αἰ.).⁵⁹ Ἀκόμη τὸν βρίσκομε σὲ ψηφιδωτά⁶⁰, σμάλτα⁶¹, χειρόγραφα⁶² κ.ἄ. Ἡ κατὰ παρόμοιο τρόπο ἀπεικόνισή του σὲ διάφορες ἐποχὲς δὲν βοηθεῖ στὴ χρονολόγησή.

Ἡ ἁγία Παρασκευὴ στὴ Β κόγχῃ (πίν. 4β) φορεῖ κυανὸ λευκάζοντα κεφαλόδεσμο. Λευκὴ, ρευστὴ, κυματιστὴ γραμμὴ δίνει γύρω στὸ πρόσωπο τὸ περίγραμμα τοῦ μαφορίου μὲ τὸν μεγάλο, λευκὸ σταυρὸ στὸ μέτωπο καὶ τὸ χρῶμα τὸ κυμαινόμενο μεταξὺ τρυγιάς καὶ κάστανου. Τὶς πτυχές του παρέχουν πολλές, παράλληλες γραμμές, λευκὲς καὶ μαῦρες. Καὶ στὶς χειρίδες, σὲ βάθος τεφρό, πολλές, παράλληλες, μαῦρες καὶ λευκὲς γραμμές. Στὸ πρόσωπο, μονότονα φωτεινότερο ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀρχοντος Μιχαήλ, τὰ χρώματα εἶναι ὅμοια. Τὸ κεφάλι σχετικὰ μὲ τὸν ὄγκο τοῦ σώματος εἶναι μικρὸ (πίν. 3α). Μικρὸ κεφάλι ἔχουν ἅγιοι δεόμενοι σὲ προτομή, ποὺ διακοσμοῦν τεταρτοσφαίρια ἀψίδων σὲ ναοὺς τῶν Κυθήρων. Ὡς πρὸς τὴ σχέση τῶν διαστάσεων τῆς κεφαλῆς μὲ τὸν ὄγκο τοῦ σώματος ἡ ἁγία Παρασκευὴ⁶³ τάσσεται πιὸ κοντὰ στὸν ἅγιο Πέτρο τοῦ ναοῦ Ἀγίου Πέτρος στοὺς Ἀρέους (μέσα 12ου αἰ.).⁶⁴ παρὰ στὸν ἅγιο Νικόλαο τοῦ Ἀγίου Νικολάου Πούρκου (1095 ἢ 1100;)⁶⁵ καὶ τοῦ ἁγίου Βλασίου στὸν ὁμώνυμο ναὸ τῶν Φριλιγγιάνικων (γύρω στὰ 1100;)⁶⁶. Ἡ ἁγία Παρασκευὴ εἰκονίζεται σὲ προτομὴ δεόμενη, ἀρχαῖσμός συνηθισμένος γιὰ τὰ τεταρτοσφαίρια ἀψίδων στὶς περιοχὲς Μάνης καὶ Κυθήρων. Ἄλλος ἀρχαῖσμός πρέπει νὰ εἶναι, σὲ λεπτομέρεια αὐτὸς ἀναφερόμενος, ὁ τρόπος τῆς δηλώσεως τῶν πτυχῶν-φώτων στὶς χειρίδες γύρω ἀπὸ τοὺς καρποὺς (ὅπως καὶ στοὺς ἁγίους Βασίλειο καὶ Ἀντώνιο), μὲ πολλὲς παράλληλες, ὀριζόντιες γραμμές. Τὸν βρίσκομε στὴν παρά-

BARAKI-PANSÉLINOU, *Kouvaras*, ὁ.π. πίν. 43) καὶ ἅγιος Κύρος τοῦ ἴδιου ναοῦ (ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος*, ὁ.π. (σημ. 1) εἰκ. 65).

58. Sakli Kilisse γύρω στὰ 1070 (RESTLE, *Asia Minor* II, ὁ.π. εἰκ. 39), Göreme Chapel 28 τῆς ἴδιας ἐποχῆς (ὁ ἴδιος, ὁ.π. εἰκ. 250), Yusuf Koc Kilisesi, λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 11 αἰ. (THIERRY, *Peintures d'Asie Mineure et de Transcaucasie aux Xe et XIe s.*, London 1977, μελέτη IX, πίν. 82, στὸ ἐξῆς *Asie Mineure*). Ἀργότερα ἐλαφρῶς παραλλαγμένες στὸν JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album II (Paris 1928) πίν. 102₃, 121_{1,4}.

59. Φ. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Σχόλια στὶς τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὴ Μεγάλῃ Καστάνια τῆς Μάνης* (Ἀθῆναι 1982) πίν. XV (στὸ ἐξῆς *Καστάνια*).

60. Τῆς αὐτοκράτειρας Ζωῆς στὴν Ἀγία Σοφία, GRABAR - SKIRA, *La peinture byzantine*, ὁ.π. 98. Τὸ ἐνδυμα μάλιστα ἔχει καὶ στοὺς βραχίονες στρογγυλὰ ἐπιρράμματα.

61. Σταυροθήκη τοῦ Limburg, Μιχαήλ (MALLÉ, *Cloisonés bizantini*, ὁ.π. εἰκ. 26), στέμμα τοῦ Μονομάχου (ὁ ἴδιος, ὁ.π. εἰκ. 40), τρίπτυχο τοῦ Μουσείου Τυφλίδος (εἰκ. 48), Pala d'oro (εἰκ. 57).

62. J. SPATHARAKIS, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, ὁ.π. εἰκ. 50, 66, 70, 80, 86, 87, 108-110, 134, 136, *Θησαυροὶ τοῦ Ἀγίου Ὁρους Α'* (1973) 40 (χρυσόβουλλο Ἀλεξίου Γ' Κομνηνοῦ).

63. Ὡραία φωτογραφία τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς ἔχει δημοσιευτεῖ στὸ *AD* 27, 1972, B1, Χρονικά, πίν. 19α.

64. M. MÉLADINI-GEORGOPOULOU, «Le décor apsidal des églises byzantines de Kythéra (Cythères)», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, II, *Art et Archéologie, Communications B'* (Ἀθῆναι 1981) 455 εἰκ. 6.

65. Ὁ.π. 450 εἰκ. 1. Γιὰ τὴ χρονολογία ὁ Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *AD* 21, 1966, Χρονικά, 23 σημ. 29, γράφει πὺς ἔχει ἀνάγκη ἐξακριβώσεως.

66. MÉLADINI-GEORGOPOULOU, ὁ.π. 452 εἰκ. 3. Οἱ χρονολογίες ἀπὸ τὴν κ. Μελαδίνη.

σταση τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ στοῦ Ayvali Köy (γ' τέταρτο τοῦ 11ου αἰ.)⁶⁷. Τὰ πρόσωπα τοῦ Ἀρχαγγέλου καὶ τῆς ἁγίας Παρασκευῆς φαίνονται ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ πλατιά, τῆς ἁγίας μάλιστα καὶ βραχύτερο, καθὼς εἶναι ζωγραφισμένο σὲ ψηλότερη θέση τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας. Γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Ἀρχαγγέλου ὁ ζωγράφος φάνηκε ὅτι ξέρεي νὰ κάνει ἐπανορθώσεις· στὴν ἀπόδοση τοῦ φαινομένου ἀπὸ μακριὰ πλάτους τοῦ προσώπου ὑπολόγισε τὴν ἐπίδραση τῆς θέσεως ὅπου ζωγράφισε.

Στὸν ἡμικυλινδρικό τοῖχο τῆς δεξιᾶς (νότιας) κόγχης, σὲ βάθος ἐπάνω κυανὸ καὶ κάτω πράσινο πρὸς τὸ λαδί, εἰκονίζονται οἱ ὁλόσωμοι Ἱεράρχες, ἀνὰ δύο μεταξὺ διαχωριστικῶν ταινιῶν, ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ ὁ Κύριλλος, ὁ Χρυσόστομος, ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος. Τὸ πλάσιμο τῶν προσώπων ἔχει γίνει ὅπως στὶς μορφές τῶν τεταρτοσφαιρίων. Τὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι καστανά, τὰ περιγράμματα ἀποκλίνουν πρὸς τὸ μενεξελί, οἱ ἐρυθρὲς κηλίδες δὲν λείπουν ἀπὸ τὰ μάγουλα. Οἱ Ἱεράρχες φοροῦν μονόχρωμα φαιλόνια καὶ κρά- τοῦν μὲ τὸ σκεπασμένο ἀριστερὸ χέρι εὐαγγέλιο, εὐλογοῦντες μὲ τὸ ἄλλο. Στὰ ἄμφιά τους συνδυάζονται καὶ ἐναλλάσσονται τὰ χρώματα ποντικί (φαιλόνι, καστανὲς οἱ σκιές του) μὲ ρόδινο (στιχάρι), ρόδινο μὲ κιτρινόλευκο. Τὰ στιχάρια μὲ τὰ ἀναδιπλωμένα κράσπεδα εἶναι φωτεινὰ στοὺς μηροὺς καὶ πιὸ κάτω βαθύχρωμα. Ἴσως αὐτὸ δηλώνει τὴ μετάξινη ὑφή τους. Τὰ κροσσωτὰ ὠμοφόρια, λευκὰ μὲ μαύρους σταυροὺς διάφορων τύπων, τὰ ἐγ- χεῖρια καὶ πετραχήλια κίτρινα, κατάκοσμα. Περίεργος εἶναι ὁ ἔντονα φωτεινός, ἐλλειπτι- κὸς δίσκος, ὁ ὁποῖος διαμορφώνεται στὸ στιχάρι, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸν λαιμό· ἴσως φα- νερῶναι προέχουσα, κυρτὴ πτυχή τοῦ σφιγγόμενου ἐκεῖ ἀμφίου⁶⁸.

Ὁ ἅγιος Κύριλλος, προφανῶς ὁ Ἀλεξανδρείας (πίν. 6α), εἰκονίζεται πρεσβύτες χωρὶς κάλυμμα στὴν κεφαλὴ⁶⁹ καὶ μὲ σχετικῶς μακριά, ὀξύληκτη γενειάδα, ὅπως ἤδη τὸ 757-767 στὴ Santa Maria Antiqua τῆς Ρώμης⁷⁰. Συνήθως ζωγραφίζεται μὲ σκουφο⁷¹. Τὸ λευκὸ

67. N. THIERRY, «À propos des peintures d'Ayvali Köy (Cappadoce)», *Zograf* 5, 1974, 11 εἰκ. 10.

68. Τὸ ἴδιο καὶ στοὺς ἁγίους Γρηγόριο τὸν Θεολόγο, Ἰωάννη τὸν Ἐλεήμονα καὶ Βλάσιο. Κάτι παρόμοιο ἀπαντᾷ στὴν ἴδια θέση τοῦ χιτῶνα Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου τῆς Καθόδου στὸν Ἄδη τῆς Εὐαγγελίστριας τοῦ Γερακιοῦ (τέλους τοῦ 12ου αἰ.). Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι. Οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμού* (Θεσσαλονίκη 1981) 240 ἔγχρ. εἰκ. 20 (στὸ ἐξῆς *Γεράκι*).

69. Μὲ ἀκάλυπτη κεφαλὴ, κοντὸ μαῦρο, δικόρυφο γένι καὶ κοντὰ μαλλιά ἐλαφρῶς ὑπόφαια εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Κύριλλος, πιθανότερα ὁ Ἀλεξανδρείας, στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἀγίου Ζαχαρία τῆς Λάγιας (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.), *ΠΑΕ* 1978, πίν. 115β.

70. P. ROMANELLI - PER JONAS NORDHAGEN, *S. Maria Antiqua, Roma* (1964) πίν. 43. Στὸ κείμενο ἐκ τῶν Ἑλπίου τοῦ Ρωμαίου (μέσων 9ου-μέσων 10ου αἰ.) ὁ ἅγιος περιγράφεται ὡς ὁφρῦσι δασεῖαις τε καὶ μεγάλαις εἰς ἀψίδα κυκλουμέναις ὑπογράφων τὸ μέτωπον· ἐπίρρινος ... ἐντεταμένος τὰς παρειάς, χεῖλεσι παχυτέροις τὸ στόμα διεσταλμένος, φαλακρὸς ἐπὶ μετώπῳ βραχεῖ· δασεῖ καὶ ἐπιμήκει τῷ πώγωνι σεμνυνόμενος ... ὑπόξαν-θος, μιζαιπόλιος, Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Ἐκ τῶν Ἑλπίου τοῦ Ρωμαίου», *ΕΕΒΣ* ΙΔ', 1938, 413. Γιὰ σκουφο δὲν γίνεται λόγος. Γιὰ τὸν Κύριλλο Ἀλεξανδρείας βλ. καὶ Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, «Les fresques du XIIIe siècle dans l'église de la Porta-Panaghia en Thessalie», *δ.π.* (σημ. 25) 870-872.

Φαλακρὸς, «μιζαιπόλιος» εἰκονίζεται ἕνας ἅγιος Κύριλλος στὸν ναὸ τῆς Ἀγίας Θέκλας Εὐβοίας (α' δεκαε-τία 14ου αἰ.), *ΙΕΡΩΝ. ΔΙΑΠΗΣ, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Εὐβοίας* (Ἀθῆναι 1971) πίν. 88β.

71. Κατὰ τὴν Ἑρμηνεία ζωγραφικῆς, σελ. 154, «μιζαιπόλιος, μακροδιχαλογένης, φορῶν εἰς τὴν κεφαλὴν του σκέπασμα μὲ σταυροῦς». Ὁμοιο κάλυμμα φορεῖ ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ στὰ βυζαντινὰ χρόνια, ὅπως π.χ. στὰ Βρέστενα τῆς Λακωνίας (γύρω στὸ 1400), Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Παναγία ἡ Βρεστενί-τισσα», *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Δ'*, 1979, εἰκ. 10. Τὸ τρίχωμα τοῦ Ἱεράρχη εἶναι μελανό.

τρίχωμά του στὸν «Ἅγιο Πέτρο» ἀποδίδεται μὲ γραμμὲς λευκὲς καὶ ὑποκύανες σὲ προπλασμὸ ὑπορόδινο χρώματος σταριοῦ. Αὐτὲς οἱ πολλὲς, παράλληλες, κατακόρυφες γραμμὲς, ποὺ ἀποδίδουν τὰ κοντὰ μαλλιά του, φέρνουν στὸν νοῦ ὁμοία ἀπόδοση σὲ παλιὰ ἔργα, ὅπως εἶναι μικρογραφίες τοῦ Paris gr. 923⁷² καὶ τοιχογραφίες τῆς Καππαδοκίας⁷³. Σὲ ἕνα νέο Ἀπόστολο τῆς Ἀναλήψεως τοῦ ἁγίου Μάμα στὸν Καραβὰ Μάνης, μὲ μαῦρα κοντὰ γενάκια, ψηλὸ λαιμό, στενὸ πρόσωπο, ἐπιδερμίδα σὲ μονότονη ὥχρα, μικρὰ μάτια, μαλλιά ποὺ διαγράφουν εὐθεία πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, οἱ κατακόρυφες γραμμὲς πάνω στὰ μαλλιά εἶναι πυκνὲς καὶ τόσο λεπτές, ὥστε δὲν διακρίνονται εὐκολα. Τὰ πελώρια αὐτιά τοῦ ἁγίου Κυρίλλου, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων Ἱεραρχῶν τοῦ ναοῦ, θυμίζουν τὸν Εὐαγγελιστὴ Μάρκο (7ου αἰ.) ξύλινης ἐπενδύσεως κώδικα τῆς Freer Gallery τῆς Οὐάσιγκτον⁷⁴, ἀλλὰ καὶ ἅγιο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Ποῦρκο Κυθήρων (12ου-13ου αἰ.), ἃν δὲν ἀπατᾷ ἡ δημοσιευόμενη φωτογραφία⁷⁵.

Περίεργα εἶναι τὰ σχηματικὰ φῶτα στὸ μέτωπο τοῦ Χρυσοστόμου (πίν. 6α). Μοιάζουν μὲ φτερά. Ἀποτελοῦν ἀνάμνηση καὶ σχηματικότερη ἀπόδοση φώτων σὲ τοιχογραφίες τοῦ 12ου αἰ. ποὺ ἐπιβιώνουν καὶ στὸν 13ο αἰ.⁷⁶

Ἀπὸ τοὺς σταυροὺς τῶν ὁμοφορίων μερικοὶ ἔχουν τὸν τύπο τοῦ σταυροῦ τῆς Μάλτας (Χρυσόστομος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος), ἐνῶ στὸ ὁμοφόριο τοῦ ἁγίου Βασιλείου θυμίζουν ἄνθος. Καὶ ἔχει γραφεῖ πὼς αὐτοὶ οἱ σταυροὶ «de fantaisie» εἶναι συνηθισμένοι τὸν 12ο αἰ., ἀλλὰ κατὰ τὸν 13ο ἀποβαίνουν πολὺ σπάνιοι⁷⁷. Πάντως ἀπαντοῦν καὶ κατὰ τὸν 13ο αἰ.

72. K. WEITZMANN, *δ.π.* (βλ. σημ. 52) πίν. CXXXVI εἰκ. 619, 621, πίν. CXXXVII εἰκ. 622.

73. Παρεκκλήσι 4 Gülli Dere, Ayvali Kilise (μεταξὺ 913-920), RESTLE, *Byzantine Wall Painting in Asia Minor* III (Recklinghausen 1967) πίν. 340, 341, παρεκκλήσι 29 τοῦ Göreme, Kiliçlar Kilise (πρὸ τοῦ 900) (στὸ ἐξῆς *Asia Minor* III) καὶ *Asia Minor* II, *δ.π.* πίν. 266, 277, παρεκκλήσι 1 el Nazar (τέλος 10ου αἰ.). Ὁ ἴδιος, *δ.π.* πίν. 17, Ἅγιος Νικόλαος στὸ Sümbüllü Kilise (10ου-11ου αἰ.), THIERRY, *Nouvelles églises*, *δ.π.* πίν. 81, Bahattin samanligi Kilisesi (μέσων 10ου αἰ.), *δ.π.* πίν. 74.

74. J. LEROY, *Les monuments Coptes et Coptes-Arabes illustrés* (Paris 1974) πίν. 262. Βλ. καὶ σελ. 87. Μεγάλα διαφορετικὰ αὐτιά συναντοῦμε καὶ στὸ Yılanli Kilise, THIERRY, *δ.π.* πίν. 55 (9ου-10ου αἰ.).

75. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *ΑΔ* 21, 1966, Β1, Χρονικά, πίν. 18β. Διαφορετικά, μεγάλα ὁμοῦς αὐτιά βλ. καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο Καππαδοκίας (1283-1295), THIERRY, *δ.π.* πίν. 95b.

76. Βλ. α) Ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. Ἱεράρχης τοῦ Nerezi, G. MILLET - A. FROLOW, *La peinture du Moyen-âge en Yougoslavie I* (Paris 1954) πίν. 15₃₋₄, 21₂ (στὸ ἐξῆς *Yougoslavie I*), τὸν Πέτρο καὶ Παῦλο τῆς μονῆς Βατοπεδίου, LAZAREV, *Storia*, *δ.π.* εἰκ. 341, ἀνώνυμο ἅγιο τοῦ Arkazhi, ὁ ἴδιος, *Old Russian Murals and Mosaics*, *δ.π.* εἰκ. 92, καὶ τὸν ἅγιο Πέτρο τοῦ Chio Migriné, THIERRY, *Asie Mineure*, *δ.π.* μελέτη VI, 419 εἰκ. 5. β) Ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. τὸν ἅγιο Παῦλο τῆς μονῆς Ραβδούχου, LAZAREV, *Storia*, εἰκ. 340 (ὁ Μ. CHATZIDAKIS, *L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani*, *δ.π.* 64, χρονολογεῖ τὴν τοιχογραφία στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ.), τὸν ἅγιο Ἀλέξιο στὴ Mileseva, Sv. RADOJČIĆ, *Geschichte der serbischen Kunst* (Berlin 1969) πίν. 14 καὶ τοιχογραφία τοῦ Manastir, D. KOČO - P. MILJKOVIĆ-PEPEK, *Manastir* (Σκόπια 1958) πίν. XX.

Τὰ δύο ἐπάλληλα V ποὺ σχηματίζουν οἱ ρυτίδες στὸ μέσο τοῦ μετώπου ἀπαντοῦν (μόνον αὐτὰ) καὶ στὴν Πόρτα-Παναγιά, Α. TSITOURIDOU, «Les fresques du XIIe siècle dans l'église de la Porta-Panaghia en Thessalie», *δ.π.* (σημ. 25) 865 εἰκ. 2 καὶ 871 εἰκ. 8. Στὸ μέτωπο ἁγίου στὸν ναὸ Ἁγίου Δημητρίου Πούρκου Κυθήρων (12ου-13ου αἰ.) οἱ σκιερὲς ρυτίδες σχηματίζουν κύκλο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ξεκινοῦν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἄλλες ρυτίδες σὰν κεραίες (Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *ΑΔ* 21, 1966, Χρονικά, πίν. 18β).

77. L. HADERMANN-MISGUICH, *Kurbino* (Bruxelles 1975) 87. Στὸ Arilje (1296) φυλλόμορφους σταυροὺς ἔχουν τὰ ὁμοφῶρια αἱρετικῶν Ἱεραρχῶν (G. MILLET - A. FROLOW, *La peinture du Moyen-âge en Yougoslavie II*, Paris 1957, πίν. 94_{2,3}).

Ὁ μέγας Βασίλειος (πίν. 5α) ὅπως καὶ οἱ Ἱεράρχες τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ γίνει λόγος πιὸ κάτω, εἶναι μορφές στενές, κλειστὲς στὸ περίγραμμά τους, μὲ ὦμους στενοῦς. Ὁ Βασίλειος ἔχει μακρὺ, μονοκόρυφο, ὀξύληκτο γένι. Παρατηρῶντας τὸν θυμᾶται κανεῖς πολὺ παλιότερα ἔργα, ὅπως εἶναι μικρογραφίες 9ου αἰ. τοῦ Paris gr. 923⁷⁸ καὶ τοιχογραφία τοῦ Εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη τοῦ Ayvali Kilise τῆς Καππαδοκίας (913-920)⁷⁹. Μὲ τὸν Εὐαγγελιστὴ μοιάζει ὁ Ἱεράρχης στὸ σχῆμα τοῦ προσώπου, διαφέρει ὅμως ὥς πρὸς τὰ φῶτα, ποὺ στὴν Καππαδοκία εἶναι πολὺ πλατιεὲς γραμμές. Ὁ ἅγιος Βασίλειος φέρνει ἀκόμη στὸν νοῦ τῇ μορφῇ τοῦ ἰδίου ἀγίου στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Μερκουρίου Κερκύρας (1074-1075)⁸⁰. Ἐν τούτοις ἐκεῖ τὸ πρόσωπο εἶναι πλατύτερο καὶ δονεῖται ἀπὸ παλμὸ ζωῆς. Ὅμοια μπορεῖ νὰ παρατηρήσει ὁποῖος συγκρίνει τὴν τοιχογραφία τῆς Μάνης μὲ τὸν ἅγιο Νικάνδρο τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου Κερκύρας (δεύτερο ἢ τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ.)⁸¹. Ὁ ἅγιος τῆς Μάνης ἔχει στενότερο πρόσωπο, στεγνότερο, πιὸ σχηματικό. Ἄν τέλος παραβληθεῖ μὲ Ἱεράρχη τοῦ Ἀγίου Βλασίου Φριλιγγιάνικων Κυθήρων, ποὺ ἔχει κι αὐτὸς στενὸ πρόσωπο καὶ ὀξύληκτη, μελανὴ γενειάδα, ὁ ἅγιος Βασίλειος τῆς Γαρδενίτσας εἶναι, νομίζω, ἀρχαιότερος⁸².

Ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Θεολόγο προξενεῖ ἐντύπωση ἡ σχηματοποίηση τῆς γενειάδας, ἡ ὁποία φαίνεται σκληρὴ σὰν βούρτσα (πίν. 5β). Καὶ στὸν ἅγιο Σάββα τὸν Ἱεροσολυμίτη τῆς Στουπένιτσα⁸³ ἡ γενειάδα πλατύνεται λίγο πρὸς τὰ κάτω, ἀλλὰ δὲν δίνει αὐτὴ τὴν ἐντύπωση τῆς ἄκαμπτης σκληράδας.

Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς βόρειας κόγχης οἱ Ἱεράρχες ἔχουν ὅμοια, μεγάλα αὐτιά, χοντρά φρύδια καὶ τὸ τρίχωμά τους ἀποδίδουν λευκὲς γραμμὲς πάνω σὲ προπλάσμο γαλάζιο ἢ γαλανότεφρο. Ἀνάμεσα στὰ φαιλόνια καὶ τὰ στιχάρια τῶν ἁγίων Πολυκάρπου, Νικολάου καὶ Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ ἐναλλάσσονται τὰ χρώματα κεραμιδι πρὸς τὸ χρῶμα τρυγιάς μὲ λευκὰ φῶτα καὶ κερασι σκιές, καὶ λαδί (;) μὲ πτυχὲς μελανὲς καὶ φῶτα λευκὰ ἢ λευκοκύανα. Τὶς πιὸ πολλὰς φορὲς φῶτα καὶ σκιὲς εἶναι γραμμικά.

Ἀπὸ τοὺς Ἱεράρχες τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ στὸν βόρειο (πίν. 3β) πρῶτος δεξιὰ Λέων ὁ {E} Κατάνης (πίν. 6β) εἶναι νέος μὲ μαῦρο τρίχωμα, κοντὰ μαλλιά καὶ βραχὺ, μελανό, στρογγυλὸ γένι, ὅπως εἰκονίζεται καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Μάνης⁸⁴, καὶ

78. WEITZMANN, *The Miniatures of Sacra Parallela, Paris Graecus 923*, ὁ.π. fol. 208r (ἔγχρ. πίν.) καὶ πίν. LXXXI εἰκ. 363 καὶ 366, CV 474, CXI 502, CXXXIV 607, 609, CXLIV 661, CXLVI 670 κλπ.

79. Ν. καὶ Μ. THIERRY, «Ayvali Kilise ou pigeonier du Gülli Dere, église inédite de Cappadoce», CA XV, 1965, 139 εἰκ. 29.

80. P. L. VOCOTROPOULOS, «Fresques du XIe siècle à Corfou», CA XXI, 1971, 158 εἰκ. 10.

81. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου», *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρείας Κερκύρας*, ἔτος 8, 1971, ἀριθ. 8, εἰκ. 5.

82. Καλύτερη φωτογραφία τοῦ Ἱεράρχη τῶν Φριλιγγιάνικων βλ. στὸν Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, ΑΔ 21, 1966, Χρονικά, πίν. 22α.

83. MILLET - FROLOW, *Yougoslavie I*, ὁ.π. πίν. 41₃ τοῦ 1208-9.

84. Βλ. ΓΚΙΟΛΕ, «Ὁ ναὸς τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας», ὁ.π. 42. Ἐκεῖ καὶ παλιότερη βιβλιογραφία. Ὁ Λέων Κατάνης εἰκονίζεται καὶ στὸν Ἅγιο Δημήτριο Καμπιάνικων Κυθήρων, Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, «Μεσαιωνικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Κυθήρων», ΑΔ 20, 1965, Β1, Χρονικά, 188. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι στὸν «Ἅγιο Πέτρο» ὅπως καὶ στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα Μπουλαριῶν (991-992) ὁ διακριτικὸς τίτλος τοῦ Λέοντος διατυπώνεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο: ΟΕΚΑΤΑ[ΝΗC], ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν», ὁ.π. (σημ. 28) 449.

θυμίζει μορφές Ἀποστόλων, πιὸ ἀνέμελες ἀλήθεια, στὸ παρεκκλήσι XX τοῦ Bawit⁸⁵. Πλαί στὸν ἅγιο Λέοντα, δεύτερος, ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος (πίν. 6β) ἀνήκει στὸν ἴδιο τύπο μὲ τὸν Θεοφύλακτο (τέταρτο), ὅπως ὁ Βαβύλας (τρίτος, πίν. 3β) μὲ δύο Ἱεράρχες τοῦ νότιου τοίχου, τὸν Ἐπιφάνιο (πίν. 5γ) καὶ τὸν Θεράποντα⁸⁶. Μελανὸ τρίχωμα ἔχει στὸν νότιο τοῖχο καὶ ὁ ἅγιος Παῦλος ὁ Ὁμολογητής⁸⁷, φαλακρὸς μὲ φουντωτὰ μαλλιά, ὅσα δὲν ἔχουν πέσει, καὶ μὲ ὀξύληκτο, μᾶλλον μακρὸ γένι.

Οἱ μεγαλόφθαλμοι Ἱεράρχες, μᾶλλον μακρόστενες μορφές, ἔχουν μεγάλα (ἄκρα) χέρια, ἀλλ' ὅχι τόσο μεγάλα ὅσο μορφές τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα Μπουλαριῶν⁸⁸. Τὰ φαιλόνια καὶ στιχάρια τῶν ἁγίων ἔχουν χρῶμα μελανότεφρο, κερασί ποὺ πλεονάζει, λαδί, λαδί πρὸς τὸ μελανὸ μὲ λευκὰ φῶτα, καστανοβυσσινὶ μὲ μαῦρες σκιές καὶ λευκότεφρα φῶτα, σκούρο κυανοπράσινο.

Στὴ στενὴ λωρίδα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ποὺ διαμορφώνεται ἀνάμεσα στὶς κόγχες, χαμηλὰ ὀλόσωμος ὁ ἅγιος Ζαχαρίας (πίν. 7α). Ὁ ἅγιος κρατεῖ κίτρινο κιβωτίδιο, προφανῶς λιβανωτίδα, στολισμένο μὲ δύο ρόδακες, καὶ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι αἰωρεῖ θυμιατήρι. Οἱ κόρες τῶν ματιῶν εἶναι καστανές, τὰ πάνω βλέφαρα πράσινα πρὸς τὸ λαδί, τὸ ἴδιο οἱ ἄσκοι καὶ οἱ σκιές ποὺ πλαισιώνουν τὴ μύτη, τὰ χεῖλη κόκκινα. Ἡ ἀκατάστατα τραβηγμένη κόκκινη γραμμὴ ποὺ περιβάλλει τὸ πρόσωπο καὶ τὰ πολὺ πλατιά μαῦρα φρύδια ὑποπεύω μήπως ὀφείλονται σὲ ἐπέμβαση μεταγενέστερη. Τὸ τρίχωμα τοῦ ἁγίου ἀποδίδεται μὲ λευκὲς γραμμὲς σὲ βαθυκύανο βάθος καὶ περίγραμμα καστανὸ πρὸς τὸ χρῶμα τρυγιάς. Ἡ πλούσια κόμη χωρίζεται σὲ σχηματικούς, μεγάλους βοστρύχους καὶ τὸ γένι εἶναι σφηνόμορφο (πίν. 7α). Ὁ χιτώνας τοῦ ἁγίου εἶναι βαθυκύανος πρὸς τὸ πράσινο. Ὁ μανδύας σὲ χρῶμα χοντροκόκκινο μὲ πτυχὲς μελανές ἔχει στὰ ἄκρα ταινίες κίτρινες, διάλιθες στὶς παρυφές, καὶ πορπώνεται στὴ μέση τοῦ στήθους. Τὸ ἔνδυμα καὶ ὅσα ὁ ἅγιος κρατεῖ δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ἑβραῖο ἱερέα Ζαχαρία, τὸν πατέρα τοῦ Προδρόμου, ποὺ κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἱερατείας ἔλαχε τοῦ θυμιατοῦ εἰσελθὼν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Κυρίου⁸⁹. Ἡ ἀπεικόνισή του μπροστὰ στὴν ἁγία Τράπεζα, στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἐκτὸς τοῦ συσχετισμοῦ μὲ τὸν χῶρο τοῦ θυσιαστηρίου τοῦ θυμιάματος⁹⁰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀποδοθεῖ καὶ

85. Πρόχειρα στὸν ΓΚΙΟΛΕ, *Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς Α' χιλιετηρίδος* (Ἀθήναι 1981) εἰκ. 14.

86. Ἦσως καὶ μὲ τὸν Βλάσιο. Κατὰ τὴν *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς* ὁ ἅγιος Βαβύλας εἶναι γέρων πλατυγένης (σελ. 156), ὁ Θεοφύλακτος, προφανῶς ὁ Νικομηδεῖας (Μαρτίου 8), γέρων σπανός (δ.π.), ὁ Ἐπιφάνιος Κύπρου γέρων φαρακλὸς ἀσπρογένης (σελ. 155), ὁ Θεράπων γέρων κοντογένης (σελ. 156) καὶ ὁ Βλάσιος γέρων σγουροκέφαλος ὀξυγένης (σελ. 155).

87. Γιὰ τὸν Παῦλο τὸν Ὁμολογητή, πατριάρχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Δ' αἰ. — ἐορτάζεται στὶς 6 τοῦ Νοέμβρη — βλ. πρόχειρα Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, *Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας* (ἐκδ. Ἀποστολ. Διακονίας) 378-379 (στὸ ἐξῆς Ἀγιολόγιον). Κατὰ τὴν *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς* (σελ. 156) πρέπει νὰ εἰκονίζεται νέος κοντοδιχαλογένης.

88. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἁγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν», δ.π. (σημ. 28) εἰκ. 5, 10. Γιὰ τὰ μεγάλα χέρια καὶ τὶς μεγάλες κόρες τῶν ματιῶν καὶ γιὰ ἄλλα χαρακτηριστικὰ τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 10ου αἰ. βλ. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, *ΠΑΕ* 1978, 137.

89. Λουκ. 1, 9 (ἐκδ. E. Nestle).

90. Ὁ.π. 1, 11.

στο γεγονός ότι προφήτευσε τὸν ἐρχομὸ τοῦ Κυρίου, τὴν ἐνσάρκωση⁹¹, ἡ ὁποία συνήθως τόσο τονίζεται στὸ ἱερὸ μὲ τις παραστάσεις τῆς Πλατυτέρας, τοῦ Μανδηλίου καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

Τοιχογραφίες τοῦ ἁγίου Ζαχαρία ἀπὸ τὴ Μάνη θυμᾶται τὶς σωζόμενες στὸν ὁμώνυμο ναὸ τῆς Λάγιας (δ' τέταρτο 13ου αἰ.)⁹². Καὶ ἐκεῖ ὁ ἅγιος εἶναι πρεσβύτες, *προβεβηκῶς ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ*, μὲ λευκὸ τρίχωμα, μαλλιά μακριά, ἀπλωμένα στοὺς ὤμους, μονοκόρυφο γένι μακρὺ· ἔχει ὅμως πρόσωπο πλατύτερο. Στὴ Λάγια ἡ μορφή εἶναι πιὸ ἄψυχη, στὴ Γαρδενίτσα, ἂν καὶ στεγνότερη, ἄσαρκη, τὰ ζωηρότερα χαρακτηριστικὰ (μεγαλύτερα μάτια, χοντρά φρύδια) τῆς χαρίζουν ζωντάνια (πίν. 7α).

Μακρύτερο πρόσωπο, ὅπως ὁ Ζαχαρίας τοῦ «Ἁγίου Πέτρου», ἔχει ὁ δεῦτερος ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ Εὐαγγελιστῆς σὲ ἀρμενικὸ εὐαγγέλιο (α' μισὸ τοῦ 12ου αἰ.)⁹³, ἀλλὰ καὶ ὁ Χριστὸς Ἁγίου Μανδηλίου στὸ νότιο παρεκκλήσι τῆς Στουντένιτσα (1233-1234)⁹⁴. Μαλλιά χωρισμένα στὴ μέση καὶ σὲ βοστρύχους, ἀλλ' ὄχι τόσο πολλοὺς, βλέπει κανεὶς παλιότερα στὸ παρεκκλήσι τῆς Θεοτόκου στὸ Göreme⁹⁵. Τὰ μαλλιά τοῦ ἁγίου Ζαχαρία τῆς Γαρδενίτσας θυμίζουν, ἂν καὶ σχηματικότερα καὶ πιὸ τυπικά, τὰ μαλλιά καὶ ἁγίου στὸν Ἅγιο Δημήτριο τοῦ Πούρκου Κυθήρων⁹⁶ (βλ. καὶ πίν. 20α δεξιά).

Πάνω ἀπὸ τὸν ἅγιο Ζαχαρία ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων (πίν. 7β) σὲ προτομή, μὲ ὤμους πλατύτερους, ἔχει λευκὰ μαλλιά —ὁ προπλασμός τοὺς τεφρωπός— καὶ φορεῖ φαίλονι χρώματος τρυγιάς μὲ κερασι σκιές καὶ ρόδινα ἢ λευκὰ φῶτα. Κάτω ἀπὸ τὸν λαιμὸ φαίνεται τμῆμα ἀπὸ τὸ βαθυκύανο στιχάρι μὲ φωτεινὴ, λευκὴ, σχεδὸν κυκλικὴ ἐπιφάνεια, ἀντίστοιχη πρὸς τὴν ἐλλειπτικὴ, πού ὑπάρχει στὴν ἀνάλογη θέση τοῦ στιχαρίου τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου.

Ἡ Ἀνάληψη ἀπλώνεται στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ καὶ στὸ τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου πάνω ἀπὸ τὶς κόγχες. Σκόρπια ἄστρα περιβάλλουν τὴ μεγάλη, ἐλλειπτικὴ, γαλαζοπρά-

91. Ὁ.π. I, 68-79. Βλ. καὶ Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἡ Καινὴ Διαθήκη μετὰ συντόμου ἐρμηνείας* (ἐκδ. 20ῆ, Ἀθήναι, Νοέμβριος 1980) Λουκ. α' 67, 69, 76-78.

92. Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ, ΠΑΕ 1978, πίν. 116β. Στὴ σελ. 141 (βλ. καὶ σελ. 143) γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο. Καὶ κατὰ τὸν Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνᾶ (*Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς*, ὅ.π. 79) «Ὁ προφήτης Ζαχαρίας, ὁ πατὴρ τοῦ Προδρόμου, γέρων μακρυγένης, φορῶν ἱερατικὴν στολήν».

Στηθάριο τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία ἀπαντᾷ καὶ στὸν Ὅσιο Λουκά (Ε. ΣΤΙΚΑΣ, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος*, Ἐν Ἀθήναις 1970, πίν. 66) μὲ πλατὺ πρόσωπο, ὅπως στὴ Λάγια. Ὁλόσωμος εἰκονίζεται στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους Καστοριάς (Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, *Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 39α καὶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ΑΒΜΕ Δ'*, 1938, 29).

93. L. A. DURNOVO, *Armenische Miniaturen* (Köln 1960) εἰκ. σελ. 71.

94. MILLET - FROLOW, *Yugoslavie I*, ὅ.π. 45₂.

95. JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὅ.π. Album I (Paris 1925) πίν. 34₂. Βλ. καὶ RESTLE, *Asia Minor II*, ὅ.π. 133 καὶ ἀκόμη μορφὲς τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας τῆς Τογαλε JERPHANION, ὅ.π. πίν. 64-66 (οἱ βόστρυχοι χωρίζονται μὲ διπλὲς γραμμές). Μὲ μονὲς γραμμές, ὅπως στὴ Γαρδενίτσα, χωρίζονται οἱ βόστρυχοι, πού ὅμως εἶναι λίγοι, στὰ μαλλιά τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα τῆς Ἀναλήψεως στὴν Ἀγία Σοφία Θεσσαλονίκης, THIERRY, *Asie Mineure*, ὅ.π. μελέτη IV εἰκ. 8.

96. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, «Μεσαιωνικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Κυθήρων», ὅ.π. (σημ. 84) πίν. 174β. Πιθανότατα εἰκονίζει τὸν Ἀπόστολο Ἀνδρέα. Οἱ τοιχογραφίες ἀνάγονται μᾶλλον στὸν 13ο αἰ. Τὸ πρόσωπο τοῦ Ζαχαρία εἶναι στενότερο, πιὸ στεγνὸ ἀπὸ τὸ πρόσωπο ἄλλου ἁγίου τοῦ ἴδιου ναοῦ τῶν Κυθήρων, ὅ.π. πίν. 175β.

σινη δόξα⁹⁷, τὴν ὁποία βαστάζουν τέσσερις Ἄγγελοι, μᾶλλον σὲ μικρὴ κλίμακα. Ὁ Χριστὸς κάθεται στὴν ἱριδα, δηλωμένη μὲ δύο ζεύγη λεπτῶν, λευκῶν κυματιστῶν γραμμῶν, εὐλογώντας μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, ὑψωμένο ἔξω ἀπὸ τὸ περίγραμμα τοῦ σώματος καὶ στηρίζοντας μὲ τὸ ἄλλο στὸ γόνατο εἰλητὸ σχεδὸν ὀρθιο, μὲ στολίδια τρεῖς διπλοῦς μελανοὺς ρόμβους. Μισοσβησμένο τὸ στενὸ πρόσωπο, καστανὸ τὸ τρίχωμα, ὀξύληκτο τὸ γένι, στενὸ καὶ τὸ σῶμα. Ρόμβοι διακοσμοῦν στὸ φωτοστέφανο τὶς λευκὲς κεραῖες τοῦ σταυροῦ. Θερμὴ ὥχρα ὁ χιτῶνας μὲ σκιὲς σκουρότερες καὶ καφεκόκκινες. Τὰ περικάρπια εἶναι κίτρινα, κατάκοσμα⁹⁸. Ὡχρα καὶ τὰ φῶτα τοῦ ἱματίου καὶ οἱ σκιὲς του καφέρυθρες καὶ μελανές. Οἱ πτυχὲς (ἢ φῶτα;) μπροστὰ στὸ δεξιὸ πόδι χρώματος ἀνοικτοῦ καφέ, πολλές, σκληρές, ὀριζόντιες γραμμές, ξεκινώντας ἀπὸ κάθετη, μοιάζουν μὲ χτένι. Στὸ ἄλλο πόδι οἱ πτυχὲς τοῦ ἱματίου, λίγες, βαθύχρωμες, πλατιὲς γραμμές, διαμορφώνουν γεωμετρικὰ σχήματα.

Οἱ Ἄγγελοι ἔχουν πολὺ μικρὰ στόματα, ὅπως σὲ μορφὲς πολὺ παλιῶν τοιχογραφιῶν τῆς Καππαδοκίας⁹⁹.

Στοὺς χιτῶνες καὶ στὰ ἱμάτια τῶν Ἀγγέλων ἐναλλάσσονται τὰ χρώματα κυανὸ μὲ λευκὰ φῶτα καὶ καστανὸ πρὸς τὸ κερασι μὲ λευκορόδινα φῶτα. Οἱ Ἄγγελοι ἀνὰ δύο, οἱ βόρειοι καὶ οἱ νότιοι, ἀποτελοῦν ὁ ἓνας τὸν ἀντίποδα τοῦ ἄλλου (πίν. 8α), ὅπως καὶ σὲ παλιὲς τοιχογραφίες τῆς Καππαδοκίας, στὸ Yılanli Kilise καὶ Kokar Kilise (9ου-10ου αἰ.)¹⁰⁰ καὶ στὸ Ayvali Kilise (913-920)¹⁰¹.

Ἀντίρροπη εἶναι ἡ διάταξη τῶν Ἀγγέλων ποὺ βαστάζουν ἀπὸ τὴν ἴδια πλευρὰ τὴ δόξα καὶ σὲ ἄλλες ἐκκλησίαις τῆς Μάνης¹⁰². Στὸν ΒΑ Ἄγγελο γίνεται ἔντονα αἰσθητὴ ἡ ἔκφραση τῆς προσπάθειας νὰ ὠθήσῃ πρὸς τὰ πάνω τὴ δόξα¹⁰³, μὲ τὴ διάταξη τῶν ἀνοικτῶν χεριῶν καὶ τὴν κλίση τῆς κεφαλῆς. Κάμπτει τὸ δεξιὸ γόνατο καὶ ἐκτείνει πίσω ἐλεύθερα τὸ ἀριστερὸ πόδι. Ἐλεύθερα ἀπλώνονται σὲ ἀρμονικὴ κίνηση καὶ τὰ φτερά του. Καθὼς ἡ κίνηση τοῦ ΒΔ Ἀγγέλου εἶναι ἀντίθετη, γεννᾶται ἡ ἐντύπωση πὼς ὁ καθένας ὠθεῖ πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνση τὴ δόξα. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ στάση τοῦ ΝΑ. Πετᾷ μὲ τὸ σῶμα

97. Τεράστια εἶναι ἡ δόξα τῆς Ἀναλήψεως στὸν Ἅγιο Μάμα (τοιχογραφία ἀδημοσίευτη) τοῦ γειτονικοῦ Καραβᾶ.

98. Κατάκοσμα εἶναι τὰ περικάρπια καὶ τοῦ Χριστοῦ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ δευτέρου στρώματος στὸν Ἅγιο Νικήτα τῆς Κηπούλας, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ δευτέρου στρώματος στὸν Ἅγιο Νικήτα τῆς Κηπούλας», ΔΧΑΕΙ', 1980-1981, πίν. 61β (στὸ ἐξῆς «Ἅγιος Νικήτας Κηπούλας»). Διάκοσμο ἔχουν καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Γλέζου, Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΚΡΗ, «Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγίου Νικολάου Γλέζου στὴ Μέσα Μάνη», Δωδώνη Η', 1979, πίν. 8.

99. Τοῦ Ayvali Kilise, Ν. καὶ Μ. THIERRY, «Ayvali Kilise ou pigeonier du Gülli Dere, église inédite de Cappadoce», ὁ.π. 110 εἰκ. 9, 140 εἰκ. 30, ἀλλὰ καὶ τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας τῆς Toqale, JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album I, πίν. 651 καὶ τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου, ὁ ἴδιος, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album III, πίν. 147₂ (Ἄγγελος).

100. THIERRY, *Nouvelles églises*, ὁ.π. πίν. 56, 61.

101. THIERRY, *Asie Mineure*, ὁ.π. μελέτη IV, 146, εἰκ. 1. Βλ. καὶ ΔΡΑΝΔΑΚΗ, ὁ.π. 246.

102. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π.

103. Καὶ σὲ Ἄγγελο ἀπὸ ἐκείνους ποὺ κρατοῦν τὴ δόξα τῆς Ἀναλήψεως στὸν Ἅγιο Μάμα τοῦ Καραβᾶ διακρίνεται ἔκφραση αὐτῆς τῆς προσπάθειας.

σχεδόν ὀρθοῖο καὶ τὰ φτερά ὑψωμένα παράλληλα. Διαφορετικὸς εἶναι καὶ ὁ τρόπος ποῦ κρατεῖ τὴ δόξα μὲ τὰ χέρια, τὸ ἓνα κοντὰ στὸ ἄλλο. Τῶν ἄλλων Ἀγγέλων τὰ φτερά, καθὼς ἀπλώνονται, ἀγκαλιάζουν τὴ δόξα. Στὰ φορέματα τῶν Ἀγγέλων προξενοῦν ἐντύπωση (ὅπως καὶ στὸ ἔνδυμα τοῦ Κυρίου μπροστὰ στὴ δεξιὰ κνήμη) τὰ φῶτα (ἢ οἱ σκιές)· εἶναι γραμμὲς πολυάριθμες, κάθετες πρὸς ἄλλη ὀριζόντια (ἢ κατακόρυφη), ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινοῦν μοιάζοντας μὲ χτένια. Στὸν Ἀγγελο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τοῦ S. Biagio (1196) τοῦ San Vito dei Normanni τῆς Ἀπουλίας ἀντὶ κατακόρυφης γραμμῆς ἔχομε πολὺ πλατιά ταινία¹⁰⁴.

Στὸ μέσο τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου, πάνω ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Ἐλεήμονα, ἡ Παναγία τῆς Ἀναλήψεως (πίν. 3α) σὲ προτομή, δεόμενη. Φορεῖ κυανὸ χιτῶνα καὶ καστανὸ μαφόριο μὲ πλατιά, τεφρόλευκα, γραμμικὰ φῶτα. Πλαισιώνεται ἀπὸ τὰ στηθάρια τῶν Ἀρχαγγέλων, τοῦ Μιχαὴλ ἀριστερὰ μέσα σὲ κίτρινο δίσκο καὶ τοῦ Γαβριὴλ σὲ πρᾶσινο. Οἱ «ἐνοπλες» αὐτὲς εἰκόνες (imagines clipeatae) περιβάλλονται ἀπὸ διπλὴ σειρὰ μαργαριταριῶν. Οἱ Ἀγγελοι ἔχουν τὸ ἓνα χέρι μπροστὰ στὸ στήθος καὶ τὸ ἄλλο ἀνυψώνουν πρὸς τὸν Κύριο, στρέφοντες ἐλαφρὰ τὶς κεφαλές τους πρὸς τὰ ἡμιχόρια τῶν Ἀποστόλων. Οἱ χιτῶνες τους εἶναι κυανοὶ μὲ λευκὰ φῶτα, τὰ ἱμάτια καστανὰ πρὸς τὸ κερασὶ μὲ λευκορόδινα φῶτα καὶ τὰ φτερά καστανὰ μὲ γραμμὲς ἀνοικτοῦ καφέ καὶ λευκές. Τὸ δεξιὸ ἐγκόλπιο καλύπτει μέρος τῆς ταινίας, ποῦ πλαισιώνει πάνω στὸ τύμπανο τὸ τόξο τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου. Στὶς ἄκρες τοῦ τυμπάνου, πλαίϊ στὰ ἐγκόλπια, ἡ συνηθισμένη ἐπιγραφή ἀπὸ τὶς Πράξεις (1, 11) μὲ τοὺς λόγους τῶν Ἀγγέλων πρὸς τοὺς Ἀποστόλους, χωρισμένη ἐδῶ σὲ δύο τμήματα. Ἡ ἀπεικόνιση τῶν Ἀγγέλων μέσα σὲ δίσκους ἴσως ὀφείλεται σὲ ἐπίδραση τοῦ συχνοῦ στὴν περιοχὴ τρόπου διακοσμῆσεως τοῦ μετώπου ἀψίδων μὲ προτομὲς σὲ μετάλλια¹⁰⁵.

Ἡ Παναγία τῆς Ἀναλήψεως εἰκονίζεται σὲ προτομή στὴν ἴδια θέσιν τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Μάνης, ὅπως στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα Μπουλαριῶν¹⁰⁶, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο Γαρδενίτσας¹⁰⁷ καὶ πιθανότατα στὸν Ἅγιο Μάμα τοῦ Καραβᾶ¹⁰⁸. Ὡς πρὸς τὴ διάταξιν τοῦ μαφορίου καὶ τὶς χειρονομίες τῆς ἡ Παναγίας (πίν. 3α) μοιάζει μὲ τὴν ἁγία Ἄννα τοῦ Qouchlouq de Qeledjar¹⁰⁹.

104. P. BELLI D'ELIA - M. S. CALÓ MARIAMI - C. D. FONCESCA - A. GILLOU - V. PACE, *La puglia fra Bizanzio e l'Oriente* (Milano 1980) εἰκ. 438.

105. Βλ. ΠΑΕ 1981, 255, 257 καὶ σημ. 3.

106. ΑΔ 27, 1972, Β1, Χρονικά, πίν. 240β.

107. ΓΚΙΟΛΕΣ, «Ὁ ναὸς τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας», δ.π. 53 καὶ εἰκ. 10. Γιά ἄλλο παράδειγμα βλ. COUMBARAKI-PANSÉLINOU, *Kouvaras*, δ.π. 74. Ἀπὸ τὰ σημειούμενα (σημ. 1) δύο παραδείγματα ἐκ τῆς Λακωνίας τὸ ἓνα (τῆς Εὐαγγελίστριας τοῦ Γερακιοῦ) ἀληθεύει, ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι*, δ.π. 90, γιὰ τὸ δεύτερο ὅμως παράδειγμα ἀπὸ τὸν Ταξιάρχην τοῦ χωριοῦ Ἅγιος Νικόλαος Μονεμβασίας ἐξαπάτησε ἡ μνήμη. Στὸ τύμπανο πάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ Ταξιάρχου ἔχει ζωγραφιστεῖ κόσμημα. Παναγία τῆς Ἀναλήψεως σὲ προτομή ἀνάμεσα σὲ δύο ὁλόσωμους Ἀγγέλους εἰκονίζεται στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας καὶ στοὺς Ἀγίους Ἀναργύρους Καστοριάς, Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ΑΒΜΕ Δ'*, 1938, 33 καὶ 34 εἰκ. 23.

108. ΠΑΕ 1981, 254.

109. JERPHANION, *Les églises rupestres*, δ.π. Album I, πίν. 424.

Οἱ Ἀπόστολοι τῆς Ἀναλήψεως, ὅπως συνήθως, εἶναι χωρισμένοι σὲ δύο ἡμιχόρια. Τὸ νότιο εἶναι κατεστραμμένο. Στὸ βόρειο εἰκονίζονται ἔξι Μαθητὲς ἀραιά, μὲ κάποια ποικιλία στὴ στάση (πίν. 8β). Ἐκτὸς τοῦ Πέτρου τοὺς ἄλλους χαρακτηρίζει ἰσοκεφαλία¹¹⁰. Πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τοὺς μὲ λεπτά, ἐπιμήκη γράμματα τὰ ὀνόματα *Θομ(ᾶς)*, *Μάρκος*, *Βαρθ(ολο)μέο(ς)*, *Ματθέος*, *Ἰω(άννης) ὁ Θεολ(ό)γος*, *Πέτ(ρος)*. Οἱ πέντε εἴτε βαδίζουν πρὸς τὰ δεξιὰ, εἴτε εἰκονίζονται (Βαρθολομαῖος, Ματθαῖος) σχεδὸν μετωπικοί, μὲ ἐλαφρὴ στροφή τῆς κεφαλῆς. Εὐαγγέλιο κρατεῖ ὁ πρεσβύτερος Ματθαῖος. Ὁ Βαρθολομαῖος εἶναι βραχύσωμος, ὁ νέος Ἰωάννης μὲ τὸ λεπτὸ σῶμα ὑψώνει πολὺ ἐπάνω τὸ κεφάλι. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ Πέτρος μὲ τὴν περίεργη, ἀδέξια στάση. Ἐνῶ βαδίζει πρὸς τὰ ἀριστερά, ὁ κορμὸς του ἀποδίδεται κατενώπιον καὶ τὸ κεφάλι ἔχει κατεύθυνση ἀντίθετη πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν ποδιῶν¹¹¹. Ὁ Ἀπόστολος εἰκονίζεται σὲ κλίμακα λίγο μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν κλίμακα τῶν ἄλλων. Ἀπὸ τὸ ἀριστερό του χέρι κρέμονται κλειδιά¹¹². Κατὰ τὴν περίεργη στάση, τὶς χειρονομίες, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν πτύχωση τῆς ἄκρας τοῦ ἱματίου, πλουσιότερη ἐδῶ, ὁ Πέτρος θυμίζει τὸν ἴδιο Μαθητὴ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα Μπουλαριῶν (991-992)¹¹³. Ὁ ζωγράφος τῆς Γαρδενίτσας πρέπει νὰ εἶχε ὑπόψη τοῦ τὴν παλιότερη τοιχογραφία τῶν Μπουλαριῶν. Στὴν Ἀνάληψη τῆς Γαρδενίτσας, ἐκτὸς τοῦ Βαρθολομαίου, οἱ ἄλλοι Μαθητὲς ὑψώνουν τὸ ἓνα χέρι. Ἡ μορφή τοῦ Μάρκου (δεύτερου ἀπὸ τὰ ἀριστερά) (πίν. 8β) θυμίζει τὸν Μάρκο τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Qeledjar μὲ τὸ πλατύτερο πρόσωπο καὶ τὸ μονοκόρυφο γένι¹¹⁴ καὶ Ἀπόστολο τῆς ἴδιας σκηνῆς τοῦ Ἁγίου Μάμα, πρεσβύτερη ἐκεῖ μὲ πολὺ στενότερο πρόσωπο. Καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος τῆς Γαρδενίτσας, ὁ εἰκονιζόμενος πλάι στὸν Πέτρο, μοιάζει μὲ ἀγένειο Ἀπόστολο τοῦ Ἁγίου Μάμα, σύμφωνα μὲ παρατηρήσεις δικές μου, ποὺ ἔκανα ἐπὶ τόπου.

110. Γιά τὴν ἰσοκεφαλία τῶν Ἀποστόλων τῆς Ἀναλήψεως σὲ πολλὲς παραστάσεις τῆς Μάνης βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, «Ἁγιος Νικήτας Κηπούλας», *δ.π.* 246-248. Στὰ ἐκεῖ ἀπὸ τὴ Μάνη παραδείγματα ἃς προστεθοῦν ἡ Ἀνάληψη τοῦ Ἁγίου Μάμα, τοῦ Ἁγίου Νικήτα στὸν Καραβᾶ, *ΠΑΕ* 1981, 254, πίν. 184α, καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Καρίνιας (ἀδημοσίευτη).

Ἴσοκεφαλία ὅμως χαρακτηρίζει Ἀποστόλους Ἀναλήψεως καὶ τοιχογραφιῶν τῆς Καππαδοκίας, Geuremé, παρεκκλήσι 6, JERPHANION, *Les églises rupestres*, *δ.π.* Album I, πίν. 30, Geuremé πίν. 39_{1,2}, ναὸ τοῦ Qeledjar πίν. 45₁.

111. Ἡ διάταξη τῆς κεφαλῆς τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Ἰωάννη (εἰκ. 16) ἢ σχετικὰ μὲ τὸν λαϊμὸ ὀριζόντια φέρνει στὸν νοῦ τὴν παρατήρηση τῆς THIERRY (*Asie Mineure*, *δ.π.* μελέτη IV, 150) πὼς ἡ θέση τῶν μελῶν τοῦ σώματος δὲν εἶναι πάντοτε σύμφωνη μὲ τοὺς νόμους τῆς ἀνατομίας καὶ πὼς ἡ θέση αὐτὴ τῆς κεφαλῆς, ἢ ἀντίθετη πρὸς τὴ φυσικὴ, ἦταν οἰκεία στοὺς ζωγράφους τοῦ 9ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰ. Ἡ ἰδιομορφία ὅμως ἀπαντᾷ καὶ πολὺ ἀργότερα. Βλ. τὴν Ἀνάληψη στὴν Ὁδηγήτρια (Βροντόχι) τοῦ Μυστρᾶ, G. MILLET, *Monuments byzantins de Mistra*, Album (Paris 1910) πίν. 92_{3,4}, στὴν Περίβλεπτο τῆς ἴδιας πολιτείας (πίν. 109_{1,2} σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς Ἀποστόλους), στὴν Παντάνασσα (πίν. 138_{1,2}).

112. Κλειδιά κρατεῖ ὁ Πέτρος τῆς Ἀναλήψεως καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Μάνης (Θεολόγο Γαρδενίτσας, Ἁγιο Νικήτα τοῦ Καραβᾶ) καὶ τῆς Λακωνίας (Ταξιάρχη Ἁγίου Νικολάου, Χρυσόστομο Γερακιοῦ). Κατὰ τὴν στάση ὁ Πέτρος τῆς Γαρδενίτσας θυμίζει τὴν στάση καὶ τοῦ Πέτρου τῆς Ἀναλήψεως στὸν Ἁγιο Μάμα τοῦ Καραβᾶ (*ΠΑΕ* 1981, 254 καὶ πίν. 183β).

113. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἁγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν», *δ.π.* (σημ. 28) εἰκ. 13.

114. JERPHANION, *Les églises rupestres*, *δ.π.* Album I, πίν. 45.

Τὰ πόδια τῶν Μαθητῶν τῆς Γαρδενίτσας εἶναι δυσαναλόγως χοντρά. Οἱ συνδυασμοὶ τῶν χρωμάτων στὰ φορέματά τους (χιτῶνες-ἱμάτια) εἶναι πράσινο-καφέ (καστανό, ἀνοικτὸ καφέ, ὠχρὸ-καφέ), πράσινο ἢ κυανοπράσινο-καστανὸ πρὸς τὸ κερασί, κυανὸ-καφέ. Περιέργη ἢ πτύχωση τοῦ ἱματίου μπροστὰ στοὺς μηροὺς τοῦ Βαρθολομαίου. Σὰν νὰ διαγράφει τὰ δύο πάνω σκέλη τοῦ γράμματος χι (πίν. 8β).

Πίσω ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους δένδρα. Τὸ ἐλλειπτικοῦ σχήματος φύλλωμά τους καὶ οἱ κορμοὶ ζωγραφίζονται καστανοὶ πρὸς τὸ βυσσινί, τὰ φύλλα κατὰ τὶς ἄκρες εἶναι ἀραιά, κυανὰ καὶ κατὰ τὸ μέσο πυκνά, χρώματος λαδί πρὸς τὸ κίτρινο.

Στὸ μεταίχμιο μεταξὺ τοῦ ἁγίου Βήματος καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ, στὸ βόρειο σκέλος τοῦ ἐσωραχίου τῆς ἀνατολικῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης, χαμηλὰ ὁ ἅγιος Στέφανος, ὡς λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα, καὶ ψηλότερα, ὁλόσωμος, ὁ ἅγιος Ἀντώνιος.

Ὁ ἅγιος Στέφανος κρατεῖ στὸ ἀριστερὸ χέρι, σκεπασμένο μὲ ὕφασμα καστανοβυσσινί, κίτρινη λιβανωτίδα ποὺ ἔχει τεφρὰ στολίδια. Εἰκονίζεται νέος, ἀγένειος, μὲ λεπτὸ αὐγόσχημο πρόσωπο, ἴσια ἐλληνικὴ μύτη καὶ πλάγιο, ζωηρὸ βλέμμα (πίν. 9α). Τὰ μαλλιά του σχηματίζουν πολὺ μικρὴ παπαλήθρα¹¹⁵ καὶ εἶναι μαῦρα μὲ λεπτὰ, καφὲ γραμμικὰ φῶτα. Τὴν ἐπιδερμίδα του ἀποδίδει ὠχρα καὶ τοὺς ἀμφιβληστροειδεῖς τῶν ματιῶν παχύρυστο, ἔντονα λευκὸ χρῶμα. Τὸ στιχάρι εἶναι σταρόχρωμο μὲ ὠχρὲς καὶ μαῦρες πτυχές. Ὡχρὸ εἶναι καὶ τὸ στενὸ ὁράριο μὲ τὸν διάκοσμο ἀπὸ καστανοὺς σταυροὺς. Στὸν ἀριστερὸ ὦμο σχηματίζει κάτι σὰν ἄμμα. Περιέργο εἶναι τὸ γεωμετρικῆς ἀκρίβειας ἡμικυκλικὸ ἀνοιγμα τοῦ στιχαρίου γύρω στὸν λαιμό, ποὺ καθὼς εἶναι μεγάλο, ἀφήνει νὰ φαίνεται ἐσωτερικὸ βαθύχρωμο ἔνδυμα μὲ ὕψωχα φῶτα. Ἄς σημειωθεῖ πὼς ὁ ἀπέναντι στὴν ἀντίστοιχη θέση ἄλλος ἅγιος Διάκονος εἶχε κοντό, μαῦρο, στρογγυλὸ γένι.

Ὁ ἅγιος Ἀντώνιος εἰκονίζεται ὁλόσωμος, μετωπικὸς (πίν. 9β). Τὸ πρόσωπο ἰσχνό, τὰ μάτια μεγάλα, τὰ χεῖλη κόκκινα, τὸ γένι λευκὸ, μακρύ, σφηνόμορφο¹¹⁶. Τὰ μαλλιά του κρύβει κυανὸ κουκούλι, σὰν ὀξύληκτος σκοῦφος, ποὺ ἀπολήγει στὴν κορυφὴ σὲ εἶδος σφαιριδίου¹¹⁷. Οἱ ὦμοι στενοί, γερτοὶ καὶ οἱ ἄνισου μεγέθους παλάμες¹¹⁸ σὲ δέηση, στραμμένες πρὸς τὸν θεατὴ. Ὁ ἀσκητὴς φορεῖ μελὶ χιτῶνα, καστανοβυσσινί μανδύα μὲ

115. Γιὰ τὴν παπαλήθρα σὲ βυζαντινὲς ἀπεικονίσεις ἁγίων βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, «Ὁ εἰς Ἀρτὸν Ρεθύμνης ναῖσκος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου», *Κρητ. Χρον.* ΙΑ', 1957, 86 σημ. 65 καὶ 89-90 (στὸ ἐξῆς «Ἀρτός»).

116. Παρὰ τὸν συνηθισμένο του τύπο. Καὶ σὲ εἰκόνα τῆς μονῆς Σινᾶ (10ου αἰ.), ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Εἰκόνες τῆς μονῆς Σινᾶ Α'*, ὁ.π. εἰκ. 35, ὁ ἅγιος ἔχει κοντὸ γένι ποὺ χωρίζεται κάτω σὲ βοστρύχους. Κατὰ τὸν Ε. SAUSER, (Antonius Abbas [der Grosse] στὸ *Lexikon der christl. Ikonographie* 5, 1973, στήλ. 210) σὲ παραστάσεις τῆς Ἀνατολῆς τὸ γένι τοῦ ἁγίου εἶναι μᾶλλον βραχὺ δικόρυφο, βλ. τὴν τοιχογραφία τοῦ ὁσίου στὴν Ἐγκλείστρα τοῦ Νεοφύτου τῆς Κύπρου (C. MANGO - E. HAWKINS, «The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings», *DOP* 20, 1966, εἰκ. 17, 38). Στὸ Qarabach Kilissé ὁ ἅγιος ἔχει κάπως μακρότερο γένι, ὀξυκόρυφο (JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album III, πίν. 2014). Τὸ ἴδιο μήκος, χωρὶς νὰ εἶναι ὀξυκόρυφο, ἔχει τὸ γένι τοῦ ὁσίου σὲ εἰκόνα (τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ.) τῆς μονῆς Σινᾶ (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ὁ.π. εἰκ. 180 καὶ ὁ ἴδιος, *Εἰκόνες τῆς μονῆς Σινᾶ Β'*, Ἀθήναι 1958, 167). Καὶ κατὰ τὴν *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς* (ὁ.π. 162) ὁ ἅγιος εἶναι «γέρων κοντοδιχαλογένης, ἔχων γυμνὸν ὀλίγον τὸν πάγωνα καὶ φορῶν σκέπασμα».

117. Στὴν κορυφὴ θυμίζει λίγο τὸ πιλίδιο ποὺ φοροῦν οἱ Ἑβραῖοι ἱερεῖς.

118. Ἡ ἀριστερὴ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ δεξιὰ.

λευκὰ κοσμήματα (γραμμὲς κυματοειδεῖς), τεφρόλευκα φῶτα καὶ μελανὲς σκιές, συγκρατούμενο στὸ στήθος μὲ λευκὴ πόρπη. Ὁ ἀνάλαβος εἶναι ὑποκύανος· οἱ στενὲς χειρίδες τοῦ χιτῶνα σὲ κεραμιδι βάρθους αὐλακώνονται ἀπὸ πολλὰς παράλληλες, ἐλαφρὰ καμπύλες, πλατιὲς κίτρινες γραμμὲς, ἐναλλασσόμενες μὲ καστανόμαυρες.

Ὡς πρὸς τὸ ὀξύληκτο γένι ὁ ζωγράφος ἐπηρεάστηκε ἀπὸ παραστάσεις ἄλλου ἀσκητῆ, ἴσως τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου¹¹⁹. Κουκούλι πού μοιάζει μὲ σκουφο, ἀπλῶς ὅμως ὀξύληκτο, φορεῖ ἀδιάγνωστος ἀσκητῆς στὸ Direkli Kilise (976-1025) τῆς Καππαδοκίας¹²⁰. Ὁ ἅγιος Ἀντώνιος συνήθως εἰκονίζεται φορώντας κουκούλι κοινοῦ τύπου, πού σκεπάζει τὸ κεφάλι καὶ κατεβαίνει ὡς τοὺς ὤμους.

Τοιχογραφίες τοῦ κυρίως ναοῦ

Σκηνὲς τοῦ δωδεκαόρτου

α. Ἡ Γέννηση¹²¹

Τὸ βάθος τῆς συνθέσεως συνιστοῦν δύο συνεχόμενοι, συμβατικοί, κεραμιδι βράχοι, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ δεξιός, πλατύτερος καὶ πιὸ ἀπότομος, ὑψώνεται ὡς τὴν πάνω πλευρὰ τῆς σκηνῆς. Μεταξὺ τῶν κατωφερειῶν τους, στὸ μέσο περίπου τῆς τοιχογραφίας, ἡ βαθυκύανη στὸ ἐσωτερικὸ τῆς φάτνη, μὲ κίτρινο διακοσμημένο πλαίσιο (πίν. 10α) καὶ ὑψωμένες πρὸς τὰ πάνω τὶς στενὲς τῆς πλευρὲς. Μὲ λευκὰ γράμματα ἐπιγραφή: Η ΦΑΤΝΗ. Τὸ Βρέφος τυλιγμένο σὲ σπάργανα σχηματικὰ ἀποδοσμένα, πού τὸ χρῶμα τους εἶναι τεφρό, τὰ φῶτα λευκὰ καὶ οἱ σκιὲς βαθυκάστανες. Τὸ πρόσωπο τοῦ νηπίου πρόσωπο ἐφήβου. Στὴ φάτνη ἀπολήγει δέσμη ἀκτίνων, ἡ ὁποία ἔχει τὴ μορφή κατακόρυφης, τεφροκύανης ταινίας πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ὁμοιόχρωμο ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ, τὸ στολισμένο μὲ κηλίδες διατάξεως σταυρικῆς. Μέσα στὸ ἡμικύκλιο εὐλογεῖ ὠχρὸ χέρι καὶ πιὸ κάτω, μέσα στὴν ταινία, ἔχει ζωγραφιστεῖ λευκὸς ἀστέρας ὀκτάκτινος, πού μοιάζει μὲ ἀκτινωτὸ σταυρό. Κοντὰ στὸ Βρέφος, ἀριστερὰ τῆς ταινίας, ξανθὴ κεφαλὴ μόσχου καὶ δεξιὰ τεφροκύανο κεφάλι ὄνου. Τὴ φάτνη πλαισιώνουν δεόμενοι δύο Ἄγγελοι, οἱ ὁποῖοι προβάλλουν πίσω ἀπὸ τὴν κατωφέρεια τῶν βράχων. Ὁ δεξιὸς κρατεῖ σκῆπτρο· ἔχει μακριὰ μύτη καὶ μικρὸ στόμα. Τὰ ἀνυψωμένα καστανά, μὲ σκιὲς μελανές, φτερά του δείχνουν ὅτι ἀκόμη πετᾷ. Οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ οὐρανοῦ φοροῦν κυανοὺς χιτῶνες μὲ λευκὰ φῶτα· ὁμοιόχρωμα εἶναι τὰ φῶτα καὶ στὰ κερασὶ τους ἱμάτια.

Δεξιότερα προβάλλεται στὸν βράχο ἡ Παναγία (πίν. 9γ) μισοξαπλωμένη, μὲ συνεσταλμένο τὸ δεξιὸ πόδι, σὲ στρωμνὴ τεφρὴ μὲ λοῦρες χρώματος σταριοῦ (μία πλατιὰ ἀνάμεσα σὲ δύο στενές). Τὸ πλαίσιο τῆς στρωμνῆς εἶναι λευκὸ καὶ οἱ ὅμοιες λοῦρες του ὠχροκόκκινες. Ἡ Θεοτόκος στρέφει τὸ κεφάλι κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ δεξιὰ¹²², ἔχει μακριά,

119. Βλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Εἰκόνες τῆς μονῆς Σινᾶ* Α', ὁ.π. εἰκ. 180 καὶ Β', ὁ.π. σελ. 167.

120. THIERRY, *Nouvelles églises*, ὁ.π. πίν. 88. Ἡ THIERRY, *Asie Mineure*, ὁ.π., στὴ μελέτη VII, εἰκ. 32, διερωτᾷται μήπως ὁ ἅγιος τοῦ Direkli Kilise εἰκονίζει τὸν ἅγιο Μακάριο.

121. Φωτογραφία ὁλόκληρης τῆς συνθέσεως ἔχει δημοσιεύσει ὁ Υ. NAGATSUKA (βλ. ἄνωτ. σημ. 2).

122. Σὰν νὰ κοιτάζει τέσσερα στρεψίκερα λευκὰ ζῶα (πρόβατα, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ μαλλιά, πού κρέ-

μᾶλλον χοντρή μύτη, μικρὸ στόμα, κόκκινες κηλίδες στὰ μάγουλα. Στὰ διεσταλμένα της μάτια πλανᾶται ἔκφραση πόνου, πού καθιστᾷ πιὸ ἔντονη ἡ θέση τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ στὸ ὑπογάστριο. Τὸ ἄλλο χέρι κατευθύνεται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ διασταυρώνεται μὲ τὸ ἀριστερό. Ὁ χιτῶνας εἶναι κυανὸς μὲ ὠχρὰ ἢ λευκὰ φῶτα καὶ τὸ μαφόρι τεφροκάστανο μὲ φῶτα λευκὰ πρὸς τὸ μενεξελί. Τὸ σταυροφόρο στὸ μέτωπο μαφόρι διαγράφει ἐπάνω του εὐθεία γραμμὴ καὶ πιὸ κάτω, πλούσια πλισεδωτό, πλαισιώνει τὸ πρόσωπο.

Κάτω δεξιὰ, προφανῶς μέσα σὲ βαθυκύανο μικρὸ σπήλαιο μὲ τρίλοβο ἄνοιγμα¹²³, τὸ Λουτρὸ (πίν. 10β). Τὰ χεῖλη τοῦ σπηλαίου, πτυχές τοῦ βράχου, δίνουν τρεῖς συνεχόμενες, βαθύτερες κερασί γραμμές, ἐλαφρὰ καμπύλες. Ἡ κίτρινη κρατηρόσχημη λεκάνη εἶναι τοποθετημένη σὲ ἑξαρμα τοῦ ἐδάφους. Μέσα σ' αὐτὴ εἶναι βυθισμένο στὸ νερὸ ὡς τοὺς ὤμους τὸ Παιδάκι —ἔφηβος στὴν ἡλικία— μετωπικό, μὲ μαλλιά μακριὰ πού κατεβαίνουν στὸν τράχηλο, εὐλογώντας μὲ τὸ δεξιὸ χέρι. Τὸ περιεχόμενο τῆς λεκάνης ἔχει χρῶμα πολὺ ἀνοιχτὸ μενεξελί, ὑπότεφρο, καὶ τοὺς κυματισμοὺς τοῦ νεροῦ δίνουν πολλές, λευκὲς γραμμές.

Δεξιὰ κάθετοι ἡ Μαία —τὸ ὄνομά της, καθὼς καὶ τῆς Σαλώμης, εἶναι γραμμένο πλάι¹²⁴— φορώντας κυανό, ὑπότεφρο φόρεμα μὲ λευκὰ φῶτα καὶ βαθυκύανες ἢ καστανὲς πτυχές, πού δηλώνονται μὲ πλατιὲς γραμμές. Τὸ δεξιὸ χέρι ἐπιθέτει στὸν ὦμο καὶ τὸ ἀριστερὸ στὴν κοιλιά τοῦ Ἰησοῦ. Στὸ κεφάλι φορεῖ μακριὰ, λευκὴ σάρπα πού ἀνεμίζεται πίσω στὴ ράχη. Ἡ Σαλώμη κρατεῖ λευκὸ, ψηλόστενο κανάτι καὶ ἀδειάζει τὸ περιεχόμενό του στὴ λεκάνη. Ἡ σάρπα τῆς βοηθοῦ εἶναι δεμένη χαμηλὰ σὲ ἄμμα καὶ τὸ φόρεμά της ἔχει χρῶμα ρόδινο πρὸς τὸ μενεξελί, μὲ λευκὰ φῶτα καὶ καστανοβυσσινί σκιές.

Ἀριστερότερα, κάτω ἀπὸ τὴ φάτνη, στὸ μέσο σχεδὸν τῆς συνθέσεως, ἀντίκρυ πρὸς τὴ Σαλώμη κάθετοι¹²⁵ ὁ Ἰωσήφ κρατώντας τὸ κεφάλι (πίν. 11α), ἀπορροφημένος στίς σκέψεις του. Συμπαθητικὴ μορφή, ἔχει μακρὸ πρόσωπο, μεγάλα μάτια, πυκνά, κατσαρά, σχηματοποιημένα μαλλιά σὲ κυανότεφρο βάθος μὲ καφεκάστανα περιγράμματα καὶ λευκὰ φῶτα. Κλίνει ἐμπρὸς τὸν κορμὸ καὶ φορεῖ τεφροκύανο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ὁμοίχρωμο πρὸς τὸ φόρεμα τῆς Σαλώμης. Τριγύρω του πρόβατα καὶ γίδα, πού στέκει στὰ πίσω της πόδια.

μονται ἀπὸ τὴν κοιλιά τῶν δύο κάτω). Τὰ ἐπάνω κερατίζουν, τὰ ἄλλα δύο στέκουν στραμμένα πρὸς τὴν Παναγία, τὸ ἓνα σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τέσσερα πρόβατα εἰκονίζονται δεξιὰ τῆς Παναγίας σὲ ἀπόσταση μεταξύ τους στὴ Γέννηση τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Ἁγ. Πούλας Μάνης (13ου αἰ.), ΠΑΕ 1974, πίν. 100α.

123. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι τὸ τρίλοβο τόξο θεωρήθηκε σὰν χαρακτηριστικὸ τῆς ὑστεροκομνήνειας τέχνης. Ἡ χρῆση τοῦ ἑξακολουθεῖ καὶ ἀργότερα σὲ μνημεῖα Κομνήνειας παραδόσεως, ὅπως ὁ Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Manastir (1271), L. HADERMANN-MISGUICH, *Kurbino*, ὁ.π. 306.

Στὴ Γέννηση τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Κηπούλας (Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Κηπούλας (1265)», ΑΕ 1980, 104 καὶ πίν. 26α) μέσα σὲ διάχωρο, ὀριζόμενο ἀπὸ καμπύλη, κατὰ τὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς συνθέσεως, εἰκονίζεται μαζί μὲ τὸ Λουτρὸ καὶ ὁ Ἰωσήφ.

124. Κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Ε. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς Λατόμου καὶ ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 12ου αἰ.* (Θεσσαλονίκη 1986) 35-36, ἡ συνθήκη νὰ συνοδεύονται τὰ πρόσωπα τῆς Γεννήσεως μὲ ἐπιγραφὰς χαρακτηρίζει κυρίως λαϊκὲς τοιχογραφίες (στὸ ἐξῆς *Μονὴ Λατόμου*).

125. Συμβατικὰ πάνω στὸν βράχο. Γενικὰ τὴ σύνθεση τῆς Γεννήσεως χαρακτηρίζει ἔντονα ἀφαίρεση.

Κοντά στην κορυφή του αριστερού βράχου ο ευαγγελισμός των ποιμένων. Πίσω από τον βράχο προβάλλει ο κορμός κατά δεξιό κρόταφο αγένειου βοσκόπουλου, πού προτείνει τα χέρια σε δέηση (;). Τα μαλλιά του με το στρογγυλωπό περίγραμμα κατεβαίνουν ως τα αυτιά και το φόρεμά του είναι καστανό. Δεξιότερα συνομιλώντας με το βοσκόπουλο προβάλλει πάλι πίσω από τον βράχο Ὁ Ἀγγελος. Ἐχει ἀνοικτὴ τὴν ἀριστερὴ παλάμη καὶ εὐλογεῖ ἢ προβαίνει σὲ χειρονομία ὁμιλίας μετὰ τὸ δεξιὸ χέρι. Φορεῖ κερασιὶ ἱμάτιο μετὰ φῶτα λευκὰ καὶ χιτῶνα καστανό, φωτισμένο ὅπως τὸ ἱμάτιο. Πιο κάτω μόλις διακρίνονται δύο γίδες πού κερατίζουν.

Χαμηλότερα συνομιλοῦν δύο βοσκοί. Ὁ δεῦτερος κρατεῖ μετὰ τὸ ἀριστερὸ χέρι τὸν βραχίονα τοῦ ἄλλου καὶ ὑψώνοντας τὸ δεξιὸ δείχνει τὸν Ὁ Ἀγγελο. Ὁ ἀριστερὸς συγκρατεῖ μετὰ τὸ δεξιὸ χέρι ραβδί, στηριζόμενο στὸν ὦμο του. Ἀπὸ τὸ ραβδί πού ἀπολήγει σὲ τσεκούρι κρέμεται πίσω στὴ ράχη σακίδιο. Στὸ κεφάλι του φορεῖ λευκὸ σκουφο. Ὁ ἄλλος εἶναι νέος μετὰ βραχύ, στρογγυλὸ γένι καὶ μαῦρα μαλλιά πού κατεβαίνουν κάτω ἀπὸ τὰ αὐτιά. Καὶ οἱ δύο εἶναι γυμνόποδες καὶ φοροῦν μηλωτὲς διαφορετικῆς ὑφῆς καὶ χρώματος, πού φθάνουν λίγο πιο κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα. Τοῦ ἀριστεροῦ εἶναι τεφρὴ, ὑποκύανη, μετὰ γλωσσόμορφους λευκοὺς «βοστρύχους» καὶ τοῦ ἄλλου καστανοβυσσινί μετὰ λευκὲς τρίχες. Κοντὰ στοὺς βοσκούς, δεξιὰ, τρία πρόβατα. Συνολικὰ εἶναι δεκατρία, ὅσα εἰκονίζονται σκόρπια στὴ Γέννηση τῆς Γαρδενίτσας.

Ἀξιοπρόσεκτο πὼς λείπει στὸν «Ἅγιο Πέτρο» ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Γεννήσεως ἡ λεπτομέρεια τῶν Μάγων. Ἡ παράλειψή της ὅμως δὲν συνιστᾷ χρονολογικὴ ἔνδειξη. Οἱ Μάγοι παραλείπονται τὸν 11ο, 12ο καὶ 14ο αἰ.¹²⁶

Στὸ βάθος τῆς συνθέσεως δὲν εἰκονίζεται οὔτε τὸ σπήλαιο, στοιχεῖο χαρακτηριστικὸ τοῦ θέματος, πού σπανιότατα παραλείπεται καὶ στίς καππαδοκικὲς τοιχογραφίες¹²⁷.

Τὰ σχήματα τὰ ὁποῖα διαμορφώνει ἡ πτυχολογία στὰ σπάργανα τοῦ Βρέφους (πίν. 10α) θυμίζουν τὸν τρόπο ἀποδόσεως τῶν πτυχῶν καὶ στοὺς Ἀποστόλους Ἀναλήψεως στὴν Ἐγκλείστρα τοῦ Νεοφύτου τῆς Κύπρου¹²⁸. Στὴ Γαρδενίτσα ὅμως οἱ πτυχὲς εἶναι γραμμὲς πιὸ πλατιεῖς, σκληρότερες, πιὸ δύσκαμπτες.

Παράδειγμα εὐλογοῦντος χειριοῦ¹²⁹ σὲ παραστάσεις Γεννήσεως ἔχω ὑπόψη τὴν τοιχογραφία τῆς μονῆς Λατόμου (1160-1170)¹³⁰. Ἐκεῖ τὸ χέρι βρίσκεται μέσα σὲ κύκλο, πού

126. Παραδείγματα: ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. οἱ κώδικες 61 καὶ 587 τῆς μονῆς Διονυσίου (Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους Α', εἰκ. 110, 250), ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. ὁ κώδ. 2 τῆς μονῆς Παντελεήμονος (Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους Β', 1975, εἰκ. 285), ἀπὸ τὸ β' μιστὸ τοῦ 12ου αἰ. τὸ Εὐαγγελιστᾶριο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1956, πίν. II), ἀπὸ τὸν 14ο αἰ. τὸ εἰλητᾶριο 2 τῆς Μεγίστης Λαύρας (Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους Γ', 1979, εἰκ. 166).

127. Τὰ παραδείγματα πού ἔχω ὑπόψη εἶναι μόνο δύο: ἀπὸ τὸ Balleg Kilissé (JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. κείμενο τόμ. II, Paris 1942, 262 καὶ Album III, πίν. 179. 1) καὶ ἀπὸ τὴ νέα Ἐκκλησία τῆς Toqale (ὁ ἴδιος, ὁ.π. κείμενο τόμ. I, Paris 1932, 329 καὶ Album II, πίν. 74. 2).

128. MANGO - HAWKINS, «The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings», ὁ.π. εἰκ. 20. Βλ. καὶ εἰκ. 39 (Ἀσκητές). Οἱ τοιχογραφίες χρονολογοῦνται γύρω στὸ 1200.

129. Βιβλιογραφία γιὰ τὴν προέλευση τῆς λεπτομέρειας βλ. στὸν ΓΚΙΟΛΕ, *Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς Ἀ' χιλιετηρίδος*, ὁ.π. (σημ. 85) 105 σημ. 62.

130. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, ὁ.π. πίν. 5 καὶ σελ. 29.

ἔχει ζωγραφιστεῖ μεταξύ τῶν ἀντικριστῶν στήν καμάρα, συνεχόμενων σκηνῶν τῆς Γεννήσεως καί Βαπτίσεως, οἱ ὁποῖες δὲν χωρίζονται μὲ τὴν καθιερωμένη ταινία. Συνηθέστερα τὸ χέρι εἰκονίζεται νὰ προβάλλει ἀπὸ τὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ¹³¹ κι ὄχι μέσα σ' αὐτό, σὲ ἄλλες σκηνές τοῦ δωδεκαόρτου ποὺ ἀπαντᾷ, ὅπως ἡ Βάπτισις¹³² καὶ ὁ Εὐαγγελισμός¹³³. Ἀντὶ τοῦ εὐλογοῦντος χειριοῦ σὲ παραστάσεις Γεννήσεως εἰκονίζεται ἀρκετὲς φορές ὁ ἀστέρας μέσα στὸ ἡμικύκλιο¹³⁴.

Τὸ ἄστρο¹³⁵ ἀνάμεσα στὶς ἀκτίνες, ὅπως ἐδῶ, ἀπαντᾷ καὶ στὸν κώδικα Ebnerianus τῆς Ὁξφόρδης (α' μισό τοῦ 12ου αἰ.), στὸ Vatic. Urb. gr. 2 (β' τέταρτο τοῦ ἴδιου αἰ.), στὴ μονὴ Λατόμου (1160-1170), στὸν Ἅγιο Στέφανο Καστοριᾶς (ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ.), στὸ ψηφιδωτὸ δίπτυχο τῆς Opera del Duomo τῆς Φλωρεντίας (14ου αἰ.)¹³⁶.

Τὸ προσωπάκι τῆς Παναγίας μὲ τὸ μικρὸ στόμα θυμίζει ἀγία στὸν Ἅγιο Δημήτριο Πούρκου Κυθήρων¹³⁷. Κάτι ἀνάλογο πρὸς τὴ διάταξη τοῦ ἀριστεροῦ χειριοῦ τῆς Παναγίας συναντᾷ κανεῖς σὲ εὐλογία τῆς Monza¹³⁸ καὶ πολὺ ἀργότερα στὸ τρίπτυχο Marzolini τῆς Perugia¹³⁹.

Ἡ στρωμνὴ τῆς Παναγίας προβάλλεται σ' ἓναν οὐδέτερο χῶρο, μᾶλλον βράχο. Ἀντίθετα τὸ Λουτρὸ (πίν. 10β) πλαισιώνεται ἀπὸ στόμιο, ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἄνοιγμα

131. Σὲ παραστάσεις ὅπως: ἡ διάβαση τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης στὴ Συναγωγὴ τῆς Doura, A. GRABAR, *Le premier art chrétien*, Gallimard (1966) εἰκ. 67, τὸ ἐλεφαντοστὸ τοῦ Μονάχου μὲ τὴν Ἀνάσταση καὶ τὴν Ἀνάληψη, ΓΚΙΟΛΕΣ, ὁ.π. εἰκ. 3, ἡ θυσία τοῦ Ἀβελ καὶ τοῦ Μελχισεδέκ στὸν Ἅγιο Βιτάλιο Ραβέννας, WEIDLÉ, *Mosaici*, ὁ.π. εἰκ. 36, σκηνὲς ἀπὸ τὴν Ὀκτάτευχο τοῦ Βατοπεδίου (13ου αἰ.), P. HUBER, *Image et Message*, Atlantis (Zurich et Fribourg-en-Brisgau 1975) εἰκ. 19, 20, 24-26, 30, 55, 63, 65, 79. Στὶς σκηνὲς τῶν εἰκ. 138 καὶ 141 τὸ χέρι παριστάνεται μέσα στὸ δεῦτερο ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ. Τὸ ἴδιο καὶ στὸ Μαρτύριο τοῦ τροχοῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Ἀρτοῦ (1401), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἀρτός», ὁ.π. πίν. 51.

132. Βλ. Βάπτισις σὲ Εὐαγγέλιο (Venice ἀριθ. 1635) τοῦ 1193, S. DER NERSESSIAN, *Manuscripts arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des Pères Mekhitaristes de Venise* (Paris 1937) πίν. XXVI, στὸ W 539 Four Gospels τοῦ 1262, καὶ *Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery* (Baltimore 1973) πίν. 47. Καὶ τὰ δύο λοιπὸν παραδείγματα τῆς Βαπτίσεως ποὺ ἔχω ὑπόψη εἶναι ἀρμενικά. Τὸ χέρι τοῦ Θεοῦ ἐξερχόμενο ἀπὸ τὸ ἡμικύκλιο θυμᾶται καὶ σὲ παράσταση τοῦ Εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰ., *Corpus der byz. Miniaturenhandschriften*, Band T., Oxford, Bodleian Library, ἀπὸ τὴν IRM. HUTTER (Stuttgart 1977) Nr. 39 (Codex Ebnerianus) εἰκ. 239.

133. Ψηφιδωτὰ τῆς Palatina, DEMUS, *Sicily*, ὁ.π. εἰκ. 11A.

134. Palatina, Martorana, Ἀι-Στράτηγος Μπουλαριῶν, ναὸς τῶν Σαραντα Μαρτύρων τῆς Σεβάστειας (RE-STLE, *Asia Minor III*, ὁ.π. εἰκ. 417-418), Ἁγία Τριάδα στὸ Κρανίδι, Ὁμορφὴ Ἐκκλησιᾶ Αἰγίνας, χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ὅπως τὸ Παντελεήμονος 2, 6, 14 (Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους Β', εἰκ. 285, 305, 354, 384).

135. Γιὰ τὸν συμβολισμό τοῦ ἀστέρα βλ. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Τὸ ἄστρον τῆς Βηθλεὲμ εἰς τὴν Χριστιανικὴν Τέχνην* (Θεσσαλονίκη 1969).

136. Βλ. ἀντίστοιχα ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, *Μονὴ Λατόμου*, ὁ.π. πίν. 51α, 52α, σελ. 44, ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος*, ὁ.π. πίν. III, GRABAR - SKIRA, *La peinture byzantine*, ὁ.π. εἰκ. σελ. 191.

137. ΑΔ 20, 1965, Β1, Χρονικά, πίν. 175β.

138. A. GRABAR, *Les ampoules de Terre Sainte* (Paris 1958) πίν. VII.

139. G. MILLET, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile* (Paris 1960)² 52 (στὸ ἐξῆς *Recherches*). Βλ. καὶ τρίπτυχο τοῦ Duccio στὴ Siena, ὁ.π. εἰκ. 50. Πρβ. καὶ τοιχογραφία τῆς Santa Marie in Cosmedin, ὁ ἴδιος, ὁ.π. εἰκ. 49.

ιδιαίτερου σπηλαίου. Τὸ τρίλοβο σχῆμα τοῦ ἀνταποκρίνεται καὶ ἐξαίρει τὰ τρία πρόσωπα τοῦ ἐπεισοδίου. Μέσα σὲ ἰδιαίτερη πτυχὴ τοῦ ἐνιαίου σπηλαίου, κάτω δεξιὰ, συντελεῖται τὸ Λουτρὸ στὸ Qarabach Kilissé¹⁴⁰ καὶ στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους τοῦ Πέρα Χωριοῦ τῆς Κύπρου¹⁴¹. Στὴν τελευταία τοιχογραφία ὁ χῶρος μοιάζει σὰν ἰδιαίτερο μικρὸ σπήλαιο στὴν περιοχὴ ἢ μπροστὰ στὸ μεγάλο¹⁴², ὅπως καὶ στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τῆς Μεγάλης Καστανίας τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης¹⁴³. Μέσα σὲ πτυχὴ τοῦ σπηλαίου τῆς Γεννήσεως, κάτω ἀριστερά, διεξάγεται τὸ Λουτρὸ καὶ στὴν τοιχογραφία τῶν Ἁγίων Σαράντα Καππαδοκίας (1216-1217)¹⁴⁴. Ἀρκετὲς φορὲς λοιπὸν ἀπαντᾷ ἡ ἰδιομορφία στὴν ἀνατολικὴ περιφέρεια τοῦ βυζαντινοῦ χώρου¹⁴⁵. Στὶς σκηνὲς τοῦ Λουτροῦ τῶν παραστάσεων τῆς Γεννήσεως τοῦ Κυρίου πολὺ συνηθέστερα ἢ μαμὴ εἰκονίζεται ἀριστερά. Δὲν λείπει ὅμως καὶ ἡ τοποθέτησὴ τῆς δεξιᾶς¹⁴⁶.

Ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Ἰωσήφ στὸ μέσο σχεδὸν τῆς συνθέσεως δὲν εἶναι συχνή. Κατὰ κανόνα εἰκονίζεται στὸ περιθώριο, ἀπομονωμένος σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ κάτω, τὶς περισσότερες φορὲς, ἄκρα τῆς σκηνῆς. Ἡ ἀπομόνωσή του ἐρμηνεύτηκε ὡς ἐπιδίωξη νὰ τονιστεῖ τὸ μυστήριον τῆς ἐνσαρκώσεως, τὸ ὁποῖο πραγματοποιήθηκε «ἄνευ τῆς συναφείας ἀνδρός»¹⁴⁷. Ὁ Ἰωσήφ ὅμως ἀπαντᾷ διαχρονικὰ καὶ σὲ θέσεις ἀνάλογες μὲ τὴν ἐδῶ¹⁴⁸.

140. JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album III, πίν. 198₁.

141. A. H. S. MEGAU καὶ E. J. W. HAWKINS, «The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus, and its Frescoes», *DOP* 16, 1962, εἰκ. 30.

142. Βλ. καὶ στοὺς ἴδιους, ὁ.π. 314-315.

143. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Καστάνια*, ὁ.π. πίν. XVI. Κάτω δεξιὰ, μπροστὰ σὲ ξεχωριστὸ βράχο, γίνεται τὸ Λουτρὸ καὶ στὸ ψηφιδωτὸ τῆς Palatina τοῦ Παλέρμου, DEMUS, *Sicily*, ὁ.π. εἰκ. 17. Σὲ ἰδιαίτερο μικρὸ σπήλαιο μέσα στὸ μεγάλο εἰκονίζεται ὁ Ἰωσήφ ἐκτὸς τῆς Μάνης (βλ. σημ. 112) καὶ στὴν Καππαδοκία (Qaranleq καὶ Tcharrele Kilissé, JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album II, πίν. 100₂ καὶ 127₂).

144. JERPHANION, ὁ.π. Album III, πίν. 162₂. Βλ. καὶ RESTLE, *Asia Minor* III, ὁ.π. εἰκ. 417.

145. Τὴ συναντοῦμε ὅμως καὶ στὸ τετραβάγγελο 610 τοῦ Βατοπεδίου. MILLET, *Recherches*, ὁ.π. εἰκ. 102.

146. Ὅπως στὸν κώδικα 14 (11ου αἰ.) τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου (Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους Β', εἰκ. 354), σὲ Γέννηση τοῦ Σκευοφυλακίου τῆς Λαύρας (11ου αἰ. Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους Γ', εἰκ. 7), στὴν Palatina τοῦ Παλέρμου (DEMUS, ὁ.π.), σὲ εἰκόνα (12ου αἰ.) τῆς μονῆς Σινᾶ (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Εἰκόνες τῆς μονῆς Σινᾶ Α'*, ὁ.π. εἰκ. 77), στὴν τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Καστανίας (ἡ μαμὴ εἰκονίζεται μετωπικῇ, ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Καστάνια*, ὁ.π. εἰκ. XXXI), στὸ Arilje (MILLET, ὁ.π. εἰκ. 74), στὸν Paris gr. 543 (στὸν ἴδιο, εἰκ. 43), στὴ θύρα τῆς Alexandrova (ὁ.π. εἰκ. 44), στὴν Περίβλεπτο καὶ Παντάνασσα τοῦ Μυστρά (MILLET, *Monuments byzantins de Mistra*, ὁ.π. πίν. 118₁, 124₃ καὶ 139₂) κ.ά.

147. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, *Μονὴ Λατόμου*, ὁ.π. 46.

148. Στὸ Tchaouch in (le grand Pigeonnier) τῆς Καππαδοκίας δεξιὰ τοῦ μέσου τῆς σκηνῆς μὲ τὴ ράχη στραμμένη πρὸς τὸ Λουτρὸ (JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album II, πίν. 138₂ καὶ τόμ. I₂, 532). Στὸ τετραβάγγελο τοῦ Etchmiadzin ἀριθ. 362g (1057) ὁ Ἰωσήφ κάτω ἀριστερὰ πρὸς τὸ μέσο, μὲ τὰ νῶτα γυρισμένα πρὸς τὴν Παναγία, ἔχει μπροστὰ του τὸ ζευγὸς τῶν βοσκῶν (MILLET, *Recherches*, ὁ.π. εἰκ. 101). Τὸ ἴδιο καὶ στὸ Sakli Kilise τῆς Καππαδοκίας μετὰ τὸ 1070 (RESTLE, ὁ.π. II, εἰκ. 27). Στὸν Vatic. gr. 1156 ὁ Ἰωσήφ εἰκονίζεται κάτω ἀπὸ τὴν Παναγία (MILLET, ὁ.π. εἰκ. 77). Στὴ Στουντένιτσα κᾶθεται κοντὰ στὸ μέσο τῆς συνθέσεως, πάλι κάτω ἀπὸ τὴν Παναγία, μὲ τὴ ράχη πρὸς τὰ ἀριστερὰ (ὁ.π. εἰκ. 54). Στὴν Ὁμορφὴ Ἐκκλησιᾶ Αἰγίνης λίγο δεξιότερα, πλὴν στοὺς βοσκούς (ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, *Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος*, ὁ.π. πίν. IV).

Τὸ βοσκόπουλο τῆς Γαρδενίτσας δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι κρατοῦσε φλογέρα, καθὼς ἡ διατήρηση τῆς τοιχογραφίας δὲν εἶναι καλὴ κατὰ τὸ τμῆμα τοῦτο. Ἡ διάταξη πάντως τῶν χειρῶν του δὲν ἀποκλείει αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο. Καὶ ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ θέμα τοῦ βοσκοῦ-μουσικοῦ εἰκονίζεται μὲ ἰδιαίτερη συχνότητα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰ. καὶ στίς ἀρχές τοῦ 13ου¹⁴⁹. Στὸν «Ἅγιο Πέτρο» τῆς Γαρδενίτσας φοροῦν μηλωτὴ καὶ οἱ δύο βο-σκοί, ἐνῶ συνήθως μόνον ὁ πρεσβύτερος¹⁵⁰.

Ὅπως σημειώθηκε καὶ πιὸ πάνω, στὴ σκηνὴ τῆς Γεννήσεως τοῦ ναοῦ τῆς Μάνης εἰκο-νίζονται πολλὰ πρόβατα. Κατὰ τὸν Ristow¹⁵¹, τὸ ποίμνιο παριστάνεται κατὰ κανόνα μὲ δύο ἢ τρία ζῶα. Ποίμνιο ὁλόκληρο ἔχει ζωγραφιστεῖ στὴν τοιχογραφία τῆς Γεννήσεως τῆς μονῆς Βατοπεδίου (1312), κάτω δεξιὰ¹⁵². Παλιότερα, σὲ μικρογραφία τοῦ κώδικα 14 τῆς μονῆς Ἑσφιγμένου (11ου αἰ.)¹⁵³, στὴν αὐτοτελὴ σκηνὴ τοῦ εὐαγγελισμοῦ τῶν ποιμέ-νων ἔχουν ζωγραφιστεῖ δεκαοκτὼ πρόβατα.

β. Ἡ Κάθοδος στὸν Ἄδη

Ἀπὸ τὴν παράσταση σώζονται λίγα τμήματα. Δεξιὰ ὁ Ἄδᾶμ μὲ κυανὸ χιτῶνα καὶ κε-ρασιῖ ἱμάτιο, ποὺ τὰ φῶτα του εἶναι λευκὰ καὶ οἱ γραμμικὲς σκιὲς σὲ βαθύτερο, βυσσινὸ χρωμα. Εἰκονίζεται ἀνορθούμενος· κάμπει τὸ δεξιὸ γόνατο καὶ σύρει πίσω τὸ ἄλλο πόδι. Στὸ μέσο τῆς συνθέσεως, γυμνὸς μὲ ἐπιδερμίδα ὠχρορόδινη, πρηνῆς, ἀλυσόδετος, ὁ γέ-ροντας Ἄδης (πίν. 11β) μὲ ἀνορθωμένα κατὰ πλοκαμίσκους τὰ μαλλιά, μὲ τὴν πελώρια, γελοιογραφικὴ κεφαλὴ καὶ τὰ ἄτεχνα, ἀδύνατα χέρια. Τὰ μαλλιά του μοιάζουν μὲ πτερύ-γιο ψαριοῦ. Ὁλόκληρος ἔχει ἀποδοθεῖ σχεδὸν σὰν σκιαγραφία. Στὴν πλάτη καὶ τὸν ἀρι-στερὸ μηρὸ πατοῦν τὰ πόδια τοῦ λυτρωτῆ, ποὺ πιθανότατα εἰκονίζοταν μετωπικός. Τὴν ἴδια στάση φαίνεται πὼς ἔχει ὁ Κύριος καὶ στὸν Καλόπυργο τοῦ Δρῦ¹⁵⁴. Καὶ ἐκεῖ ὁ Ἄδης εἶναι γυμνὸς καὶ πρηνῆς, ἔχει ὅμως συνεσταλμένο τὸ ἀριστερὸ πόδι.

Ὁ Ἄδης ἀπαντᾷ συχνὰ στίς βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μάνης ποὺ παριστάνουν τὴν Ἀνάσταση μὲ τὸν τύπο τῆς Καθόδου στὸν Ἄδη¹⁵⁵. Τὰ μαλλιά του ἐδῶ θυμίζουν τὰ μαλ-λιά τοῦ Ἄδη στὴν ἀντίστοιχη παράσταση τοῦ Qaranleq Kilissé¹⁵⁶ (τῶν μέσων τοῦ 11ου

149. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, ὁ.π. 56.

150. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ. Γιὰ τὸν γέροντα βοσκὸ βλ. καὶ G. RISTOW στὸ *RbK II, Geburt Christi*, στήλ. 655.

151. Ὁ.π. στήλ. 656.

152. G. MILLET, *Monuments de l'Athos, I, Les peintures* (Paris 1927) πίν. 82, 2.

153. *Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους Β'*, εἰκ. 357.

154. ΠΑΕ 1975, Α', πίν. 175α.

155. Βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, «Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Κηπούλας (1265)», ὁ.π. (σημ. 123) 109 καὶ σημ. 2. Ἄς προστεθεῖ καὶ ἡ (ἀδημοσίευτη) Ἀνάσταση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Καρίνιας. Νομίζω πιθανὸ πὼς ἡ προσωποποίηση τοῦ Ἄδη ταυτίζεται πρὸς τὸν διάβολο σύμφωνα μὲ τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ 2, 14, ἵνα διὰ τοῦ θανάτου καταργήσῃ τὸν τὸ κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου, τοῦτ' ἔστιν τὸν διάβολον.

156. JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album II, πίν. 102j. Ὁ πρηνῆς Ἄδης ἔχει συνεπτυγμένο τὸ δεξιὸ πόδι. Τὰ μαλλιά τοῦ Ἄδη τῆς Γαρδενίτσας φέρουν στὴ μνήμη καὶ τὴ φλογώδη κόμη τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα τοιχογραφίας τοῦ Bawit, A. GRABAR, *L'âge d'or de Justinien*, Gallimard (1966) εἰκ. 187. Φέρουν

αί.) και πιό πολύ, νομίζω, τῇ χαίτῃ ἀνθρώπινης κεφαλῆς τοῦ dragon terrassé τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στοῦ Ortaköy¹⁵⁷. Ἡ τοιχογραφία τοῦ Ortaköy συγκρινόμενη μεῖς ἄλλῃ τοῦ Συνὲς (1216-1217) εἶναι πιθανῶς ἔργο τοῦ 13οῦ αἰ.¹⁵⁸ Στὸ Qaranleq ὁ κάθε βόστρυχος μοιάζει στοῦ σχῆμα μεῖς ἀχλάδι καὶ δὲν εἶναι τόσο σχηματικὸς καὶ μακρὺς, ὅπως στὴ Γαρδενίτσα.

γ. *Ἡ Βαῖοφόρος καὶ ἡ Ἑγερση τοῦ Λαζάρου*

Ὁ Χριστὸς τῆς πρώτης σκηνῆς (πίν. 12α) βραχύσωμος¹⁵⁹, μεῖς μεγάλα τὸ κεφάλι καὶ τὰ πέλματα, εὐλογεῖ μεῖς τὸ ἐπίσης μεγάλο χέρι του τὸν ὅμιλο τῶν Ἑβραίων, ποὺ στέκει μπροστὰ στὰ τεῖχη τῆς πόλεως. Μεῖς τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ εἰλητό. Ὁ χιτῶνας τοῦ Κυρίου εἶναι βυσσινὶ καὶ τὸ ἱμάτιο κυανό.

Τὸ λευκὸ γαιῶδουράκι μεῖς τὸ κίτρινο ἐπίστρωμα, στοῦ ὁποῖο κάθετα ὁ Χριστὸς, ἔχει ὠχρὲς σκιὲς καὶ βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ (πίν. 12β), σκύβοντας τὸ κεφάλι μεῖς τὰ ἀνθρώπινα μάτια. Τὸ ὑψωμένο μπροστινὸ του πόδι διαγράφει τόξο καὶ τὸ ἄλλο πατεῖ σὲ ἀπλωμένο λευκό, χειριδωτὸ ἔνδυμα, ποὺ σχιστὸ κάτω μοιάζει μεῖς σημερινὴ φόρμα. Δεξιότερα ἄλλο ὁμοιόχρωμο φόρεμα ἔχει στὶς χειρίδες ψευδοκουφικὰ καστανόμαυρα κοσμήματα, ποὺ μοιάζουν μεῖς τὰ τωρινὰ κεφαλαῖα ἔψιλον. Καθὼς οἱ χειρίδες εἶναι τεντωμένες τὰ φορέματα θυμίζουν σκιάχτρα.

Ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὸν ἐπιβεβηκότα ἐπὶ ὄνον καὶ ἐπὶ πῶλον υἱὸν ὑποζυγίου (Ματθ. 21,5) ἀκολουθεῖ ὁ Πέτρος, στρεφόμενος πρὸς τὸν ἄλλο συνοδεύοντα Ἀπόστολο. Μεταξύ τους δένδρο. Ὁ Πέτρος παραμερίζοντας τὸ ἱμάτιο μπροστὰ στοῦ στήθος βγάζει τὸ δεξιὸ του μεγάλο χέρι καὶ τὸ ἐκτείνει πρὸς τὸν Χριστό. Ὁ δεῦτερος Μαθητὴς κρατεῖ εἰλητό. Τοῦ πρώτου ὁ χιτῶνας καὶ τὸ ἱμάτιο ἔχουν χρῶμα κυανὸ καὶ βυσσινί, τοῦ ἄλλου κυανὸ καὶ βαθιᾶς ὠχρας μεῖς καφὲ καὶ καστανὲς σκιὲς.

Στὸ ἄκρο δεξιὰ ἡ πυργόμορφη Ἱερουσαλὴμ μεῖς τὶς ἐπάλξεις τοῦ τεύχους της, χτισμένη ἰσοδομικὰ (πίν. 14α). Τοὺς δόμους διαγράφουν λευκὲς γραμμὲς σὲ βάθος κεραμιδί. Δεξιότερα ἡ πύλη της μεῖς ἀέτωμα. Μπροστὰ στὰ τεῖχη ὁ πυκνὸς ὅμιλος τῶν Ἑβραίων (πίν. 13α). Ὁ πρῶτος, ἀσκεπής, μεῖς χιτῶνα μελί καὶ ἱμάτιο βυσσινί (τὰ φῶτα του κυανότεφρα) εἶναι πρεσβύτερος· δέεται μεῖς τὸ δεξιὸ χέρι καὶ μεῖς τὸ ἄλλο κρατεῖ κλάδο φοινικιάς. Ὁ μεσαῖος, νέος ἀγένειος, μακροπρόσωπος, μεῖς χαμηλὸ μέτωπο, ζωηρὸ βλέμμα, μικρὸ στόμα, κηλίδες στὰ μάγουλα. Ὁ τρίτος εἶναι γέροντας μεῖς κυανότεφρο, λευκωπὸ γένι, κρατώντας ὁμοιο

ἀκόμη στὸν νοῦ καὶ τὰ μαλλιά τοῦ Ἄδῃ σὲ παράσταση τῆς Κολάσεως στὸν ναὸ τῆς Παναγίας Ρουστίκων Ρεθύμνης (1381-1382). Ν. ΜΑΔΕΡΑΚΗΣ, «Ἡ κόλαση καὶ οἱ ποινὲς τῶν κολασμένων σὰν θέματα τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὶς ἐκκλησίες τῆς Κρήτης», περ. *Ἵδωρ ἐκ Πέτρας*, ἔτη Α-Δ, τεύχη II-VI, ἀνάτυπο σελ. 213, πίν. 9β' καὶ σελ. 212.

157. THIERRY, *Asie Mineure*, ὁ.π. μελέτη VII εἰκ. 40.

158. *Ὁ.π.* 108, σημ. 195.

159. Βραχύσωμες μορφές, σχεδὸν νανώδεις, συναντᾷ κανεῖς παλιότερα στὴ Μάνη στοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα Μπουλαριῶν (ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἁγιὸς Παντελεήμων Μπουλαριῶν», ὁ.π. (σημ. 28) εἰκ. 12, 13), Ἁγίου Νικήτα Κηπούλας (ὁ ἴδιος, ὁ.π. 452), Ἁγίας Κυριακῆς Κούνου (ἀδημοσίευτες).

κλαδί. Ὁ χιτώνας του κίτρινος, ὁ φαιλόνης¹⁶⁰ μελί. Στὸ κεφάλι φορεῖ λευκό, ἡμισφαιρικό πιλίδιο (;), ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρέμεται ὁμοιόχρωμο ὕφασμα, ποὺ πέφτει μπροστὰ στὸν ἀριστερὸ ὦμο.

Πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ ὑποζυγίου ὑψώνεται φοινικιά (πίν. 12α) μὲ φύλλωμα σὲ σχῆμα βεντάλιας, καστανὸ μὲ κίτρινα φῶτα. Τὰ φῶτα τοῦ κορμοῦ τῆς εἶναι κυανότεφρα. Στὸ δένδρο ἀναρριχᾶται παιδί· φαίνεται τὸ δεξιὸ τοῦ πόδι (πίν. 12α-β), μὲ λευκή, στενή, μακριὰ περισκελίδα. Ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ φυλλώματος (πίν. 14α) προβάλλει κατενώπιον ὁ κορμὸς λευκοντυμένου παιδιοῦ, ποὺ ὑψώνει σὲ ὀρθή γωνία τὰ χέρια κρατώντας μὲ τὸ ἀριστερὸ τσεκούρι.

Ἡ παράσταση φέρει τὴν ἐπιγραφή: Η ΒΙΘΑΝΗΑ, προφανῶς δανεισμένη ἀπὸ λεπτομέρεια Βαϊοφόρου, στὴν ὁποία εἰκονιζόταν ἡ Βηθανία, ὅπως π.χ. στὸν Ἀι-Στράτηγο Μπουλαριῶν¹⁶¹.

Εἶδαμε πὼς τὸ χέρι τοῦ Κυρίου ποὺ εὐλογεῖ καὶ τὸ προτεινόμενο χέρι τοῦ (συζητοῦντος) Πέτρου εἰκονίζονται μεγάλα, προφανῶς γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ ἡ ἐνέργεια τὴν ὁποία ἐκφράζουν. Καὶ πολὺ ἀργότερα, τὸ 1401, στὴ σκηνὴ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ ναοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸν Ἀρτὸ Ρεθύμνης, ἂν ὄχι ὁλόκληρο τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ Ἀγγέλου, ὁ δάκτυλός του, ὁ ὁποῖος δείχνει στοὺς Ἀποστόλους τὸν ἀναλαμβανόμενο Χριστό, ζωγραφίζεται ὑπερβολικὰ μακρὺς¹⁶².

Τὰ ἀπλωμένα φορέματα (φόρμες-σκιάχτρα) (πίν. 12β) θυμίζουν ἐκεῖνα ποὺ βλέπει κανεὶς στὴ Βαϊοφόρο τοῦ Ἀγίου Νικολάου Μονεμβασίας (β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ.)¹⁶³, ἀλλὰ καὶ

160. Ἡ πτύχωση τοῦ φαιλονίου του κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι θυμίζει τὴν πτύχωση τοῦ μαφορίου τῆς ἁγίας Ἀννας στὸ Qouchlouq de Qeledjar (JERPHANION, *Les églises rupestres*, δ.π. Album I, πίν. 424). Οἱ πτυχὲς ἀποδίδονται μὲ σκοῦρες πλατιεὲς γραμμές. Στὴ Γαρδενίτσα ὁμοίως εἶναι γωνιώδεις. Βλ. ἀκόμη στὸν ἴδιο, δ.π. πίν. 601. Στὸ αὐτὸ συμπέρασμα καταλήγει ἡ σύγκριση καὶ μὲ τοιχογραφίες (πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰ.) τοῦ Kiliçlar Kuşluk (RESTLE, *Asia Minor* II, δ.π. εἰκ. 282 καὶ 298). Ὁ ψηλὸς σκοῦφος ποὺ φορεῖ ὁ Ἑβραῖος στὸ κεφάλι θυμίζει τὸν σκοῦφο τοῦ ἁγίου Εὐστρατίου τῆς ἐκκλησίας τῶν Σαράντα Μαρτύρων τῆς Καππαδοκίας (JERPHANION, δ.π. Album III, πίν. 1632). Ὁ σκοῦφος ὁμοίως ἐκεῖ ἔχει δύο ταινίες ποὺ διασταυρῶνεται μπροστὰ στὸ στήθος (βλ. δ.π. καὶ πίν. 1622).

Στὸ Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου Β' στὸ Βατικανό, βυζαντινὴ ἀρχόντισσα φορεῖ ἡμισφαιρικό σκοῦφο στολισμένο μὲ λίθους, ἀπὸ τὸν ὁποῖο κρέμεται κροσσωτὴ κάτω ταινία μπροστὰ στὸ στήθος, ποὺ φαίνεται ἐκ τῶν ὀπισθεν στὸν ἀριστερὸ ὦμο, Α. GRABAR, «Une couronne du début du XIIIe siècle et les coiffures d'apparat féminines», *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen-âge* III (Paris 1968) 1128 εἰκ. 8.

Σκοῦφο ὁμοίω χωρὶς ταινία ποὺ κρέμεται φορεῖ δωρητὴς στὴν ἀψίδα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στὰ Καμπιάνικα Κυθήρων. Ἐκεῖ ἡ ἀπόληξη τοῦ σκοῦφου πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο εἶναι ἐλαφρὰ μπιμπλωτή. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Α. Grabar ἡμισφαιρικό σκοῦφο φοροῦν συνηθέστερα οἱ ἄνδρες, βλ. καὶ Ν. καὶ Μ. THIERRY, *Nouvelles églises*, δ.π. 206 σημ. 16. Ἡμισφαιρικό σκοῦφο φορεῖ καὶ ἡ δωρήτρια Θάμαρ στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς Καππαδοκίας, τοῦ ὁποῖου οἱ τοιχογραφίες χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1283 ὡς τὸ 1295, Ν. καὶ Μ. THIERRY, δ.π. 203 εἰκ. 49.

161. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Τοιχογραφίαι τῆς Μάνης*, δ.π. 39.

162. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἀρτός», δ.π. πίν. 1B₂ καὶ 1Γ₁.

163. D. MOURIKI, «The Theme of the 'spinario' in Byzantine Art», *ΔΧΑΕ* 6, 1970-1971, πίν. 22a.

παλιότερα τὸ φόρεμα ποὺ ἀπλώνει ἓνα παιδί τῆς ἴδιας (ἀδημοσίευτης) σκηνῆς στὸ Παλιομονάστηρο τοῦ Βρονταμᾶ Λακωνίας (1201) κι ἀκόμη πιὸ παλιὰ στὸ Tchareqle Kilissé.

Δύο μαθητὲς ἀκολουθοῦν τὸν Χριστὸ ἤδη στὴ Νέα Ἐκκλησία τῆς Τοqale, στὸ Elmale καὶ Tchareqle Kilissé¹⁶⁴, σὲ χειρόγραφα παλιὰ ὅπως ὁ Laur. VI¹⁶⁵ 23, ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερα, ὅπως ὁ Berol. qu. 66¹⁶⁶.

Τὸ σχῆμα τοῦ φυλλώματος τοῦ δένδρου μοιάζει μὲ τὸ σχῆμα ποὺ ἔχει τὸ φύλλωμα κλάδου στὸ ψαλτήρι τῆς Μελισάνδης¹⁶⁷.

Πλαί στὸν ὄμιλο τῶν Ἑβραίων τῆς Βαϊοφόρου καὶ ἀξεχώριστα ἀπὸ αὐτὸν ὁ Χριστὸς τῆς Ἑγέρσεως τοῦ Λαζάρου (πίν. 13α), μὲ βυσσινὶ χιτῶνα καὶ κυανὸ ἱμάτιο, κρατώντας μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι μπροστὰ στὴν κοιλιά εἰλητὸ καὶ προστάζοντας τὸν Λάζαρο μὲ τὸ ὑψωμένο ἄλλο χέρι.

Δεξιὰ προβάλλει στὸ ὀρθογώνιο ἄνοιγμα τῆς θύρας τοῦ μνημείου μὲ τὴν πολυκόσμητη πρόσοψη¹⁶⁸ ὁ ἀναστημένος φίλος τοῦ Ἰησοῦ (πίν. 13β), νέος, ἀγένειος, μὲ ἰσχυρὸ σαγόνι καὶ χοντρογραμμένα χαρακτηριστικά. Κοιτάζει μὲ κουρασμένη ἔκφραση τὸν Λυτρωτὴ¹⁶⁹, φορώντας ἀπὸ τὸ κεφάλι χλαμύδα¹⁷⁰ ὠχρόλευκη μὲ καστανὰ κοσμήματα, τυλιγμένος ἀκόμη μὲ τὶς χιαστὶ διασταυρούμενες κειρίες. Αὐτὲς τὶς ταινίες σύρουν δύο μικροσκοπικὲς μορφὲς πατώντας ἐπάνω σὲ χιαστὶ πεσμένες πλάκες σὰν θυρόφυλλα, λευκὲς μὲ πλατιὲς ροδόχρωμες γραμμὲς καὶ στὰ ἄκρα τῶν μακρῶν πλευρῶν διπλές, καστανές. Οἱ δύο μορφὲς μοιάζουν μὲ γελοιογραφίες. Στρέφουν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τὸ κεφάλι, προφανῶς γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν κακοσμία τοῦ νεκροῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο πρὶν λίγες στιγμὲς εἰπώθηκε ὅτι ἦδη ὅζει (Ἰωάν. 11, 39). Ὁ ἓνας ὑπηρέτης νέος, ἀγένειος, σὰν ραχητικός, μὲ μεγάλα μάτια, μύτη ἢ ὁποία θυμίζει σειληνὸ, μὲ φόρεμα χρώματος σάπιου βύσσινου ποὺ ἔχει καστανὲς σκιὲς καὶ ὁ ἄλλος μακροπρόσωπος, ὁμοίας κατατομῆς, μὲ πεταχτὴ κι αὐτὸς μύτη καὶ ἀραιὰ γένεια, μὲ καστανὸ φόρεμα καὶ λευκάζοντα, κυανότεφρα φῶτα, φράζοντας μᾶλλον τὴ μύτη μὲ τὴ χειρίδα του¹⁷¹. Καὶ οἱ δύο σὰν νὰ εἶναι μονόχειρες· οἱ ἀρθρώσεις στὸν ἀγκῶνα τῶν χειρῶν ποὺ σύρουν τὶς κειρίες εἰκονίζονται ἀφύσικα πολὺ χαμηλά,

164. JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album II ἀντίστοιχα 79₂, 119₄, 129₃.

165. MILLET, *Recherches*, ὁ.π. εἰκ. 236-237, 246, 266. Βλ. ἀκόμη τὸ τρίπτυχο Spitzer, ὁ ἴδιος, ὁ.π. εἰκ. 243.

166. Ὁ.π. εἰκ. 244.

167. H. BUCHTAL, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem* (Oxford 1957) εἰκ. 5b.

168. Πολυκόσμητες σὲ ζῶνες εἶναι οἱ προσόψεις κτιρίων στὸ βάθος παραστάσεων τοῦ Qaranleq καὶ Elmale Kilissé (JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album II, πίν. 101₂, 104₄, 119₄). Ἄς σημειωθεῖ πὺς τὴν ἴδια διακοσμητικὴ διάθεση ποὺ προδίδει ὁ τάφος τοῦ Λαζάρου στὸν «Ἅγιο Πέτρο» θυμίζει ἡ διακόσμηση ἀρχαίου πηλίνου ὁμοιώματος οἰκίσκου ἀπὸ τὴ Σελλάδα τῆς Θήρας, *Ἔργον* 1982, εἰκ. 108-111.

169. Παρατηρώντας τὸν θυμήθηκα τὸν στίχο ἀπὸ τὰ κάλαντα τοῦ Λαζάρου: «εἶδα βάσανα καὶ πόνους».

170. Ἡ χλαμύδα ποὺ φοροῦν ἀναστημένοι νεκροί, ἐπομένως καὶ ὁ Λάζαρος, εἶναι ὅμοια μὲ τῶν νεοφώτιστων. Βλ. V. KERETZIS, «À propos du rouleau liturgique 2759 de la Bibliothèque Nationale d'Athènes», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, II, *Art et Archéologie, Communications A'* (Ἀθῆναι 1981) 260 εἰκ. 7 καὶ 262 εἰκ. 8 καὶ 266 σημ. 43.

171. Ὅπως στὴ Βλαχέρνα S. ΤΟΜΕΚΟΝΙΪ, «Le décor peint de l'église de Blacherna à Mezapos (le Magne)», *Σμπόρνικ ζὰ Λικόβνε ουμετνόστι* 19, 1983, 10 (ἀνάτυπο).

ιδίως στὸν γενειοφόρο. Καὶ τῶν δύο ὑπηρετῶν τὰ χέρια θυμίζουν ἀντίστοιχα μέλη μορφῶν τοῦ θεάτρου τῶν σκιῶν. Τὰ παντελόνια τῶν ἀνθρώπων εἶναι στενά, διακοσμημένα —τοῦ ἀριστεροῦ μὲ κουφίζοντα γράμματα¹⁷²— καὶ οἱ σχιστοὶ στοὺς μηροὺς κοντοὶ χιτῶνες τοὺς μοιάζουν μὲ ἐνδύματα τῶν μάγων στὸν ναὸ τοῦ Qeledjlar¹⁷³. Φοροῦν λευκὲς κάλτσες καὶ γόβες ποὺ φαίνεται πὼς συγκρατοῦνται μὲ κορδόνια, διασταυρούμενα ψηλὰ στὶς κνήμες.

Στὸ μέσο τῆς μᾶλλον ἐπίπεδης στέγης τοῦ χτιστοῦ, σὲ μορφή οἰκίσκου, μνημείου ὑψώνεται τρουλίσκος. Στὴν ἐπάνω ἀπόληξη τῆς προσόψεως διακοσμητικὴ μὲ γωνίες ταινία ἀπὸ πλατιά καστανὴ γραμμὴ ἀνάμεσα σὲ δύο λευκὲς. Χαμηλότερα ἄλλη ταινία ἀπὸ συνεχόμενους λευκοὺς ρόμβους, ποὺ ἐγκλείουν μικροὺς σταυροὺς. Ἀνὰ δύο βυσσινὶ ὀριζόντιες γραμμὲς χωρίζουν τὶς ἐπιφάνειες ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς θύρας σὲ διάχωρα, στολισμένα μὲ διαφορετικὰ τὸ καθένα λευκὰ σχέδια, ὅπως δίδυμες ταινίες, κατακόρυφες, πλαισιωμένες ἐπάνω καὶ κάτω ἀπὸ ἐλικόφυλλα, ἐξάκτινους ἀστέρες, εἶδος ἀντίστροφων ζητοειδῶν, σβάστικα (πίν. 13β). Στὸ κυανὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας πλαισιώνουν τὸν Λάζαρο ἐπιγραφές. Ἡ ἀριστερὴ ἀποδίδει παραλλαγμένη λίγο κατὰ τὸ τοπικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τὴν προσταγὴ τοῦ Κυρίου: ΛΑΖΑΡΕ ΔΕΒΡΟΥ ΕΞΟΥ. Ἡ ἄλλη εἶναι Ο Α(ΓΙΟΣ) ΛΑΖΑΡΟΣ.

Στὴν Ἑγερση τοῦ Λαζάρου τῆς Γαρδενίτσας δὲν εἰκονίζονται οὔτε οἱ ἀδελφές του, οὔτε Ἑβραῖοι. Καὶ ὅπως παρατηρεῖ ὁ Millet, ἡ βυζαντινὴ εἰκονογραφία παριστάνει σχεδὸν πάντοτε τὶς ἀδελφές τοῦ Λαζάρου¹⁷⁴. Παραδείγματα παραλείψεώς τους ἀναφέρει μόνο δύο: τοῦ χειρογράφου Harley 1810 καὶ τοῦ Suppl. gr. 27¹⁷⁵. Χωρὶς τὴν παρουσία Ἑβραίων συντελεῖται ἡ Ἑγερση σὲ ἀρκετοὺς ναοὺς τῆς Καππαδοκίας¹⁷⁶. Ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς Μάνης, ὅσο θυμᾶμαι, οἱ Ἑβραῖοι παραλείπονται στὴν Ἑγερση τοῦ Λαζάρου τῆς Βλαχέρνας στὸ Μέζαπο¹⁷⁷. Ἡ παράλειψη στὴ Γαρδενίτσα μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ ἀπὸ τὴ συγκόλ-

172. Ὁμοία μὲ κεφαλαῖο σύγχρονό μας ἔψιλον δεξιόστροφο καὶ ἀριστερόστροφο θυμίζουν «γράμματα» ὅμοια ποὺ διακοσμοῦν τὸ πλαίσιο τῆς ἀσπίδας τοῦ Ἀγίου Δημητρίου σὲ ψηφιδωτὸ τῆς Cappella Palatina τοῦ Παλέρμου, C. MILES, «Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area», *DOP* 18, 1964, 27 ἀνατύπου καὶ εἰκ. 56. Βιβλιογραφία γιὰ τὰ κουφικὰ βλ. στὴ μελέτη τοῦ Ν. ΝΙΚΟΝΑΝΟΥ, «Κεραμοπλαστικὲς κουφικὲς διακοσμήσεις στὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν», *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη* (Θεσσαλονίκη 1983) 330-331.

173. JERPHANION, *Les églises rupestres*, δ.π. Album I, πίν. 471. Παρόμοιο σχιστὸ στοὺς μηροὺς ἐνδυμα φοροῦν οἱ βοσκοὶ τῆς Γεννήσεως στὸν ἴδιο ναὸ (πίν. 462), ὁ νέος βοσκὸς τῆς Γεννήσεως στὰ Λαγουδερά τῆς Κύπρου (Α. ΡΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus*, δ.π. πίν. XXVI), παλιότερα (περίπου στὸ 900) οἱ Μάγοι στὸ παρεκκλήσι 29 τοῦ Göreme Kiliçlar Kilise (RESTLE, δ.π. II, εἰκ. 269), τὸν 11ο αἰ. στὸ man. grec 580 ὁ ἅγιος Ἰάκωβος ὁ Πέρσης (OMONT, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1929, πίν. C11) κλπ.

174. MILLET, *Recherches*, δ.π. 237.

175. Ὁ ἴδιος, δ.π. σημ. 5. Βλ. δ.π. καὶ εἰκ. 233.

176. Ναὸς τοῦ el Nazar, τοῦ Qeledjlar, JERPHANION, *Les églises rupestres*, δ.π. Album I, πίν. 413, 482, Νέα Ἐκκλησία τῆς Toqale, Qaranleq, Elmale, Tchaouch In (le grand Pigeonnier). Ὁ ἴδιος, δ.π. Album II, πίν. 791, 1032, 1193, 1412.

177. Βλ. Ν. ΓΚΙΟΛΕ, *ΠΑΕ* 1981, 262 καὶ S. Tomekonić. Τὶς τοιχογραφίες τῆς Βλαχέρνας χρονολογεῖ ὁ Γκιολές (σελ. 263) ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 13ου αἰ.

ληση τῆς σκηνῆς μετὰ τὴ Βαϊοφόρο καὶ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ πλάι στοὺς Ἑβραίους τῆς δεύτερης παραστάσεως, οἱ ὅποιοι βγῆκαν ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα γιὰ νὰ τὸν προῦπαντήσουν. Πάντως τὰ λίγα πρόσωπα τῆς συνθέσεως φέρνουν στὸν νοῦ πολὺ παλιᾶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος¹⁷⁸.

Τὸ τράβηγμα τῶν χειρῶν εἶναι λεπτομέρεια ποὺ δὲν ξεχνοῦν οἱ βυζαντινοί, παραλείπουν ὅμως οἱ ζωγράφοι τῆς Καππαδοκίας¹⁷⁹. Οἱ δύο, σὲ μικρὴ κλίμακα, ὑπνέτες, οἱ ὅποιοι σύρουν τὶς ταινίες, ζωγραφίζονται σὲ θέση ποὺ σὲ ἄλλες παραστάσεις, ὅπως ἡ μικρογραφία τοῦ ψαλτηρίου τῆς Μελισάνδης καὶ ἡ τοιχογραφία τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, εἰκονίζονται αὐτοὶ ποὺ ἀποθέτουν τὴν πλάκα, ἡ ὁποία ἔφραζε τὴν εἴσοδο τοῦ τάφου¹⁸⁰. Ἡ διασταύρωση τῶν πλακῶν, δύο ἐδῶ ὅπως καὶ στὴν Ἑγερση τοῦ Λαζάρου στὸν Ἀι-Στράτηγο Μπουλαριῶν¹⁸¹, θυμίζει τὰ διασταυρούμενα πεσμένα θυρόφυλλα τῆς πύλης σὲ σκηνὲς Καθόδου στὸν Ἀδῆ¹⁸². Προφανῶς τέτοιου εἴδους παραστάσεις ἐπέδρασαν στὴν ἀπεικόνισή τους. Στὸν Ἀι-Στράτηγο Μπουλαριῶν οἱ ὑπνέτες ποὺ σύρουν τὶς ταινίες πλαισιώνουν τὸν Λάζαρο, εἰκονιζόμενοι στὸ ἴδιο περίπου ἐπίπεδο μετὰ αὐτόν¹⁸³. Καὶ ἐκεῖ ἔχουν σχεδιαστεῖ σὲ κλίμακα μικρότερη ἀπὸ τὸν ἀναστημένο νεκρό, ἀλλὰ δὲν εἶναι γελοιογραφίες¹⁸⁴. Ἄν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς μορφὲς τοῦ σπογγοφόρου καὶ τοῦ λογχίζοντος τὸν Χριστὸ στὴ Σταύρωση τῆς Μαυριώτισσας Καστοριάς¹⁸⁵ —γιὰ τὶς τοιχογραφίες τῆς τελευταίας προτάθηκε ἐμμονὴ στὴ χρονολόγησή ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ.¹⁸⁶—, τῶν Ἑβραίων στὸ Μεσοπεντήκοστο τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ ὁμώνυμο χωριό, κοντὰ στὴ Μονεμβασία (β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ.)¹⁸⁷, τοῦ χαλκοπράσινου Ἀδῆ μετὰ τὴν ἀνορθωμένη κεφαλὴ στὴν τοιχογραφία τῆς Καθόδου στὸν Ἀδῆ τῆς Χρυσაφίτισσας (1290)¹⁸⁸ καὶ τοῦ Ἑβραίου

178. Στὶς κατακόμβες π.χ. παριστάνεται συνήθως μόνον ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Λάζαρος, P. DU BOURGUET, *La peinture paléochrétienne* (Paris 1965) εἰκ. 45, 77, 84, στὸν Ἅγιο Ἀπολλινάριο τὸν Νέο τῆς Ραβέννας ὁ Λάζαρος, ὁ Χριστὸς καὶ ἓνας Μαθητής.

179. MILLET, *δ.π.* 236: «Les byzantins n' oublient jamais de faire dénouer les bandelettes». Βλ. σελ. 237 γιὰ τὴν παράλειψη τῆς λεπτομέρειας στὴν Καππαδοκία.

180. Ὁ ἴδιος, *δ.π.* εἰκ. 211 καὶ 228.

181. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Τοιχογραφίαι τῆς Μάνης*, *δ.π.* πίν. 33α.

182. Βλ. πρόχειρα τὴν Ἀνάσταση τῆς μονῆς Δαφνίου, Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *Μονὴ Δαφνίου*, ἔκδ. Ἀπόλλων (1977) πίν. (33). Οἱ λίθοι ποὺ ἔφραζαν τὸ μνημεῖο διασταυρώνονται στὴ Βλαχέρνα τῆς Μάνης, S. ΤΟΜΕΚΟΝΙΪ, *δ.π.*

183. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *δ.π.*

184. Γελοιογραφικὰ ἀποδίδεται μορφή μετὰ ψηλὸ ὀξύληκτο σκούφο στὸν Ἅγιο Μάμα τοῦ Καραβᾶ, ἡ ὁποία εἰκονίζει Μάγο τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ.

185. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Καστοριά, Παναγία ἡ Μαυριώτισσα* (Ἀθήναι 1967) πίν. 64.

186. L. HADERMANN-MISGUICH, «Arguments iconographiques pour le maintien de la datation des peintures de la Mavriotissa au début du XIIIe siècle», *The 17th International Byzantine Congress, 1986, Abstracts of Short Papers*, Washington, 136-137.

187. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας», *ΔΧΑΕ* Θ', 1977-1979, πίν. 20. Δὲς καὶ πίν. 18α.

188. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Παναγία ἡ Χρυσάφίτισσα (1290)», *Πρακτικὰ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν* (Ἀθήναι 1983) πίν. ΠΗ' καὶ σελ. 372-373.

σὲ προτομή μὲ τὰ πολὺ μακριὰ μουστάκια, στὴ Μεσοπεντηκοστὴ τοῦ ἴδιου ναοῦ¹⁸⁹, φαίνεται πὼς τὸν 13ο αἰ. δὲν ἀπέφευγαν νὰ προσδίδουν γελοιογραφικὰ χαρακτηριστικὰ σὲ μισητὲς ἢ ἀνυπόληπτες μορφές. Ἀπὸ χρόνια ἀρκετὰ παλιότερα (9ο αἰ.) εἶναι γνωστὴ ἡ πολεμικὴ μὲ τὴ γελοιοποίηση προσώπων, ὅπως π.χ. τῶν Εἰκονομάχων στὸ Ψαλτῆρι Χλουντώφ¹⁹⁰. Τὴ γελοιοποίηση ἐπιτείνουν ἐδῶ, νομίζω, τὰ διακοσμημένα φορέματα. Ἡ διακόσμηση ὑφασμάτων μὲ ψευδοκουφικά, ὅπως στὰ παντελόνια τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σύροντες τὶς κειρίες, ἀπαντᾷ καὶ ἄλλοι¹⁹¹.

Ἀξιοπρόσεκτη τέλος ἡ προσαρμογὴ τῆς προσταγῆς τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν Λάζαρο στὴν ὁμιλούμενη γλῶσσα τῆς περιοχῆς. Ἀκόμη καὶ σήμερα ἀκούγεται στὴ Μάνη ὁ τύπος ἐξου (=ἐξω)¹⁹². Εἶναι λοιπὸν φανερὸ πὼς ἐκεῖνος ποὺ ἔγραψε τὴν ἐπιγραφὴ ἦταν ντόπιος.

δ. Ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος

Ἡ μισοσβησμένη παράσταση ἔχει ζωγραφιστεῖ μεταξὺ τῆς δυτικῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Στὸ ἄκρο ἀριστερὰ κάθετα ὁ Χριστὸς ἐκτείνοντας τὸ δεξι χερὶ σὲ εὐλογία. Ὁ φωτοστέφανός του ἔχει λευκὸ σταυρὸ καὶ τὸ γενάκι εἶναι κοντό, δικόρουφο, τὸ πηγούνι χωρὶς τρίχες πὶδὲ κάτω ἀπὸ τὰ χεῖλη. Ὁ Κύριος φορεῖ χιτῶνα καστανό. Πλάι φαίνεται ἀπὸ τοὺς ὤμους καὶ πάνω, νέος, ἀγένειος, ὁ Ἰωάννης μὲ φωτοστέφανο, ὅπως ἔχουν καὶ οἱ ἄλλοι Ἀπόστολοι¹⁹³ (πίν. 14β).

Τὸ λευκὸ τραπεζομάντηλο ἔχει διάφορα μελανὰ καὶ κεραμιδιῶδη κοσμήματα, σταυρούς, ρόδακες, ρόμβους, γωνίες. Πάνω στὸ τραπέζι ποτήρια μὲ κωδωνόσχημο πόδι ποὺ κοσμεῖ-

189. Ὁ.π. πίν. 7Ε' εἰκ. 41. Βλ. ἀκόμη καὶ τὰ γένια τῶν Ἑβραίων στὸ Μεσοπεντήκοστο τοῦ Ἀγίου Σώζοντος στὸ Γεράκι, Αἰ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ, «Γεράκι-Ἅγιος Σώζων», ΑΑΑ Χ, 1977, 84 εἰκ. 1.

190. Ἐτσι π.χ. ὁ πατριάρχης Ἰωάννης ὁ Γραμματικὸς παριστάνεται μὲ ἀνορθωμένα μαλλιά, ὅπως οἱ διάβολοι, βλ. τὴ μικρογραφία στὸν CH. DELVOYE, *Βυζαντινὴ τέχνη Α'*, μετάφρ. Μ. Παπαδάκη (Ἀθήναι 1975) πίν. 86.

191. Κατὰ παρόμοιο τρόπο διακοσμοῦνται στὸ Qarabach Kilissé τὰ φακιόλια τῆς Μαίας καὶ τῆς Σαλώμης (JERPHANION, *Les églises rupestres*, δ.π. Album III, πίν. 203), στὴν Ἐγκλείστρα τοῦ Νεοφύτου τῆς Κύπρου κάλτσες (MANGO - HAWKINS, «The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings», δ.π. (σημ. 116) εἰκ. 30), στὴν Ἐπισκοπὴ Μάνης πετραχήλι Ἱεράρχη (ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Τοιχογραφίαι τῆς Μάνης*, δ.π. πίν. 71), στὸν Πρόδρομο Μεγάλης Καστάνιας ἡ στρωμνὴ τῆς Ἑλισάβετ καὶ τὸ ἐνδυμα τοῦ Κοσμᾶ (ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Καστάνια*, δ.π. πίν. XIX, XXI).

192. Τὴ σημασία αὐτῆς τῆς γραπτῆς μαρτυρίας ἀπὸ τὸ τέλος τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ φθόγγου ω σὲ ου στὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Μάνης μπορεῖ κανεὶς ν' ἀντιληφθεῖ καλύτερα, ἂν θυμηθεῖ ὅσα παρατηρεῖ ὁ Α. ΚΟΥΤΣΙΛΙΕΡΗΣ, *Μανιάτικα μελετήματα* (Ἀθήναι 1978) 50: «Ἡ πηγὴ, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ καταφύγωμεν πρὸς διερεῦνησιν τοῦ θέματος, εἶναι ἡ προφορικὴ καὶ μόνον παράδοσις, διὰ τὴν τελείαν ἑλλειψιν γραπτῶν μνημείων». Ἡ τοιχογραφία τοῦ «Ἀγίου Πέτρου» παρέχει καὶ γραπτὸ μνημεῖο.

193. Ἡ λεπτομέρεια εἶναι, νομίζω, ἄσχετη πρὸς τὸν τόπο καὶ τὸν χρόνο. Στὴ Μάνη πάντως φωτοστέφανο ἔχουν οἱ Μαθητὲς τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου τοῦ Τσόπακα (Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ὁ Ἅγιος Θεόδωρος στὸν Τσόπακα τῆς Μάνης», *Φίλιον δῶρημα εἰς τὸν Τάσον Ἀθ. Γριτσόπουλον, Πελοποννησιακὰ ΙΣ'*, 1985-1986, πίν. ΚΕ' εἰκ. 7).

ται, ὅπως καὶ ἡ κοιλιά, ἀπὸ ταινία μὲ ἐλικοειδῆ βλαστό. Τὸ κόσμημα ἔχει καὶ ἡ ὁμοίου σχήματος σουπιέρα πὺν περιέχει μεγάλο ψάρι¹⁹⁴. Στὰ χεῖλη τοῦ τραπεζιοῦ, κοντὰ στοὺς συνδαιτημόνες, κίτρινα ὀρθογώνια¹⁹⁵ φανερώουν φέτες ψωμοῦ ἢ χειρόμακτρα.

Ἡ μορφή τοῦ Ἰησοῦ¹⁹⁶ θυμίζει λίγο τὸν Σωτήρα τοῦ Νιπτήρος στὸν Ἅγιο Πέτρο Καλυβίων Κουβαρᾶ¹⁹⁷. Στὴ Γαρδενίτσα τὸ πρόσωπο εἶναι γραμμικότερο. Ὁ τύπος του δὲν εἶναι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸν τύπο ἁγίου (τοῦ Δαμιανοῦ;) τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Ποῦρκο Κυθήρων¹⁹⁸. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ λεχθεῖ καὶ γιὰ τὸν Ἅγιο Δαμιανὸ τῆς Γαρδενίτσας, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνεῖ λόγος πιὸ κάτω.

ε. Ἡ Προδοσία

Κάτω ἀπὸ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο ἄλλη φθαρμένη παράσταση (πίν. 15α). Στὸ μέσο τῆς ἐπάνω διαχωριστικῆς ταινίας ὑπόλειμμα ἔνσταυρου φωτοστεφάνου μὲ τὰ συντομογραφήματα ΙϚ ΧϚ. Ἀριστερὰ πυκνὸς ὄμιλος ἀνθρώπων. Πολλοὶ εἶναι νέοι καὶ εἰκονίζονται κατὰ δεξιὸ κρόταφο, μὲ τὸ μάτι κατενώπιον. Κοντὰ στὴ γωνία διακρίνεται πολεμικὸ ὄπλο πὺν μοιάζει μὲ τσεκούρι¹⁹⁹ καὶ ψηλότερα πάνω στὴν ταινία τοῦ πλαισίου ἡ ἐπιγραφή: ΤΟCΙΝΕΔΡΙΟΝ ΤΟΝ ΙΟΥΔΕΟ[N]²⁰⁰. Κάτω ἀπὸ τὸν ὄμιλο σὲ στάση 3/4 πρὸς τὰ δεξιὰ ἡ

194. Ψάρι εἰκονίζεται στὸ τραπέζι τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου καὶ τοῦ Ἀι-Στράτηγου (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ.) τῶν Μπουλαριῶν (ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Τοιχογραφίαι τῆς Μάνης*, δ.π. πίν. 34α), τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μονεμβασίας (τοῦ ἴδιου, «Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας», δ.π. (σημ. 187), β' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ., πίν. 11β), τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὸ Γεράκι, τελευταίου τετάρτου τοῦ 13ου αἰ., (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι*, δ.π. εἰκ. 241).

195. Καὶ στὸν Μυστικὸ Δεῖπνο τῆς Κρύπτης τοῦ Ὁσίου Λουκά, μπροστὰ στοὺς Ἀποστόλους ζωγραφίζονται ὀρθογώνια (ΣΤΙΚΑΣ, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος*, δ.π. πίν. 86). Στὴν Ὁμορφὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Αἰγίνας (1284) οἱ φέτες ψωμοῦ ἢ τὰ χειρόμακτρα ἔχουν τριγωνικὰ σχήματα (ἔχω ὑπόψη ἀντίγραφο τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησίᾳς ἀναρτημένο στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν).

196. Ἄν παραβληθεῖ πρὸς τὸν Χριστὸ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου (9ου-10ου αἰ.) τοῦ Ὁτράντο τῆς Ἀπουλίας (G. CAVALLIO - V. VON FALKENHAUSEN - R. FARIOLI CAMPAGNATI - M. GIGANTE - V. PACE - F. PANVINI ROSATI, *I Bizantini in Italia*, Milano 1982, εἰκ. 181 καὶ σελ. 250), ἔργο ποιότητας, στὴ Γαρδενίτσα εἶναι ἀρκετὰ πιὸ ταλαιπωρημένη. Τὸ πρόσωπο εἶναι περισσότερο ἐπίπεδο, πιὸ ἀδύνατο, ἢ ἀριστερὴ παρειὰ βαθουλωμένη, ἢ μύτη χοντρή, διαφορετικὰ ἀποδοσμένη, τὰ φρύδια χοντρά, τὸ ἄνω χεῖλος γυμνὸ τριχῶν κοντὰ στὸ στόμα. Στὸν «Ἅγιο Πέτρο» γενικὰ τὰ πρόσωπα εἶναι ἐπίπεδα, οἱ λαιμοὶ ψηλοὶ, ἡ πτυχολογία διαφορετικὴ.

197. COUMBARAKI-PANSÉLINOU, *Kouvaras*, δ.π. εἰκ. 37. Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Πέτρου χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1232, ἡ ἴδια «Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα στὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὰ Καλύβια Κουβαρᾶ Ἀττικῆς καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή», *Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθήνα 1983, 69.

198. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, «Μεσαιωνικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Κυθήρων», δ.π. (σημ. 84) πίν. 173β. Οἱ τοιχογραφίαι ἀνάγονται μᾶλλον στὸν 13ο αἰ.

199. Τσεκούρια εἰκονίζονται ἤδη στὴν Προδοσίᾳ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Qeledjlar, JERPHANION, *Les églises rupestres*, δ.π. Album I, πίν. 49₁, τοῦ Elmale, τοῦ Tchareqle Kilissé, δ.π. Album II, πίν. 120₄, 129₄, καὶ τοῦ Balleg Kilissé, δ.π. Album III, πίν. 177₃.

200. Ἡ ἐπιγραφή τὸ *Συνέδριον τῶν Ἰουδαίων* πρέπει ν' ἀποδοθεῖ σὲ σύγχυση τοῦ ἀγιογράφου.

κεφαλή πρεσβύτε, πιθανότατα τοῦ Πέτρου, ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Μάλχου. Ὁ Πέτρος σκύβει καθὼς ἔκοβε τὸ αὐτὶ τοῦ ὑπηρέτη καὶ ὁ Μάλχος ἴσως εἰκονίζοταν γονατισμένος, σχεδὸν πρηνής, μὲ χέρια προτεταμένα πού ἔχουν ζωγραφιστεῖ στὸ δυτικὸ μέτωπο τῆς παράπλευρης ἐνισχυτικῆς ζώνης, ξεπερνώντας τὸ πλαίσιο τῆς σκηνῆς²⁰¹. Στὸ ἄκρο δεξιὸ τῆς συνθέσεως μορφές προφανῶς στρατιωτῶν, ἀφοῦ φοροῦν κράνη.

Τὰ σωζόμενα λείψανα τῆς παραστάσεως προφανῶς ἀνήκουν στὴν Προδοσία. Ἀλλωστε δεξιὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ διατηροῦνται οἱ δύο τελευταῖες συλλαβές τῆς λέξεως..... CIA.

Ἄς ὑπομνησθεῖ πὼς στὴν ἀρχαία ἐκκλησία τῆς Toqale ἡ σκηνὴ τιτλοφορεῖται ἡ *Παράδοσις* καὶ δεξιὰ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή *Ηουδέυ*²⁰². Ἡ ἐπιγραφή *Οιουδε(οι)* ἀναγράφεται καὶ στὸ Qeledjar²⁰³. Ἡ φράση *Τὸ Συνέδριον τῶν Ἰουδαίων* ἔχει προφανῶς παραληφθεῖ ἀπὸ τὴν ὑμνολογία τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας²⁰⁴. Ὁ ζωγράφος ἔχει ὑπόψη τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη²⁰⁵. Εἰκονίζει δεξιὰ τὴν *σπεῖραν* καὶ ἀριστερὰ *ἐκ τῶν ἀρχιερέων καὶ (ἐκ) τῶν Φαρισαίων ὑπηρέτας*.

στ. Ὁ «Δαυὶδ» (ὑπόλειμμα τῆς *Βαπτίσεως*·)

Ἀριστερὰ τῆς Προδοσίας καὶ χαμηλότερα, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης, σώζεται κεφαλὴ πρεσβύτε (πίν. 15β) μὲ μακρὺ πρόσωπο, κοντὸ γένι καὶ στέμμα, στραμμένη κατὰ 3/4 πρὸς τ' ἀριστερά. Νομίζω πολὺ πιθανὸ πὼς εἰκονίζει τὸν Δαυίδ. Δὲν ξέρομε ἂν ἔκανε χειρονομία ἢ ἂν κρατοῦσε εἰλητὸ καὶ τί γραφόταν σ' αὐτό. Τὸ κάπως ἄγριο βλέμμα τοῦ δὲν στρέφεται πρὸς τὰ εἰκονιζόμενα στὸν νότιο τοῖχο. Δὲν ξέρομε ἀκόμη τί ζωγραφίζοταν κάτω ἀπὸ τὴν Προδοσία, γιὰ τὸ κονίαμα ἔχει πέσει. Μεταξὺ τῶν σωζόμενων τοιχογραφιῶν τῆς ἐκκλησίας δὲν διακρίνεται ἡ Βάπτισις, σκηνὴ πού ζωγραφίζεται συχνὰ στὸν νάρθηκα²⁰⁶ ἢ καὶ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ. Παραδείγματα ἀπὸ τὴ Λακωνία ἔχω ὑπόψη τὴ Βάπτισις στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ πλάγιου νάρθηκα στὸ Παλιομονάστηρο τοῦ Βρονταμᾶ (1201) καὶ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναῖσκου τῆς Ἀγίας Ἄννας Μυστρᾶ (α' μισὸ τοῦ 14ου αἰ.)²⁰⁷. Πλάι στὴ Βάπτισις τοῦ Βρονταμᾶ εἰκονίζεται ὁ

201. Γιὰ τὴν ὑπέρβαση σὲ βυζαντινὲς τοιχογραφίες βλ. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Καστάνια*, ὁ.π. 241-247.

202. JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album I, πίν. 652.

203. Ὁ.π. πίν. 491.

204. Ἔτσι τὸ βράδυ τῆς Μ. Τετάρτης (ὁρθρος τῆς Μ. Πέμπτης) τὸ πρῶτο στιχηρὸ ἰδιόμελο τῶν Αἰνῶν ἀρχίζει μὲ τὴ φράση: *Συντρέχει λοιπὸν τὸ συνέδριον τῶν Ἰουδαίων, Τριψῆδιον* (ἐκδ. Ἀποστολ. Διακονίας, ἐν Ἀθήναις 1960, 384). Τὸ ἴδιο ἰδιόμελο ἐπαναλαμβάνεται στὸν ἑσπερινὸ πού προηγεῖται τῆς λειτουργίας τῆς Μ. Πέμπτης.

205. Ἰωάν. 18, 3.

206. Ὁ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Αἱ ἀπολεσθεῖσαι τοιχογραφίαι τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν Θεσσαλονίκης», *Πελοποννησιακὰ* 4, 1955-1960, 2-3, παραθέτει παραδείγματα ἀπεικονίσεως τῆς Βαπτίσεως στὸν Α τοῖχο τοῦ νάρθηκα. Τὴν τοποθέτησίν της στὸν νάρθηκα ὁ Ξυγγόπουλος ἐρμηνεύει ἀπὸ τὴν τέλεση τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγιασμοῦ σ' αὐτὸ τὸν χώρο τῆς ἐκκλησίας.

207. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἀνασκαφὴ παρεκκλησιῶν τοῦ Μυστρᾶ», *ΠΑΕ* 1952, 501.

προφήτης Ἡσαΐας, ἂν κρίνομε ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ εἰληταρίου του. Τὰ γνωστὰ παραδείγματα ἀπεικονίσεως σὲ σκηνὲς Βαπτίσεως τῶν προφητῶν Ἡσαΐα καὶ Δαυὶδ δὲν μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὸν 13ο αἰ.²⁰⁸ Στὴ Μέσα Μάνη οἱ προφῆτες ἀπαντοῦν στὴ Βάπτισις δύο τοιχογραφικῶν συνόλων τοῦ 13ου αἰ., στοὺς ναοὺς Ἀγίου Σεργίου καὶ Βάκχου Κίττας καὶ Ἀγίου Θεοδώρου Τσόπακα.

ζ. Ὑπολείμματα Σταυρώσεως (;)

Στὸ τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τοίχου, θέση συνήθως προορισμένη γιὰ τὴ σκηνὴ τῆς Σταυρώσεως, τὰ ἀπομένοντα λείψανα δὲν γεννοῦν τὴ βεβαιότητα πὼς πρόκειται γι' αὐτὴ τὴ σύνθεσις. Ψηλά, πλάι στὸν νότιο τοῖχο, σώζονται τρεῖς κεφαλὲς γυναικῶν. Οἱ δύο ἀριστερὰ κλίνουν ἢ μία πρὸς τὴν ἄλλη τὸ κεφάλι. Ἡ πρώτη μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι φορεῖ μαφόρι. Ἡ δευτέρη ὅμως, ἢ ὁποία κλίνει πρὸς τὴν ἄλλη τὸ κεφάλι, φορεῖ κάτι ποὺ τώρα φαίνεται σὰν κόκκινη σκούφια. Ἡ τρίτη, μὲ λευκὸ (;) μαφόρι, δὲν εἰκονίζεται μετωπικῇ. Στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Στὸ δεξιὸ ἄκρο, δίπλα στὸν βόρειο τοῖχο, φαίνονται μορφὲς μὲ ἐνδύματα κατερχόμενα ὡς τὸ μέσο τῆς κνήμης, μὲ μαῦρες κάλτσες (;) καὶ ὑποδήματα. Τὰ πόδια τοὺς κατευθύνονται πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ παράστασις, μὲ τὶς φθορὲς ποὺ ἔχει, γίνεται προβληματικὴ.

Ἄν ὑποθέσουμε πὼς πρόκειται γιὰ Σταύρωση, ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ διάταξις τῶν γυναικῶν θυμίζει τὴ Σταύρωση τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Νέας Μονῆς Χίου²⁰⁹, τῆς μικρογραφίας τοῦ Paris gr. 1156²¹⁰ καὶ τῆς τοιχογραφίας (1201) τοῦ Παλιομονάστηρου Βρονταμᾶ Λακεδαιμόνου²¹¹. Καὶ στὰ τρία παραδείγματα ἡ δεξιὰ γυναικεία μορφή (ἢ Παναγία) στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν Ἐσταυρωμένο.

Μοναχικοὶ ἅγιοι

α. Στηθάρια τοῦ βόρειου τοίχου

Στηθάρια ἁγίων ἀνδρῶν μέσα σὲ κύκλους, ποὺ τὸ βάθος τοὺς εἶναι κίτρινο, ἐναλλασσόμενο μὲ καστανοβυσσινί. Τοὺς κύκλους περιβάλλει διάλιθη ταινία. Ὁ δίσκος τοῦ ἐγκολπίου ἀντικαθιστᾷ τὸ φωτοστέφανο, ὅπως συμβαίνει —ὅσο θυμᾶμαι— σὲ ἐγκόλπια τοιχογραφιῶν καὶ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Ἀνω Πούλας Μάνης²¹² καὶ ἀπὸ τὶς φορητὲς

208. ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος*, δ.π. (σημ. 1) 20.

209. GRABAR - SKIRA, *La peinture byzantine*, δ.π. εἰκ. σελ. 110.

210. MILLET, *Recherches*, δ.π. εἰκ. 426.

211. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Λείψανα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ναῖσκου παρὰ τὸ Σελεγοῦδι Λακεδαιμόνος (1439/40)», *Λακωνικαὶ Σπουδαί Β'*, 1975, εἰκ. 11. Σὲ τοιχογραφίες τῆς Καππαδοκίας ὅμοια εἶναι ἡ διάταξις τῶν τριῶν Γυναικῶν στὴ Σταύρωση τοῦ Elmale καὶ τοῦ Tchareqle Kilissé, JERPHANION, *Les églises rupestres*, δ.π. Album II, πίν. 116₂ καὶ 127₂.

212. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἐρευναι εἰς τὴν Μάνην», *ΠΑΕ* 1974, πίν. 101α. Καὶ ἐδῶ ἡ ταινία ποὺ περιβάλλει τὸν δίσκο ἔχει δύο σειρὲς μαργαριταριῶν. Ὁ εἰκονιζόμενος ἐκεῖ ἅγιος ἔχει ὕψος ἡρωικό.

εἰκόνες στὶς προτομὲς τῶν Ἀρχαγγέλων Γαβριὴλ καὶ Μιχαὴλ τῆς εἰκόνας τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου (ἀρχῶν 13ου αἰ.)²¹³.

Ὁ πρῶτος ἀπὸ τὰ ἀνατολικά ἅγιος, νέος ἀγένειος μὲ βαθύχρωμο καστανοβυσσινὶ μανδύα, εἶναι ἐξίτηλος.

Δεύτερος εἶναι Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης (πίν. 15γ δεξιά), μὲ σφηνοειδὲς πρόσωπο, δικόρυφο γένι, πλούσια κατσαρά, φουντωτὰ μαλλιά²¹⁴, ποὺ κατεβαίνουν λίγο κάτω ἀπὸ τὰ αὐτιά. Τὸ τρίχωμα σὲ καφέμαυρο βάθος ἔχει θαμπὰ φῶτα, μενεξελὶ πρὸς τὸ χρῶμα τῆς τρυγιάς. Ὁ κερασὶ μανδύας τοῦ ἁγίου δένεται μὲ κόμπο καὶ ὁ κίτρινος χιτῶνας ἔχει σκιὰς πλατιές, γραμμικές, τοῦ ἴδιου χρώματος μὲ τὸν μανδύα. Κατὰ τὸν ἀνθρώπινο τύπο ὁ Στρατηλάτης, ὅπως καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης (βλ. πιδὲ κάτω Στηθάρια τοῦ νότιου τοίχου καὶ πίν. 17β) θυμίζουν ἓναν τῶν Σαράντα Μαρτύρων (τρίτο ἐξ ἀριστερῶν) τοῦ Συνεῖ (1216-1217)²¹⁵.

Πλαί ὁ ἅγιος Δαμιανὸς (πίν. 15γ) μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ κίτρινο κιβωτίδιο καὶ μὲ τὸ ἄλλο λαβίδα. ἔχει μακρὸν πρόσωπο, στενὸ κάτω, λίγα γενάκια καὶ μία τούφα μόνο στὸ πηγούνι. Ὁ χιτῶνας εἶναι κίτρινος —στὴ χειρίδα διάλιθο τμήμα ἔχει χρῶμα τεφρό— ὁ μανδύας καστανοβυσσινὶ μὲ τεφροκύανα φῶτα καὶ λευκὰ στολίδια. Ἄν οἱ ἅγιοι Δαμιανὸς καὶ Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης συγκριθοῦν μὲ στηθάριο στρατιωτικοῦ ἁγίου ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ στῶμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου τῆς Ἄνω Πούλας, ποὺ θεωρήθηκε ἔργο παλιότερο, τοῦ 12ου αἰ.²¹⁶, οἱ ἅγιοι τῆς Γαρδενίτσας ἔχουν πρόσωπο πιδὲ στεγνόν, περισσότερο σχηματικὸ καὶ ἀποστεωμένο.

Ὁ ἅγιος Κοσμᾶς (πίν. 15γ) ἔχει κάπως μικρότερο μέτωπο —περίεργο σχῆμα ὕψιλον διαγράφουν οἱ φωτισμένες ἀκμὲς τῶν ρυτίδων στὸ μέσο τοῦ μετώπου καὶ τῶν δύο Ἀναργύρων—, λιγότερο ὀγκῶδες κρανίον καὶ γενάκια ποὺ ἐπίσης μόλις φυτρώνουν. Ὁ τύπος τοῦ προσώπου τῶν δύο ἀδελφῶν ἁγίων εἶναι ὅμοιος. Ὁ Κοσμᾶς φορεῖ χιτῶνα τεφρό πρὸς τὸ λαδὶ μὲ λευκὰ κοσμήματα, ἔνσταυρους ρόμβους, καὶ μανδύα σὲ βαθύ πορφυρό.

Ἄν οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι τῆς Γαρδενίτσας συγκριθοῦν μὲ τοὺς ἴδιους ἁγίους στὸν Ἅγιο Δημήτριον τοῦ Πούρκου Κυθήρων²¹⁷, καταλήγομε στὸ ἴδιο καὶ κατὰ τὴν προηγούμενη σύγκριση συμπέρασμα: στὸν μανιάτικο ναὸ οἱ ἅγιοι εἶναι σχηματικότεροι. Στὸ Πούρκο

213. Α. ΧΥΝΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Icônes du XIIIe siècle en Grèce», *L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Soporani* (Beograd 1967) 76 καὶ εἰκ. 1.

214. Καὶ κατὰ τὴν Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς (σελ. 157) ὁ στρατηλάτης εἶναι «νέος, σγουροκέφαλος, βουρλογένης». Βιβλιογραφία γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου βλ. ΤΗ. CHATZIDAKIS-BACHARAS, «Questions sur la chronologie des peintures murales de Hosios-Loukas (les chapelles occidentales)», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, II, *Art et Archéologie, Communications A'* (Ἀθήναι 1981) 146-148. Μὲ τὸν ἴδιο τύπο ἀποδίδεται ὁ στρατηλάτης καὶ στὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (1263-1270) τῆς γειτονικῆς Καφιόνας, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Δεόμενοι ἅγιοι εἰς ἐκκλησίας τῆς Μέσης Μάνης», *δ.π.* 236, εἰκ. 3. Στὴν Καφιόνα ὁμοῦς τὸ πρόσωπο εἶναι πλατύτερο, αὐλακωμένο ἀπὸ ρυτίδες.

215. J. LAFONTAINE-DOSOGNE, «Nouvelles notes cappadociennes», *Byzantion* XXXIII, 1963, 121-181, πίν. X καὶ 19.

216. ΠΑΕ 1974, πίν. 101α καὶ σελ. 128.

217. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, «Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῶν Κυθήρων», *δ.π.* (σημ. 84) πίν. 173β.

ἐπὶ πλέον εἶναι πλατύτερες οἱ βαθύχρωμες ταινίες πού ἀγκαλιάζοντας παρειές καὶ πηγούνι δηλώνουν τὰ κοντὰ γένια. Φυσικότερα ἀποδίδονται καὶ οἱ ρυτίδες τοῦ μετώπου, δύο ἀπλές καμπύλες ἀπλωμένες πάνω ἀπὸ τὰ φρύδια καὶ συνδεόμενες στὸ μεσόφρυδο.

Ὁ τέταρτος ἄγιος εἶναι νέος, ἀγένειος, δίχως μουστάκι. Τὸ πρόσωπό του μακρύ, αὐγόσχημο, τὸ πηγούνι μεγάλο, τὰ χαρακτηριστικὰ καστανά, τὰ φρύδια χοντρά. Πιὸ μέσα ἀπὸ τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου ἀσθενική κόκκινη γραμμή. Ἄτονες, κόκκινες κηλίδες δὲν λείπουν ἀπὸ τὰ μάγουλα. Τὰ μακριά, καφὲ χρώματος, μαλλιά πέφτουν πίσω στὸν τράχηλο. Ὁ χιτώνας κίτρινος μὲ βυσσινὶ σκιές, ὁ μανδύας καστανὸς μὲ τεφρὰ φῶτα, πορπούμενος μὲ λευκή, μαργαριτοκόσμητη πόρπη.

Ὁ τελευταῖος τῆς σειρᾶς εἶναι ὁ κοσμαγάπητος στὴ Μάνη Σόζον. Τὸ τρίχωμά του ἔχει χρῶμα βαθὺ καφὲ καὶ πάνω του φῶτα σὲ τόνο πιὸ ἀνοιχτό. Τὰ μαλλιά, περιορισμένα πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά, ξεπετιῶνται πάλι σὲ δύο θυσάνους κάτω ἀπὸ τὸ κάθε αὐτί²¹⁸. Στὰ ἐγκόλπια τῶν ἁγίων τοὺς βολβούς τῶν ματιῶν ἀποδίδει μόνον ὥχρα.

Δυτικότερα τὰ ἐγκόλπια συνεχίζονται μὲ τὶς προτομὲς τριῶν ἁγίων *Γυναικῶν* μὲ κοντά, πλατιά²¹⁹, αὐγόσχημα πρόσωπα, πού θυμίζουν χωριατοπούλες. Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς κεφαλῆς φοροῦν λευκὲς καλύπτρες²²⁰. Ἡ μία ἄκρη τους φαίνεται κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ αὐτὶ καὶ περιβάλλοντας τὸν λαιμὸ γυρίζει πίσω στὴν πλάτη, ἐνῶ ἡ ἄλλη προβάλλει κι αὐτὴ πίσω ἀπὸ τὰ μαλλιά καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ αὐτὶ καὶ πέφτει πτυχούμενη ἐμπρὸς στὸ στήθος. Οἱ δίσκοι τῶν ἐγκολπίων, κίτρινοι τῶν ἀκρινῶν καὶ σκοῦρος κεραμιδι τοῦ μεσαίου, ἔχουν στὸ πλαίσιό τους διάλιθη, κίτρινη ταινία μὲ *opus vermiculatum*. Ἡ ἐναλλαγὴ τῶν χρωμάτων (ιδίως κόκκινου καὶ πράσινου) στοὺς δίσκους τῶν ἐγκολπίων προσιδιάζει φαίνεται στοὺς ναοὺς τῆς Λακωνίας²²¹. Οἱ δίσκοι ὄχι μόνον ἐφάπτονται, ἀλλὰ καὶ ἐν μέρει ἐπικαλύπτουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο (πίν. 16α).

Ἡ πρώτη ἀπὸ τὰ δεξιὰ ἁγία, ἡ *Κυριακή*, φορεῖ πάνω στὴν καλύπτρα πλατὺ, κίτρινο στέφος (ταινία). Ἡ μεσαία εἶναι ἡ *Καλλίστη*²²². Τὸ φόρεμά της καστανό, μὲ γωνιῶδες

218. Στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα τοῦ χωριοῦ Κοτράφι (*ΠΑΕ* 1978, πίν. 129β), πού χρονολογήθηκε γύρω στὸ 1300 (ἔ.π. 201), ὁ ἄγιος Σώζων ἔχει σαρκῶδες πρόσωπο καὶ τὰ μαλλιά του ἴσια κατεβαίνουν κάτω ἀπὸ τὰ αὐτιά.

219. Πλατύτερο, σὲ τύπο πιὸ λαϊκὸ ἀπὸ τὶς ἁγίες τῆς Γαρδενίτσας, ἔχει τὸ πρόσωπο, ἀποδοσμένο φαίνεται μὲ μονότονο χρῶμα, ἡ ἁγία Ἑλένη στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Ortaköy, THIERRY, *Asie Mineure*, ἔ.π. μελέτη VII, εἰκ. 41. Τὰ πλατιά, ἐπίπεδα πρόσωπα τῶν ἁγίων *Γυναικῶν* τῆς Γαρδενίτσας μὲ τὰ χοντὰ φρύδια, ἔχουν μία σκληράδα, γιὰ τὴν ὁποία εὐθύνεται καὶ ἡ σχηματοποίηση.

220. Κάπως παρόμοιο κάλυμμα φορεῖ ἁγία σὲ ναὸ τῆς Μίνας (13ου αἰ.), *ΠΑΕ* 1974, πίν. 101β καὶ σελ. 129.

221. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, *ΠΑΕ* 1983, Α', 246.

222. Ἡ ἁγία ἐορτάζεται τὴν 1 τοῦ Σεπτεμβρίου μὲ τοὺς μάρτυρες αὐταδέλφους τῆς Εὐδοῦ καὶ Ἑρμογένη:

Καλλίστον ὄντως εὗρε Καλλίστη τέλος

σὺν τοῖς καλοῖς τηθεῖσι διττοῖς συγγόνιοις.

Βλ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, Ἁγιολόγιον, 148 καὶ Η. DELEHAYE, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* (Bruxellis 1902), Σεπτεμβρίου Α' στήλ. 4. Στὸ *Synaxarium* ἐκτὸς τῶν ἄλλων μαρτύρων ἀναφέρεται πρώτη καὶ ἡ Ἀγαθόκλεια. Τὴν ἁγία Καλλίστη δὲν συνάντησα στὶς τοιχογραφίες τῆς Καππαδοκίας πού δημοσίευσαν ὁ Jerphanion, ὁ Restle καὶ οἱ Nicole καὶ Michel Thierry, οὔτε καὶ στὶς τοιχογραφίες τῆς Καστοριάς τοῦ Στ. Πελεκανίδη.

ἄνοιγμα μπροστὰ στὸ στήθος, ἄνοιγμα πλαισιούμενο ἀπὸ πλατιά, κίτρινη ταινία μὲ κόκκινους λίθους. Στὸ κεφάλι φορεῖ λευκὸ κάλυμμα, ποὺ ἡ μία τοῦ ἄκρη κάτω ἀπὸ τὰ μαλλιά περνάει στὸν δεξιὸ ὤμο, μπροστὰ στὸν λαιμό, κι ἀπὸ ἐκεῖ κατὰ τὸν ἀριστερὸ ὤμο πέφτει πίσω στὴν πλάτη. Ἡ ἄλλη ἄκρη κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ αὐτὶ κατεβαίνει στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ στήθους. Ὅμοιο κάλυμμα φορεῖ κυρία σὲ βυζαντινὴ τοιχογραφία τῆς Bojana²²³. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου ἡ ἁγία φέρνει στὸν νοῦ τὸν ἅγιο Ἀνδρόνικο τοῦ Bezir Ana Kilisesi στὸ Belisirma (γύρω στὸ 1200)²²⁴. Ἡ τρίτη ἁγία, ἐξίτηλη, εἶναι ἡ HP(H)NH.

β. Στηθάρια τοῦ νότιου τοίχου

Τὸ πρῶτο ἀνατολικά εἰκονίζει τὸν ἅγιο Νήκωνα τὸν «Μετανοῦται» (πίν. 16β)²²⁵, νέο μὲ σφηνόσχημο πρόσωπο, σκαμμένες παρειές, λοξὸ βλέμμα. Τὰ φρύδια τοῦ διαγράφουν ἐλαφρὲς περισπωμένες. Τὰ φῶτα, κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ μάτι δύο κοντές, παχιὲς γραμμίτσες, στὸ μέτωπο διαμορφώνουν ἀχνὸ ὕψιλον καὶ στὴ δεξιὰ παρειὰ οἱ ἀκμὲς τῶν ρυτίδων γωνία. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἁγίου εἶναι καστανὰ καὶ τὸ τρίχωμα βαθύχρωμο. Ἀπὸ τὸ περίγραμμα τῆς ὀγκερῆς κόμης ἐξέχουν σὰν ἀγκάθια δεκατέσσερις τριάδες βοστρυχίσκων. Ὁ ἀσκητὴς δέεται μὲ τὶς παλάμες ἀνοικτὲς μπροστὰ στὸ στήθος. Στὸν ἀνοικτόχρωμο κίτρινο χιτῶνα λευκὲς κηλίδες σχηματίζουν μικροὺς σταυροὺς. Ὁ μανδύας εἶναι καστανός, πορπούμενος μὲ λευκὲς πόρπες, μία ρομβοειδὴ ἀνάμεσα σὲ δύο ἐπιμήκεις.

Κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ ἄσαρκου προσώπου μὲ τὶς σκαμμένες παρειὲς ὁ ἅγιος Νίκων θυμίζει ἅγιο τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στὸ Ποῦρκο Κυθήρων²²⁶ (πίν. 20α). Στὰ Κύθηρα ὁ ἅγιος ἔχει στενότερο πρόσωπο. Τοὺς ἐξέχοντες βοστρυχίσκους, δεῖγμα τῆς ἀσκητικῆς ἀδιαφορίας γιὰ τὴν ἐπιμελημένη ἐμφάνιση, συναντᾷ κανεῖς λιγότερους σὲ παραστάσεις τοῦ Προδρόμου, ὅπως εἶναι ψηφιδωτὸ τοῦ Ὁσίου Λουκά²²⁷, τοιχογραφίες τοῦ Taghar τῆς Καππαδοκίας²²⁸ καὶ κυρίως τοῦ Eski Gümüş²²⁹, στὸν Ἀπόστολο Ἀνδρέα τῆς Ἀναλήψεως τοῦ

223. GRABAR, «Une couronne du début du XIIIe siècle et les coiffures d'apparat féminines», *δ.π.* (σημ. 160) 1128, εἰκ. 9. Βλ. καὶ K. MIYATEV, *The Boyana Murals* (Sofia 1961) πίν. 57.

224. LAFONTAINE-DOSOGNE, «Nouvelles notes cappadociennes», *δ.π.* (σημ. 215) πίν. XVII εἰκ. 31. Ἡ κ. Dosogne στὴ μελέτη τῆς «Une église inédite de la fin du XIIe siècle en Cappadoce: La Bezirama Kilisesi dans la vallée de Belisirma», *BZ* 61, 1968, 301, χρονολογεῖ τὸν ναῖσκο «aux environs immédiats de 1200».

225. Περιγραφή σύντομη καὶ φωτογραφία βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, «Εἰκονογραφία τοῦ Ὁσίου Νίκωνος», *Πελοποννησιακὰ Ε'*, 1962, 314 καὶ εἰκ. 4. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ὁσίου βλ. καὶ Μ. ΤΗΟΧΑΡΙΣ, «Les icônes-portraits des Saints en Grèce aux Xe-XIe siècles», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, II B (Ἀθήναι 1981) 795-805. Πληρέστερο κατάλογο τῶν βυζαντινῶν παραστάσεων τοῦ Ὁσίου βλ. στὸ βιβλίο τοῦ ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΟΥ, *Ὁ ἐκ Πόντου Ὁσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε (κεῖμενα-σχόλια)*, περιοδ. *Ἀρχεῖον Πόντου*, παράρτ. 13, Ἀθήναι 1982, 435-440. Σ' αὐτὲς ὅς προστεθοῦν οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ὁσίου στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα Κάτω Καστανιάς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς (13ου αἰ.) καὶ ἀπὸ τὴ Μέσα Μάνη στὴ Φανερωμένη, στὸν Ἅγιο Νικήτα τοῦ Καραβᾶ καὶ στὸν Σωτήρα Γαρδενίτσας (ἐξίτηλες) καὶ ἴσως στὴν Κοίμηση τοῦ Πέπο (*ΠΑΕ* 1975, Α', 195).

226. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, «Μεσαιωνικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Κυθήρων», *δ.π.* (σημ. 84) πίν. 174β. Στὸ Ποῦρκο τὸ βλέμμα τοῦ ἁγίου εἶναι πολὺ ζωηρὸ καὶ τὰ μαλλιά του ἀπλωμένα στοὺς ὤμους.

227. Βλ. πρόχειρα THIERRY, *Asie Mineure*, *δ.π.* μελέτη XII εἰκ. 16.

228. Ἡ ἴδια, *δ.π.* μελέτη VII εἰκ. 13. Ὁ ναὸς τοῦ Taghar χρονολογεῖται γύρω στὸ 1080.

229. Ὁ.π. εἰκ. 14. Ὁ ναὸς τοῦ Eski Gümüş ἀνάγεται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 11ου αἰ. (*δ.π.* 94).

Ἁγίου Νικολάου Γλέζου Μάνης²³⁰, σὲ τοιχογραφία τοῦ Προδρόμου στὸν Ἅγιο Γεώργιο (Πολόγη) τοῦ χωριοῦ Νέφς Ἀμάρι Κρήτης (γύρω στὸ 1300;)²³¹, σὲ φορητὴ εἰκόνα τοῦ 1544 ἀπὸ τὴν Κύπρο²³².

Τὸ δεῦτερο στηθάριο παριστάνει τὸν ἅγιο Θεόδωρο τὸν «Κυθωρήτη» (πίν. 17α ἀριστερὰ) δεόμενο, στὴν ἴδια στάση, νέο, ἰσχνό, μὲ ἰούλους, χοντρά φρύδια, μὲ μαλλιά ποὺ κατεβαίνουν κάτω ἀπὸ τὰ αὐτιά καὶ σχηματίζουν μὴ πάνω ἀπὸ τὸ χαμηλὸ μέτωπο. Φορεῖ χιτῶνα διακοσμημένο ὅπως ὁ χιτῶνας τοῦ ἁγίου Νίκωνα καὶ μανδύα καστανό. Τὰ κίτρινα περικάρπια αὐλακώνονται ἀπὸ πολλὲς καστανές, παράλληλες, γραμμικὲς σκιές. Ἡ ἐνδυμασία του γενικὰ εἶναι ὅμοια μὲ τὴν ἐνδυμασία τοῦ ἀσκητῆ ὁσίου Νίκωνα.

Ὁ ὁσιος Θεόδωρος «ὁ ἐν τῇ νήσῳ Κυθήρων» ἐορτάζεται στὶς 12 Μαΐου²³³. Γεννήθηκε στὴ Μεθώνη²³⁴, χειροτονήθηκε διάκονος²³⁵ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Ἀργους Θεόδωρο καὶ πέθανε στὰ Κύθηρα²³⁶, ποὺ τότε διὰ τὰς συνεχεῖς ἐπιδρομὰς τῶν ἐν τῇ Κρήτῃ Ἀγαρηνῶν ἦν ἔρημος καὶ ἀκατοίκητος²³⁷. Στὸν βίο τοῦ ὁσίου γίνεται λόγος γιὰ τὸν γέροντα βασιλέα Ρωμανοῦ²³⁸ καὶ πιὸ κάτω ἀναφέρεται πὼς μετὰ τὴν κοίμηση τοῦ Θεοδώρου ὁ βασιλεὺς ἐποίησεν ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ ἀγάπην μὲ τοὺς Ἀγαρηνοὺς²³⁹. Ὁ μητροπολίτης Κυθήρων Μελέτιος Γαλανόπουλος στηριζόμενος στὸν βίο δέχεται ὅτι ὁ ὁσιος ἔζησε τὸν καιρὸ τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Λεκαπηνοῦ (920-944) καὶ πέθανε ἐπὶ Ρωμανοῦ δευτέρου (959-963) ἢ Νικηφό-

230. Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΚΡΗ, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Γλέζου στὴ Μέσα Μάνη», δ.π. (σημ. 98) πίν. 13, 14 καὶ σελ. 321 σημ. 4.

231. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, *Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης*, δ.π. πίν. LIV2. Ἡ τοιχογραφία πρέπει ν' ἀνήκει μᾶλλον στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ.

232. *Βυζαντινὲς εἰκόνες τῆς Κύπρου*, Μουσεῖο Μπενάκη, 1 Σεπτεμβρίου-30 Νοεμβρίου 1976, εἰκ. 39.

233. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἀγιολόγιον*, δ.π. 187. Γιὰ τὸν ἅγιο Θεόδωρο βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ, «Ὁ βίος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αἰ.)», *Πρακτικά Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου Α'* (ἐν Ἀθήναις 1967) 271-287.

234. Ὁ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, δ.π., γράφει προφανῶς ἐκ παραδρομῆς ὅτι ἀπὸ τὸ Συναξάριο τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ὁσίου «γίνεται δῆλον ὅτι κατήγετο ἐκ Βυζαντίου». Στὶς διάφορες ἐκδόσεις τοῦ Συναξαρίου ποὺ εἶδα, λέγεται καθαρὰ ὅτι γεννήθηκε στὴ Μεθώνη.

235. Καὶ στὸ Δοξαστικὸ τοῦ *Κύριε ἐκέκραξα* στὸν ἑσπερινὸ τῆς Ἀκολουθίας ὁ ὁσιος ἐγκωμιάζεται ὡς διακόνων ἐγκαλλώπισμα, Ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου καὶ Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Θεοδώρου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κυθήρων ἀσκήσαντος ἥδη δεύτερον τύποις ἐκδοθεῖσα, διὰ συνδρομῆς τῶν εὐλαβῶν Κυθηρίων καὶ Θ. Μ. διορθωθείσα δὲ ὑπὸ Μ.Σ. ἐν Σμύρνῃ ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰωσήφ Μάγνητος (1841), σελ. 4. Βλ. καὶ συναξάρι στὴ σελ. 21.

236. ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΕΛΟΥΔΟΥ, *Χρονικὸν περὶ τοῦ ἐν Κυθήροις μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου νῦν πρῶτον ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου μετὰ σημειώσεων δημοσιευθὲν* (Ἐνετίσιν ἐκ τοῦ Ἑλλ. Τυπογρ. τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, 1868) σ. κζ', ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Π. ΓΑΛΑΚΑΤΟΥ, ἱερέως, *Βίος καὶ Ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου καὶ Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Θεοδώρου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κυθήρων ἀσκήσαντος ἥδη τὸ τρίτον τύποις ἐκδοθείς* (Ἀθήναις 1899) 12, 15, 22, 23, 26, 30, 31. Βλ. καὶ Μητροπολίτου Κυθήρων ΜΕΛΕΤΙΟΥ, *Ἀκολουθία καὶ παρακλητικὸς κανὼν τοῦ ὁσίου πατρὸς Θεοδώρου τοῦ ἐν Κυθήροις* (ἐκδ. τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως Κυθήρων 1961) 20 καὶ τοῦ ἰδίου λῆμμα Θεόδωρος ὁ προστάτης τῶν Κυθήρων, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 6ος, στήλ. 216-217. Βλ. ἀκόμη καὶ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ, δ.π. 264-291.

237. ΓΑΛΑΚΑΤΟΣ, δ.π. 22. Βλ. καὶ ΒΕΛΟΥΔΟΥ, δ.π. κη'.

238. Ὁ.π. 26.

239. Ὁ.π. 30.

ρου Φωκᾶ (963-969). Ἐπομένως ἔχομε ἐδῶ ὄριο *post quem*, ἀλλὰ μακρινό, ὅπως νομίζω, γιὰ τὴν ἐποχὴ τοιχογραφήσεως τοῦ «Ἁγίου Πέτρου» Γαρδενίτσας. Ὡς νέος, ἀσκητής, μὲ κοντὰ μαλλιά καὶ γένια, μὲ πρόσωπο πλατύτερο καὶ ἐνδυμασία ὁμοία, εἰκονίζεται περίπου τὸ 1200²⁴⁰ ὁ ἅγιος Θεόδωρος στὸ σπήλαιο Ἁγίας Σοφίας Κυθήρων²⁴¹.

Τρίτος ἅγιος εἶναι ὁ *Παντελεήμων* (πίν. 17α), νέος καὶ ἀγένειος, ὅπως συνήθως, στρογγυλοπρόσωπος, μὲ χαμηλὸ μέτωπο καὶ χοντρά φρύδια. Στὸ μέσο τῶν παρειῶν του κόκκινες κηλίδες, ὅπως καὶ στοὺς ἐπόμενους ἄλλους τρεῖς ἱερατικούς ἁγίους. Τὰ φουντωτὰ μαλλιά του κατεβαίνουν ὡς τὸν τράχηλο. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ κίτρινο κιβωτίδιο, τοῦ ὁποίου τὸ ἀνασηκωμένο ἡμικυλινδρικό κάλυμμα ἀφήνει νὰ φαίνονται μέσα τρία λευκὰ φιαλίδια. Ὁ ἅγιος φορεῖ τεφρὸ χιτῶνα κοσμούμενο μὲ πλέγμα ἐνσταυρων ρόμβων καὶ κόκκινο φαιλόνη, πού συμμαζεμένος στὸν δεξιὸ ὦμο δὲν καλύπτει τὸν βραχίονα. Ὡς πρὸς τὸν φυσιογνωμικὸ τύπο ὁ ἅγιος μοιάζει μὲ τὸν τέταρτο ἐξ ἀριστερῶν ἅγιο τοιχογραφίας τῶν Σαράντα Μαρτύρων τοῦ *Suvey* (ἢ *Söviş*, 1216-1217)²⁴².

Πλαί στὸν ἅγιο Παντελεήμονα ὁ δάσκαλός του στὸν Χριστιανισμὸ καὶ τὴν ἱατρικὴ γέροντας ἱερεὺς *Ἑρμόλαος* εὐλογώντας μὲ τὸ δεξιὸ κρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι εὐαγγέλιο, πού ἔχει κόκκινη ράχη καὶ κίτρινο διάλιθο στάχωμα. Χοντρή βυσσινὶ γραμμὴ τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου, σχηματικὰ τὰ αὐτιά, ἐλλείψεις, καὶ μέσα σ' αὐτὲς τρεῖς συνεχόμενες καμπύλες κατὰ κατεύθυνση κατακόρυφη. Κοντὰ τὰ μαλλιά, σὲ τεφρὸ βάθος μὲ λευκὲς γραμμές, σφηνόμορφο τὸ γένι.

Πέμπτος ἅγιος εἶναι ὁ *Κύρος* (πίν. 16γ), λευκός, φαλακρὸς πρεσβύτης. Μὲ τὸ ἓνα χέρι κρατεῖ λευκὸ φιαλίδιο (;) πού τὸ δείχνει μὲ τὸ δάκτυλο τοῦ ἄλλου χεριοῦ. Στοὺς κροτάφους δύο θύσανοι μαλλιῶν διαστελλόμενοι ἀπὸ βυσσινὶ σκιές. Τὸ γένι, σφηνόμορφο, ἀπολήγει σὲ δύο ἄκρες. Ὁ βυσσινὶ μανδύας, ὁ πορπούμενος ὅπως καὶ στὸν ἅγιο Νίκωνα, εἶναι κατάφορτος ἀπὸ κυανότεφρα καὶ λαδὶ γραμμικὰ φῶτα. Ὁ ἅγιος Κύρος ἀνήκει στὸ ζεῦγος τῶν Ἀναργύρων Κύρου καὶ Ἰωάννη πού ἐορτάζονται στίς 31 Ἰανουαρίου²⁴³.

Τελευταῖος στὴ σειρὰ εἰκονίζεται, ὅπως εἶναι πολὺ πιθανό, τὸ δεύτερο μέλος τῆς δυάδας, ὁ ἅγιος *Ἰωάννης*, πού ἀποκαλεῖται ἐδῶ *θαυματουργός* (πίν. 17β). Κρατεῖ σταυρὸ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ ἔχει τὴν ἀριστερὴν παλάμη ἀνοικτὴ μπροστὰ στὸ στήθος. Φυσιογνωμικὰ ἀνήκει στὸν ἴδιο τύπο μὲ τὸν ἅγιο Θεόδωρο τὸν Στρατηλάτη (πίν. 15γ). Νέος, μὲ κόμη καὶ αὐτὸς φουντωτή, πού βραχύτερη ἀπὸ τὰ μαλλιά τοῦ ἁγίου Παντελεήμονα διαγράφει κύ-

240. K. WEITZMANN - G. ALIBEGAŠVILI - A. VOLSKAJA - G. BABIĆ - M. CHATZIDAKIS - M. ALPATOV - T. VOINESCU, *Les icônes*, ἔκδ. Fernand Nathan (Milano 1981) εἰκ. σελ. 167 (στὸ ἐξῆς *Icônes*).

241. A. ΧΥΝΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Fresques de style monastique en Grèce», *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης*, τ. Α' (Ἀθήναι 1954) πίν. 181, 3. Γιὰ ἄλλες παραστάσεις τοῦ ἁγίου στὰ Κύθηρα βλ. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, «Μεσαιωνικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Κυθήρων», *ΑΔ* 20, 1965, Β1, Χρονικά, 1967, 189-190, 198. Στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου εἶναι ἀφιερωμένος ὁ μεγαλύτερος ναὸς τοῦ νησιοῦ (ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ὁ.π. 194) σταυροειδής, ἐγγεγραμμένος μὲ τροῦλο. Κάτοψή του βλ. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Κυθήρων* (ἐν Ἀθήναις 1923) 7.

242. RESTLE, *Asia Minor* III, ὁ.π. εἰκ. 422.

243. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἀγιολόγιον*, ὁ.π. 265.

κλους στο πάνω μέρος του μετώπου. Τα αὐτιά ἀποδίδονται περίεργα: ἔχουν τὸ σχῆμα μικρῶν ἀσκῶν μὲ δύο βαθύχρωμες κηλίδες τὸ καθένα. Τὸ βραχὺ γένι διαχωρίζεται κάτω σὲ δύο θυσάνους. Ὁ χιτώνας τεφρὸς μὲ λευκοὺς σταυροὺς —στο πάνω μέρος τοῦ στήθους ἔχει χρῶμα ρόδινο— καὶ ὁ μανδύας κεραμιδί, ἴσως μὲ ροδόχρωμο ξομπλιαστὸ ταβλίο, συγκρατούμενος ἀριστερά, ἐκεῖ πού δένεται σὲ ἄμμα, μὲ τριφυλλόσχημη, μαργαριτοκόσμητη πόρπη.

Κατὰ τὴ μεταγενέστερη *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς*, ἀπὸ τὴ δυάδα αὐτῇ τῶν Ἀναργύρων ὁ Κύρος εἰκονίζεται, ὅπως ἐδῶ, *γέρων φαρακλός, μακροδιχαλογένης* καὶ ὁ Ἰωάννης *μιξαῖπόλιος, ὀξυγένης*. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ δεύτερου στὸν «Ἅγιο Πέτρο» ἔχει διαφορές. Τὸ γένι του δὲν εἶναι ὀξύληκτο καὶ ἡ ἐνδυμασία διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ἁγίου Κύρου. Πάντως ὁ «ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θαυματουργός», Ἀνάργυρος, εἰκονίζεται μαζὶ μὲ τὸν ἅγιο Κύρο στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Διακονικοῦ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Σώζοντος στὸ Γεράκι²⁴⁴. Ἐχει καὶ ἐκεῖ κοντὸ γένι καὶ κάνει τὶς ἴδιες χειρονομίες.

γ. Ὀλόσωμοι ἅγιοι τοῦ βόρειου τοίχου

Μεταξὺ τῶν δύο ἐνισχυτικῶν ζωνῶν εἰκονίζονταν τέσσερις βραχύσωμοι στρατιωτικοὶ ἅγιοι μὲ διεσταλμένα πόδια, μισοσβησμένοι σήμερα. Κρατοῦσαν ἀσπίδα ἢ ξίφος. Πάνω στοὺς δύο ἀνατολικότερους ἔχει ἀπλωθεῖ νεώτερο, λεπτὸ ἀσβεστοκονίαμα, πεσμένο κι αὐτὸ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος. Ἐκεῖ εἶχε ζωγραφιστεῖ ἄλλη παράσταση τοῦ *Ἀρχοντος Μιχαήλ*²⁴⁵. Ὁ τρίτος στρατιωτικὸς ἅγιος εἶναι ὁ *Νικήτας*²⁴⁶. Στὸ μέτωπό του ἄτονα, λευκά, πλατιά φῶτα. Ἡ μελανὴ κόμη μόλις φθάνει κάτω ἀπὸ τὰ αὐτιά. Τα πόδια του ἀποδίδονται λίγο ραιβά. Οἱ κάλτσες τῶν ἁγίων, οἱ ὁποῖες διακρίνονται κάπως καλύτερα, εἶναι κατάκοσμες. Στὸ μελανό τους βάθος πλέγμα λευκόφαιο δικτυωτὸ καὶ μέσα στοὺς ρόμβους τοῦ πλέγματος μικροὶ κύκλοι ἢ σταυροί.

Ὁλόσωμος, μετωπικὸς στρατιωτικὸς ἅγιος πού εἰκονίζεται στὸ ἐσωράχιο τοῦ βόρειου σκέλους τῆς δυτικῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης φορεῖ τεφροκύανο, κατάκοσμο, μακρὺ χιτῶνα. Βάση τοῦ διακόσμου του ἀποτελοῦν λευκοὶ σταυροὶ μὲ τὶς κεραῖες τους ἀπολήγουσες σὲ ἀπλὲς ἑλικες, πού καμπυλώνονται πρὸς τὰ μέσα μεταξὺ τῶν παράπλευρων κεραϊῶν. Τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ σταυροῦ ἀπαντᾷ σὲ γλυπτὰ τοῦ 10ου καὶ 12ου αἰ.²⁴⁷ καὶ κάπως παραλλα-

244. Αἰμ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ, «Γεράκι, Ἅγ. Σώζων», ΑΑΑ Χ, 1977, 85-86 καὶ εἰκ. 3.

245. Τὸ πρόσωπό του μοιάζει στὸ σχῆμα μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Μιχαήλ τοῦ νότιου τοίχου. Ἄρα ὁ ζωγράφος του μιμεῖται τὸν ζωγράφο τοῦ προγενέστερου Ἀγγέλου. Τὸ κεφάλι τοῦ μεταγενέστερου εἶναι ὀγκῶδες, ἄκομπο, τὰ μαλλιά κόκκινα, τὰ φτερά διαφορετικά, σὲ ἀποχρώσεις τοῦ κόκκινου καὶ ἄσπρα.

246. Ὁ ἅγιος εἶναι γνωστὸς στὴ Μάνη, στὴν Καπαδοκία κ.ά. Βλ. ΓΚΙΟΛΕ, «Ὁ ναὸς τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας», δ.π. 65 σημ. 3. Στοὺς ναοὺς τῆς Μάνης τοὺς ἀφιερωμένους στὴ μνήμη του ἂς προστεθεῖ καὶ ὁ Ἅγιος Νικήτας (13ου αἰ.) στὸν Καραβά. Ναὸς τοῦ ἁγίου ὑπάρχει καὶ στὰ γειτονικὰ Κύθηρα, ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, «Μεσαιωνικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Κυθέρων», δ.π. (σημ. 241) 185 καὶ στὸ Φραγκοκάστελλο τῆς Κρήτης, Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Καλαμώνος καὶ τῆς μονῆς Ἀγίου Νικήτα (Φραγκοκάστελλου), Εἰδήσεις 1196 μ.Χ.», περιοδ. *Προμηθεὺς ὁ πυρφόρος*, τεύχ. 20 (Ἰούνιος-Αὐγουστος 1980) 163-168.

247. Κιονόκρανα τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά 10ου αἰ. (Λ. ΜΠΟΥΡΑ, *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Ἀθήνα 1980, εἰκ. 92-95, 98, 99, 102, 103), κιονόκρανο τοῦ

μένο ή πιό σύνθετο στην απεικόνιση ύφασμάτων²⁴⁸. Μπορεί λοιπόν να διαπιστώσει κανείς ἀρχαϊσμό ως πρὸς τὸν τύπο τοῦ κοσμήματος.

Δυτικότερα διακρίνεται, ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεί, μέρος τῆς οὐρᾶς καὶ τῶν ὀπισθίων ποδιῶν λευκοῦ ἵππου.

δ. Ὀλόσωμοι ἄγιοι τοῦ νότιου τοίχου

Δεξιοκρατούσα Παναγία (πίν. 17γ) εἰκονίζεται πρώτη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά μετὰ τὴν συνηθισμένες βραχυγραφίες [Μ(ΗΤΗ)Ρ] Θ(Ε)ΟΥ. Ἡ Θεοτόκος κλίνει πρὸς τὸν Ἰησοῦ τὸ κεφάλι καὶ ἀπλώνει μπροστὰ στὴν ὀσφὺ τὸ ἀριστερὸ χέρι, μικρότερο καὶ λεπτότερο ἀπὸ τὸ δεξιόν. Στὰ πρόσωπα δεσπόζει ἡ γραμμὴ. Μονότονη ὥχρα ἀποδίδει τὴν ἐπιδερμίδα καὶ καστανὸ χρῶμα τὰ χαρακτηριστικά. Ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς Θεομήτορος μετὰ τὰ στοχαστικά μάτια καὶ τὸ πολὺ μικρὸ στόμα δὲν λείπει κοριτσίστικη χάρη, παρὰ τὸ εὖρος τῆς ἀριστερῆς παρεῖας. Ὁ χιτῶνας εἶναι κυανὸς καὶ τὸ μαφόρι καστανοβυσσινί, ἐσωτερικὰ καφέ. Τὰ λίγα, τεφρὰ φῶτα τοῦ θαμπά. Λευκὴ γραμμὴ τονίζει τὰ ἄκρα τοῦ μαφορίου γύρω στὸ πρόσωπο.

Ὁ Χριστὸς, σὲ μισὴ στροφὴ πρὸς τὰ ἀριστερά, εὐλογεῖ κρατώντας μετὰ τὸ ἄλλο χέρι ὄρθιο, λευκὸ κύλινδρο. Ὁ λαιμὸς εἶναι μακρὺς, τὸ μέτωπο ψηλὸ καὶ καθὼς τὰ μαλλιά διαγράφουν ἐπάνω τοῦ τόξου, δίνουν τὴν ἐντύπωση ἀρχόμενης φαλάκρας. Ἡ ἐντύπωση, ἂν προστεθεῖ τὸ μῆκος τοῦ προσώπου, τὸ μέγεθος τοῦ πηγουνιοῦ, ἡ γραμμὴ τοῦ δεξιοῦ μάγουλου, γεννᾷ τὴ σκέψη πὼς ὁ εἰκονιζόμενος δὲν εἶναι παιδί, ἀλλὰ νέος, τοῦ ὁποῦ μάλιστα τὸ πρόσωπο δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ὠραῖο. Τὸ φόρεμα τοῦ Ἰησοῦ ἔχει χρῶμα ὥχρας μετὰ δέσμες σκιῶν ἀπὸ ἀκτινωτές, πλατιεὲς βυσσινί γραμμές. Ἡ παράσταση ἴσως ἀναπληροῦσε εἰκόνα Βρεφοκρατούσας τέμπλου²⁴⁹.

Ἁγίου Νικολάου στὰ Καμπιά, β' τετάρτου τοῦ 12ου αἰ. (ἡ ἴδια, δ.π. εἰκ. 112). Βλ. ἀκόμη θωράκιο τοῦ μαρμάρινου τέμπλου τῆς Βρεστενίτισσας (Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Παναγία ἡ Βρεστενίτισσα», *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* Δ', 1979, σχ. 3 καὶ εἰκ. 3).

248. Σὲ τοιχογραφία τῆς νέας ἐκκλησίας τῆς Τοqale (JERPHANION, *Les églises rupestres*, δ.π. Album II, πίν. 89), τοῦ ναοῦ Ἁγίου Ἰωάννης Μεγάλης Καστάνιας (ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Καστάνια*, δ.π. πίν. XIX καὶ XXI), Ἁγιοὶ Θεόδωροι Τρύπης (Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης», *ΕΕΒΣ ΚΕ*, 1955, 73 εἰκ. 24), Ἁγίου Ἰωάννης Χρυσόστομος στὸ Γεράκι (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι*, δ.π. εἰκ. 62). Διαφορετικὰ πιὸ σύνθετο ἀπαντᾷ τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ σταυροῦ παλιότερα καὶ σὲ γλυπτὰ καὶ σὲ τοιχογραφίες, ὅπως π.χ. γιὰ τὴ δευτέρη περίπτωσι στὴν ἀψίδα τοῦ τρικόγχου τοῦ Taghar (JERPHANION, δ.π. Album III, πίν. 169).

249. Ἐχει ζωγραφιστεῖ, ὅπως γράφηκε, στὸν νότιο τοῖχο, ἐνῶ κανονικὰ στὴ νότια, τὴ δεξιὰ παραστάδα τοῦ ἱεροῦ, καὶ κατ' ἐπέκτασιν στὸν ἀντίστοιχο τοῖχο ἔπρεπε νὰ ἔχει εἰκονιστεῖ ὡς δεσποτικὴ εἰκόνα ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ, ὅπως στὸν Ἁγίου Νικόλαο Κασνίτζης τῆς Καστοριάς (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ΑΒΜΕ* Δ', 1938, 140). Ἐκεῖ στὸν βόρειο τοῖχο παριστάνεται ὁ ἐπώνυμος ἄγιος. Στὴ Μπογιάννα ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἀριστερὰ (Κ. ΜΙΛΑΤΕΝ, *The Boyana Murals*, Sofia 1961, πίν. 1). Δεξιὰ (στὸν νότιο πεσσό), γύρω στὸ 1285, παριστάνεται ἡ Παναγία στὴν Πόρτα-Παναγιά τῆς Θεσσαλίας (WEITZMANN - CHATZIDAKIS - VOINESCU, *Icons*, δ.π. εἰκ. σελ. 137) καὶ ἐπίσης δεξιὰ στὸ Staro Nagoricino (Α. GRABAR, «Une couronne du début du XIIIe siècle et les coiffures d'apparat feminine», δ.π. (σημ. 160) πίν. 107β, σχέδιο).

Ἡ Παναγία ἀποτελεῖ παραλλαγή τοῦ τύπου τῆς Ὁδηγήτριας, ποὺ κύριο χαρακτηριστικό της ἡ λεπτομέρεια ὅτι ἡ Θεοτόκος κρατεῖ τὸν Χριστὸ στὸν δεξιὸ βραχίονα²⁵⁰. Ἡ παραλλαγή εἶναι σπάνια, ἀπαντᾷ ὅμως ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ²⁵¹. Τοιχογραφία ὁλόσωμης δεξιοκρατούσας Παναγίας σώζεται στὸ δυτικὸ ἄκρο, αὐτὴ τοῦ βόρειου τοίχου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου (1074-1075), κοντὰ στὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος τῆς Κέρκυρας²⁵². Παρόμοια Παναγία δεξιοκρατούσα συναντᾷ κανεῖς στὴν κρύπτη τῆς S. Maria τοῦ Poggiardo (12ος αἰ.)²⁵³. Ἡ Παναγία κλίνει τὸ ἴδιο τὴν κεφαλὴ. Μοιάζει καὶ ὁ Χριστὸς ἰδιαίτερα στὶς χειρονομίες καὶ λίγο στὸ πρόσωπο. Δεξιοκρατούσα, σὲ προτομὴ ὅμως, Ὁδηγήτρια τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ. εἶναι καὶ ἡ γνωστὴ ψηφιδωτὴ εἰκόνα τῆς μονῆς Σινᾶ²⁵⁴.

Ὁρθία Βρεφοκρατούσα ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς Λακωνίας θυμᾶται τὴν Παναγία στὸν νότιο τοῖχο, κοντὰ στὸν δυτικὸ, τοῦ ναοῦ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (13ου αἰ.) τῆς Κάτω Καστανιάς, στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά, καὶ στὸν ἴδιο τοῖχο, δυτικὰ τῆς νότιας θύρας, στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, στὸ χωριὸ Ἅγιος Νικόλαος Μονεμβασίας²⁵⁵.

Τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ θὰ μπορούσε νὰ παραβληθεῖ πρὸς τὸν Ἀγγελο τῶν Μυροφόρων τοῦ Karsi Kilissé (1212) τῆς Καππαδοκίας²⁵⁶. Καὶ στὶς δύο μορφές, ποὺ ἀποδίδονται μὲ χρῶμα ἐνιαίου τόνου (σχεδὸν στὴν καππαδοκικὴ τοιχογραφία), τὸ πηγούνι εἶναι μεγάλο, τὸ στόμα μικρό, ἡ μύτη μακριά. Στὴ Γαρδενίτσα ἡ γραμμὴ ποὺ περιγράφει τὸ ἕνα μάγουλο εἶναι εὐθεία καὶ τὸ πρόσωπο γενικὰ ἀτεχνότερο.

Δεξιότερα εἰκονίζεται μετωπικὸς ὁ ΑΡΧ(ΩΝ) ΜΗΧ(ΑΗΛ) (πίν. 18α) μὲ πλατιεὲς χειρονομίες. Στὸ δεξιὸ χέρι κρατεῖ σκῆπτρο καὶ μὲ τὸ ἄλλο ἐνσταυρῇ σφαῖρα. Τὸν σταυρὸ τῆς σφαίρας πλαισιώνουν τὰ μονογράμματα:

ΙϚ ΧϞ
Ν(Ι) Κ(Α)

καὶ ἀπὸ τὴ βάση του ἀναπηδοῦν ἑλικες. Τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀρχαγγέλου, αὐγόσχημο καὶ ὀξύληκτο, ἀποδίδει ὥχρα.

Τὰ χαρακτηριστικά του εἶναι ὅμοια μὲ τὰ χαρακτηριστικά τῆς Παναγίας. Στὰ μάγουλα διακρίνονται σβησμένες κόκκινες κηλίδες. Δὲν νομίζω πὼς εἶναι διαφορετικὸ τὸ χέρι ποὺ

250. Βλ. ὅσα γράφει ὁ WEITZMANN γιὰ ὅμοια εἰκόνα, ὁ.π. 19.

251. Βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, «Παλαιολόγειος εἰκὼν Βρεφοκρατούσης τοῦ εἰς Βενετίαν Ἑλληνικοῦ ναοῦ», *Θεολογία ΚΗ'*, 1957, ἀνατύπου 8 καὶ σημ. 17 (ἡ μελέτη βαρύνεται μὲ ἄρκετὰ τυπογραφικὰ λάθη). Ἄλλα νεώτερα παραδείγματα Δεξιοκρατούσας βλ. στὴ μελέτη τῆς Μ. ΤΑΤΙĆ-DJURIĆ, «De notre Mariologie médiévale — L'icône de la Mère de Dieu Evergetide» (σερβ. μὲ γαλλικὴ περίληψη), *Σμπόρνικ ζὰ Λικόβνε οὐμεντόστι* 1970, 15-36 ΣΛ 2-16.

252. Βλ. Ρ. Λ. VOCOTOPoulos, «Fresques du XIe siècle à Corfou», ὁ.π. (σημ. 80) 162-163.

253. Α. ΜΕΔΕΑ, *Gli affreschi delle cripte eremitiche pugliesi*, Albo, ὁ.π. εἰκ. 74.

254. WEITZMANN - CHATZIDAKIS - VOINESCU, *Icônes*, ὁ.π. 64 εἰκ. Β'.

255. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας», ὁ.π. (σημ. 187) 39-41.

256. THIERRY, *Asie Mineure*, ὁ.π. μελέτη VII εἰκ. 39.

ζωγράφησε τὸν Ἀρχάγγελο τῆς νότιας κόγχης τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸ πολὺ πρὸ φροντισμένο πλάσιμο τοῦ προσώπου. Ἡ καστανὴ κόμη τοῦ Ἀγγέλου εἶναι φουντωτή. Σκοῦρο καστανὸ τὸ βάθος, μὲ φῶτα λεπτές, θαμπές, ἀνοικτοῦ καφὲ γραμμές. Κάτω ἀπὸ τὰ αὐτιά ἡ κόμη περιορίζεται πίσω στὸν τράχηλο καὶ πάλι φουντωτὴ πέφτει στὴ ράχη. Καστανοβυσσινὶ χρῶμα ἔχουν τὰ φτερά. Στὸ ἐπάνω τους μέρος τὰ φωτισμένα ἀπὸ κίτρινο χρῶμα τμήματα, ἂν καὶ σὲ σχῆμα ψαροκόκαλου, ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ κάποια φυσικότητα. Χαμηλότερα, στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν περύγων, σὲ βάθος πρὸς τὸ κερασί, γραμμὲς λαδὶ ὑποκύανες, ποὺ ἀπολήγουν κάτω σὲ λευκὰ φτερά. Ὁ Μιχαὴλ φορεῖ καστανοβυσσινὶ δαλματικὴ μὲ διάλιθη τραχηλέα, κατάκοσμη, κίτρινου χρώματος, ὁμοιόχρωμη ταινία κάτω στὴν παρυφὴ καὶ λῶρο, ὁ ὁποῖος περὶ τὸ μέσο τοῦ ἐνδύματος φθάνει μέχρι κάτω. Τὸν λῶρο διακοσμεῖ *opus vermiculatum*. Ἡ ἄλλη του ἄκρη, περνώντας μὲ κατεύθυνση σχεδὸν ὀριζόντια μπροστὰ ἀπὸ τὴν ὀσφύ, συγκρατεῖται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς τρεῖς σειρὲς ἄλυσιδωτοῦ κοσμήματος. Ἡ δαλματικὴ ἔχει στίς πλατιὲς χειρίδες στρογγυλὰ ἐπιρράμματα²⁵⁷, ποὺ ὁ διάκοσμός τους εἶναι ὅμοιος μὲ τὸν διάκοσμο τοῦ λῶρου, καὶ οἱ περιφέρειες διάλιθες. Οἱ στενὲς χειρίδες τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐνδύματος εἶναι κίτρινες, τὰ ὑποδήματα καστανά.

Τὰ φῶτα τῶν περύγων σὲ σχῆμα ψαροκόκαλου, ἰδιαίτερος σχηματικά, εἶναι πολὺ συνηθισμένα στὸν 13ο αἰ.²⁵⁸ Ἐδῶ εἶναι κάπως φυσιοκρατικότερα, ὅπως στὸν Ἅγιο Θεόδωρο τοῦ Τσόπακα (τελευταῖο τέταρτο 13ου αἰ.)²⁵⁹, στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους τῆς Μίνας (β' μισὸ 13ου αἰ.)²⁶⁰, στὴν Ἀγήτρια (τῆς ἰδίας ἐποχῆς)²⁶¹. Ὅμοια ἐπίσης εἶναι τὰ φῶτα στὰ φτερά τοῦ Ἀγγέλου τῆς βόρειας κόγχης ἐρειπίου τοῦ δίκογχου ναοῦ Ἅγιος Νικόλαος (13ου αἰ.) νοτιοδυτικὰ τῆς κεντρικῆς ἐκκλησίας τοῦ χωριοῦ Ἐπάνω Μπουλαριοί, τῆς ἀφιερωμένης στὴν Κοίμηση τῆς Παναγίας²⁶².

Τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀρχάγγελος φορεῖ τὸν λῶρο, ποὺ ἡ μία του ἄκρη πέφτει ἀπὸ τὴν τραχηλέα κατὰ τὸ μέσο τοῦ σώματος πρὸς τὰ κάτω, ὅπως καὶ στὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο —βλ. στὴ συνέχεια— τὸν βρίσκομε καὶ σὲ ἔργα τοῦ 13ου αἰ.²⁶³

Δεξιότερα ἔχουν ζωγραφιστεῖ οἱ ἄγιοι *Ἐλένη καὶ Κωνσταντῖνος*, ὑποβαστάζοντες καὶ οἱ δύο μαζὶ πατριαρχικὸ σταυρό, πλατύ, βαθύχρωμο, καστανοβυσσινί. Καὶ στίς δύο μορ-

257. Ἐπιρράμματα ἔχουν ἤδη τὰ ἐνδύματα Ἀγγέλων στὸ θριαμβευτικὸ τόξο τῆς Δροσιανῆς Νάξου (Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Οἱ παλαιοχριστιανικὲς τοιχογραφίαι στὴ Δροσιανὴ τῆς Νάξου*, Ἀθήνα 1988, πίν. V καὶ 10).

258. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Καφιάνας», *Βυζάντιον*, Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο I (Ἀθήναι 1986) 248.

259. Στὸν Μιχαὴλ τῆς Συνάξεως (ἀδημοσίευτη).

260. ΠΑΕ 1977, πίν. 138γ. Στὴ λεπτομέρεια ποὺ δημοσιεύεται δὲν διακρίνονται καλά.

261. Στὸν Ἀρχοντα Γαβριὴλ (ἀδημοσίευτη). Ἀξιοπρόσεκτο πὼς στὸν Ἀρχοντα Μιχαὴλ (ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Τοιχογραφίαι τῆς Μάνης*, ὁ.π. πίν. 75α), τὸ ψαροκόκαλο εἶναι πολὺ σχηματικό. Μήπως ἄραγε αὐτὴ ἡ σκληράδα σχετιζόταν στὴν ἀντίληψη τοῦ ζωγράφου μὲ τὸ ἄκαμπτο τοῦ Ἀρχαγγέλου, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὡς ψυχοπομπός;

262. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Δεόμενοι ἄγιοι εἰς ἐκκλησίας τῆς Μέσα Μάνης», ὁ.π. 233 σημ. 1α.

263. Ὁ ἴδιος, *Τοιχογραφίαι τῆς Μάνης*, ὁ.π. πίν. 46 (1275), 75α. Ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1975, Α', πίν. 173β (στὴ δημοσιευμένη φωτογραφία δὲν φαίνεται), WEITZMANN - CHATZIDAKIS - VOINESCU, *Icônes*, ὁ.π. πίν. 118 (κάτω).

φές δηλώνονται μόνο τὰ χαρακτηριστικὰ πάνω στὴ μονότονη ὥχρα τῆς ἐπιδερμίδας. Μόνο στὴ δεξιὰ παρεὶα τοῦ Κωνσταντίνου μικρὴ, ἀσθενική, ἐρυθρὴ κηλὶδα. Ο ΕΝ ΑΓΙ(ΟΙ)ΚΟ(Ν)ΣΤΑΝΤΗΝΟΣ (πίν. 18β) ἔχει ἀδύνατο πρόσωπο, βραχύ, στρογγυλὸ γενάκι, ἀραιὸ στὸ πηγούνι, πλούσια, ἡμικυκλικοῦ περιγράμματος καστανόμαυρη κόμη, ποὺ κατεβαίνει ὡς τὸν τράχηλο. Τὰ χέρια κι ἐδῶ μεγάλα. Τὸ βασιλικὸ ἔνδυμα καστανοβυσσινὶ μὲ κίτρινο λῶρο. Τραχηλέα, ἐπιρράμματα, λῶρος, διακοσμοῦνται μὲ μαργαριτάρια καὶ ἐρυθροὺς λίθους. Ἡ ἐπένδυση τοῦ λώρου, ἡ ὁποία φαίνεται στὸ δεξιὸ χέρι, ἔχει χρῶμα κερασιοῦ μὲ λευκὸ ἀλυσιδωτὸ κόσμημα. Καὶ τῶν δύο βασιλέων τὰ στέμματα εἶναι ὁμοιοῦ τύπου. Διαφέρουν στὸν διάκοσμο. Τοῦ Κωνσταντίνου ἔχει μέσα στὸ καθένα ἀπὸ τὰ δύο ὀρθογώνια διάχωρα ἀνὰ ἓνα ρόμβο μὲ κόκκινο λίθο, ἐνῶ τῆς ἀγίας Ἑλένης ἀπὸ δύο ἐλλείψεις. Ἡ αὐτοκράτειρα φορεῖ κυανοπράσινο, σὲ βαθὺ τόνο, φόρεμα μὲ τραχηλέα, ἐπιρράμματα καὶ θωράκιο κίτρινα. Τὸ θωράκιο διακοσμεῖται ἀπὸ διάλιθο δικτυωτὸ πλέγμα μὲ καστανοβυσσινὶ ρόμβους. Τὸ ἐσωτερικὸ ἔνδυμα, ὁρατὸ κάτω ἀπὸ τὸν ποδόγυρο, εἶναι λευκορόδινο.

Στέμμα ὅμοιο πρὸς τὸ στέμμα τοῦ Κωνσταντίνου (ἀλλὰ καὶ τοῦ Δαυίδ, πίν. 15β) συναντᾶ κανεὶς στὴν Ἀγία Βαρβάρα de Soghanle²⁶⁴ καὶ τὸ 1167 περίπου στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Staraya Ladoga²⁶⁵.

Κοσμήματα

Χαμηλὰ στὸν κυρίως ναό, ἐπάνω ἀπὸ τὰ χτιστὰ ἐδῶλια καὶ στὸ κάτω μέρος τῶν κογχῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (ὁ διάκοσμος μιμεῖται ὀρθομαρμάρωση), τετράπλευρες πολύχρωμες πλάκες.

Μεταξὺ τῶν κογχῶν καὶ τῆς βόρειας καὶ νότιας πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας, στὶς στενὲς λωρίδες τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἐλισσόμενοι βλαστοί, σὰν *opus vermiculatum*, ποὺ θυμίζουν ἀραβούργημα. Στὴ βόρεια λωρίδα τὸ κόσμημα εἶναι κίτρινο σὲ λευκὸ βάθος καὶ στὴ νότια γαλαζοπράσινο σὲ ὠχρὸ βάθος, διαμορφώνοντας μεγαλύτερα σχήματα. Παρόμοια κοσμήματα μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς τὸν 11ο-12ο αἰ. στὴν Ἀγία Σοφία Ἀχρίδος²⁶⁶, ἔπειτα στὸ Nerezi²⁶⁷, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀγία Τριάδα Κρανιδίου²⁶⁸. Ἐπάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὶς φωτιστικὲς θυρίδες τῶν ἀψίδων, σὲ ὠχρὸ βάθος μὲ πράσινο χρῶμα, συνεχόμενες, ἐνάλληλες ἐλλείψεις ἐγκλείουν μικρὲς ἑλικες.

264. JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album III, πίν. 190₂ καὶ 191₂.

265. LAZAREV, *Old Russian Murals and Mosaics*, ὁ.π. εἰκ. 90 καὶ 91 στὶς σελ. 112 καὶ 113. Σὲ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὰ Καλύβια Κουβαρᾶ (COUMBARAKI-PANSÉLINOU, *Kouvaras*, ὁ.π. πίν. 44, 46) πάνω ἀπὸ ὅμοιοι σχήματος στέμμα διαγράφεται καὶ ἡ καμπύλη τοῦ σκούφου.

266. Z. JANC, *Ornaments in the Serbian and Macedonian Frescoes from the XIIth to the middle of the XVth Century* (Belgrad 1961) πίν. XLIII 274.

267. Ὁ.π. πίν. XLIII 275.

268. S. KALOPISSI-VERTI, *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244)* (München 1975) Skizze 30A, 1.

Στὸ δυτικὸ μέτωπο τῆς ἀνατολικῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης, σὲ βάθος χρώματος σταριοῦ, κίτρινοι κύκλοι μὲ πλατιά περιφέρεια, συνδεόμενοι μὲ ταινία ἴσου πλάτους, ἐγκλείουν φυλλόμορφο μελανὸ σταυρὸ ἢ ὠχρὸ ὀρθογώνιο μὲ κόκκινη κηλίδα στὸ μέσο. Οἱ γωνίες τοῦ ὀρθογώνιου ἐπεκτείνονται σὲ κεραῖες ὥς τοὺς κύκλους. Ἀνάμεσα στὶς κεραῖες ἀνὰ τρία λευκὰ κόμματα καὶ στὰ κενά, μεταξὺ τῶν κύκλων, ἅπλοι ἢ ἀκτινωτοὶ μελανοὶ ἡμί-σταυροι (πίν. 19α)²⁶⁹. Κόσμημα ὅμοιο στὶς κύριες γραμμὲς τοῦ ἀπαντᾶ στὴ Στουντένιτσα (1205)²⁷⁰ καὶ στὴν Παναγία τῆς Μερέντας (β' τέταρτο 13ου αἰ.)²⁷¹.

Στὸ βόρειο σκέλος τῆς ἴδιας ἐνισχυτικῆς ζώνης, κάτω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τῆς μέτωπο, σὲ χοντροκόκκινο βάθος, συνεχόμενοι μαῦροι ἐλλειπτικοὶ κύκλοι, ὀριοθετούμενοι ἀπὸ λευκὲς γραμμὲς, κλείνουν διάφορα στολίδια: πολύλοβα φοινικόμορφα ἀνθέμια, ὀκτώσχημα καὶ κλαδίσκους διαφόρων εἰδῶν (πίν. 19β). Τὰ ἀνθέμια προφανῶς μιμοῦνται ἀνάγλυφα. Κάπως παρόμοιο μὲ τὸν κλαδίσκο τοῦ κάτω κύκλου βρίσκει κανεὶς στὸ Γεράκι, στὸν ναὸ τῆς Εὐαγγελίστριας (τέλος 12ου αἰ.)²⁷².

Χαράγματα

Στὸ βόρειο σκέλος τῆς ἀνατολικῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης, στὴ δυτικὴ τῆς γωνία, ἐπάνω στὴν κεραμιδι ταινία, χαράγματα. Ἀντιγράφω δύο (πίν. 19γ-δ):

Κ(ύρι)ε βοῦθι τον (?)

σ (?)ον δουλο τον (?)

δημητρι τον

παραμοναρι

Παραμονάρι(ο)ς εἶναι ὁ *custos ecclesiae* κατὰ τὸν 2ο κανόνα τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδό-
νος²⁷³. Μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἐπίθετο, ποὺ προήλθε ἀπὸ λέξη δηλώνουσα ἐπάγγελμα ἢ
λειτουργίαν. Ἄλλο χάραγμα μεταγράφεται:

Κ(ύρι)ε βοει (?)

θι τον δοῦ (?)

λο σου δ (?)ι

μίτριον

τον κλι

σιονικον

Τὴ λέξη «κλισιόνικος»²⁷⁴ δὲν ἔχω ἄλλοῦ συναντήσει.

269. Παρόμοια διακοσμητικὴ ταινία ὑπάρχει καὶ στὸ ἀνατολικὸ μέτωπο τῆς δυτικῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης.

270. JANC, ὁ.π. πίν. XXXV 220 καὶ XXXVI 221.

271. COUMBARAKI-PANSÉLINOU, *Kouvaras*, ὁ.π. πίν. 85.

272. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι*, ὁ.π. 103 εἰκ. 158.

273. DU CANGE, *Glossarium*, στήλ. 1111. Ὁ ὅρος ἀπαντᾶ καὶ σὲ φερόμενο ὡς Αἰσώπειο μῦθο, Ν. Β. ΔΡΑΝ-
ΔΑΚΗΣ, «Ἀνάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου», *ΕΕΒΣ* ΛΘ' - Μ', 1972-1973, 672. Στὸν βίο τοῦ ἁγίου
Θεοδώρου Κυθήρων (ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, ὁ.π. 287, στίχ. 181-182) λέγεται ὅτι *ἐν τῷ ναῷ τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης*
ἡμῶν Θεοτόκου, τῷ ὄντι ἐν τῷ χωρίῳ Ταίρια ἦν προσμονάριος μοναχός τις.

274. Ὡς πρῶτο συνθετικὸν εἶναι ἄραγε ἡ λ. κλήσις ἢ κλίσιον (τὸ) ποὺ σημαίνει «εὐτελὲς οἶκημα... τὸ τῶν
προβάτων σκεπαστικὸν καὶ φυλακτικὸν οἰκίδιον... πρόστοον, πυλὼν» (H. STERHANO, *Θησαυρὸς τῆς Ἑλληνι-*

Γενικές παρατηρήσεις — συμπεράσματα — χρονολόγηση

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ποὺ προηγήθηκε ἔγινε, ἂν δὲν κάνω λάθος, φανερό πὼς οἱ τοιχογραφίες τοῦ «Ἀγίου Πέτρου» δὲν ἐγείρουν ἀξιώσεις ὑψηλῆς τέχνης. Μποροῦν ὅμως, νομίζω, νὰ θεωρηθοῦν δημιούργημα λαϊκῆς σοφίας. Τὶς παραστάσεις χαρακτηρίζουν σὲ μεγάλο ποσοστὸ τὰ ἐπίπεδα πρόσωπα, πολλὲς φορὲς μακρόστενα²⁷⁵, μὲ γραμμικὸ πλάσιμο καὶ περιγράμματα, τὰ χοντρά φρύδια, οἱ ἐπανελημμένα μεγάλες κόρες τῶν ματιῶν, οἱ μακριὲς μύτες, τὰ μικρὰ στόματα, οἱ κόκκινες βούλες στὰ μάγουλα, τὰ μεγάλα αὐτιά²⁷⁶.

Ἡ γραμμικὴ καὶ σχηματικὴ πτυχολογία προδίδει προτίμηση γιὰ τὶς πολλὲς, παράλληλες γραμμικὲς σκιὲς καὶ τὶς φωτεινὲς ἀκμὲς τῶν πτυχῶν, ποὺ δηλώνονται κατὰ μίμηση ἴσως σμάλτων²⁷⁷ καὶ μὲ κατακόρυφες σειρὲς ἐνάλληλων γωνιῶν, τῶν ὁποίων ἡ κορυφὴ βρίσκεται πρὸς τὰ κάτω. Πολλὲς, σχεδὸν κατακόρυφες, παράλληλες γραμμικὲς πτυχὲς συναντοῦμε σὲ Ἱεράρχες τοῦ Ἀγίου Βλασίου Φριλιγγιάνικων Κυθήρων²⁷⁸, πυκνότερες ἀπὸ ὅ,τι εἶναι αἵφνης στὸν Ἅγιο Πέτρο τῆς Ἀναλήψεως τοῦ «Ἀγίου Πέτρου» Γαρδενίτσας. Οἱ φωτεινὲς ἀκμὲς σὲ σειρὰ κατακόρυφων γωνιῶν ἀπαντοῦν καὶ παλιότερα²⁷⁹ καὶ στὸ ναὸ Thimotesoubani (1205-1215) τῆς Γεωργίας²⁸⁰.

Ὁ τρόπος ἀποδόσεως τῶν φώτων ἢ τῶν σκιῶν σὲ φορέματα μὲ πολλὲς παράλληλες, σκληρὲς γραμμὲς, ποὺ κάποτε ξεκινώντας ἀπὸ ἐνιαία ράχη μοιάζουν μὲ χτένια, συνδέει τὸν διάκοσμο τοῦ «Ἀγίου Πέτρου» μὲ ζωγραφικὴ τῆς Καπαδοκίας²⁸¹. Ἀπὸ τὶς τοιχο-

κῆς Γλώσσης V, στήλ. 1652, 1654). Στὸν B. HANSEN, *Rückläufiges Wörterbuch der griechischen Eigennamen* (Berlin 1957) 251 ἀπαντᾷ τὸ Κτησιόνικος. Στὴ Γαρδενίτσα ὅμως τὸ δεύτερο γράμμα τῆς λ. δὲν εἶναι ταῦ. Ἡ λέξις δὲν βρίσκεται οὔτε στοὺς W. PAPE - G. BENSELER, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen B'* (Braunschweig 1875). Στὴ σελ. 678 ἀπαντᾷ τὸ Κλησιώνυμος καὶ στὴν 679 τὸ Κλισώνυμος.

275. Τὸ μακρόστενο σχῆμα προσώπων τῆς Γαρδενίτσας θὰ μπορούσε νὰ παραβληθεῖ πρὸς τὸ σχῆμα ποὺ ἔχει τὸ πρόσωπο τῆς παιδίσκης στὸν Ἀσπασμὸ τῆς Ἑλισάβετ τοῦ Balleq τῆς Καπαδοκίας (JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album III, πίν. 178₃). Οἱ τοιχογραφίες ὅμως τοῦ Balleq εἶναι καὶ εἰκονογραφικὰ ἀρχαιότερες. Στενὰ πρόσωπα ἀπὸ τὴ Μάνη συναντοῦμε καὶ στὴν Ψηλάφηση τῆς Ἀγίας Κυριακῆς Κούνου.

276. Τὰ πελώρια αὐτιά ἀπαντοῦν τὸν 7ο, 9ο-10ο, ἀλλὰ καὶ τὸν 13ο αἰ.

277. Βλ. Σταύρωση (11ου-12ου αἰ.), A. BANK, *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums* (Leningrad 1972) πίν. 193.

278. M. MÉLADINI-GEORGOPOULOU, «Le décor apsidal des églises byzantines de Kythéra (Cythères)», ὁ.π. (σημ. 64). Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Βλασίου πρέπει ν' ἀνήκουν μᾶλλον στὸν 13ο αἰ.

279. Ὅπως στὴν Ἀγία Σοφία Ἀχρίδος, ὅχι τόσο συχνὰ οὔτε μὲ τόσο πολλὲς γωνίες (O. BIHALJI-MERIN, *Fresques et icônes*, Bruxelles 1958, πίν. 5, 10, LAZAREV, *Storia*, ὁ.π. εἰκ. 186), Ἅγιο Μερκούριο Κερκύρας (VOCOTROPOULOS, «Fresques du XIe siècle à Corfou», ὁ.π. (σημ. 80) εἰκ. 6, 9), Σαμαρίνα (CH. VON SCHEVEN-CHRISTIANS, *Die Kirche der Zoödochos Pēgē bei Samari in Messenien*, Bonn, πίν. 42a, 43c).

280. T. VELMANS, «L'image de la Déisis dans les églises de Géorgie et dans le reste du monde byzantin, 2e partie», CA 31, 1983, 145 εἰκ. 23 (Πρόδρομος).

281. Βλ. JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album III εἰκ. 177 (Yusuf Koc Kilisesi, μέσων τοῦ 11ου αἰ.), THIERRY, *Asie Mineure*, ὁ.π. μελέτη IX, εἰκ. 75, M. καὶ N. THIERRY, *Nouvelles églises*, ὁ.π. εἰκ. 28, 34b (Eğri Taş Kilisesi), 56b (Yılanlı Kilise), 61 (Kokar Kilise), 73b (Bahattin samanligi). Ἄς σημειωθεῖ πὼς αὐτὲς τὶς πολλὲς, παράλληλες, σκιερὲς γραμμὲς τὶς συναντοῦμε καὶ σὲ τοιχογραφίες τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, TH. CHATZIDAKIS-BACHARAS, *Les peintures murales de Hosios-Loukas. Les chapelles occidentales* (Athènes 1982) εἰκ. 46-47.

γραφίες της Μάνης τὸν ἴδιο τρόπο βρίσκει κανεὶς ἀρχαιότερο στὴν Ἁγία Κυριακὴ τοῦ Κούνου (ἀδημοσίευτη τοιχογραφία ἀγίου Λαύρου) καὶ ὁμοιότερο στὸν γειτονικὸ Ἅγιο Μάμα τοῦ Καραβᾶ²⁸².

Ἡ πτυχολογία τῆς ἐνδυμασίας μερικῶν μορφῶν —τοῦ Βρέφους, τοῦ Ἰωσήφ καὶ τῆς Σαλώμης τῆς Γεννήσεως— θυμίζει τὰ σχεδὸν αὐτόνομα σχήματα μὲ τὰ αὐστηρὰ περιγράμματα, ποὺ συντιθέμενα σὲ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ κατασκευάζουν τὸ ἀνθρώπινο παράστημα²⁸³. Ὅμοια ὅμως σχήματα ἀπαντοῦν καὶ παλιότερα, ὅπως στὸ Bahattin samanligi Kilisesi τῆς Καππαδοκίας (τῶν μέσων τοῦ 10ου αἰ.)²⁸⁴ καὶ πιὸ ὕστερα, ὅπως στὸν ναὸ τῆς Ἐγκλείστρας τοῦ Νεοφύτου τῆς Κύπρου (γύρω στὰ 1200 ἢ ἀργότερα)²⁸⁵ καὶ στὸν ναὸ τῶν Σαράντα Μαρτύρων τοῦ Suves (1216-1217)²⁸⁶. Καὶ τὰ ἀπλωμένα ἐνδύματα τῆς Βαϊοφόρου τῆς Γαρδενίτσας ὡς πρὸς τὴ μορφή τους μοιάζουν μὲ ἐκεῖνα στὴν (ἀδημοσίευτη) Βαϊοφόρο τοῦ Βρονταμᾶ Λακωνίας (1201).

Ὁ ἐνιαῖος τρόπος ἀποδόσεως μερικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, ὅπως τοῦ μῆλου καὶ τῶν πτερυγίων τῆς μύτης μὲ τρεῖς συνεχόμενες, καμπύλες γραμμές, καὶ τοῦ ἄνω χεῖλους, μὲ δύο μικρὲς ἀδιάσπαστες ἐπιφάνειες, καμπύλες ὡς πρὸς τὴν ἄνω τους ἀπόληξη, προδίδει, νομίζω, τὸ χέρι ἐνὸς ζωγράφου.

Ὁ ζωγράφος τοῦ «Ἀγίου Πέτρου», δανειζόμενος στοιχεῖα ἀπὸ διαφορετικὲς παραστάσεις, εἰσάγει εἰκονογραφικοὺς νεωτερισμοὺς ἀναφερόμενους κυρίως σὲ λεπτομέρειες, δὲν ἀποφεύγει τὴ γελοιογραφία, τὶς ρεαλιστικὲς τάσεις καὶ τὴ χρῆση ρωπογραφικῶν στοιχείων, ὅπως μαρτυροῦν τὰ πολλὰ αἰγοπρόβατα στὴ Γέννηση καὶ οἱ γίδες ποὺ κερατίζουν. Εἶναι τὸ πιθανότερο ντόπιος, ἂν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη τὸ γλωσσικὸ τοῦ ἰδίωμα. Τὰ πρότυπά του ἀρκετὲς φορὲς εἶναι πολὺ παλιά. Κατὰ τὴν ἐπὶ μέρους μελέτη τῶν παραστάσεων δόθηκε ἀφορμὴ νὰ θυμηθοῦμε ἀκόμη καὶ τοιχογραφίες τοῦ Bawit, εὐλογίες τῆς Monza, μικρογραφίες τοῦ κώδικα 923 τῆς Παρισινῆς Βιβλιοθήκης, ἀρχαῖκες τοιχογραφίες τῆς Καππαδοκίας.

Τὸ τρίλοβο τόξο ποὺ διαγράφει τὸ ἄνοιγμα τοῦ ἰδιαίτερου σπηλαίου τοῦ Λουτροῦ τῆς Γεννήσεως, ὅπως σημειώθηκε, θεωρεῖται τύπος χαρακτηριστικὸς τῆς ὕστεροκομνήνειας τέχνης. Τὸ σχῆμα τοῦ φυλλώματος τοῦ δένδρου τῆς Βαϊοφόρου μοιάζει μὲ δένδρο στὸ

282. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, «Τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Μάμα στὸν Καραβᾶ Κούνου τῆς Μέσα Μάνης», *Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθήνα 1983, 48 καὶ *ΠΑΕ* 1981, 254-256 καὶ πίν. 183α.

283. ΣΤΙΚΑΣ, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος*, ὁ.π. πίν. 8α, 52, 58β, 76α. Βλ. καὶ Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας*, ἐκδ. Ἀθηνῶν (Ἀθήναι 1956) 15.

284. Ν. καὶ Μ. THIERRY, *Nouvelles églises*, ὁ.π. πίν. 72b, 73, 74, 75b, 77b. Ὁ RESTLE, *Asia Minor* III, ὁ.π. εἰκ. 517, 519, χρονολογεῖ τὶς τοιχογραφίες τοῦ samanligi ἀπὸ τὸ α' μισὸ τοῦ 11ου αἰ.

285. Στὰ παραδείγματα ποὺ σημειώθηκαν στὴ σημ. 128 ἂς προστεθοῦν ἀπὸ τὴν ἐκεῖ μνημονευόμενη μελέτη καὶ οἱ εἰκ. 21 καὶ 36.

286. THIERRY, *Asie Mineure*, ὁ.π. μελέτη VII εἰκ. 45.

Καὶ στὸ Suves ἡ πτυχολογία ἀποδίδεται ἀπαλότερη ἂν συγκριθεῖ μὲ τὴν πτυχολογία τῆς Γαρδενίτσας. Βλ. καὶ RESTLE, ὁ.π. εἰκ. σελ. 415-418.

ψαλτήρι της Μελισάνδης, τὰ κουφίζοντα γράμματα στὰ φορέματα τῶν ὑπηρετῶν τῆς ἴδιας σκηνῆς εἶναι ὅμοια μὲ ὅσα διακοσμοῦν τὴν ἀσπίδα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου σὲ ψηφιδωτὸ τῆς Palatina.

Στὶς τοιχογραφίες τῆς Γαρδενίτσας οἱ ἀναμνήσεις, καὶ κάποτε οἱ παραποιήσεις τρόπων τοῦ 12ου αἰ., δὲν εἶναι πολλές ἢ τουλάχιστον δὲν εἶναι κραυγαλέες. Μορφές φέρνουν στὸν νοῦ Εὐαγγελιστές, ἰδιαίτερος τὸν δεύτερο ἀπὸ τὰ ἀριστερά, ἁρμενικοῦ εὐαγγελίου²⁸⁷. Τὸ πλάσιμο στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τῆς νότιας κόγχης καὶ τὰ φῶτα στὸ μέτωπο τοῦ Χρυσοστόμου θυμίζουν τρόπους τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰ.²⁸⁸, ἡ φροντισμένη κόμωση τοῦ ἴδιου Ἀρχαγγέλου ἀποτελεῖ, νομίζω, ἀπλούστευση περίπλοκης κομμώσεως κεφαλῆς Ἀγγέλου τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ.²⁸⁹ καὶ τοῦ 13ου αἰ.²⁹⁰

Καὶ ὁ Χριστὸς τῆς δεξιοκρατοῦσας Παναγίας θυμίζει Ἀγγελο (1212)²⁹¹ καὶ τοιχογραφία τοῦ Roggiardo καὶ τὰ μαλλιά τοῦ Ἄδη τῆς Ἀναστάσεως δράκοντα τοῦ Ortaköy.

Οἱ πυκνὲς ἀναφορὲς σὲ μνημεῖα τῆς Καππαδοκίας ποὺ ἔγιναν πιὸ πάνω, εἰκονογραφικὲς καὶ ἄλλες, δείχνουν τοὺς δεσμοὺς τοῦ διακόσμου τῆς ἐκκλησίας τοῦ «Ἁγίου Πέτρου» καὶ πρὸς τὰ μνημεῖα αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας²⁹².

Ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῆς Μάνης πλησιέστερα πρὸς τὸν διάκοσμο τῆς Γαρδενίτσας βρίσκονται ὅσες σώζονται στὸν Ἅγιο Μάμα τοῦ Καραβά. Στὴν ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ ἡ χρονολογία εἶναι μισοσβησμένη καὶ γεννᾷ προβλήματα. Πρόσωπα Ἀποστόλων τῆς Ἀναλήψεως συγκρινόμενα μὲ ἀντίστοιχα τοῦ «Ἁγίου Πέτρου» φαίνονται πιὸ ἀναιμικά, σὰν λειψά. Οἱ λεπτὲς γραμμὲς ποὺ ἀποδίδουν τὸ τρίχωμα τῆς κεφαλῆς εἶναι σχεδὸν ἀδιόρατες καὶ ἡ ἐπιδερμίδα ὥχρα σὲ βαθιὰ ἀπόχρωση, μονότονη. Τὸ τελευταῖο γνώρισμα καὶ τὸ ψηλὸ μέτωπο ἁγίου ὁδηγοῦν στὸν 13ο αἰ., σὲ ἐποχὴ, μοῦ φαίνεται, πιὸ προχωρημένη ἀπὸ τὰ χρόνια διακοσμῆσεως τοῦ «Ἁγίου Πέτρου»²⁹³. Περισσότερες προσωπογραφικὲς ὁμοιότητες παρουσιάζουν ἄγιοι τῆς Γαρδενίτσας μὲ μορφὲς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Πούρκου Κυθήρων ποὺ θεωρήθηκαν ἔργα τοῦ 12ου-13ου αἰ.²⁹⁴ Συνδέθηκε ἤδη ὁ ἅγιος Νίκων

287. F. VOLBACH - J. LAFONTAINE-DOSOGNE, *Byzanz und der christliche Osten, Propyläen Kunstgeschichte* (Berlin 1968) εἰκ. 386b.

288. Βλ. πιὸ πάνω σημ. 56, 57, 76.

289. Ὅπως σὲ τοιχογραφία τοῦ Sant' Angelo in Formis, LAZAREV, *Storia*, ὁ.π. εἰκ. 355.

290. Σὲ εἰκόνα τοῦ Μουσείου Leningrad, ποὺ ὁ Μ. ALPATOV, «Sur l'iconographie des anges dans l'art de Byzance et de l'ancienne Russie», *Zograf* 11, 1980, 8 εἰκ. 6, θεωρεῖ ἔργο τοῦ 13ου αἰ.

291. Βλ. πιὸ πάνω σημ. 253.

292. Σὲ ὁμιλία μου στὸ 17ο Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας εἶχα καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι γύρω ἀπὸ τὴν Α λεκάνη τῆς Μεσογείου κατὰ τὸν 13ο αἰ. ἀπαντᾷ ζωγραφικὴ ποὺ εἶχε κοινὰ γνωρίσματα παρὰ τὶς ἐπὶ μέρους διαφορὲς, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις στὶς τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα ποὺ σώζονται στὴ Μάνη», *The 17th International Byzantine Congress, Mayor Papers, New York* (1986) 704.

293. Ἡ κ. Χαρά Κωνσταντινίδη ἐντάσσει τὸ μνημεῖο τοῦ Καραβά στὸ α' μισὸ τοῦ 13ου αἰ., *ΠΑΕ* 1981, 256.

294. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *ΑΔ* 21, 1966, Χρονικά, πίν. 18 καὶ σελ. 23. Ἡ κ. Μ. ΜΕΛΑΔΙΝΙ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π. 453, ἐκλαμβάνει τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου λίγο μεταγενέστερες τοῦ 1100. Νομίζω πὼς τὸ ὑπερύψηλὸ μέτωπο τοῦ δεξιοῦ ἁγίου τῆς εἰκ. 45 ὁδηγεῖ πρὸς τὸν 13ο αἰ. Βλ. καὶ μέτωπα ἁγίων στὸν Ἅγιο Πέτρο Καλυβίων Κουβαρᾶ (1232), COUMBARAKI-PANSÉLINOU, *Kouvaras*, ὁ.π. πίν. 9-11.

(πίν. 16β)²⁹⁵ πρὸς ἅγιο τοῦ Πούρκου (τὸν ἀριστερὸ τοῦ πίν. 20α), ἐνῶ ὁ ἅγιος Ζαχαρίας (πίν. 7α) μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ πρὸς ἄλλο ἅγιο τοῦ Πούρκου (πάλι τὸν ἀριστερὸ τοῦ πίν. 20β). Τὰ μαλλιά τοῦ Ζαχαρία, ὅπως καὶ τοῦ Ἰωσήφ τῆς Γεννήσεως (πίν. 11α), ἀποδίδονται τυπικότερα μὲ γεωμετρικὲς καμπύλες ἐν σχέσει πρὸς τὴν κόμμωση τῶν γερόντων ἁγίων στὶς δύο πιὸ πάνω φωτογραφίες ἀπὸ τὰ Κύθηρα. Πρόσωπα τοῦ «Ἀγίου Πέτρου» Γαρδενίτσας δὲν εἶναι, νομίζω, μακριὰ ἀπὸ μορφὲς σὰν τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ σπήλαιο τῆς Ἀγίας Σοφίας Μυλοποτάμου Κυθήρων (περίπου τοῦ 1200)²⁹⁶.

Εἰκ. 4. Σχέδια γραμμάτων στὶς ἐπιγραφὲς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ «Ἀγίου Πέτρου» Γαρδενίτσας.

Ἡ ἔντονη ἔκφραση τῆς προσπάθειας Ἀγγέλου νὰ ἀνυψώσει τὴ δόξα τῆς Ἀναλήψεως, ἢ ἐγκοσμιότητα ἁγίων Γυναικῶν στὰ ἐγκόλπια καὶ τὸ πλάτος τῶν προσώπων τους, τὸ πλάτος ἄλλων προσώπων (τῶν Ἀρχαγγέλων τῆς νότιας κόγχης καὶ τοῦ νότιου τοίχου, καὶ τοῦ ἁγίου Παντελεήμονα), πρέπει κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ ὀδηγήσουν μᾶλλον στὸν 13ο αἰ.

295. Ὁ ἅγιος Νίκων ἔχει πλατύτερο πρόσωπο. Πρὸς τὸν ἴδιο ἅγιο μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἀνάργυρος (εἰκ. 38).

296. WEITZMANN - CHATZIDAKIS - VOINESCU, *Icons*, ὁ.π. εἰκ. 167.

Οί επίσκοποι στὸν «Ἅγιο Πέτρο» φοροῦν ἐγχεῖρια. Σὲ παλιότερη τοιχογραφία τῆς Μάνης ποὺ παριστάνει τὸν ἅγιο Λέοντα Κατάνης στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα Μπουλαριῶν (991-992) ὁ Ἱεράρχης φορεῖ ἐγχεῖριο²⁹⁷. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὁ ἀρκετὰ πλούσιος διάκοσμος σὲ πετραχήλια καὶ ἐγχεῖρια (πίν. 5α)²⁹⁸ καὶ συγκριθεῖ μὲ τὸν ἀντίστοιχο στὸ ψαλτήρι τοῦ Λονδίνου (1066), οἱ τοιχογραφίες τοῦ «Ἁγίου Πέτρου» πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερες.

Ὁ ζωγράφος τοῦ «Ἁγίου Πέτρου» ἀγαπᾷ τὰ στολίδια. Ἀρκετὰ θέματα ἀπὸ τὶς διακοσμητικὲς ταινίες τοῦ ναοῦ ἀπαντοῦν σὲ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰ.

Καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων στὶς ἐπιγραφὲς τῶν παραστάσεων (εἰκ. 4) προῖδεάζει γι' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Ἀρκετὰ γράμματα μοιάζουν καὶ μὲ τὰ συναντώμενα στὴν Ἐπισκοπὴ τῆς Μάνης (γύρω στὸ 1200)²⁹⁹.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ παραπάνω, ἀλλὰ καὶ σύμφωνα μὲ συγκρίσεις ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴν ἀνάλυση τῶν παραστάσεων, ἐπιτρέπεται οἱ τοιχογραφίες τοῦ «Ἁγίου Πέτρου» Γαρδενίτσας νὰ θεωρηθοῦν ἔργο τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ.³⁰⁰

Ἀθήνα 1984

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

297. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν», ὁ.π. (σημ. 28) 450. Γιά ἐγχεῖρια στὸ Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου Β', βλ. ὁ.π. σημ. 3.

298. Στὴν Ἁγία Βαρβάρα τῆς Soghanle (1006 ἢ 1021) τὰ ἄμφια τῶν Ἱεραρχῶν ἔχουν λίγα κοσμήματα καὶ οὔτε φαίνεται πὼς ἔχουν ὅλοι ἐγχεῖρια, JERPHANION, *Les églises rupestres*, ὁ.π. Album III, πίν. 191_{3, 4}.

299. Ὅπως τὸ ἄλφα, βῆτα, γάμμα, δέλτα, ξί, ρό, ὦμέγα, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Τοιχογραφίαι τῆς Μάνης*, ὁ.π. πίν. 66, 69, 84β, 85, 86. Βλ. ἀκόμη καὶ κώδικες τοῦ 1192, 1205, 1219, 1223 στὸν Α. ΚΟΜΙΝΗ, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων* (ἐν Ἀθήναις 1968) πίν. 19 (τὸ ζῆτα), πίν. 20 (τὸ θῆτα, τὸ ξί), πίν. 21 (τὸ βῆτα, δέλτα, ὦμέγα), πίν. 22 (τὸ ζῆτα). Καὶ τὸ ψὶ στὸν «Ἅγιο Πέτρο» ἔχει γραφεῖ ὅπως στὴν Ἐπισκοπὴ Μάνης (ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π. πίν. 81).

300. Ὁμολογῶ πὼς δὲν διακρίνω τὰ στοιχεῖα ὕφους καὶ εἰκονογραφίας τοῦ προχωρημένου 11ου αἰ. στὶς τοιχογραφίες τοῦ «Ἁγίου Πέτρου», ποὺ ὁδήγησαν τὴ Μ. ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΙ, «La peinture monumentale en Grèce de la fin de l'Iconoclasme jusqu'à l'avènement des Comnènes (843-1081)», *CA* 34, 1986, 106 σημ. 76, νὰ τὶς χρονολογήσει μᾶλλον ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰ. ἢ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ.

ΗΡΑΚΛΕΙΑ ΣΙΝΤΙΚΗ

(Πίν. 21-27)

Κάποτε ο μύθος δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ἱστορία. Εἶναι ἓνας τρόπος γιὰ νὰ σωθοῦν ἀκέραια τὰ ἱστορικὰ γεγονότα σὲ μία ἐποχὴ ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμα ἐφευρεθεῖ ἡ γραφή. Ὁ μύθος περιβάλλει τὰ ἱστορικὰ συμβάντα μὲ τὸν (μυθικὸ) πέπλο του καὶ τὰ μεταπλάθει σὲ εὐκολομνημόνευτα «παραμύθια». Καὶ οἱ ἀρχαῖοι μας πρόγονοι λάτρευαν καὶ σέβονταν τοὺς μύθους καὶ τοὺς ποιητὲς τους καὶ ἰδιαίτερα τὸν Ποιητὴ, τὸν Ὅμηρο. Ἀπὸ τὰ ποικίλα ἀποσπάσματα τῶν μύθων ποὺ ἔχουν διασωθεῖ στὰ ἀρχαῖα κείμενα διάφορων ἐποχῶν, ἂν καὶ ἄνισης κάποτε μεταξὺ τους ἀξίας, μπορούμε, συνδυάζοντας τὶς πληροφορίες, καὶ μὲ δεδομένα ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὴ γλωσσολογία, νὰ ἀποκαταστήσουμε μὲ ἀρκετὴ πειστικότητα τὸ κατεστραμμένο ψηφιδωτὸ τῆς ἐλληνικῆς προϊστορίας, τουλάχιστον στὰ σημεῖα ποὺ ἰδιαίτερα μᾶς ἐνδιαφέρουν.

Ἄν θελήσει κανεὶς μὲ τὴ φαντασία του νὰ κάνει μία τομὴ στὸν χῶρο καὶ στὸν χρόνο, θὰ κατανοήσῃ πόσο δύσκολο εἶναι, ὅσο μικρὸ τμῆμα γῆς καὶ ἂν ἐπιλέξει, νὰ διαπιστώσῃ τὴν ἐθνολογικὴ του δομὴ. Σὲ κάθε γωνιᾷ τῆς ἐλληνικῆς γῆς κατοίκησαν κάποτε, γιὰ περισσότερο ἢ λιγότερο χρόνο, ποικίλα φύλλα, ἄλλοτε συγγενικά, κάποτε λιγότερο, ποὺ συχνὰ ἀφομοιώνονταν, ἀργὰ ἀλλὰ σταθερά, ἀπὸ τὰ νέα ποὺ ἔρχονταν, ἢ ἀναγκάζονταν νὰ μετακινηθοῦν ἀναζητώντας νέες πατρίδες, ἰδίως ὅταν οἱ νέοι εἰσβολεῖς εἴτε διέφεραν στὰ «συνήθια τους» εἴτε ἐπιβάλλονταν βίαια. Οἱ ζυμώσεις αὐτὲς στὸν χῶρο μοιάζουν περισσότερο μὲ τὶς ἀντιδράσεις τῶν κυττάρων ποὺ διακρίνουμε στὸν μεγεθυντικὸ φακὸ ἐνὸς μικροσκοπίου, ὅπου παρακολουθοῦμε τὶς μεταπλάσεις, τὶς μεταμορφώσεις, τὶς συγχωνεύσεις, τὶς ἀλλαγὲς χρωματισμῶν στοὺς μικροοργανισμοὺς καὶ τὰ μόρια στὸν μικρόκοσμο τῆς ὕλης· μία εἰκόνα ποὺ εἶναι ἢ πιστότερη ἀπεικόνιση τῆς ζωῆς, ἀκόμα καὶ τοῦ ἱστορικοῦ βίου.

Ἡ πληθυσμιακὴ σύνθεση κατὰ περιοχὲς μοιάζει ἐπίσης μὲ τὸ πανί, ὅπου τὸ ὑφάδι ἔρχεται καὶ μπλέκεται ἐπάνω στὸ ἀρχικὸ στημόνι καὶ τὸ δυναμώνει καὶ τὸ πλουμίζει μὲ πολύχρωμα ξόμπλια, μὲ νέες ἰδέες καὶ ἐμπειρίες ἠθικὲς, κοινωνικὲς καὶ θρησκευτικὲς. Τὸ κυριότερο ὅμως στοιχεῖο, ἔστω καὶ ἂν δὲν διακρίνεται, εἶναι τὸ στημόνι· ἂν εἶναι γερὸ καὶ στερεὸ καὶ τὸ ὑφαντὸ ποὺ θὰ προκύψῃ θὰ εἶναι γερό. Γερὸ ὑφάδι σὲ ἀγανὸ στημόνι κάνει λειψὸ πανί ποὺ λιώνει στὴν πρώτη πλύση. Ἔτσι καὶ ὅταν οἱ πανάρχαιες ἐθνολογικὲς ρίζες εἶναι γερές, τελικὰ ἐπικρατοῦν, ὅχι συνήθως στὰ ἐμφανῆ σημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ ἐνυπάρχουν καὶ ἐπιδροῦν καταλυτικὰ στὶς ἐσωτερικὲς πίστεις τοῦ λαοῦ ποὺ εἶναι τὸ ἀμάλαμα αὐτῶν τῶν καταλυτικῶν μακροχρόνιων διεργασιῶν.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν συνείδηση αὐτῶν καὶ παρόλες τὶς μεταγενέστερες θεωρίες καὶ πίστεις τους γιὰ μία ἀπόλυτη καθαρότητα, γνώριζαν τὶς προελληνικὲς τοὺς ρίζες. Τὴν ἐλληνικὴ καθαρότητα ἀπέναντι στὸν βαρβαρικὸ κόσμο τὴ διακήρυτταν συνήθως πρὸς τὰ ἔξω. Οἱ ἴδιοι γνώριζαν τὴ σημασία καὶ τὶς ρίζες τῶν τοπωνυμίων ποὺ διατηρήθηκαν καὶ σφράγισαν τὸν τόπο. Κανένα ξενικὸ, ἐξωτικὸ, τοπωνύμιον δὲν μένει ἂν δὲν ἔχει προηγηθεῖ

μακροχρόνια συμβίωση και τελικά ολοκληρωτική άφομοίωση. Άλλωστε υπάρχουν πολύτιμες μαρτυρίες γι' αυτά, όπως του Πλάτωνα στον *Κρατύλο* (421 d): "Ὁ ἄν μὴ γινώσκωμεν, βαρβαρικόν τι τοῦτ' εἶναι· εἴη μὲν οὖν ἴσως ἄν τι τῇ ἀληθείᾳ καὶ τοιοῦτον αὐτῶν, εἴη δὲ κἂν ὑπὸ παλαιότητος τὰ πρῶτα τῶν ὀνομάτων ἀνεύρετα εἶναι· διὰ γὰρ τὸ πανταχῇ στρέφεσθαι τὰ ὀνόματα οὐδὲν θαυμαστὸν ἄν εἴη, εἰ ἡ παλαιὰ φωνὴ πρὸς τὴν νυνὶ βαρβαρικῇς μὴδὲν διαφέρει¹. Τὰ ἴδια περίπου ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Στράβων (Ζ', C. 321, Teubner, 441): Ἐκαταῖος μὲν οὖν ὁ Μιλήσιος περὶ τῆς Πελοποννήσου φησὶν διότι πρὸ τῶν Ἑλλήνων, ῥῆκσαν αὐτὴν βάρβαροι. σχεδὸν δέ τι καὶ ἡ σύμπασα Ἑλλὰς κατοικία βαρβάρων ὑπῆρξε τὸ παλαιόν.

Οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς περιοχῆς ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ὅπως καὶ ὅλης τῆς Ἑλλάδας, ἦταν ποικιλώνυμα πελασγικά καὶ τυρρηνικά φύλα (Λέλεγες², Ἐκτηνες, Κυλικράνες, Τυρρηνοί). Τὰ δεύτερα θεωροῦνται συνήθως ὅτι ἀνήκουν στὸ μεσογειακὸ ὑπόστρωμα ποὺ κατοίκησε τὴ χώρα, μὲ ἀπώτατες μικρασιατικὲς κοιτίδες³, μὴ καὶ τὰ ὀνόματά τους δὲν προσφέρονται σὲ ἰνδοευρωπαϊκὴ ἐτυμολογία⁴. Ἀργότερα, στὶς ἀρχὲς τῆς χαλκοκρατίας, τὰ πρῶτα ἰνδοευρωπαϊκὰ φύλα ποὺ πιστεύεται ὅτι κατέβηκαν ἀπὸ τὸν Βορρά, ἀπὸ τὴν Ἰλλυρία, υἱοθέτησαν πολλὰ ἀπὸ τὶς παλιότερες ὀνομασίες⁵. Καὶ ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Θουκυδίδης θεωροῦν τοὺς Τυρρηνοὺς ἔθνος πελασγικό⁶.

Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ P. Kretschmer, ὁ πιθανότερος χρόνος ἐμφάνισέως τους στὴν Ἑλλάδα εἶναι ὁ 25ος αἰ. π.Χ., 500 περίπου χρόνια πρὶν ἐγκατασταθοῦν οἱ Ἕλληνες⁷. Οἱ Πελασγοτυρρηνοὶ εἶναι οἱ ἄμεσοι, οἱ πραγματικοὶ Προέλληνες⁸. Ἀπ' αὐτοὺς προέρχεται

1. Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΑΔΑΚΗ, «Περὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων», *Ἑταιρεία ὁ Ἑλληνισμός· περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας* 8 (Ἀθήνησιν 1896) 16.

2. ΣΤΡΑΒ. Ζ', C. 321 (Teubner, 441 - 442), IB', C. 572, 804. K. W. DEIMLING, *Die Leleger, eine ethnographische Abhandlung* (Leipzig 1862) 14-16 (στὸ ἐξῆς *Die Leleger*). R. HERBIG, «Philister und Dorier», *JdI* 55, 1940, 58-89.

3. ST. JOSIFOVIĆ, «Pelaser und Etrusker in Lykophrons Alexandra», *Živa Antika* XVII, 1967, 273.

4. Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. Α' (1970) 356.

5. Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, ὁ.π. 357.

6. ΗΡΟΔ. VI, 136-140. ΘΟΥΚΥΔ. IV, 1: τὸ δὲ πλεῖστον Πελασγικὸν τῶν καὶ Λημνόν ποτε καὶ Ἀθήνας Τυρσηνῶν οἰκήσαντων. Πρβ. καὶ Σχόλ. Ἀριστοφ. Ὀρνίθες, στ. 832 (ἐκδ. Fr. Dübner): Τυρσηνῶν τείχισμα Πελασγικόν. ΔΙΟΝΥΣ. ΑΛΙΚΑΡΝ. *Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία* Α', XXV (C. Jacoby, τ. I, Lipsiae 1885, σελ. 39): ἐκαλοῦντο δὲ ὑπὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων τῆς τε χώρας ἐπικλήσει ἀφ' ἧς ἐξανέστησαν καὶ τοῦ παλαιοῦ γένους μνήμη οἱ αὐτοὶ Τυρρηνοὶ καὶ Πελασγοί, ὧν ἐγὼ λόγου ἐποιήσαμην τοῦ μὴ τίνα θαῦμα ποιεῖσθαι, ἐπειδὴν ποιητῶν ἢ συγγραφέων ἀκούη τοὺς Πελασγοὺς καὶ Τυρρηνοὺς ὀνομαζόντων, πῶς ἀμφοτέρους ἔσχον τὰς ἐπωνυμίας οἱ αὐτοί. Πρβ. SKUTSCH, *RE* VI, 1 (Stuttgart 1907) λ. *Etrusker*, col. 730-806 καὶ F. SCHACHERMEYER, *RE* XXXVII (Stuttgart 1973) col. 252-256 λ. *Πελασγός*. P. KRETSCHMER, «Pelaser und Etrusker», *Glotta* 11, 1921, 276 κέ. Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, *Οἱ Προέλληνες* (Θεσσαλονίκη 1953) 11. G. THOMSON, *Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ κοινωνία*. Τοῦ ἴδιου, *Τὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο* (Ἀθήνα 1954) μτφρ. Γ. Βιστάκη, 116, 118. Πρβ. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ, «Κάρπαθος. Σημειώσεις ἱστορικῆς τοπογραφίας καὶ ἀρχαιολογίας», *ΕΕΠΣΘ*, τ. Ζ' (Θεσσαλονίκη 1978) 138, 170-172, 186-188 (στὸ ἐξῆς «Κάρπαθος»).

7. P. KRETSCHMER, «Die vorgriechischen Sprach- und Volksschichten», *Glotta* 30, 1940, 84-218, 244-246.

8. ΑΙΣΧΥΛ. *Ἰκέτιδες*, στ. 250-259: τοῦ γηγενοῦς γὰρ εἰμ' ἐγὼ Παλαίχθονος / ἱνὶς Πελασγός, τῆσδε γῆς ἀρχηγέτης. / ἐμοῦ δ' ἄνακτος εὐλόγως ἐπώνυμον / γένος Πελασγῶν τήνδε καρποῦται χθόνα. / καὶ πᾶσαν αἶαν,

καὶ ἡ προελληνικὴ γλωσσικὴ κληρονομιά, συνδυασμένη μὲ στοιχεῖα τοῦ προκατόχου ἀνατολικοῦ γλωσσικοῦ στρώματος. Αὐτοὶ διατήρησαν καὶ μετέδωσαν στοὺς Ἑλλήνες καὶ τὰ παλαιότατα τοπωνύμια ποὺ εἶχε ἀφήσει τὸ προηγούμενο ἐθνολογικὸ στρῶμα, προσθέτοντας καὶ μερικὰ δικά τους⁹.

Ἡ Μακεδονία κατοικήθηκε κατὰ τὸ τέλος τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς¹⁰ ἀπὸ Πελασγοὺς ποὺ ἦταν, σύμφωνα μὲ τὸν Μ. Σακελλαρίου, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐλληνικοὺς ἰνδοευρωπαϊκοὺς λαοὺς¹¹. Βεβαιωμένη ἐγκατάσταση Πελασγῶν σὲ περιοχὴ γειτονικὴ μὲ τὴ λεκάνη τοῦ Στρυμόνα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἔχουμε στὴν Κρηστωνία, ὅπου ἤδη τὸν 5ο αἰ. ζοῦν βαρβαρό-γλωσσοι Πελασγοί¹². Ἐπειδὴ ἡ κεντρικὴ καὶ ἡ ἀνατολικὴ Μακεδονία, ὑποστηρίζει ὁ Μ. Σακελλαρίου, «ἔδωσαν ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα, χρονολογημένα ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς, ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στοὺς Πελασγοὺς, θὰ μποροῦσε νὰ ὑποθέσει κανεῖς ὅτι οἱ Πελασγοὶ κατοικοῦσαν ἐκεῖ ἀδιάκοπα ἀπὸ τότε ἕως τὸν 5ο αἰ. Ἄν ὅμως λάβουμε ὑπόψη ὅτι κατὰ τοὺς ἐνδιάμεσους αἰῶνες ἔγιναν πολλὲς μετακινήσεις λαῶν, καὶ ἰδιαίτερα ὅτι περὶ τὸ 1200 π.Χ. ἐξόρμησαν ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου Πελασγοὶ ποὺ ἔφτασαν ὡς τὴν Ἑλλάδα, δὲν ἀποκλείεται οἱ Πελασγοὶ τῆς Κρηστωνίας κατὰ τὸν 5ο αἰ. νὰ κατάγονται ἀπὸ κάποια ὁμάδα ποὺ ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ κατὰ τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ»¹³. Ποιὰ ἦταν ἡ μορφή τῶν ἐγκαταστάσεων τῶν πελασγικῶν αὐτῶν φύλων δὲν γνωρίζουμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα.

ἡς δι' ἄγνός ἔρχεται / Στρυμόν, τὸ πρὸς δύνοντος ἡλίου κρατῶ. / ὀρίζομαι δὲ τὴν τε Περραιβῶν χθόνα, / Πίνδου τε τᾶπέκεῖνα, Παιόνων πέλας / ὄρη τε Δωδωναῖα· συντέμει δ' ὄρος ὕγρας θαλάσσης· τῶνδε τὰπὶ τάδε κρατῶ.

9. Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, *Οἱ Προέλληνες*, δ.π. 16. Πρβ. J. L. MYRES, «A History of the Pelasgian Theory», *JHS* 27, 1907, 221-222. Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Peuples préhelléniques d'origine Indo-européenne* (Athènes 1977) 94-100 (στο ἐξῆς *Peuples préhelléniques*).

10. «Ἡ ἐνότητα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς (4η χιλιετηρίδα) στὴ ΝΑ. Εὐρώπῃ διασπᾶται κατὰ τὸ τέλος τῆς 3ης χιλιετηρίδας ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν φύλων στὰ ὅποια ἀνήκουν καὶ οἱ Ἀχαιοὶ τῆς Ἑλλάδος. Μεταξὺ 1600-1100 π.Χ. τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βαλκανίων εἶναι κρητο-μυκηναϊκὰ καὶ μικρασιατικὰ», σύμφωνα μὲ τὴν εἰσήγησιν τοῦ καθηγητῆ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Ε. CONDURACHI, *Actes du 1er Congrès International d'Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, II, *Archéologie, Histoire de l'antiquité, Arts*, Sofia 26.8-1.9.1966 (Sofia 1969) 7-17. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, «Χρονικὰ Ἀρχαιολογικὰ 1968-1970», *Μακεδονικὰ* 14, 1974, 286. Πρβ. καὶ Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Peuples préhelléniques*, δ.π. 158-161.

11. Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Peuples préhelléniques*, δ.π. 81-137. Τοῦ ἴδιου, «Οἱ κάτοικοι», *Μακεδονία* (1982) 46 (στο ἐξῆς «Οἱ κάτοικοι»).

12. ΗΡΟΔ. Ι, 57: εἰ δὲ χρεὸν ἐστὶ τεκμαιρόμενον λέγειν τοῖσι νῦν ἔτι ἐοῦσι Πελασγῶν τῶν ὑπὲρ Τυρσηνῶν Κρηστώνη πόλιν οἰκόντων..., ἦντινα δὲ γλώσσαν ἴεσαν οἱ Πελασγοί, οὐκ ἔχω ἀτρεκέως εἰπεῖν..., ἦσαν οἱ Πελασγοὶ βάρβαρον γλώσσαν ἰέντες· Ι, 58: τὸ Πελασγικὸν ἔθνος, ἐὼν βάρβαρον, οὐδαμὰ μεγάλως αὐξηθῆναι.

13. Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, «Οἱ κάτοικοι», δ.π. 48. Τοῦ ἴδιου, *Peuples préhelléniques*, δ.π. 160. Οἱ Πελασγοὶ ἐπέζησαν μιλώντας ἀκόμα τὴ γλώσσα τους σὲ ἀρκετὲς περιοχὲς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, ὅπως στὴ χερσόνησο Ἀκτὴ (Ἄθω), στὴν Κρηστώνη, στὴ Λήμνο καὶ στὴν Ἱμβρο: ΘΟΥΚΥΔ. IV, 109, 4, ΣΤΡΑΒ. Ζ', C. 331 (Teubner, 1877, 463 κέ.), ΗΡΟΔ. Ι, 57, 5, 26 (ΣΤΡΑΒ. Ε', C. 221), 4, 145, 2. G. THOMSON, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ κοινωνία*, δ.π. καὶ *Τὸ προϊστορικὸ Αἶγαῖο*, δ.π. 115. Γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Κρηστωνίας πρβ. Ν. G. L. HAMMOND - G. T. GRIFFITH, *A History of Macedonia*. II: 550-336 B.C. (Oxford 1979) 128, χάρτης 4 (στο ἐξῆς *A History of Macedonia* II). Πρβ. καὶ TH. DESDEVISES-DU-DEZERT, *Géographie ancienne de la Macédoine* (Paris 1863) 85 (στο ἐξῆς *Géographie*).

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆς τοῦμπες, τὰ τεχνητὰ ποικιλόμορφα ὑψώματα ποὺ ἀπαντῶνται μὲ ἰδιαίτερη πυκνότητα σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας¹⁴, τῶν ὁποίων ἡ χρονολόγηση ἀνταποκρίνεται στὴν ἐμφάνισή καὶ στὶς διακινήσεις τῶν πελασγικῶν φύλων, ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ μία διαρκὴ μικροκινητικότητά τους, ποὺ θὰ ταίριαζε περισσότερο σὲ ὀρεσίβιους μὲ ποιμενικὲς μάλλον ἐνασχολήσεις¹⁵ παρὰ γεωργικὲς, ὅπως προϋποθέτει ἡ στατικότητα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν τύμβων.

Ἕνας ἄλλος, πανάρχαιος, λαὸς ποὺ ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο τῆς μακεδονικῆς προϊστορίας εἶναι οἱ Φρύγες. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο, ἦταν ὁ ἀρχαιότερος λαὸς¹⁶, μὲ ἀρχικὴ κοιτίδα στὸν μικρασιατικὸ χῶρο, τὴν πατρίδα τῶν περισσότερων προϊστορικῶν

14. L. REY, «Observations sur les premiers habitats de la Macédoine», *BCH* XL, I-IV, 1917-1919, 1-111, Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι* (1928). Πρβ. Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, *Ἔργον* 1961, 92 κέ. Ν. C. ΜΟΥΤΣΟΡΟΥΛΟΣ, «Fortifications préhistoriques sur tumulus de terre, dans la région de la Grèce du Nord», *Bulletin de l'Institut International des châteaux historiques* 43, 1985, 87-97. Πρβ. καὶ Χ. Ι. ΜΑΚΑΡΟΝΑ, «Οἱ τοῦμπες τῆς Μακεδονίας», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* 1962, 58.

15. ΠΑΥΣ. Η', 1, 4: ἀντίθεον δὲ Πελασγὸν ἐν ὑψικόμοισιν ὀρεσσι Γαῖα μέλαιν' ἀνέδωκεν, ἵνα θνητῶν γένος εἴη. Πρβ. J. L. MYRES, «A History of the Pelasgian Theory», *JHS* 27, 1907, 186. ΣΤΡΑΒ. Ζ', C. 327 (Teubner, 451): Ἐκλέλοιπε δὲ πῶς καὶ τὸ μαντεῖον τὸ ἐν Δωδώνῃ, καθάπερ τάλλα. ἔστι δ' ὥς φησιν Ἐφορος, Πελασγῶν ἱδρυμα. οἱ δὲ Πελασγοὶ τῶν περὶ τὴν Ἑλλάδα δυναστευσάντων ἀρχαιότατοι λέγονται καὶ ὁ ποιητὴς φησιν οὕτω 'Ζεῦ ἄνα Δωδωναίε Πελασγικέ' (Ἰλ. Β 233) ὁ δ' Ἡσίοδος 'Δωδώνην φηγὸν τε, Πελασγῶν ἔδραν ἦεν'... περὶ δὲ Δωδώνης τοὺς μὲν περιοικούντας τὸ ἱερὸν διότι βάρβαροι διασαφεῖ καὶ ὁ Ὅμηρος ἐκ τῆς διαίτης, ἀνιπτόποδας χαμαιεύνας. ΣΤΡΑΒ. Ε', C. 221 (Teubner, 303-304): διὰ δὲ τὸ πλάνητας εἶναι καὶ δίκην ὀρνέων ἐπιφοιτᾶν ἐφ' οὗς ἔτυχε τόπους Πελαργούς ὑπὸ τῶν Ἀττικῶν κληθῆναι, ΙΒ', C. 572 (Teubner, 804): τό τε γὰρ τῶν Πελασγῶν ἦν φύλον καὶ τὸ τῶν Καυκῶνων καὶ Λελέγων εἴρηται δ' ὅτι πολλαχοῦ τῆς Εὐρώπης τὸ παλαιὸν ἐτύγγανε πλανώμενα, ἅπερ ποιεῖ τοῖς Τρωσὶ συμμαχοῦντα ὁ ποιητὴς, οὐκ ἐκ τῆς περαιάς. Πρβ. ΔΙΟΝΥΣ. ΑΛΙΚΑΡΝ. *Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία Α'*, δ.π. XVII: ἐχρήσατο δὲ [τὸ τῶν Πελασγῶν γένος] τύχαις δυσπόμενοις εἰς πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα, μάλιστα δ' εἰς τὴν πολὺπλανόν τε καὶ οὐδενὸς τόπου βέβαιον οἴκησιν. Οἱ πῶ πάνω πληροφορίαι στηρίζουν ἀρκετὰ τὴν παλιὰ ἀποψη τοῦ Ι. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Πελασγικά*, ἥτοι περὶ τῆς γλώσσης τῶν Πελασγῶν. Ἀρχαῖαι πελασγικαὶ ἐπιγραφαὶ Λήμνου, Κρήτης, λυκικαί, καρικαί, ἐτρουσκικαί, χετιτικαί, ἐρμηνευόμεναι διὰ τῆς σημερινῆς πελασγικῆς ἀλβανικῆς καὶ τῆς ἐλληνικῆς (Ἐν Ἀθήναις 1912) 150 (στὸ ἐξῆς *Πελασγικά*), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ὄνομα τῶν Πελασγῶν-Πελαργῶν καὶ Λελέγων εἶναι ταυτόσημο. Λέλεγες ἀπὸ τὸ λ'ε'λ'ε'κ', «πελαργὸς» στὴν ἀλβανικὴ ἀλλὰ καὶ στοὺς μωαμεθανοὺς μικρασιάτες Ἑλληνοπελασγοὺς, δηλαδὴ Τούρκους. Πρβ. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ, «Κάρπαθος», δ.π. 172 καὶ 186-188. Πρβ. ΔΙΟΝΥΣ. ΑΛΙΚΑΡΝ. *Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία Α'*, δ.π. XXVIII, σελ. 45: τοὺς Τυρρηνοὺς φησιν, ἐπειδὴ τὴν ἑαυτῶν ἐξέλιπον, ἐν τῇ πλάνῃ μετονομασθῆναι Πελαργούς, τῶν ὀρνέων τοῖς καλουμένοις πελαργοῖς εἰκασθέντας, ὡς κατ' ἀγέλας ἐφοίτων εἰς τε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν βάρβαρον. L. ROSS, *Die Pnyx und das Pelasgikon in Athen* (Braunschweig 1853) 18 σημ. 8. Ὁ ΗΣΥΧΙΟΣ (λ. *Πελασγικόν*) γράφει: τειχίον οὕτω ἐν Ἀθήναις καλούμενον Τυρρηνῶν κτισάντων. Πρβ. Σχόλ. Ἀριστοφ. Ὀρνίθες, στ. 832 (ἐκδ. Fr. Dübner): ὅτι Ἀθήνησι τὸ Πελαργικὸν τεῖχος ἐν τῇ ἀκροπόλει, οὐ μέννηται Καλλιμαχος Τυρσηνῶν τεῖχισμα Πελαργικόν. Πρβ. CALLIMACHUS (ἐκδ. E. Pfeiffer) τ. I, *Fragmenta Oxonii* 1965, 102, 103, παράγρ. 97 (283).

16. ΗΡΟΔ. ΙΙ, 2: Οἱ δὲ Αἰγύπτιοι, πρὶν μὲν ἢ Ψαμμήτιχον σφέων βασιλεῦσαι, ἐνόμιζον ἑωυτοὺς πρώτους γενέσθαι πάντων ἀνθρώπων. ἐπειδὴ δὲ Ψαμμήτιχος βασιλεύσας ἠθέλησε εἰδέναι οἵτινες γενοῖατο πρῶτοι, ἀπὸ τούτου νομίζουσι Φρύγας προτέρους γενέσθαι ἑωυτῶν, τῶν δὲ ἄλλων ἑωυτούς.

λαῶν¹⁷, καὶ συγκεκριμένα στὴν περιοχὴ τῆς Τροίας¹⁸, ὅπως ἀποδεικνύουν καὶ τοπωνύμια κοινὰ στὴ Θράκη καὶ στὴν Τροία¹⁹.

Γνωρίζουμε ὅτι οἱ Φρύγες ἔφτασαν στὸν μακεδονικὸ χῶρο γύρω στὸ 1200 π.Χ.²⁰ καὶ ἐγκαταστάθηκαν σὲ περιοχὲς ποὺ ἐλέγχονταν ἀπὸ πελασγικὰ φύλα. Φρυγικῆς καταγωγῆς ἦταν καὶ οἱ γνωστοὶ ἥρωες τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας, ὁ βασιλιὰς τῶν Χετταίων Τάνταλος καὶ ὁ γιὸς του Πέλοψ, ποὺ ὁδηγώντας φρυγικά, κυρίως, φύλα κατέλαβαν τὸ νοτιότερο τμῆμα τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου, ποὺ ἔκτοτε ὀνομάστηκε Πέλοπος-νῆσος²¹, ὅπου μεταφύτεψαν καὶ τὴ μητρικὴ τους (φρυγικὴ) γλῶσσα²².

Ὁ Ν. Hammond θεωρεῖ ὅτι οἱ Φρύγες εἰσχώρησαν στὴ Μακεδονία ἀπὸ τὸν Βορρὰ καὶ ἀποδίδει σ' αὐτοὺς τὴ διάδοσιν τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Lausitz σὲ μεσημβρινότερες περιοχές²³. Οἱ Φρύγες ἐγκαταστάθηκαν στὴν περιοχὴ τῆς Πιερίας, γύρω ἀπὸ τὸ Βέρμιον, ἀφοῦ ἀπώθησαν προηγουμένως ἀρχαιότερους κατοίκους. Ἡ πεδιάδα ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Βέρμιον ὀνομαζόταν «κῆποι τοῦ Μίδα»²⁴. Εἶναι γνωστὸς ἐπίσης καὶ ὁμώνυμος βασιλιὰς στὴ Φρυ-

17. K. W. DEIMLING, *Die Leleger*, δ.π. 77.

18. O. ABEL, *Ἡ μέχρι Φιλίππου ἀρχαία ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, μτφρ. Μ. Γ. Δήμιτσα (Ἐν Λειψία 1860) 67, 68.

19. Ἀρίσθη στὴν Τροία (ΣΤΡΑΒ. ΙΓ', C. 590), Ἀρισβος, παραπόταμος τοῦ Ἑβρου, Σκαιοί, θρακικὴ φυλὴ, Σκαιὸς ποταμός, Σκαιὸν τεῖχος καὶ Σκαιαὶ πύλαι στὴν Τροία (ΣΤΡΑΒ. ΙΓ', C. 598), Ξάνθιοι Θράκες, Ξάνθος ποταμός στὴν Τροία (Ἰλ. Φ 146, ΣΤΡΑΒ. ΙΓ', C. 628), Ῥῆσος ποταμός στὴν Τροία (ΣΤΡΑΒ. ΙΓ', C. 602), Ῥῆσος ἐπίσης βασιλιὰς τῶν Θρακῶν. Πρβ. O. ABEL, *Ἡ μέχρι Φιλίππου ἀρχαία ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, δ.π. 68.

20. ΝΙΚΑΝΔΡ. *Γεωργικά* II, στὸν ΑΘΗΝ., *Δειπνοσοφισταί* XV, 683 v. 11-13 (ἔκδ. Loeb, VII, 156). ΛΥΚΟΦΡ. *Ἀλεξάνδρα*, 1397-1408. ΕΦΟΡΟΣ, στὰ *Σχόλ.* ΚΛΗΜ. ΑΛΕΞ., σελ. 9c.

21. ΣΤΡΑΒ. Ζ', C. 321 (Teubner, 441): Πέλοπος μὲν ἐκ τῆς Φρυγίας ἐπαγαγομένου λαοὺς εἰς τὴν ἀπ' αὐτοῦ κληθεῖσαν Πελοπόννησον, Δαναοῦ δὲ ἐξ Αἰγύπτου, Δρυόπων τε καὶ Καυκῶνων καὶ Πελασγῶν καὶ Λελέγων καὶ ἄλλων τοιούτων κατανειμαμένων τὰ ἐντὸς τοῦ Ἰσθμοῦ καὶ τὰ ἐκτὸς δέ· τὴν μὲν γὰρ Ἀττικὴν οἱ μετὰ Εὐμόλπου Θραῖκες ἔσχον, τῆς δὲ Φωκίδος τὴν Δαυλίδα Τηρεὺς, τὴν δὲ Καδμείαν οἱ μετὰ Κάδμου Φοίνικες, αὐτὴν δὲ τὴν Βοιωτίαν Ἄονες καὶ Τέμμικες καὶ ὕαντες. Πρβ. ἐπίσης IB', C. 572.

22. Πρβ. Σ. ΛΙΑΚΟ, *Ἡ καταγωγὴ τῶν Ἀρμενίων* (Θεσσαλονίκη 1965) 23. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ὁδηγοῦν σὲ κάποιο παρόμοιο συμπέρασμα. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατήρηση τῆς ἀνασκαφικῆς ἐκθέσεως τοῦ Ντικιλί-Τάς, βασισμένη στὴν κεραμικὴ του. Ὁ ΟΡΛΑΝΔΟΣ γράφει στὴν ἐκθεσὶ του γιὰ τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1961, 93): «Ἀναμφισβήτητος ἐξ ἄλλου εἶναι κάποια ἐπαφὴ πρὸς τὴν Τρωάδα καὶ τὴν ΒΔ Μ. Ἀσίαν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔμμεσα. Ποῖοι ὑπῆρξαν οἱ ἐνδιάμεσοι σταθμοὶ τῆς ἐπικοινωνίας αὐτῆς δὲν εἶναι γνωστὸν πρὸς τὸ παρόν».

23. N. G. L. HAMMOND, *A History of Macedonia. I: Historical Geography and Prehistory* (Oxford 1972) 305 κέ. (στὸ ἐξῆς *A History of Macedonia I*). Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, «Οἱ κάτοικοι», δ.π. 48.

24. ΗΡΟΔ. VIII, 138: οἱ δὲ ἀπικόμενοι ἐς ἄλλην γῆν τῆς Μακεδονίας [οἱ Τημενίδαι] οἰκῶσαν πέλας τῶν κήπων τῶν λεγομένων εἶναι Μίδεω τοῦ Γορδῖεω, ἐν τοῖσι φύεται αὐτόματα ῥόδα, ἐν ἑκαστὸν ἔχον ἐξήκοντα φύλλα, ὁδμῇ τε ὑπερφέροντα τῶν ἄλλων· ἐν τούτοισι καὶ ὁ Σιληνὸς τοῖσι κήποισι ἤλω ὡς λέγεται ὑπὸ Μακεδόνων· ὑπὲρ δὲ τῶν κήπων ὄρος κεῖται Βέρμιον οὖνομα ἄβατον ὑπὸ χειμῶνος. Πρβ. ΑΘΗΝ. *Δειπνοσοφισταί* XV, 683b (Loeb, London 1969): Πρῶτα μὲν Ὀδονήθε Μίδης ἅπερ Ἀσίδος ἀρχὴν λείπων ἐν κλήροισιν ἀνέτρεφεν Ἡμαθίοισιν αἰὲν ἐξ ἑξήκοντα περίεξ κομόωντα πετῆλοις. ΣΤΡΑΒ. ΙΔ', C. 680: ὡς ὁ μὲν Ταντάλου πλοῦτος καὶ τῶν Πελοπιδῶν ἀπὸ τῶν περὶ Φρυγίαν καὶ Σίπυλον μετάλλων ἐγένετο. ὁ δὲ Κάδμου [ἐκ τῶν] περὶ

γία τῆς Μ. Ἀσίας²⁵, ἐνῶ τὸ ὄνομα τῆς Ἑδεσσας θεωρεῖται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τῆ φρυγικῆ ρίζα τῆς λέξεως *βέδω*, ποὺ σημαίνει νερό²⁶. Ἄλλη γνωστὴ φρυγικὴ λέξη ποὺ διασώθηκε εἶναι τὸ *βέκος*, ποὺ σημαίνει ἄρτος²⁷. Ἐνας βασιλιάς τῶν Φρυγῶν στὰ ἀνατολικά τῆς Τροίας ὀνομαζόταν Μύδων²⁸, ὅπως καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Μυγδονίας ἀκόμα τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ὀνομάζονταν Βρύγοι, δηλαδὴ Φρύγες²⁹. Ἀπὸ Μύγδονες μετανάστες, ἀσφαλῶς, θὰ ὀνομάστηκε μία περιοχὴ τῆς Φρυγίας ἀργότερα Μυγδονία³⁰. Τοὺς Φρύγες τοῦ Μίδα ἐδιώξαν οἱ μακεδόνες Τημενίδες ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἡμαθίας καὶ τοὺς ἀπώθησαν σὲ ἀνατολικότερες περιοχές³¹.

Σύμφωνα μὲ τὴν παρεμβολὴ τοῦ ἐπιτομέα τοῦ Στράβωνα στὴν περιοχὴ τῆς Μακεδονίας, πρὶν ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., κατοικοῦσαν διάφορα ἡπειρωτικὰ καὶ ἰλλυρικὰ φύλα, στὸ μεγαλύτερο τμῆμα ὅμως τῆς χώρας κατοικοῦσαν Βοττιαῖοι ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ Θράκες. Ἀπὸ τὰ θρακικὰ φύλα οἱ Πιέρες κατοικοῦσαν στὴν Πιερία καὶ στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο, ἐνῶ οἱ Παῖονες γύρω ἀπὸ τὸν Ἀξιὸ ποταμὸ καὶ τὴν Ἀμφαξίτη³². Ἀντίθετα στὴ

Θράκην καὶ τὸ Παγγαῖον ὄρος... ὁ δὲ Μίδου ἐκ τῶν περὶ τὸ Βέρμιον ὄρος... ὁ μὲν γὰρ Ξάνθος ὁ Λυδὸς μετὰ τὰ Τρωικὰ φησιν ἐλθεῖν τοὺς Φρύγας ἐκ τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν ἀριστερῶν τοῦ Πόντου, ἀγαγεῖν δ' αὐτοὺς Σκαμάνδριον ἐκ Βερεκύντων καὶ Ἀσκανίας... ἡ μὲν μετανάστασις ὕστερον ἂν εἴη τῶν Τρωικῶν γεγονυῖα. ΣΤΡΑΒ. Ζ', ἀπόσπ. 25.30: "Ὅτι αὐτοῦ που καὶ τὸ Βέρμιον ὄρος, ὁ πρότερον κατεῖχον Βρίγες Θρακῶν ἔθνος, ὧν τινες διαβάντες εἰς τὴν Ἀσίαν Φρύγες μετωνομάσθησαν. Πρβ. ΣΤΡΑΒ. ΙΒ', C. 549 (Teubner, 772): ὁμοίως δὲ καὶ Βρύγοι καὶ Βρύγες καὶ Φρύγες οἱ αὐτοί.

25. ΑΘΗΝ. Δειπνοσοφισταί, δ.π. Χ, 415b: Λιτυέρσας δὲ ἦν μὲν υἱὸς Μίδου νόθος, Κελαινῶν δὲ τῶν ἐν Φρυγίᾳ βασιλεὺς, ἄγριος ιδέσθαι καὶ ἀνήμερος ἄνθρωπος, ἀδηφάγος δ' ἰσχυρῶς.

26. Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, «Οἱ κάτοικοι», δ.π. 48.

27. ΗΡΟΔ. ΙΙ, 2: Ὁ Ψαμμήτιχος ἐπυνθάνετο, οἵτινες ἀνθρώπων βεκός τι καλέουσι, πυνθανόμενος δὲ εὗρισκε Φρύγας καλέοντας τὸν ἄρτον. Πρβ. Ο. ΗΑΑΣ, *Die phrygischen Sprachdenkmäler* (Sofia 1966) 9. Σχετικὰ μὲ τὴ φρυγικὴ γλῶσσα, πρβ. Ι. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Πελασγικά*, δ.π. 428-452 (ἐπιγραφές καὶ γλῶσσες φρυγικές, ἀρχαῖκες φρυγικές ἐπιγραφές καὶ φρυγικές γλῶσσες). Πρβ. καὶ τὸ κυπριακὸ βέκος καὶ τὸ λακωνικὸ βέσκεροι, ἄρτοι, ΗΣΥΧ. λ., καὶ τὸ ἀλβανικὸ βούκε-α, ἄρτος, ἡ νεοελληνικὴ βούκα, βουκιά, μπουκιά.

28. Ἰλ. Γ 185 κέ.: ἤδη καὶ Φρυγίην εἰσήλυθον ἀμπελόεσσαν / ἐνθα ἴδον πλείστους Φρύγας ἀνέρας αἰολοπῶλους / λαοὺς Ὀτρῆος καὶ Μύγδονος ἀντιθέοιο. Πρβ. Κ. W. DEIMLING, *Die Leleger*, δ.π. 79.

29. ΗΡΟΔ. VI, 45: Μαρδονίῳ δὲ καὶ τῷ πεζῷ στρατοπεδευομένῳ ἐν Μακεδονίᾳ νυκτὸς Βρύγοι Θρήικες ἐπεχείρησαν, VII, 185: καὶ τὸ Χαλκιδικὸν γένος καὶ Βρύγοι καὶ Πιέρες καὶ VII, 73: Οἱ δὲ Φρύγες, ὡς Μακεδόνες λέγουσι, ἐκαλέοντο Βρίγες χρόνον ὅσον Εὐρωπῆιοι ἐόντες σύνοικοι ἦσαν Μακεδόσι, μεταβάντες δὲ ἐς τὴν Ἀσίην ἅμα τῇ χώρῃ καὶ τὸ οὖνομα μετέβαλον [ἐς Φρύγας].

30. ΣΤΕΦ. ΒΥΖΑΝΤ. λ. Μυγδονία. Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, «Οἱ κάτοικοι», δ.π. 48.

31. Λεπτομέρειες τῆς μετακινήσεως τῶν Βρύγων ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἑδεσσας ἀπὸ τοὺς Ἀργεάδες ἔχει διασώσει ὁ Ἰουστίνος ποὺ μεταφέρει πληροφορίες τοῦ Πομπήιου Τρώγου. Πρβ. Μ. IUNIANI IUSTINI, *Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi* VII 1, 7-12 (ἐκδ. Ο. Seel, Teubner 1972): «Sed et Caranus cum magna multitudine Graecorum sedes in Macedonia responso oraculi iussus quaerere, cum Emathiam venisset, urbem Edessam non sentientibus oppidanis propter imbrum et nebulae magnitudinem gregem caprarum imbrem fugientium secutus occupavit; ... Urbem Edessam ob memoriam muneris Aegeas, populum Aegeadas vocavit. Pulso deinde Mida (nam is quoque portionem Macedoniae tenuit) aliisque regibus pulsus in locum omnium solus successit primusque adunatis gentibus variorum populorum veluti unum corpus Macedoniae fecit, crescentique regno valida incrementorum fundamenta constituit».

32. Βλ. σχετικὸ χάρτη Ι στοὺς Ν. G. L. HAMMOND - G. T. GRIFFITH, *A History of Macedonia* II, δ.π. ΣΤΡΑΒ.

χώρα της μετέπειτα κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας ως τὸν Στρυμόνα³³, Ἡδωνοὶ καὶ Βισάλτες³⁴.

Γενικότερα, γιὰ τοὺς πρώτους κατοίκους τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἔχουν διατυπωθεῖ ἀπὸ παλιὰ πολλὲς θεωρίες καὶ ἀπόψεις, ὅπως ἐκείνη τοῦ Π. Καρολίδη στὴν πλατιὰ εἰσαγωγή του στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου (σελ. μα', μβ'): «Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας, αὗται ὑπετίθετο ὅτι ᾤκοῦντο πρότερον κατ' ἄλλους μὲν ὑπὸ λαῶν Σημιτικῶν (Καυκασίας ἐννοεῖται ἀνθρωπολογικῆς φυλῆς), ὧν ὁ ὀνομαστότερος, ὁ τῶν Πελασγῶν, ἐθεωρεῖτο φέρων τὸ ὄνομα τῶν Φιλισταίων, κατ' ἄλλους δὲ ὑπὸ λαῶν οὐδ' εἰς τὴν Καυκασίαν ἀνθρωπολογικὴν φυλὴν ἀνηκόντων (τοιούτοι δὲ λαοὶ ἐθεωροῦντο ἰδίως ἐν Πελοποννήσῳ οἱ πρόγονοι τῶν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἐκλελοιπόντων ἐν τῇ χερσονήσῳ Καυκῶνων καὶ Λελέγων καὶ Καρῶν, θεωρουμένων πάντων λαῶν Χαμιτικῶν), αἱ δὲ ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς θαλάσσαις νῆσοι ἐθεωροῦντο κατεχόμεναι πᾶσαι ὑπὸ Φοινίκων».

Ὁ Th. Desdèvises-du-Dezert θεωρεῖ ὅτι οἱ ἐπιδράσεις τῶν σημιτικῶν λαῶν, δηλαδὴ Φοινίκων καὶ Αἰγυπτίων, στὸν μακεδονικὸ πολιτισμὸ ἦταν ἐλάχιστες, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ κτίσματα ποὺ ἴδρυσαν οἱ λαοὶ αὐτοὶ στὸ ἔδαφός τους. Οἱ Φοίνικες εἶχαν γερὰς βάσεις στὴ Θάσο (καταγόμενοι ἀπὸ τὸν Κάδμο καὶ τὸν Θάσο), ἡ λατρεία ἄλλωστε τῶν Καβείρων στοὺς Μακεδόνες ἔχει φοινικικὲς ρίζες³⁵. Δὲν πρέπει ἐξάλλου νὰ λησμονοῦμε πὼς ἀδιάψευστες μαρτυρίες τῆς μακροχρόνιας παρουσίας σημιτικῶν λαῶν σὲ ἑλληνικὰ ἐδάφη ἀποτελοῦν καὶ οἱ ἀρχαῖες τοπωνυμίες μας (αἰγυπτιακές, φοινικικὲς ἢ γενικότερα σημιτικὲς), ὅπως Ἀθῆναι (ἀδελφικὴ μὲ τὰ Θόανα, Τύανα τῆς Καταονίας), Θάσος, Θῆβαι, Μυκῆναι, Πτῶν, Ρόδος, Χαλκίς, Χαλκηδὼν κ.ἄ.³⁶

Ἀπὸ τίς μαρτυρίες τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Στράβωνα καὶ τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου βεβαιώνεται ἡ συγγένεια τῶν Βρύγων μὲ τοὺς Θράκες οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μὲ ὀρισμένες ἀπόψεις, ἦταν σημιτικῆς καταγωγῆς³⁷. Στὴν περιοχὴ τῆς λεκάνης τοῦ Στρυμόνα ποὺ ἐξετάζουμε κατοίκησαν Πελασγοί, Μύγδονες, Παῖονες, Πελαγόνες, Θράκες καὶ Φρύγες³⁸. Οἱ Θράκες,

Z', ἀπόσπ. 11 (Teubner, 455-466): «Ὅτι Ἡμαθία ἐκαλεῖτο πρότερον ἢ νῦν Μακεδονία. ἔλαβε δὲ τοῦτο ἀπ' ἀρχαίου τινὸς τῶν ἡγεμόνων Μακεδόνας. ἦν δὲ καὶ πόλις Ἡμαθία πρὸς θαλάσσην. κατεῖχον δὲ τὴν χώραν ταύτην Ἡπειρωτῶν τινες καὶ Ἰλλυριῶν, τὸ δὲ πλεῖστον Βοττιαῖοι καὶ Θρᾷκες· οἱ μὲν ἐκ Κρήτης, ὡς φασι, τὸ γένος ὄντες, ἡγεμόνα ἔχοντες Βόττινα. Θρακῶν δὲ Πίερες μὲν ἐνέμοντο τὴν Πιερίαν καὶ τὰ περὶ τὸν Ὀλύμπον, Παῖονες δὲ τὰ περὶ τὸν Ἀξιὸν ποταμὸν καὶ τὴν καλουμένην διὰ τοῦτο Ἀμφαξίτιν, Ἡδωνοὶ δὲ καὶ Βισάλται τὴν λοιπὴν μέχρι Στρυμόνος. ὧν οἱ μὲν αὐτὸ τοῦτο προσηγορεύοντο Βισάλται, Ἡδωνῶν δ' οἱ μὲν Μυγδόνες οἱ δὲ Ἡδωνες οἱ δὲ Σιθῶνες.

33. Ὁ.π., χάρτης 2, σελ. 66.

34. Ὁ.π., χάρτης 2, σελ. 66.

35. *Géographie*, δ.π. 127, 128.

36. Σ. ΛΙΑΚΟΣ, *Τὰ 150 ὀνόματα τῶν οἰκισμῶν τῆς Λύγκου* (Θεσσαλονίκη 1961) 138, 139.

37. Πρβ. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗ, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών καὶ τῆς περιφερείας της ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους μέχρι σήμερα*, τ. Β' (Σέρρες 1972) 202, 203 (στὸ ἐξῆς *Ἱστορία Σερρών Β'*).

38. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, δ.π. 192.

σύμφωνα με όρισμένους μελετητές, ήρθαν από τον μικρασιατικό χώρο. Οί Πελασγοί κατοικούσαν βόρεια των Θρακῶν³⁹. Δυτικά του Έβρου απλώνονταν οί Κίκονες πού ὁ Όμηρος διακρίνει ἀπὸ τοὺς Θράκες⁴⁰. Οί Πελασγοί, οί Θράκες, οί Μύγδονες, οί Φρύγες, ἤρθαν ἀργότερα καὶ ἀπώθησαν τὰ ἀρχαιότερα φύλα — Παίονες, Έορδοὺς, Βοττιαίους, Ἄλμωπες καὶ Πελαγόνες — πού ἦταν ἐγκατεστημένα στὶς περιοχὲς αὐτὲς πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ⁴¹. Ὁ Στράβων θεωρεῖ τοὺς Παίονες ἀπόγονους τῶν τρωϊκῶν Τεύκρων⁴². Ἦταν πάντως συγγενεῖς καὶ σύμμαχοι τῶν Τρώων⁴³. Ἡ περιοχή τους ἦταν εὐρύτατη· ἀρχίζε ἀπὸ τὴν Πελαγονία καὶ ἔφτανε ὡς τὸ Παγγαῖο⁴⁴.

Στὴ φρυγοχετταϊκή οἰκογένεια τῶν Παιονίων ἀνῆκαν καὶ ὅλα τὰ συγγενικά φύλα τῶν Ἀγριάνων, Γρααίων, Σιριοπαιόνων, Παϊόπλων, Δοβήρων⁴⁵. Οί Σιριοπαίονες, με πρωτεύουσα τὴ Σίρη⁴⁶, κατοικοῦσαν κεντροβαρικὰ στὴ χώρα πού ἀργότερα ὀνομάστηκε Ὁδομαντική⁴⁷. Οί Παϊόπλες κατοικοῦσαν γύρω στὰ ὑψώματα, ἀνάμεσα στὸ Νέο Σούλι καὶ τὴ

39. Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Peuples préhelléniques*, ὁ.π. 150-157.

40. Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, «Οἱ κάτοικοι», ὁ.π. 48.

41. Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, ὁ.π. 47.

42. ΗΡΟΔ. V, 13: εἶησαν δὲ Τευκρῶν τῶν ἐκ Τροίης ἄποικοι. ΣΤΡΑΒ. Ζ', C. 331 (Teubner, 466) : Τοὺς δὲ Παίονας οἱ μὲν ἀποίκους Φρυγῶν οἱ δ' ἀρχηγέτας ἀποφαίνουσι, καὶ τὴν Παιονίαν μέχρι Πελαγονίας καὶ Πιερίας ἐκτετάσθαι φασί.

43. Ἰλ. Β 848-850: αὐτὰρ Πυραΐχμης ἄγε Παίονας ἀγκυλοτόξους / τηλόθεν ἐξ Ἀμυδῶνος, ἀπ' Ἀξιοῦ εὐρὺ ρέοντος, / Ἀξιοῦ, οὐ κάλλιστον ὕδωρ ἐπικίδναιται αἶαν. Φ 154-158: εἴμ' ἐκ Παιονίης ἐριβόλου, τηλόθ' εὐόσης, / Παίονας ἀνδρας ἄγων δολιχεγχείας· ἦδε δέ μοι νῦν / ἥως ἐνδεκάτη, ὅτε Ἰλιον εἰλήλουθα. / αὐτὰρ ἐμοὶ γενεὴ ἐξ Ἀξιοῦ εὐρὺ ρέοντος, / Ἀξιοῦ, ὅς κάλλιστον ὕδωρ ἐπὶ γαῖαν ἴησιν.

Πρβ. τὸν ἐπιτ. τοῦ Στράβωνα, Ζ', C. 30 (Teubner, 459): ὁ δὲ Ἀξιὸς ἐκδίδωσι μεταξὺ Χαλάστρας καὶ Θέρμης· ἐπικεῖται δὲ τῷ ποταμῷ τούτῳ χωρίον ἐρυμνόν, ὃ νῦν μὲν καλεῖται Ἀβυδῶν, Ὁμηρος δ' Ἀμυδῶνα καλεῖ, καὶ φησι τοὺς Παίονας ἐντεῦθεν εἰς Τροίαν ἐπικούρους ἐλθεῖν· τηλόθεν ἐξ Ἀμυδῶνος ἀπ' Ἀξιοῦ εὐρυρέοντος κατεσκάφη δ' ὑπὸ τῶν Ἀργεαδῶν. Πρβ. Π. Κ. ΓΥΙΟΚΑ, Ἡ καταγωγή τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων (Θεσσαλονίκη 1977) 29. Πρβ. Ο. ΑΒΕΛ, Ἡ μέχρι Φιλίππου ἀρχαία ἱστορία τῆς Μακεδονίας, ὁ.π. 66, 67.

44. Πρβ. ΣΤΡΑΒ. Ζ', ἀπόσπ. 41 τῆς βατικ. ἐπιτ.: Ὅτι καὶ πάλαι καὶ νῦν οἱ Παίονες φαίνονται πολλὴν τῆς νῦν Μακεδονίης κατεσχηκότες, ὡς καὶ Πέρινθον πολιορκῆσαι καὶ Κρηστωνίαν καὶ Μυγδονίδα πᾶσαν καὶ τὴν Ἀγριάνων μέχρι Παγγαίου ὑπ' αὐτοῖς γενέσθαι· ἀπόσπ. 36: οὐ μόνον δ' ὁ Ἀξιὸς ἐκ Παιονίων ἔχει τὴν ῥύσιν, ἀλλὰ καὶ ὁ Στρυμῶν. ἐξ Ἀγριάνων γὰρ διὰ Μαίδων καὶ Σιντῶν εἰς τὰ μεταξὺ Βισαλτῶν καὶ Ὁδομάντων ἐκπίπτει· ἀπόσπ. 38: καὶ τὴν Παιονίαν μέχρι Πελαγονίας καὶ Πιερίας ἐκτετάσθαι φασί. ΠΟΛΥΒ. XXIII, 10, 4: νῦν μὲν Ἡμαθίαν, τὸ δὲ παλαιὸν Παιονίαν προσαγορευομένην. Πρβ. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗ, Ἱστορία Σερρῶν Β', ὁ.π. 196. Πρβ. Ν. Γ. L. HAMMOND - G. T. GRIFFITH, *A History of Macedonia II*, ὁ.π. 65, χάρτης 1: «The Macedones and their neighbours after 550».

45. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, Ἱστορία Σερρῶν Β', ὁ.π. 200, 217. Σ. ΔΙΑΚΟΣ, Ἡ προέλευση τῆς ἀρχαιομακεδονικῆς (Θεσσαλονίκη 1973) 4, 8.

46. ΗΡΟΔ. VIII, 115: καὶ ἐν Σίρι τῆς Παιονίης. Στὴ γλῶσσα τῶν Χετταίων Σι-ρι εἶναι ὁ «βόθρος σιτοδόχος ἢ σορός», πρβ. τὸ ἑλλην. σιρός, «βόθρος ἢ δοχεῖον ἐν ᾧ τηρεῖται σίτος» (ΕΥΡΙΠ. Φρῖξος, ἀπόσπ. 8, ἀρ. 27). Πρβ. ΣΟΥΪΔΑ, λ. Σιρός· ὁ λάκκος, καὶ σεροῖς ἐν οἷς κατατίθεται τὰ σπέρματα. Σύμφωνα με μαρτυρία τοῦ ΠΛΙΝΙΟΥ (Nat. hist. XIII, 73) σιροὺς ἔλεγον τοὺς βόθρους (τὰ τεχνητὰ πιθάρια) ὅπου φύλασσαν τὸ σιτάρι καὶ στὴν Καππαδοκία καὶ στὴ Θράκη. Ἡ λέξη κατὰ τὸν Ἰ. Θωμόπουλο φαίνεται πελασγική ἐφόσον ἀνάγεται στὸ ἴδιο θέμα με τὰ σύριγξ, σῶρακον, σορός (θήκη, τάφος, μνήμα). Πρβ. Ι. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟ, *Πελασγικά*, ὁ.π. 603-604.

47. ΤΙΤ. LIV. XLV, 4.

Ζίχνα. Ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο πὺν περιγράφει τὰ γεγονότα τοῦ 513 π.Χ., ὅταν ὁ Μεγάβαζος τοὺς ἐκτοπίζει μαζὶ μὲ τοὺς Σιριοπαῖονες στὴ Μ. Ἀσία, καὶ τὴν περιπετειώδη τοὺς ἐπιστροφή⁴⁸. Οἱ Δόβηρες κατοικοῦσαν ἀνάμεσα στὴ Ζίχνα καὶ στὴν Ἀλιστράτη. Ἰσως, γράφει ὁ Γ. Καφταντζής, «ἀποτελοῦσαν ἓνα τμήμα λαοῦ πὺν τὸ ἀρχικὸ ὑπόλοιπό του ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει ἐγκατεστημένο στὰ ΝΔ τῆς Δοϊράνης, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὺς ἐκεῖ περίπου τοποθετεῖ ὁ Θουκυδίδης μιὰ παιονικὴ πόλη Δόβηρο πὺν κατακτήθηκε ἀπ' τὸ Σιτάλκη κατὰ τὴ γνωστὴ ἐπιδρομὴ του στὴ Μακεδονία (429 π.Χ.)»⁴⁹.

Ὅπως οἱ Πελασγοὶ καὶ οἱ Παῖονες, ἔτσι καὶ οἱ Θράκες, πὺν κατοικοῦσαν στὶς ἴδιες περιοχές, ἔσπευσαν μὲ ἀρχηγὸ τὸν Ἀκάμαντα σὲ βοήθεια τῆς πολιορκημένης ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς Τροίας⁵⁰. Στὰ χρόνια τοῦ Ὀμήρου οἱ Θράκες (Θράσικες-Θράικες) κατοικοῦσαν στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὸν Ἑλλήσποντο⁵¹ ὡς τὸν Ὀλυμπο, χωρισμένοι σὲ ποικιλώνυμα αὐτόνομα κρατίδια μὲ ἀνεξάρτητους βασιλεῖς⁵². Οἱ Θράκες, ὅπως καὶ οἱ Φρύγες, βρίσκονταν ἐγκατεστημένοι στὴν Πιερία⁵³. Ἀργότερα ἐκτοπίστηκαν ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες καὶ ἐγκαταστάθηκαν σὲ περιοχὲς ΝΑ τοῦ Στρυμόνα⁵⁴. Ὁ Στράβων, πὺν περιγράφει συχνὰ τὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση τῶν περιοχῶν μὲ γνώμονα τὶς ἐμπειρίες τῆς ἐποχῆς του, γράφει ὅτι ἀπὸ δὲ τῆς ἀρχῆς τῶν Μακεδονικῶν ὀρῶν καὶ τῶν Παιονικῶν μέχρι Στρυμόνος ποταμοῦ Μακεδόνες τε οἰκοῦσι καὶ Παῖονες καὶ τινες τῶν ὀρεινῶν Θρακῶν· τὰ δὲ πέραν Στρυμόνος ἤδη μέχρι τοῦ Ποντικοῦ στόματος καὶ τοῦ Αἴμου πάντα Θρακῶν ἐστί⁵⁵.

Γνωρίζουμε ὅμως πὺς στὰ ἐδάφη πὺν κατεῖχαν παλιότερα οἱ Παῖονες ἀπλώθηκαν ἀργότερα οἱ Μύγδονες, οἱ Πελασγοὶ τῆς Κρηστωνίας, οἱ Βισάλτες καὶ οἱ Ἡδωνοί, μαζὶ μὲ Σάιους, Σίντιες καὶ Ὀδόμαντες. Οἱ Βισάλτες⁵⁶ κατοικοῦσαν δυτικὰ τοῦ Στρυμόνα, ἐνῶ οἱ

48. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρῶν Β'*, ὁ.π. 218.

49. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, ὁ.π. 218, ΗΡΟΔ. VII, 113. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Τὸ βυζαντινὸ κάστρο τῆς Ζίχνας», *ΕΠΕΣΘ*, τ. I' (Θεσσαλονίκη 1986) 170 κέ.

50. Ἰλ. Ε 461-462: Τρωάς δὲ στίχας οὐλος Ἄρης ὄτρυνε μετελθὼν / εἰδόμενος Ἀκάμαντι θοῶ, ἡγήτορι Θρηκῶν.

51. Ἰλ. Β 844-845: αὐτὰρ Θρήϊκας ἦγ' Ἀκάμας καὶ Πείροος ἥρωες, / ὅσσους Ἑλλήσποντος ἀγάρροος ἐντὸς ἐέργει.

52. Πρβ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, τ. Γ' (Βενετία 1807)² 54. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρῶν Β'*, ὁ.π. 198.

53. ΣΤΡΑΒ. Ζ', ἀπόσπ. 11 (Teubner, 456): Θρακῶν δὲ Πίερες μὲν ἐνέμοντο τὴν Πιερίαν καὶ τὰ περὶ τὸν Ὀλυμπον. Ν. G. L. HAMMOND, *A History of Macedonia I*, ὁ.π. 416-417.

54. ΘΟΥΚΥΔ. II, 99, 3 κέ.: Ἀλέξανδρος ὁ Περδίκκου πατὴρ καὶ οἱ πρόγονοι αὐτοῦ... ἐβασίλευσαν ἀναστήσαντες μάχη ἐκ μὲν Πιερίας Πίερας, οἱ ὕστερον ὑπὸ τὸ Πάγγαιον πέραν Στρυμόνος ἔκησαν Φάγρητα καὶ ἄλλα χωρία (καὶ ἔτι καὶ νῦν Πιερικὸς κόλπος καλεῖται ἡ ὑπὸ τῷ Παγγαίῳ πρὸς θάλασσαν γῆ), ἐκ δὲ τῆς Βοττίας καλουμένης Βοττιαίους, οἱ νῦν ὁμοιοὶ Χαλκιδέων οἰκοῦσιν. ΤΗ. DESDEVICES-DU-DEZERT, *Géographie*, ὁ.π. 76. Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη 1964) 12. C. F. EDSON, «Early Macedonia», *Α' Συμπόσιον Ἀρχαία Μακεδονία*, τ. Α' (Θεσσαλονίκη 1970) 21. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρῶν Β'*, ὁ.π. 230, 246-248. Πρβ. Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, «Οἱ κάτοικοι», ὁ.π. 48. Ν. G. L. HAMMOND - G. T. GRIFFITH, *A History of Macedonia II*, ὁ.π. 128, χάρτης 4.

55. Ζ', C. 323 (Teubner, 468) καὶ ΑΡΙΣΤΟΤ. *Historia animalium* II, 1, 499b καὶ 500a (ἐκδ. Loeb, London 1965, 86).

56. ΣΤΡΑΒ. Ζ', ἀπόσπ. 11 (Teubner, 456): Ἡδωνοὶ δὲ καὶ Βισάλται τὴν λοιπὴν μέχρι Στρυμόνος. ὧν οἱ μὲν αὐτὸ τοῦτο προσηγορεύοντο Βισάλται, Ἡδωνῶν δ' οἱ μὲν Μυγδόνες οἱ δὲ Ἡδωνες οἱ δὲ Σιθῶνες. τούτων δὲ

Ἦδωνοὶ ἢ Ἦδωνες⁵⁷, οἱ Σάτρες, οἱ Ὀδόμαντες, οἱ Πιέρεις ἀνατολικά⁵⁸. Ἦδωνικὰ φύλα ἦταν καὶ οἱ Παναῖοι, Δρῶοι καὶ Δερσαῖοι. Γιὰ τοὺς πρώτους γράφει ὁ Στέφανος Βυζάντιος (λ.): Παναῖοι, ἔθνος Ἦδωνικὸν οὐ πόρρω Ἀμφιπόλεως. Σύμφωνα μὲ τὸν Θουκυδίδη (II, 101) ἐφοβήθησαν δὲ καὶ οἱ πέραν Στρυμόνος πρὸς βορεάν Θρᾷκες, ὅσοι πεδία εἶχον, Παναῖοι καὶ Ὀδόμαντοι καὶ Δρῶοι καὶ Δερσαῖοι· αὐτόνομοι δ' εἰσὶ πάντες. Ὁ Καφταν-

Εἰκ. 1. Χάρτης τῆς περιοχῆς τοῦ Στρυμόνα. Μὲ διαγράμμιση σημειώνεται ἡ περιοχή τῶν Σίντων.

τῆς τοποθετεῖ τοὺς Παναίους γύρω ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ Ἀγγίτη ποταμοῦ καὶ ὑποψιάζεται ὅτι τὸ βυζαντινὸ τοῦ ὄνομα Πάνακας εἶχε σχέση μετὰ τῇ θρακικῇ φυλῇ, πού τὸ ὄνομά της ἴσως σχετίζεται καὶ μετὰ τῇ λατρεία τοῦ Πανὸς (πανικός, ὁ ἀνήκων στὸν Πάνα), τοῦ

πάντων οἱ Ἀργεᾶδαι καλούμενοι κατέστησαν κύριοι καὶ Χαλκιδεῖς οἱ ἐν Εὐβοίᾳ. Πρβ. TH. DESDEVISES-DU-DEZERT, *Géographie*, ὁ.π. 85.

57. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρών Β'*, ὁ.π. 221-224.

58. Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, «Οἱ κάτοικοι», ὁ.π. 48. Ν. G. L. HAMMOND - G. T. GRIFFITH, *A History of Macedonia II*, ὁ.π. 66 χάρτης 2, 128 χάρτης 4.

συννοδοῦ τῆς Διονυσιακῆς πομπῆς, πού λατρευόταν κυρίως στήν περιοχή τοῦ Παγγαίου, ὅπου ὡς σήμερα ἐπιβιώνουν ἐκχριστιανισμένα κατάλοιπα τῶν πανάρχαιων δρωμένων⁵⁹.

Οἱ Δερσαῖοι, σύμφωνα μέ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου (VII, 110: *Σαπαῖοι, Δερσαῖοι, Ἡδωνοί, Σάτραι*) θά κατοικοῦσαν κάπου ἀνάμεσα στὸν Στρυμόνα καὶ στὸν Νέστο⁶⁰. Ὁ Στέφανος Βυζάντιος⁶¹ γράφει: *Σάπαι, ἔθνος Θράκης· λέγονται δὲ Σαπαῖοι καὶ Σάϊοι. καὶ τὸ κτητικὸν Σαπαϊκὸν καὶ Σαπαϊκή*. Ἡ Ὀδομαντική, ἡ Σιντική καὶ ἡ Μαιδική τοποθετοῦνται βόρεια τῆς Ἡδωνίδας, ἀνάμεσα στὴ λίμνη τοῦ Ἀχينوῦ, τοῦ μέσου Στρυμόνα καὶ τοῦ Νέστου⁶². Βόρεια ἡ Ὀδομαντική⁶³ ἔφτανε ὡς τὴ Σκοτούσα⁶⁴ (εἰκ. 1).

Μία ἄλλη φυλὴ πού κατοικοῦσε στήν περιοχή καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα ἦταν οἱ *Σίντιες* ἢ *Σιντοί*. Τὸ ὄνομα *Σίντιες* εἶναι ἀρχαιότερο⁶⁵, χάθηκε ὅμως γρήγορα καὶ ἀντικαταστάθηκε (ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ.) ἀπὸ τὸ *Σίντοι*⁶⁶ καὶ *Σιντοί*⁶⁷, *Σινδοί* καὶ *Σινδοναῖοι* στὴ Μακεδονία⁶⁸ καὶ στὴ Θράκη⁶⁹. Ἡ λέξη ἔχει σχέση καὶ μέ τὶς λέξεις: *Σιντία*, πόλη Μακεδονίας⁷⁰, μέ κατοίκους *Σιντοὺς* ἢ *Σίντιες*⁷¹ (Ἡ καταγραφή τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου βασίζεται σὲ μαρτυρία τοῦ Εὐδόξου⁷². Ὡς πιθανὴ θέση τῆς πόλεως αὐτῆς ὁ Καφταντζῆς προτείνει μέ ἐπιφύλαξη τὸν σταθμὸ Μανδράκι, Ν πρόποδες Κερκίνης, ὅπου σώζονται ἐρείπια παλιοῦ φρουρίου)⁷³. *Σινδία*, πόλη στὴ Λυκία⁷⁴. *Σίνδα*, πόλις πρὸς τῷ μεγάλῳ κόλπῳ τῆς

59. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρών Β'*, ὁ.π. 228. Πρβ. τὶς γιορτὲς τῶν Τράγων τῆς Νικήσιανης τοῦ Παγγαίου κ.ἄ.

60. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, ὁ.π. 230.

61. *Ἐθνικὰ κατ' ἐπιτομὴν* (ἔκδ. Meineke, Graz 1958)² 555.

62. Κ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ μέ κέντρον καὶ βάσιν τὴν Μακεδονίαν* (Ἐν Ἀθήναις 1923) 51.

63. Πρβ. *MEE Πυρσοῦ*, τ. ΙΗ', 688.

64. ΤΙΤ. LIV. XLV, 4: «ad Siras terrae Odomanticae».

65. Ἰλ. Α 593-4, Ὀδ. θ 294. ΣΤΡΑΒ. Ζ', C. 331, ἀπόσπ. 46 (Teubner, 468). J. L. MYRES, «A History of the Pelasgian Theory», *JHS* 27, 1907, 189. C. LAZOVA, «The Thracian Tribe Sintians», *Academia litterarum bulgarica, Thracia* IV, Serdicae 1977, 141.

66. ΗΡΟΔ. IV, 28, 86. ΘΟΥΚΥΔ. II, 98, 1. ΑΡΙΣΤΟΤ. *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων*, 841α, 115. Δ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, *Ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα* (Θεσσαλονίκη 1976) 56 (στὸ ἐξῆς *Ἱστορικὴ γεωγραφία*).

67. ΣΤΕΦ. ΒΥΖΑΝΤ. *Ἐθνικὰ κατ' ἐπιτομὴν* (ἔκδ. Meineke, Berolini 1849, τ. Α', 570) λ. *Σιντία*: οἱ ἐνοικοῦντες *Σιντοί* ὀξυτόνως.

68. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρών Β'*, ὁ.π. 216 σημ. 5.

69. Ι. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Πελασγικά*, ὁ.π. 688.

70. ΣΤΕΦ. ΒΥΖΑΝΤ., ὁ.π. λ. *Σιντία*. Ὁ Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Μακεδονικά. Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*. Μέρος Β. *Τοπογραφία* (Ἀθήνησιν 1874) (στὸ ἐξῆς *Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*) νομίζει (ὁ.π. 511 σημ. 3, 512) ὅτι στὴ μαρτυρία τοῦ Στεφ. Βυζαντίου, *Σιντία*, πόλις Μακεδονίας, ἡ λέξη πόλις ἀποδόθηκε ἐσφαλμένα ἀντὶ χώρα.

71. ΣΤΕΦ. ΒΥΖΑΝΤ., ὁ.π. λ. *Σιντία*: οἱ ἐνοικοῦντες *Σιντοί* ὀξυτόνως.

72. ΣΤΕΦ. ΒΥΖΑΝΤ., ὁ.π. λ. *Σιντία*: *Σιντία*, πόλις Μακεδονίας πρὸς τῇ Θράκῃ, ὡς Εὐδόξος ἐν τετάρτῳ γῆς περιόδου. ΕΥΔΟΞΟΣ, *FGrHist*, 79. Ν. G. L. HAMMOND, *A History of Macedonia* I, ὁ.π. 198 σημ. 1.

73. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρών Β'*, ὁ.π. 118.

74. ΣΤΕΦ. ΒΥΖΑΝΤ., ὁ.π.: *Σινδία*, πόλις Λυκίας. *Ἐκαταῖος Ἀσία*, τὸ ἐθνικὸν *Σίνδιος*. Ι. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Πελασγικά*, ὁ.π. 688.

Ἰνδικῆς, ἔνθεν οἱ καλούμενοι Σίνδαι⁷⁵. Σινδησσός, πόλη στήν Καρία⁷⁶. Σίνδος⁷⁷, πόλη μεταξύ Χαλάστρας⁷⁸ καὶ Θέρμης⁷⁹.

Ὁ Ἡσύχιος ἀναφέρει: Σινδῖς, ἡ Σκυθία καὶ ἡ πόρνη (Σινδικὴ Σκυθίς)· σίνδης, ὁ γέρων, Σίνδοι, ἔθνος Ἰνδικόν, ἔστι δὲ πόλις ἐκεῖ Σινδικὸς λιμὴν λεγομένη· σινδοῦς, χιτῶνας, σινδόνας⁸⁰. Τὸ Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης στὴ λ. σινδὼν γράφει: «λεπτὸν

75. ΣΤΕΦ. ΒΥΖΑΝΤ. Ἑθνικὰ κατ' ἐπιτομὴν (ἔκδ. Graz 1958)² 569.

76. ΣΤΕΦ. ΒΥΖΑΝΤ., ὁ.π.: Σινδησσός, ὡς Τελμησσός, πόλις Καρίας, τὸ ἐθνικὸν Σινδησσεὺς καὶ Σινδήσσιος. Ι. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Πελασγικά, ὁ.π. 688.

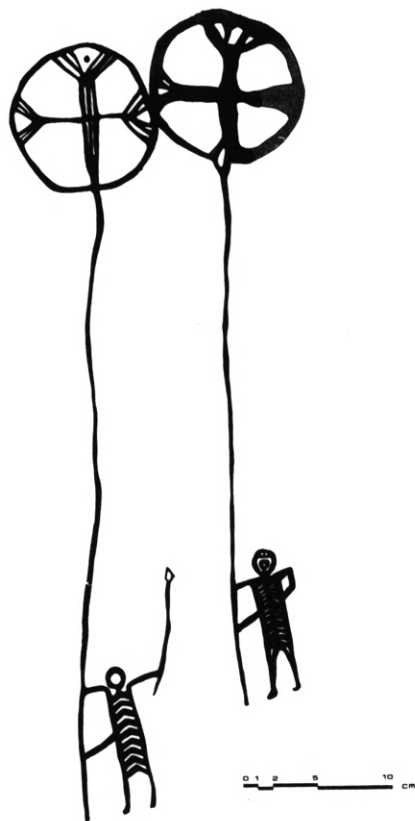
77. ΗΡΟΔ. VII, 123: πλέων δὲ ἀπῖκετο ἔς τε τὴν προειρημένην Θέρμην καὶ Σίνδον τε πόλιν καὶ Χαλέστρην ἐπὶ τὸν Ἀξιὸν ποταμόν. Πρόκειται γιὰ τὴ θρακικὴ ἀρχικὰ καὶ μετέπειτα μακεδονικὴ πόλη, ὅπου πρόσφατα ἐπισημάνθηκε κατὰ τὴ διάνοιξη δρόμου, κοντὰ στὸ ὁμώνυμο σημερινὸ χωριό, τὸ πλουσιότατο νεκροταφεῖο μὲ κτερίσματα ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Πρβ. ΤΗ. DESDEVICES-DU-DEZERT, *Géographie*, ὁ.π. 139, 354. Ν. G. L. HAMMOND, *A History of Macedonia I*, ὁ.π. 151, ὅπου μνημονεύεται ὅλη ἡ παλιότερη βιβλιογραφία.

78. Χαλάστρα εἶναι ἡ Κουλακιά τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, ἡ σημερινὴ Χαλάστρα. Πρβ. ΣΤΡΑΒ. Ζ', ἀπόσπ. 24: μετώκισε δὲ τὰ περίξ πολύχνια εἰς αὐτήν, οἷον Χαλάστραν, Αἴνειαν, Κισσὸν καὶ τινα καὶ ἄλλα. Πρβ. ΑΙΣΧΙΝΗ: Εἰληφότος δὲ Ἀνθεμοῦντα καὶ Θέρμαν καὶ Στρέψαν. Τ. L. F. ΤΑΦΕΛ, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica* (Berolini 1839) 259 (στὸ ἐξῆς *Thessalonica*). Πρβ. ἐπίσης PLIN. IV, 10, 17, 31, 46: «In ora sinus Macedonici Chalastra» καὶ Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑ, *Μακεδονικά*. Μέρους Γ. Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σφζομένοις, τ. Α' (Ἀθήνησιν 1896) 404 (στὸ ἐξῆς Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις) καὶ Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, ὁ.π. 262 κέ. ΣΤΡΑΒ. Ζ', C. 330: ὁ δὲ Ἀξιὸς ἐκδίδωσι μεταξύ Χαλάστρας καὶ Θέρμης εἴτα Θεσσαλονίκη καὶ Κασσάνδρου κτίσμα.

79. Ἡ Θέρμη τοποθετεῖται σήμερον πᾶς στὴ Θεσσαλονίκη. ΣΤΡΑΒ. Ζ', C. 330, ἀπόσπ. 24: Ὅτι μετὰ τὸν Ἀξιὸν ποταμόν ἡ Θεσσαλονίκη ἐστὶ πόλις, ἡ πρότερον Θέρμη ἐκαλεῖτο. Τ. L. F. ΤΑΦΕΛ, *De via militari romani Egnatia qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur* (Tübingen 1842) 57 κέ. (στὸ ἐξῆς *Egnatia*).

80. Πρβ. *Sintus*, ὁ ὅθεν Σούντους κατ' ἀφομοίωσιν· λατίν. *Sintula*. Ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ θρακικοῦ φύλου Σιντοί. ΣΤΡΑΒ. Ι', C. 457 (Teubner, 644): τοῖς Σιντοῖς οὖς Σίντιας καλεῖ ὁ ποιητὴς καὶ IB', C. 549 (Teubner, 772): Σίντιες γὰρ ἐκαλοῦντο τινες τῶν Θρακῶν, εἴτα Σιντοί, εἴτα Σάιοι (Σιντὸς-Sintus-Σίντους). Πρβ. *σίντης* (= ἄρπαξ, ληστής), *σίνομαι* (= λαφυραγωγῶ). Μ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, «Περὶ τῆς γλώσσης τῶν Θρακῶν», *Θρακικά*, τ. Δ', 1933, 105. Πρβ. καὶ ΦΙΛΟΧΟΡΟ ΑΘΗΝΑΙΟ: ἐπεὶ πλεύσαντες εἰς Βραυρῶνα [Σίντιες] κανηφόρους παρθένους ἤρπασαν. Σίνεσθαι δὲ τὸ βλάπτειν λέγουσι. Πρβ. καὶ Ἰλ. Α 594: ἔνθα με Σίντιες ἄνδρες ἄφαρ κομίσαντο πεσόντα· καὶ Σχόλ. Ad 594: Σίντιες ἄνδρες Φιλόχορος φησὶ Πελασγοὺς αὐτοὺς ὄντας, οὕτω προσαγορευθῆναι, ἐπεὶ πλεύσαντες εἰς Βραυρῶνα κανηφόρους παρθένους ἤρπασαν· σίνεσθαι δὲ τὸ βλάπτειν λέγουσιν. Ἐρατοσθένης δέ, ἐπεὶ γόητες ὄντες εὗρον δηλητήρια φάρμακα. ὁ δὲ Πορφύριος, ἐπεὶ πρῶτοι τὰ πολεμιστήρια ἐδημιούργησαν ὄπλα, ἃ πρὸς βλάβην ἀνθρώπων συντελεῖ. ἢ ἐπεὶ πρῶτοι ληστήρια ἐξεύρον. Σίντιες: ἀπὸ τοῦ σίνεσθαι καὶ βλάπτειν, ὄντας πειρατὰς. ἢ ὅτι δοκοῦσιν αὐτοὶ πρῶτοι ἐπινενοηκέναι τὰ πρὸς τὸν πόλεμον ὄπλα· ταῦτα γὰρ ὁμολογουμένως βλάπτει. Ὁδ. θ 293-294: Οὐ γὰρ ἔθ' Ἡφαιστος μεταδήμιος, ἀλλὰ που ἤδη οἷχεται ἐς Λῆμνον μετὰ Σίντιας ἀγριοφώνους. Σχόλ. Ad 294: Μετὰ Σίντιας ἀγριοφώνους Θρακῶν γένος οἱ Σίντιες τῶν ἐποικισάντων ποτὲ τὴν Λῆμνον. 'ἀγριοφώνους' δὲ βαρβάρους. τὸ γὰρ ἄγριον ἐπὶ βαρβαρικῆς τίθησι προαιρέσεως. παρὰ τὸ σίνεσθαι καὶ βλάπτειν, πειρατὰς ὄντας. ἢ ὅτι δοκοῦσιν αὐτοὶ πρῶτον ἐπινενοηκέναι τὰ πρὸς πόλεμον ὄπλα. Ἄλλως: Σίντιες ἐκαλοῦντο οἱ Λήμνιοι, ὡς Ἑλλάνικος ἱστορεῖ ἐν τῇ περὶ Χίου κτίσεως τὸν τρόπον τοιοῦτον. ἐκ τῆς Τενέδου ὄχοντο εἰς τὸν Μέλανα κόλπον καὶ πρῶτον μὲν εἰς Λῆμνον ἀφίκοντο. ἦσαν δὲ αὐτόθι κατοικοῦντες Θρακῆς τινες οὐ πολλοὶ ἄνθρωποι, ἐγεγόνεισαν δὲ μιξέλληνας. τούτους ἐκάλουν οἱ περίοικοι Σίντιας, ὅτι ἦσαν αὐτῶν δημιουργοὶ τινες πολεμιστήρια ὄπλα ἐργαζόμενοι. τούτοις συνέκτισαν ἑαυτοὺς ἀναμιξ ὡς ἦλθον αὐτόθι, καὶ κατέλιπον ναῦς πέντε. Ἑλλάνικος οὖν φησὶ μιξέλληνας εἶναι καὶ πολεμικῶν ὄπλων τεχνίτας. καὶ Ἀνακρέων δὲ ὡς πολεμικῶς μέμνηται. 'τί μοι' φησὶ 'τῶν ἀγκυλοτόξων, ὧ φίλε, Κιμμερίων Σιντιέων τε μέλει'.

ὑφασμα ἀρχικῶς ἰνδικῆς ἢ σινδικῆς ὑφάνσεως ἐκ λίνου ἢ βάμβακος»⁸¹. Ὁ Στέφανος Βυζάντιος στὴ λ. *Σίνδος*: λέγεται τὸ γυναικεῖον αἰδοῖον. Ἡ λέξις πρέπει νὰ ἔχει σχέση μετὰ τὸ *Σινδὶς* τοῦ Ἡσύχιου. Ὁ D. Detschew προβαίνει σὲ λεπτομερῆ ἀνάλυση τῶν ὀνομάτων *Σίντιες* καὶ *Σίντοι* καὶ ὑποστηρίζει πῶς καὶ τὰ δύο ὀνόματα τῆς φυλῆς «are categorically

Εἰκ. 2. Χαράγματα σὲ ἐπιφάνειες βράχων στὴν περιοχή Νέο Σούλι τοῦ Ν. Σερρῶν.

distinguished on the basis of the source material» καὶ καταλήγει ὅτι Σίντιες καὶ Σίντοι «may derive from the type of armament of the tribe»⁸².

Ὁ Καφταντζῆς γράφει ὅτι τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι πῶς τὸ ὄνομα τῶν Σίντων εἶναι «θρακικὸ ἢ πελασγικόν»⁸³, πὺν κάθε ἀντιστοιχία του μετὰ ὀνόματα ἑλληνικὰ ἀποβαίνει ἄστοχη»⁸⁴.

81. Γιὰ τίς σενδόνας ἢ τὰ σινδόνια πρβ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, «Οἰκιακὰ ἐπιπλα καὶ σκεύη», *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τ. Β', II (Ἐν Ἀθήναις 1948) 74 καὶ LIDDELL - SCOTT, *A Greek-English Lexicon* (Oxford 1953)¹⁹ 1600: σινδών-όνος.

82. D. DETSCHEW, *Die thrakischen Sprachreste* (Wien 1957) 445-447.

83. Ο. ABEL, *Ἡ μέχρι Φιλίππου ἀρχαία ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, δ.π. 70, 80. Ἑλληνοπελασγικὸ φύλο θεωρεῖ τοὺς Σινδοὺς τοῦ Καυκάσου ὁ Ι. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Πελασγικά*, δ.π. 688.

84. *Ἱστορία Σερρῶν Β'*, δ.π. 216.

Συμπληρώνει μάλιστα⁸⁵ ότι τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς «τὸ ὄνομα Σινδοὶ παράγεται ἀπ' τὴ λυδικὴ λέξι Σάνδων, ποὺ σημαίνει Ἥλιος, ἐρμηνεῖα ποὺ μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν ἔνωση ὅλων τῶν στρυμόνιων λαῶν, Σιριοπαιόνων, Ζαιελέων κλπ. κάτω ἀπὸ ἓναν θεὸ Ἥλιο, ποὺ τὰ ἡλιακά του σύμβολα τὰ βρίσκουμε σὲ ὅλα τὰ πρώιμα νομίσματά τους»⁸⁶. Εἶναι σημαντικό νὰ σημειώσουμε ἐδῶ τὴν παρατήρηση τοῦ Ο. Abel: «...τὸ δὲ Παιονικὸν ἄγαλμα τοῦ ἡλίου εἶναι μικρὸς τις στρογγυλὸς δίσκος ἐπὶ μακροῦ δόρατος»⁸⁷.

Εἶναι σκόπιμο ἐπίσης νὰ συμπληρώσουμε πὼς καὶ σὲ πλῆθος βραχογραφιῶν ἐπάνω στὶς σκληρὲς ἐπίπεδες ἐπιφάνειες τῶν βράχων τοῦ Παγγαίου καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τοῦ⁸⁸ ἔχουν διασωθεῖ ἀπεικονίσεις τελετουργικῶν σκηνῶν μὲ πομπές, ὅπου προηγούνται συνήθως ἄνδρες μὲ ἡλιακά σύμβολα στὶς ἄνω ἄκρες μακρότατων ἀκοντίων⁸⁹, μακρινὲς ἀναμνήσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν μας λιτανειῶν (μὲ τὰ ἐξαπτέρυγα, τὰ λάβαρα καὶ τοὺς σταυροὺς) ποὺ ἔχουν διασωθεῖ ὡς σήμερα σὲ λαϊκὰ δρώμενα, ὅπως τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὸ γειτονικὸ Νέο Σούλι τοῦ νομοῦ Σερρῶν⁹⁰ (εἰκ. 2). Στὴν περιοχὴ τοῦ Νέου Σουλίου, κάτω ἀπὸ τὸν Ὀρβηλο, κατοικοῦσαν ὅπως ἀναφέραμε Σιριοπαιόνες⁹¹ καὶ Παϊόπλες⁹², ἐνῶ στὶς περιοχὲς ὅπου ἐπισημαίνονται βραχογραφίες καὶ ἀκιδογραφήματα τοποθετοῦνται συνήθως⁹³ Σάτρες⁹⁴, Βησσοὶ⁹⁵ καὶ Ἡδωνες⁹⁶ (εἰκ. 1).

85. *Ἱστορία Σερρῶν Β'*, ὁ.π. 216 σημ. 6, 217.

86. N. G. L. HAMMOND - G.T. GRIFFITH, *A History of Macedonia II*, ὁ.π. πίν. I: a. Τριπλοῦς στατῆρ Τυντιῶν. b. Μισὸς στατῆρ Ἰχναίων. j. Στατῆρ Ἰχναίων (ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

87. *Ἡ μέχρι Φιλίππου ἀρχαία ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, ὁ.π. 76.

88. N. K. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ ἀκιδογραφήματα τοῦ Παγγαίου* (Ἀθήναι 1969) 1-29. N. C. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Les sgraffites du Pangaion», *τόμος εἰς μνήμην Παναγιώτη Α. Μιχελῆ* (Ἀθήναι 1971) 482-489. K. M. R. SEEMANN - N. SYMEONIDIS, «Vorläufiger Bericht über Funde von felsritzzeichnungen in Höhlen Nordostgriechenlands», *Ann. Naturhistor. Mus. Wien* 81, 1978, 633-636.

89. N. C. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Les sgraffites du Pangaion», ὁ.π., πίν. LIII, εἰκ. 15.

90. Γ. Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ, «Ὁ ἑορτασμός τοῦ ἁγίου Γεωργίου εἰς τὸ Νέον Σούλι Σερρῶν», *Σερραϊκά Χρονικά*, τ. Ε', 1969, 129-148, 134, εἰκ. 3. Τοῦ ἴδιου, «Ἐαρινὰ ἔθιμα λαϊκῆς λατρείας ἀπὸ τὴν περιοχὴν Σερρῶν», *Α' Συμπόσιον Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου (Ἡπειρος-Μακεδονία-Θράκη)*, *Θεσσαλονίκη, 18-20 Ἀπριλίου 1974*, ἔκδ. IMXA (Θεσσαλονίκη 1975) 11-20, εἰκ. 5, 7.

91. W. M. LEAKE, *Travels in Northern Greece*, τ. III (London 1835) 209 κέ. (στὸ ἐξῆς *Travels*)

92. Πρβ. M. E. M. COUSINÉRY, *Voyage dans la Macédoine*, τ. II (Paris 1936) 167, 168.

93. Πρβ. χάρτη τῆς περιοχῆς μὲ ἀναγραφὴ τῶν διαφόρων προελληνικῶν φύλων στὸν Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗ, *Ἱστορία Σερρῶν Β'*, ὁ.π. (στὸ τέλος τοῦ βιβλίου).

94. Οἱ Σάτρες κατοικοῦσαν σὲ ψηλὰ καὶ ἀπρόσιτα μέρη τοῦ Μενοικίου, τοῦ Παγγαίου καὶ τῆς Ροδόπης. ΗΡΟΔ. VII, 111: οἰκέουσί τε γὰρ ὄρεα ὑψηλά, ἴδῃσί τε παντοίησι καὶ χιόνι συνηρεφέα, VII, 112: Τὸ Πάγγαιον ὄρος... ἐὸν μέγα τε καὶ ὑψηλόν, ἐν τῷ χρύσειά τε καὶ ἀργύρεα ἐνὶ μέταλλα, τὰ νέμονται Πίερες τε καὶ Ὀδόμαντοι καὶ μάλιστα Σάτραι.

95. Καὶ οἱ Βησσοὶ (καὶ Βέσσοι ἢ Βεσσοὶ ἀργότερα) ἦταν καὶ αὐτοί, κατὰ τὸν ΗΡΟΔΟΤΟ (VII, 111), Σάτρες ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἱερατικὸ γένος, μιὰ καὶ εἶχαν τὸ προνόμιο νὰ ἱεουργοῦν στὸ Μαντεῖο τοῦ Διονύσου: Τὸ δὲ μαντήιον τοῦτο ἐστὶ μὲν ἐπὶ τῶν ὀρέων τῶν ὑψηλοτάτων· Βησσοὶ δὲ τῶν Σατρέων εἰσὶ οἱ προφητεύοντες τοῦ ἱεροῦ, πρόμαντις δὲ ἡ χρέωσα κατὰ περ ἐν Δελφοῖσι καὶ οὐδὲν ποικιλιώτερον. Πρβ. καὶ ΣΤΡΑΒ. Ζ', C. 331, ἀπόσπ. 48 (Teubner, 468): παροικοῦσι δὲ τὸν Ἐβρον Κορπίλοι καὶ Βρέναι ἐτι ἀνωτέρω, εἴτ' ἔσχατοι Βέσσοι· μέχρι γὰρ δεῦρο ὁ ἀνάπλους. ἅπαντα δὲ τὰ ἔθνη ληστρικά ταῦτα, μάλιστα δ' οἱ Βέσσοι, οὓς λέγει γειτονεῦειν Ὀδρυσαῖς καὶ Σαπαίοις. Ὁ Τ. SARAFOV, «L'étymologie du nom de la tribu thrace ΒΗΣΣΟΙ, Bessi», *Thracia III, Serdicae* 1974, 138, θεωρεῖ ὅτι τὸ ὄνομα Βέσσοι σημαίνει: «σοφοί, καλλιεργημένοι, ἱκανοί».

96. Σ. ΜΕΡΤΖΙΔΗΣ, *Αἱ χῶραι τοῦ παρελθόντος καὶ αἱ ἐσφαλμένοι τοποθετήσεις των* (Ἐν Ἀθήναις 1885) 76-81.

“Αν θελήσουμε νὰ συνθέσουμε τὴν πορεία τοῦ λαοῦ αὐτοῦ θὰ μπορούσαμε νὰ προτείνουμε μία διαδρομὴ ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὰ ΝΑ παράλια τῆς Μαιώτιδας λίμνης (τῆς Ἀζοφικῆς θάλασσας). Ὁ Ἡρόδοτος (IV, 28) ἀναφέρει ὅτι ἡ θάλασσα πηγνυται καὶ ὁ Βόσπορος πᾶς ὁ Κιμμέριος, καὶ ἐπὶ τοῦ κρυστάλλου οἱ ἐντὸς τάφρου Σκύθαι κατοικημένοι στρατεύονται καὶ τὰς ἀμάξας ἐπελαύνουσι πέρην ἐς τοὺς Σίνδους⁹⁷. Ὁ Στράβων (ΙΑ΄, C. 495) γράφει σχετικὰ: *Τῶν Μαιωτῶν δ’ εἰσὶν αὐτοὶ τε οἱ Σινδοὶ καὶ Δανδάριοι καὶ Τορεάται καὶ Ἀγροὶ καὶ Ἀρρηχοί, ...τῶν τε συμπάντων Μαιωτῶν τῶν Ἀσιανῶν οἱ μὲν ὑπήκουον τῶν τὸ ἐμπόριον ἐχόντων τὸ ἐν τῷ Τανάϊδι, οἱ δὲ τῶν Βοσπορανῶν... Μετὰ δὲ τὴν Σινδικὴν καὶ τὴν Γοργιπίαν ἐπὶ τῇ θαλάττῃ ἡ τῶν Ἀχαιῶν καὶ Ζυγῶν καὶ Ἡνιόχων παραλία, τὸ πλέον ἀλίμενος καὶ ὀρεινὴ, τοῦ Καυκάσου μέρος οὖσα.* Ἐνα τμῆμα τῆς φυλῆς τῶν Σίνδων κατέβηκε νοτιότερα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Στέφανος Βυζάντιος: *Σίνδοι ἀπὸ μεσημβρίας τῆς Μαιώτιδος λίμνης. Ἐνιοὶ δὲ καὶ τὸ Σινδικὸν γένος φασὶν εἶναι τῶν Μαιωτῶν ἀπόσπασμα*⁹⁸.

Ὅρισμένοι ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Hasse, ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ Σίντιες εἶναι πρόγονοι τῶν σημερινῶν Τσιγγάνων (Ἀθίγγανων, Γύφτων) καὶ ἦταν οἱ ἴδιοι Ἴνδοι «ἐξ Ἰνδικῆς ἀποδημήσαντες»⁹⁹. Ἡ ἐπισήμανσή τους στὰ νότια τῆς Μαιώτιδας λίμνης συμφωνεῖ μὲ μία παρόμοια ἄποψη¹⁰⁰. Κατὰ τὴν πορεία τους πρὸς τὶς ἀκτὲς τῆς Μ. Ἀσίας ἰδρύονται οἱ διάφορες πόλεις μὲ τὰ γνωστὰ ὀνόματα: Σίνδα, Σινδία, Σίνδος, Σινδησσὸς κλπ.

Ὁ Στράβων¹⁰¹ ἔχει διασώσει μία πολύτιμη πληροφορία, ἀπὸ τὴν ὁποία μαθαίνουμε ὅτι οἱ Σιντοὶ ὀνομάστηκαν ἀργότερα Σάιοι, ποὺ εἶναι οἱ ἴδιοι μὲ τοὺς Σαπαίους τῆς ἐποχῆς του. Τὸ κείμενο λέει ἀκριβῶς τὰ ἑξῆς: *Σίντιες γὰρ ἐκαλοῦντό τινες τῶν Θρακῶν, εἶτα Σιντοί, εἶτα Σάιοι, παρ’ οἷς φησὶν Ἀρχίλοχος τὴν ἀσπίδα ῥῖψαι ἀσπίδα μὲν Σαῖων τις ἀνείλετο, τὴν παρὰ θάμνῳ ἔντος ἀμώμητον κάλλιπον οὐκ ἐθέλων, οἱ δ’ αὐτοὶ οὗτοι Σαπαῖοι νῦν ὀνομάζονται· πάντες γὰρ οὗτοι περὶ Ἀβδηρα τὴν οἴκησιν εἶχον καὶ τὰς περὶ Λῆμνον νήσους*¹⁰². Πιστεύω ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικό. Συνδυάζοντάς το μὲ τὶς ἀρχαιότερες πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὸν λαὸ αὐτὸ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο (*δεῦρο, φίλη, λέκτρονδε· τραπέιομεν εὐνηθέντες· οὐ γὰρ ἔθ’ Ἥφαιστος μεταδήμιος, ἀλλὰ που ἦδη οἴχεται ἐς Λῆμνον μετὰ Σίντιας ἀγριοφώνους*)¹⁰³, πληροφοροῦμαστε πὼς οἱ Σίντιες κατοί-

97. Πρβ. καὶ IV, 86: *ἐς δὲ Θεμισκύρην τὴν ἐπὶ Θερμώδοντι ποταμῷ ἐκ τῆς Σινδικῆς (κατὰ τοῦτο γὰρ ἐστὶ τοῦ Πόντου εὐρύτατον) τριῶν τε ἡμερέων καὶ δύο νυκτῶν πλόας.*

98. ΣΤΕΦ. ΒΥΖΑΝΤ. (ἔκδ. Meineke, Graz 1958)² 569. Πρβ. καὶ Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗ, *Ἱστορία Σερρῶν Β΄*, ὁ.π. 63.

99. Πρβ. Σ. Χ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗ, *Πόλεις καὶ θέσμια Θράκης καὶ Ἰωνίας ἐν τῇ ἀρχαιότητι*, τ. Α΄, Θράκη (Ἐν Ἀθήναις 1929) 26 σημ. 58. Σ. ΛΙΑΚΟΣ, *Τὰ 150 ὀνόματα τῶν οἰκισμῶν τῆς Λύγκου*, ὁ.π. 139.

100. Μνημονεύουμε καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ ΣΤΕΦ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, ὁ.π.: *Σίνδα, πόλις πρὸς τῷ μεγάλῳ κόλπῳ τῆς Ἰνδικῆς, ἔνθεν οἱ καλούμενοι Σίνδαι.*

101. IB΄, C. 549 (Teubner, 772).

102. ΣΤΡΑΒ. IB΄, C. 549 (Teubner, 772). Πρβ. Σ. Χ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗ, *Πόλεις καὶ θέσμια Θράκης καὶ Ἰωνίας ἐν τῇ ἀρχαιότητι*, ὁ.π. 25.

103. Πρβ. μετάφραση τοῦ ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸν ΑΡ. ΕΦΤΑΛΙΩΤΗ, *Ὀδύσσεια* (Ἐν Ἀθήναις 1946) θ 294: «Ἐλα, ἀκριβή, νὰ πέσουμε νὰ γλυκοκοιμηθοῦμε· τί ὁ Ἥφαιστος δὲν εἶν’ ἐδῶ παρὰ φτασμένος θᾶναι στὴ Λῆμνο, ποὺ οἱ ἀγριοφῶνοι οἱ Σινταῖοι λημεριάζουν».

κοῦσαν στή Λήμνο, ὅπου προφανῶς θὰ πέρασαν ἀπὸ τὰ γειτονικὰ μικρασιατικὰ παράλια. Οἱ Σίντιες τῆς Λήμνου σχετίζονται σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία μὲ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ περιέθαλψαν τὸν Ἥφαιστο ποὺ ἔπεσε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ στὸ νησί τους, ἐκσφενδονισμένος ἀπὸ τὸν πατέρα τῶν Θεῶν, ὕστερα ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἐπεισόδιο τῆς *Ἰλιάδας*: *Πᾶν δ' ἡμαρ φερόμην, ἅμα δ' ἡελίῳ καταδύντι κάππεσον ἐν Λήμνῳ, ὀλίγος δ' ἔτι θυμὸς ἐνῆεν ἔνθα με Σίντιες ἄνδρες ἄφαρ κομίσαντο πεσόντα*¹⁰⁴.

Οἱ Σίντιες τῆς Τενέδου, τῆς Νάξου καὶ τῆς Λήμνου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων νησιῶν, ὅπως τῆς Σάμου, Σαμοθράκης, καὶ τῶν ἀπέναντι παραλίων¹⁰⁵, ἔφτασαν στὰ μέρη αὐτὰ καὶ πιθανότατα ἀναμείχθηκαν μὲ διάφορα θρακικὰ φύλα¹⁰⁶. Ὁ Στράβων (Ι', C. 457) γράφει σχετικά: *τινὲς δὲ Σάμον καλεῖσθαι φασιν ἀπὸ Σαῖων, τῶν οἰκούντων Θρακῶν πρότερον, οἳ καὶ τὴν ἡπειρον ἔσχον τὴν προσεχῇ, εἴτε οἱ αὐτοὶ τοῖς Σαπαίοις ὄντες ἢ τοῖς Σιντοῖς, οὓς Σίντιας καλεῖ ὁ ποιητὴς εἶθ' ἕτεροι*. Ἀλλὰ καὶ ἄλλοῦ, στὴν ἐπιτομὴ τοῦ Στράβωνα (Ζ', C. 331, ἀπόσπ. 46), διαβάζουμε: *Ὅτι Σιντοί, ἔθνος Θρακικόν, κατῴκει τὴν Λήμνον νῆσον ὅθεν Ὅμηρος Σίντιας αὐτοὺς καλεῖ, λέγων· ἔνθα με Σίντιες ἄνδρες*¹⁰⁷.

Σημαντικὲς πληροφορίες περιλαμβάνει καὶ ἡ δευτέρη ἔκδοση τῶν σχολίων στὴν Ὀδύσσεια (θ 294) ἀπὸ τὸν Ἑλλάνικο τὸν Λέσβιο, ποὺ ἔγραφε στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹⁰⁸ (*Περὶ Χίου κτίσεως*, Fr. 200): *Ἐκ τῆς Τενέδου ὄχοντο εἰς τὸν Μέλανα κόλπον καὶ πρῶτον μὲν εἰς Λήμνον ἀφίκοντο. ἦσαν δὲ αὐτόθι κατοικοῦντες Θρακῆς τινες οὐ πολλοὶ ἄνθρωποι, ἐγεγόνεισαν δὲ μιξέλληνες. τοὺτους ἐκάλουν οἱ περίοικοι Σίντιας, ὅτι ἦσαν αὐτῶν δημιουργοὶ τινες πολεμιστήρια ὅπλα ἐργαζόμενοι. τοῦτοις συνώκισαν ἑαυτοὺς ἀναμιξ ὥς ἦλθον αὐτόθι, καὶ κατέλιπον ναῦς πέντε*¹⁰⁹. Καὶ ἄλλοῦ (*Σχόλ. Ὀδ. θ 294*): *Θρακῶν γένος οἱ Σίντιες τῶν ἐποικησάντων ποτὲ τὴν Λήμνον. Τὸ γὰρ ἄγριον ἐπὶ βαρβαρικῆς τίθησι προαιρέσεως. παρὰ τὸ σίνεσθαι καὶ βλάπτειν, πειρατὰς ὄντας. ἢ ὅτι δοκοῦσιν αὐτοὶ πρῶτον ἐπινενοηκέναι τὰ πρὸς πόλεμον ὅπλα*¹¹⁰. Ἡ ἀνάμειξη αὐτῇ τῶν φυλῶν θὰ ἔγινε, ὑποθέτει ὁ J. L. Myres, ὅταν ἦρθαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Μινύες καὶ ἴσως μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς τοῦ Ἀγαμέμνονα, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου¹¹¹.

Ὁ Ἐρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος, ποὺ τὴ γέννησή του ὁ F. Jacoby ὑποθέτει μετὰ τὸ 300-290 π.Χ.¹¹² (*FGrHist* 241, Fr. 41), γράφει γιὰ τοὺς Σίντιες, σὲ σχόλιο τοῦ A 594 τῆς

104. Ἰλ. A 593-595.

105. ΗΡΟΔ. VII, 112. ΑΠΠΙΑΝ. IV, 105: *Κατὰ δὲ τὴν ἔω (τῶν Φιλίππων) τὰ στενὰ τῶν Σαπαίων καὶ Κορίλων*.

106. Ε. ΟΒΕΡΗΥΜΜΕΡ, *RE* III A (Stuttgart 1893) col. 258.

107. Πρβ. ΗΣΥΧ. (ἔκδ. Μ. Schmidt) 1354: *Σίντιες Θρακῶν τι γένος οἱ δὲ τοὺς τὴν Λήμνον οἰκοῦντας*.

108. Α. LESKY, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας*, μτφρ. Ἀ. Γ. Τσοπανάκη (Θεσσαλονίκη 1964) 472, 579.

109. *FGrHist* (Leiden 1957) 71a. Πρβ. LIDDELL - SCOTT, *A Greek-English Lexicon* (Oxford 1953)¹⁹ 1600: *σινέομαι-σίνομαι (καὶ σίννομαι)*.

110. Βλ. σημ. 80. Πρβ. καὶ ΗΣΥΧ., ὁ.π. 1354: *σίνται· κακοῦργοι*.

111. J. L. MYRES, «A History of the Pelasgian Theory», *JHS* 27, 1907, ὁ.π. 189: «Their Hellenic admixture, we must suppose to have been due to contact with the Minyans, and perhaps also with Agamemnon's Achaeans during the war».

112. Α. LESKY, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας*, ὁ.π. 1066 κέ.

Ἰλιάδας: ἐπεὶ γόητες ὄντες εὗρον δηλητήρια φάρμακα, ὁ δὲ Πορφύριος, ἐπεὶ πρῶτοι τὰ πολεμιστήρια ἐδημιούργησαν ὅπλα, ἃ πρὸς βλάβην ἀνθρώπων συντελεῖ· ἢ ἐπεὶ πρῶτοι ληστήρια ἐξεῦρον¹¹³. Στὰ σχόλια στὸν Ἀπολλώνιο Ρόδιο (Α 608) διαβάζουμε σχετικὰ μὲ τὴ Σιντηίδα: ἐπιθετικῶς Σιντηῖς ἢ Λῆμνος· Τυρσηνοὶ γὰρ αὐτὴν πρῶτοι ὥκησαν βλαπτικώτατοι ὄντες ἢ τὴν ὑπὸ τῶν Βαρβάρων οἰκισθεῖσαν· καὶ Ὅμηρος (θ 294)· ὥχετο δ' ἐς Λῆμνον μετὰ Σίντιας ἀγριοφώνους· Ἑλλάνικος (4 fg 71c) Σίντιας ὀνομασθῆναι τοὺς Λημνίους διὰ τὸ πρῶτους ὅπλα ποιῆσαι πολεμικὰ πρὸς τὸ σίνεσθαι τοὺς πλησίον καὶ βλάπτειν¹¹⁴. Πρόκειται γιὰ τοὺς ἀρχαιότερους μεταλλωρύχους πού, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀσχολήθηκαν καὶ μὲ τὴν καμίνευση τῶν μετάλλων (τὶς τέχνες τῆς φωτιᾶς) καὶ στὴ Λῆμνο, ἀλλὰ καὶ στὰ βουνὰ τῆς Θράκης¹¹⁵. Τοὺς ἐξωτικούς πειρατές, τοὺς ἀγριοφώνους τοῦ Ὀμήρου (δηλαδὴ βαρβάρους, Ἰλ. Α 594) Σίντιες, θεωροῦσαν ὡς αὐτόχθονες ὄντες ἐν Λήμνῳ, ἄλλοτε (Ἡσύχιος λ. Σίντιες) ὡς Θρακῶν τι γένος οἱ δὲ τοὺς τὴν Λῆμνον οἰκοῦντας (πρβ. Στράβωνα ΙΒ', C. 549) καὶ ἄλλοτε ὡς Πελασγούς. Γνωρίζουμε ὅμως πῶς τὴ Λῆμνο, πού ὀνομάστηκε καὶ Σιντηῖς, πρῶτοι ὥκησαν Τυρσηνοί¹¹⁶, Τυρρηνοὶ Πελασγοί. Εἶναι γνωστὴ καὶ πολυσυζητημένη ἄλλωστε ἡ πελασγοτυρρηνικὴ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή πού βρέθηκε στὴ Λῆμνο¹¹⁷.

Ὁ Ἀθηναῖος Φιλόχορος, μάντης, ἱεροσκόπος καὶ ἐξηγητής, γνωστὸς ἀτθιδογράφος (γεννήθηκε ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.)¹¹⁸ (FGrHist 328, 101 ἀπόσπ. 6) στὸ σχόλιό του στὴν Ἰλιάδα (Α 594) θεωρεῖ τοὺς Σίντιες Πελασγούς: φησὶ Πελασγούς αὐτοὺς ὄντας οὕτω προσαγορευθῆναι, ἐπεὶ πλεύσαντες εἰς Βραυρῶνα κανηφόρους παρθένους ἤρπασαν¹¹⁹. Ἄλλοι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς τοὺς θεωροῦν Θράκες, ὅπως ὁ Στράβων. Ἀπὸ τοὺς

113. FGrHist (Leiden 1950).

114. Scholia in Apollonium Rhodium vetera (ἔκδ. C. Wendel, Berolini 1958) 53.

115. ΤΖΕΤΖΗΣ, Scholia Lycophronis Alexandra recensuit Eduardus Skheer (Berolini 1808) 227 (462): Λιμναίῳ δὲ πυρὶ παρόσον ἐν Λήμνῳ μηθεύονται εἶναι τοῦ Ἡφαίστου τὰς καμίνους Λιμναίῳ πυρὶ ἀπὸ κεραυνοβόλου δένδρου ἐν Ἑλληνικαῖς χώραις ἐν Λήμνῳ πρῶτως εὐρέθη τότε πῦρ καὶ αἱ ὀπλοργαί καθὼς ἐν τῷ περὶ Χίου κτίσεως Ἑλλάνικος ἱστορεῖ ἵνα μὴ κατὰ πλάτος τὴν ἱστορίαν ἐπεξεργαζώμεθα· πρβ. καὶ J. L. MYRES, «A History of the Pelasgian Theory», ὁ.π. 189.

116. Πρβ. ΘΟΥΚΥΔ. IV, 109: τὸ δὲ πλεῖστον Πελασγικόν, τῶν καὶ Λημόν ποτε καὶ Ἀθήνας Τυρσηνῶν οἰκησάντων. W. TOMASCHECK, Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung (Wien 1893) 44. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Πειραματικὴ διερεύνησις βυθισμένης ἀρχαίας πόλεως εἰς τὴν Λῆμνον», Τεχνικὰ Χρονικὰ 9, 1969, 575-576.

117. IG XII, 8, 2, C. PAULI, Eine vorgriechische Inschrift von Lemnos (Leipzig 1886). Πρβ. σχετ. I. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟ, Πελασγικά, ὁ.π. σελ. λγ', 38 κέ., 689 κέ.

118. A. LESKY, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας, ὁ.π. 913.

119. Θράκες, Πελασγοὶ πάντως, ἢ Τυρρηνοί, οἱ Σίντιες Σιντοὶ εἶχαν, ὅπως οἱ ποικιλώνυμοι γείτονές τους, τὴ συνήθεια τῆς πειρατείας καὶ τῆς ἀρπαγῆς γυναικῶν ἀπὸ πλησιόχωρες περιοχές, συνήθως γειτονικὲς ἀκτές. Πρβ. σχετ. τὸ ἀπόσπασμα τῶν Ναξιακῶν τοῦ ΑΝΔΡΙΣΚΟΥ, IV 302, 2 (FGrHist, Leiden 1950, 474): Περί Παγκρατοῦς. ἱστορεῖ Ἀνδρίσκος ἐν Ναξιακῶν β. Σκέλλις δὲ καὶ Ἀγασσαμενὸς Ἐκῆτορος οἱ Θραϊκεὶς ὁρμήσαντες ἀπὸ νῆσον τῆς πρότερον μὲν Στρογγύλης, ὕστερον δὲ Νάξου κληθείσης ἐλθίζοντο μὲν τὴν τε Πελοπόννησον καὶ τὰς πέριξ νήσους, προσσχόντες δὲ Θεσσαλίας πολλὰς τε ἄλλας γυναῖκας κατέσυραν, ἐν δὲ καὶ τὴν Ἀλωεὺς γυναῖκα Ἰφιμέδαν καὶ θυγατέρα αὐτῆς Παγκρατῶ, ἧς ἀμφοτέρω εἰς ἔρωτα ἀφικόμενοι ἀλλήλους κατέκτειναν. Πρβ. ΔΙΟΔ. V, 50-52 (Bibliotheca historica, τ. II, ἔκδ. Fr. Vogel, Stuttgart, Teubner 1964, 73 κέ.): Ἐπεὶ δὲ περὶ τῆς Σαμοθράκης διήλθομεν, ἀκολουθῶν καὶ περὶ τῆς Νάξου διέξιμεν. αὕτη γὰρ ἡ νῆσος τὸ μὲν

νεώτερους πού ασχολήθηκαν με τὸ ζήτημα τῆς φυλετικῆς καταγωγῆς τῶν Σίντων, ὁ Des-devises-du-Dezert, βασιζόμενος προφανῶς στὴ μαρτυρία τοῦ Στράβωνα (ΙΒ', 549: *Σίντιες γὰρ ἐκαλοῦντό τινες τῶν Θρακῶν, εἴτα Σιντοί, εἴτα Σάιοι...*, οἱ δ' αὐτοὶ οὗτοι Σαπαῖοι νῦν ὀνομάζονται), θεωρεῖ ὅτι Σάιοι, Σαπαῖοι¹²⁰, Σάτρες καὶ Σίντες «ont en effet une origine commune, c'est-à-dire qu'ils sont Thraces, et Thraces de la même branche; mais géographiquement, ils sont isolés les uns des autres»¹²¹. Ὁ Ἀ. Δασκαλάκης θεωρεῖ πολὺ ἀμφίβολη

πρῶτον προσηγορεύετο Στρογγύλη, ὥκησαν δ' αὐτὴν πρῶτοι Θραῖκες διὰ τινὰς τοιαύτας αἰτίας. μυθολογοῦνται Βορέου γενέσθαι παῖδες Βούτης καὶ Λυκούργος οὐχ ὁμομήτριοι· τὸν δὲ Βούτην ὄντα νεώτερον ἐπιβουλευσάσαι τὰδελφῶ, καὶ καταφανῇ γενόμενον ἕτερον μὲν μηδὲν παθεῖν ὑπὸ τοῦ Λυκούργου, πρόσταγμα δὲ λαβεῖν ὅπως μετὰ τῶν συνεπιβουλευσάντων λαβὼν πλοῖα ζητῇ χώραν ἑτέραν εἰς κατοίκησιν. διόπερ τὸν Βούτην μετὰ τῶν συνεγκαλουμένων Θρακῶν ἐκπλεύσαντα καὶ διὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κομιζόμενον κατασχεῖν τὴν Στρογγύλην νήσον, καὶ ἐν ταύτῃ κατοικοῦντα λῆζεσθαι πολλοὺς τῶν παραπλεόντων. σπανίζοντας δὲ γυναικῶν περιπλέοντας ἀρπάζειν ἀπὸ τῆς χώρας γυναικάς. τῶν μὲν οὖν Κυκλάδων νήσων αἱ μὲν ὁλοσχερῶς ἔρημοι ὑπάρχον, αἱ δ' ὀλίγοις οἰκούμεναι· διόπερ πορρωτέρω πλευσάντων αὐτῶν, καὶ ἀπὸ μὲν τῆς Εὐβοίας ἀποκρουσθέντων, τῇ δὲ Θετταλίᾳ προσενηχθέντων, οἱ περὶ τὸν Βούτην ἀποβάντες ἐπὶ τὴν χώραν περιέτυχον ταῖς Διονύσου τροφοῖς περὶ τὸ καλούμενον Δρίος τῷ θεῷ ὀργιζούσαις ἐν τῇ Φθιώτιδι Ἀχαΐᾳ. ὀρμησάντων δὲ τῶν περὶ τὸν Βούτην, αἱ μὲν ἄλλαι ῥίψασαι τὰ ἱερὰ εἰς θάλατταν ἔφυγον, αἱ δ' εἰς ὄρος τὸ καλούμενον Δρίος· Κορωνίδα δ' ἀρπαγεῖσαν συναναγκασθῆναι τῷ Βούτῃ συνοικήσαι. ἐπὶ δὲ τῇ ἀρπαγῇ καὶ τῇ ὕβρει χαλεπῶς φέρουσαν ἐπικαλέσασθαι τὸν Διόνυσον βοηθῆσαι αὐτῇ. τὸν δὲ μανίαν ἐμβαλεῖν τῷ Βούτῃ καὶ διὰ τοῦτο παρακόψαντα ῥίψαι ἑαυτὸν εἰς τι φρέαρ καὶ τελευτῆσαι. οἱ δ' ἄλλοι Θραῖκες ἑτέρας τινὰς γυναικάς ἤρπασαν, ἐπιφανεστάτας δὲ τὴν τε Ἀλωέως γυναικα Ἰφιμέδειαν καὶ τὴν θυγατέρα αὐτῆς Παγκράτιν λαβόντες δ' αὐτὰς ἀπέπλευσαν εἰς τὴν Στρογγύλην. οἱ δὲ Θραῖκες ἀντὶ τοῦ Βούτου κατέστησαν βασιλεῖα τῆς νήσου Ἀγασσαμενὸν καὶ τὴν Ἀλωέως θυγατέρα Παγκράτιν κάλλιε διαφέρουσαν συνώκισαν αὐτῶ· πρὸ γὰρ τῆς τούτου αἰρέσεως οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν ἡγεμόνων Σικελὸς καὶ Ἐκῆτορος ὑπὲρ τῆς Παγκράτιδος ἐρίσαντες ἀλλήλους ἀνείλον. ὁ δὲ Ἀγασσαμενὸς ὑπαρχὸν ἕνα τῶν φίλων καταστήσας συνώκισεν αὐτῷ τὴν Ἰφιμέδειαν. ὁ δ' Ἀλωεὺς ἐπὶ ζήτησιν τῆς τε γυναικὸς καὶ τῆς θυγατρὸς ἐξέπεμψε τοὺς υἱοὺς Ὠτον καὶ Ἐφιάλτην· οἱ πλεύσαντες εἰς τὴν Στρογγύλην μάχῃ τε ἐνίκησαν τοὺς Θραῖκας καὶ τὴν πόλιν ἐξεπολιόρκησαν. εἴτα ἡ μὲν Παγκράτις ἐτελεύτησεν, οἱ δὲ περὶ τὸν Ὠτον καὶ Ἐφιάλτην ἐπεβάλοντο κατοικεῖν ἐν τῇ νήσῳ καὶ ἀρχεῖν τῶν Θρακῶν· μετωνόμασαν δὲ καὶ τὴν νήσον Δίαν. ὕστερον δὲ στασιάσαντες πρὸς ἀλλήλους καὶ μάχην συνάψαντες τῶν τε ἄλλων πολλοὺς ἀπέκτειναν καὶ ἀλλήλους ἀνείλον, ὑπὸ δὲ τῶν ἐγχωρίων εἰς τὸν λοιπὸν χρόνον ὥς ἥρωες ἐτιμήθησαν. οἱ μὲν οὖν Θραῖκες ἐνταῦθα κατοικήσαντες ἔτη πλείω τῶν διακοσίων ἐξέπεσον αὐχμῶν γενομένων ἐκ τῆς νήσου. μετὰ δὲ ταῦτα Κᾶρες ἐκ τῆς νῦν καλουμένης Λατμίας μεταναστάντες ὥκησαν τὴν νήσον· ὦν βασιλεύσας Νάξος ὁ Πολέμωνος ἀντὶ Δίας Νάξον ἀφ' ἑαυτοῦ προσηγόρευσεν. ἐγένετο δ' ἀνὴρ ἀγαθὸς καὶ ἐπιφανὴς ὁ Νάξος, καὶ ἀπέλιπεν υἱὸν Λεύκιππον. οὗ γενόμενος υἱὸς Σμέρδιος ἐβασίλευε τῆς νήσου. ἐπὶ δὲ τούτου Θησεὺς ἐκ Κρήτης ἀναπλέων μετὰ τῆς Ἀριάδνης ἐπεξενώθη τοῖς ἐν τῇ νήσῳ· καὶ κατὰ τὸν ὕπνον ἰδὼν τὸν Διόνυσον ἀπειλοῦντα αὐτῷ, εἰ μὴ ἀπολείψει τὴν Ἀριάδνην αὐτῷ, φοβηθεὶς κατέλιπε καὶ ἐξέπλευσε. Διόνυσος δὲ νυκτὸς ἀπήγαγε τὴν Ἀριάδνην εἰς τὸ ὄρος τὸ καλούμενον Δρίος· καὶ ἐν ἀρχῇ μὲν ἠφανίσθη ὁ θεός, μετὰ δὲ ταῦτα καὶ ἡ Ἀριάδνη ἄφαντος ἐγενήθη. μυθολογοῦσι δὲ Νάξιοι περὶ τοῦ θεοῦ τούτου, φάσκοντες παρ' αὐτοῖς τραφῆναι (τὸν θεόν), καὶ διὰ τοῦτο τὴν νήσον αὐτῷ γεγονέναι προσφιλεστάτην καὶ ὑπὸ τινων Διονυσιάδα καλεῖσθαι... Πρβ. ἐπίσης ΔΙΟΔ. VII, 11, γιὰ τὶς διαδοχικὲς ἐποικίσεις τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ τὶς πρόσκαιρες θαλασσοκρατορίες, μετὰ τὰ Τρωικά. Τὴν ὀνομασία πού δόθηκε στὸ νησί τῆς Νάξου Στρογγύλη, τὴ συναντοῦμε καὶ στὰ αἰολικά, στὰ λυκικὰ παράλια καὶ στὴ Σικελία. Πρβ. Τ. Λ. F. TAFEL, *Thessalonica*, δ.π. 518.

120. Οἱ Σαπαῖοι πού ἦταν Σίντοι κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Στεφ. Βυζαντίου (κατὰ Ἑκαταῖο) κατοικοῦσαν στὸν Νέστο καὶ στὴ Ροδόπη. Πρβ. PLIN. IV, 18: «ad Nestum amnem et ima Rodopa».

121. *Géographie*, δ.π. 81. Πρβ. καὶ F. PAPAIOGLOU, *Makedonski gradovi u rimsko doba* (Skopje 1957) 273 (στὸ ἐξῆς *Makedonski gradovi*).

τὴν καταγωγὴ τῶν λαῶν ποὺ κατοικοῦσαν ἀνάμεσα στὸν Στρυμόνα καὶ στὸν Νέστο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου (Σίντες, Ὀδόμαντες, Ἡδωνοὶ κ.ἄ.). Ἄλλοι τοὺς θεωροῦν αὐτόχθονες, ἄλλοι Πελασγοὺς, ἄλλοι Παῖονες¹²².

Ὁ Ἡρόδοτος (VI, 137), ποὺ εἶχε ὡς πηγὴ τοὺν Ἑκαταῖο, διέσωσε τὴν ἀθηναϊκὴ παράδοση γιὰ τοὺς Τυρρηνοπελασγοὺς τῆς Λήμνου: *Πελασγοὶ ἐπεῖτε ἐκ τῆς Ἀττικῆς ὑπὸ Ἀθηναίων ἐξεβλήθησαν. Τοὺς δὲ οὕτω δὴ ἐκχωρήσαντας ἄλλα τε σχεῖν χωρία καὶ δὴ καὶ Λῆμνον. Ὁ Θουκυδίδης (IV, 109) ἀκολουθεῖ τὸν Ἡρόδοτο καὶ ταυτίζει τοὺς Πελασγοὺς μὲ τοὺς Τυρρηνοὺς: τὸ δὲ πλεῖστον Πελασγικόν, τῶν καὶ Λῆμνόν ποτε καὶ Ἀθήνας Τυρρηνῶν οἰκησάντων.*

Κατὰ πάσα πιθανότητα οἱ Σίντιες κατοικοῦσαν στὴ Λῆμνο πρὶν ἀπὸ τὰ Τρωϊκά, ἐφόσον τοὺς μνημονεύει ὁ Ὅμηρος. Ἡ ἐγκατάστασή τους στὴ Λῆμνο θὰ πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὸ μεγάλο μεταναστευτικὸ κύμα ποὺ συντάραξε τὰ Βαλκάνια τὸ δεῦτερο μιστὸ τῆς 2ης χιλιετηρίδας π.Χ. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ φύλου παρέμεινε στὶς ἀρχικὲς κοιτίδες του. Αὐτοὶ ποὺ κατοικοῦσαν στὴ Λῆμνο ἔμειναν περισσότερο χρόνο καὶ μετὰ ἀναμείχθηκαν μὲ ἐπιμειξίες μὲ τοὺς νέους οἰκῆτορες (Ἡρόδοτος VI, 137: *Λῆμνον δὲ Μιλτιάδης ὁ Κίμωνος ὤδε ἔσχε*) καὶ μὲ τὸν καιρὸ ἐξελληνίστηκαν. Ὁ ἀείμνηστος Ἀ. Κεραμόπουλλος γράφει ὅτι «κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ χαλκοῦ αἰῶνος (3000 περίπου π.Χ.), ἡ ἀπὸ τοῦ Στρυμόνος καὶ ἐντεῦθεν Μακεδονία καὶ ὅλη ἡ ἄλλη Ἑλλὰς κατῳκήθη ὑπὸ λαοῦ Ἀσιατικοῦ, ὅστις κατέλιπεν ἀπὸ τοῦ ἐνὸς ἄκρου μέχρι τοῦ ἐτέρου πανταχοῦ τοπωνύμια διατηρηθέντα καὶ ἔπειτα (Σίνδος, Σιντική...)»¹²³.

Κάποτε, τμῆμα Σιντίων τῆς Λήμνου ἢ τῶν περιοχῶν τῆς δυτικῆς Θράκης (Σαπαῖοι καὶ ἄλλοι) ποὺ κατοικοῦσαν στὶς περιοχὲς τοῦ Νέστου¹²⁴ καὶ τῆς Ροδόπης, ἀλλὰ καὶ γύρω ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα, μετακινήθηκε δυτικότερα καὶ ἔφτασε στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ Στρυμόνα. Ἡ πληροφορία τοῦ Στράβωνα ποὺ παραθέσαμε πρὶν ἀνω εἶναι ἰδιαίτερα πολὺτιμη, γιὰ τὰ φύλα αὐτὰ (Σίντιες, Σιντοὺς, Σάιους, Σαπαῖους) τὰ ταυτίζει¹²⁵. Ἐτσι ὁδηγοῦμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ πελασγοτυρρηνοὶ Σίντιες τῆς Λήμνου, Σίντες τοῦ Κάτω Νέστου καὶ ἄλλα θρακογενὴ φύλα τῆς περιοχῆς τῶν Ἀβδήρων ὁμοιογενή, ἄλλωστε τυρρηνοπελασγοφυργικῆς προελεύσεως, ἐγκαταστάθηκαν στὸν μέσο Στρυμόνα.

Ὑπάρχουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν πρὸς τὰ ἄνω κίνηση τῶν πελασγοτυρρηνικῶν φύλων κατὰ τὰ ἄδηλα ἀκόμα γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν τὰ Τρωϊκά. Πρόκειται γιὰ τὸ δεῦτερο μεταναστευτικὸ κύμα ποὺ ἀκολούθησε τὸ πρῶτο πού, ἀπὸ τὰ μικρασιατικὰ παράλια, ἔστειλε τὶς πελασγικὲς μάζες στὸν νησιωτικὸ χῶρο καὶ στὰ θρακικὰ παράλια. Κατὰ τὴ δευτέρη αὐτὴ μεταναστευτικὴ κίνηση γνωρίζουμε ὅτι ἀποβιβάστηκαν οἱ Τυρρη-

122. A. DASCALAKIS, *The Hellenism of the Ancient Macedonia* (Θεσσαλονίκη 1965) 23.

123. *Μακεδονία καὶ Μακεδόνες* (Ἐν Ἀθήναις 1930) 19.

124. PLIN. IV, 18. Πρβ. καὶ TH. DESDEVISES-DU-DEZERT, *Géographie*, δ.π. 76: «... le bassin inférieur du Nestus sont occupés par les Saiens, les Sapéens et les Satres».

125. Ὁ ΣΤΡΑΒ. IB', C. 549, εἶδαμε ὅτι ταυτίζει Σίντιες, Σιντοὺς, Σάιους, Σαπαῖους καὶ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι πάντες γὰρ οὗτοι περὶ Ἀβδηρα τὴν οἰκισιν εἶχον καὶ τὰς περὶ Λῆμνον νήσους. Α. Θ. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, λ. Σίντιες, *MEE Πυρσοῦ*, τ. ΚΑ', 864.

νοπελασγοὶ τῆς Λήμνου καὶ στὴ χερσόνησο τῆς Ἀκτῆς (τοῦ Ἄθω)¹²⁶. Ἐνα ἄλλο κύμα ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Λυκία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ Λήμνο, καὶ ἀποβιβάστηκε στὶς Β ἀκτὲς τῆς Τοσκάνης (Vetulonia) ὅπου συνάντησε τοὺς Οὐμβροὺς¹²⁷. Τὴν κίνηση αὐτὴ συνήθως τοποθετοῦν στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.¹²⁸ Οἱ Σίντες, γράφει ὁ Desdèvises-du-Dezert, δὲν ξεκίνησαν ἀπὸ τὴ χερσόνησο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ Λήμνο, πρὶν ἀπὸ τὴν πελασγικὴ εἰσβολὴ τῶν Τεύκρων, καὶ κατέλαβαν τὴν κάτω λεκάνη τοῦ Στρυμόνα. Ὁ τόπος τῆς ἐγκαταστάσεώς τους τοὺς ἔδωσε καὶ τὸ ὄνομα Στρυμόνιοι, γεγονός πὺ παραπλάνησε τὸν Kierpert νὰ τοποθετήσῃ τὴν παραστρυμόνια χώρα στὴ Σιντική. Ἀργότερα πιέστηκαν ἀπὸ τὰ παιονικὰ φύλα τοῦ Παγγαίου καὶ τῆς Πρασιάδας καὶ τοὺς Σιριοπαῖονες καὶ μετατοπίστηκαν πρὸς Βορράν, ἀπ' ὅπου ποτὲ πιά δὲν ξανακατέβηκαν¹²⁹.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ ἀντίθετη ἄποψη τοῦ C. M. Danov, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ κοιτίδα τους τὴ χώρα γύρω ἀπὸ τὸν Πόντο ποταμὸ (Strumešnica). Δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία, γράφει ὁ Danov, «ὅτι οἱ Σιντοὶ τῆς περιοχῆς τοῦ ἐπάνω ροῦ τοῦ Στρυμόνα εἶχαν κατοικήσει πολὺ νωρίτερα καὶ ἴσως ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. π.Χ. Ἀργότερα, ἴσως τὸν 9ο καὶ 8ο αἰ., προχώρησε ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν ὁμοσπονδία τῆς φυλῆς πρὸς Ν ἢ ΝΑ κατεύθυνση καὶ ἀκόμα ἀργότερα ἐγκαταστάθηκαν οἱ ἐμπροσθοφυλακὲς τους στὴ Λήμνο»¹³⁰. Δὲν συμφωνοῦμε μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Danov γιατί ἀκυρῶνει ὅλες τὶς γραπτὲς μαρτυρίες πὺ ὑπάρχουν καὶ πὺ συνθέτουν μία ἀντίστροφη πορεία, ὅπως καὶ τὴ μυθολογικὴ παράδοση πὺ, παρολόνότι δὲν ἀποτελεῖ ἓνα ἀναντίρρητο ἐπιστημονικὸ δεδομένο, πάντοτε τελικά, γιὰ κάθε ἱστορικὸ ζήτημα, μετὰ ἀπὸ πολὺχρονας συζητήσεις, θέσεις καὶ ἀντιθέσεις δικαιώνεται.

Θὰ προσπαθήσουμε τώρα νὰ προσδιορίσουμε τὴν περιοχὴ στὴν ὁποία ἐγκαταστάθηκαν οἱ Σιντοὶ καὶ ἔδωσαν τὸ ὄνομά τους: Σιντία καὶ Σιντική. Γνωρίζουμε ὅτι οἱ Σίντες ἢ Σιντοὶ κατέφυγαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὸν μέσο ροῦ τοῦ Στρυμόνα, βόρεια ἀπὸ τοὺς Βισάλτες καὶ τοὺς Ὀδόμαντες (Στράβων Ζ', ἀπόσπ. 36). Δυτικὰ καὶ βορειοδυτικὰ συνόρευαν μὲ τοὺς Παῖονες καὶ τοὺς Μαῖδους¹³¹ (εἰκ. 1).

Ἄς δοῦμε πῶς οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς προσδιόρισαν τὴ χώρα τῶν Σιντῶν μὲ βάση τὰ ἀναλλοίωτα, φυσικὰ σημεῖα ἀναφορᾶς, τὰ ποτάμια καὶ τὰ βουνά. Ὁ Στράβων (Ζ', ἀπόσπ. 36) γράφει: ἔστι δ' ἡ χώρα ἢ πρὸς τὸ Στρυμόνονος πέραν, ἢ μὲν ἐπὶ τῇ θαλάττῃ καὶ τοῖς περὶ τὸ Δάτον τόποις Ὀδομάντις καὶ Ἡδωνοὶ καὶ Βισάλται, οἳ τε αὐτόχθονες καὶ οἳ ἐκ Μακεδονίας διαβάντες, ἐν οἷς Ῥῆσος ἐβασίλευσεν. ὑπὲρ δὲ τῆς Ἀμφιπόλεως Βισάλται καὶ

>

126. ΣΤΡΑΒ. Ζ', C. 331 (Teubner, Λειψία 1877, 465): ἔκησαν δὲ τὴν χερρόνησον ταύτην (Ἀκτὴν) τῶν ἐκ Λήμνου Πελασγῶν τινες.

127. M. RENARD, «La question étrusque», *L'antiquité classique* IX, 1940, 82.

128. M. RENARD, ὁ.π. 83.

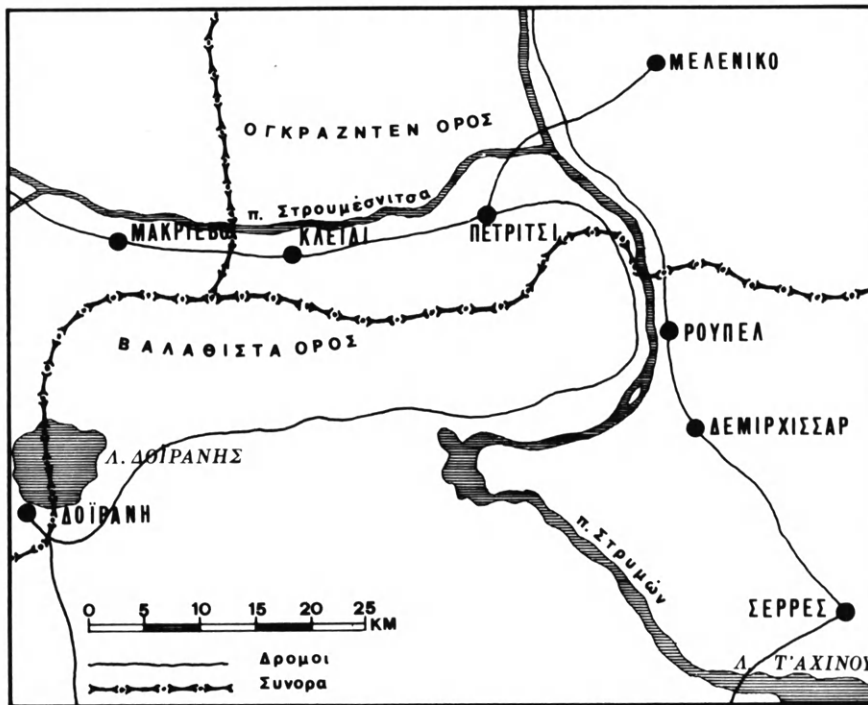
129. TH. DESDEVISES-DU-DEZERT, *Géographie*, ὁ.π. 82.

130. C. M. DANOV, «Actes du Symposium Intern. sur l'ethnogenèse des peuples balkaniques», *Studia Balkanica* V, Sofia 1970, 276. Τοῦ ἴδιου, *Althrakien* (1976) 109. Πρβ. καὶ C. LAZOVA, «The Thracian Tribe Sintians», *Academia litterarum bulgarica, Thracia* IV, Serdicae 1977, 245.

131. F. PAPAIOGLOU, *Makedonski gradovi*, ὁ.π. 273. Δ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, *Ἱστορικὴ γεωγραφία*, ὁ.π. 56, 57. Ὁ Μ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΑΣ, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις*, ὁ.π. 686, πιστεύει ὅτι ἡ Σιντικὴ συνόρευε πρὸς Β μὲ τὴ Μαιδικὴ καὶ πρὸς Α μὲ διάφορα παιονικὰ φύλα.

μέχρι πόλεως Ἡρακλείας, ἔχοντες αὐλῶνα εὐκαρπον, ὃν διαρρεῖ ὁ Στρυμῶν, ὠρμημένος ἐκ τῶν περὶ Ῥοδόπην Ἀγριάνων. Καὶ πιδό κάτω συμπληρώνει ὁ ἐπιτομέας τοῦ Στράβωνα: ἀλλὰ καὶ ὁ Στρυμῶν· ἐξ Ἀγριάνων γὰρ διὰ Μαίδων καὶ Σιντῶν εἰς τὰ μεταξὺ Βισαλτῶν καὶ Ὀδομάντων ἐκπίπτει (εἰκ. 1, 3).

Ἐνα ἄλλο ἀρχαῖο κείμενο ποῦ μᾶς βοηθᾷ εἶναι τοῦ Θουκυδίδη (II, 98) καὶ ἀναφέρεται στὰ χρόνια τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας Περδίκκα, ὅταν ἔκανε τὴ φοβερὴ σὲ πλῆθος στρατοῦ ἐπιδρομὴ ὁ βασιλιάς τῶν Θρακῶν Σιτάλκης: Σιτάλκης μὲν οὖν χώρας τοσαύτης βασιλεύων παρεσκευάζετο τὸν στρατόν. καὶ ἐπειδὴ αὐτῷ ἐτοῖμα ἦν, ἄρας ἐπορεύετο ἐπὶ τὴν Μακεδονίαν πρῶτον μὲν διὰ τῆς αὐτοῦ ἀρχῆς, ἔπειτα διὰ Κερκίνης ἐρήμου ὄρους, ὃ

Εἰκ. 3. Χάρτης τῆς περιοχῆς τῶν Σίντων.

ἔστι μεθόριον Σιντῶν καὶ Παίωνων· ἐπορεύετο δὲ δι' αὐτοῦ τῇ ὁδῷ ἣν πρότερον αὐτὸς ἐποίησατο τεμὼν τὴν ὕλην, ὅτε ἐπὶ Παίονας ἐστράτευσεν. τὸ δὲ ὄρος ἐξ Ὀδρυσσῶν δι-
όντες ἐν δεξιᾷ μὲν εἶχον Παίονας ἐν ἀριστερᾷ δὲ Σιντοὺς καὶ Μαιδούς. διελθόντες δὲ αὐτὸ ἀφίκοντο ἐς Δόβηρον τὴν Παιονικὴν¹³². Οἱ περισσότεροι ἐρευνητὲς συμφωνοῦν ὅτι τὰ σύνορα Σιντικῆς-Παιονίας πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν περιοχή τῆς λίμνης Δοϊράνης, κοντὰ στὴ Στρώμνιτσα¹³³. Ὁριο ἀνάμεσα σὲ Σίντους καὶ Παίονες, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυ-

132. Πρβ. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗ, *Ἱστορία Σερρῶν Β'*, ὁ.π. 215.

133. Δ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, *Ἱστορικὴ γεωγραφία*, ὁ.π. 94.

ρία του Θουκυδίδη, ήταν τὸ βουνὸ τῆς Κερκίνης (Βαλαθίστα, Μπελάσιτσα, Μπέλες) ποὺ στὰ χρόνια ἐκεῖνα (429 π.Χ.) ἦταν ἔρημο¹³⁴.

Μία ἄλλη ἐπίσης πληροφορία ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι ὅτι στὴ χώρα τῶν Σιντῶν κυλᾷ τὰ νερά του ὁ παραπόταμος τοῦ Στρυμόνα Πόντος, τὸν ὁποῖο ὅλοι οἱ ἐπιστήμονες ταυτίζουν μὲ τὸν σημερινὸ Strumēsница¹³⁵. Ὁ Ψευδο-Ἀριστοτέλης στὸ ἔργο του *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων*¹³⁶ (841α, 115) γράφει: *Λέγεται δὲ καὶ περὶ τὴν τῶν Σιντῶν καὶ Μαιδῶν χώραν καλουμένην τῆς Θράκης, ποταμὸν τινα εἶναι Πόντον προσαγορευόμενον, ἐν ᾧ καταφέρεισθαι τινὰς λίθους οἱ καίονται καὶ τοῦναντίον πάσχουσι τοῖς ἐκ τῶν ξύλων ἀνθραξι· ῥιπιζόμενοι γὰρ σβέννυνται ταχέως, ὕδατι δὲ ῥαίνόμενοι ἀναλάμπουσι καὶ ἀνάπτουσι κάλλιον. παραπλησίαν δὲ ἀσφάλτῳ, ὅταν καίωνται, καὶ πονηρὰν οὕτως ὁσμὴν καὶ δριμεῖαν ἔχουσιν ὥστε μὴδὲν τῶν ἐρπετῶν ὑπομένειν ἐν τῷ τόπῳ καιομένων αὐτῶν.*

Ὁ Αἰλιανὸς ἐπαναλαμβάνει τὶς πληροφορίες αὐτὲς τοῦ Ψευδο-Ἀριστοτέλη¹³⁷: *λέγει δὲ Ἀριστοτέλης ὅτι καὶ λίθος ὁ γινόμενος ἐν τῷ Πόντῳ ποταμῷ (ἔστι δὲ οὗτος ἐν τῇ χώρᾳ τῇ Σιντικῇ τε καὶ Μαιδικῇ) ἐπιθυμιώμενος διώκει τοὺς αὐτοὺς, καὶ μέντοι καὶ φύσιν τοῦ λίθου περιηγεῖται τοιάνδε. ὕδατος μὲν εἴ τις αὐτοῦ καταχέοι, ἐξάπτεται· καόμενον δὲ ὑπερ-εξάψαι ῥιπίδι εἰ θελήσειας, ὁ δὲ κατασβέννυται. θυμιώμενον δὲ αὐτὸν ὁσμὴν ἀφιέναι ἀσφάλτου βαρυτέραν φασί. τούτοις ὁμολογεῖ καὶ Νίκανδρος.*

Ὁ Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος, ἐπίσης, ἐπαναλαμβάνει τὶς πληροφορίες τῶν προηγουμένων¹³⁸: *Περὶ δὲ τὴν Ἀγριῶν Θρακῶν χώραν φησὶν ποταμὸν προσαγορευόμενον Πόντον καταφέρειν λίθους ἀνθρακώδεις, τούτους δὲ κάεσθαι μὲν, πᾶν δὲ τοῦναντίον πάσχειν τοῖς ἐκ τῶν ξύλων ἀνθρακευομένοις· ὑπὸ μὲν γὰρ τῶν ῥιπίδων πνευματιζομένους σβέννυσθαι τῷ δὲ ὕδατι ῥαينوμένους βέλτιον κάεσθαι, τὴν δ' ὁσμὴν αὐτῶν οὐδὲν ὑπομένειν ἐρπετοῦ. Πρόκειται γιὰ ἕναν τύπο λιγνίτη ἢ κάποιο τοπικὸ πετροκάρβουνο. Οἱ ἀρχαῖοι, ἀγνοώντας τὶς συνθήκες μὲ τὶς ὁποῖες ἔπρεπε νὰ τὸ καμινεύσουν, ἐκπλήσσονταν ἀπὸ τοὺς ἀτμοὺς καὶ τὰ διάφορα ἀέρια ποὺ ἔβγαιναν κατὰ τὴν καύση του¹³⁹. Θὰ μπορούσε ὅμως κανεὶς νὰ θεωρήσει ὅτι ἡ φράση τοῦ Ψευδο-Ἀριστοτέλη *περὶ τὴν τῶν Σιντῶν καὶ Μαιδῶν χώραν καλουμένην τῆς Θράκης, ποταμὸν τινα εἶναι Πόντον προσαγορευόμενον*, φράση ποὺ ἐπαναλαμβάνει ἀργότερα, ὅπως εἶδαμε, καὶ ὁ Αἰλιανός, σημαίνει ὅτι ὁ ποταμὸς αὐτός, ὁ*

134. N. G. L. HAMMOND, *A History of Macedonia I*, δ.π. 197.

135. TH. DESDEVISES-DU-DEZERT, *Géographie*, δ.π. 81. B. GEROV, «Probleme der historischen Geographie Nordostmakedoniens», *Ἀρχαία Μακεδονία II, Δεύτερο Διεθνὲς Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 19-24 Αὐγούστου 1973* (Θεσσαλονίκη 1977) 47. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρῶν Β'*, δ.π. 215. Περίεργη εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ N. G. L. HAMMOND, *A History of Macedonia I*, δ.π. 201, ποὺ διαφοροποιεῖ τὸν Πόντο ὡς μικρὸ παραπόταμο τοῦ Strumēsница καὶ τὸν ταυτίζει μὲ κάποιον ἄγνωστο ποταμὸ Δόβηρο. Πρβ. καὶ B. GEROV, δ.π. 47.

136. W. S. HETT (ἔκδ. Loeb, London 1960).

137. *On the Characteristics of Animals IX*, 20 (ἔκδ. Loeb, London 1969).

138. *Ἱστορικῶν παραδόξων συναγωγὴ CXXXVI* (51) (ἔκδ. O. Keller, Lipsiae 1877).

139. Πρβ. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, «Φυλὲς τῆς περιφερείας Σερρῶν», *Σερραϊκὰ Χρονικά*, τ. Ε', 1969, 62. Πρβ. B. GEROV, δ.π. 47 καὶ *MEE Πυρσοῦ*, τ. KB', λ. *Στρούμιτσα*, σελ. 457.

Πόντος (Strumešnica), αποτελεί τὸ βόρειο ὄριο ἀνάμεσα στοὺς Σίντους καὶ Μαῖδους, καὶ ὅτι οἱ Σίντες βρίσκονταν ἐγκατεστημένοι N-NA τοῦ Πόντου, στὴν Κερκίνη (Μπέλες), ΒΔ καὶ Α τοῦ Στρυμόνα. Ὁ Γερὸν¹⁴⁰ συμπεραίνει ὅτι οἱ Μαῖδοι συναντῶνται μὲ τοὺς Βισάλτες στὸ Ροῦπελ καὶ μὲ τοὺς Σίντους στὸν παραπόταμο Strumešnica (Πόντο), καὶ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Μαῖδοι κατοικοῦσαν ὡς τὴ Βαλαθίστα (Belasiča, Beles) καὶ οἱ Σίντες δυτικὰ τῆς Βαλαθίστας, ὡς τὸν παραπόταμο Strumešnica. Ἐὰν ὅμως ἔχουν ἔτσι τὰ πράγματα καὶ δεδομένου ὅτι ἡ Κερκίνη ταυτίζεται μὲ τὸ Beles, ἡ μαρτυρία τοῦ Στράβωνα (Ζ', ἀπόσπ. 36) ἐξ Ἀγριάνων γὰρ διὰ Μαίδων καὶ Σιντῶν εἰς τὰ μεταξὺ Βισαλτῶν καὶ Ὀδομάντων ἐκπίπτει [ὁ Στρυμὼν] δὲν ἰσχύει¹⁴¹. Ὁ Hammond πιστεύει ὅτι οἱ Σίντοι κατεῖχαν τὴν κοιλάδα τοῦ Στρυμόνα, κάτω ἀπὸ τὰ στενὰ τοῦ Ροῦπελ, καὶ ὅτι οἱ Μαῖδοι κατοικοῦσαν βόρεια ἀπὸ τοὺς Σίντους¹⁴².

Τὰ δυτικὰ σύνορα Σιντικῆς καὶ Παιονίας θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, στὴν περιοχὴ τῆς Δοϊράνης, κοντὰ στὴ σημερινὴ Στρώμνιτσα¹⁴³. Ἡ Φ. Παπάζογλου γράφει ὅτι σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Θουκυδίδη (II, 98) ὁ θρακικὸς στρατὸς τοῦ Σιτάλκη, διαβαίνοντας τὸ ὄρος Κερκίνη ποὺ χωρίζει τοὺς Σίντους ἀπὸ τοὺς Παίονες, εἶχε δεξιὰ του τὴν Παιονία καὶ ἀριστερά του τοὺς Σίντους καὶ τοὺς Μαῖδους. Ἀπὸ τὸν δρόμο αὐτὸ κατέβηκε στὴν παιονικὴ πόλιν Δόβηρο (ποὺ τοποθετεῖται κοντὰ στὴ Δοϊράνη). Παρόλο ὅτι, γράφει ἡ Παπάζογλου, «δὲν μπορούμε μὲ βεβαιότητα νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ ὄρος Κερκίνη, ἐν τούτοις ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Θουκυδίδη προκύπτει σαφῶς ὅτι οἱ Σίντοι βρίσκονταν ἀνατολικά ἢ μάλλον βορειοανατολικά τῆς Δοβήρου»¹⁴⁴. Ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγὲς συμπεραίνεται ὅτι ἡ Σιντικὴ μεσημβρινὰ ἐκτεινόταν στὴ λεκάνη τοῦ Στρυμόνα· ἀπλωνόταν ὅμως καὶ βόρεια τῆς Κερκίνης (Μπέλες, Βαλαθίστα) ἕως τὸν Πόντο ποταμὸ (ὡς τὸ σημεῖο τουλάχιστον τῆς συνάντησής του μὲ τὸν Στρυμόνα)¹⁴⁵. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο, μὲ βάση καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ Στράβωνα (IB', C. 549), ὅτι οἱ Σίντοι κατοικοῦσαν καὶ στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ Στρυμόνα.

Τὰ νότια σύνορα τῆς Σιντικῆς δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιοριστοῦν. Ὁ Σαμσάρης ὑποθέτει πὼς «ΝΔ ἐκτεινόταν ὡς τὴν ἀνώνυμη λίμνη (Μπουτκόβου), ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε τὰ φυσικὰ σύνορά της μὲ τὴ Βισαλτία. Στὰ ΝΑ πάλι τὰ σύνορά της θὰ ἔφταναν λίγο παραπάνω ἀπὸ τὴ Σκοτοῦσσα, ἀφοῦ ἡ πόλιν αὐτὴ, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ πηγὲς, ἀνῆκε στὴν Ὀδομαντικὴ. Ἐτσι τὰ νότια σύνορά της θὰ πρέπει νὰ τὰ φανταστοῦμε πάνω σὲ μιὰ ὀριζόντια νοητὴ γραμμὴ, ποὺ θὰ περνοῦσε βορείως τῆς λίμνης τοῦ Μπουτκόβου καὶ τῆς

140. «Probleme der historischen Geographie Nordostmakedoniens», ὁ.π. 46, 47.

141. Πρβ. Δ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, *Ἱστορικὴ γεωγραφία*, ὁ.π. 93.

142. N. G. L. HAMMOND, *A History of Macedonia I*, ὁ.π. 197-198.

143. Δ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, ὁ.π. 93.

144. *Makedonski gradovi*, ὁ.π. 273 σημ. 2.

145. Πρβ. καὶ Β. ΓΕΡΟΝ, «À propos de la population et des localités de la vallée du cours moyen de la Struma dans l'antiquité», *Studia Balcanica. Recherches de géographie historique*, Sofia 1970, 10 κέ.

Σκοτούσας»¹⁴⁶. Ὁ Μ. Δήμιτσας σωστά σκιαγραφεῖ τὴ Σιντική χώρα ποὺ «περιελάμβανε τὴν σημερινὴν [δηλαδὴ τῆς ἐποχῆς του] περιοχὴν τῆς ἐπαρχίας τοῦ Δεμίρ Χισσάρ, διαρρομένην ὑπὸ τοῦ Στρυμόνος καὶ τῶν παραποτάμων αὐτοῦ»¹⁴⁷.

Ἡ περιοχὴ τῶν Μαίδων¹⁴⁸ περιλάμβανε στὰ ὄριά της βόρεια ἀπὸ τὸν Πόντο ποταμὸ τὶς περιοχὲς τοῦ Κρατόβου, Ραδοβιστίου, Στρωμνίτης καὶ τὸ Μελένικο, ὡς τὸ Στόμιο ὄρος¹⁴⁹. Στὴν ἀπέραντη καὶ ἀραιοκατοικημένη αὐτὴ ἑκτασὴ τῆς Μαιδικῆς τρεῖς μόνο πόλεις ἀναφέρονται κατὰ τὴν ἀρχαιότητα: ἡ Πέτρα, ἡ Δεσσουδάβα καὶ ἡ πρωτεύουσά της Ἰαμφορίνα. Ἡ ὄχυρὴ καὶ δυσπρόσβατη Πέτρα¹⁵⁰ διέσωσε τὸ ὄνομά της στὸ σημερινὸ Πετρίτσι. Ὅρισμένοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ Δεσσουδάβα βρίσκεται βορειότερα, δυτικὰ τοῦ Στρυμόνα, σὲ κάποιον παραπόταμο, κοντὰ στὸ μοναστήρι τῆς Λιβοστίτσας¹⁵¹, ἐνῶ ἄλλοι τὴν τοποθετοῦν στὴν ἴδια θέσιν μὲ τὸ Μελένικο¹⁵². Βορειότερα ἀκόμα πρέπει νὰ βρισκόταν ἡ πρωτεύουσα τῆς Μαιδικῆς, ἡ Ἰαμφορίνα¹⁵³.

Στὴ Σιντικὴ ὑπῆρχαν, στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους τουλάχιστον, οἱ πόλεις: Τρίστολος, Παροικόπολις καὶ Ἡράκλεια Σιντικὴ¹⁵⁴. Ὁ ἐντοπισμὸς τῆς Παρθηκοπόλεως ἢ Παροικοπόλεως εἶναι δύσκολος, γράφει ὁ Σαμσάρης¹⁵⁵, γιατί δὲν διαθέτουμε καμία ἀπολύτως τοπογραφικὴ ἔνδειξη. Ἔτσι τὴν ἔχουν τοποθετήσῃ στοὺς βόρειους πρόποδες τῆς Κερκίνης, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸν Στρυμόνα, ἀνατολικά του καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια, στὸ ση-

146. Ἱστορικὴ γεωγραφία, ὁ.π. 93.

147. Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις, ὁ.π. 682.

148. PLIN. Nat. hist. IV, 11, 41.

149. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, ὁ.π. 520.

150. Ὁ Β. GERON, «Probleme der historischen Geographie Nordostmakedoniens», ὁ.π. 47, τὴν ταυτίζει μὲ τὴν ἀρχαία πόλιν κοντὰ στὴ Belica, στὴ Ν ἑξοδὸ τῶν Στενῶν τῆς Κρέσνας. Σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τῆς λ. Πέτρα, πρβ. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ, «Τὸ ἀρχοντικὸ τῶν Μπάμπουρα στὸ Μελένικο. Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς βυζαντινῆς ἀστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς», ΕΕΠΣ, τ. Θ', 1982, 243 σημ. 23 (στὸ ἐξῆς «Τὸ ἀρχοντικὸ τῶν Μπάμπουρα στὸ Μελένικο»).

151. W. M. LEAKE, Travels, ὁ.π. 472 κέ. Πρβ. καὶ τὸν TH. DESDEVICES-DU-DEZERT, Géographie, ὁ.π. 392, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ θέσιν της δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ βόρεια, ὅπως προτείνει ὁ W.M. Leake, ἀλλὰ ἀνατολικά: «Desudaba pouvait être située sur le versant oriental du mont Pianitza aux environs du monastère de Libochtitza».

152. Κ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ κέντρον καὶ βάσιν τὴν Μακεδονίαν ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον (Ἐν Ἀθήναις 1923) 51. Π. Ν. ΣΠΑΝΔΩΝΙΔΗΣ, Μελένικος, ὁ νεκρὸς μακεδονικὸς Ἀκρίτης (Θεσσαλονίκη 1930) 10. Κάποιοι ἄλλοι τοποθετοῦν τὴ Δεσσουδάβα στὸ σημερινὸ Σβέτι Βράτς. F. PAPAZOGLU, Makedonski gradovi, ὁ.π. 278, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

153. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, ὁ.π. 522. Ὁ Κ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ κέντρον καὶ βάσιν τὴν Μακεδονίαν, ὁ.π. 51, θεωρεῖ ὅτι ἡ Ἰαμφορίνα ταυτίζεται μὲ τὸν χῶρον Ἰαμπόρανα. Πρβ. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ, «Τὸ ἀρχοντικὸ τῶν Μπάμπουρα στὸ Μελένικο», ὁ.π. 243.

154. ΚΛ. ΠΤΟΛΕΜ. Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις III, 13, 30: Σιντικῆς Τρίστολος, Παροικόπολις, Ἡράκλεια Σιντικὴ. Ὁ W. M. LEAKE, Travels, ὁ.π. 229, τοποθετεῖ τὴν Τρίστολον λανθασμένα στὴ Νιγρίτα, δηλαδὴ στὴ Βισαλτία. Πρβ. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, ὁ.π. 517-518.

155. Ἱστορικὴ γεωγραφία, ὁ.π. 124.

μερινό Μαρικόστενο, στο Sveti Vrač, τὸ σημερινὸ Sandanski¹⁵⁶, ἢ στὴ Νιγρίτα¹⁵⁷. Ἡ Τρίστωλος ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο. Ὁ Σαμσάρης προτείνει τὴν ταύτισή της μὲ τὰ ἐρείπια ἀρχαίας πόλεως ποὺ σώζονται κοντὰ στὸ σημερινὸ Ἀχλαδοχώρι¹⁵⁸ «ἢ μὲ τὰ ἐρείπια ἀρχαίου κάστρου ποὺ διασώθηκαν πλάϊ στὸ σημερινὸ Μανδράκι»¹⁵⁹.

Ὁ Πτολεμαῖος μᾶς δίνει τὶς γεωγραφικὲς τοὺς συντεταγμένες:

Τρίστωλος	Παροικόπολις	Ἡράκλεια
$\Phi = 41^\circ 30'$	$\Phi = 41^\circ 40'$	$\Phi = 41^\circ 40'$
$\lambda = 48^\circ 0'$	$\lambda = 48^\circ 40'$	$\lambda = 49^\circ 10'$

Ἀπὸ τὶς πιὸ πάνω συντεταγμένες παρατηροῦμε ἀμέσως πὼς ἡ Παροικόπολις βρίσκεται στὸν ἴδιο παράλληλο ($41^\circ 40'$) μὲ τὴν Ἡράκλεια Σιντική. Ἄν μετατρέψουμε τὶς γεωγραφικὲς συντεταγμένες σὲ ὀρθογώνιες συντεταγμένες, μὲ βάση τὸν ἀπλουστευμένο τύπο τοῦ B. Bomford¹⁶⁰:

$x = R \cos \Phi \cos \lambda$	ὅπου	R εἶναι ἡ ἀκτίνα τῆς γῆς
$y = R \cos \Phi \sin \lambda$		Φ εἶναι γεωγραφικὸ πλάτος
$z = R \sin \Phi$		λ εἶναι γεωγραφικὸ μῆκος

προκύπτουν γιὰ τὶς τρεῖς πόλεις τὰ ἑξῆς:

	$x = 3192320.38$
Τρίστωλος :	$y = 3545430.96$
	$z = 4220889.71$

	$x = 3142730.02$
Παροικόπολις :	$y = 3573099.96$
	$z = 4234749.66$

	$x = 3111429.57$
Ἡράκλεια :	$y = 3600389.05$
	$z = 4234749.66$

156. K. A. J. HOFFMANN, *Griechenland*, τ. I, 113. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, δ.π. 518. TH. DESDEVISES-DU-DEZERT, *Géographie*, δ.π. 390. L. ROBERT, *Hellenica* 11-12, 1960, 561-562. F. PAPAZO-GLOU, *Makedonski gradovi*, δ.π. 277-279, 355. Δ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, *Ἱστορικὴ γεωγραφία*, δ.π. 124, 125.

157. W. M. LEAKE, *Travels*, δ.π. 229. «If Zervokhori be the site of Heracleia Sintica, it is probable that a considerable district to the northward of that place and to the right of the Strymon was also included in the Sintice, and consequently that Nigrita was either Tristulus or Parthicopolis, for these are the only two towns, besides Heracleia, which Ptolemy ascribes to the Sintice».

158. ΑΔ 19, 1964, Β3, Χρον., 379 καὶ 23, 1968, Β2, Χρον., 360, Φ. ΠΕΤΣΑΣ, «Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά», *Μακεδονικά* 7, 1966-67, 367.

159. Δ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, *Ἱστορικὴ γεωγραφία*, δ.π. 125.

160. B. G. BOMFORD, *Geodesy* (Oxford 1971)³ 372.

καὶ τελικὰ οἱ ἀποστάσεις μεταξύ τους εἶναι:

Τρίστωλος - Παροικόπολις : 58,45 χλμ.

Τρίστωλος - Ἡράκλεια : 98,77 χλμ.

Παροικόπολις - Ἡράκλεια : 41,53 χλμ.

Ταυτίζοντας, ὅπως θὰ δοῦμε στὰ ἐπόμενα, τὴν Ἡράκλεια Σιντική μὲ τὸ Σιδηρόκαστρο, ὅπως ἄλλωστε πολλοὶ ἱστορικοὶ τὸ ἔχουν ὥς σήμερα προτείνει, τότε, μὲ βάση τὴ μετατροπὴ τῶν συντεταγμένων τῶν δύο ἄλλων πόλεων τῆς Σιντικῆς σὲ χιλιομετρικὲς ἀποστάσεις (μὲ τὸν ἀπλουστευτικὸ τύπο τοῦ Bomford), θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναζητήσουμε τὴν Παροικόπολιν ποὺ βρίσκεται στὴν ἴδια ὀριζόντια (παράλληλο) μὲ τὴν Ἡράκλεια Σιντική (= Ντεμίρ-Χισάρ), ἀριστερὰ στὸν Στρυμόνα, σὲ ἀπόσταση 41,5 χλμ. περίπου, στὸ Μυλοχώρι, ἐπάνω ἀπὸ τὴ σημερινὴ Εὐκαρπία καὶ τὴν Τρίστωλο, σὲ ἀπόσταση 98,77 χλμ. Ἀποκλείεται βέβαια ἡ ἀναζήτησις τῆς Παροικοπόλεως μὲ βάση τὰ δεδομένα τοῦ Πτολεμαίου ἀνατολικά τοῦ Στρυμόνα, ὅπως στὸ Ἀχλαδοχώρι ποὺ προτείνουν ὀρισμένοι, παρ' ὅλο τὸν πλοῦτο τῶν κατὰ καιροὺς τυχαίων εὐρημάτων.

Ἡ πρωτεύουσα τῶν Σίντων Ἡράκλεια εἶχε ὥς σήμερα ἀρκετὲς περιπέτειες ἕως ὅτου βρεῖ τὴν ὀριστικὴν τῆς θέσιν. Οἱ διάφοροι ἱστορικοὶ ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ πρόβλημα, τὴν τοποθετοῦν ἄλλοτε στὴ σημερινὴ Σκοτούσα¹⁶¹, ἄλλοτε στὸ Ζερβοχώρι¹⁶², στὸν Λιθότοπο¹⁶³, μεσημβρινὰ ἀπὸ τὴ λίμνη Πρασιάδα (Μπουτκόβου)¹⁶⁴, στὸ Μελένικο¹⁶⁵, στὸ Σιδηρόκαστρο (Ντεμίρ-Χισάρ)¹⁶⁶ καὶ βορειότερα¹⁶⁷. Ἡ ἀρχαία Κότουςα, Κοτούσα¹⁶⁸ (Σκο-

161. ΚΛ. ΠΤΟΛΕΜ. *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις* III, 12, 27: Ὀδομαντικῆς τῆς καὶ Ἡδωνίδος Σκοτούσα. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, ὁ.π. 587.

162. W. M. LEAKE, *Travels*, ὁ.π. 229. Ὁ Δ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, *Ἱστορικὴ γεωγραφία*, ὁ.π. 51 σημ. 2, ἀναλύει ὅλους τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ Ἡράκλεια Σιντικὴ δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ, καὶ ὀρθά, μὲ τὸ Ζερβοχώρι.

163. Ὁ Μ. ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ, «Ἡ Πρασιάς λίμνη», *Παρνασσός* 15 (Ἀθῆναι 1892), στὸν χάρτη ποὺ δημοσιεύει μὲ ἡμερομηνία 26.2.1893, τοποθετεῖ τὴν Ἡράκλεια Σιντικὴ ἀρκετὰ βορειότερα ἀπὸ τὴν Πέτρα (Πετρίτσι).

164. F. ΡΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Makedonski gradovi*, ὁ.π. 275.

165. Α. ΠΟΛΥΖΩΙΔΗΣ, *Γεωγραφικά*, τ. Α' (Ἀθῆναι 1859) 136. Ὁ Κ. ΜΑΝΝΕΡΤ, *Geographie der Griechen und Römer*, τ. VII, 502, τοποθετεῖ τὴν Ἡράκλεια κοντὰ στὸ Μελένικο, στὴν ἀριστερὴ ὄχθῃ τοῦ Στρυμόνα, βόρεια τοῦ Στενοῦ τοῦ Ροῦπελ. C. MÜLLER, *Cl. Ptolemeus, Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις* (Paris 1883) 510. Πρβ. καὶ RE III, 3, col. 1130.

166. Δεμίρ-Χισάρ, Σιδηρόκαστρον, κατὰ τινὰς τὴν Ἡράκλειαν Σιντικὴν. Π. Ν. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου», *BZ* III, 1894, 246. Μ. Ε. Μ. COUSINÉRY, *Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, τ. I (Paris 1831) 170 (στὸ ἐξῆς *Voyage dans la Macédoine* I). Κ. ΜΙΛΛΕΡ, *Itineraria romana. Römische reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana* (Stuttgart 1916) 583 (στὸ ἐξῆς *Itineraria romana*).

167. Μ. Θ. ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ, «Ἡ Πρασιάς λίμνη», ὁ.π., στὸν χάρτη. Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, ὁ.π. 4. Ὁ Β. ΓΕΡΟΝ τὴν τοποθετεῖ σὲ θέσιν ὅπου βρίσκονται ἀρχαῖα ἐρείπια, κοντὰ στὴ Belica, στὴ μεσημβρινὴ ἐξοδὸ τῶν Στενῶν τῆς Κρέσνας (Β. ΓΕΡΟΝ, «Probleme der historischen Geographie Nordostmakedoniens», ὁ.π. 47), κοντὰ στὸ Sirbanovo, κοντὰ στὸ Gorno Spančevo ἢ ἀλλοῦ (ὁ.π. 51).

168. ΗΣΥΧ. (ἐκδ. Μ. Schmidt, 1867) 911 λ. *κόττικοι αἱ περικεφαλαῖαι, κοττός· ὄρνις, κοττυλοί· κατοικίδιαι ὄρνεις*. ΣΟΥΪΔΑΣ, *Κόττας*, *ὄνομα κύριον, Κοτῶρα, πόλις Ἑλληνίς Σινωπέων, Κόττυς οὗτος ἄρξας Θράκης ἔτη*

τούσα)¹⁶⁹, τοποθετείται από όρισμένους στο Σιδηρόκαστρο¹⁷⁰. Ἡ θέση τῆς ἀρχαίας πόλεως ὑποδηλώνεται σὲ ἕνα ἀρκετὰ ἀσαφὲς ἀπόσπασμα τῆς Βατικανῆς ἐπιτομῆς τοῦ Στράβωνα (Ζ', C. 331, 36): ἐντὸς δὲ τοῦ Στρυμόνος πρὸς αὐτῷ μὲν τῷ ποταμῷ ἡ Σκοτοῦσσά ἐστι, πρὸς δὲ τῇ λίμνῃ τῇ Βόλβῃ Ἀρέθουσα. Ἡ σύγκριση αὐτὴ ἀπὸ τὸν ἐπιτομέα, δύο τόπων ποὺ ἀπέχουν πολὺ, παραπλάνησε πολλοὺς καὶ τοὺς ὁδήγησε νὰ προσδιορίσουν τὴ Σκοτούσα ἀκόμα καὶ στὴ Μυγδονία¹⁷¹. Ὁ Καφταντζῆς (ὅ.π. 88) πιστεύει ὅτι ἡ φράση ἐντὸς τοῦ Στρυμόνος τῆς ἐπιτομῆς τοῦ Στράβωνα πρέπει νὰ ἐρμηνευτεῖ «πέρα ἀπὸ τὸν Στρυμόνα, πρὸς τὴ Θράκη καὶ πρὸς συγκεκριμένα μέσα στὸ ἡμικύκλιο ποὺ σχηματίζει στὴν πεδιάδα τὸ ποτάμι μόλις βγεῖ ἀπὸ τὸ φαράγγι του». Ὁ προσδιορισμὸς ἐξάλλου πρὸς αὐτῷ τῷ ποταμῷ ἀποκλείει τὴ Μυγδονία, ἐνῶ ἀντίθετα συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἐπιλογῆς τῆς Βισαλτίας. Ὁ Πτολεμαῖος (III, 12, 27) τὴν προσδιορίζει στὴν Ὀδομαντική.

Ἡ Παπάζογλου, ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τῆς Σκοτούσας, δυσκολεύεται νὰ ἀναλάβει τὴν εὐθύνη συγκεκριμένης ἐπιλογῆς μὲ βάση μόνο τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Στράβωνα. Τὴν προβληματίζει τὸ ἐντὸς τοῦ Στρυμόνος (δὲν εἶναι σαφὲς ἐν τούτοις πῶς πρέπει νὰ νοηθεῖ ἡ φράση αὐτή). Θὰ μπορούσε, γράφει, νὰ σημαίνει «ἐντεῦθεν», δηλαδὴ δυτικὰ τοῦ Στρυμόνα, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸν Πτολεμαῖο, ποὺ τοποθετεῖ τὴ Σκοτούσα στὴν Ὀδομαντική, ἀλλὰ οὔτε καὶ μὲ τὸν Πλίνιο (IV, 42), ὁ ὁποῖος τὴν τοποθετεῖ ἀνατολικὰ τοῦ Στρυμόνα¹⁷². Ἡ ἀσυμφωνία αὐτή, ὑποστηρίζει ἡ Παπάζογλου, μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὸ ὅτι ἡ πόλη βρισκόταν ἐπάνω στὸ ποτάμι. Στὴν *Tabula Peutingeriana* VIII, 2, ἡ Σκοτούσα ἀναγράφεται ὡς ὁ πρῶτος σταθμὸς μετὰ τὴν Ἡράκλεια Σιντική καὶ ἀπέχει ἀπ' αὐτὴν γύρω στὰ 4 μίλια. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὸ ὁ ἐντοπισμὸς τῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς Ἡράκλειας. Κατὰ τὴ γνώμη τῆς Παπάζογλου πρέπει νὰ βρισκόταν βόρεια τῆς μεγάλης καμπῆς ποὺ διαγράφει ὁ Στρυμόνας, κοντὰ στὴ λίμνη τοῦ Μπουτκόβου¹⁷³.

Ὅρισμένοι τοποθετοῦν τὴ Σκοτούσα στὴν περιφέρεια τῶν Ζαγορίων (Μελενίκου)¹⁷⁴, ἄλλοι στὸ Βαλτοτόπι¹⁷⁵, ἄλλοι στὸ Βαμβακόφυτο¹⁷⁶. Οἱ περισσότεροι ὅμως ταυτίζουν τὴ θέση τῆς μὲ τὸ Σιδηρόκαστρο¹⁷⁷. Τὴν Ἡράκλεια Σιντικὴ τοποθετοῦν στὸ Σιδηρόκαστρο

κδ'. LIDDELL - SCOTT, *A Greek-English Lexicon* (1973)⁹ σελ. 986: κοττίς = κεφαλή, κόττος = ἀλεκτριών. Πρβ. ΣΥΝΕΣΙΟΥ ΚΥΡΗΝΗΣ, *Φαλάκρας Ἐγκώμιον*, 85B: Βάπται, ἱερεῖς ἢ θιασῶται τῆς θεᾶς Κόττος.

169. Σκότουσα. ΠΑΥΣ. Ζ', 27, 6. ΣΤΕΦ. ΒΥΖΑΝΤ. *Ἐθνικά κατ' ἐπιτομὴν* (ἐκδ. Meineke, Berolini 1849) λ. Σκότουσα, πόλις καὶ χωρίον τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ Πελασγίας. Ε. OBERHUMMER, *RE* V (Stuttgart 1927) λ. col. 617.

170. W. M. LEAKE, *Travels*, ὅ.π. 229. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, ὅ.π. 587.

171. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρών Β'*, ὅ.π. 86, 90. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, ὅ.π. 588.

172. F. ΠΑΡΑΖΟΓΛΟΥ, *Makedonski gradovi*, ὅ.π. 280.

173. Πρβ. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρών Β'*, ὅ.π. 88.

174. *RE* III (Stuttgart 1897) col. 1130 λ.

175. TH. DESDEVICES-DU-DEZERT, *Géographie*, ὅ.π. 395: «Scotussa ou Scotusa, libre sous les empereurs, se trouvait probablement sur le rive gauche du Strymon, au pont jeté sur le fleuve avant son entrée dans le lac Cercinitis».

176. M. E. M. COUSINÉRY, *Voyage dans la Macédoine I*, ὅ.π. 170.

177. W. M. LEAKE, *Travels*, ὅ.π. 229. Μ. Ε. Μ. COUSINÉRY, ὅ.π. 170. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, ὅ.π. 587 καὶ Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρών Β'*, ὅ.π. 88, 90: «Ἐκεῖ πάνω στὸ λόφο τῆς

ό de Beaujour¹⁷⁸, ό Cousinéry¹⁷⁹, ό Schaffarik (Safarik)¹⁸⁰, ό Desdevises-du-Dezert¹⁸¹, ό Δήμιτσας¹⁸², ό Tomaschek¹⁸³, ό Miller¹⁸⁴, ό Νικολαΐδης¹⁸⁵, ό Mihailov¹⁸⁶, και τελευταία ό Σαμσάρης¹⁸⁷. 'Η Παπάζογλου στη μελέτη της *Makedonski gradovi u rimsco doba* γράφει εισαγωγικά ότι: «'Η περιοχή στην οποία πρέπει να αναζητηθεί ή 'Ηράκλεια είναι έντελως άνεξερεύνητη και ως έκ τούτου δέν ύπάρχει άρχαιολογική ένδειξη ώστε να γίνει ή κατά προσέγγιση τοποθέτησή της».

'Η 'Ηράκλεια βρισκόταν στα σύνορα τών Βισαλτών όπως μαθαίνουμε από τόν Στράβωνα (Ζ', C. 331, άπόσπ. 36, Teubner, 465-6): *ύπέρ δέ τής 'Αμφιπόλεως Βισάλται και μέχρι πόλεως 'Ηρακλείας, έχοντες αυλωνα ευκαρπον, δν διαρρεϊ ό Στρυμών ωρμημένος έκ τών περι Ροδόπην 'Αγριάνων, οίς παράκειται τής Μακεδονίας ή Παρορβηλία... έν δέ τοίς Βισάλταις ανά ποταμόν ιόντι τόν Στρυμόνα και ή Βέργη ιδρύται, κόμη απέχουσα 'Αμφιπόλεως περι διακοσίους σταδίους. επί δέ άρκτους ιόντι από 'Ηρακλείας και τὰ στενά δι' ών ό Στρυμών φέρεται, δεξιόν έχοντι τόν ποταμόν έκ μέν τών ευωνύμων έστιν ή Παιονία και τὰ περι τόν Δόβηρον και την 'Ροδόπην και τόν Αϊμον όρος, έν δεξιᾷ δέ τὰ περι τόν Αϊμον. έντός δέ τοῦ Στρυμόνος προς αυτῷ μέν τῷ ποταμῷ ή Σκοτοῦσσά έστι (προς δέ τῇ λίμνῃ τῇ Βόλβῃ 'Αρέθουσα. και δη και μάλιστα λέγονται Μυγδόνες οί περι την λίμνην). ου μόνον δ' ό 'Αξιός έκ Παιόνων έχει την ρύσιν, αλλά και ό Στρυμών' έξ 'Αγριάνων γάρ δια Μαίδων και Σιντῶν είς τὰ μεταξῦ Βισαλτῶν και 'Οδομάντων έκπίπτει. 'Από τὸ άπόσπασμα αυτό πληροφορούμαστε ότι, στα χρόνια τουλάχιστον που έγραφε ό γεωγράφος, οί Βισάλτες είχαν προωθηθεί και στη Σιντική και ή 'Ηράκλεια προσδιορίζεται ανατολικά του Στρυμόνα (δεξιόν έχοντι τόν ποταμόν), στην έξοδο ακριβῶς τών Στενῶν του Ροῦπελ (έπί δέ άρκτους ιόντι από 'Ηρακλείας και τὰ στενά δι' ών ό Στρυμών φέρεται). Για μένα*

ΒΔ. συνοικίας Βαρόσι (Κίρκασιανὰ) και πλάι στη δεξιὰ όχθη του 'Αχλαδοχωρίτη ποταμοῦ, ή ύπαρξη συγκροτήματος ναῶν του 'Απόλλωνα και της 'Αρτέμιδας βεβαιωμένη επιγραφικά [ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, 'Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειας της από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα, τ. Α', 'Αθήναι 1967, 303, άρ. 503, στο έξῃς 'Ιστορία Σερρών Α'] μαζί με άλλα εύρήματα, ενισχύουν την άποψη πὼς πρόκειται για θέση κάποιας άρχαίας πόλης, όχι άπ' τις άσήμαντες» (πρβ. δ.π. και 115, 219).

178. *Voyage militaire dans l'empire Othoman*, τ. I (Paris 1829) 204-206.

179. *Voyage dans la Macédoine I*, δ.π. 170: «Et j'ose présumer qu'une petite ville, nommée Demir-Issar, château de fer, qui est à quatre heures de distance de Serrés, occupe la position d'Heraclée, ancienne capitale de ce pays». Πρβ. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑ, 'Η Μακεδονία έν λίθοις φθεγγομένοις, δ.π. 683.

180. *Wien Jahrb.* 46, 55. T. L. F. TAFEL, *Thessalonica*, δ.π. 243: «Heraclea Sintica, Katanczich unbekannt geblieben, ist unzweifelhaft das heutige Demirhissar, mit ganz nahen warmen Quellen, keineswegs aber Razlog, wohin es Reichard verlegte».

181. *Géographie*, δ.π. 26, 49, 392.

182. 'Η Μακεδονία έν λίθοις φθεγγομένοις, δ.π. 686.

183. *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung* (Wien 1893) 60.

184. *Itineraria romana*, δ.π. 522, εικ. 163.

185. 'Ιστορία του έλληνισμού με κέντρον και βάσιν την Μακεδονίαν από τών παναρχαίων χρόνων μέχρι της σήμεραν ('Εν 'Αθήναις 1923)⁹.

186. «La Thrace et la Macédoine jusqu'à l'invasion des Celtes», 'Αρχαία Μακεδονία I, 1970, 83.

187. 'Ιστορική γεωγραφία, δ.π. 51, 120-123.

προσωπικά δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ Ἡράκλεια βρισκόταν στὴ θέση τοῦ Ντεμῖρ-Χισάρ, τοῦ σημερινοῦ Σιδηρόκαστρου. Ἀκριβέστερα τὴ θέση της θὰ τὴν προσδιορίσουμε στὰ ἐπόμενα.

Πιστεύουμε ὅτι ἡ Παπάζογλου στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκριβῶς κάνει τὸ λάθος: Παρερμηνεύει τὸ *δεξιὸν ἔχοντι τὸν ποταμὸν* τοῦ Στράβωνα (Ζ, C. 331), προσδιορίζοντας τὴ θέση τῆς Ἡράκλειας «καὶ δὴ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τούτου»¹⁸⁸. Τὸ «καὶ δὴ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τούτου» τῆς Παπάζογλου σημαίνει δυτικά τοῦ Στρυμόνα. Ἀπὸ τὸ κείμενο ὁμως τοῦ Στράβωνα δὲν ἐξάγεται αὐτὸ τὸ συμπέρασμα: «Ἀπὸ Β ἐρχόμενοι, ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια καὶ τὰ Στενὰ (τοῦ Ροῦπελ) διὰ τῶν ὁποίων διέρχεται ὁ Στρυμών, ἔχοντας στὰ δεξιὰ τὸν ποταμό», δηλαδὴ δεξιὰ γι' αὐτὸν ποὺ βλέπει πρὸς τὶς ἐκβολές του, πρὸς τὴ θάλασσα· συνεπῶς βρισκόμαστε μαζί μὲ τὴν Ἡράκλεια ἀνατολικά τοῦ Στρυμόνα, τὸν ὁποῖο ἔχουμε στὰ δεξιὰ μας.

Οὔτε ὁμως τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Λίβιου καὶ τοῦ Διόδωρου στὰ ὁποῖα παραπέμπει ἡ Παπάζογλου (δ.π. 274) συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς τοποθετήσεως τῆς Ἡράκλειας δυτικά τοῦ Στρυμόνα: «...accessurum huic parti trans Nessum ad orientem versum, qua Perseus tenuisset, vicos, castella oppida, praeter Aenum et Maroneam et Abdera; cis Strymonem autem vergentia ad occasum, Bisalticam omnem cum Heraclea, quam Sinticen appellant» (Titus Livius, XLV, 29) (δηλαδή: «...θὰ προστεθεῖ σ' αὐτὴ τὴ χώρα τὸ μέρος πέρα ἀπὸ τὸ Νέσ(τ)ο πρὸς τὴ μεριὰ τῆς ἀνατολῆς, ἐκεῖ ὅπου ὁ Περσέας κρατοῦσε τὰ χωριά [= τὶς κῶμες], τὰ φρούρια, τὶς πόλεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Αἶνο, τὴ Μαρόνεια καὶ τὰ Ἀβδηρα· μέχρι τοὺς τόπους ὁμως ἐντεῦθεν τοῦ Στρυμόνα ποὺ κλίνουν πρὸς τὴ Δύση, ὅλη τὴ Βισαλτικὴ [χώρα] μὲ τὴν Ἡράκλεια τὴν ὁποία ὀνομάζουν Σιντική»). Ὁ Διόδωρος (XXXI, 8, 7) γράφει: *πρὸς δυσμὰς δὲ τοῦ Στρυμόνος Βισαλτία πᾶσα μετὰ τῆς ἐν τῇ Σιντικῇ Ἡρακλείας*. Ὁ Διόδωρος θεωρεῖ ὅτι ὅλη ἡ Βισαλτία, ποὺ βρισκόταν δυτικά τοῦ Στρυμόνα στὴ Μακεδονία, ἐνώθηκε μὲ τὴν Ἡράκλεια Σιντική, ποὺ δὲν ἦταν καθόλου ἀπαραίτητο κι αὐτὴ νὰ βρίσκεται δυτικά τοῦ Στρυμόνα, ἀλλὰ ἀντίθετα τὴ μνημονεύει κατ' ἀντιδιαστολήν. Ἡ Παπάζογλου ὁμως, τοποθετώντας τὴν Ἡράκλεια δυτικά τοῦ Στρυμόνα, ἔπρεπε νὰ τὴν προσδιορίσει ἀκριβέστερα καὶ πράγματι τὸ ἐπιχειρεῖ: «Ἐφ' ὅσον κατὰ τὸν Στράβωνα, ἡ Ἡράκλεια βρισκόταν πλησίον τοῦ Στενοῦ τοῦ Ροῦπελ, εἶναι προτιμότερος κατὰ τὴ γνώμη μου ὁ ἐντοπισμός της παρὰ τὴν λίμνη τοῦ Μπουτκόβου, δυτικά τοῦ Στρυμόνα, στὴν εἴσοδο τῆς στενωποῦ, ποὺ ἀπαντοῦμε στὸν Kierpert».

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ παραθέσουμε ἀκέραιη τὴν ἄποψη τοῦ Δήμιτσα: «Μόνος ὁ Λίβιος ἱστορεῖ ὅτι ἡ πόλις ἔκειτο πρὸς δυσμὰς τοῦ Στρυμόνος καὶ οὐχὶ πρὸς ἀνατολάς, ἀλλ' εἰς ποῖον σημεῖον ὑπῆρχε, καταλείπει ἀόριστον, καὶ ἐν τοιαύτῃ ἀσαφείᾳ ὑπολείπεται νὰ εἰκάσῃ τις ὅτι ἐν τῷ βορειοανατολικῷ μέρει τῆς Σιντικῆς παρὰ τὸν Στρυμόνα, πρέπει νὰ τεθῇ ἡ Ἡράκλεια καὶ οὐχὶ ἐν Βισαλτίᾳ ἢ πρὸς αὐτῇ ὥς τῶν νεωτέρων τις ποιεῖ [Des-devises-du-Dezert, 391] καὶ μάλιστα πρὸς νότον τῆς συμβολῆς τοῦ Πόντου [Στρώμνιτσα] ποταμοῦ μετὰ τοῦ Στρυμόνος· διότι ὁ Πόντος ποταμὸς κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους παρὰ Στεφάνῳ τῷ Βυζαντίῳ (λ. Σιντία) διήρχετο τὸ βόρειον μέρος τῶν Σιντῶν καὶ ἐκ

188. G. PAPAZOGLU, *Makedonski gradovi*, δ.π. 273.

τούτου καθίσταται αναμφισβήτητον ὅτι ἡ Σιντική ἐξετείνεται μέχρι τούτου τοῦ σημείου καὶ ἔκειτο πρὸς δυσμὰς τοῦ Στρυμόνος»¹⁸⁹.

Ἡ Παπάζογλου, πού γνωρίζει καλά τὴν τοπογραφία τῆς Μακεδονίας στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, δὲν διαφωνεῖ ὅτι ἡ Ἡράκλεια Σιντική βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸν Στρυμόνα καὶ μάλιστα μετὰ τὴν ἐξοδὸ τοῦ ἀπὸ τὰ Στενά, γιατί μνημονεύει καὶ τὴν ἐπιγραφὴ νομίματος τῆς πρώτης ἑκατονταετηρίδας μ.Χ.: *Ἡρακλεωτῶν ἐπὶ Στρυμόνος*¹⁹⁰. Γνωρίζει ἀκόμα ὅτι ἀργότερα ἡ Ἡράκλεια Σιντική, ἐξαιτίας ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς γειτονίας της μὲ τὸν Στρυμόνα, ὀνομάζεται *Ἡράκλεια Στρυμόνος*, *Ἡράκλεια Στρύμνου*¹⁹¹. Ὁ Στράβων, ὅμως, στὸ ἀπόσπασμά του (Ζ', 36) τονίζει μὲ ἔμφαση ὅτι ἡ Ἡράκλεια βρισκόταν στὴν ἐξοδὸ τῶν Στενῶν, στὸν Στρυμόνα καὶ ἐπάνω στὰ σύνορα Σιντίων καὶ Βισαλτῶν¹⁹², δὲν ἦταν ὅμως (ὅπως πιστεύουν ὀρισμένοι παλιότεροι καὶ ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἡ Παπάζογλου καὶ ὁ Καφταντζής) στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Στρυμόνα, ὅπως ἄλλωστε τὸ ἀποδείξαμε, ἀλλὰ στὴν ἀριστερή, τὴν ἀνατολική, ὅπου τὸ σημερινὸ Σιδηρόκαστρο.

Τοποθετώντας τὴν Ἡράκλεια Σιντική στὴ δεξιὰ, δυτικὴ ὄχθη τοῦ Στρυμόνα καὶ κάπου κοντὰ του, ἦταν ὑποχρεωμένοι ὅλοι αὐτοὶ νὰ ὑποστηρίξουν πῶς καὶ οἱ Σιντοὶ καὶ οἱ Βισάλτες συγκατοικοῦσαν μόνιμα δυτικὰ τοῦ ποταμοῦ, «ἔχοντας σύνορα τὴν ἀριστερὴ ὄχθη του»¹⁹³. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι καθόλου σωστό. Αὐτὸ τὸ γνωρίζει ὁ Καφταντζής, ἀξιόλογος ἱστορικὸς πού μᾶς ἔδωσε πολὺ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες καὶ συγκέντρωσε ἕνα τεράστιο ὕλικὸ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του, γι' αὐτὸ σπεύδει νὰ τὸ δικαιολογήσει ἔτσι: «ὕπάρχουν βέβαια ἐνδείξεις γιὰ ὑπέρβαση ἀπ' τὶς φυλὲς αὐτῆς τῆς παραπάνω ὑδάτινης γραμμῆς, φαίνονται ὅμως προσωρινὲς καὶ δὲν ἀφοροῦν τὸν κύριον ὄγκο τους. Ἀλλωστε παρουσία Βισαλτῶν ἀνατολικά τοῦ Στρυμόνα σημειώνεται στὸ κάτω μέρος τοῦ ποταμοῦ καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὴν περιοχὴ Παγγαίου (Ἀμφίπολη, Δάτον) καὶ ὄχι κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ποταμοῦ στὸν κάμπο τῶν Σερρῶν»¹⁹⁴. Καὶ ὁ Καφταντζής, ἐξάλλου, δέχεται πῶς ἡ Ἡράκλεια Σιντική δὲν βρισκόταν βορειότερα ἀπὸ τοὺς νότιους πρόποδες τῆς Κερκίνης (Μπέλες), ὅριο πού οἱ Βισάλτες δὲν τὸ ξεπέρασαν ποτέ: «Αὐτὸ πιστοποιεῖται ἀπ' τὴ φράση: *ὁ Στρυμόνας... εἰς τὰ μετὰξὺ Βισαλτῶν καὶ Ὁδομάν-*

189. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, ὁ.π. 514, 515.

190. F. PAPAZOGLU, ὁ.π. 274. Πρβ. καὶ REG 77, 1964, 186. H. GAEBLER, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*. III. *Makedonia und Paeonia*, τ. I-II (Berlin 1906, 1936) 63, πίν. XIV, 6.

191. *Συνέκδημος Ἱεροκλέους*, ἔκδ. E. Honigmann (Le Synekdesmos d'Hiérokles). *Corpus Bruxell. historiae byzantinae* (Bruxelles 1939) 639, 9. Ὁ Honigmann βέβαια τὴν ταυτίζει λαθεμένα μὲ τὸ Ζερβοχώρι. Πρβ. E. OBERHUMMER, RE VIII, col. 429 κέ.

192. ΣΤΡΑΒ. Ζ', ἀπόσπ. 36 (Teubner, 465-466): *Ἐν δὲ τοῖς Βισάλταις ἀνὰ ποταμὸν ἰόντι τὸν Στρυμόνα καὶ ἡ Βέργη ἱδρύται, ...ἐπὶ δὲ ἄρκτους ἰόντι ἀπὸ Ἡρακλείας καὶ τὰ Στενά δι' ὧν ὁ Στρυμὼν φέρεται, δεξιὸν ἔχοντι τὸν ποταμὸν ἐκ μὲν τῶν εὐωνύμων ἐστὶν ἡ Παιονία καὶ τὰ περὶ τὸν Δόβηρον καὶ τὴν Ῥοδόπην καὶ τὸν Αἴμον ὄρος, ἐν δεξιᾷ δὲ τὰ περὶ τὸν Αἴμον.* Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρῶν Β'*, ὁ.π. 110. Καὶ ὁ GERON («Probleme der historischen Geographie Nordostmakedoniens», ὁ.π. 49), τοποθετεῖ τὴν Ἡράκλεια Σιντικὴ ἀνατολικά («Heracleia Sintica im Osten, die einem Amyntas, jeder wahrscheinlichkeit nach Amyntas III, dem Vater Philipps II, zugeschrieben wird»).

193. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, ὁ.π. 110.

194. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π. 111.

των ἐκπίπτει, ὅπου τὸ 'ἐκπίπτει' ἀφορᾷ χωρὶς ἀμφιβολία στὴν ἐξοδο τοῦ ποταμοῦ ἀπ' τὰ στενὰ τοῦ Κλειδιοῦ στὴν πεδιάδα καὶ τὸ 'μεταξὺ' ὑποδηλώνει σύνορο ἀνάμεσα στοὺς δύο λαούς. Ἔτσι ἐπεκτείνεται ἡ Βισαλτία πρὸς Βορρὰν ὡς τὴ δασωμένη περιοχή μεταξὺ τῆς λίμνης καὶ τῶν βουνῶν Δυσώρου καὶ Κερκίνης»¹⁹⁵. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Καφταντζής, παρασυρμένος ἀπὸ τὴ μνεία τοῦ Λίβιου, ἀναζητεῖ τὴν Ἡράκλεια Σιντική δεξιὰ, δυτικὰ τοῦ Στρυμόνα, ἂν καὶ κατανόησε θαυμάσια, βασισμένος καὶ στὸν προσδιορισμὸ τῆς Ἡράκλειας «ἐπὶ Στρυμόνι», ὅτι «Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ξεκαθαρίζει κάπως τὰ πράγματα, γιατί ἀληθινὰ ὁ Στρυμόνας ἀφήνοντας τὰ Στενά, θὰ ἔκανε ἀδύνατη τὴν ὕπαρξη μιᾶς παραποτάμιας μεγάλης πόλης στὴν ἐπίπεδη πεδιάδα, μέχρι τὸ Στρυμονοχώρι τουλάχιστο». Ἀποκλείει ἐπιτυχημένα ὁ ἴδιος «τὴ μετάθεση τῆς πόλης καὶ κατὰ μῆκος τοῦ βουνοῦ τῆς Κερκίνης, δυτικότερα, πράγμα ἀσυμβίβαστο ἄλλωστε καὶ μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ Θουκυδίδη (II, 98) ποὺ βάζει τὸ βουνὸ αὐτὸ σύνορο ἀνάμεσα στοὺς Σιντοὺς καὶ τοὺς Παῖονες»¹⁹⁶ (εἰκ. 1).

Ξεκινώντας ἀπὸ ὀρισμένα σταθερὰ καὶ ἀσφαλὴ σημεῖα (ταυτίσεις), ὅπως εἶναι ἡ Ἀπολλωνία (κοντὰ στὴν Παζαρούδα), οἱ Φίλιπποι, ἡ Ἀμφίπολη, ἡ Σίρρα (Σέρρες), θὰ προσπαθήσουμε νὰ προσδιορίσουμε τὴν Ἡράκλεια Σιντική καὶ μὲ βάση τὰ ρωμαϊκὰ ὁδοιπορικά. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ Ἐγνατία ἀκολουθοῦσε μία χάραξη παρόχθια (λίμνη Βόλβη), περίπου στὰ ἴχνη τοῦ σημερινοῦ δρόμου. Μετὰ τὴ (σημερινή) Ἀπολλωνία διερχόταν ἀπὸ τὰ Στενά τῆς Ρεντίνας, παράλληλα καὶ πολὺ κοντὰ στὴν κοίτη τοῦ Ρήχιου ποταμοῦ, καὶ μέσω τῆς Ἀσπροβάλτας καὶ Ἀμφιπόλεως ὁδεύε πρὸς Ἐλευθερούπολη (Πράβι) καὶ στὴ συνέχεια μέσω Φιλίππων ἔφτανε στὴ Νεάπολη (Καβάλα)¹⁹⁷.

Θὰ πρέπει στὴν ἔρευνα αὐτὴ νὰ ἔχουμε συνεχῶς στὸ μυαλό μας τὴ λίμνη τοῦ Ἀχينوῦ ποὺ σχημάτιζε, λίγο πρὶν τὶς ἐκβολές του, ὁ Στρυμὼν, ὅπως καὶ τὰ ἐκτεταμένα τενάγη τῶν Φιλίππων. Ἔτσι ἡ χάραξη τῶν δρόμων (χωματόδρομων συνήθως) τῆς ἀρχαιότητος ἐπέλεγε γιὰ λόγους ἀσφάλειας (κατασκευαστικῆς) τὰ χαμηλότερα πρηνὴ τῶν ὀρεινῶν ὄγκων.

Ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη ἓνας δρόμος ἀκολουθοῦσε τὶς ἰσομετρικὲς καμπύλες στοὺς πρόποδες τοῦ Παγγαίου καὶ περνοῦσε τουλάχιστον ἀπὸ τὴν Πρώτη, ὅπου ἔχει βρεθεῖ μιλλιάριο. Ἀπὸ τὴν Πρώτη συνέχιζε ΒΑ πρὸς τὸ Καλαμπάκι, ὅπου ἔχει βρεθεῖ ἐπίσης μιλλιάριο, καὶ κατέληγε στοὺς Φιλίππους ἢ συνέχιζε ἀριστερὰ πρὸς τὸν Δραβῆσκο, ποὺ οἱ περισσότεροι ἐρευνητὲς θεωροῦν ὡς σταθμὸ τοῦ πραγματικοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ὅταν τὸ 465 ἔπαθαν οἱ Ἀθηναῖοι τὴν ἱστορικὴ τους ἥττα, ποὺ συμπίπτει μὲ τὸν σημερινὸ ὁμόνυμο οἰκισμό. Τὸν σταθμὸ Daravescos τοποθετοῦν συνήθως στὴ Δράμα¹⁹⁸. Στὸ σημεῖο αὐτὸ στεκόμαστε ἐπιφυλακτικοί. Ἀπὸ τὸν Δραβῆσκο συνέχιζε πρὸς Ζίχνα (Παλαιοζίχνα), ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴ Sarxa¹⁹⁹, καὶ στὴ συνέχεια ἔφτανε στὴ Σίρρα (Σέρρες) καὶ

195. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π. 111.

196. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π. 111.

197. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «De via militari romanorum'. Mutatio, mansio e castra nella parte trcese della Via Egnatia», *Studi Castellani in onore di Piero Gazzola I* (Istituto Italiano dei Castelli, Roma 1979) 204-210.

198. Πρβ. F. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Makedonski gradovi*, ὁ.π. 275.

199. W. M. LEAKE, *Travels*, ὁ.π. 227. K. MILLER, *Itineraria romana*, ὁ.π. 584. P. COLLART, *Philippe, ville de Macédoine* (Paris 1937) 504, 507 καὶ πίν. LXXXVII. Ὁ Δ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, *Ἱστορικὴ γεωγραφία*, ὁ.π. 128, τὴν ταυτίζει μὲ τὶς Σέρρες.

κατέληγε στην είσοδο τῶν Στενῶν τοῦ Ροῦπελ, στὸ Σιδηρόκαστρο, ποὺ ταυτίζουμε μὲ τὴν Ἑράκλεια Σιντική.

Οἱ σημερινές χιλιομετρικές ἐνδείξεις ταυτίζονται σὲ γενικές γραμμές μὲ ἐκείνες τῶν πινάκων τῶν ρωμαϊκῶν ὁδοιπορικῶν²⁰⁰.

XXXXRM ²⁰¹	ο	Apollonia	}	46 χλμ. =30 RM	}	= 33 RM ²⁰³
		ο Pennana				
XXXIIIRM ²⁰²	ο	Amphipolis	}	13 RM		
		ο Domerus (Μεσορώπη)				
			}	7 + 12= 19 RM		
	ο	Philippis (Filibah, Felibejik)				

Ἀπὸ τοὺς Φιλίππους ὁ ἐπάνω κλάδος τῆς Via Egnatia²⁰⁴ περνοῦσε ἀπὸ τὸ Καλαμπάκι²⁰⁵, τὴν Πρώτη (Κιουπκίοι), ὅπου ἐπίσης ἔχει βρεθεῖ μιλλiάριο²⁰⁶, καὶ ἔφτανε στὸν Δραβῆσκο. Ἀπὸ τὸν Δραβῆσκο περνοῦσε τὸν Ἀγγίτη καὶ ἔφτανε στὴν Παλαιοζίχνα (ποὺ ἐμεῖς ταυτίζουμε μὲ τὶς Ἱχνες τοῦ Στρυμόνα) (πρβ. Ν. Κ. Μουτσόπουλου, *ΕΕΠΣ* 10, 1986, 171-173, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία). Ἀπὸ τὴ Ζίχνα (Sarxa) ὡς τὴν Ἑράκλεια Σιντικὴ ἔχουμε τὴν ἐξῆς εἰκόνα:

*Κατὰ τὴ σημερινὴ ὁδοποιία*²⁰⁷

Ζίχνα (Sarxa)	}	31 χλμ. = 20 RM*
Σίρρις (Σέρρες)		
Ἑράκλεια Σιντικὴ (= Σιδηρόκαστρο)	}	21 χλμ. = 14 RM

*Κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ ὁδοιπορικὰ*²⁰⁸

Sarxa	}	XVIII RM
Sirris		
Heraclea Sintica (= Σιδηρόκαστρο)	}	XVRM

200. K. MILLER, *Itineraria romana*, δ.π. 522 εἰκ. 163 καὶ 496 εἰκ. 149.

201. XXXMR-XXXIIRM.: *Itinerarium Antonini*. XXXIII: *Tabula Peutingeriana*. Πρβ. καὶ T. L. F. TAFEL, *Egnatia*, δ.π.

202. XXXIIIRM: *Itinerarium Antonini*. T. L. F. TAFEL, *Egnatia*, δ.π. 3.

203. Πρβ. Δ. Κ. ΣΑΜΕΑΡΗΣ, *Ἱστορικὴ γεωγραφία*, δ.π. 46.

204. Πρβ. E. OBERHUMMER, *RE V* (Stuttgart 1905) col. 1988-1993, λ. *Egnatia, via*.

205. P. COLLART, «Une réfection de la Via Egnatia sous Trajan», *BCH* 59, 1903, 403, 404.

206. P. PERDRIZET, «Voyage dans la Macédoine première», *BCH* 19, 1895, 111-112. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγόμενοις*, δ.π. 720, 721, ἀρ. 926 (84). Δ. Κ. ΣΑΜΕΑΡΗΣ, *Ἱστορικὴ γεωγραφία*, δ.π. 44 σημ. 4.

207. Πρβ. *Greece Road Map* (Efstathiadis Group Athens) 1: 650.000. *1 R.M.=1.500 m.

208. K. MILLER, *Itineraria romana*, δ.π. 522, εἰκ. 163.

Ἡ ἀπόσταση τῶν Σερρών ἀπὸ τὸ Σιδηρόκαστρο, ὑπολογισμένη σὲ χιλιόμετρα (ἐπάνω στὴ σύγχρονη χάραξη), συμπίπτει μὲ τὴν ἀπόσταση, σὲ ρωμαϊκὰ μίλια, τῶν Σερρών (Σίρρη) ἀπὸ τὴν Heraclea Sintica. Ἡ διαπίστωση αὕτη ἀποτελεῖ ἓνα πρόσθετο δεδομένο γιὰ τὴν προτεινόμενη ταύτιση Ἡράκλειας Σιντικῆς καὶ Σιδηρόκαστρου (Ντεμίρ-Χισάρ).

Τὸ ποτάμι ποὺ κυλᾷ τὰ θολὰ νερά του ἀνάμεσα στὰ ἀπότομα βράχια τῶν προβούνων τοῦ Ὀρβήλου (Περίμ-Ντάγ), τοῦ Τσιγγέλ καὶ τῆς Βροντοῦς (Σαρλίγια), τὸ κρουσοβίτικο ποτάμι, διασχίζει τὸ Σιδηρόκαστρο (Ντεμίρ-Χισάρ) καὶ ἀκολουθώντας ΝΔ κατεύθυνση στὴν πεδιάδα χύνεται στὸν Στρυμόνα. Ὁ Στρυμόνας (Στρούμα-Καρασού, σλάβ. Struma) βγαίνοντας ἀπὸ τὴ στενωπό, τὴν Κλεισούρα, ποὺ σχηματίζουν τὸ Τσιγγέλ καὶ ἡ Σουλτανίτσα, ἀνατολικὸς πρόβουνος τῆς ἱστορικῆς Βαλαθίστας (Μπέλες), στὴν ἀνοιχτωσιὰ τοῦ κάμπου, στρέφεται ἀμέσως δυτικά. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση, στὸ σημεῖο τῆς καμπῆς του πρὸς τὰ ΝΑ, σχημάτιζε ἄλλοτε τὴν περιοδικὴ λίμνη τοῦ Μπουτκόβου ποὺ τὸ ὄνομά της ὀφείλει στὸν ὁμώνυμο μαχαλά, καὶ ποὺ οἱ παλιοὶ συγγραφεῖς, ἀλλὰ καὶ οἱ παλιοὶ χάρτες, ταύτιζαν μὲ τὴν Κερκινίτιδα. Ὁ μοναδικὸς δρόμος ἐπικοινωνίας τῆς πεδιάδας τῶν Σερρών μὲ τὰ Πορόια, μὲ τὴ βόρεια ἐνδοχώρα, εἶναι αὐτὸς ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ἐγκλωβισμένη κοίτη τοῦ Στρυμόνα στὴ χαράδρα τοῦ Ροῦπελ. Στὴν οὐσία εἶναι δύο δρόμοι, ἓνας ἀμαξιτὸς ἀπὸ τὸ Ντεμίρ-Χισάρ καὶ ἓνας ἡμιονικὸς ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὰ Πορόια καί, περνώντας ἀπὸ τὸ Χατζή-Μπεϊλίκ, τὴ Βέτρινα, ἀκολουθεῖ τὴ δυτικὴ ὁχθη²⁰⁹. Ἔτσι, τὰ Στενὰ τοῦ Ροῦπελ²¹⁰, ἡ Κλεισούρα τοῦ Ρουπελίου τῶν Βυζαντινῶν, τὸ Ντερβέν τῆς Στρούμας τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, ἀπέκτησε ἀπὸ πολὺ νωρὶς μέγιστη στρατηγικὴ σημασία καὶ ὀχυρώθηκε. Τὸ μῆκος τῆς στενωποῦ εἶναι περίπου 10 χλμ. Ἀμέσως ὅμως βόρεια τοῦ Ροῦπελ²¹¹ διευρύνεται βαθμιαῖα μέχρι τὸ ἱστορικὸ Πετρίτσι (εἰκ. 3).

Πρόσφατες ἐρευνες τῶν ἱστορικῶν ἀπέδειξαν ὅτι τὸ Κλειδί, ὅπου ἀναφέρεται ἡ μάχη τῆς 29 Ἰουλίου 1014, δὲν εἶναι αὐτὸ τῶν Στενῶν τοῦ Ροῦπελ²¹², ἀλλὰ τὸ ὁμώνυμό του (Κίλjud) τῆς περιοχῆς τοῦ Πετρίτσιου, ὅπου δημιουργεῖται καὶ ὁ περίφημος μακρόστενος

209. Πρβ. Ν. Θ. ΚΛΑΔΑ, *MEE Πυρσοῦ*, τ. ΚΑ', 166, λ. Ροῦπελ.

210. Καὶ Κλεισούρα τοῦ Κλειδίου, πρβ. Α. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη* ('Ἐν Ἀθήναις 1914)² 70: «εἰς τὴν Κλεισούραν, ἡ ὁποία ὠνομάζετο Κλειδίον, τὴν Κλεισούραν τοῦ Δεμίρ-Ἰσάαρ». ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τ. Δ', 207: «εἰκάζουσι δ' οἱ νεώτεροι, ὅτι διὰ τῶν ὀνομάτων τούτων ἐδιηγοῦντο ἐν τοῖς βυζαντινοῖς χρόνοις αἱ πάροδοι αἱ ἀπὸ τῶν Σερρών ἄγουσαι εἰς τὴν Κοιλιάδα τοῦ Στρυμόνος αἱ σήμερον λεγόμεναι Δεμίρ-Χισάαρ». Ρ. LEMERLE, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine* (Paris 1945) 146: Κλειδίον «autre nom des passes de Rupel ou du Strymon» (στὸ ἐξῆς *Philippe*).

211. Ὁ Ι. ДУЖЕВ, «Melnik au Moyen-âge», *Byzantion* 38, 1968, 40, σημ. 1, θεωρεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ σλαβικὸ rupa. Rupa σερβοκροατικὰ σημαίνει ὀπή, τάφος. Ρουπάκι (πρβ. Σ. Α. ΦΟΤΙΑΔΙΣ, *Σερβοκροατικὸ-Ἑλληνικὸ λεξικὸ* λ. Ρουπάκι) ὀνομαζόταν ὁ τόπος ὅπου γεννήθηκε ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, κοντὰ στὰ καλύβια τοῦ Τουρκολέκα στὸ Λεοντάρι. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τρίπολις, ἱστορικὴ εἰσαγωγή* (Θεσσαλονίκη 1974) 65. Ἡ λέξη ρούπα, ρόπα, σημαίνει πέτρα, βράχος, ὅπως στὰ Μογλενά: Ρουπακούλα, Βλαχόκαστρο (ἐνῶ τὸ ὀρθὸ εἶναι μάλλον Βραχόκαστρο). Στὴν Ἑδεσσα τὰ πετροκέρασα τὰ λένε ρόπικα. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Τὸ ἀρχοντικὸ τῶν Μπάμπουρα στὸ Μελένικο», *δ.π.* 245 σημ. 40.

212. Κλειδί, χωρὶς τῆς κοινότητος Προμαχῶνος (Δρατοτίν) τῆς ἐπαρχίας Σιντικῆς (Σιδηροκάστρου) τοῦ νομοῦ Σερρών. Βρίσκεται στὴν Κλεισούρα τοῦ Στρυμόνα, ὅπου τὸ ἱστορικὸ Ροῦπελ. Τὸ 1928 εἶχε 217 κατοίκους. Πρβ. *MEE Πυρσοῦ*, τ. ΙΔ', 508.

κάμπος πού μνημονεύει ὁ Σκυλίτσης στὴν ἱστορία του, ὁ Κίαβα Λόγγος²¹³. Ὁ δὲ βασιλεὺς οὐ διέλιπε καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν εἰσιῶν ἐν Βουλγαρία καὶ τὰ ἐν ποσὶ κείρων τε καὶ δηῶν. ὁ Σαμουήλ δὲ μὴ δυνάμενος τῶν ὑπαίθρων ἀντιποιεῖσθαι, μὴδὲ πρὸς ἐμφανῆ μάχην ἀντιστῆναι τῷ βασιλεῖ, ἀλλὰ πάντοθεν θραυόμενος καὶ τὴν οἰκείαν ἀκμὴν ἀποβάλλων, ἔγνω τάφροις καὶ θριγγίοις ἐπιτειχίσαι τούτῳ τὴν εἰς Βουλγαρίαν εἴσοδον. εἰδὼς οὖν, ὡς ἔθος αἰεὶ τῷ βασιλεῖ διὰ τοῦ λεγομένου Κίαβα Λόγγου καὶ τοῦ Κλειδίου ποιεῖσθαι τὰς διελεύσεις, ταύτην ἔγνω τὴν δυσχωρίαν ἐπιτειχίσαι καὶ τῷ βασιλεῖ ἀποκλεῖσαι τὴν εἴσοδον. φραγμὸν οὖν δομησάμενος εἰς εὖρος πολύν, καὶ φύλακας ἐν αὐτῷ ἀξιοπρεπεῖς ἐπιστήσας, προσέμενε τὸν βασιλέα. ἀφικομένου δὲ καὶ τούτου καὶ ἀποπειρασαμένου τῆς εἰσόδου, ἐπέιπερ ἀντεῖχον γενναίως οἱ φυλάσσοντες καὶ τοὺς βιαζομένους ἐξ ὑπερδεξίων ἀνήρουν βάλλοντες καὶ τιτρώσκοντες, καὶ ἤδη ἀπέγνωστο τῷ βασιλεῖ ἡ διάβασις, Νικηφόρος ὁ Ξιφίας τῆς Φιλιππουπόλεως τότε στρατηγῶν τῷ βασιλεῖ συνταξάμενος, καὶ αὐτὸν μὲν προσμένειν καὶ συνεχῶς προσβολὰς ποιεῖσθαι τῷ δέματι παρεγγυήσας, αὐτὸς δὲ ἀπιέναι φήσας, εἴ πως καὶ δυνηθεῖη λυσιτελεῖς τι διαπράξασθαι καὶ σωτήριον, τὸν περὶ αὐτὸν εἰληφῶς λαὸν ὑποστρέφει, καὶ περιοδεύσας τὸ πρὸς μεσημβρίαν τοῦ Κλειδίου κείμενον ὑψηλότερον ὄρος, ὃ Βαλασίτζαν κατονομάζουσι, καὶ τραχυπορίαις καὶ ἀνοδίαις χρησάμενος, εἰκοστῇ ἐννάτῃ τοῦ Ἰουλίου μηνός, ἰνδικτιῶνος δωδεκάτης, ἄνωθεν ἐξαίφνης μετ' ἀλαλαγμοῦ καὶ δούπου κατὰ νώτου γίνεται τῶν Βουλγάρων. οἱ δὲ τῷ ἀπροσδοκῆτῳ καταπλεγέντες τρέπονται πρὸς φυγὴν. ἔπεσον οὖν πολλοί, καὶ πολλῶ πλείους ἐάλωσαν, μόλις τοῦ Σαμουήλ διαφυγεῖν δυνηθέντος τὸν κίνδυνον συνεργασία τοῦ ἰδίου υἱοῦ γενναίως τοὺς ἐπιόντας ὑποδεξαμένου²¹⁴. Τὸ Κλειδὶ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ βρίσκεται στὰ Στενὰ τοῦ Ροῦπελ, ἀλλὰ θὰ πρέπει ἀναμφισβήτητα νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὰ ὑψώματα πού δεσπόζουν καταμεσῆς στὸν κάμπο, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Βουλγαρίας Κίμυτ, γιατί τὸ κείμενο ξεκάθαρα καθορίζει πῶς ὁ Νικηφόρος Ξιφίας τὸν περὶ αὐτὸν εἰληφῶς λαὸν ὑποστρέφει, καὶ περιοδεύσας τὸ πρὸς μεσημβρίαν τοῦ Κλειδίου κείμενον ὑψηλότερον ὄρος, ὃ Βαλασίτζαν κατονομάζουσι... κατὰ νώτου γίνεται τῶν Βουλγάρων. Ἡ Βαλασίτζα ἢ Βαλαθίστα ἢ Belasiča (Μπέλες) εἶναι ἡ ἀρχαία Κερκίνη.

Ἡ Μ. Γ. Παπαγεωργίου πού ἀσχολήθηκε εἰδικὰ μὲ τὴ γεωγραφία τῆς περιοχῆς γράφει ὅτι «Τὸ Μπέλες δὲν εἶναι δυνατό νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκει στὶς μεσημβρινὲς δειράδες τοῦ Ὀρβήλου, ὅπως ὑποστηρίχθηκε, γιατί δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀγνοηθῇ ὁ αὐλὼν τοῦ Στρυμόνος πού ἐκτείνεται βορείως τῆς Ἡρακλείας, δηλαδὴ ὁ 'Κίμπα Λόγγος' τῶν βυζαντινῶν χρόνων»²¹⁵. Ἐτσι ξεκαθαρίζεται ἐπίσης πῶς καὶ ὁ Κίαβα Λόγγος ἢ Κίμπα Λόγγος²¹⁶ εἶναι

213. ΙΟ. SCYLITZAE, *Synopsis historiarum* (ἔκδ. Ioannes Thurn, Berolini 1973) 348, 9-349, 34. J. IVANOV, «Belasickata bitka (29 juli 1014 g.)», *Izvestija na Istor. Druz* 3, 1911, 1-15 τοῦ ἀνατύπου.

214. Πρβ. Ρ. LEMERLE, *Philippes*, ὁ.π. 146. ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, «Βυζαντιναὶ μελέται IV. Τὸ Βολερόν», *ΕΕΦΠΘ*, τ. Γ', 1939, 420-424. J. ILIEV, *Melnik. Vodač na starinite Sústav*. (Blagoevgrad 1965) 4. Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (265-1354)* (Θεσσαλονίκη 1980) 304. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Τὸ ἀρχοντικὸ τῶν Μπάμπουρα στὸ Μελένικο», ὁ.π. 245.

215. *Μακεδονικά* 10, 1970, 19. ΗΡΩΔ. V, 17: Ἔστι δὲ ἐκ τῆς Πρασιάδος λίμνης σύντομος κάρτα ἐς τὴν Μακεδονίην.

216. Ὁ Ρ. LEMERLE, *Philippes*, ὁ.π. 146, σημ. 1, διαφωνεῖ στὴν ἐρμηνεία τοῦ μεταγλωττισμοῦ τοῦ Κίμπα

ή μακρόστενη κοιλάδα που πιάνει δυτικά από τον Κονάρενα μαχαλά και καταλήγει ανατολικά στο Πετρίτσι, έχοντας στα μεσημβρινά τους «πρόποδες» (πότγκορα) του Μπέλες και βόρεια τον Πόντο (Στρώμνιτσα ή Strumešnica)²¹⁷ (εἰκ. 3).

Ὁ Κίμβα Λόγγος (Kimbalung, Cîmpa-lung, Câmpul-lung, Cîmpu-lung, Campus longus), λατινόμορφη —βλάχικη— ὀνομασία, μπορεί νὰ ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ *Μακρὺς κάμπος* (πε-δίοι) («long champ»)²¹⁸. Ἄν τὸν θεωρήσουμε ὅπως ἀκριβῶς τὸν ἀποδίδει ἡ πρόσφατη ἐπανεκδοσὴ τοῦ κειμένου τοῦ Σκυλίτση, μὲ βάση τὴ μελέτη ὅλων τῶν χειρογράφων ποὺ διασώζουν τὸ κείμενο τοῦ Ioannes Thurn²¹⁹, δηλαδὴ *Κιάβα Λόγγον*, δικαιώνεται γιὰ ἄλλη μία φορὰ ἡ διορατικότητα καὶ ἡ γνώση τοῦ ἱστορικοῦ Σ. Λιάκου, ποὺ τὸ 1961 ἔγραφε σχετικὰ: «Σκάμββα = βράχος... μνημονεύεται (μὲ τὸν τύπο τῆς κάμββα) καὶ σὰν τοπωνυμία τοῦ σημερινοῦ βουνοῦ Μπέλες κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βουλγαροκτόνου, γιὰ τὸν ὁποῖο μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κεδρηνὸς ὅτι παρακάμπτοντας τὰ κλεισμένα στενὰ τοῦ Ροῦπελ, βγῆκε στὰ νῶτα τοῦ Σαμουήλ ὑπερβαίνοντας τὸ Μπέλες ἀπὸ τὴ θέσση Κίμβα-Λόγγου. Ἡ θέσση αὐτὴ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὰ μέχρι σήμερα βλαχόφωνα χωριὰ τοῦ Μπέλες Ποροῖα καὶ Ράμνα, ἀποκαλούμενη κατὰ παραφθορὰ *Καλαμπάκ* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *Κάμβα-Λούνγκα* (= βράχος μακρὺς), τὸ ὁποῖο ὁ Κεδρηνὸς τὸ ἔγραψε Κίμβα-Λόγγον ἐπειδὴ δὲν μπόρεσε νὰ ἀποδώσει ἀλλιῶς τὸ βουβδ α(α) τῆς Λατινομακεδονικῆς»²²⁰. Ἄν μάλιστα ὁ Λιάκος εἶχε ὑπόψη τοῦ καὶ τὴν πρόσφατη ἀπόδοσιν ἀπὸ τὸν Thurn τῆς ὀνομασίας *Κιάβα Λόγγος*, θὰ χαιρόταν ποὺ προσεγγίζει περισσότερο τὸ βλάχικο σκάμββα ἢ κιάμββα καὶ θὰ συγχωροῦσε καὶ τὸν Σκυλίτση.

Ἄς ἐπιστρέψουμε στὴν ὀνομασία τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Σιντικῆς Πέτρας²²¹, ποὺ διασώθηκε ἐπὶ τόσους αἰῶνες προφανῶς χάρις στὴν ὁμοιότητα τῆς ὀνομασίας μὲ τὴν ἑλλη-

Λόγγου τοῦ Κεδρηνοῦ (II, σελ. 457): «Je tiens pour fantaisiste celle qui voit dans ces deux mots la transcription de Campus Longus = Câmpul Lung, preuve manifeste, a-t-on dit, qu'il y avait des Roumains (Valagues) dans les armées qui se battirent là. Ce serait une étrange idée que de donner à un défilé, à une région inaccessible, δυσχωρία, le nom de campus longus». Ὅμως, ὅπως εἶδαμε, δὲν ἔδιναν στὶς *δυσχωρίες* τῆς Βαλασίτζας τὴν ὀνομασία Campus Longus, ἀλλὰ ἀντίθετα στὸ πέρασμα, στὸν μακρόστενο κάμπος. Πιστεύω πῶς ὁ δρόμος ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα «καθ' ἑκαστον ἐνιαυτὸν» ἦταν ἀκριβῶς ἡ «ἐπὶ τῆς δεξιᾶς [δυτικῆς ὁχθῆς τοῦ Στρυμόνος] ἡμιονική, ἀλλὰ πολὺ καλὴ ὁδὸς» ποὺ ἀναφέρει ὁ στρατηγὸς Ν. Θ. ΚΛΑΔΑΣ, ὁ συντάκτης ἄρθρου σχετικοῦ μὲ τὴν κλεισουροδιάβαση τοῦ Ροῦπελ στὴ *MEE Πυρσοῦ*, τ. ΚΑ', 266, ἡ ὁποία φτάνει στὴν Κούλα καὶ μετὰ στρέφεται ἀριστερά, καὶ ἀπὸ τὸ Πετρίτσι-Κολάροβο-Ντιμίντοβο φτάνει στὴν Κλιούτσα.

217. Πρβ. Β. PANOV, «Strumičkata oblast vo vremeto na Samuil», *Iljada godini* 1971, 169: «Kimbalongon ...Cela correspond à la vallée de la rivière Stroumitza qui comprend une partie de la campagne de Stroumitza et une partie de celle de Petritch...».

218. Β. PROKIĆ, *Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes codex Vindobonensis hist. Gr. LXXIV* (Phil. Diss., München 1906) 30, 20. Β. PANOV, ὁ.π. 169. Τ. ΠΑΠΑΗΑΓΙ, *Dictionarul dialectului Aromân* (Bucuresti 1974) 259 λ. *cîmpu*.

219. ΙΟ. SCYLITZAE, *Synopsis historiarum*, ὁ.π.

220. *Τὰ 150 ὀνόματα τῶν οἰκισμῶν τῆς Λύγκου* (Θεσσαλονίκη 1961) 101. Σχετικὰ μὲ τὴν ὀνομασία «Καλαμπάκα» πρβ. Δ. Ι. ΓΕΩΡΓΑΚΑ, «Περὶ τῆς τοπωνυμίας 'Καλαμπάκα'», *ΕΕΒΣ*, τ. ΙΔ', 1948, 262-266.

221. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, ὁ.π. 521: «Ἐκ τούτων δὲ ἡ μὲν Πέτρα κειμένη ἐν τῷ μεσημβρινοανατολικῷ μέρει τῆς Μαιδικῆς ὀλίγον πρὸ τῆς συμβολῆς τοῦ Πόντου μετὰ τοῦ Στρυμόνος

νική λέξη λίθος, πέτρα, στο Πετρίτζι ή Petrovich. Με την ίδια ονομασία γνωρίζουμε πολλές Πέτρες (Πετριτζός²²², Πετρίτζιν, Petrela, Πέτρουλα²²³, Πέτρουβα²²⁴ κ.ά.). *Πέτρα Μολουρή*: «Ἀπορρῶς τοποθεσία τῆς ἐπὶ τοῦ Σαρωνικοῦ μεγαρικῆς παραλίου, ἐφ' ἧς ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν ἡ Ἰνὼ μετὰ τοῦ Μελικέρτου ὃν κατόπιν δελφὶν διέσωσεν εἰς τὸν Ἴσθμόν»²²⁵. *Πέτρα*: «Παράλιος κωμόπολις τῆς ἐπαρχίας Μηθύμνης (Μολύβου) τῆς νήσου καὶ τοῦ νομοῦ Λέσβου»²²⁶. «Τοποθεσία ἐντὸς τοῦ κόλπου τῆς Σητείας Κρήτης πρὸς Α τῆς πρωτευούσης τῆς ἐπαρχίας ταύτης...»²²⁷. «Κώμη τῆς Κύπρου, ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Λευκωσίας»²²⁸. «Κωμόπολις τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης κειμένη 2½ ὥρας ΒΔ τῶν Σαράντα Ἐκκλησιῶν. Παρ' αὐτὴν σώζονται ἀρχαῖα φρούρια, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ *Καστρόπλο* ἀπέχει ὥραν περίπου πρὸς ἀνατ. καὶ εἶναι ἐκτισμένον ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὄχθων τοῦ Τεκὲντερέ, τὸ δὲ καλούμενον *Παλιὰ Πέτρα* μίαν ὥραν περίπου πρὸς Β»²²⁹. «Χωρίον τῆς ἐπαρχίας Λεβαδείας τοῦ νομοῦ Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας»²³⁰. «Μεσόγειος πόλις τῆς Σικελίας κειμένη πρὸς Ν τοῦ Μαρωναίου ὄρους (Monte Maronia) ὑπαγομένη εἰς τοὺς Καρχηδονίους»²³¹. Πέτρα, στὴν περιοχὴ τοῦ Δυρραχίου (Ἀγ. Νικόλαος)²³². Πέτρα, παλιὰ ονομασία τοῦ Πηλίου²³³ καὶ χωριὸ στὴν Ἡλεία²³⁴. Τοπωνύμια καὶ προσωνύμια μὲ συνθετικὸ τὴν Πέτρα ὑπάρχουν πολλά, ὅπως Ἱερὰ-Πέτρα κ.ά. Πέτρα ἐπίσης ὡς ονομασία μονῶν (μονὴ τῆς Πέτρας στὴ Νότια Πίνδο, μονὴ Νέας Πέτρας κοντὰ στὴν Πορταριά κ.ά.)²³⁵.

διετήρησε τὸ ὄνομα αὐτῆς ἐπὶ τῆς σημερινῆς πόλεως Πετρίτσι, καὶ ὡς ἐκ τοῦ ὀνόματος δηλοῦται ἦν πόλις Ἑλληνικὴ καὶ λίαν ὄχυρά. διότι Φίλιππος ὁ γ' ἐπανερχόμενος ἐκ τοῦ Σκομίου ὄρους μετὰ πολλῆς δυσκολίας ἠδυνήθη νὰ κυριεύσῃ αὐτὴν διὰ στενῆς πολιορκίας (181 π.Χ.). Ἐκτὸς δὲ τοῦ περιστατικοῦ τούτου, ὅπερ ἐν παρῶδῳ μνημονεύει Λίβιος (40, 22) οὐδὲν ἄλλο ὅπερ ἀναφέρεται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις περὶ αὐτῆς...». Πρβ. τοῦ ἴδιου, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις*, ὁ.π. 688. ΤΗ. DESDEVICES-DU-DEZERT, *Géographie*, ὁ.π. 392. F. ΠΑΡΑΖΟΓΛΟΥ, *Makedonski gradovi*, ὁ.π. 277. Α. Θ. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, *MEE Πυρσοῦ*, τ. Κ', 112, λ. *Πέτρα*. Ἡ ἀκριβὴς θέσις τῆς θρακικῆς πόλεως Πέτρας βρίσκεται σὲ λόφο, 5-6 χιλ. δυτικὰ τοῦ Πετριτσίου, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ ἐρευνητικὲς τομὲς τοῦ Βούλγαρου καθηγητῆ Athan. Milcev.

222. Χωριὸ τῆς Θράκης, *ΕΕΒΣ*, τ. ΙΗ', 61.

223. Α. DUCELLIER, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen-âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle* (Thessaloniki 1981) 17: «Petrela avait donc pour fonction de surveiller l'entrée des 'passes difficiles' (δύσβατα τέμπη, ἀτραποὶ) qui menaient à l'Arbanon...».

224. Σ. ΛΙΑΚΟΣ *Μακεδονο-Ἀρμάνικα* (Θεσσαλονίκη 1976) 68: «αὐχένας Πέτρουβα ποὺ κατεβαίνει τὶς νότιες πλαγιεὶς τοῦ Αἴμου».

225. *MEE Πυρσοῦ*, τ. Κ', 113.

226. *MEE Πυρσοῦ*, τ. Κ', 113.

227. *MEE Πυρσοῦ*, τ. Κ', 113.

228. *MEE Πυρσοῦ*, τ. Κ', 113.

229. *MEE Πυρσοῦ*, τ. Κ', 113.

230. *MEE Πυρσοῦ*, τ. Κ', 113.

231. *MEE Πυρσοῦ*, τ. Κ', 113.

232. Α. DUCELLIER, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen-âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, ὁ.π. 687.

233. ΜΕΛΕΤΙΟΥ *Γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα*, Ἀνθ. Γαζή, τ. Β' (1807) 437.

234. ΠΑΥΣ. ΣΤ', 24, 5.

235. Π. Μ. ΜΥΛΩΝΑΣ, «Ἡ μονὴ Πέτρας στὴ νότια Πίνδο», *Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση*, τ. Β' (1982) 121. Ν. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Αἱ παρὰ τὴν Δημητριάδα βυζαντιναὶ μοναὶ», *ΕΕΒΣ*, τ. Α', 1924, 223-229.

Σε πολλές όμως και ουσιαστικές περιπτώσεις επισημαίνουμε ότι το όνομα Πέτρα δίνεται σε διόδους, σε περάσματα, σε δυσχωρίες, σε φαράγγια. Θα μνημονεύσουμε ορισμένα παραδείγματα. *Πέτρα*, χωριό της Λειβαδιάς. Ο συγγραφέας του λήμματος της *MEE Πυρσοῦ* (τ. Κ', 113) γράφει ότι: «Πρὸ τῆς ἀποξηράνσεως τῆς Κωπαΐδος λίμνης, ἀρξαμένης τῷ 1876, ἐσχηματίζετο ἀπὸ Ν πρὸς Β ἐν Βοιωτίᾳ στενὴ δίοδος μεταξύ αὐτῆς καὶ τοῦ ἀποκρήμνου Τιλφουσίου ὄρους, ἐφ' οὗ ὁ περίφημος μεσαιωνικὸς πύργος τῆς Πέτρας...». *Στενὰ Πέτρας* ὑπάρχουν στὸ Παγγαῖο ἀνάμεσα στὸν Ἀλμυρότοπο τοῦ Παγγαίου καὶ τὸν Πετρότοπο τοῦ Ἀγγίτη (πρβ. χάρτη 1: 200.000 τῆς Γ.Υ.Σ., Ἰούλιος 1969, φ. Προσοτσάνη). Ἀναφέρουμε ἐπίσης τὰ *Στενὰ τῆς Πέτρας* στὸν Ὀλυμπο, στενωπὸ μήκους 40 χλμ.²³⁶ Ἀλλὰ καὶ ἡ *Πέτρουλα* στὴν περιοχὴ τοῦ Δυρραχίου ἔχει σχέση με *δύσβατα τέμπη καὶ ἀτραποὺς* γιατί, ὅπως περιγράφει ὁ Α. Ducellier, «Petrela avait donc pour fonction de surveiller l'entrée 'des passes difficiles' qui menaient à l'Arbanon d'où si notre opinion est fondée on débouchait ensuite directement sur le plateau des grands lacs macédoniens, aux environs d'Ochrida»²³⁷. *Πέτρινο*, ὀνομασία οἰκισμοῦ ποὺ κρατεῖ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἀρχαιοδιαβάσεως τοῦ ὄγκου τῆς Γκαλίτσιτσας, ἀπὸ τὴν ὁποία περνοῦσαν ὡς τὸ 1912 οἱ κορβανάροι ταξιδιωτὲς τῆς Ἑγνατίας. «Τὸ Πέτρινο», γράφει ὁ Λιάκος, «ἡ τὸ γειτονικὸ Ἰλινο, διεκδικοῦν τὴ θέση τοῦ Πυλῶνα = ἀρχαιοπέραςμα πού, κατὰ τὸν Στράβωνα, VII, 7, 4, ἦταν τὸ ὄριο τῆς Μακεδονίας στὰ χρόνια τοῦ Φιλίππου Β'». Τὸ ὄνομα, ὑποστηρίζει ὁ Λιάκος, «εἶναι ἀδελφικὸ μετὰ τὸ τοιοῦτο Πέτρα, ὅπως καλοῦσαν οἱ Ἀρχαιομακεδόνες τὴν μεταξύ Πιερίων καὶ Ὀλύμπου ἀρχαιοδιαβάσῃ της με λέξι ὁμόρριζη καὶ ταυτόσημη τὴν *ββόιτριν* τῆς Ἰρλανδέζικης, *ββείδδρ* τῆς Οὐαλέζικης, ἀμπίθυρον τῆς Δωρικῆς κ.τ.λ.»²³⁸. Ἡ ὀνομασία τῆς λέξεως μετὰ τὴ σημασία αὐτὴ ἦταν γνωστὴ καὶ τὸν 10ο αἰ., γιατί στὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννου Γεωμέτρου μνημονεύεται: *Νήσους ἐρήμους καὶ φάραγγας καὶ πέτρας* (col. 907c-909c)²³⁹ καὶ *δίδαξαν οἰκεῖν τὰς ἀλώπεκας πέτρας* (col. 920A)²⁴⁰.

Πέτρα λοιπὸν σημαίνει κατὰ τὴν ἀποψή μας ἀρχαιοδιαβάση, στενωπός, δύσβατα τέμπη, ἀτραπός, κλεισούρα. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία ἄλλωστε ἐπαληθεύεται καὶ ἀπὸ τὴν τοπο-

236. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, «Ἀνασκαφὴ Δίου Μακεδονίας», *ΠΑΕ* 1928, 63. *MEE Πυρσοῦ*, τ. Κ', 112. Γιὰ τὴν Πέτρα τοῦ Ὀλύμπου πρβ. καὶ Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑ, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις*, δ.π. 58: «Ἡ ἀρχὴ καὶ κτίσις τοῦ πολίσματος τούτου, κειμένου πρὸς Δ τοῦ Δίου, μένει ἄγνωστος, ὀνομαστὶ ἀναφερομένου κατὰ πρῶτον ἐν τῷ πολέμῳ τῶν Ῥωμαίων κατὰ τῶν Μακεδόνων· ἐφημίζετο δὲ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις διὰ τὴν στενὴν δίοδον μεταξύ τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας, ἐν τῷ Ὀλύμπῳ, δι' ἧς διήλθον ποτε ὁ Ξέρξης, εἰσελθὼν εἰς Θεσσαλίαν, ὁ Ἀγησίλαος ἐπανακάμπτων ἐξ Ἀσίας, πρὸ τούτων ὁ Βρασιδᾶς ἐκστρατεύων κατὰ τῆς Χαλκιδικῆς καὶ βραδύτερον ὁ Κάσσανδρος, πορευόμενος κατὰ τῆς Ὀλυμπιάδος, πάντες οὗτοι κατήλθον εἰς τὴν Μακεδονίαν διὰ τῆς μεταξύ τῆς Θεσσαλικῆς πόλεως Πυθίου καὶ τῆς Μακεδονικῆς πόλεως Πέτρας διόδου» (ΗΡΟΔ. VII, 131. ΘΟΥΚΥΔ. IV, 78. ΔΙΟΔ. XIV, 83, 19, 36).

237. Α. DUCELLIER, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen-âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, δ.π. 17.

238. Ἀμπίουρον, Πυλῶνα Ταραντίνοι (ἀμπίθυρον). ΗΣΥΧ. (ἐκδ. Μ. Schmidt, 1867) σελ. 117, λ. Σ. ΛΙΑΚΟΣ, *Τὰ ἐκατὸν δέκα ὀνόματα οἰκισμῶν Κουρεστίας-Στενῶν Πισοδερίου καὶ Πρέσπας* (Θεσσαλονίκη 1976) 68, 69 καὶ τοῦ ἴδιου, *Μακεδονο-Ἀρμάνικα*, δ.π. 68.

239. ΙΩΑΝΝΟΥ ΓΕΩΜΕΤΡΟΥ, (*Ἰωάννης Κυριώτης*) *Ioannis Geometre carmina* (*Fontes graeci historiae bulgaricae* V) 318.

240. Ὁ.π. 320.

γραφική θέση τῶν μακεδονικῶν Στενῶν τῆς Πέτρας στήν Πιερία, Μπάτρα, αὐχενοδιάβασης στή Γράμουστα, καί Μπούτουρ, αὐχενοδιάβασης στοῦ Πισοδέρι²⁴¹. Αὐτή ἡ ἐρμηνεία ἐξάγεται ἐπίσης καί ἀπό τήν τοπογραφική διάταξη καί τή γεωμορφολογία τοῦ ἐδάφους γύρω ἀπό τὸ Πετρίτσι, τῇ Σιντικῇ Πέτρα, πού, ὅπως εἶδαμε, ἦταν ἡ μοναδική εἴσοδος, τὸ μόνο πέρασμα γιὰ τὴ Βουλγαρία τὸν 10ο-11ο αἰ., καί τὴν ὁποία ἐτήσια ἀκολουθοῦσαν τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα.

Ἡ λέξη εἶναι προελληνική, πιθανὸν θρακοπελασγική. Οἱ Μακεδόνες τὴ γνώριζαν καί τὴ μετέφεραν, φαίνεται, καί στίς μακρινές τους κατακτήσεις γιὰ παρόμοιες δυσχωρίες. Τὸ πὶο ἀντιπροσωπευτικὸ τους παράδειγμα εἶναι ἡ ἰορδανικὴ Πέτρα. Ἡ ἀρχαιότερη ὀνομασία τῆς περιοχῆς εἶναι αὐτὴ πού ἀναφέρεται στή Βίβλο. Ὁ βασιλιάς τῆς Ἰουδαίας Ἀμασίας στίς ἀρχές τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. κατέλαβε μὲ πόλεμο τὴν περιοχὴ (*Βασιλειῶν Β΄*, ιδ΄, 7): *Οὗτος ἐθανάτωσεν ἐκ τοῦ Ἑδὼμ δέκα χιλιάδας ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ ἄλατος, καὶ ἐκυρίευσεν τὴν Σελά διὰ πολέμου, καὶ ἐκάλεσε τὸ ὄνομα αὐτῆς Ἰοκθεὴλ μέχρι τῆς ἡμέρας ταύτης. Ἰοκθεὴλ-Yekthoël* λοιπὸν εἶναι τὸ ἐβραϊκὸ ὄνομα πού ἔδωσε ὁ Ἀμασίας στὸν βράχο τοῦ Ἑδὼμ, μετὰ τὴν κατάληψή του. Ἡ ταύτιση ὅμως αὐτὴ δὲν ἐπαληθεύεται καί ὁ J. Starcky²⁴² πρότεινε ὡς θέση τοῦ ἐδωμίτικου βράχου, κάπου πολὺ βορειότερα, κοντὰ στὴ Bosrah (τὴ σημερινὴ Bušeirah), τὴν ἀρχαία πρωτεύουσα τοῦ Ἑδὼμ. Ἀκόμα στὸν ἴδιο τὸν Φλάβιο Ἰώσηπο ὀφείλουμε τὴν πρώτη ἀναφορὰ τῆς παραδόσεως πού ταυτίζει τὸ σημερινὸ Jebel Harun (τὸ ὄρος τοῦ Ἀαρών), πού δεσπάζει ΝΔ τῆς Πέτρας, μὲ τὴν κορυφὴ πού ἐπέλεξε ὁ Ἀαρών γιὰ νὰ πεθάνει²⁴³. Τὸ βιβλικὸ ὅμως Hor πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ δυτικὰ τοῦ Arabah καί καταλήγουμε, φυσικά, στοῦ ἴδιο καί γιὰ τὸν βράχο τοῦ Qadès, ὅπου ὁ Μωυσῆς ἔβγαλε νερό.

Ἡ μετάφραση τοῦ Qadès σὲ *Reqem* βασίζεται στίς ἀρχαῖες ἀραμαϊκὲς μεταφράσεις τῆς Πεντατεύχου (Targum) καί ἡ μεταφορὰ τῶν ἀναμνήσεων τῆς Ἑξόδου στήν Πέτρα ἐπισφραγίστηκε μὲ τὰ τοπωνύμια. Ἔτσι ἡ κοιλάδα (Wadi) πού δεσπάζει στήν περιοχὴ ὀνομάζεται Wadi Musâ (κοιλάδα τοῦ Μωυσέως), ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς πηγῆς (Aïn Musâ), τὴν ὁποία ταύτισαν μὲ τὴν πηγὴ πού μὲ θαυματουργὸ τρόπο φανέρωσε ὁ Μωυσῆς στὸν διψασμένο λαὸ τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ πηγὴ αὐτὴ ὑδρεύει σήμερα τὸν ὁμώνυμο οἰκισμὸ τοῦ Wadi Musâ, πού ταυτίζεται μὲ τὸ παλιὸ ναβαταϊκὸ χωριὸ Gaïa, ἀνατολικά τῆς Πέτρας, ὅπου πρό-

241. Πρβ. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ, «Τὸ ἀρχοντικὸ τῶν Μπάμπουρα στοῦ Μελένικο», ὁ.π. 243 σημ. 23.

242. J. STARCKY, *Supplément au Dictionnaire de la Bible* VII (Paris 1964) εἰκ. 692, col. 887, 888 (στὸ ἐξῆς *Diction. de la Bible*). A. NEGEV, *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land* (London 1972) 241.

243. Σαμουήλ Β΄, κα΄, 14: *καὶ ἔθαψαν τὰ ὀστέα τοῦ Σαούλ καὶ Ἰωνάθαν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ ἐν γῇ Βενιαμὴν ἐν Σηλᾶ, ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Κεὶς, τοῦ πατρὸς αὐτοῦ*. JOSEPHUS, *Jewish Antiquities* (ἐκδ. H. St. J. Thackeray, London 1957) IV.82, 7: *ἀπῆγε τὴν δύναμιν διὰ τῆς ἐρήμου, καὶ τῆς Ἀραβίας ἐλθὼν εἰς χωρίον, ὃ μητρόπολιν αὐτῶν Ἀραβες νενομίκασιν, πρότερον μὲν Ἀρκην λεγομένην Πέτραν δὲ νῦν ὀνομαζομένην, ἐνταῦθα ὑψηλοῦ περιέχοντος ὄρους αὐτὸ ἀναβὰς Ἀαρὼν ἐπ' αὐτό, Μωυσέως αὐτῷ δεδηλωκότος ὅτι μέλλοι τελευτᾶν*. J. STARCKY, *Petra et les Nabateens. Inubliable Petra. Le royaume nabatéen aux confins du désert* (Bruxelles 1980) 14 (στὸ ἐξῆς *Petra et les Nabateens*). Ὁ Ἰώσηπος ταυτίζει τὴν Πέτρα μὲ τὴ Ῥεκέμη, τὴν ὁποία θεωρεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἀρκη.

σφατα ἀνακαλύφθηκαν ἀξιόλογες ναβαταϊκὲς ἀρχαιοτήτες²⁴⁴. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι τὸ ὄνομα Reqem τῆς Gaia (Gaya) δόθηκε στὴν Πέτρα κατὰ τὸ Ταλμούδ (Talmud)²⁴⁵.

Στὸ Ὀνομαστικόν, τὸ γνωστὸ τοπωνυμικὸ λεξικὸ τοῦ ἐπισκόπου Καισαρείας Εὐσεβίου, ποὺ γράφτηκε λίγο πρὶν τὸ 339 μ.Χ., διαβάζουμε γιὰ τὴν Πέτρα: *Κάδης Βάρνη ἔρημος ἡ παρατείνουσα Πέτρα πόλει τῆς Παλαιστίνης* καὶ ἄλλοῦ: *Πέτρα πόλει τῆς Ἀραβίας*²⁴⁶, ποὺ ὀνομάστηκε Yekthoel καὶ Rekem. Βλέπουμε ὅτι τὸ Ἰοκθεήλ (Yekthoel) τῆς Βίβλου ταυτίζεται μὲ τὸ Ρεκὲμ (Rekem) τῶν Ἀσσυρίων, τοῦ λαοῦ ποὺ μιᾶ τῇ συριακῇ διάλεκτο, δηλαδὴ ἀραμαϊκῶς²⁴⁷. Στὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ἐπίσης διαβάζουμε: *καὶ Ῥεκὲμ καὶ Ἰορφαήλ, καὶ Θαραλὰ καὶ Σηλὰ*²⁴⁸. Ἡ λέξη ἐπίσης Ἀρκέμη (παραλλαγὴ τοῦ Ρεκὲμ) ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Ἰώσηπο (τέλος τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.), καὶ ταυτίζεται μὲ τὴν Πέτρα²⁴⁹. Εἶναι, ἐπίσης, ἰδιαίτερα σημαντικὸ ὅτι ἡ ὀνομασία αὕτη ἀναφέρεται σὲ ναβαταϊκὴ ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε τὴν ἀνοιξή τοῦ 1964 στὴν εἴσοδο τῆς περιφημῆς διόδου τοῦ Sīq²⁵⁰.

Ὅταν ἡ Ἰορδανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία θέλησε νὰ καθαρῇ τὴν περιοχὴ τοῦ Sīq, ἀποκαλύφθηκαν στίς παρειὰς τῶν βράχων ὀρισμένα *nefesh*²⁵¹. Στίς βάσεις τους διάβασε ὁ Ἀβὰς Starcky: *ἀφιέρωμα (nefesh) τοῦ Πετραίου υἱοῦ Θρεπτοῦ... Raqmu*²⁵². *Rqmw* εἶναι ἡ ναβαταϊκὴ λέξη ποὺ ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο καὶ τὸν Εὐσέβιο μεταγλωττίστηκε ὡς *Ρεκέμη*(η), *Ἀρεκέμη* ἢ *Ἀρκέμη*. Ἐτσι καταλήγουμε στὸν Ρεκέμ, Ρέκεμο, ἕναν ἀπὸ τοὺς πέντε βασιλιάδες τῶν Μαδιανιτῶν ποὺ ἀπέκτεινε ὁ Μωυσῆς. Ὅπως μνημονεύεται στὴ Βίβλο (Ἀριθμοί, λα', 7-8): *Καὶ ἐπολέμησαν ἐναντίον τοῦ Μαδιάμ, καθὼς προσέταξε κύριος εἰς τὸν Μωϋσῆν, καὶ ἐθανάτωσαν πᾶν ἀρσενικόν. Καὶ ἐκτὸς τῶν θανατωθέντων, καὶ τοὺς βασιλεῖς τοῦ Μαδιάμ, ἐθανάτωσαν τὸν Εὐί, καὶ τὸν Ῥεκέμ, καὶ τὸν Σούρ, καὶ τὸν Οὐρ, καὶ τὸν Ῥεβά, πέντε βασιλεῖς τοῦ Μαδιάμ*. Ὁ Ρεκέμ αὐτὸς ἦταν ὁ μυθικὸς ἰδρυτὴς καὶ βασιλιάς τῆς Πέτρας (Reqem)²⁵³.

Ἡ ρίζα τῆς λέξεως *rqm* σημαίνει «ἐγχρωμο, ποικιλόχρωμο, πολύχρωμο ὕφασμα»²⁵⁴. Μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα ἀναφέρονται στὸ ἐβραϊκὸ κείμενο καὶ οἱ πολύχρωμοι λίθοι ποὺ προετοί-

244. Ἦδη τὸ 1812 ὁ πρωτοπόρος ἐρευνητὴς τῆς Πέτρας Ludwig Burckhardt εἶχε ταυτίσει τὸ χωριὸ Wadi Musā μὲ τὴν ἀρχαία Selā-Petra. Πρβ. ADAJ VIII, IX, 1964, 81.

245. F. NAU, «Deux épisodes de l'histoire juive sous Théodose II (423 et 438) d'après la vie de Barsauma le Syrien», *Revue des études juives* LXXXIII, 190.

246. P. THOMSON, «Palästina nach dem Onomasticon des Eusebius», *Deutscher Verein zur Erforschung Palästinas* 26, 1903, 98, 100, 114.

247. J. STARCKY, *Petra et les Nabateens*, ὁ.π. 14.

248. Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, ιη', 27-28.

249. ΙΩΣΗΠΟΣ, *Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας* IV, 82 (ἐκδ. W. Heinemann, London 1962). J. STARCKY, *Diction. de la Bible* VII, ὁ.π. col. 896. Περὶ *Raqmu* πρβ. *Revue biblique* 72, 1965, 95 κέ. Πρβ. καὶ ΗΞΥΧ.: «ρέκος» ζῶμα, ζώνη.

250. J. STARCKY, «Nouvelle épitaphe nabatéenne donnant le nom sémitique de Pétra», *Revue biblique* 72, 1965, 95.

251. Ἐπιτύμβιο ἀφιέρωμα.

252. J. STARCKY, ADAJ X, 1965, 43-49, πίν. XI-XII καὶ XXI-XXII.

253. J. STARCKY, «Nouvelle épitaphe nabatéenne donnant le nom sémitique de Pétra», ὁ.π.

254. J. STARCKY, *Petra et les Nabateens*, ὁ.π. 14.

μασε ὁ Δαυὶδ γιὰ τὴν ἀνίδρυση τοῦ ναοῦ τοῦ Κυρίου στὴν Ἱερουσαλὴμ: *Ἐγὼ λοιπὸν ἡτοίμασα καθ' ὅλην τὴν δύναμίν μου διὰ τὸν οἶκον τοῦ θεοῦ μου, ...ὄνυχίτας λίθους, καὶ λίθους ἐνθέσεως, λίθους λαμπροῦς, καὶ ποικίλους, καὶ παντὸς εἶδος πολυτίμους λίθους καὶ μάρμαρα ἄφθονα*²⁵⁵. Ἔτσι συμπεραίνεται ὅτι τὸ σημιτικὸ ὄνομα τῆς Πέτρας, Reqem, ὀφείλεται στοὺς ροδόχρωμους ψαμμόλιθους (grès roses) τῆς στενῆς διόδου τοῦ Sīq, πὺλὸν συχνὰ ἔχουν ποικιλόχρωμες φλέβες καὶ φωτεινὰ χρώματα ὡχρας (κίτρινης καὶ κόκκινης), γαλάζιου καὶ ἄσπρου. Ὁ Εὐσέβιος εἶναι ὁ πρῶτος πὺλὸν ταυτίζει ξεκάθαρα τὴν Πέτρα μὲ τὸν βράχο τοῦ Ἐδώμ, ὅπως ὀνομάζεται στὰ προφητικὰ βιβλία ὁ τόπος.

Στὸ κείμενο τῆς Βίβλου πὺλὸν ἀναφέραμε πὺλὸν πάνω (*Βασιλειῶν Β'*, ιδ', 7) καὶ τὸ ὁποῖο μνημονεύει τὴν ἐκστρατεία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἰουδαίας Ἀμασία ἐναντίον τῶν Ἐδωμιτῶν (796-781 π.Χ.) ἀναφέρεται: *καὶ ἐκυρίευσεν τὴν Σελὰ διὰ πολέμου, καὶ ἐκάλεσε τὸ ὄνομα αὐτῆς Ἰοκθεήλ*. Ἡ Ἰοκθεήλ (Yekthoël) ταυτίστηκε μὲ τὴν Ἀρκέμη (Reqem τοῦ Ἰώσηπου) καὶ μὲ τὴν Πέτρα. Μὲ τὴν Πέτρα ὁμως ταυτίζουν καὶ τὴ βιβλικὴ Σελὰ (Sela)²⁵⁶. Πολλοὶ πιστεύουν ὅτι τὸ ὄχυρὸ τῆς Sela μπορεῖ νὰ διεκδικήσῃ τὴ θέσιν τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς *Umm el-Biyarah*. Γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι ἓνα ὄχυρὸ τῆς Πέτρας ὀνομάζεται ὡς σήμερα ἀκόμη Sela (Sela ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Ἀραβα γεωγράφο Yaqut τὸν 13ο αἰ.). Κατὰ τὸν J. Starcky, ὁ προσδιορισμὸς τῆς θέσεως βορειότερα, καὶ συνεπῶς πὺλὸν κοντὰ στὴ Bušeirah, συμφωνεῖ περισσότερο μὲ τὰ ἱερὰ κείμενα²⁵⁷. Ἔτσι γιὰ τὴν ταύτιση αὐτὴ, σύμφωνα μὲ τὸν F. Zayadin, διευθυντὴ τῆς Ἰορδανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, θὰ πρέπει ἴσως ἀκόμα νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοί²⁵⁸.

Στὴν ἱστορία ἐμφανίζεται μὲ τὸ ὄνομα Sela (=βράχος) σὲ βιβλικὴ μνεία, ὅταν ἡ πόλις ἦταν πρωτεύουσα τῆς ἀρχαίας Ἐδώμ. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ Ἐδώμ, μαζί μὲ τὰ βασίλεια τοῦ Μωάβ καὶ τοῦ Ἀμμὸν στὸν Βορρά, ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τοὺς κρικοὺς τῆς μικρῆς πολιτικῆς ἐνότητος πὺλὸν δημιουργήθηκε στὴν ἀνατολικὴ ἄκρῃ τοῦ Ἰορδάνῃ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἤδη τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (γύρω στὰ 1200 π.Χ.)²⁵⁹. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ ἀποστροφὲς ἀπὸ τὴ Βίβλο: *εὐφρανθήσονται οἱ κατοικοῦντες Πέτραν, ἀπ' ἄκρων τῶν ὀρέων βοήσουσι* (*Ἠσαΐας ΜΒ'*, 11), *καρδίας σου κατέλυσε τρυμαλιάς πετρῶν, συνέλαβεν ἰσχὺν βουνοῦ ὑψηλοῦ* (*Ἰερεμίας ΚΘ'*, 16), *καὶ ἐκυρίευσεν τὴν Σελὰ διὰ πολέμου* (*Βασιλειῶν Β'*, 7), *τὸ δὲ ὄριον τῶν Ἀμορραίων ἦτο ἀπὸ τῆς ἀναβάσεως τῆς Ἀκραββίμ, ἀπὸ τῆς Πέτρας καὶ ἐπάνω* (*Κριταὶ Α'*, 36). Ὁ Hammond ὑποστηρίζει ὅτι τὸ Sela ἐξελληνίστηκε κάποτε σὲ Πέτρα²⁶⁰.

255. *Χρονικῶν Α'*, κθ', 2 (Τὰ Ἱερὰ Γράμματα μεταφρασθέντα ἐκ τῶν θείων Ἀρχετύπων, Ἀθῆναι 1963, Βιβλικὴ Ἑταιρεία). Πρβ. ἀντίστοιχο κείμενο *Παραλειπομένων Α'* (*Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς ο'*, Ἀθῆναι 1973): *κατὰ πᾶσαν δύναμιν ἡτοίμασα εἰς οἶκον θεοῦ μου... λίθους σοὸμ, καὶ πληρώσεως λίθους πολυτελεῖς καὶ ποικίλους καὶ πάντα λίθον τίμιον καὶ Πάριον πολὺ*.

256. P. C. HAMMOND, «The Nabataeans», *Studies in Mediterranean Archaeology* XXXVII, Lund 1973, κεφ. III, 42.

257. J. STARCKY, *Diction. de la Bible* VII, ὁ.π. col. 886 κέ.

258. Πρβ. καὶ P. C. HAMMOND, «Cult and Cupboard at Nabataean Petra», *Archaeology* 34, No 2, 1981, 27.

259. P. C. HAMMOND, ὁ.π. 27.

260. «The Nabataeans», *Studies in Mediterranean Archaeology* XXXVII, ὁ.π. 42.

που (β' μισό του Ιου αἰ. μ.Χ.)²⁶⁷, του Διόδωρου Σικελιώτη (γεν. 90 π.Χ. + 20 π.Χ.)²⁶⁸, του Πτολεμαίου (125-161 μ.Χ.), ἀλλὰ ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ προφήτες: *Ἡσαΐας* (ΜΒ', 11) (742-700 π.Χ.)²⁶⁹, *Ἰερεμίας* (ΚΘ', 16) (597-587 π.Χ.)²⁷⁰, *Βασιλειῶν* (Β', 7) (1040-1005 π.Χ.)²⁷¹, *Κριταὶ* (α', 36) (1225-1020 π.Χ.)²⁷². Ἡ ὀνομασία ὁμως Πέτρα ἔχει δοθεῖ σὲ πάρα πολλοὺς τόπους: Τὸ περίφημο Krak τῶν σταυροφόρων ὀνομάστηκε Petra deserti²⁷³. Πέτρα ὡς ὀνομασία ἄλλου κάστρου συναντοῦμε στὸ γνωστὸ *Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα* τοῦ μετέπειτα καρδινάλιου Βησσαρίωνος²⁷⁴. Ἐκεῖνος ποὺ γνωρίζει τὸν τόπο ἔχει ὑπόψη του ὅτι μοναδικὴ προσπέλαση γιὰ τὴν κρυφὴ πρωτεύουσα τῶν Ναβαταίων, τὴ χαμένη μέσα στὰ σπλάχνα τοῦ ὄρεινου ὄγκου, στὸ κέντρο ἑνὸς φανταστικοῦ κρατήρα, μία καὶ μοναδικὴ δίοδος ὑπάρχει, τὸ φαράγγι τοῦ el-Sîg· αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ ὀνομάστηκε Πέτρα. Συνεπῶς διαπιστώνουμε τὴν πραγματικὴ ἔννοια μιᾶς προελληνικῆς, μιᾶς πελασγικῆς λέξεως, ποὺ σήμαινε τὴ στενὴ καὶ (ἐλεγχόμενη) διάβαση, ἀπὸ τὶς ἀκρογιαλιὲς τῆς Ἀλβανίας ἕως τὰ θερμὰ νερά τοῦ Ἀραβικοῦ κόλπου τῆς Ἀκαμπα.

Ὅλες οἱ χαράδρες καὶ οἱ διαβάσεις ποὺ ὀδηγοῦσαν ἀπὸ τὸν Βορρὰ στὴν πλούσια πεδιάδα τῶν Σερρῶν εἶχαν ὀχυρωθεῖ ἀπὸ νωρίς. Δὲν μποροῦμε ὁμως ἀκόμα νὰ προσδιορίσουμε μὲ βεβαιότητα τὴ χρονολογία ἀνεγέρσεως τοῦ κάθε ὀχυροῦ, οὔτε γνωρίζουμε ἂν συνεχίστηκε ἀπρόσκοπτα καὶ ἀδιάκοπα ἡ ζωὴ στὴ θέσιν τῆς Ἡράκλειας Σιντικῆς, ποὺ τοποθετήσαμε στὸ Ντεμίρ-Χισάρ. Δὲν μνημονεύεται ἐπίσης κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο οἰκισμὸς ὀχυρωμένος στὴ θέσιν αὐτὴ ἢ δὲν ἔχει ἀκόμα ἡ θέσιν ταυτιστεῖ μὲ τὸ ὄνομα κάποιου γνωστοῦ ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ κείμενα ὀχυροῦ πολίσματος ἢ κάστρου. Ἐνα εἶναι βέβαιο, πῶς στὴν κορυφὴ τῶν βράχων ποὺ δεσπόζουν ἐπάνω ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ, γύρω στὰ 1000 μ.Χ. ὑπῆρχε ἓνα ἰσχυρὸ κάστρο²⁷⁵, ποὺ ἀπὸ πολὺ νωρίς ἀναφέρεται μὲ τὸ ὄνομα *Σιδηρόκαστρον* (εἰκ. 3).

267. Β. Μ. ΒΕΛΛΑΣ, *ΜΕΕ Πυρσοῦ*, τ. ΙΓ', 404, λ. *Ἰώσηπος Φλάβιος*.

268. Ε. Γ. ΠΑΝΤΕΛΕΑΚΗΣ, *ΜΕΕ Πυρσοῦ*, τ. Θ', 382, λ. *Διόδωρος Σικελιώτης*.

269. Α. Π. ΧΑΣΤΟΥΠΗΣ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην* (Ἐν Ἀθήναις 1981) 170. Πρβ. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην. Μετὰ δύο παραρτημάτων περὶ ἀποκρύφων καὶ νεωτέρων μεταφράσεων τῆς Π.Δ.* (Ἐν Ἀθήναις 1975) 373. Δ. Α. ΔΟΪΚΟΣ, *Συνοπτικὴ εἰσαγωγή στὴν Παλαιὰ Διαθήκη* (Θεσσαλονίκη 1981) 386.

270. Α. Π. ΧΑΣΤΟΥΠΗΣ, *ὁ.π.* 171.

271. Δ. Α. ΔΟΪΚΟΣ, *ὁ.π.* 224.

272. Α. Π. ΧΑΣΤΟΥΠΗΣ, *ὁ.π.* 168, Δ. Α. ΔΟΪΚΟΣ, *ὁ.π.* 177.

273. J. STARCKY, *Petra et les Nabateens*, *ὁ.π.* *Diction. de la Bible* VII, *ὁ.π.* col. 897.

274. Νέος Ἑλληνομνήμων 13, 1916, 178: *Χοσρόης τε ὁ Καβάδου, τὰ Ῥωμαίων Ἰουστινιανοῦ διευθύνοντος, ἠπείγετό τε προσωτέρω χωρεῖν καὶ σπουδὴν οὐ μικρὰν ἐποιεῖτο τὸ σύμπαν τε Λαζικῆς καὶ τὴν ἡμετέραν αὐτήν, εἰ οἶόν τε, καταδουλώσασθαι,οὐδὲ γὰρ οὐδὲν πλέον δυνθεῖς ὅτι μὴ Πέτραν ἐλεῖν φρούριόν τι νεόδητον, Ἰουστινιανῷ τῷ βασιλεῖ δομηθέν, εἴτα μετὰ πολλῆς ἐκείθεν ἀπηλάθη ζημίας, πολλοὺς τε καὶ ἀγαθοὺς ἀποβαλομένους τῶν Περσῶν.*

275. Σ (=Γ. ΣΤΙΒΑΡΟΣ), «Υπομνηματικά τινες σημειώσεις περὶ Δεμίρ Ἰσσαρίου», *Παρνασσός* 2, 1878, 533: «Ἐκ δὲ τῶν σωζομένων ἐπὶ τῆς εὐρείας καὶ ἐπιπέδου κορυφῆς τοῦ ἀνατολικῶς χαρακούντος τὴν χαράδραν ἀποτόμου βουνώδους λόφου τοῦ Ἰσσαρίου, μακρῶν καὶ ἰσχυρῶν ἐρειπίων φρουρίου, δύναται ὡσαύτως νὰ

Τὸ *Σιδηρόκαστρον* μὲ τὴν ἴδια ὀνομασία εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο²⁷⁶. Ὑπάρχουν ὅμως πολλὰ μεσαιωνικὰ κάστρα μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα²⁷⁷ καὶ πολλὰ Σιδηρόκαστρα ἐπιβίωσαν ἕως τὶς μέρες μας μὲ τὴν τούρκικη μεταγλώτισση τῆς ὀνομασίας τους (*Demir-Hisar*)²⁷⁸. Ἡ ὀρθὴ τουρκικὴ ὀνομασία τοῦ κάστρου ἦταν ὡστόσο *Temürhisâr*²⁷⁹. Ἄς δοῦμε ὅμως τὸ κάστρο ἀπὸ κοντά. Τὸ ὄχυρὸ εἶναι θεμελιωμένο στὸν βράχο ποὺ δεσπάζει ἐπάνω ἀπὸ τὴν κοίτη τοῦ κρουσοβίτικου ποταμοῦ ποὺ κυλᾷ τὰ ταραγμένα νερά του στὴ δυτικὴ πλευρά. Ἡ ΝΔ πλευρὰ τοῦ ὑψώματος εἶναι φυσικὰ ὄχυρωμένη ἀπὸ τὰ βράχια. Ἡ τεχνητὴ ὄχυρωση ἀγκαλιάζει τὴ ΒΑ πλευρά, ποὺ εἶναι ἐπίπεδη ἐπειδὴ τὸ ἔδαφος ἐκεῖ εἶναι ὁμαλὸ (εἰκ. 4, πίν. 21). Οἱ πρῶτοι ἀναβαθμοὶ διαμορφώνονται κλιμακωτά. Στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο ἐδράζονται οἱ δόμοι τοῦ ἰσοδομικοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ὑλικὸ ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες ὄχυρώσεις βλέπουμε νὰ χρησιμοποιεῖται σὲ μεταγενέστερες ἐπισκευές καὶ προσθήκες τοῦ βυζαντινοῦ κάστρου (εἰκ. 5-7, πίν. 22). Ἡ κατάσταση τοῦ φρουρίου φαίνεται πὺς ἦταν κακὴ, γιατί ὁ Ἀνδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος ἀναγκάστηκε νὰ τὸ ἀναστηλώσει καὶ νὰ τὸ ἐνισχύσει ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1328-1341. Ἡ ὄχυρωση τοῦ Σιδηρόκαστρου ἦταν ἀπαραίτητη στὰ χρόνια τοῦ ἐμφύλιου πολέμου ἀνάμεσα στοὺς δύο Ἀνδρόνικους γιὰ νὰ προστατεύονται τὰ σύνορα τοῦ κράτους ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐχθρικὲς εἰσβολές²⁸⁰.

εἰκάσει τις ἀσφαλῶς καὶ περὶ τῆς κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ὑπάρξεως αὐτοῦ πολίσματος τινος ἢ τουλάχιστον φρουρίου».

276. ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, *Ἱστορία*, τ. Ι (Βόνη 1828-1832) 542: *Καὶ περὶ Φέρας* [Σέρρας] *ἕτερον Σιδηρόκαστρον καὶ αὐτὸ διὰ τῶν τειχῶν τὸ εὐπαγὲς καὶ λίαν ὄχυρὸν ὀνομασμένον*.

277. Ἔνα Σιδηρόκαστρον, τῷ Πρίλαπφ προσέχον, περιγράφει ὁ Γ. ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ (ἔκδ. Βόννης) 152. Πρβ. καὶ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟ, *δ.π.* 428. GORICA GAGIĆ, «Iz vreaštaj od arkhološkite rekognoscanralja na podražeto na opštiniata Demir Khisar», *Zbornik na Trudovi* 2-3, 1980-1981, 85 κέ. Ἄλλο κάστρο μὲ τὴν ἴδια ὀνομασία βρίσκεται «εἰς τὰ ὄρια τῶν δουκάτων Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν». RUBIO Y LLUCH, *Περὶ τῶν καταλανικῶν φρουρίων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος*, μτφρ. Γ. Μαυράκη (Ἀθήναι 1912) 36-43. Τὸ κάστρο αὐτὸ ἰδρύθηκε στὰ χρόνια τῆς φραγκοκρατίας· «ὁ βίος του μόλις ὑπερβαίνει τὴν ἑκατονταετηρίδα, ἡ δὲ κυρία δρᾶσις του συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν οἱ Καταλώνιοι ἐκυριάρχησαν τῶν δουκάτων Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν». Γ. ΚΟΛΙΑΣ, «Σιδηρόκαστρο», *ΕΕΒΣ*, τ. Ι', Ἀθήναι 1933, 72. Τὸ κάστρο ταυτίζεται μὲ τὴν *Σιδηρόπορταν* τοῦ ἑλληνικοῦ *Χρονικοῦ* τοῦ *Μορέως*: «Ἀπὸ τὴν Σιδηρόπορταν ἐδιάβησαν ὁλόρθα | καὶ ἠύρασιν τὸν πρίγκηπα ἀπέσω εἰς τὴν Βλαχίαν». Πρβ. *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως* (ἔκδ. Π. Π. Καλονάρου, Ἀθήνα 1940) στίχ. 3634-3635 (σελ. 156). Τὸ κάστρο ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1259 καὶ γιὰ τελευταία τὸ 1382. Πρβ. Γ. ΚΟΛΙΑ, Ἀθήναι 45, 1933, 378. Ἔχει χτιστεῖ ἐπάνω στὰ εἰρεπία τῆς ἀρχαίας Τραχινίας. Ι. Θ. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Μεσαιωνικὰ κάστρα καὶ πύργοι στὴ Ρούμελη* (Ἀθήναι 1981) 121-124.

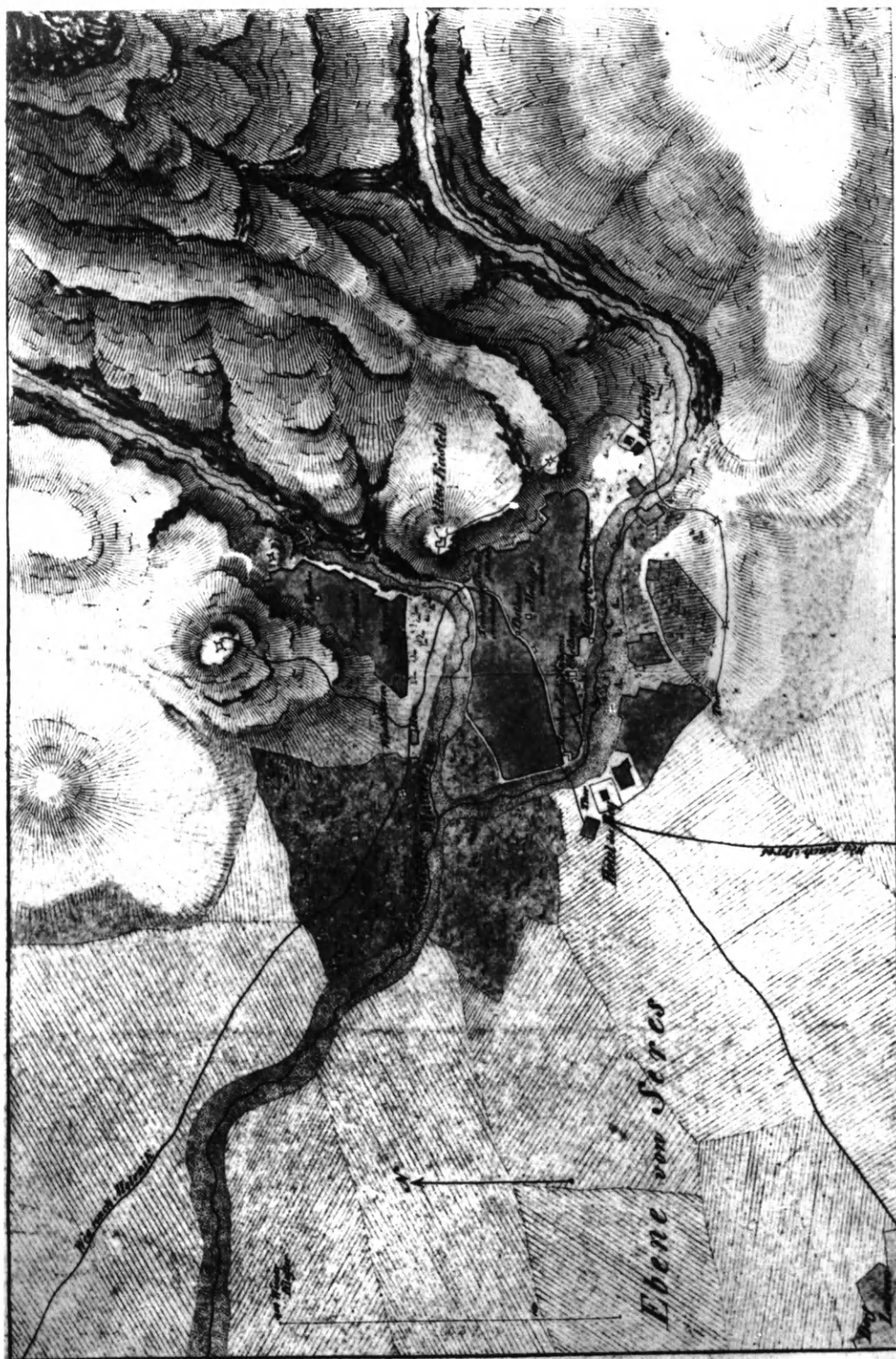
278. *Demir* = σίδηρος, *hisar* = φρούριον, ἀκρόπολις. Πρβ. Μ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, *Λεξικὸν Ἑλληνοτουρκικὸν-Τουρκοελληνικὸν* (1962) λ. Μὲ πρῶτο συνθετικὸ τὸ *Hisar* ὑπάρχουν πολλὲς θέσεις καὶ τοπωνύμια ὅπως: *Hisar-Bair*, *Hisar-Banya*, *Hisar-Djamié*, στὸ *Tirnovο*, *Hisar-Gueul*, *Hisar-Téré* κ.ἄ. Πρβ. Ε. ΚΑΝΙΤΖ, *La Bulgarie danubienne et le Balkan. Études de voyage. 1860-1880* (Paris 1882) 427 (138), (260), (398-400). Βυζαντινὰ Σιδηρόκαστρα ποὺ μετονομάστηκαν σὲ *Demir-Hisar* εἶναι τὸ ἑλληνικὸ τῶν Στενῶν τοῦ Ροῦπελ, Σ. (=Γ. ΣΤΙΒΑΡΟΣ), «Ὑπομνηματικαὶ τινες σημειώσεις περὶ Δεμίρ Ἰσσαρίου», *δ.π.* 533, καὶ τὸ ἄλλο μεσαιωνικὸ κοντὰ στὸν Πρίλαπο. Γ. GAGIĆ, «A Report on the Archeological Recognition on the Territory of the Community of Demir Hisar», *Zbornik na Trudovi* 2-3, 1980-1981, 85 (περίλ.).

279. Ν. BELDICEANU, *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*. XIV. *Margid, Un Timar monastique* (Variorum Reprints, London 1976) 228. Πρβ. καὶ Γ. ΣΤΙΒΑΡΟ, *δ.π.* 532.

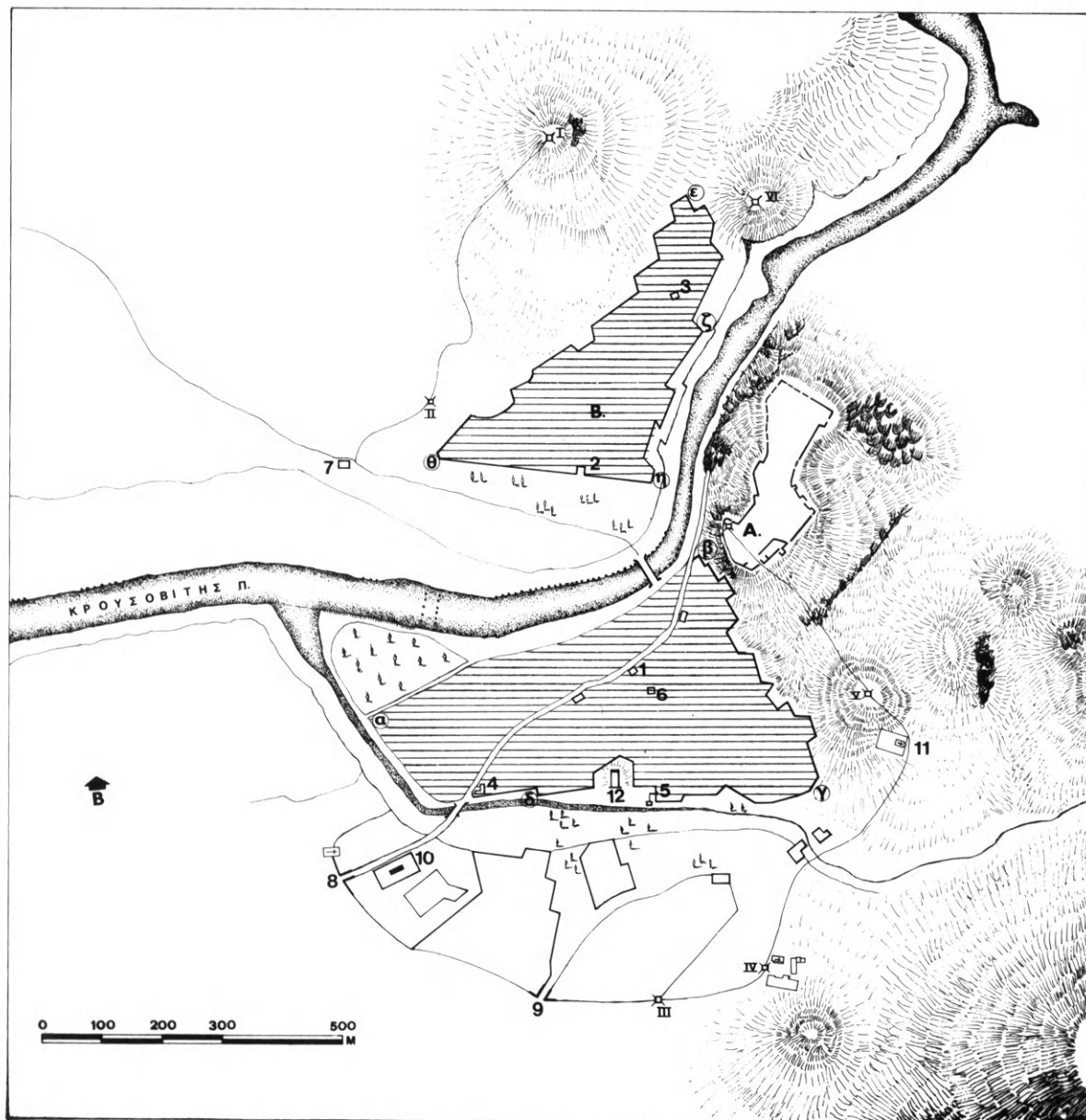
280. Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354)*, *δ.π.* 383.

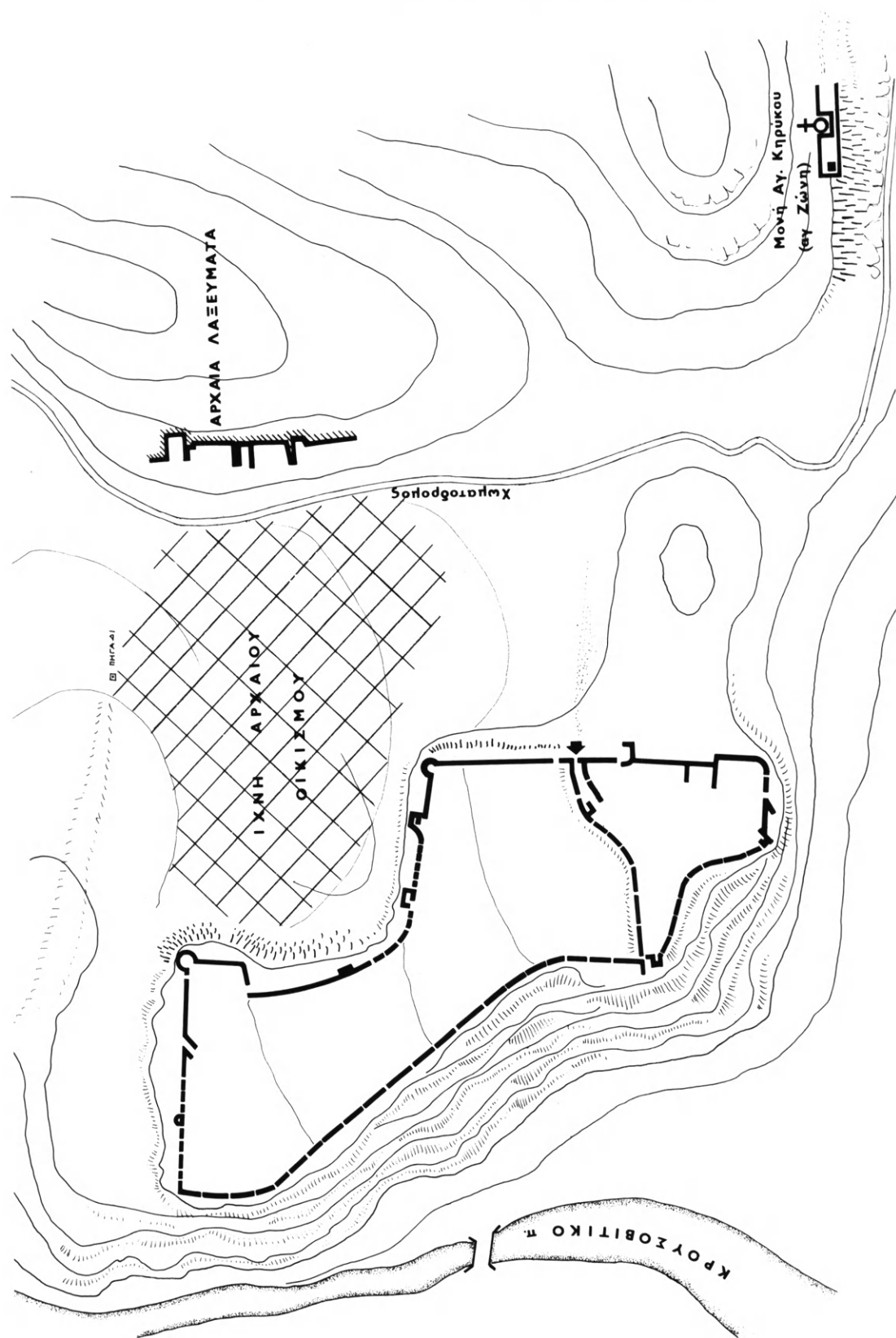
Είκ. 4. Σιδηρόκαστρο. Σημερινή κατάσταση του οικισμού. Στην κορυφή του υψώματος διακρίνεται τὸ βυζαντινὸ κάστρο καὶ ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Κηρύκου (Ἁγία Ζώνη).

Εικ. 5. Χαλκογραφία τοῦ Ντεμίρ-Χισάρ κατὰ τὸν W. von Chabert, 1832 (Kriegsarchiv τῆς Βιέννης).

Εἰκ. 6. Μεταφορὰ σὲ σχέδιο ὑπὸ κλίμακα τοῦ *Plan von Demirhisar in Macedonien* (W. von Chabert, 1832).
 Ὑπόμνημα: Α. Κάστρο σὲ ἐρείπια (*Castell in Ruinen*). Β. Βαρόσι (*Vorstadt: Warosch*). I-VI. Κοῦλες (Φρυκτώ-
 ρια). α-θ. Χαμηλὸ τείχος ἐρειπωμένο σὲ διάφορα τμήματα. 1. Τσαρσί-τζαμί. 2. Τζαμί. 3. Τζαμί. 4. Ἑσκι-τζαμί.
 5. Βιράν-τζαμί. 6. Μεντρεσές. 7. Χάνι. 8-9. Πύλες. 10. Κονάκι τοῦ Μπέη. 11. Μετόχι (*Maierhof*).
 12. Πύργος Ὁρολογίου.

Εικ. 7. Τοπογραφικό σκαρίφημα του βυζαντινού κάστρου (Σιδηρόκαστρο) και της περιοχής της αρχαίας Σιντίας.

Ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ στὰ τεῖχη τοῦ Σιδηρόκαστρου εἶχε ἀποτυπωθεῖ στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη ἑνὸς πύργου ποὺ δέσποζε στὴ χαράδρα καὶ ποὺ ἀπὸ πολὺ παλιὰ εἶχε γκρεμιστεῖ. Τὴν πληροφορία ὀφείλουμε στὸν προσεκτικὸ Γ. Στιβαρὸ καὶ δημοσιεύτηκε στὸ ἄρθρο του «Ὑπομνηματικά τινες σημειώσεις περὶ Δεμίρ Ἰσσαρίου» (*Παρνασσός* 2, 1878, 533): «Ἐπὶ τῆς κορυφῆς ταύτης πλὴν ἄλλων θεμελίων ἐρειπιωμένων τειχῶν, περιβόλων, εἶνε καὶ ἐρείπιον πύργου δυνατοῦ καὶ ὑψηλοῦ ἀκριβῶς σχεδὸν ἐπὶ τινος τοῦ βράχου κατὰ τὸ ἀποτομώτατον αὐτοῦ μέρος, ἐπὶ ἑνὸς ἐκ τῶν τειχῶν τοῦ ὁποίου ἐνθυμοῦμαι ὅτι εἶδον ἄλλοτε (ταῦτο δὲ καὶ ἄλλοι μὲ βεβαιούσι) τὰ ἐξῆς τρία γράμματα, τὸ ἕνα κατόπιν τοῦ ἄλλου, σημειούμενα διὰ πλίνθων ἐρυθρῶν ἐπιτετειχισμένων: Μ Π Χ· σώζονται δὲ καὶ σήμερον ταῦτα». Πιστεύω ὅτι θὰ πρόκειται γιὰ τὸ παλαιολόγειο μονόγραμμα ρϣ (= ΠΑΛΑ(ΙΟ)Λ(Ο)Γ(Ο)C), ποὺ βλέπουμε ἐντοιχισμένο καὶ σὲ ὄψεις ἄλλων πύργων βυζαντινῶν κάστρων, στοὺς ὁποίους ἔγιναν παράλληλες ἐπεμβάσεις ἀπὸ τοὺς Παλαιολόγους²⁸¹. Τὸ γράμμα Μ ποὺ ἀναφέρει ὁ Στιβαρὸς ἴσως ἀποτελεῖ ἀρχικὸ τοῦ ὀνόματος Μ(ανουήλ).

Τὸ βυζαντινὸ Σιδηρόκαστρο ἐξαιτίας τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς διαιροῦνταν σὲ δύο μέρη, τὸ ψηλότερο ποὺ ἦταν ἡ ἀκρόπολη καὶ ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένη ἡ φρουρὰ καὶ τὸ χαμηλότερο καὶ πρὸ ἐπίπεδο ὅπου βρισκόταν καὶ ὁ οἰκισμός. Στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ πολισματος κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο εἶναι ἄγνωστα, τουλάχιστον σ' ἐμένα. Ἀντίθετα γνωρίζουμε περισσότερα πράγματα γιὰ τὴ ζωὴ του στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Τὴν ἐποχὴ τουλάχιστον ποὺ ἐπισκέφτηκε τὸ Ντεμίρ-Χισάρ ὁ γνωστὸς Τούρκος περιηγητὴς Ἐβλιά Τσελεμπή, γύρω στὰ 1670, τὸ κάστρο ἦταν ἔρημο, δὲν εἶχε «φρούραρχο οὔτε ἄνδρα φρουρᾶς. Τὸ ὄχυρόν της εἶναι τεῖχος ἐκ λίθων, λίαν ἐρυμνόν, σχήματος πενταγώνου, ἐκτισμένον ἐπὶ ὑψηλῆς θέσεως. Ἐντὸς ὅμως τοῦ φρουρίου ψυχὴ ζωσα δὲν ὑπάρχει»²⁸².

Τὸ Σιδηρόκαστρο καὶ ἡ περιοχὴ του πρέπει νὰ ἔπесαν στὰ χέρια τῶν Τούρκων στὶς ἀρχὲς τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 14ου αἰ.²⁸³ Δὲν εἶναι βέβαιο ὅμως ἂν ἀπὸ τότε σημειώνεται μόνιμη ἐγκατάσταση Τούρκων στὸν οἰκισμό²⁸⁴. Γνωρίζουμε ὅτι τὸ 883 (1478) τὸ Σιδηρόκαστρο ἐνώθηκε μὲ τὸ Μελένικο καὶ ἔγινε τιμάριο τοῦ Mesih Paşa. Μαζί ἀποτελοῦσαν ἕναν ὀρυζῶνα (*çeltik mukataasi*) ποὺ νοικιάστηκε τότε γιὰ διάστημα τριῶν ἐτῶν γιὰ 200.000 ἄσπρα. Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1481, σημειώνεται ὡς τιμάριο τοῦ Ishak Paşa²⁸⁵. Ἀπὸ τότε καμία ἄλλη οὐσιαστικὴ εἶδηση δὲν ἔχουμε. Ὁ Χατζὴ Κάλφα ποὺ ἐπισκέφτηκε

281. Σ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ «Θρακικὰ ταξείδια: Μποροῦ Καλὲ-Ἀναστασιούπολις-Περιθεώριον», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, 1931, 204-208. G. MILLET, J. PARGOIRE, L. PETIT, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos* (Paris 1904) 70, 71. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Bulletin de l'IBI* 42, 1984, 107.

282. Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἐβλιά Τσελεμπή. Μετάφραση καὶ ἔλεγχος τοῦ "Ὀδοιπορικοῦ" (σεγιά-χατναμέ) τοῦ Τούρκου περιηγητοῦ μετὰ παρατηρήσεων», *ΕΕΒΣ*, τ. ΙΕ', Ἀθῆναι 1939, 178: «Περιγραφή τοῦ φρουρίου τοῦ Δεμίρ-Χισάρ (Σιδηροκάστρου)».

283. G. OSTROGORSKY, *Histoire de l'État byzantin* (Paris 1956) 566. Π. Θ. ΠΕΝΝΑΣ, *Ἱστορία τῶν Σερρών* (Ἀθῆναι 1966)² 51 κέ.

284. Πρβ. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ, «Τὸ ἀρχοντικὸ τῶν Μπάμπουρα στὸ Μελένικο», *δ.π.* 261.

285. Β. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, *Ἡ Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸν Ἐβλιά Τσελεμπή* (Θεσσαλονίκη 1973) 353. Πρβ. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ, «Τὸ ἀρχοντικὸ τῶν Μπάμπουρα στὸ Μελένικο», *δ.π.* 269.

τὸ Ντεμίρ-Χισάρ στὰ 1648 γράφει: «Ein kleines, festes Schloss auf einem steilen Felsen. Es heisst auch Demürhissar (eisen Schloss); da man desselben nicht bedarf, so ist es fast ganz verfallen»²⁸⁶.

Μοναδική πηγή πληροφόρησης, ἀρκετὰ ἀμφίβολης ἐγκυρότητας, παραμένει τὸ κείμενο τοῦ Ἑβλιὰ Τσελεμπή: «Κτίτορες αὐτοῦ εἶναι οἱ Ἕλληνες (Ροῦμ) βασιλεῖς. Ἀφοῦ δὲ διήλθε τοῦτο διὰ τόσων καὶ τόσων βασιλέων, τέλος τῷ... ὁ ἐκ τῶν βεζυρῶν τοῦ Γαζή-Μουράτ Χάν τοῦ Α'... ἐκυρίευσεν αὐτὸ ἐκ τῶν χειρῶν τῶν ἀπίστων Ρωμηῶν. Κατὰ παραφθορὰν ἐκ τοῦ Τιμούρ-Χισάρ τὸ λέγουν Ντεμίρ-Χισάρ (Δεμίρ-Χισάρ). Εἶναι βοεβοδαλίκιον (ὑποδιοίκησις) κείμενον εἰς τὸ ἐγιαλέτιον τῆς Ρούμελης, ἐντὸς τοῦ ἐδάφους τοῦ σαντζακίου Θεσσαλονίκης, ἀποτελοῦν καὶ δικαστικὴν περιφέρειαν καδῇ μὲ μισθοδοσίαν 150 ἄσπρων. Οἱ ἐξ αὐτῆς ἐξαρτώμενοι ναχιέδες (δῆμοι) περιλαμβάνουν... εὐημεροῦντα χωρία. Ἔχει κεχαγιᾶ-γερεῖ τῶν σιπαχήδων, σεργάρεν (ἀρχηγὸν) τῶν γενιτσάρων καὶ ἀστυνόμων». Ἡ σημαντικότερη πληροφορία ποὺ μᾶς παρέχει ὁ συγγραφέας εἶναι ὅτι στὰ μέσα τουλάχιστον τοῦ 17ου αἰ. «Ὅλοι οἱ κάτοικοι οἰκοῦσιν εἰς τὴν Κάτω πόλιν», τῆς ὁποίας ἀμέσως ἀρχίζει τὴν περιγραφὴν: «Ἐπαινος τοῦ βάρους» (ἔξω τοῦ φρουρίου τμήματος) τοῦ Δεμίρ-Χισάρ. Εἶναι ἐν συνόλῳ χίλια ἐξακόσια διώροφοι, λιθόκτιστοι, πέραν καὶ πέραν κεραμοσκεπεῖς, καλῶς διατηρημένοι οἰκίαι. Ἔχει ἐν συνόλῳ... ἱερὰ τεμένη, ἐν οἷς καὶ τὸ τζαμίον τοῦ..., τὸ τζαμίον τοῦ... Ἐκτὸς τούτων... μεστζίτια, ...τεκκέδες δερβισῶν, ...λουτρῶνας, ...ἐμπορικὰ χάνια, ...σουλτανικοὺς (βασιλικοὺς) δρόμους... Ἐκ τῶν μουσουλμάνων προκρίτων ἄλλοι μὲν ἀνήκουν εἰς δημοσίους ὑπηρεσίας, ἄλλοι δὲ εἶναι ἔμποροι καὶ τεχνῖται. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κήπων καὶ ἀμπέλων τῆς εἶναι ἄπειρος καὶ μάλιστα τὰ εἰς τὸ Δεμίρ-Χισάρ αὐτὸ παραγόμενα ρῶδια μὲ μεγάλους κόκκους δὲν ὑπάρχουν εἰς κανὲν μέρος τοῦ κόσμου. Εἶναι λίαν εὐχυμα. Εἶναι ὠραιότερα καὶ γλυκύτερα ἀπὸ τὰ ρῶδια τῆς ἐν Περσίᾳ Μπὰν καὶ ἀπὸ τὰ τῆς Οὐρφας, τοῦ Μαράς καὶ τοῦ Νίκσαρ (Νεοκαισαρείας). Τὰ γίγαρτα αὐτῶν εἶναι τόσον μεγάλα ὅσον οἱ κόκκοι τῆς ὀπιόφου μήκωνος»²⁸⁷. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ., ὅταν τὰ τουρκικὰ στρατεύματα πέρασαν ἀπὸ τὸ Ντεμίρ-Χισάρ, λίγες πληροφορίες ἔχουμε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Διοικητὴ ποὺ τὰ συνόδευε. Ὅπως μᾶς περιγράφει, «Τὰ περὶ χωρὰ του παράγουν πολὺ ρύζι, βαμβάκι καὶ ἄλλα προϊόντα. Ὑπάρχουν, ἐπίσης, πολλὰ ἀμπέλια καὶ κῆποι καθὼς καὶ μεταλλεῖα σιδήρου»²⁸⁸.

Ἀπὸ ἓνα παλιὸ σχεδιάσμα τοῦ W. von Chabert (1832) μαθαίνουμε πολλὰ πράγματα γιὰ τὸ Ντεμίρ-Χισάρ τῆς ἐποχῆς (εἰκ. 5). Πρῶτα πρῶτα γιὰ τὴ μορφή τοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ διαιρεῖται σὲ δύο μεγάλα τμήματα: ΒΑ τὸ Βαρόσι καὶ μεσημβρινά, κάτω ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ κάστρο, τὸ χαμηλὸ τμήμα τῆς πόλεως. Τὰ δύο μέρη χωρίζει τὸ κρουσοβίτικο ποτάμι («eisenhaltiger Winterstrom»)»²⁸⁹. Σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόμνημα τοῦ χάρτη ὁ οἰκισμὸς εἶχε 850

286. M.B.A. HADSCHI CHALFA, *Rumeli und Bosna* (ἐκδ. J. Hammer, Wien 1812) 83. Πρβ. T. L. F. TAFEL, *Thessalonica*, ὁ.π. 267.

287. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. 178

288. Ν. ΙΟΡΓΑ, *Chronique de l'expédition des Turcs en Morée 1715, attribuée à Constantin Dioiketès* (Bucarest 1913) 128. Κ. Δ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ Μακεδονία στὰ 1715», *Μακεδονικά* 11, 1971, 266.

289. «Plan von Demirhissar in Macedonien, aufgenommen im Jahre 1832 von W. von Chabert». Φωτογραφικὴ ἀπεικόνιση τοῦ τοπογραφικοῦ διαγράμματος ἀπὸ τὸ Kriegsarchiv τῆς Βιέννης.

σπίτια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 200 βρίσκονταν στὸ Βαρόσι. Ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς ἦταν 4500 κάτοικοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους 3500 Τούρκοι, 1200 Ἕλληνες καὶ οἱ ὑπόλοιποι Τσιγγάνοι (Ἀθίγγανοι, Τουρκόγυφτοι). Ὁ οἰκισμὸς περιβάλλεται ἀπὸ ἰσχνὸ καὶ χαμηλὸ τεῖχος ποὺ σὲ μερικὰ σημεῖα εἶχε τότε ἤδη γκρεμιστεῖ (α-θ) (εἰκ. 6). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κάστρο (Α), ἡ ἄμυνα τοῦ οἰκισμοῦ ἐξασφαλιζόταν ἀποφασιστικὰ μὲ σειρὰ φρυκτωρίων (κοῦλες) (I-VI) τοποθετημένων σὲ μικρὴ μεταξὺ τους ἀπόσταση, σὲ κρίσιμα σημεῖα γύρω ἀπὸ τὸν οἰκισμό, ἀπ' ὅπου μεταδίδονταν σήματα σὲ ἐνδεχόμενη προσέγγιση τοῦ ἐχθροῦ (εἰκ. 6). Στὸν χάρτη σημειώνονται πέντε τζαμιά καὶ ἓνας μεντρεσές, ἓνας πύργος Ὁρολογίου (22), καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν οἰκισμό τὸ χάνι (7) καὶ τὸ κονάκι τοῦ Μπέη (10), πλάι στὴν κύρια εἴσοδο (8) (εἰκ. 6).

Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴ ζωὴ τῆς πόλεως στὴν ἐποχὴ τοῦ μᾶς δίνει ὁ Γ. Στιβαρός: «Ἡ κωμόπολις περιλαμβάνουσα 700 περίπου οἰκογενεῖας, κατοικεῖται ὑπὸ Ἑλλήνων (ἐν οἷς καὶ ὀλίγιστοι Βούλγαροι ἐκ τῶν ἐπὶ χωρίων μετοικήσαντες, γεωργοὶ καὶ κηπουροὶ ὄντες, ἐξελληνισθέντες κατὰ τὸ ἥμισυ), Τούρκων, Κιρκασίων καὶ Γύφτων. Οἱ Τούρκοι εἶνε πολυπληθέστεροι, συμποσούμενοι εἰς 300 περίπου οἰκογενεῖας· οἱ Ἕλληνες (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἐξελληνιζομένων Βουλγάρων) εἰς 200· οἱ Κιρκάσιοι εἰς 50 καὶ οἱ Γύφτοι (Χριστιανοὶ καὶ Μωαμεθανοὶ) εἰς 150. Οἱ Τούρκοι κάτοικοι εἶνε οἱ παλαιότατοι, ὥς καὶ οἱ Γύφτοι· οἱ Κιρκάσιοι (Τσερκέζιδες) συνωκίσθησαν πρὸ 10 ἐτῶν. Οἱ δὲ Ἕλληνες πρὸ 40 ἐτῶν συνεποσοῦντο μόλις εἰς 60 οἰκογενεῖας· πρὸ 60 δὲ ἢ 70 ἐτῶν εἰς ὀλιγίστας, 5-10. Οἱ Τούρκοι τότε ἦσαν πολὺ πολυπληθέστεροι, διπλάσιοι τοῦλάχιστον τῶν νῦν, φθορὰν παθόντες μεγάλην ἐνωρὶς ἤδη ὑπὸ τοῦ θανατικοῦ, πανώλους δηλονότι, ἥτις ὥς ἀκούω παρὰ γερόντων εἰσβαλοῦσα τῷ 1816 διήρκεσε μέχρι τοῦ 1820 ἢ 1822· ὡσαύτως δ' ἐπελθοῦσα τῷ 1836 ἐξωλόθρευσεν περὶ τοὺς 1000 Τούρκους, μόλις δὲ 5 ἢ 6 Χριστιανούς. Τότε καὶ ὁλόκληρος συνοικία Μαύρων (Ἀράπιδων) ἐξωλοθρεύθη μέχρι ἑνός. Τότε, λέγουσι οἱ γέροντες, μάλιστα αἱ γραῖαι, ἔξεκοιτίσθησαν τὰ ἅπιστα σκυλιὰ» (οἱ Μωαμεθανοί). Οἱ Ἕλληνες ἐπληθύνθησαν κυρίως ἀπὸ τοῦ τελευταίου, τῷ 1836, θανατικοῦ, τοῦ μέγα ἐπενεγκόντος εἰς τοὺς μὴ προφυλαττομένους Τούρκους ὄλεθρον, δι' ἀποίκων ἐκ τοῦ ἐλληνικωτάτου Μελενίκου (Β. 8 ὥρας) ἢ οἰκογενειῶν, τούτων ὅμως ὀλίγων, ἢ μόνον γυναικῶν ὑπανδρευομένων τοὺς πλεονάσαντας ἀλλαχόθεν (καὶ ἐκ Βουλγαρικῶν χωρίων) συνελθόντας δι' ἐμπόριον καὶ διαφόρους βιοποριστικὰς ἐργασίας ἄνδρας τοῦ Δεμίρ Ἰσάρι»²⁹⁰.

Δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία πὼς ὁ βυζαντινὸς ἐλληνικὸς πληθυσμὸς τοῦ οἰκισμοῦ εἶχε ἐξαφανιστεῖ μετὰ τὴν κατάκτηση γιατί τὸ κάστρο θὰ πρόβαλε ἀσφαλῶς ἀντίσταση, καὶ στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ποτάμι, ὅπου εἶναι καὶ ὁ ἀρχαιότερος ἱστορικὸς πυρήνας, τὸ Βαρόσι, ἐγκαταστάθηκαν οἱ Τούρκοι. Κάποιες μνημὲς ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ βυζαντινὸ πυρῆνα διασώζει ἡ διήγηση τοῦ Στιβαροῦ. Παραθέτουμε τὶς σχετικὲς παραγράφους: «Ἐκ τούτων ἡ κωμόπολις Δεμίρ Ἰσάρ δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἑκατονταετηρίδος ταύτης ἦτο σχεδὸν καθαρῶς τουρκικὴ· ὀλίγῳ ὕστερον ἡρ-

290. Σ (=Γ. ΣΤΙΒΑΡΟΣ), «Ὑπομνηματικά τινες σημειώσεις περὶ Δεμίρ Ἰσσαρίου», *Παρνασσός* 2, 1878, 530-531.

ξατο λαμβάνων ζώην τινα ὁ ἀφανὴς καὶ ἀσήμαντος ἑλληνισμός της, μόλις δὲ πρὸ 30 ἐτῶν ἐνισχύθη οὗτος ἀρκούντως, ὥστε ν' ἀποτελέσῃ κοινότητα αὐτοτελῆ ἑλληνικὴ καὶ κατὰ τὴν συνοικίαν ἐντελῶς σχεδὸν χωριζομένην τοῦ τουρκικοῦ οἰκισμοῦ, νῦν δὲ δυναμένην δικαίως νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐπικαίρον κέντρον τοῦ ἐν τῷ μέρει τούτῳ τῆς Μακεδονίας Ἑλληνισμοῦ. Πρὸ τῆς ἀρχαιοτέρας ὅμως ἐκείνης τουρκικῆς ἐποχῆς της βεβαίως σχεδὸν δύναται νὰ εἰκάσῃ τις ὅτι ἡ κωμόπολις αὕτη ἦτο πολὺ μεγαλειτέρα ἢ νῦν, ἐκτεινομένη καὶ ἐκεῖ, ὅπου σήμερον ἐφ' ἱκανῆς ἐκτάσεως εἶνε ἀμπελῶνες, καὶ δὴ ἑλληνικῇ. Τῷ ὄντι ὀλίγῳ περαιτέρω τῆς βορείου ἐξόδου τῆς χαράδρας, εἰς ἱκανὴν ἑκτασιν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἡδύνατο νὰ ἴδῃ τις τὰ ἔχνη θεμελίων οἰκιῶν πολλῶν, σωροὺς συντετριμμένων κεράμων, ἀφ' ὧν πάντων ἐκαθαρίσθη νῦν τὸ ἔδαφος, κατ' ἐπιφάνειαν τοῦλάχιστον, καὶ ἐν αὐτῷ ἐφυτεύθησαν ἄμπελοι· παράδοσις δὲ τις καθαρὰ λέγει ὅτι 'ἐκεῖ ἦτο χριστιανικὸς μαχαλᾶς'. Ἐν τῷ αὐτῷ χώρῳ νῦν λαγοῦμ-μπαῖρ τουρκιστὶ λεγομένη καὶ πρὸ μιᾶς πεντηκονταετίας κατὰ τοὺς λόγους τῶν γερόντων συνδένδρῳ, ὑψοῦται ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς τῷ ἀναβαίνουντι ὄχθης τοῦ ποταμίου λοφίσκος τυμβοειδῆς, καλούμενος "Ἅγιος Ἡλίας, ἐφ' οὗ νῦν, τὸ νεκροταφεῖον τῶν Γύφτων, καὶ ὀλίγῳ κατωτέρω ναὸς μικρὸς, ἐρείπιον νῦν, τῆς Παναγίας, περὶ ὃν νεκροταφεῖον τῶν Χριστιανῶν. Οὐδὲν ἔχνος τουρκικοῦ νεκροταφείου, ὁποῖον βεβαίως θὰ ἐσώζετο, ἐὰν ὑπῆρχε ποτε, οὐδ' ἄλλο τι ἐνθυμίζον Τούρκους· μόνον δὲ "Ἅγιος Ἡλίας, ναὸς βέβαια καὶ οὗτος κατὰ τὸν ἑλληνικὸν τρόπον ἐπὶ καταλλήλῳ χώρῳ, ἐπὶ κορυφῆς δηλονότι λοφίσκου. Περὶ Βουλγαρισμοῦ τινος δὲν εἶνε ἀνάγκη ν' ἀναφέρωμεν, διότι ὅλοι οἱ πέριξ Βουλγαρόφωνοι εἶνε μόνον γεωργοί, ἄνευ πόλεως τινος ἢ κωμοπόλεως, καὶ τοιοῦτοι ἐπομένως δὲν εἰχόν τι νὰ ζητήσωσιν ἐν Δεμίρ Ἰσάαρ, ἐν οἴκοις μεγάλοις, ὁποῖους προϋπάρξαντας ἐδείκνυν τὰ ἐρείπια»²⁹¹.

Μία ἐνδιαφέρουσα, σύντομη καὶ ἀκριβὴ, ὅπως πάντα, περιγραφὴ μᾶς δίνει ὁ Ν. Σχινᾶς τὸ 1886: «Αὕτη κειμένη εἰς τὴν Μ εἴσοδον κλεισθερείας διαρρέεται ὑπὸ ρεύματος τὸ ὁποῖον τὴν διαχωρίζει εἰς δύο συνοικίας, αἵτινες συγκοινωνοῦσι δι' ὠραίας λιθίνης, τριτόξου καὶ ὑψηλῆς γεφύρας, 20 μ. μήκους καὶ ἔχει, στενὰς ἀλλὰ λιθοστρώτους (καλδερίμ) ὁδούς. Οἰκεῖται ὑπὸ 600 περίπου οἰκογενειῶν ὀθωμανικῶν καὶ 200 χριστιανικῶν, αἵτινες οἰκοῦσιν εἰς τὸ ΒΔ μέρος τῆς πόλεως, ἔχει δὲ 6 τεμένη, 2 ἐκκλησίας, σχολεῖα, δύο ἀρρένων καὶ ἓν θηλέων, 11 κλιβάνους, 9 χάνια κτηνῶν, διοικητήριον (Καϊκαμλίκι), δημαρχεῖον, καλὴν ἀγοράν, καταστήματα, καφεῖα πολλὰ καὶ ἐκλεκτὰ βурсοδεψεῖα, ἐβδομαδιαίαν ἀγοράν ἑκαστον Σάββατον καὶ ἄφθονα ὕδατα. Εἶναι πρωτεύουσα ὁμωνύμου διαμερίσματος, ὑπαγομένου εἰς τὴν ἐπαρχίαν Σερρών, ἀπαρτιζομένου ἐξ 79 πόλεων καὶ χωρίων, ἐν οἷς οἰκοῦσι, 3 χιλ. ἑλληνόφωνοι, 700 χριστ. Ἀθίγγανοι, 26 χιλ. ὀρθόδ. χριστ. Βούλγαροι καὶ 2 χιλ. Μωαμεθανοί, Τούρκοι, καὶ Ἀθίγγανοι»²⁹².

Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα, στὶς ἀκριτικὲς ἰδιαίτερα περιοχάς, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πατριωτῶν καὶ τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων ἐπικεντρώνεται στὴν προσπάθεια νὰ προσδιοριστοῦν τὰ ὅρια καὶ τὰ δίκαια τοῦ ἑλληνισμοῦ. Στὰ σχετικὰ κείμενα, τὰ περισσότερα ἢ λιγότερα ἱστορικὰ καὶ ἀξιόπιστα, ὑπάρχουν πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὰ θέματα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέ-

291. Σ (=Γ. ΣΤΙΒΑΡΟΣ), «Ὑπομνηματικά τινες σημειώσεις περὶ Δεμίρ Ἰσαρίου», ὁ.π. 531.

292. Ν. ΣΧΙΝΑΣ, *Ὀδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας*, τ. Β' (Ἐν Ἀθήναις 1886) 424.

ρουν, ὅπως εἶναι ἡ θέση καὶ τὰ ὄρια τῆς ἐλληνικῆς συνοικίας στὸ Ντεμίρ-Χισάρ, ὁ ἀριθμὸς τῶν σπιτιῶν καὶ ἡ προέλευση τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Ἐτσι ἀπὸ περιγραφή τοῦ G. A. Abbott μαθαίνουμε πὺς ὁ ἐλληνικὸς μαχαλὰς βρισκόταν στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ οἰκισμοῦ στὸ Βαρόσι, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν τουρκομαχαλά, καὶ εἶχε περίπου ἑκατὸ σπία. Ὁ ἐλληνικὸς αὐτὸς πληθυσμὸς δὲν ἦταν πολὺ παλιός· ἦταν ἄποικοι ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ οἰκισμὸ τοῦ Μελενίκου ποὺ ἦταν ἡ καρδιά τοῦ ἐλληνισμοῦ μέσα στὸ σαντζάκι²⁹³. Ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Στιβαροῦ πληροφορούμαστε ὅτι οἱ Τούρκοι κατοικοῦσαν στὸν Κάτω μαχαλά καὶ μάλιστα στὸ δεξιότερο, νοτιοανατολικό του τμήμα.

Στὸ Ντεμίρ-Χισάρ, ὅπως ἀναφέραμε, σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόμνημα τοῦ von Chabert, ὑπῆρχαν πέντε τζαμιά, τὸ ἓνα μάλιστα βρισκόταν ἀνάμεσα στὰ σπία τῆς ἐλληνικῆς συνοικίας. Ἀπὸ τὰ τζαμιά αὐτὰ τέσσερα μόνον ἔχουν μιναρέδες. Ἐνας ἐρειπωμένος μιναρὲς σώζεται «ἐν μικρῷ τινι ἀδεσπότη ὑπαίθρῳ ἐντὸς τῆς ἐλληνικῆς συνοικίας, λείψανον τῆς καὶ ἐν αὐτῷ προϋπάρξεως, ὅχι πολὺ πρὸ πολλοῦ, Τούρκων μόνον, χωρὶς ὅμως νὰ χρησιμεύῃ νῦν ὡς ἱερὸν αὐτῶν. Περιέργον εἶνε ὅτι ἀντὶ τοῦ τουρκικοῦ ἀστέρος καὶ τῆς ἡμισελήνου βλέπει τις ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἐν τῷ ἄκρῳ τῆς ἐλληνικῆς συνοικίας ἐν χρήσει μιναρὲ σταυρὸν μικρὸν μεταξὺ τῶν κεράτων τῆς ἡμισελήνου, πρὸς ὃν ἐννοεῖται οἱ Τούρκοι, δὲν ἤξεύρω διὰ ποίαν παράδοσιν, προσποιοῦνται ὅτι δὲν προσέχουσι»²⁹⁴ (πρβ. εἰκ. 6, 2).

Ὁ Στιβαρὸς γράφει ὅτι: «Ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ συνοικία, ὡς δύναται νὰ εἰκάσῃ τις, θὰ ἔκειτο παρὰ τὸν ἀρχαῖον βυζαντινὸν ναόν, εἰς ὃ μέρος εὐρίσκεται σήμερον ἡ ἀγορά, καθόσον λείψανα τῆς συνοικίας ἐκείνης σφύζονται μέχρι σήμερον 6-7 οἰκίαι ἐλληνικαὶ κείμεναι παρὰ τὸν ναόν. Πάντως ἐξετοπίσθησαν ἐκεῖθεν οἱ Ἕλληνες διὰ τὸ εὐάερον καὶ εὐυδρον τοῦ τόπου ὑπὸ τῶν ἐπιδρομῶν Ὀθωμανῶν καὶ κατέφυγον εἰς τὴν ἄνυδρον καὶ ἀπόκρημνον ἄνω συνοικίαν, ἐν ἣ καὶ σήμερον οἰκοῦσι»²⁹⁵ (εἰκ. 6). Ἀξίζει νὰ ρίξουμε μία ματιά στὸ ἀρχαιότερο μνημεῖο ποὺ σώζεται στὴν ἱστορικὴ κωμόπολη, τὴν παλιά της μητρόπολη, μιὰ καὶ τίποτα ἄλλο δὲν ἔχει διασωθεῖ ὕστερα ἀπὸ τόσες καὶ τόσες πολεμικὲς περιπέτειες καὶ κατατρεγμούς.

Ὁ σημερινὸς ναὸς τῆς μητροπόλεως χτίστηκε τὸ 1813 μὲ ἄδεια τοῦ Ἀγιάνη τοῦ Ντεμίρ-Χισάρ «ἐπὶ παλαιότερου ἐρειπίου καὶ κατὰ τὰ σχέδια καὶ κατὰ τὸ μέγεθος σώζεται τοιαύτη ὅπως τότε ἐγένετο»²⁹⁶. Ὁ παλιὸς ναὸς θὰ πρέπει νὰ χτίστηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ., γιατί τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία ποὺ διατηροῦνται (ἕως τουλάχιστον τὸ 1964)²⁹⁷ φέρουν

293. G. F. ABBOTT, *The Tale of a Tour in Macedonia* (London 1903) κεφ. XI, Demir-Hissar, 97, 98: «immediately below and a little to the left the Turkish mahallah, spreading over one side of the ravine, and forming by far the larger portion of the town. On the opposite slope stood the Greek quarter, numbering some two hundred houses — a colony from Melenik, to ecclesiastical jurisdiction of which it belongs — with a sprinkling of Bulgarians, 'just enough to make life worth living', as one of my guides pleasantly remarked. Between the two quarters rushes the brook, aptly symbolising the gulf which separates the Cross from the Crescent, two forces existing side by side, and yet never meeting».

294. Σ (= Γ. ΣΤΙΒΑΡΟΣ), «Ὑπομνηματικά τινες σημειώσεις περὶ Δεμίρ Ἰσσαρίου», δ.π. 535.

295. «Δεμίρ Ἰσσαρίου», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* 3 (1909) (Ἐν Ἀθήναις 1910) 213.

296. Σ (= Γ. ΣΤΙΒΑΡΟΣ), «Ὑπομνηματικά τινες σημειώσεις περὶ Δεμίρ Ἰσσαρίου», δ.π. 543.

297. Σημειώσεις τῶν φοιτητῶν μου Θεοφ. Παρτάλη, Ἀλεξ. Πολυχρονιάδου, Βλαδ. Φλωρίαν.

τῇ χρονολογία 1728²⁹⁸. Σὲ ἐπιγραφή μάλιστα χαραγμένη σὲ μαρμάρινη πλάκα, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν παλιὸ ναὸ καὶ βρίσκεται ἐντοιχισμένη στὸ ἱερό, διαβάζουμε τὰ ἑξῆς: ΜΝΥCΘΥΤΙ ΚΥ|ΡΙΕ ΤΟΝ ΚΤΙΤΟ|ΡΩΝ ΤΥC ΑΓΙΑC Υ|ΚΛΥCΥΑC ΤΑΥ|ΤΙC ΠΑΝΑ-ΓΙΩΤΟΥ | ΙΕΡΕΩC ΑΝΓΕΛΑ|ΚΥ ΠΡΟCΚΥΝΙΤΟΥ | ΚΑΙ ΣΙΜΟΥ 1775.

Τελειώνουμε μὲ τὶς περιγραφὲς τοῦ οἰκισμοῦ γιατί δὲν ἔχει ἀπομείνει πιά τίποτα, ἀλλὰ κυρίως γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὶς θέσεις τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων. Ὁ προσεκτικὸς Γ. Χατζηκυριακοῦ ποὺ περιόδευσε τὴν ἐποχὴ τοῦ μακεδονικοῦ Ἀγώνα στὶς εὐαίσθητες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας γράφει σχετικὰ: «Διὰ μέσου τῆς πόλεως ῥέει ῥύαξ, παραπόταμος τοῦ Στρυμόνος, ὅστις χωρίζει τὰ οἰκήματα τῆς πόλεως ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς. Τὸ ὕδωρ αὐτοῦ χρησιμοποιοῦσι τὰ κατὰ σειρὰν μικρὰ ἐργοστάσια βυρσοδεψικῆς, κατὰ τὸ ἐγγώριον σύστημα λειτουργοῦντα, εἰς ἣν ἐνασχολοῦνται οἱ Ὁθωμανοί. Τοῦτο ἀρδεύει καὶ τὸ πέριξ ἔδαφος καὶ καθιστᾷ αὐτὸ λίαν εὐφορον, ἐφ' οὗ εὐδοκιμοῦσι παντοῖα εἶδη λαχανικῶν καὶ ὀπωροφόρων δένδρων. Ἀνατολικῶς τῆς πόλεως διαρρέει καὶ ἕτερος παραπόταμος τοῦ Στρυμόνος, ὅστις πολλάκις ὡς χεῖμαρρος ὀρμητικὸς ἤνοιξεν εὐρείαν κοίτην. Ἀμέσως ἄνωθεν αὐτῆς καὶ τοῦ ὀγκώδους καὶ ἀποτόμου βράχου ἄρχεται ἀτελεύτητος σειρὰ ὁρέων μετὰ βαθειῶν φαράγγων καὶ κοιλάδων, διήκουσα μέχρι Μελενίκου, Νευροκόπου καὶ Ἄνω Τζουμαγιάς, ἥτις, ἀποτελουμένη ἐκ διακλαδώσεων τοῦ Ὁρβήλου, λαμβάνει ὀνόματα, οἷα τὰ Τσεγγέλ ὄρος, Βροντῆς ὄρος, Μέλαν ὄρος (Καρᾶ-Δᾶγ) κλπ.»²⁹⁹.

Ἀπὸ πολὺ παλιὰ ἦταν γνωστὸ ὅτι στὴ θέση τοῦ Ντεμίρ-Χισάρ προϋπήρξε ἀρχαία πόλη. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπιβεβαίωσαν τὰ κατὰ καιροὺς ἐρχόμενα στὸ φῶς ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Οἱ Ἕλληνες τοῦ Σιδηρόκαστρου τὰ φύλασσαν στὸ κοινοτικὸ τους κατάστημα, γιὰ νὰ τὰ προστατέψουν, ὅσο μποροῦσαν, ἀπὸ κινδύνους καταστροφῆς ἢ κλοπῆς, γιατί εἶχαν συνείδηση τῆς ἐθνικῆς τους σημασίας. Ὁ Στιβαρὸς γράφει σχετικὰ, τὸ 1909: «...καὶ ἐκ τῶν πολυαριθμῶν ἀρχαίων ἐπιταφίων ἀναγλύφων ἀνορυχθέντων πρὸ εἰκοσαετίας περίπου ἐκ τῶν πρὸς δυσμὰς αὐτῆς ἀγρῶν καὶ ἐπιμελῶς φυλαττομένων ἐν τοῖς ἀρχεῖοις τῆς Κοινότητος...»³⁰⁰. Ἐνα ἄγαλμα γυναικεῖο ποὺ βρέθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1878, ἀπὸ κάποιον Τοῦρκο, πωλήθηκε «τῷ ἐν Σέρραις Σλαύφ ἀποστόλῳ Στεφ. Βέρκοβιτς»³⁰¹. Ἡ παρουσία ὁμῶς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Φιλίππου Β' ἦταν ἀνέκαθεν ζωντανὴ ἀνάμεσα στοὺς κατοίκους τοῦ Ντεμίρ-Χισάρ³⁰².

298. *Θεῖον καὶ Ἱερὸν Εὐαγγέλιον*, Ἑνετίησι 1728, παρὰ Νικολάφ Σάρφ.

299. Ν. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Σκέψεις καὶ ἐντυπώσεις ἐκ περιοδείας ἀνὰ τὴν Μακεδονίαν (1905-1906)* (Θεσσαλονίκη 1962)² 140.

300. «Δεμίρ Ἰσάριον», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* 3, ὁ.π. 213.

301. *Παρνασσὸς* 2, 1878, 532. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις*, ὁ.π. 684.

302. Πρβ. G. F. ΑΒΒΟΤΤ, *The Tale of a Tour in Macedonia*, ὁ.π. 98-99: «An interesting reminiscence of King Philip of Macedon still lingers on these rocks. On the slope of one of them there are two smooth slabs to which the inhabitants apply the quaint name of the 'The Princesses Washing-boards', narrating how in olden times the daughters of King Philip used to bleach their clothes on those slabs, just as the maids of Macedonia do at the present day. A big stone jar, discovered among the ruins of the fortress, goes by the name of 'King Philip's Treasury', and to that king are also attributed by popular tradition the ruins of the fortress. When one considers the waves of barbarism which have swept over the country during the last twenty centuries, these memorials of

Πολύ ἀρχαιολογικὸ ὕλικό ἔχει ἐπισημανθεῖ ὥς σήμερα στὸ ψηλότερο σημεῖο τῆς ἐλληνικῆς συνοικίας, τὸ Βαρόσι, ὅπου βρισκόταν ὁ μαχαλὰς τῶν Κιρκασίων (Τσερκέζων) (εἰκ. 6, 7). Ἡ γειτονία αὐτὴ βρισκόταν ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ τὸ μέγαρο τῆς μητροπόλεως. Στὸ σημεῖο αὐτὸ βρισκόταν ἀναμφισβήτητα τμῆμα τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ³⁰³. Στὴν κιρκασιανὴ συνοικία βρέθηκαν οἱ ἑξῆς ἐπιγραφές:

- α. *Σελήνη Ἀλεξάνδρῳ τῷ ἰδίῳ ἀνδρὶ καὶ Τόρκος καὶ Εἰσι/γέννης καὶ Ἀλεξάνδρα/Ἀλεξάνδρῳ Διονυσίου τῷ πατρὶ ἑαυτῶν μνήμης χάριν*³⁰⁴.
- β. *Σιμίας Ἀλεξάνδρου*³⁰⁵.
- γ. *Ἀρτεμηδώρα Δημέου / Δημητρίῳ τῷ ἀνδρὶ καὶ ἑαυτῇ ἐποίει*³⁰⁶.
- δ. *Αὐρήλιος / μνήμης χάριν*³⁰⁷.
- ε. *Ἀγαθῇ τύχῃ / Θεοῖς Σωτήρσι Ἀρτέμιδι καὶ / Ἀπόλλωνι καὶ τῇ Πατρίδι / Γναῖος Τερέντιος Λουκειλιανὸς / Ἀλέξανδρος καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ / Κλαυδία Λουκειλιανοῦ τοὺς ναοὺς / καὶ τὰ περὶ τοὺς ναοὺς κατεσκεύασαν / ἐκ θεμελίων ἐκ τῶν ἰδίων ἔτους / ΗΠΡ σεβαστοῦ τοῦ καὶ ΔΤ*³⁰⁸ (διαστ. 1.00×0.40 μ., χρονολογεῖται στὰ 156 μ.Χ.).

Ὁ Καφταντζῆς γράφει σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ, ποὺ βρέθηκε τὸ 1960 στὴ θέση «Βράχος Σωτήρα ἢ Τὸπ-Μπαῖρ», δεξιὰ στὸν δρόμο πρὸς τὸ Ἀχλαδοχώρι, ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου τελειώνουν τὰ σπίτια τῆς συνοικίας Βαρόσι καὶ χτίστηκε τὸ Α΄ Δημοτικὸ Σχολεῖο: «Ἡ σπουδαία αὐτὴ ἐπιγραφὴ, ποὺ βρίσκεται πεταγμένη στὴν αὐλὴ τῆς Δημαρχίας τοῦ Σιδηροκάστρου, εἶναι χαραγμένη σὲ ὑπόλευκη μαρμάρινη πλάκα ὕψ. ἀριστ. 0.40, δεξ. 0.44, πλάτ. 1.5, πάχ. 0.90 μὲ ἀδρὰ δουλεμένη τὴν πίσω ἐπιφάνεια. Τὰ γράμματα καθαρὰ καὶ κομψά, μὲ τὰ ὠμέγα πεζά, τὰ σίγμα ἐλληνικὰ ἀντίστροφα καὶ τὰ ἔψιλον ὅμοια μὲ τὰ σίγμα μὰ μὲ μιὰ ὀριζόντια γραμμὴ στὴ μέση τους, ἔχουν ὕψ. 0.035 ἐκ. Διαστήμ. 0.01-0.02 ἐκ. Διάστιχα 0.015».

the great king's fame, slight and fabulous as they are, have an interest none the less real because it is not antiquarian. They show that national consciousness is not dead. The glorious past still shines, though with a dim and fitful light, through the misery of the present».

303. «Πολλὰ ἄλλα λεπτῆς τέχνης ἀντικείμενα οἷον δακτύλιος, μικρὰ σκευὴ καὶ τὰ παρόμοια λέγονται ἐκάστοτε εὐρισκόμενα ὑπὸ τῶν Κιρκασίων ἐν τῇ αὐτῇ θέσει. Ἐσχάτως δὲ ἀνεκαλύφθησαν δύο πλάκες, τῆς μιᾶς τῶν ὁποίων ἡ ἐπιγραφὴ τριβῆς ἔνεκα τοῦ μαρμάρου δυσανάγνωστός ἐστιν· τῆς δὲ ἐτέρας ἔχει οὕτως (κατωτέρω παρατίθεται)· καὶ μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχει ἀνάγλυφον ἀνδρογύνου»: Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις*, δ.π. 685.

304. Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ ἔχει δημοσιευθεῖ: *Παρνασσός* 2, 1878, 532, *Ἀνατολ.* *Ἐπιθεώρησις* 1885, ἀρ. 106. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις*, δ.π. 686, ἀρ. 843. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρῶν Α΄*, δ.π. 498, ἀρ. 499 (1).

305. Σὲ πλάκα ποὺ χρησίμευσε ὡς κάλυμμα σαρκοφάγου. Δημοσιεύτηκε: *Παρνασσός* 2, 1878, 532, Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις*, δ.π. 687, ἀρ. 844 (2). Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρῶν Α΄*, δ.π. 498, ἀρ. 500.

306. Κάτω ἀπὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ποὺ ἀπεικονίζει αὐτοὺς ποὺ μνημονεύει ἡ ἐπιγραφὴ: Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις*, δ.π. 687, ἀρ. 845 (3). Ν. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Σκέψεις καὶ ἐντυπώσεις ἐκ περιοδείας ἀνὰ τὴν Μακεδονίαν (1905-1906)*, δ.π. 142.

307. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρῶν Α΄*, δ.π. 302, ἀρ. 502.

308. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 19, 1964, Β3, Χρον., 379. Πρβ. καὶ *Supplementum Epigraphicum Graecum*, τ. XXIV (1969) IGX, 205, ἀρ. 612. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, «Χρονικὰ Ἀρχαιολογικά», *Μακεδονικά* 7, 1966-67, 367, ἀρ. 299.

Όπως γίνεται φανερό από την έπιγραφή, πρόκειται για συγκρότημα ναών μαζί με τους γύρω λατρευτικούς χώρους, αφιερωμένων στην Ἀρτέμιδα, στὸν Ἀπόλλωνα καὶ στὴν Πατρίδα. Στὴν περιοχή Σερρών για πρώτη φορά ἐδῶ συναντοῦμε σὲ έπιγραφή, ἀνάμεσα στοὺς σωτήρες, καὶ τὴν έννοια τῆς Πατρίδας θεοποιημένης (βλ. Δήμιτσα, *δ.π.* 378 ἀρ. 347, ἀναθηματικὴ Ἀχρίδος: *Καιπίων Δρύαντος, τῇ Πατρίδι*). Οἱ ναοὶ κατασκευάστηκαν, σύμφωνα με τὴν έπιγραφή, ἐκ θεμελίων, πράγμα ποὺ σημαίνει ἢ ὅτι οἱ παλιοὶ ναοὶ ποὺ θὰ ὑπῆρχαν ἐκεῖ καταστράφηκαν έντελῶς ἀπὸ κάποια θρακικὴ στάση, γεγονὸς πολὺ συνηθισμένο ἐκείνη τὴν ἐποχὴ (καὶ ὥς τὸ 200 μ.Χ.), ἢ ὅτι κατασκευάστηκαν για πρώτη φορά τότε, ἴσως ἐξαιτίας κάποιου ρωμαϊκοῦ ἀποικισμού. Ἄν ἀνασκαφεῖ κάποτε ὁ χῶρος αὐτὸς ἴσως ἀποκαλύψουμε τὰ μνημεῖα, ὁπότε θὰ λύσουμε πολλὰ προβλήματα σχετικὰ με τὴν ἄγνωστη αὐτὴ καὶ μυστηριώδη περιοχή. Κατὰ τὴ διπλὴ μακεδονικὴ χρονολογία τῆς ἡ έπιγραφὴ εἶναι τοῦ έτους 156 μ.Χ. (ΗΠΡ = 188-32 καὶ ΔΤ = 304-148)³⁰⁹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κερκασιανὴ συνοικία τοῦ Σιδηρόκαστρου, στοιχεῖα ποὺ ἀποδεικνύουν ἐγκαταστάσεις καὶ λείψανα οἰκιστικὰ ὑπάρχουν καὶ στὴν περιοχή τῆς σημερινῆς γυναικείας μονῆς. Ὅστρακα ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ὥς τὴ βυζαντινὴ βρέθηκαν στὰ θεμέλια καὶ στὸν περίβολο τῆς μονῆς κατὰ τὶς ἀνασκαφές καὶ μία ένδιαφέρουσα έπιλογὴ φυλάσσεται ὑπὸ τὴν έποπτεία τῆς ἡγουμένης. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ τυχαῖα εὐρήματα ἔχει έπισημανθεῖ καὶ τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας πόλεως στὴν περιοχή τοῦ λόφου τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, ΒΑ τοῦ λόφου τοῦ φρουρίου τοῦ Σιδηρόκαστρου³¹⁰. Ἡ Χ. Κουκούλη δημοσιεύει τὸ 1968 μία ένδιαφέρουσα πληροφορία: τὴν τυχαία ἀνεύρεση, στὴ Β κορυφὴ τοῦ λόφου τοῦ τουριστικοῦ περιπτέρου, στὴ θέση «Παλαιὸν Ἡρώον», κιβωτιόσχημου τάφου με εἰδῶλιο Ἀφροδίτης καὶ πενήντα χάλκινα νομίσματα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου αἱ. μ.Χ. ποὺ φέρουν τὴν έπιγραφὴ ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ἢ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΟΜΟΝΟΙΑ³¹¹.

Όπως σημειώνει ὁ Δήμιτσας: «Ταῦτα μὲν κατὰ τὴν ἐγγώριον περιγραφὴν τῆς ἀρχαιολογικῆς καταστάσεως τῆς Σιντικῆς καὶ ιδίως τοῦ Δεμῖρ Ἰσάαρ, ένθα ὑποτίθεται κατὰ τινες ὅτι ἔκειτο ἡ Σιντικὴ Ἡράκλεια, ἦν έν τοῖς Μακεδονικοῖς μου (Μέρ. Β', σ. 514-518) έτοποθέτησα έν τῷ χωρίῳ Ζερβοχώρι κατὰ τὸν Leake καὶ τοὺς παρακολουθοῦντας αὐτόν. Ἐκ δὲ τῶν ἤδη ἀνακαλυφθέντων έρειπίων, μνημείων καὶ έπιγραφῶν οὐδεμία ὑπολείπεται ἀμφιβολία ὅτι έν Δεμῖρ Ἰσάαρ ἔκειτο ἡ Σιντικὴ Ἡράκλεια καὶ οὐχὶ έν Ζερβοχώρι»³¹².

Ὁ σπουδαιότερος πυρήνας ὅμως, ποὺ παράλληλα καθορίζει καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἀρχαίας πόλεως, εἶναι ὁ ΒΑ λόφος ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἀκρόπολη, ὅπου μεταγενέστερα ἱδρύθηκε τὸ βυζαντινὸ κάστρο (εἰκ. 5-7). Στους πρόποδες τοῦ μονολιθικοῦ βράχου διακρίνονται καθαρὰ καὶ σήμερα λαξευμένοι χῶροι καὶ ἄνδхра, καὶ προετοιμασίες για τὴν έπεξεργασία μνημειακῶν ὀψεων τάφων προφανῶς καὶ κόγχες καὶ ἐπίπεδα ποικίλα για νὰ ὑποδεχτοῦν ἀναθηματικὲς στήλες ἢ ξόανα (πίν. 23α). Ὁ τρόπος ἐπεμβάσεως στὴ μάζα τοῦ βράχου θυμίζει έντονα τὶς ἀντίστοιχες φρυγικὲς καὶ λυκικὲς ἐργασίες στοὺς ὑπόσκαφους

309. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρών Α'*, *δ.π.* 302-303.

310. ΑΔ 22, 1967, Β2, Χρον., 427. Δ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, *Ἱστορικὴ γεωγραφία*, *δ.π.* 121, σημ. 7.

311. ΑΔ 23, 1968, Β2, Χρον., 360.

312. *Ἡ Μακεδονία έν λίθοις φθεγγομένοις*, *δ.π.* 685, 686.

τάφους καὶ στὰ ναβαταϊκὰ μνημεῖα τῆς Πέτρας καὶ παράλληλα ἀντίστοιχες ἐπεμβάσεις στοῦ γειτονικὸ Διδυμότειχο (πίν. 23β).

Στὴ θέση ποὺ ἐξετάσαμε καὶ προσδιορίσαμε στὴ μικρὴ κοιλάδα ΒΑ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου, μία περιοχὴ ποὺ φτάνει ὡς τὴ γυναικεῖα μονὴ καὶ ἀπέναντι στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τοῦ Προφήτη Ἡλία καὶ στὸν παλιὸ μαχαλὰ τῶν Κιρκασίων (Τσερκέζων), πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ Σιντία³¹³, ἡ πρωταρχικὴ καὶ πανάρχαιη πρωτεύουσα τῶν Σίντων, ποὺ μετὰ τὴν κατάκτησὴ τῆς ἀπὸ τὸν Ἀμύντα³¹⁴ ἢ τὸν Φίλιππο Β΄ τῆς Μακεδονίας³¹⁵ μετονομάστηκε σὲ Ἡράκλεια Σιντικὴ (Ἡράκλεια Στρύνου)³¹⁶ (εἰκ. 4). Στὰ χρόνια τῶν διαδόχων τοῦ Ἀλεξάνδρου, τῶν Ἀντιγονιδῶν, ἡ πόλη ἔγινε πρωτεύουσα τῆς Σιντικῆς καὶ ἔδρα τοῦ ἐπάρχου Παιονίας³¹⁷. Ἐκεῖ δολοφονήθηκε ὁ γιὸς τοῦ προτελευταίου βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας Φιλίππου Ε΄, Δημήτριος, ὕστερα ἀπὸ διαβολὲς τοῦ ἀδελφοῦ του Περσέα³¹⁸.

Στὰ χρόνια τῶν διαδόχων οἱ Σίντες, ἔχοντας ἤδη ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ δεσποτεία, τρέφοντας ὅμως φιλικὰ αἰσθήματα ἀπέναντι στοὺς Μακεδόνες, ἔστειλαν στὸν Περσέα βοήθεια 3000 ὀπλιτῶν ποὺ πολέμησαν στοῦ πλευροῦ του κατὰ τὴ μάχη τῆς Πύδνας. Τὸ γεγονός ἐξαγρίωσε τὸν Αἰμίλιο Παῦλο³¹⁹ ποὺ τοὺς τιμώρησε διατάζοντας τὴ λεηλασία τῆς πατρίδας τους. Κατὰ τὴ διαίρεση τῆς Μακεδονίας σὲ τέσσερις περιφέρειες, κατέταξαν τὴν περιοχὴ τῆς Σιντικῆς καὶ τὴ Βισαλτία στὴν πρώτη μερίδα, στὴν Macedonia Prima, μὲ πρωτεύουσα τὴν Ἀμφίπολη³²⁰.

313. ΣΤΕΦ. BYZANT. *Ἐθνικὰ κατ' ἐπιτομὴν* (ἔκδ. Meineke, Berolini 1849, τ. Α΄) 570-571: *Σιντία, πόλις Μακεδονίας πρὸς τὴ Θράκη, ὡς Εὐδοξος ἐν τετάρτῳ γῆς περιόδου. Οἱ ἐνοικοῦντες Σιντοὶ ὀξύτωνος γίγνεται δέ τι θαυμαστὸν παρ' αὐτοῖς, ὡς φησιν Ἀριστοτέλης, ποταμόν τινα εἶναι Πόντον προσαγορευόμενον, ἐν ᾧ καταφέρεσθαι τινὰς λίθους, οἳ καιόμενοι τοῦναντίον πάσχουσι τοῖς ἐκ τῶν ξύλων ἀνθραξί· ῥιπιζόμενοι μὲν γὰρ ἀποσβέννυνται ταχέως, ὕδατι δὲ ραινόμενοι ἀνάπτονται· ὅταν δὲ δὴ καίωνται, πονηρὸν ὄζουσι καὶ παραπλήσιον ἀσφάλτῳ καὶ τὴν ὁσμὴν οὕτω δριμεῖαν ἔχουσιν, ὡς μηδὲν τῶν ἐρπετῶν ὑπομένειν καιομένων αὐτῶν. λέγεται καὶ Σίντιοι καὶ Σίντιον τὸ οὐδέτερον.* Πρβ. C. LAZOVA, «The Thracian Tribe Sintians», *Thracia* IV, 1977, 144.

314. ΣΤΕΦ. BYZANT. λ. *Ἡράκλεια, κγ΄: Μακεδονίας, Ἀμύντου τοῦ Φιλίππου κτίσμα.* Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, ὁ.π. 515, σημ. 4. Πρβ. Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗ, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών Β΄*, ὁ.π. 112, ὅπου σχολιάζει τὴν πληροφορία τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου ἀναζητώντας τὸν Μακεδόνα βασιλιᾶ Ἀμύντα ποὺ βασίλευσε πρὶν ἀπὸ τὸν Φίλιππο Β΄.

315. Ὁ Δ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, *Ἱστορικὴ γεωγραφία*, ὁ.π. 120, σημ. 2, δικαιώνει τοὺς DESDEVICES-DU-DEZERT (*Géographie*, ὁ.π. 158) καὶ PAPAOGLOU (*Makedonski gradovi*, ὁ.π. 273) ποὺ σωστὰ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ Ἡράκλεια, ἀντίθετα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου, χτίστηκε ἀπὸ τὸν Φίλιππο Β΄.

316. Δ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ *Ἱστορικὴ γεωγραφία*, ὁ.π. 121, 122.

317. ΤΙΤ. LIV. XL, 23, XLII, 52: «ab Heraclea ex Sintis ; tria milia Thracum liberorum suum ducem habebant». ΤΗ. DESDEVICES-DU-DEZERT, *Géographie*, ὁ.π. 81 καὶ 389: «Les Bisaltes et les Sintes furent fidèles aux Macédoniens: Héraclée envoya à Persée un corps de trois mille Thraces libres sous un chef indigène, qui prit part à la bataille de Pydna».

318. ΔΙΟΔ. XIX, 27. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, ὁ.π. 516.

319. ΤΙΤ. LIV. XLIV, 46: «Simul ut Sinticen evastaret et ad omnes conatus regi impedimento esset». ΤΗ. DESDEVICES-DU-DEZERT, *Géographie*, ὁ.π. 389: «Paul-Émile pour punir les Héracléates fit ravager la Sintique».

320. ΤΙΤ. LIV. XL, 24, 3-4, XLII, 51, 5-7, XLVI, 46, XLV, 29, 6, ΔΙΟΔ. XXIX, 25, XXX, 88. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, ὁ.π. 512-513. W. TOMASCHEK, *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung* (Wien 1893) 59. Δ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, ὁ.π. 120, σημ. 3.

Στὰ χρόνια τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές, ἡ Ἡράκλεια Σιντική (Heraclea Sentica) παρουσιάζει σημαντικὴ ἀκμή. Ἡ πόλη ἔχει βουλή, δῆμο καὶ ἄρχοντες³²¹. Στὴν Ἡράκλεια Σιντικὴ ἐγκαθίστανται ἀπὸ νωρὶς Ρωμαῖοι ἄποικοι τῆς Φαβίας φυλῆς³²². Ἀργότερα, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ μάχη τῶν Φιλίππων (42 π.Χ.)³²³ καὶ μάλιστα στὰ χρόνια τῶν πρώτων αὐτοκρατόρων, ἡ πρωτεύουσα τῶν Σίντων Ἡράκλεια κηρύσσεται πόλις ἐλευθέρα³²⁴.

Δυστυχῶς δὲν ἔχει γίνει ποτὲ καμία συστηματικὴ ἔρευνα στὸν χώρο τῆς —πὺρ εἶναι βέβαιο πὺρ θὰ φέρεи σὲ φῶς πολὺτιμα τεκμήρια τῆς ἱστορίας τῆς—, γεγονὸς πὺρ ἐπισήμαναν ἤδη ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα μελετητὲς ὅπως ὁ Δήμιτσας: «Δὲν θὰ εἴπωμεν ὑπερβολὴν ἀποφαινόμενοι ὅτι τὸ περὶ ἡμᾶς καὶ τὸ ἐφ' οὗ πατοῦμεν ἔδαφος θησαυρὸν ὁλόκληρον κρύπτει ἀρχαίων μνημείων πάσης ἐποχῆς· ὅ,τι δὲ ἰδίᾳ ἐπισύρει τὴν προσοχὴν καὶ θαυμασμόν τοῦ παρατηρητοῦ εἶναι ἡ μεγίστη ἔκτασις, ἐφ' ἧς ταῦτα κεῖνται, τοῦθ' ὅπερ καταδεικνύει τὸ μέγεθος καὶ τὴν σπουδαιότητα τῆς πάλαι πόλεως. Ἡμίωρον ἀπέχουσι τὰ ἐπὶ λόφων πρὸς Α τῆς πόλεως κειμένων σωζόμενα ἐρείπια φρουρίων, τὰ δὲ πέριξ αὐτῶν πλεῖστα παρουσιάζουσι σημεῖα τῆς πάλαι αὐτῶν οἰκῆσεως»³²⁵.

Μηδαμινὰ εἶναι αὐτὰ πὺρ γνωρίζουμε γιὰ τὸν πολιτισμὸ τῶν Σίντων. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι στὴν περιοχὴ τοὺς ἀναπτύχθηκε μία τόσο ἀξιόλογη πόλη ὅπως ἡ Ἡράκλεια Σιντικὴ, ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ ἄλλοι οἰκισμοί, ἀποτελεῖ μαρτυρία γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ γιὰ τοὺς οἰκονομικοὺς πόρους τοῦ κράτους³²⁶. Ἡ ὑπαρξὴ μεταλλείων σὲ ἀφθονία καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Ἡράκλειας καὶ τῆς Πέτρας καὶ ἄλλοῦ, νομίζουμε πὺρ εἶναι μία ἀπὸ τὶς αἰτίες γιὰ τὶς ὁποῖες ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ οἱ Σίντες, πὺρ ἀπὸ τὰ παλαιότατα χρόνια γνωρίζουμε πὺρ καλλιεργοῦσαν τὶς τέχνες τῆς φωτιᾶς, πὺρ κατὰ τὴν παράδοση τοὺς δίδαξε ὁ θεὸς τῶν ἐγκάτων Ἥφαιστος τὸν ὁποῖο διέσωσαν οἱ ἴδιοι, σύμφωνα μὲ τὴ μυθολογία, ὅταν ἦταν ἐγκατεστημένοι στὴ Λῆμνο. Οἱ στίχοι τῆς *Ἰλιάδας* καὶ τὸ κείμενο τοῦ Ψευδο-Ἀριστοτέλη πὺρ ἀναφέραμε μαρτυροῦν γνώσεις καμινεύσεως. Καὶ στὸν παραπόταμο τοῦ Στρυμόνα Πόντο ὑπῆρχε κάρβουνο ἀλλὰ καὶ στὴν κοίτη τοῦ χειμάρρου τοῦ Ντεμίρ-Χισάρ ὑπῆρχε σιδηρομετάλλευμα, πὺρ γνωρίζουμε ὅτι καμίνευαν ἐπιτόπου ὡς τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου παράδοξο ὁ οἰκισμὸς τοῦ Τιμουρ-Χισάρ νὰ ἔλαβε τὸ ὄνομά του ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς ἐνασχολήσεις αὐτὲς τῶν κατοίκων. Ποιοὺς θεοὺς λάτρευαν οἱ Σίντοι στὴν πρωτεύουσά τους τὴν Ἡράκλεια, πὺρ βρίσκονταν οἱ ναοὶ αὐτοί, εἶναι ἐρωτήματα στὰ ὁποῖα δὲν εἶναι εὐκολο νὰ ἀπαντήσει

321. Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, «Ἡ μακεδονικὴ πόλις», *Μακεδονικά* 4, 1955-1960, 250.

322. Πρβ. τὶς λατινικὲς ἐπιγραφές οἱ ὁποῖες βρέθηκαν στὴ Ρώμη καὶ ἀναφέρουν τὴν πατρίδα τῶν νεκρῶν πραιτωριανῶν (*domo Heraclea Sentica*). Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Ἱστορία Σερρών Α'*, δ.π. 304 ἀρ. 504, 305 ἀρ. 505, 506. F. ΠΑΡΑΖΟΓΛΟΥ, *Makedonski gradovi*, δ.π. 277. Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, «Ἡ μακεδονικὴ πόλις», δ.π. 265, 266. Δ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, *Ἱστορικὴ γεωγραφία*, δ.π. 120 σημ. 3, 121, 122.

323. ΤΗ. DESDEVISES-DU-DEZERT, *Géographie*, δ.π. 201, 205.

324. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, δ.π. 513.

325. Πρβ. Ἀνατολ. Ἐπιθεώρησις 1885, 110. Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις*, δ.π. 685.

326. C. M. DANOV, *Altthrakien* (1976) 109.

κανείς σήμερα. Οί μοναδικές μαρτυρίες που διαθέτουμε προέρχονται από επιγραφές. Στα νομίσματά τους εικονίζεται πάντοτε κεφαλή Ἡρακλέους με λεοντή και με την επιγραφή **ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ**³²⁷. Ὁ Νικολαΐδης, με τὸν ἐνθουσιασμό που ὑπῆρχε γιὰ παρόμοια θέματα τὴν ἐποχὴ που ἔγραφε, μᾶς ἄφησε μία ἐνδιαφέρουσα ἀποστροφή: «Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι καὶ ἐκεῖ (εἰς τὴν Ἡράκλειαν Σιντικήν, τὸ σημερινὸν Δεμίρ-Χισσάρ) ὑπῆρχε πανάρχαιος βωμὸς τοῦ Ἡρακλέους, ὅσῳ μᾶλλον οὗτος, κατὰ τὴν παράδοσιν, λέγεται ὅτι ἐξήτει ἐν ταῖς μέχρι τοῦ Ἰστρου ὑπερβορείοις χώραις τὴν ἔλαφον μετὰ τὰ χρυσὰ κέρα, τοῦτέστιν τὰ ἐν τοῖς ὄρεσιν τῆς Κερκίνης καὶ τοῦ Ὀρβήλου στρώματα χρυσοῦ. Ἡ χώρα Σιντικὴ ἐπανειλημμένως εἶχε κατακτηθῇ ὑπὸ τῶν πορρωτέρω βορείως οἰκούντων Μαίδων, διὸ καὶ φυσικὸς ἦτο ὁ πόθος τοῦ Φιλίππου νὰ ἰδρύσῃ καὶ ἐν τῷ βορειοανατολικῷ τούτῳ διαμερίσματι ἰσχυρὸν προπύργιον. Δυστυχῶς δὲν φαίνεται ἐπιτυχὼν διαρκῶς τοῦ σκοποῦ τούτου. Διότι ἤδη ὑπὸ τὸν Δημήτριον Πολιορκητὴν (περὶ τὸ ἔτος 290) βασιλεύει ἐν Ἡρακλείᾳ Σιντικῇ καὶ αὐτὸς ἴδιος ἡγεμὼν Ἀδαῖος, ὅστις πιθανῶς ἀνεδείχθη καὶ εἰς βασιλέα τῶν Μαίδων»³²⁸.

Οἱ παλαιότεροι μελετητὲς που ἀσχολήθηκαν μετὰ τὸ Ντεμίρ-Χισσάρ ἀναφέρουν ὀρισμένα περίεργα καὶ δυσεξήγητα γιὰ κάποιο χριστιανικὸ μνημεῖο σκαρφαλωμένο στοὺς βράχους στὸν ἀπέναντι λόφο τοῦ κάστρου³²⁹. Ἀπὸ ὅσο μπορῶ νὰ γνωρίζω ὁ πρῶτος που τὸ περιγράφει εἶναι ὁ Στιβαρὸς στὴ μελέτη του τοῦ 1878 που μνημονεύσαμε πρὶν πάνω. Παραθέτω αὐτοῦσια τὴν πρώτη αὐτὴ περιγραφή: «...κάλλιστα σώζεται πρὸς τὸ δυτικὸν τοῦ βράχου ὀλίγον ὑψηλὰ ἐκ τοῦ ἐδάφους, ἄνωθεν τῶν κήπων τῶν ροϊδιῶν, ἐν τῷ βράχῳ λελατομημένος ναὸς χριστιανικός, πρὸς ὃν ἀναβαίνει τις μόνον διὰ κλίμακος προστιθεμένης, καὶ εἰσέρχεται διὰ μικρᾶς εἰσόδου, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας σώζονται εἰ καὶ ἐφθαρμένοι ὑπὸ τοῦ χρόνου, μᾶλλον δ' ὑπὸ λιθοβολημάτων, εἰκόνες ἀγίων, ὁποῖαι καὶ ἐντὸς αὐτοῦ, εἰς σχῆμα θολωτὸν λελατομημένον, σώζονται ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων του πολλὰ ἐφθαρμένοι. Ὁ ναὸς οὗτος, ἀπλοῦς κατὰ τὸ σχέδιον, διότι σύγκειται ἐξ ἐνὸς μόνον μικροῦ κοιλώματος, εἶνε βεβαίως Βυζαντιακῆς ἐποχῆς καὶ δύναται νὰ μαρτυρήσῃ ὡσαύτως ὅτι ὑπῆρξε ὑπὸ τὴν ρίζαν τοῦ βράχου τοῦ χριστιανικὸς οἰκισμός, ἀλλὰ τίποτε περισσότερον παρὰ τοῦτο καὶ μόνον»³³⁰. Ἀπὸ τὴν περιγραφή αὐτὴ τοῦ Στιβαροῦ πληροφορούμαστε ὅτι στὴ μεσημβρινὴ ὄψη τοῦ ἀποτόμου βράχου (τοῦ Ἀγίου Δημητρίου), ἐπάνω ἀπὸ τὰ μικρὰ κηπάκια (μπαξεδάκια) που ὡς σήμερα ὑπάρχουν, ὑπάρχει λαξευμένος στὰ σπλάχνα τοῦ βράχου ἕνας χριστιανικός, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ὑπόσκαφος ναός. Οἱ τοιχογραφίες του εἶχαν πάθει μεγάλες ζημιὲς ἀπὸ λιθοβολισμοὺς ἤδη στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. καὶ βέβαια ὁ Στιβαρὸς τὸν χρονολόγησε στὴ βυζαντινὴ περίοδο.

327. Πρβ. πρόχειρα στὸν Γ. Β. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗ, *Ἱστορία Σερρών Β'*, ὁ.π. 216.

328. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ μετὰ κέντρον καὶ βάσιν τὴν Μακεδονίαν* (Ἐν Ἀθήναις 1923) 79.

329. *Παρνασσός* 2, 1978, 533.

330. Ὁ Γ. ΣΤΙΒΑΡΟΣ, «Δεμίρ Ἰσσάριον», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* 3 (1909) (Ἐν Ἀθήναις 1910) 213-216, ἐπαναλάμβανε τὶς παλιές του πληροφορίες ἀργότερα, τὸ 1909, καὶ πρόσθετε καὶ ὅτι «...ναῖδιου βυζαντινοῦ λελαξευμένου ἐπὶ τῆς νοτίου πλευρᾶς τῆς πρὸς ἀνατολὰς αὐτοῦ ἀποτόμου ἀκροπόλεως, διασώζονται εἰσέτι λείψανα εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου».

Δεύτερος πού επισήμανε και μνημόνευσε τὸν χριστιανικὸ ναῖσκο ἦταν ὁ ἀείμνηστος Δήμιτσας: «Πολλαχοῦ παρατηροῦνται κλίμακες ἐπὶ τῶν πρὸς τοὺς εἰρημένους λόφους ἀπαρτιζόντων βράχων λελαξευμένοι. Ἐν δὲ τῇ πλευρᾷ ἐνὸς τούτων, τοῦ ὑπερκειμένου τῆς νῦν πόλεως καὶ ναῖδιον ὅλον ἐπὶ τοῦ βράχου λελατομημένον εὔρηται, οὗ αἱ τοιχογραφίαι ἐν μέρει εἰσέτι σώζονται». Τὶς πιὸ πάνω παρατηρήσεις τοῦ ὁ Δήμιτσας συμπληρώνει καὶ μὲ νοθεσίες καὶ παροτρύνσεις πρὸς τοὺς λογίους καὶ τοὺς ἐπιστήμονες τῆς ἐποχῆς: «Λυπηρὸν ὅτι οὐδεὶς τῶν ἡμετέρων τῶν περὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ ἀσχολουμένων δὲν ἔλαβε μέχρι τοῦδε τὸν κόπον ὅπως ἐπισκεφθῇ καὶ μελετήσῃ τὸ τῆς Μακεδονίας ἔδαφος, ἐν ᾧ τοσαῦτα ἀπαντῶσιν ἀρχαῖα μνημεῖα. Διττὴ καθ' ἡμᾶς ἢ ἐκ τούτου ὠφέλεια, κέρδος ἐπιστημονικὸν ἀφ' ἐνός, τρανωτάτη ἀφ' ἑτέρου ἀπόδειξις ὅτι ἀναπόσπαστον τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν τμῆμα ἡ Μακεδονία ἦτο καὶ εἶναι χώρα ἐλληνικὴ μεθ' ὅλην τὴν ἐνιαχοῦ παρουσιαζομένην βουλγαροφωνίαν, ἣτις δὲν συνεπάγει κατ' ἀνάγκην ὅτι οἱ ταύτη χρώμενοι Βούλγαροί εἰσιν...»³³¹.

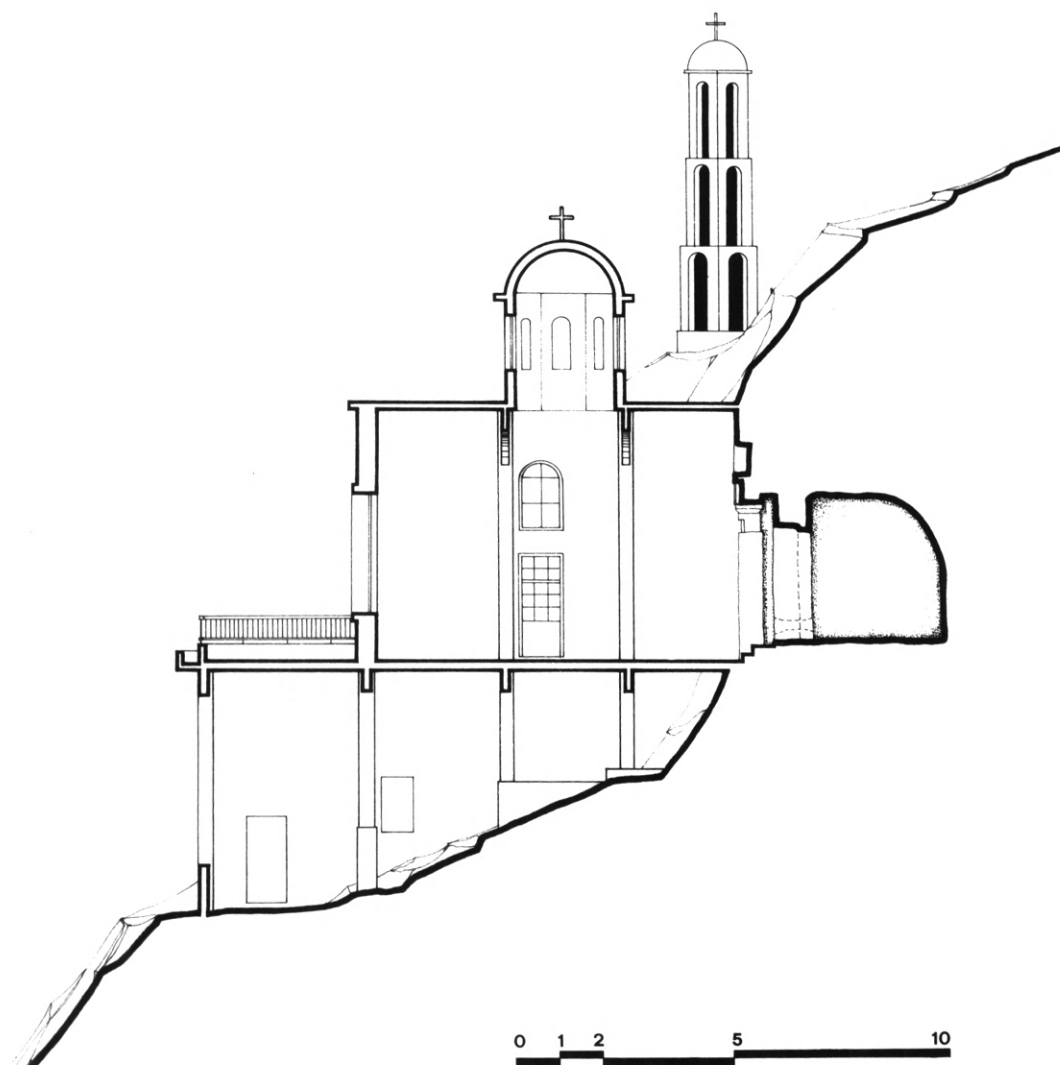
Πρωτοεπισκέφτηκα τὸ Σιδηρόκαστρο πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια καὶ διαπίστωσα πὺς τὸ λαξευμένο χριστιανικὸ ἐκκλησάκι τῶν παλιῶν περιγραφῶν ἀποτελοῦσε τώρα πιά τὸ ἱερὸ ἐνὸς ναοῦ πού χτίστηκε μπροστὰ ἀπὸ τὸ ὑπόσκαφο κτίσμα. Ὁ ναὸς τιμᾶται στὴ μνήμη τῶν ἁγίων Κηρύκου καὶ Ἰουλίττας καὶ τῆς ἁγίας Ζώνης. Πρόκειται γιὰ ἓνα κακόμορφο, ἄτεχνο, προχειροχτισμένο κατασκεῦασμα ἀπὸ μπετὸν ἀρμέ, τοῦ 1939 (:), ὅπως καὶ τόσα πού συνήθως θεμελιώνει ἡ πίστη καὶ ἡ ἄγνοια τῶν ταπεινῶν περιοίκων, προσφύγων στὴ μεγάλη τους πλειοψηφία (πίν. 24α).

Ἡ κατασκευὴ ἀποτελεῖ ἓνα ἐπίπεδο, μία ταράτσα μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο κτίσμα, πού ἐπεκτείνεται ἕως τὰ ὅρια τοῦ μονολιθικοῦ βράχου καὶ στηρίζεται ἐπάνω σὲ μακρόστενες κολόνες μὲ πολὺ ἀμφίβολες «περασιές» (εἰκ. 8). Ἡ κάτοψη τῆς σύγχρονης, παράδοξης αὐτῆς ἐκκλησίας ἔχει σχῆμα Γ καὶ μπροστὰ στὸ ἱερὸ καὶ σὲ ἀπόσταση 3.5 μ. ὑψώνεται ἓνας τρούλος πού ἐδράζεται σὲ ὀκτάπλευρο τύμπανο (μὲ ὕψος 2.35 μ.). Τέσσερις κολόνες ὑπάρχουν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καὶ ἀκολουθοῦν (ὅσο μπορεῖ) τὸν ἄξονα αὐτοῦ πού εἰσέρχεται ἀπὸ τὴ μοναδικὴ μεσημβρινὴ εἴσοδο. Οἱ δύο κολόνες ἀποτελοῦν τὶς δυτικὲς ἀντιστηρίξεις τοῦ τρούλου καὶ οἱ δύο ἄλλες στηρίγματα τῶν δοκαριῶν τῆς πλάκας μὲ ὕψος 5.75 μ., πού ἀποτελεῖ καὶ τὸ δῶμα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 9).

Ἀξίζει ἴσως νὰ ἀναφέρουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἓνα παμπάλαιο ἔθιμο πού τελεῖται μέσα στὸν ὑπόσκαφο χώρο πού σήμερα, ὅπως εἶπαμε, ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ ναοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν πίστη τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς στὶς θαυματουργικὲς ιδιότητες τοῦ «τρυποπεράσματος», τοῦ περάσματος δηλαδὴ ἀπὸ τὴν τρύπα πού ὑπάρχει πλάι στὸ κύριο ἄνοιγμα τοῦ ἱεροῦ³³². Ἐγὼ ὁ ἴδιος ἔτυχε σὲ μία πρόσφατη σχετικὰ ἐπίσκεψή μου (ἄνοιξη 1983) νὰ δῶ μία γυναῖκα πού ὁδήγησε ἐκεῖ τὸ ἄρρωστο ἀγόρι τῆς καὶ ἀφοῦ ἄναψε κερὶ στὸ εἰκόνισμα τὸ καθοδήγησε νὰ περάσει τρεῖς φορές, ἔρποντας, μέσα ἀπὸ τὴ στενὴ τρύπα, μπαίνοντας ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ ἱεροῦ. Βοήθησα καὶ ἐγώ, γιὰτὶ σὰν ἄνδρας μποροῦσα νὰ μῶ στὸ ἱερό, σπρώχνοντας τὸ παιδάκι νὰ περάσει. Ὁ τοπικὸς θρύλος προσθέτει πὺς οἱ

331. *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις*, ὁ.π. 685.

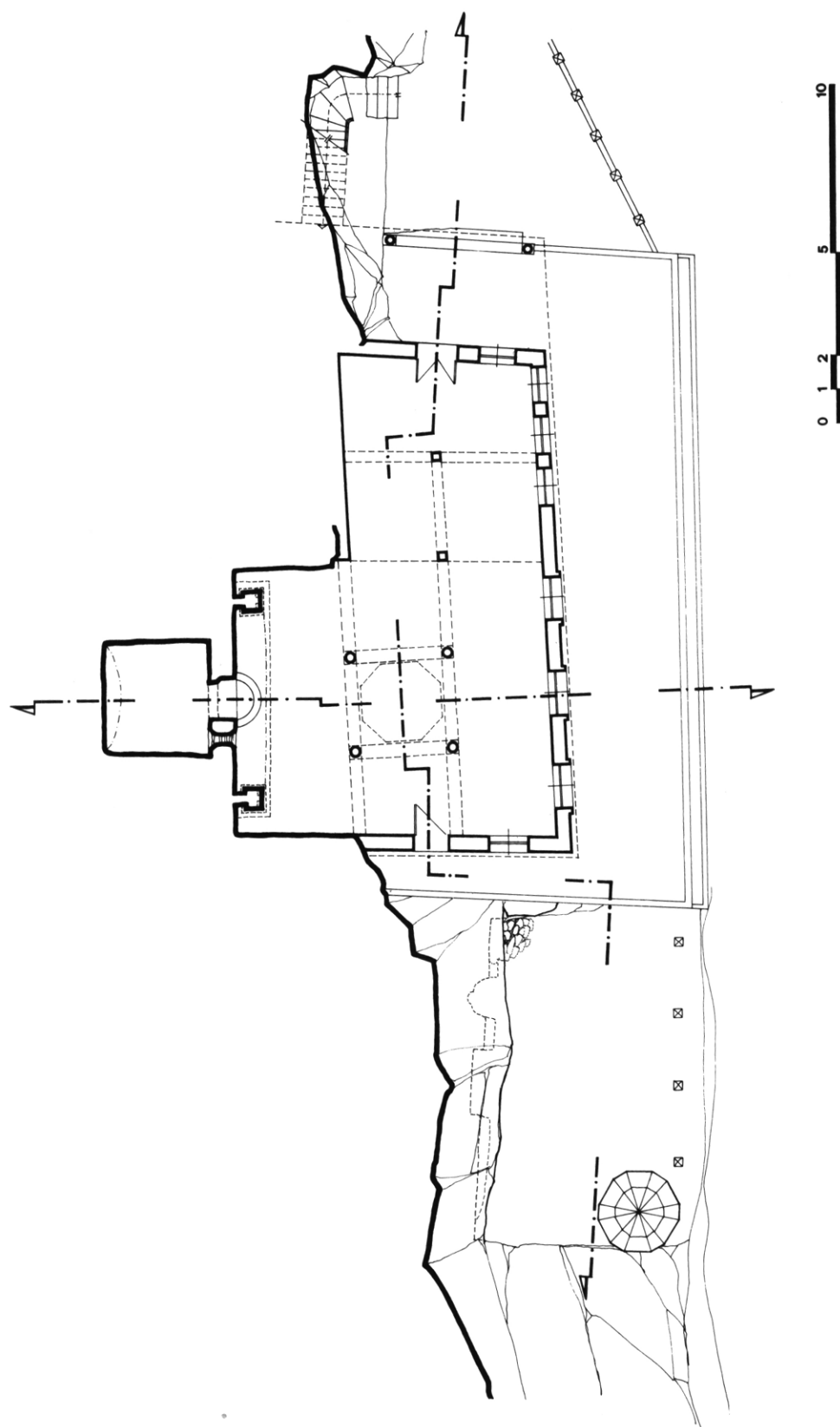
332. Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Τὸ Ἁγιολίθαρ», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 6, 1931, 285-292 (= *Μικρὰ μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1955, 84-90). ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, Πρωτοσυγγέλλου Μητροπόλεως Ἡλείας, «Τὰ μαγικά

Είκ. 8. Έγκάρσια τομή στο έκκλησάκι τοῦ Ἀγίου Κυρήκου.

ἁμαρτωλοὶ μαγκώνουν στοὶ ἀνοιγμοὶ τῆς τρύπας. Μοῦ διηγήθηκαν πὼς στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὰ βράχια ἓνα ἀναιμικὸ δενδράκι ὅπου οἱ Τούρκισσες κρεμοῦσαν κουρέλια γιὰ τὴν ἴαση ἀσθενειῶν· ἓνα ἔθιμο ποὺ ἔχει εὐρύτατη διάδοση στὴ Μακεδονία, στὰ Βαλκάνια γενικότερα καὶ στὸν μικρασιατικὸ ὠρὸ ὡς τὴν Ἀρμενία.

περάσματα, 'Τρύπες' τῶν μοναστηριῶν τῆς Ἡλείας», *Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν* (Ἀθῆναι 1980) 24 κέ. Α. ΜΠΑΚΑΪΜΗΣ, «Τὸ τρυποπέρασμα στοὶ Δρέπανο Κοζάνης», *Χρονικά τῆς Φιλεκπαιδευτ. Ἀδελφ. 1871-1979*, τ. Α' (Θεσσαλονίκη 1979) 98 κέ. Γ. ΘΕΟΔΟΣΙΑΔΗΣ, «Τ' ἁγιονέρια στοὶ Βόιο», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Ἱστορίας, Λαογραφίας κλπ. Δυτικομακεδονικοῦ ὠρου*, Θεσσαλονίκη, 4-5 Νοεμβρίου 1978, 205 κέ.

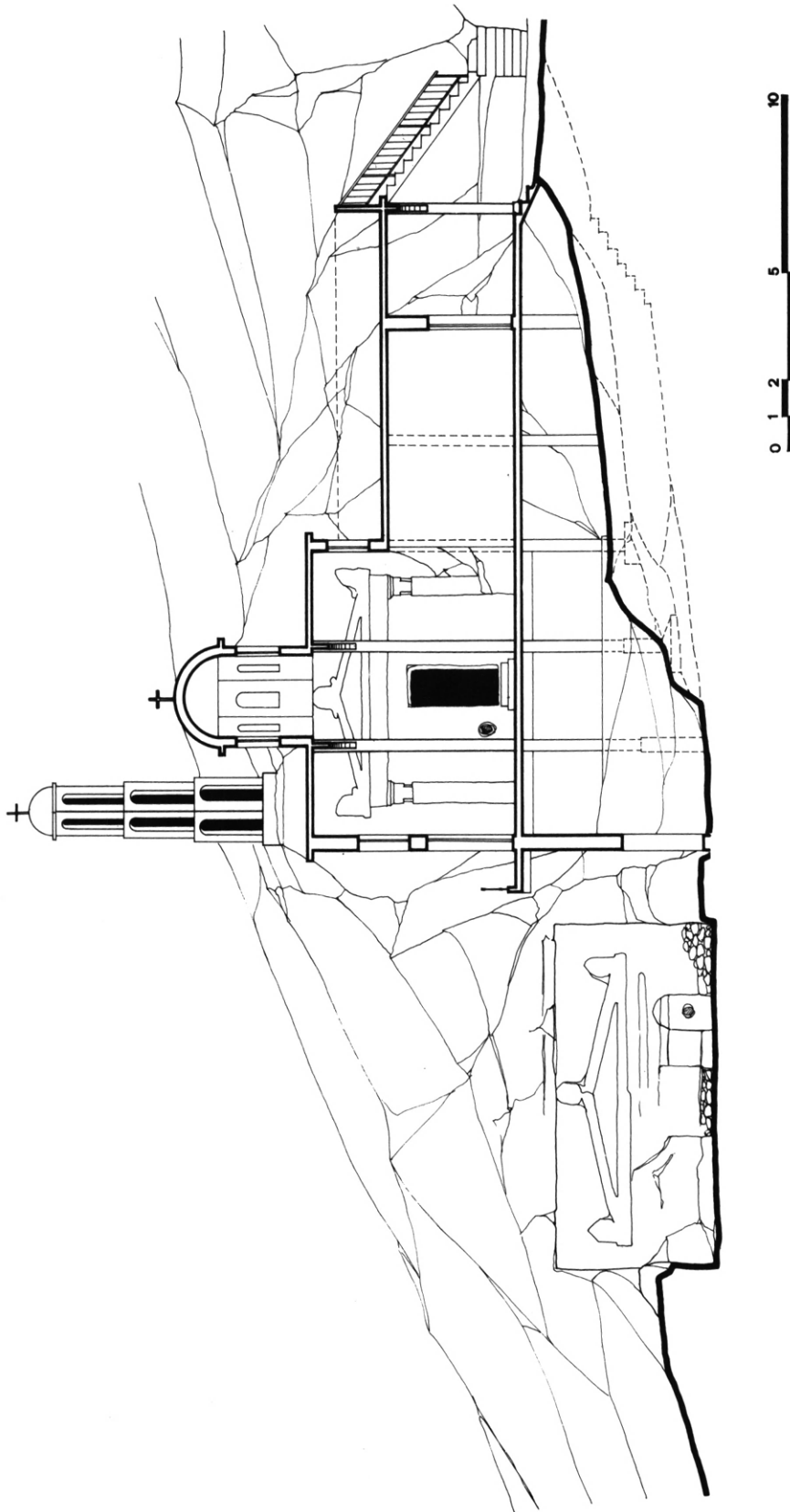
Εικ. 9. Κάτοψη και κατατομή του υπόσκαφου τάφου και του ναού του Ἁγίου Κηρύκου.

Ἄς ρίξουμε ὅμως μία ματιά στὸ ἱερὸ τοῦ παρεκκλησιοῦ αὐτοῦ γιὰ νὰ διαπιστώσουμε πόσο ἀλλοίωσαν τὴν ἀρχαία μορφή του οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες, τὸ δωδεκάορτο, ὁ ἐσταυρωμένος, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατο εὐφυεῖς ἱστορικοί, ὅπως ὁ Στιβαρὸς καὶ ὁ Δήμιτσας, νὰ κατανοήσουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν ἀρχαῖο τάφο λαξευμένο στὴν ἐπιφάνεια τοῦ κροκαλοπαγοῦς βράχου (εἰκ. 10-11, πίν. 24β καὶ 26α). Σήμερα μπορεῖ κανεὶς νὰ παραπλανηθεῖ ἀπὸ τὸ μισοσκοτάδο ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καὶ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν εἰκόνων ποὺ ἔχουν καλύψει τὴν ὄψη του, παραλλάσσοντας τὶς μορφές του. Μόνο ἂν εἶναι κανεὶς εἰδικὸς μπορεῖ νὰ διαπιστώσει τὴν ἀρχικὴ μορφή. Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἀποτυπώσουμε τὶς μορφές του χρειάστηκε νὰ πάρουμε εἰδικὴ ἄδεια ἀπὸ τὸν πνευματικὸ ποιμενάρχην τοῦ Σιδηρόκαστρου, ποὺ εἶναι ἔδρα Μητροπόλεως, γιὰ νὰ ἀποσυνδέσουμε πρόσκαιρα τὸ δωδεκάορτο καὶ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι δὲν ὑπάρχουν κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο οὔτε κανόνες, οὔτε σταγόνες, ὅπως διαβάζουμε στὸ ΑΔ 22, 1967, Β2, Χρον., 427 (εἰκ. 10-11, πίν. 24β). (Καὶ ἀπὸ τὶς γραμμὲς αὐτὲς εὐχαριστοῦμε τὸν σεπτὸ ἱεράρχην.)

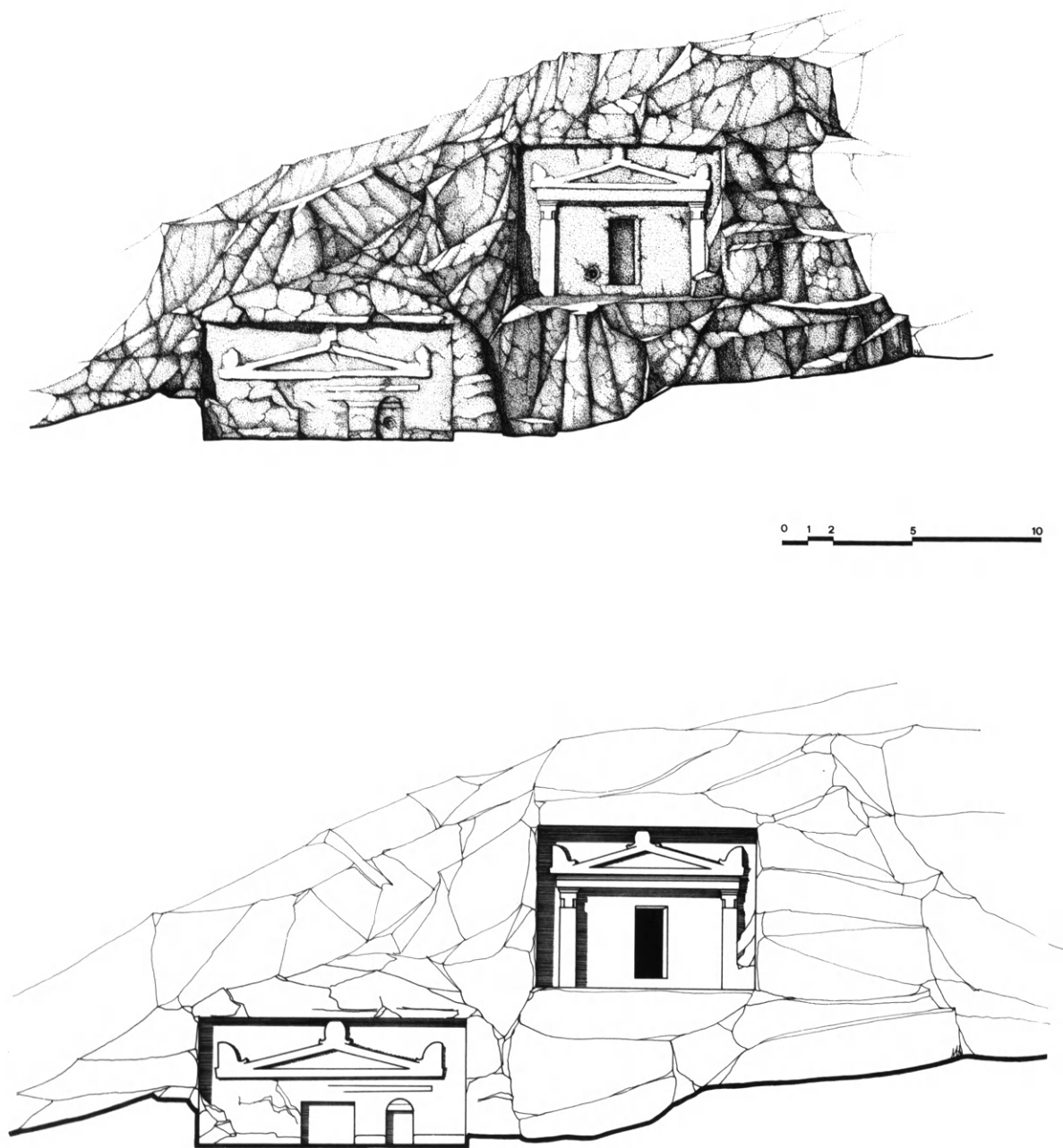
Ἄς δοῦμε τὴ μοναδικὴ περιγραφὴ ποὺ διαθέτουμε ὥς σήμερα, γραμμένη ἑπτὰ χρόνια μετὰ τὴν πρώτη μας ἐπίσκεψη ἀπὸ ἕναν εἰδικό: «Τὸ πλεόν ὅμως ἐνδιαφέρον μνημεῖον τοῦ νεκροταφείου τούτου εἶναι λαξευτὸς εἰς τὸν βράχον τάφος μακεδονικοῦ τύπου, μετὰ δύο παραστάδων εἰς τὴν λαξευτὴν πρόσοψιν καὶ χαμηλοτέρου καμαροσκεποῦς θαλάμου, ἐνσωματωμένος ἐντὸς τοῦ νεωτέρου ναοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ Ζωοδόχου Πηγῆς. Ἐπὶ τῶν παραστάδων βαίνει ἐπιστύλιον μετὰ κανόνων καὶ σταγόνων καὶ ἄνωθεν αὐτοῦ τὸ βαθὺ τύμπανον τοῦ ἀετώματος, τὸ ὁποῖον κοσμεῖται ὑπὸ δύο ἀκραίων καὶ ἐνὸς κεντρικοῦ ἡμικυκλικοῦ σχεδὸν ἀκρωτηρίου. Μεταξὺ τῶν παραστάδων εὐρίσκεται ἡ εἴσοδος τοῦ θαλάμου. Ἐπιμελὴς εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ συνόλου γενικῶς, ἀλλὰ καὶ τῶν λεπτομερειῶν (ἐπικράνων παραστάδων κλπ.). Διαστάσεις προσόψεως: ὕψ. 5.60, πλάτ. 7 μ. Διαστάσεις θαλάμου: ὕψ. 2.95, πλ. 3, μήκ. 3 μ. Διαστάσεις εἰσόδου θαλάμου: ὕψ. 2.10, πλ. 1.12 μ. Τοῦ αὐτοῦ τύπου ὑπάρχει ἐπίσης καὶ ἕτερος τάφος λαξευτὸς εἰς τὸν ἑναντι τοῦ κωδωνοστασίου βράχον, μικροτέρων διαστάσεων καὶ ἡμιτελὴς»³³³.

Οἱ ἐπεμβάσεις ποὺ ἔγιναν γιὰ νὰ μετατραπεῖ ὁ ἀρχαῖος τάφος σὲ χριστιανικὸ ναὸ (εἰκ. 12) ἀφοροῦν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τάφου, ὅπου σκαλίστηκε μία ξέβαθη κόγχη ἱεροῦ ποὺ φτάνει ὥς 0.90 μ. ὕψος (πίν. 25β). Ὁλος ὁ ναὸς ἐπικαλύφθηκε μὲ ἕνα παχὺ ἐπίχρισμα καὶ τοιχογραφήθηκε. Μορφὲς ἀγίων σήμερα διακρίνονται ἐλάχιστες γιατί τὶς σκεπάζει ἡ καπνιὰ κεριῶν ποὺ αἰῶνες ὀλόκληρους ἄναβαν οἱ πιστοὶ μέσα στὸν ναό. Ἀπὸ τὸ πάχος, καὶ ἰδίως τὴν ποιότητα τοῦ ἰσχυροῦ κονιάματος, διαπιστώνουμε πὼς ἡ μετατροπὴ ἔγινε στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας (πίν. 25α) Ἡ καμάρα δὲν εἶναι ἡμικυλινδρική ἀλλὰ σὲ τομὴ ἐμφανίζει τὴ μορφή ἐνὸς τμήματος τόξου (πίν. 25β). Γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ ἡ ὄψη τοῦ μνημείου ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὴ μάζα τοῦ βράχου ἕνα τμήμα πρισματικοῦ σχήματος (ὕψους 5.75, πλάτους 5.23 καὶ βάθους 5.30 μ.), ἔτσι ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἀφ' ἐνὸς ἡ αἴσθησις ἐνὸς «δρόμου» καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ προετοιμαστεῖ ἡ ἐπιφάνεια γιὰ τὴ λάξευσις τῆς

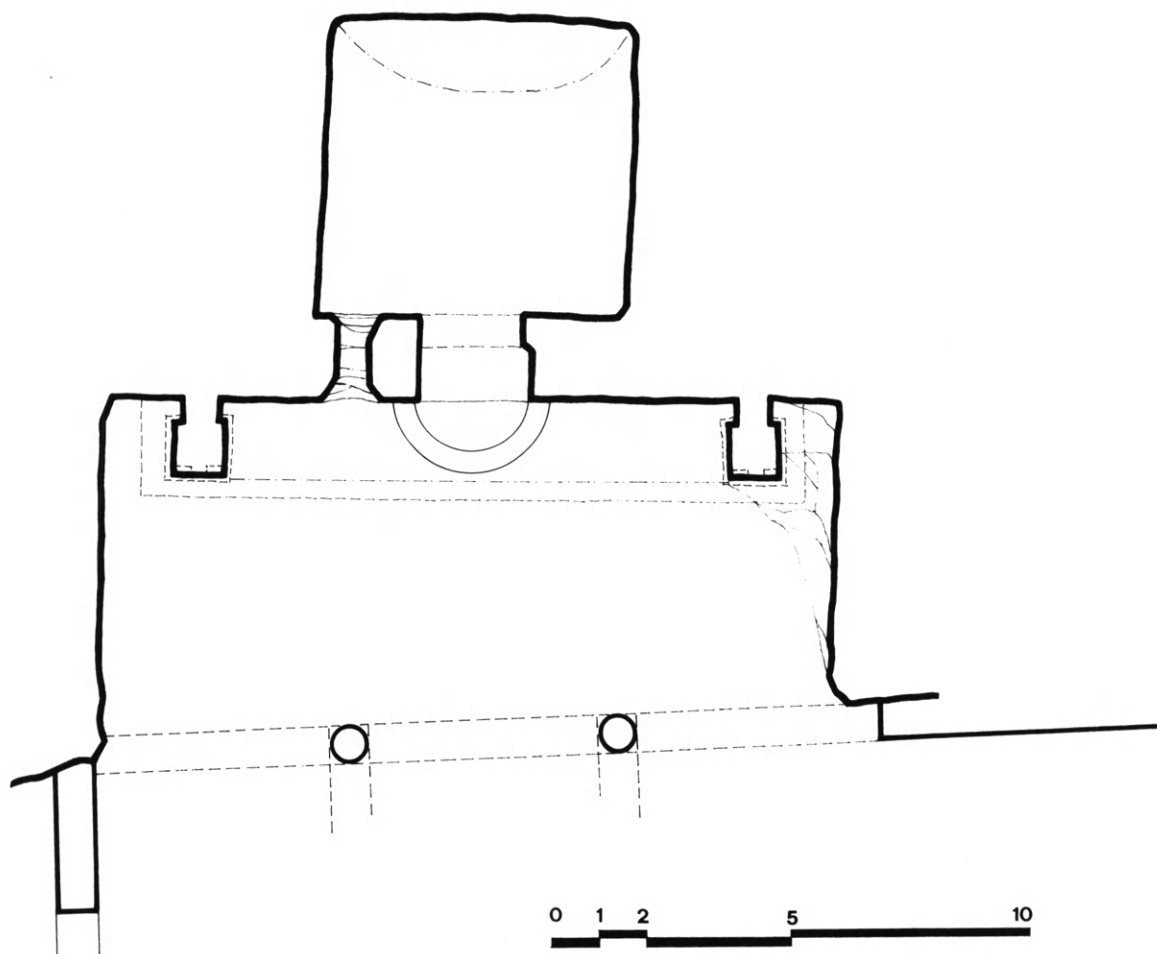
333. Πρβ. Φ. ΠΕΤΣΑ, «Χρονικὰ Ἀρχαιολογικὰ 1966-1967», *Μακεδονικὰ* 9, 1969, 215, ἀρ. 239: «Σιδηρόκαστρο. Ἀναφέρεται νεκροταφεῖο μὲ λαξευτοὺς τάφους στὴν περιοχὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Ἐνας ἔχει ναὸ σχημὴ πρόσοψη». Τοῦ ἴδιου, «Χρονικὰ Ἀρχαιολογικὰ 1968-1970», *Μακεδονικὰ* 15, 1975, 239, 345.

Εικ. 10. Έγκάρσια τομή στο έκκληυσάκι του Ἁγίου Κηρύκου. Διακρίνονται σὲ προβολὴ οἱ ὀψεις τῶν ἀρχαίων τάφων.

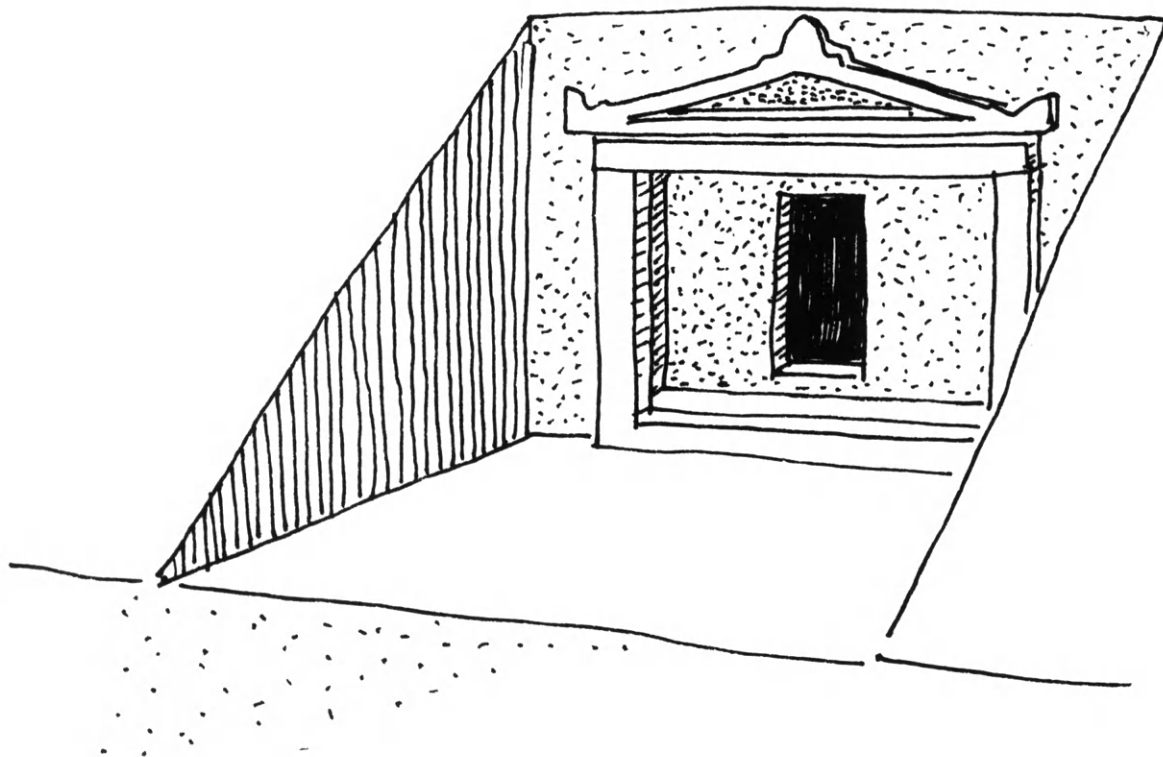
Εικ. 11. Οί ὄψεις τῶν ἀρχαίων τάφων μετὰ τὴ θεωρητικὴ ἀφαίρεση τῶν μεταγενέστερων προσκτισμάτων.

Είκ. 12. Κατατομή στο ιερό της εκκλησίας. Ὁ θάλαμος τοῦ ἀρχαίου τάφου.

κάθετης ὄψεως. Συμμετρικὰ πρὸς τὴν εἵσοδο τοῦ ὀρθογωνικοῦ τάφου ποὺ ἔχει διαστάσεις 3.05×3 μ., ἐσωτερικὸ ἀνοιγμὰ 1.10 καὶ ἐξωτερικὸ 1.15 μ., σὲ ἀπόσταση 2.05 μ., ὑπάρχουν δύο παραστάδες (πίν. 24β καὶ 25α). Ἐπάνω τους στηρίζεται ἓνα μακρόστενο ἐπιστύλιο ὅπου χωρὶς καμία μετάβαση —κυμάτιο ἢ ὀδόντες— ἀκουμπᾷ τὸ χαμηλότατο τριγωνικὸ ἀέτωμα (εἰκ. 11). Ἡ ὄψη αὐτὴ τοῦ τάφου, ἔτσι καθὼς πλαισιώνεται ἀπὸ τὸν βράχο καὶ εἰσέχει, πιθανότατα ἐπιχρισμένη μὲ λεπτότατο κονίαμα καὶ χρωματισμένη, εἶχε γιὰ τὸν διαβάτη ποὺ ἀνέβαινε τὴν κλιμακωτὴ ἀτραπὸ πρὸς τὴν πόλη καὶ τὴν ἀκρόπολη, ἓνα ὑποβλητικὸ μεγαλεῖο, καθὼς μάλιστα συνοδευόταν σὲ ἓνα χαμηλότερο ἐπίπεδο (6 μ.) ἀπὸ μία δευτέρη ὄψη, μισοτελειωμένη, ἐνὸς ἄλλου τάφου (εἰκ. 11). Ἡ ναόμορφη πρόσοψη ποὺ ἔχει, θεωρητικά, προσθετικὰ ἐπικολληθεῖ στὸν τάφο, δημιουργήσε μία σκηνικὴ μορφή πολὺ εὐχάριστη καὶ παρ' ὅλες τὶς ἐπιδράσεις ἀπὸ τοὺς ναόμορφους, μακεδονικοὺς χτιστοὺς τάφους, τοὺς σκεπασμένους μὲ τύμβο, ἔχει ἔντονες φρυγίζουσες ἐπιρροές (εἰκ. 13).

Ἄν παρατηρήσουμε τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἐπικράνων ποὺ ἀποτελοῦν τὴ στέψη τῶν παραστάδων βλέπουμε πὼς εἶναι ἰδιαίτερα λειασμένες οἱ ἐπιφάνειες τοῦ σκληροῦ κροκαλο-

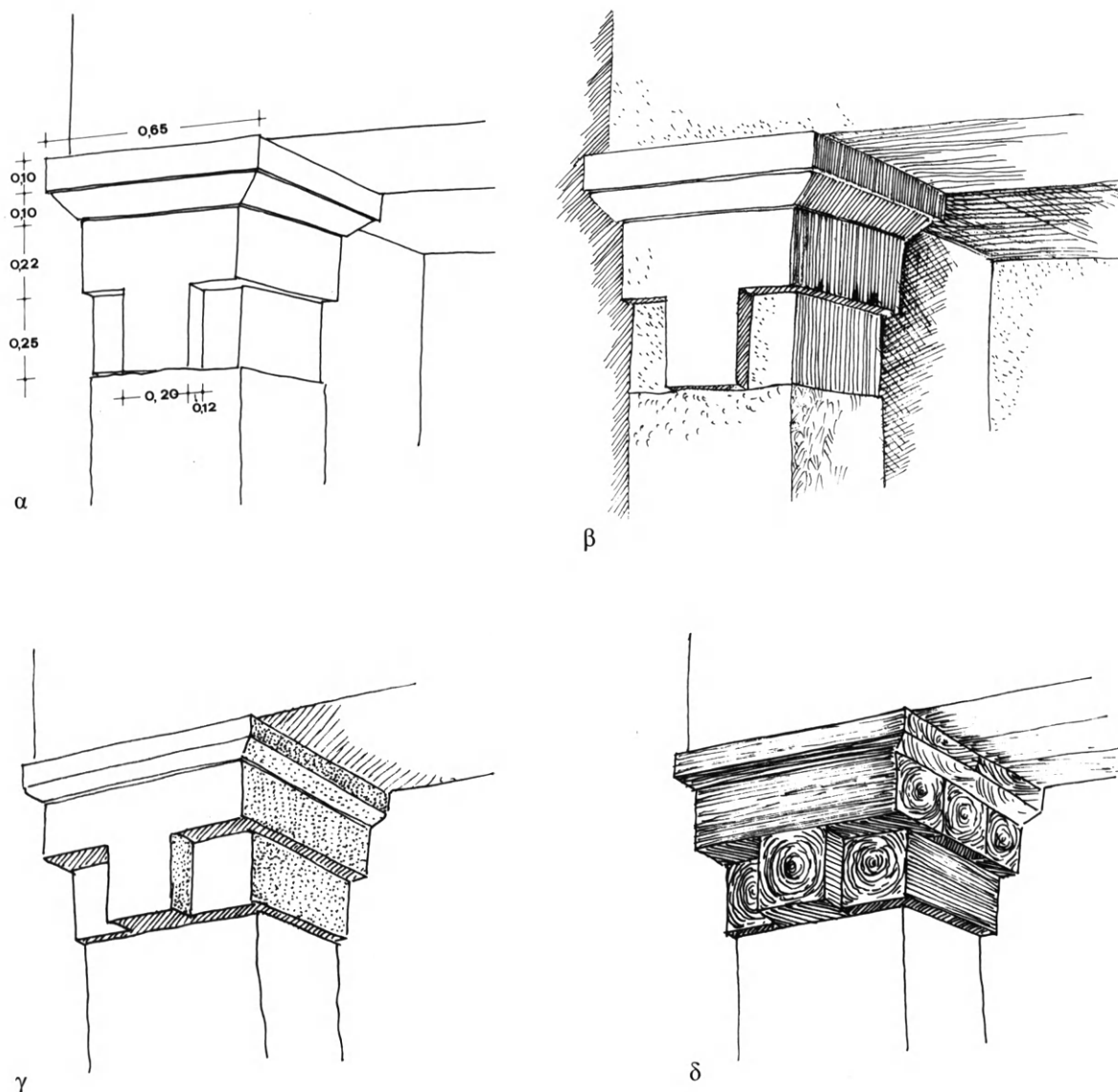

Είκ. 13. Σκαρίφημα τοῦ τρόπου διαμορφώσεως ἑνὸς ταφικοῦ μνημείου σὲ ὄψη βράχου με κλίση.
Ἡ μορφή τοῦ τάφου τοῦ Σιδηρόκαστρου.

παγοῦς βράχου καὶ διαπιστώνουμε ὅτι ἐμφανίζουν τριμερὴ διαίρεση καθ' ὕψος, ποὺ τὴν ἀποτελοῦν ἓνας περίεργος ἄβακας (0.25+0.22 μ.) με μία ψευδοϊωνίζουσα στέψη, δηλαδή ἓνα λοξότμητο κυμάτιο καὶ μία πλίνθος (0.10+0.10 μ.) (πίν. 25α, εἰκ. 14). Τὶς ἀτέλειες τῆς ὕψης τοῦ βράχου ἔχουν συμπληρώσει πολὺ προσεκτικὰ με ἐπικάλυψη, με ἰσχυρότατο κονίαμα ποὺ ἐπουλώνει τοὺς τραυματισμοὺς καὶ ταυτόχρονα προετοιμάζει τὴν ἐπιφάνεια γιὰ μία πιθανότατα χρωματικὴ ἐπεξεργασία (πίν. 25α)³³⁴. Ἀναμφίβολα ἡ γενετικὴ κατασκευὴ ἦταν ξύλινη καὶ πολὺ ἀργότερα, ὅπως συνήθως συμβαίνει, μεταγλωττίστηκαν οἱ μορφὲς ἐπάνω στὴν πέτρα, ἀκόμα, ὅπως στὴν περίπτωσι αὐτή, ἀφαιρετικὰ (εἰκ. 14)³³⁵.

334. Πρβ. D. M. ROBINSON - J. W. GRAHAM, *Excavations at Olynthus. VIII: The Hellenic House* (London 1938) 246: «Painting of Capitals. The fact that the capitals found in A vi 5 retained traces, when discovered, of white paint overlaid with red, suggests that this may have been a common practice; and a wall painting at Delos represents similar capitals painted in red and blue (18: Delos VIII, fig. 83). A capital found in 1934 (No 35) has a thin coating of white stucco on three faces».

335. Κρίναμε σκόπιμο νὰ ὑπενθυμίσουμε μία ἀντίστοιχη κατασκευὴ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου (περ. 980 μ.Χ.). Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀνακουφιστικὸ μαξιλάρι ποὺ ἐπάνω του ἀκουμποῦν τὰ τόξα τοῦ τρίλοβου κεντρικοῦ ἀνοίγματος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου στὸ ὁμώνυμο νησάκι τῆς Μικρῆς Πρέσπας. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἐρευνες στὴν Καστοριά καὶ τὸν Ἅγιο Ἀχίλλειο», *ΕΕΠΣΘ*, τ. Β', 1965-1966, 142, εἰκ. 7.

Εἰκ. 14. Ἐπίκρανο τοῦ ἀρχαίου τάφου. α-β. Ἀποτύπωση μορφῆς. γ. Μεταφορὰ τῆς μορφῆς στὴν πέτρα. δ. Σὲ ὑποθετικὴ ξύλινη κατασκευὴ (πιθανότατα μορφή πρωταρχικὴ).

Τὸ ἐπίκρανο ποὺ διαμορφώνεται στὶς δύο συμφυεῖς παραστάδες διαιρεῖται σὲ τρεῖς ζῶ-
νες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ χαμηλότερη ἔχει ὕψος $0.25+0.22$ μ. καὶ στέψη ($0.19+0.10$ μ.) (εἰκ. 14).
Τὸ ἐπίκρανο μὲ τὸ λοξότμητο (ψευδοϊωνικὸ;) κυμάτιο ἐμφανίζει κάποιες ὁμοιότητες μὲ
ἀντίστοιχης ἰωνικῆς διαμορφώσεως ἐπίκρανα τῆς Δήλου τῶν μέσων τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.³³⁶

336. E. LAPALUS, *Exploration archéologique de Délos. L'Agora des Italiens*, τ. XIX (Paris 1939) 97, πίν. IX.
D. M. ROBINSON - J. W. GRAHAM, *Excavations at Olynthus. VIII: The Hellenic House*, ὁ.π. 245, 246, πίν. 56,

Οἱ δύο παραστάδες στήριζαν ἓνα ἐπιστύλιο ἐπάνω στὸ ὁποῖο, μετὰ ἀπὸ μία ὑπερτροφικὴ ταινία, ὑπάρχει σκοτία καὶ τὸ γεῖσο (εἰκ. 15). Τὸ ἀέτωμα τῆς ὄψεως εἶναι ὑπερβολικὰ χαμηλὸ καὶ στεφανώνεται μὲ ἡγεμόνα ἀνθεμωτὸ στὸ κέντρο καὶ δύο ἀνθέμια στὶς γωνίες (πίν. 26α, εἰκ. 16). Κατὰ τὶς ἐργασίες στηρίξεως τῆς πλάκας τοῦ δώματος πελέκησαν δυστυχῶς τὸν κορυφαῖο ἀνθεμωτὸ ἡγεμόνα καὶ ἔτσι κολοβωμένος βοηθᾷ πολὺ λιγότερο σὲ μία ἀναζήτηση χρονολογικῆ, μὲ βάση τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ μνημείου³³⁷. Ἡ διαμόρφωση τῶν ἐπικράνων τῶν παραστάδων καὶ τὰ πλαστικὰ στοιχεῖα τῶν ἀκρωτηρίων ἀποτελοῦν τὰ κύρια μορφολογικὰ δεδομένα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου³³⁸.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ ναόμορφη πρόσοψη τοῦ ταφικοῦ μνημείου, ποὺ τὸ καλύπτει ἡ μεταγενέστερη κατασκευὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Ζώνης ποὺ ἀναφέραμε, σὲ χαμηλότερη στάθμη (-6.00 μ.) ὑπάρχει μία ἄλλη ὄψη, μισοκατεργασμένη, στὴν ἐπιδερμίδα τοῦ βράχου, ποὺ δὲν πρόλαβε νὰ ὁλοκληρωθεῖ ὥστε νὰ λειτουργήσῃ τὸ ταφικὸ μνημεῖο (εἰκ. 10, 17-19). Ἐκεῖ στὴν ἄκρη εἶναι καὶ τὸ κωδωνοστάσιο τῆς ἐκκλησίας, ἓνα ἐξαγωνικὸ σὲ κάτοψη ψευδονεοκλασικὸ διώροφο κατασκευάσμα (εἰκ. 17-18). Ἡ ὄψη τοῦ βράχου στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου ἔχει λαξευτεῖ τὸ μνημεῖο, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀφαιρέσεως τῆς περιττῆς μάζας, ἔχει πλάτος 9.65 μ. Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ γκρεμοῦ εἶναι 6.30 μ. (εἰκ. 18). Περισσότερο ὁλοκληρωμένο εἶναι τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ μνημείου, τὸ ἀέτωμα (πίν. 26β-27α). Ἀλλωστε εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ λάξευση ἄρχιζε ἀνέκαθεν ἀπὸ ψηλὰ γιὰ νὰ καταλήξῃ στὴ βάση· τελευταῖος ἀνοιγόταν ὁ θάλαμος. Ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τρόπου λαξεύσεως ἀποτελοῦν οἱ μνημειακοὶ τάφοι ὑπ' ἀριθ. 16 καὶ 396 τῆς ἰορδανικῆς Πέτρας³³⁹.

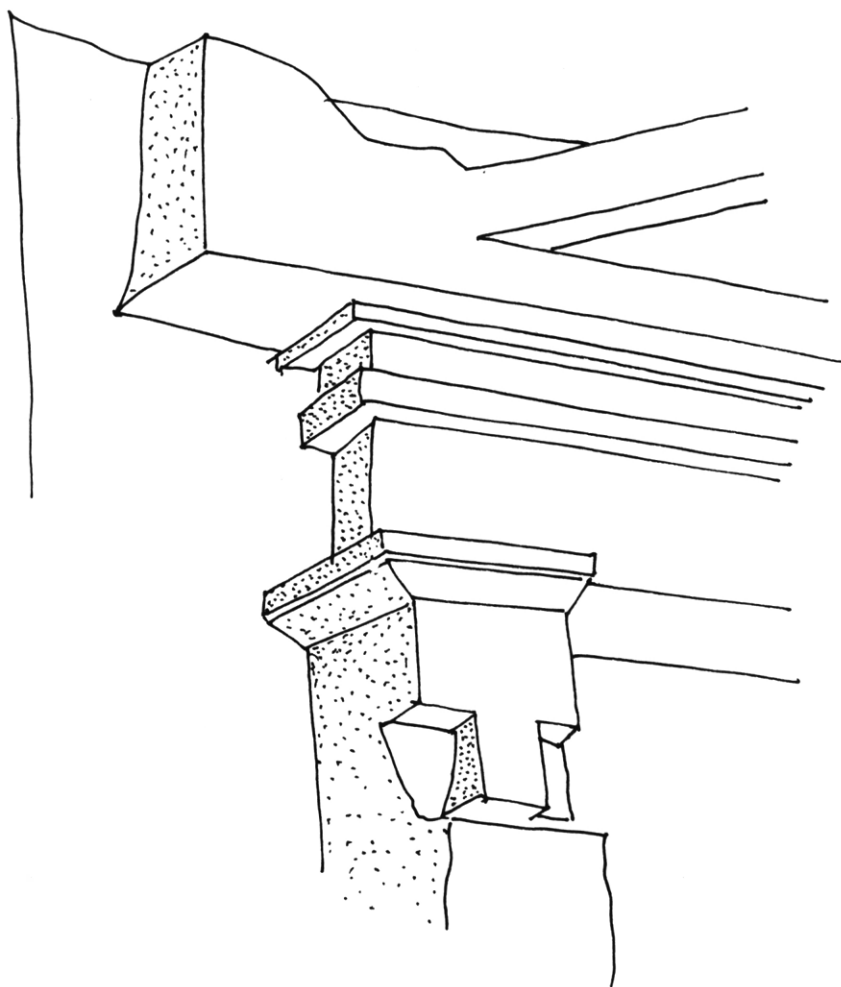
Κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο προεξέχει μία ταινία καὶ στὴ βάση παρατηροῦμε τὴν ἀρχὴ τῆς λαξεύσεως δύο θαλάμων. Ἔτσι διαπιστώνουμε τὴν πρόθεση ὀργανώσεως τῆς προσόψεως μὲ πέντε πεσσοὺς ποὺ στήριζαν θεωρητικὰ τὸ ἐπιστύλιο. Ἡ ὄψη τοῦ μνημείου φέρνει στὴ

60, 62, 1, 63, 2, 64, 2. L. T. SHOE, *Profiles of Greek Mouldings* (Cambridge Mass., 1936) 123. I. ΜΗΛΙΑΔΗΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀγρινίου», ΠΑΕ 1928, 108, εἰκ. 8α-β.

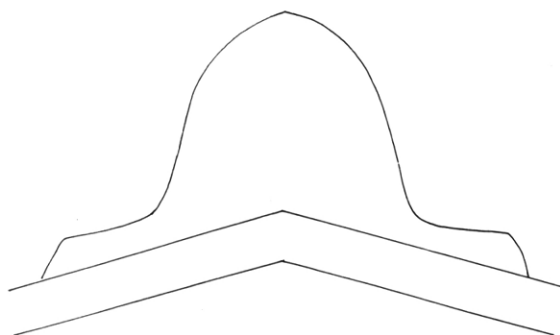
337. Πρβ. Α. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Νέα ἀττικὴ ἐπιτύμβια στήλη», ΑΔ 29, 1974, Α', Μελέτες. Πρόκειται γιὰ τὸ ὑπ' ἀρ. 764 ἐπιτύμβιο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (σελ. 195, εἰκ. 1, 208, εἰκ. 5, 212, εἰκ. 8), ποὺ χρονολογεῖ γύρω στὸ 330 π.Χ. (σελ. 210). Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βέροιας (Ἀθῆναι 1980) σχέδ. 12, 3-5, 114. Πρβ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ, Φίλιππος Βασιλεὺς Μακεδόνων (Ἀθῆναι 1980) 207 εἰκ. 110, 230 (Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῶν Αἰγῶν).

338. Πρβ. ΑΙ. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ, Προβλήματα τῆς παριανῆς πλαστικῆς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (Θεσσαλονίκη 1979) 9, 89, 92, πίν. 32. (σχετικὰ μὲ τὴ στήλῃ τῆς Ν. Καλλικράτειας). Ρ. Μ. FRASER - Τ. RÖNNE, *Boeotian and West Greek Tombstones* (Lund 1957) πίν. 17, 1. Ε. PFUHL - Η. MÖBIUS, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, Textband I (Mainz am Rhein 1977) 20, πίν. 10, εἰκ. 37. Α. Σ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ σημασία τῶν γραπτῶν στηλῶν τῶν Παγασῶν», ΑΕ 1908, 55, εἰκ. 6. Πρβ. καὶ Ε. LAPALUS, *Le fronton sculpté en Grèce des origines à la fin du IVe siècle* (Paris 1947). Στὸ ἀέτωμα τοῦ «μακεδονικοῦ» τάφου τῆς Καρύτσας, κοντὰ στὸ Δίον, ποὺ μελέτησε ὁ ἀείμνηστος Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, ὑπάρχουν παρεμφερῆ ἀκρωτήρια. Τὸν τάφο χρονολόγησε στὰ τέλη τοῦ 3ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Πρβ. Ἔργον 1955, 49, εἰκ. 47, 50.

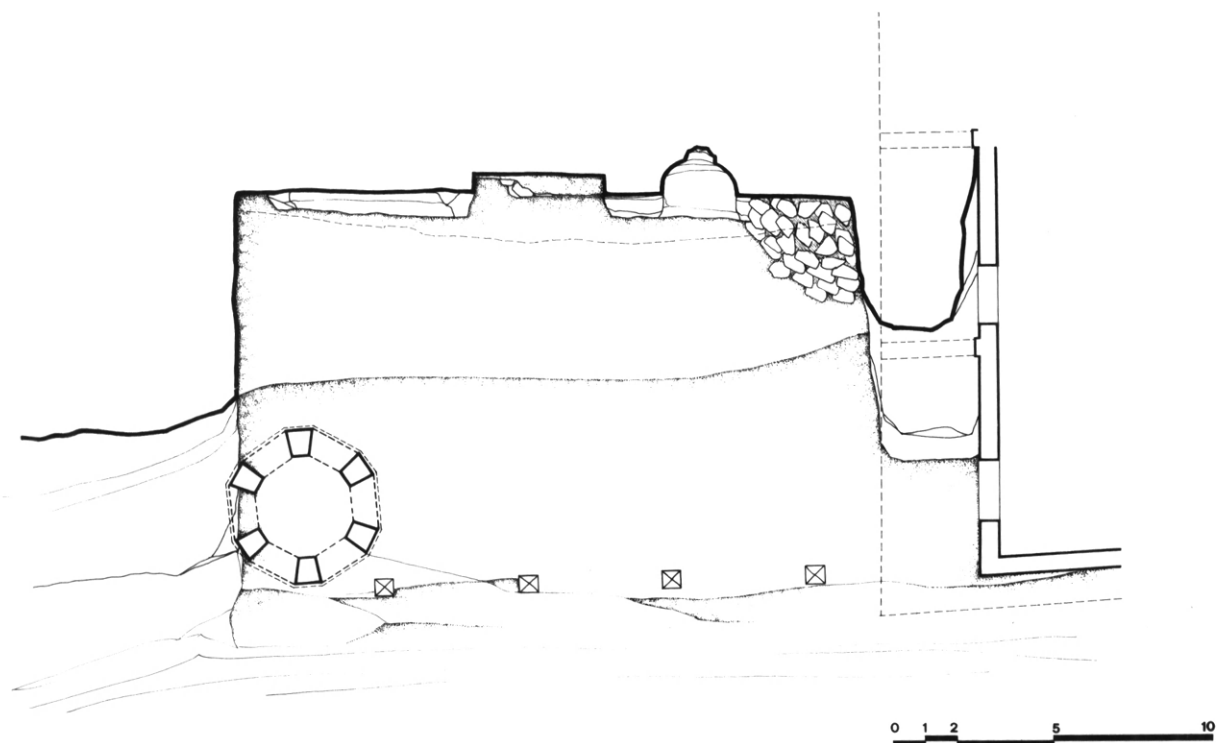
339. SIR AL. KENNEDY, *Petra* (London 1925) 17, εἰκ. 38. I. BROWNING, *Petra* (London 1982) 50, εἰκ. 16.

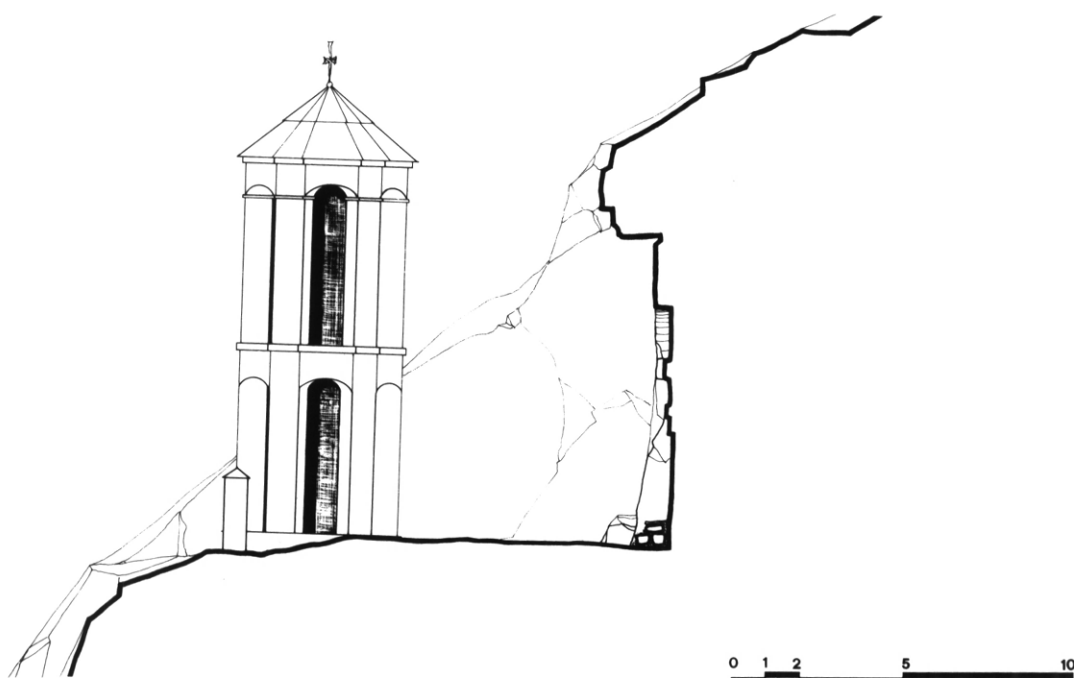
Εικ. 15. Λεπτομέρεια της στέψης της ὄψεως τοῦ ἀρχαίου ταφικοῦ μνημείου (σκαρίφημα).

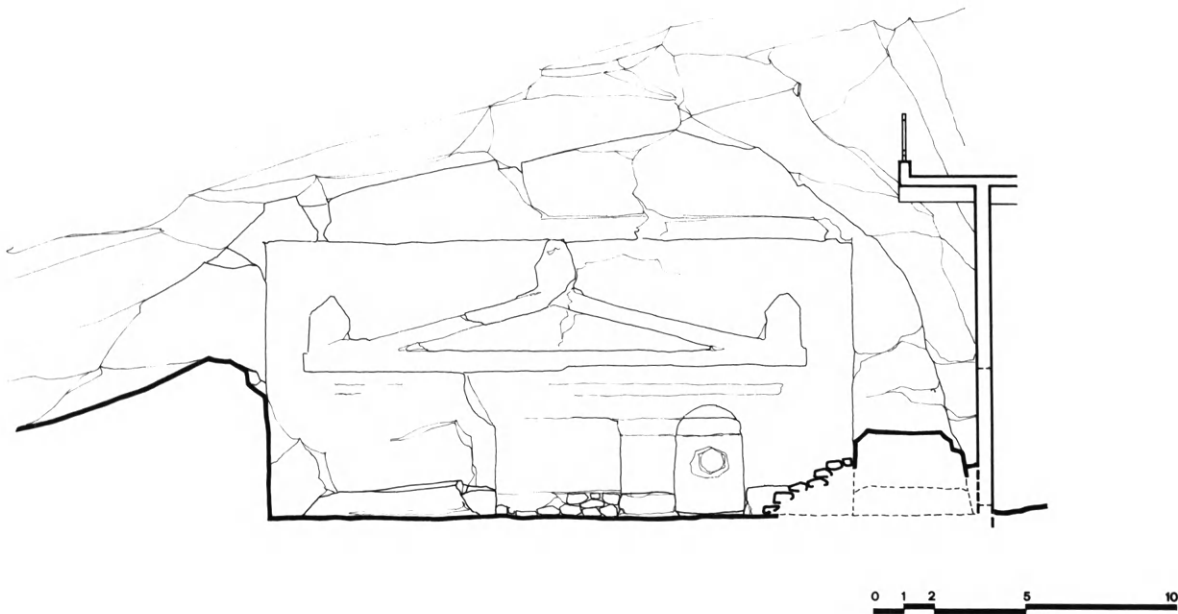
Εικ. 16. Ὁ ἀνθεμωτὸς ἡγεμὼν ποὺ στέφει τὴν κορυφὴ τοῦ ἀετώματος.

Εικ. 17. Κατατομή τοῦ δεύτερου ταφικοῦ μνημείου.

Εικ. 18. Ἐγκάρσια τομή στοῦ δεύτερου ταφικοῦ μνημείου.

Είκ. 19. Ἡ ὄψη τοῦ δεύτερου ταφικοῦ μνημείου.

μνήμη μας ἔνα ἄλλο ἀντίστοιχο ταφικὸ μνημεῖο στὴν ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα³⁴⁰, καὶ συγκεκριμένα τὸν τάφο τοῦ Σεθέα. Ὁ Παπαχατζῆς ἀναλύει ἔτσι τὸ μνημεῖο: «....ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ μνημείου ἦταν συνηθισμένος στὴν Ἀλίφειρα: σχηματίζεται μιὰ πρόσοψη ἐπιβλητικὴ, ἀλλὰ βαριά, μὲ πέντε πλατεῖς στύλους, τοὺς ὁποίους ἀποτελοῦν βαριὲς πέτρες καλοδουλεμένες στὴν πρόσοψή τους· στὴ σειρὰ αὐτὴ τῶν στηριγμάτων ἀκουμπάει βαρὺ τριγωνικὸ ἀέτωμα ποὺ δίνει στὸ κτίσμα τὴν πρόσοψη ναοῦ, χωρὶς τὸ ἀέτωμα νὰ ἔχει τὴν πρακτικὴ χρησιμότητα καὶ τὴν ὀργανικὴ θέση ποὺ ἔχει στὸ ναό. Στὰ τέσσερα ὀρθογώνια ἀνοίγματα ποὺ σχηματίζονται μεταξὺ τῶν στύλων γίνονται ἰσάριθμες θῆκες γιὰ νεκροὺς ποὺ κλείνονται στὴν πρόσοψη μὲ παχιὲς λίθινες πλάκες μετὰ τὸν ἐνταφιασμό. Οἱ τάφοι αὐτοὶ μποροῦν νὰ χρησιμεύουν ὡς οἰκογενειακοὶ ἢ ὡς πολυανδρία γιὰ νεκροὺς πολέμων»³⁴¹.

Μοναδικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν τάφο τοῦ Σεθέα τῆς ἀρκαδικῆς Ἀλίφειρας καὶ τοῦ δικοῦ μας ταφικοῦ μνημείου τῆς Ἡράκλειας Σιντικῆς εἶναι ἡ κλίση τοῦ ἀετώματος. Στὴ δική μας περίπτωση εἶναι πολὺ πιὸ χαμηλὸ, περίτρανο παράδειγμα πλέον μιᾶς ὀψιμης ἐποχῆς (πίν. 27α). Καὶ ἐδῶ χαρακτηριστικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα πολὺτιμα γιὰ τὴ χρονολόγηση εἶναι τὰ ἀκρωτήρια καὶ ὁ ἡγεμόνας ποὺ κοσμοῦν τὸ ἀέτωμα, Ὁ ἡγεμόνας εἶναι

340. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς* (Ἀθήναι 1968) (Βιβλ. τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας ἀρ. 58) 134 καὶ «Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ἀλιφείρας», *Ὀλυμπιακὸν Ἀρχεῖον* 1934, 1-6.

341. Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Πανσανίου Ἑλλάδος Περιηγήσεις. Ἀχαϊκὰ-Ἀρκαδικὰ* (Ἀθήνα 1980) 282, εἰκ. 265, 287 σημ. 275.

υπερβολικά βαρὺς καὶ ἄκομπος καὶ τὸ δεξιὸ ἀκρωτήριον, ποὺ διακρίνεται καλύτερα, δὲν εἶναι κάθετο στὴν πλάγια ὄψη τοῦ γείσου ἀλλὰ εἰσέχει ἐλαφρὰ καὶ δημιουργεῖ μία καμπύλη, χαρακτηριστικὴ μιᾶς ὀρισμένης χρονικῆς περιόδου.

Ὑπόσκαφα, ὅμως, ταφικὰ μνημεῖα δὲν ὑπάρχουν μόνο στὸ Σιδηρόκαστρο. Στὸν βορειοελλαδικὸ χῶρον ὑπάρχουν καὶ στοὺς βράχους κάτω ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ κάστρο τοῦ Διδυμότειχου, ἄλλης σπουδαίας, ἀρχαίας θρακικῆς πόλεως. Σὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ Διδυμότειχου ἀναγνωρίζουμε μία προσπάθεια δημιουργίας ἂν ὄχι ἑνὸς ψευδοαετώματος, τουλάχιστον διαμορφώσεως τῆς ὀροφῆς σὲ μορφὴ δίρριχτης στέγης (πίν. 23β). Στὸν ἐλλαδικὸ χῶρον, στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκει καὶ ὁ λαξευμένος τάφος στὸν ἀσβεστολιθικὸ βράχο στοὺς πρόποδες τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τοῦ Καστελλόριζου (πίν. 27β). Δύο παραστάδες μὲ βάσεις καὶ ἰωνικὰ ἐπικράνα καὶ μὲ αἰγυπτιάζοντα κυμάτια, στηρίζουν ἐπιστύλιο μὲ τριμερὴ διαίρεση καὶ ὑπερτονισμένους ὀδόντες, κάτω ἀπὸ τὸ ἀτροφικὸ γεῖσο ποὺ στηρίζει τὸ ἐναέτιο γεῖσο μὲ βαριὰ σίμα καὶ γραφικὰ ἀκρωτήρια. Καὶ ἐδῶ ἡ κεντρικὴ στέψη εἶναι ὀγκώδης ἀλλὰ πολὺ χαμηλότερη ἀπὸ ἐκείνη τῶν τάφων τοῦ Σιδηρόκαstrου. Ἡ θύρα ποὺ ὀδηγεῖ στὸν ὑπόσκαφο θάλαμον πλαισιώνεται μὲ τριμερὲς ταινιωτὸ πλαίσιο καὶ ἐπάνω φέρει σίμα μὲ δύο ἀκρωτήρια ποὺ γέρνουν ὑπερβολικὰ πρὸς τὰ ἔξω, σὰν φύλλα ποὺ προεξέχουν ἀπὸ τὸν βασικὸ κορμό.

Μὲ τὸ μνημεῖο τοῦ Καστελλόριζου ἔχουν ἀσχοληθεῖ πολλοί³⁴², δὲν εἶναι ὅμως τὸ μοναδικὸ στὸ νησί, ποὺ εἶναι γεμάτο μὲ λαξευμένους τάφους (Μανδράκι, Παλαμεριά, Λιμενάρι)³⁴³. Ἡ σοβαρότερη, ἀναμφίβολα, ἐργασία σχετικὰ μὲ τὸ λυκικῆς μορφολογίας ταφικὸ μνημεῖο εἶναι τοῦ W. W. Wurster³⁴⁴, ὁ ὁποῖος τὸ μελέτησε συστηματικὰ, ἀναγνωρίζει σ' αὐτὸ ἐντονότατες λυκικὲς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ταφικὰ μνημεῖα τῆς Λιμυρᾶς, Μύρων καὶ Πινάρας, καὶ τὸ χρονολογεῖ μὲ βάση τὰ μορφολογικὰ καὶ τυπολογικὰ του δεδομένα στὸν 4ο αἰ. π.Χ.³⁴⁵ Δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία πὼς οἱ ὑπόσκαφες ταφικὲς κατασκευὲς μᾶς ὀδηγοῦν αὐτόματα στὶς ἀντίστοιχες τῆς Λυκίας³⁴⁶, στὶς ὁποῖες ἐπίσης ἐμφανίζονται τὰ γυρτὰ πρὸς τὰ ἔξω ἀκρωτήρια ποὺ προεξέχουν ἀπὸ τὰ αετώματα³⁴⁷. Τά-

342. W. TURNER, *Journal of a Tour in the Levant*, τ. II (London 1820) 18-28. «Ἀρχαῖα Μνημεῖα ἐν Μεγίστῃ (Καστελλορίζῳ)», *Φωνὴ τῆς Δωδεκανήσου*, ἔτος Α', ἀρ. 3, 1-1-1923. ΕΥ. ΒΑΡΔΑΜΙΔΟΥ, *Ἱστορία τῆς νήσου Μεγίστης (Καστελλορίζου)* (Ἀλεξάνδρεια 1948) 21-22. Α. Σ. ΔΙΑΜΑΝΤΑΡΑ, «Ἱστορία τῆς νήσου Καστελλορίζου (ἀναγραφομένη χρονολογικῶς ἐν ἐπισήμοις ἐγγράφοις)», *ΔΙΕΕ* 8 (Ἐν Ἀθήναις 1922) 158-224.

343. *Φωνὴ τῆς Δωδεκανήσου*, ἔτος Α', ἀρ. 3, 1-1-1923.

344. «Bauten auf Kastellorizo und Rhos», *AM* 96, 1981, 217 κέ., πίν. 72, εἰκ. 3-7.

345. *Ο.π.* 224.

346. E. AKURGAL, *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander* (Berlin 1961) 129-130 εἰκ. 82, 161 εἰκ. 110, 162-163 εἰκ. 111.

347. *Lycia* (London 1841) πίν. IX. Πρβ. E. AKURGAL, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey* (Istanbul 1970) 263 κέ. E. PFUHL - H. MÖBIUS, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, ὅ.π. 20. H. BOSSERT, *Alt Anatolien* (Berlin 1942) πίν. εἰκ. 214 (Ἰδρυμα), 231, 232 (Lykische Felsgräber aus Telmessos und Hoyran). Πρβ. E. AKURGAL, *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*, ὅ.π. εἰκ. 75 (Phrygisches Felsgrab bei Eskişehir. Hellenistisch, 2 Jh), 109, 115 καὶ εἰκ. 111. E. PETERSEN - F. VON LUSCHAN, *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyrtis ausgeführt auf Veranl. d. Österr. Gesellschaft für archäol. Erforschung Kleinasien* (Wien 1889) 103, εἰκ. 57, XVIII. Πρβ. *Myra. Eine lykische Metropole, Istanbul Forschungen*, Band 30 (Berlin 1975) πίν. 6-8.

φοι αντίστοιχοι υπάρχουν στην Τελμησσό³⁴⁸ αλλά και στα ύψιπεδα της Φρυγίας³⁴⁹, στην Κασταμονή³⁵⁰ ως την Ἀμάσεια (υπόσκαφοι τάφοι στίς ὄχθες τοῦ Ἰρη ποταμοῦ) (Yesil Irmak)³⁵¹.

Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιοριστοῦν οἱ δρόμοι ποὺ ἀκολούθησαν τὰ καλλιτεχνικὰ ρεύματα γιὰ νὰ ταξιδέψουν ἀπὸ τὴ μία ἄκρη ὡς τὴν ἄλλη καὶ νὰ ἐπιδράσουν ἐπάνω σὲ ταφικὲς μορφὲς καὶ μάλιστα ὑπόσκαφων μνημείων. Ὅμως οἱ ἀνατολικῆς προέλευσης ὁμοιότητες εἶναι ἐμφανεῖς στὰ δύο ταφικὰ μνημεῖα τῆς Ἡράκλειας Σιντικῆς. Δὲν ἐπισημαίνονται μόνο σὲ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Λυκίας καὶ τῆς Φρυγίας, ἀλλὰ καὶ σὲ μνημεῖα ἑλληνικῶν νησιῶν, ὅπως τὸ Καστελλόριζο. Ὑπόσκαφες τεχνικὲς διαπιστώσαμε ὅμως καὶ στὸ Διδυμότειχο, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα συστήματα ἐπεμβάσεως ἐπάνω στὴ μάζα τοῦ βράχου κατὰ τὰ ὄψιμα ἑλληνιστικὰ καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, ὅπως τὰ λαξεύματα ποὺ ἐπισημαίνουμε ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τοῦ Σιδηρόκαστρου, λαξεύματα καὶ μέθοδοι ποὺ ἦταν γνωστὲς ἀπὸ παλιότερα σὲ συγγενικοὺς τῶν Σίντων πολιτισμοὺς τῆς Φρυγίας³⁵². Παρόλο ὅτι εἶναι πρόωρο ἀκόμα νὰ προτείνει κανεὶς μὲ ἀσφάλεια μία χρονολογία γιὰ τὸ ταφικὸ μνημεῖο, θὰ μπορούσαμε, μὲ κάθε δυνατὴ ἐπιφύλαξη, νὰ τὸ συνδέσουμε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου βασιλιᾶ τῶν Σίντων Ἀδαίου, ποὺ βασίλευσε στὰ τέλη τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ὡς ὑποτελὲς τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητῆ.

Θεσσαλονίκη 1985

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

348. *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern* (Mainz am Rhein 1982) 425, εἰκ. 5. Πρβ. καὶ H. LAFFILLÉE, *L'architecture et la décoration de l'âge de pierre à nos jours*, τ. I (Paris 1939) 304, εἰκ. 418, 385, εἰκ. 533. C. TEXIER, *Asie Mineure* (Paris 1862) πίν. 25.

349. C. H. E. HASPELS, *The Highlands of Phrygia Sites and Monuments*, τ. II (Princeton 1971) 155. Πρβ. C. TEXIER, *Description de l'Asie Mineure faite par ordre du Gouvernement Français*, τ. III (Paris 1849) πίν. 199.

350. H. T. BOSSERT, *Anadolu Araştırmaları* (Istanbul 1965) Cilt II-Sayı 1-2, 81, εἰκ. 2. Πρβ. καὶ K. BITTEL - R. NAUMANN, «Notizen über einige paphlagonische Felsgräber», *Anadolu Araştırmaları* (Istanbul 1965) 81, εἰκ. 1, 2, πίν. XIII.

351. G. GOODWIN, *A History of Ottoman Architecture* (London 1971) 348, εἰκ. 497.

352. C. H. E. HASPELS, *The Highlands of Phrygia Sites and Monuments*, ὁ.π. εἰκ. 64.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΞΕΤΡΟΧΑΡΗ ΑΝΕΜΟΜΥΛΟΥ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΜΑΣ

(Πίν. 28-39)

Εἰσαγωγή

Ἡ παρούσα μελέτη βασίζεται σὲ ὅσα στοιχεῖα μπόρεσα νὰ περισυλλέξω σχετικὰ μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ταξιδιῶν μου (1970-1986) στὸ Αἶγαῖο. Σκοπὸς τῆς δὲν εἶναι νὰ ἐξαντλήσει τὸ θέμα —γιὰ τὸ ὁποῖο ἐξάλλου ἡ ἐλληνικὴ βιβλιογραφία εἶναι ἰδιαίτερα ἐλλιπής— ἀλλὰ νὰ ἀποτελέσει τὸ ἔναυσμα γιὰ μία πιὸ διεξοδική ἔρευνα σχετικὰ μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Ἡ ἔρευνα αὕτη γίνεται περισσότερο ἀναγκαία καθὼς ὁ χρόνος περνᾷ, οἱ μύλοι ἐρειπώνονται (πίν. 29γ, 30α, 39γ) ἢ ἐξαφανίζονται, οἱ τελευταῖοι μυλωνάδες πεθαίνουν (πίν. 33β) καὶ μαζί τους χάνονται καὶ τὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε.

Ἀντικείμενο τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι μόνον ὁ ξετροχάρης ἀνεμόμυλος τῶν νησιῶν μας, ὁ μύλος δηλαδὴ ποὺ ἀλέθει δημητριακὰ μὲ κινητήρια δύναμη τὸν ἄνεμο καὶ τοῦ ὁποῖου ὁ ἀνεμοτροχὸς παρακολουθεῖ κάθε μεταβολὴ τῆς κατεύθυνσης τοῦ ἀνέμου, καὶ ὅχι οἱ ἄλλοι τύποι ἀνεμόμυλων¹, καθόλου δὲ ὁ ὑδρόμυλος ποὺ εἶναι ὁ μακρινὸς πρόγονός του². Θὰ ἐξεταστοῦν ἐδῶ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὴν πολεοδομικὴ διάταξη, τὴν κτιριολογία, τὴν

1. Στὴν Ἑλλάδα ὑπάρχουν πολλοὶ τύποι μύλων. Μία κατηγορία ἀποτελοῦν ἐκεῖνοι ποὺ κινοῦνται μὲ μυικὴ δύναμη ἀνθρώπων ἢ ζώων, ὅπως χειρόμυλοι, γνωστοὶ ἀπὸ ἀρχαιότατους χρόνους, ἀλογόμυλοι, ποὺ σῶζονται καὶ σήμερα στὴν Κάλυμνο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Γ. Α. ΜΕΓΑΣ, *Λαϊκὴ κατοικία τῆς Δωδεκανήσου* τ. Β' (Ἀθῆναι 1949), ἢ στὴν Κρήτη, ὅπως ἀναφέρει ὁ G. GEROLA, *Monumenti veneti nell'isola di Creta* IV (1932) 81, μύλοι μὲ βόδια ἢ μὲ ἄλογα (τὰ μαγκάνια) γιὰ ἀντλῆση νεροῦ.

Ἄλλη κατηγορία μύλων ἀποτελοῦν ἐκεῖνοι ποὺ κινοῦνται μὲ αἰολικὴ ἐνέργεια, δηλαδὴ οἱ ἀξετροχάρηδες ἀνεμόμυλοι ποὺ ἀλέθουν δημητριακὰ, οἱ τόσο γνωστοὶ στὸ Αἶγαῖο, καὶ οἱ ἀνεμόμυλοι ποὺ ἀντλοῦν νερό, δηλαδὴ οἱ ὑδραντλίες τῆς Κρήτης καὶ τῆς Νάξου, καὶ οἱ νεώτεροι ὑδρόμυλοι μὲ μεταλλικὸ μηχανισμό καὶ πτερύγια (ἀντὶ πανιοῦ).

Τέλος, μύλοι ποὺ κινοῦνται μὲ κινητήρια δύναμη τὸ νερὸ καὶ ἀλέθουν σιτηρά, διαδομένοι ἀπὸ παλαιότατους χρόνους. Αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι σπανίζουν στὴν Ἑλλάδα γιατί σπανίζει καὶ τὸ κινούμενο μὲ ὀρμὴ νερὸ τῶν ποταμῶν ἢ καταρρακτῶν.

2. Θεωρῶ, πάντως, ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη μία συγκριτικὴ ἔρευνα σχετικὰ μὲ τοὺς δύο αὐτοὺς (συγγενικοὺς) τύπους μύλων, προκειμένου νὰ ἐξαγάγουμε ἀσφαλέστερα συμπεράσματα γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ ἐξέλιξη τοῦ ἀνεμόμυλου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ μέρος τῆς βιβλιογραφίας ποὺ παρατίθεται στὸ τέλος τῆς παρούσας μελέτης ἀφορᾷ καὶ στοὺς ὑδρόμυλους. Βλ. ἐπίσης VITRUVIUS, *Les dix livres d'architecture*, ἐκδ. André Balland (Paris 1967) βιβλ. 1 κεφ. V: «De rotis aquariis et hydraulis».

οικοδομική και τὸν μηχανισμό του, ὅχι ὅμως καὶ σχετικὰ μὲ τὴν ἐν γένει λειτουργία του ποὺ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ προγενέστερες δημοσιεύσεις³.

Γιὰ λόγους ὅμως ἀρχαιακούς, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ σχηματίσουμε μία ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ ὁλοκληρωμένη ἄποψη, θὰ παρατεθοῦν καὶ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν γενικότερα στὸν ἐλληνικὸ ἀνεμόμυλο, βασισμένα εἴτε στὰ ἔργα παλιῶν περιηγητῶν τῶν νησιῶν, εἴτε στὶς μελέτες σύγχρονών μας ἐρευνητῶν καὶ σὲ ἀφηγήσεις ἐπιζώντων νησιωτῶν μυλωθρῶν.

Προβληματισμοὶ σχετικὰ μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους

Ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ζητήματα σχετικὰ μὲ τοὺς ἐλληνικοὺς ἀνεμόμυλους εἶναι τὸ πότε πρωτοεμφανίστηκαν καὶ μὲ ποιά μορφή, πῶς ἐξελίχθηκαν, καθὼς καὶ ποιὲς ἐπιρροὲς δέχτηκαν ἀπὸ γείτονες ἢ κατακτητές. Ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα φαίνεται ὅτι ὁ χειρόμυλος, ὁ ζωόμυλος καὶ ὁ ὑδρόμυλος συνυπῆρχαν μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους ἀνὰ τοὺς αἰῶνες. Γιὰ νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτά, μέσα στὸ πληροφοριακὸ σκοτάδι ποὺ ἐπικρατεῖ, ἀπαιτεῖται νὰ προηγηθεῖ σημαντικὴ βιβλιογραφικὴ ἐρευνα, κυρίως παλιῶν κειμένων, ἢ ὅποια οὐδέποτε ἔως σήμερα ἔχει γίνει συστηματικὰ γιὰ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Διαπιστώνοντας τὴν ἀνυπαρξία σαφῶν στοιχείων, προσωπικὰ ἀδυνατῶ νὰ δώσω ἀπάντηση καὶ σὲ ἓνα ἄλλο θεμελιῶδες ἐρώτημα: πότε δηλαδὴ ἐμφανίστηκαν τὰ πάνινα ἱστία στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, ὅσο καὶ στὸν εὐρύτερο περιβάλλοντα.

Ἀναφέρω σύντομα γνωστές, ἀναπόδεικτες ὅμως, πληροφορίες, ἐρανισμένες ἀπὸ ἄλλους μελετητές, γιὰ νὰ σχηματίσει κανεὶς μία πρόχειρη εἰκόνα τοῦ δυσεπίλυτου προβλήματος τῆς καταγωγῆς, χρονολόγησής καὶ ἐξέλιξής, ὅχι μόνο τοῦ ξετροχάρη, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν ἄλλων τύπων ἀνεμόμυλων.

Οἱ ἀνεμόμυλοι εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ ἀρχαιότατους χρόνους καὶ γενικὰ γίνεται δεκτὸ ὅτι οἱ Φοίνικες⁴ ἦταν οἱ ἐφευρέτες τους. Ἀργότερα ἀνεμόμυλοι ἀναφέρονται περὶ τὸ 634 μ.Χ. στὴν Περσία, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν 13ο αἰ.⁵ Ὁ ἀνεμόμυλος (ἢ ἀνεμομυλῶνας) ἦταν γνωστὸς στὸ Βυζάντιο (1362)⁶ ἐφόσον στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους μνημονεύεται τὸ ἐπάγγελμα τοῦ μυλωνᾶ (μυλινάριος ἢ μυλωνάριος). Στὴν Εὐρώπῃ φαίνεται ὅτι πρωτοεμφανίστηκαν τὸν 7ο αἰ. στὴν Οὐγγαρία καὶ Πολωνία καὶ στὴ Γαλλία τὸ 1105, εἰσηγμένοι ἀπὸ τοὺς Σαρα-

3. Ι. ΚΑΝΔΗΛΗΣ, «Μύκονος, τὸ μαγευτικὸ νησί», *Βιομηχανικὴ Ἐπιθεώρησις*, Ὀκτώβριος 1958. Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, *Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Αἰγίνας* τ. Α' (Ἀθῆναι 1957) 87-98 καὶ *Λαογραφία* τ. ΙΣΤ', τευχ. ΙΙ, 495-506. ΕΛ. ΛΕΙΜΩΝΑ-ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Πεταλόςχημοι ἀνεμόμυλοι Κρήτης-Καρπάθου», *περιοδ. Ζυγὸς* ἀρ. 2, 1973 καὶ «Αἰγαιοπελαγίτικοι ἀνεμόμυλοι», *Τεχνικὰ Χρονικὰ* 4, 1974, 319 κέ. Ζ. ΒΑΟΣ - Σ. ΝΟΜΙΚΟΣ, «Ὁ ἀνεμόμυλος τῶν Κυκλάδων», *περιοδ. Ἄνθρωπος* τ. ΙΙ, τευχ. Ι, 1975, 91 κέ. Α. R. SMITH, *The Architecture of Chios* (London 1962) 15, 17, 73, σχ. 160, 161.

4. Σ. ΚΥΔΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἀγροτικαὶ κατασκευαὶ καὶ ἐγκαταστάσεις* (Ἀθῆναι 1959) 145. Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, *Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Αἰγίνας*, ὁ.π. 87-98.

5. ΕΛ. ΛΕΙΜΩΝΑ-ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Αἰγαιοπελαγίτικοι ἀνεμόμυλοι», *Τεχνικὰ Χρονικὰ* 4, ὁ.π. 320 καὶ Σ. ΚΥΔΩΝΙΑΤΗΣ, ὁ.π. 145.

6. Σ.Τ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ - Ν. CALVET, «Τὸ Λασίθι καὶ οἱ οἱ μύλοι του», *Ἀμάλθεια* 4, 1973, 257.

κηνούς. Ἀπὸ τῆ Γαλλίας μετεπήδησαν στὴν Ἀγγλία καὶ στὴ συνέχεια στὴν Ἰταλία. Ὁ πρῶτος ὀλλανδικὸς ἀνεμόμυλος κατασκευάστηκε τὸ 1650⁷.

Χαρακτηριστικὴ ἐποχὴ γιὰ τοὺς ἀνεμόμυλους τῆς Δύσης ἦταν ὁ 18ος αἰ. μὲ τὴν ἐπινόηση τοῦ αὐτόματου προσανατολισμοῦ τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ ἀπὸ τὸν A. Meickle, καὶ ὁ 19ος αἰ. μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς αὐτόματης σύμπτυξης τῶν πτερύγων ἀπὸ τὸν Sir W. Cubitt τὸ 1807. Ἀργότερα, τὸ 1840, ὁ Γάλλος μηχανικὸς Berton ἀντικατέστησε τὰ ἱστία μὲ λεπτὲς σανίδες ἐλάτης, πτυσσόμενες σὰν ριπίδια⁸.

Ἀρχαιότερες μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀνεμόμυλων στὴν Ἑλλάδα εἶναι οἱ γραπτὲς πληροφορίες τοῦ N. de Martoni⁹ γιὰ τὸ 1391 (Ρόδος) καὶ τοῦ Buondelmonti¹⁰ γιὰ τὸ 1415 (Ρόδος). Ὁ J. Notebaart¹¹, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ καθορίσει ἐπακριβῶς τὸν χρόνον ἐμφάνισης τῶν ἐλληνικῶν ἀνεμόμυλων, δέχεται καὶ τὸν προσδιορίζει μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1190-1389 προκειμένου γιὰ τὴ Ρόδο, καὶ ἀναφέρει καὶ ἄλλα ἱστορικὰ στοιχεῖα. Ὁ ἴδιος μελετητὴς εἰκάζει ὅτι οἱ σταυροφόροι εἶδαν ἀνεμόμυλους στὴν Ἀνατολὴ καὶ τοὺς μετέφεραν στὴ Δύση, ἀπ' ὅπου βελτιωμένοι ἐπανῆλθαν στὴν Ἀνατολή. Θεωρία δηλαδὴ ἀνάλογη πρὸς τὴν κρατούσα γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν χριστιανικῶν κωδῶνων στὴ ναοδομία¹².

Οἱ περισσότεροι, σωζόμενοι σήμερα στὴν Ἑλλάδα, ἀνεμόμυλοι εἶναι κτίσματα τῆς τουρκοκρατίας, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ χρονολογημένες τοιχογραφίες ναῶν καὶ λοιπῶν κτιρίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης¹³, ἀπὸ νοταριακὰ ἐγγράφα, σχεδιάσματα περιηγητῶν, ἀπὸ χρονολογίες σὲ ἐνεπίγραφες πλάκες πάνω ἀπὸ θύρες ἀνεμόμυλων¹⁴ κλπ. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς μορφῆς καὶ τοῦ μηχανισμοῦ τῶν ἀνεμόμυλων λίγα πράγματα γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα καὶ πολλὰ ὡς εἰκασίες. Πότε ἐφαρμόστηκε ὁ τύπος τaráλης (ὁ ἀρχαιότερος τύπος), οἱ τύποι ἀξетроχάρης, ξетроχάρης, ταβλόμυλος, μᾶς εἶναι παντελῶς ἄγνωστο. Ἄγνωστο μᾶς εἶναι ποια ἦταν ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ ἀνεμοτροχοῦ καὶ πότε ἐφαρμόστηκε τὸ ξύλινο ἢ πάνινο ἱστίο, ἢ κάποιο ἄλλο, ὑπὸ μορφήν πλέγματος ἢ συνδυασμοῦ πλέγματος καὶ ὑφάσματος, ποὺ σχεδιάζουν οἱ ξένοι παλιοὶ περιηγητὲς, ἀκριβολογώντας πιθανῶς ἢ αὐτοσχεδιάζοντας, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ δυτικὰ πρότυπα ποὺ ἔχουν ὑπόψη ἀπὸ τὶς πατρίδες τους.

Αὐτό, πάντως, ποὺ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι δὲν ἄλλαξε μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου εἶναι τὸ ὕλικό, τὸ ξύλο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένος ὁ μηχανισμὸς τοῦ μύλου, γιὰτὶ ἀποδείχτηκε ὅχι μόνο στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ ἄλλοῦ, ὅτι ἡ ἐπιλογή του ἐξυπηρετεῖ τὸν φτωχὸ νησιώτη ἀφοῦ εἶναι φθινό, εὐκατέργαστο καὶ πάντοτε προσιτό. Ἡ ξύλινη μηχανὴ ἔχει δεχεῖ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου πολλές, βελτιωτικῆς φύσης, μικροαλλαγές,

7. Σ. ΚΥΔΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἀγροτικαὶ κατασκευαὶ καὶ ἐγκαταστάσεις*, δ.π. σημ. 2 καὶ MEE τ. Δ', λ. ἀνεμόμυλος καὶ τ. ΙΖ', λ. μύλος.

8. Σ. ΚΥΔΩΝΙΑΤΗΣ, δ.π.

9. Βλ. AL. GABRIEL, *La cité de Rhodes I* (Paris 1921-23) 59.

10. CH. BUONDELONTI, *Description des îles de l'archipel* (1824).

11. J. NOTEBAART, *Windmühlen. Der Stand der Forschung über das Vorkommen und den Ursprung* (Den Haag-Paris 1972) (στὸ ἐξῆς *Windmühlen*).

12. Χ. ΜΠΑΡΛΑ, *Μορφὴ καὶ ἐξέλιξη τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων* (Ἀθήνα 1959) 3-4.

13. Ὅπως ὁ ναὸς τῆς Πορτιανῆς Μήλου (1576) ἢ ὁ μύλος Ἐμπορειοῦ Θήρας (1782) κλπ.

14. Βλ. κατωτέρω.

πράγμα που διηγούνται ότι έκαναν και οι επιζώντες επιδέξιοι μυλωθοροί σε παλιές μηχανές. Ήνέργεια που αποδεικνύει την εξελικτική τάση του τεχνικού δαιμόνιου των λαϊκών μηχανολόγων μας.

Πολεοδομική διάταξη των ανεμόμυλων

Οι ανεμόμυλοι θεμελιώνονται στις παρυφές των οικισμών ή και μακριά απ' αυτούς, στις κορυφογραμμές λοφοσειρών ή σε προβούρους, ή στο χείλος απότομων γκρεμών, όχι μακριά από τη θάλασσα, ή και επί των κυμάτων, σε θέσεις προσιτές μέσω οδού ήμιονικής, αλλά και συνεχώς προσβαλλόμενες από τους ισχυρούς και παρατεταμένους ανέμους που πνέουν κάθε εποχή, ώστε να επιτυγχάνεται πλήρης αξιοποίηση της αιολικής ενέργειας (πίν. 28β)¹⁵.

Απαιτούνταν, λοιπόν, εκ μέρους των αρχιμαστόρων-κατασκευαστών μύλων τέλεια γνώση της μορφολογίας του εδάφους, του ανεμολογίου της περιοχής και της άντοχης του υπεδάφους, προκειμένου να αποδώσει το έργο τους. Τους ανεμόμυλους συναντούμε είτε μεμονωμένους, μέσα σε ιδιόκτητες ή κοινοτικές περιοχές, είτε παραταγμένους σε μακριά ευθυγραμμία, τη μυλοσειρά —με την αναγκαία, λειτουργικά, απόσταση μεταξύ τους—, σε ελεύθερες περιοχές, όπου μπορεί το πλήθος τους να φτάσει ή και να υπερβεί τους δέκα¹⁶ (πίν. 28β). Όταν παρατάσσονται σε ευθυγραμμία εκτείνονται από τη Δύση προς την Ανατολή για να είναι εκτεθειμένοι ανεμπόδιστα στους βόρειους και μεσημβρινούς ανέμους. Αυτή την ανάπτυξη προστατεύει και το επιχωριάζον έθιμικό δίκαιο κάθε περιοχής. Η απαραίτητη, λοιπόν, προϋπόθεση της συλλογής της μέγιστης ετήσιας αιολικής ενέργειας είναι εκείνη που οδηγεί τους αρχιμάστορες να εκλέξουν ως θέσεις θεμελίωσης των ανεμόμυλων ανεμώδεις, και συνεπώς περίοπτες πολεοδομικά περιοχές, που συμπτωματικά προβάλλουν τους ανεμόμυλους και ως αρχιτεκτονήματα.

Είναι γνωστό ότι στο Αίγαίο οι άνεμοι¹⁷, κυρίως το θέρος, διαρκούν 8-10 ώρες ήμερησίως και συνήθως ή ταχύτητά τους φτάνει τα 7 m/sec, ταχύτητα που υπεραρκεί για να εκ-

15. Ο ανεμόμυλος είναι τόσο στενά συνυφασμένος με τη ζωή των απλών ανθρώπων και η παρουσία του τόσο ισχυρή, ώστε συχνά έχει γίνει στην κυριολεξία το σύμβολο ενός νησιού (όπως λ.χ. της Μυκόνου) ή χαρακτηριστικό γνώρισμα μιάς περιοχής. Έτσι η περιοχή έξω από το Κάστρο της Ίου ονομάζεται «Μύλοι». Στη Σύρο υπάρχει η περιοχή «Πέντε Μύλοι» ή «Λόφος των Μύλων». «Ανεμόμυλος» ονομάζονται περιοχή κοντά στο Μεσολόγγι, μικρός οικισμός κοντά στην κοινότητα Γαράζου Κρήτης, ακρωτήριο στα Ψαρά κλπ., τοπωνυμίες που οφείλονται ασφαλώς στην παρουσία εκεί, παλιά, μύλων. Βλ. Ι. ΤΡΑΥΛΟΥ - Α. ΚΟΚΚΟΥ, *Ερμούπολη* (Αθήναι 1980) 14 σημ. 1 και *MEE* τ. Δ', 686.

Έντονη είναι η παρουσία του μύλου και στη λογοτεχνία, στα παραμύθια και στις παροιμίες, στη λιθογλυπτική, στη λαϊκή και θρησκευτική ζωγραφική. Δυστυχώς δεν έχει γίνει ως τώρα καμία καταγραφή του διάσπαρτου λαογραφικού υλικού, τόσο απαραίτητη για την ολοκλήρωση των γνώσεών μας.

16. Στο Έμπορειό Θήρας και στην κορυφογραμμή του Γαβρίλου έχουμε οκτώ ξετροχάρηδες μύλους, όπως και στον Βόθωνα, στο Κάστρο Ίου δέκα, ενώ στο Σέλι Κρήτης είκοσι έξι μονόκαιρους και στον Ασφένδαμο έπτά, κατά πληροφορίες των Στ. Σπανάκη - Ν. Calvet (βλ. σημ. 67).

17. Η. ΜΑΡΙΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Το κλίμα της Ελλάδος* (Αθήναι 1938) 270. Β. ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, *Αί ανεμολογικαί συνθήκαι εις τὸ Αἰγαῖον πέλαγος* (Αθήναι 1970).

κινήσουν οἱ ἀνεμόμυλοι καὶ νὰ ἔχουν στὴ συνέχεια παρατεταμένο χρόνο λειτουργίας¹⁸. Μεγάλη, μάλιστα, σημασία ἔχει νὰ εἶναι κάθετη ἡ πρόσπτωση τοῦ ἀνέμου στὴ φτερωτὴ τοῦ μύλου, γιατί τότε ἐξασφαλίζεται τὸ μέγιστο παραγόμενο ἔργο.

Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι ποὺ ὁδήγησε τοὺς λαϊκοὺς τεχνίτες, γιὰ λόγους πρακτικούς, νὰ ἐπινοήσουν τὴ μέσω μοχλοῦ, ιδιότυπα μεταβαλλόμενη θέση τοῦ ἄξονα τῆς φτερωτῆς, ἀνάλογα μὲ τὴν πνοὴ τοῦ ἀνέμου (μύλος ξετροχάρης), μὲ τὰ δικά τους πρωτόγονα μέσα, διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν ἄλλων χωρῶν, ποὺ ἀποδείχτηκαν ὅμως τόσο πρακτικὰ καὶ ἀποτελεσματικὰ. Ἡ ἀνεμοπίεση θεωρητικὰ ἀναλύεται σὲ δύο συνιστώσες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία ἐξουδετερώνεται ἀπὸ τὴν πρόσπτωση στὸν ἀνεμοτροχὸ καὶ στὴ λίθινη μάζα τοῦ ἀνεμόμυλου, ἐνῶ ἡ ἄλλη, κατὰ ἓνα μέρος μειώνεται ἀπὸ τὶς τριβὲς τοῦ μηχανισμοῦ τοῦ μύλου, κατὰ δὲ τὸ ὑπόλοιπο παράγει ἔργο γιατί περιστρέφει τὴ φτερωτὴ, καὶ αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της τοὺς μυλόλιθους. Αὐτὸ τὸ γνωρίζουν οἱ μυλωθοροί.

Σὲ ἓνα μικρὸ, πρωτόγονο «βιομηχανικὸ κτίριο», ὅπως εἶναι ὁ ἀνεμόμυλος, ἀνακύπτει πλῆθος λειτουργικῶν καὶ τεχνικῶν προβλημάτων, ποὺ πρέπει νὰ ἐπιλυθοῦν καὶ ἀνάγονται στὴ σφαῖρα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς μηχανικῆς. Ἄς δοῦμε σύντομα τὰ προβλήματα αὐτά.

α. Πρόσβαση

Πρέπει νὰ εἶναι ἄνετη, γιὰ νὰ διακινοῦνται ἄνετα τὰ φορτωμένα «γομάρια» καὶ νὰ λειτουργεῖ χωρὶς ἐμπόδια ὁ μύλος ὥστε νὰ κερδίσει ὁ μυλωνάς. Ἡ πρόσβαση ὅμως εἶναι ἀπαραίτητη πρωτίστως γιὰ νὰ χτιστεῖ ὁ μύλος, γι' αὐτὸ ἡ κατασκευὴ της εἶναι τὸ πρῶτο μέλημα τοῦ ἀρχιμάστορα πρὶν ἀρχίσει ὁποιαδήποτε ἐργασία.

Οἱ λύσεις ποὺ ἔχουν ἐπιτευχθεῖ στὸν τομέα αὐτὸ εἶναι ἀξιόλογες, παρὰ τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζονται, γιατί ὅπως εἶδαμε, οἱ μύλοι χτίζονται κοντὰ σὲ παραλίες, ἀλλὰ καὶ σὲ ὑψώματα ἢ γκρεμούς, γιατί ἐκεῖ ὁ ἀνεμος ἔρχεται κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴ θάλασσα, σφοδρὸς, χωρὶς νὰ χάνει τὴν ὁρμὴ του ἀπὸ τὴν τριβὴ καὶ τὶς ἀνακλάσεις ἐπάνω στὰ βράχια καὶ τὰ φυτὰ τῆς ἐνδοχώρας. Οἱ δρόμοι ἄλλοτε εἶναι λιθόστρωτοι καὶ ἄλλοτε χωματόστρωτοι, ἀναλόγως τῶν συνθηκῶν οἰκονομίας καὶ τῆς θέσης ποὺ βρίσκεται ὁ ἀνεμόμυλος.

β. Περιβάλλον χώρος

Μικρῆς συνήθως ἔκτασης, ἀνήκει στὸν ἰδιοκτήτη τοῦ μύλου ἢ στὸ «Κοινὸ τῶν Μυκονίων», καὶ ὀρίζεται ἀπὸ χαμηλὸ, λιθόχτιστο καὶ γαλακτισμένο τοιχίσκο, ὕψους 0.50-0.70 μ., ποὺ ἔχει χαμηλὴ, ξύλινη, καρφωτὴ θυρίδα ἀπὸ κλαδιὰ δένδρων ἢ ξύλα τοῦ ἐμπορίου.

Ὁ περιβάλλον, λοιπόν, τὸν μύλο χώρος, ἢ αὐλὴ ἢ σκάρπα ἢ πλαγάδα, εἶναι συνήθως κύκλος ὁμοιόθετος ὡς πρὸς τὸ κυλινδρικό σῶμα τοῦ μύλου, εὗρους ἀναλόγως τῶν ἐδαφικῶν συνθηκῶν. Σπάνια ἔχει σχῆμα ὀρθογωνικό, ὅπως π.χ. στοὺς μύλους «στὶς Πατέλλες»

18. Γ. ΜΠΕΡΓΕΛΕΣ - Ν. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, «Ἐπὶ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῶν θέσεων ἐγκατάστασης ἀνεμογεννητριῶν μεσαίου μεγέθους στὸν ἑλλαδικὸν χώρον», *Ἡπιεσ μορφὲς ἐνέργειας* τ. Β' (1982) Α10-49.

Ύστερνίων Τήνου. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς αὐλῆς, τὸ ἔδαφος ὀριζοντιώνεται πρόχειρα ἢ ἐπιμελῶς μὲ ἐκσκαφές καὶ ἐπιχώσεις, ἄλλοτε ἀπλῶς συμπιέζεται καὶ ἄλλοτε πλακοστρώνεται. Σπάνια ὅμως ἀποτελεῖ τὸ δῶμα ὑπόγειων ἀποθηκῶν, ὅποτε ὁ μύλος κάτω ἀπὸ τὸ ἰσόγειό του ἔχει καὶ κατῶι, ὅπως ὁ ἀνεμόμυλος τοῦ Ἀντ. Μαλτέζου στὴν Αἴγινα¹⁹. Σπάνια ἐπίσης εἶναι ἡ περίπτωση τῶν δύο μύλων ἔξω ἀπὸ τὸν οἰκισμό Φηροστεφάνι τῆς Θήρας, ὅπου ὁ μύλος βρίσκεται πάνω στὸ δῶμα τῆς ὑποκείμενης κατοικίας τοῦ μυλωνᾶ. Σημειῶνῶ ὅτι οἱ μύλοι τοῦ τύπου αὐτοῦ μειονεκτοῦν ἔναντι τῶν ἄλλων γιατί δημιουργοῦνται δυσκολίες στὸ θέμα τῆς προσέγγισης τῶν φορτωμένων ζώων πρὸς τὴ θύρα, λόγω τῶν στενῶν καὶ ἀπότομων κλιμάκων²⁰, καὶ γι' αὐτὸ σπανίζουν.

Ὁ ὀριζόντιος αὐτός, χωρὶς ἐμπόδια, χῶρος χρησιμεύει καὶ γιὰ νὰ περιστρέφεται ὀριζόντια ἢ φτερωτὴ τοῦ μύλου, ὅταν ὁ μυλωθρὸς μεταβάλλει τὸν προσανατολισμό της γιὰ νὰ ἐπιτύχει μεγαλύτερη ἀπόδοση τῆς προσπίπτουσας αἰολικῆς ἐνέργειας²¹ ἢ ὅταν «ντριστάρει» τὰ πανιά. Ἐκεῖ ἐπίσης κινεῖται ὁ μυλωθρὸς ὅταν θελήσει νὰ ξαποστάσει ἢ νὰ ἐπισκευάσει τὶς ἀντένες καὶ τοὺς φλόκους τῆς φτερωτῆς ποὺ καταστρέφονται ἀπὸ τὸ κτύπημα τοῦ ἀλμυρισμένου ἀνέμου, μιὰ ποὺ τὸν ἀνεμόμυλο τὸν θέλει ἢ παράδοση «στεργιανὸ καράβι».

Κτιριολογία τοῦ ξετροχάρη ἀνεμόμυλου — αἰσθητικὲς κρίσεις

Ἡ κτιριολογικὴ σύνθεση τοῦ ξετροχάρη μύλου δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ μία εὐαίσθητη καὶ ὀρθολογιστικὴ ἐπαλήθευση τῆς αἰσθητικῆς ἀρχῆς ὅτι ἡ μορφή πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ τὴ λειτουργία (πίν. 28α). Ὡς δοῦμε πῶς ἡ ἐπινοητικότητα καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ ψυχὴ τοῦ νησιώτη ἀρχιμάστορα συνέλαβαν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μύλου, ἐνὸς προδρομικοῦ, βιομηχανικοῦ κτιρίου, μὲ δομὴ ἰδιότυπη γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, κατ' ἀρχὴν ἐξυπηρετικὴ καὶ ἀκολουθῶς καλαισθητὴ, ποὺ διατηρήθηκε ἐπὶ αἰῶνες χωρὶς καμία βασικὴ ἀλλοίωση, δομὴ παραδειγματικὴ στὸν χῶρο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ ἐν πολλοῖς συμπίπτει μὲ ἐκείνη ἀνεμόμυλων ἄλλων χωρῶν ποὺ ἔχουν παρόμοιες κλιματικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθῆκες (π.χ. Νότια Ἀφρική, Αἴγυπτος, Ἰσπανία, Πορτογαλία). Κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ ἐπὶ αἰῶνες ἀμετάβλητο τῆς μορφῆς ὀφείλεται στὸν ἐπιτυχὴ συνδυασμὸ ἐξυπηρετικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς μορφῆς, ἀλλὰ καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κτίριο αὐτὸ κατασκευάζεται εὐκολὰ ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς τεχνίτες, ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς δυνάμεις τους, μὲ τὰ ἀδάπανα καὶ εὐτελῆ ὑλικά ποὺ τοὺς περιέβαλλαν.

Γιὰ νὰ στραφοῦν, λοιπόν, οἱ μεγάλες καὶ βαριὲς μυλόπετρες καὶ γιὰ νὰ ὑπερνηκηθοῦν οἱ τριβὲς ποὺ ἀναπτύσσονται κατὰ τὴ λειτουργία τοῦ μύλου, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ αἰχμαλωτι-

19. Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, *Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Αἰγίνης*, ὁ.π. 90, εἰκ. 45α.

20. Γ. ΒΑΡΒΕΡΗΣ, *Σπίτια τῆς Σαντορίνης* (Ἀθήνα 1960) 41-55 καὶ εἰκ. 22-25.

21. Ἐξαίρεση ἀπὸ τὸν κανόνα ἀποτελοῦν δύο τύποι ἀνεμόμυλου ποὺ ἀπαντῶνται στὴν Κάρπαθο καὶ στὴν Κρήτη, ποὺ ἐκμεταλλεύονται δύο μόνο διευθύνσεις ἀνέμων, ὅπως ὁ μύλος τοῦ Κομνηνοῦ Μητᾶ Νταργάκη στὸ Ἀπέρι Τριστόμου Καρπάθου. Βλ. ΕΛ. ΛΕΙΜΩΝΑ-ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Αἰγαιοπελαγίτικοι ἀνεμόμυλοι», *Τεχνικὰ Χρονικά* 4, ὁ.π. 319.

στεῖ ἡ ἀπαραίτητη, ἀσυνεχὴς καὶ ἀσταθὴς αἰολικὴ ἐνέργεια, δηλαδή ἡ ἀδάπανη φυσικὴ ἐνέργεια ποὺ προσπίπτει στὰ ἱστία τοῦ ἀνεμοτροχοῦ. Ἡ ἀπόδοση τότε τῆς ξυλομηχανῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὀρισμένους παράγοντες ὅπως: ἐπιλογή σκληρῶν ξύλων γιὰ τὴ μείωση τριβῶν, ἐκτίμηση τοῦ μεγέθους τῆς διαμέτρου τοῦ ἀνεμοτροχοῦ καὶ ταύτιση τῆς κατεύθυνσης τοῦ ἄξονά του πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀνέμου, ἐπιλογή τῆς ἐλαφρᾶς κλίσης του ὡς πρὸς τὸν ὀρίζοντα (περίπου 12° - 15°) καὶ ρύθμιση τῆς ἔντασης τῆς προσπίπτουσας αἰολικῆς ἐνέργειας, ποὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ μεταβολὴ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἱστίου, τὸ γνωστὸ μας ντριστάρισμα. Αὐτὰ εἶναι τὰ μεγάλα μυστικὰ τῆς τέχνης τῶν παλιῶν μαστόρων, ἡ ἐμπειρία τῶν ὁποίων κατέληξε σὲ ἓναν ἀνεμοτροχὸ διαμέτρου 7.5-8 μ., ὁ ἄξονας τοῦ ὁποίου ἐδράζεται σὲ τέτοια, ὑψομετρικῶς, θέση ἀπὸ τὸ ἔδαφος, ὥστε νὰ ἀπέχει πρὸς τὰ κάτω ἢ περιφέρειά του γύρω στὰ 0.80-1.00 μ. (πίν. 29α). Τὰ πάνινα ἱστία τοῦ ἀνεμοτροχοῦ εἶναι συνήθως 12 καὶ σπάνια 10 ἢ 8.

Γιὰ νὰ ἀξιοποιεῖται ὁμοῦς συνεχῶς καὶ στὸ μέγιστο ἡ αἰολικὴ ἐνέργεια ἦταν ἀπαραίτητο ὁ ἀνεμοτροχὸς νὰ παρακολουθεῖ κάθε μεταβολὴ τῆς κατεύθυνσης τοῦ ἀνέμου καὶ ἡ βάση τοῦ ἀνεμοτροχοῦ, δηλαδή τὸ σῶμα τοῦ ἀνεμόμυλου, νὰ μὴν ἀνακλᾷ δυσμενῶς τὸν προσπίπτοντα ἄνεμο πρὸς τὸν ἀνεμοτροχὸ καὶ συνεπῶς νὰ μὴν ἀλλοιώνεται ἡ ἰσχὺς τῆς προσπίπτουσας αἰολικῆς ἐνέργειας. Οἱ δύο αὐτὲς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις ἱκανοποιήθηκαν διαισθητικὰ καὶ ἐμπειρικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ μιᾶς ἰσχυρῆς, λίθινης κυλινδρικῆς βάσης, δηλαδή τοῦ λίθινου κορμοῦ τοῦ ἀνεμόμυλου. Τὸ κυλινδρικὸ σχῆμα εὐνοεῖ τὴ διασπορὰ ἀνακλῶμενου ἀνέμου καὶ ἐπιτρέπει εὐκόλα, ὅπως θὰ δοῦμε, τὴ στροφή σὲ ὀριζόντιο ἐπίπεδο τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ. Ἡ κλίση πάλι τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ κατὰ 12° - 15° ὡς πρὸς τὸν ὀρίζοντα εὐκολύνει ἐπίσης τὴν καλύτερη συλλογὴ τῆς αἰολικῆς ἐνέργειας. Ὁ κυλινδρικός κορμὸς τοῦ ἀνεμόμυλου εἶναι κοῖλος ἐσωτερικὰ γιὰ νὰ στεγάσει χώρους κύριας καὶ βοηθητικῆς χρήσης, ὅπως ἡ εἴσοδος στὸν μύλο, ἡ ἀποθήκη, ἡ σκάλα πρὸς τὸν μεσώροφο καὶ τὴ μυλόσταση, δηλαδή τὸν χώρο ἐργασίας μὲ τὸν ξύλινο μηχανισμό καὶ τοὺς μυλόλιθους. Μερικὲς φορές τὴ λιθίνη μάζα τοῦ ἀνεμόμυλου διαπερνᾷ καπναγωγὸς ποὺ ἐξυπηρετεῖ μικρὴ ἐστία (Ἀντιμάχεια Κῶ-Κάρπαθος).

Ἐτσι ὁ ξετροχάρης μύλος πῆρε καὶ γιὰ λόγους στατικούς τὴ μορφὴ πύργου κυλινδρικοῦ ἢ ἐλαφρῶς κολουροκωνικοῦ, ποὺ ξεπηδᾷ ἄλλοτε ἐπάνω ἀπὸ μία χαμηλὴ κρηπίδα, ἄλλοτε ἀπὸ τὸ δῶμα ἡμιυπόγειου ἢ ὑπόγειου βοηθητικοῦ χώρου ἢ τῆς ὑποκείμενης κατοικίας τοῦ μύλων. Οἱ πλαγάδες καὶ οἱ ταρατσες σχηματίζουν τὴν ἀπαραίτητη κτιριολογικὰ αὐλὴ, δηλαδή ἓναν κόμβο διακίνησης γύρω ἀπὸ τὸν μύλο, ὅπου ξεφορτώνονται γεννήματα, φορτώνεται ἀλεύρι καὶ δένονται τὰ ὑπομονετικὰ γαιδούρια καὶ μουλάρια (τὰ «γομάρια») τῶν πελατῶν.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν αὐλὴ ὁ μύλωνας ἐλέγχει, ἐπισκευάζει, ρυθμίζει καὶ τελικὰ δένει ὀριστικὰ τὸν ἀνεμοτροχό, ὅταν σταματήσῃ ὁ ἄνεμος (πίν. 28). Τέλος, ἀπὸ ἐκεῖ κάνει ὁ μύλωνας τὶς μετεωρολογικὲς του παρατηρήσεις καὶ συμβουλευέται τὸν ξύλινο ἢ πάνινο ἀνεμοδείκτη, τὴ σημαία, ποὺ εἶναι στερεωμένος στὴν τούρλα τοῦ μύλου, κι ἐκεῖ μπορεῖ νὰ καθίσει καὶ νὰ ξαποστάσει μόνος ἢ μὲ τοὺς πελάτες του σὲ χαμηλὸ περιμετρικὸ πεζούλι ποὺ πολλὲς φορές ὀρίζει καὶ τὴν ἰδιοκτησία του. Στὴν Κῶ (Κέφαλος) ὁ ἀνεμοδείκτης βρίσκεται ἐμπρὸς ἀπὸ θυρίδα φωτιστικὴ πάνω ἀπὸ τὸν ἄξονα τῆς φτερωτῆς καὶ τοποθετεῖται ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι θεατὸς ἀπὸ τὸν μύλωνά, χωρὶς νὰ παρίσταται ἀνάγκη νὰ βγεῖ αὐτὸς ἀπὸ τὸν μύλο.

Οί υπόγειοι βοηθητικοί χώροι σπάνια είναι προσιτοί από τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μύλου, συνήθως προσεγγίζονται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ καὶ δὲν εἶναι συνηθισμένα παρακολουθήματα τῶν μύλων. Ἡ ὑπαρξὴ τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ πολλοὺς παράγοντες, ὅπως ἀπὸ τὸ ἂν ὑπῆρχε οἰκονομικὴ ἄνεση, ἀφοῦ ἡ κατασκευὴ ἑνὸς ἀνεμόμυλου τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν δαπανηρὸ ἔργο καὶ ὁ μύλος ἀνῆκε μόνον σὲ εὐκατάστατους χωρικούς, ἀπὸ τὸ ἂν τὸ ἐπέτρεπε τὸ βραχῶδες καὶ ἐπικλινές τοῦ ἐδάφους ἢ προβλεπόταν ὅτι ὁ μύλος θὰ ἐξυπηρετοῦσε καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ χωριοῦ, ἦταν δηλαδὴ ἓνα ἐμπορικὸ κτίριο μὲ κοινωνικὸ προορισμὸ καὶ ἐπομένως ἀπαιτοῦσε τοὺς ἀνάλογους βοηθητικοὺς χώρους.

Διακρίνουμε τὸν ξετροχάρη μύλο σὲ «μπόγια», ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθός του. «Πρῶτο μπόι μύλος» εἶναι ἐκεῖνος τοῦ ὁποίου τὸ κούφωμα, δηλαδὴ ἡ ἐσωτερικὴ του διάμετρος, εἶναι 6.00 μ. Οἱ περισσότεροι μύλοι τοῦ νησιωτικοῦ μας χώρου ἀνήκουν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορίαν. Ὑπάρχουν ὅμως ὀρισμένα, σπάνια, παραδείγματα «μικρῶν μύλων», τῶν ὁποίων ἡ ἐξωτερικὴ διάμετρος δὲν ὑπερβαίνει τὰ 3.40-3.60 μ. Οἱ μικροὶ μύλοι εἶναι ὅμοιοι μορφολογικά, κατασκευαστικά καὶ λειτουργικά μὲ τοὺς μεγάλους μύλους καὶ ἀναλογικὰ ἄρτιοι.

Ὅρισμένοι ἀποκαλοῦν τοὺς μικροὺς μύλους ἄστοχα «νάνους». Νομίζω ὅτι ὁ ὅρος νάνος ἐνέχει τὴν ἔννοια τῆς ἀτέλειαις τῆς φύσης καὶ τῆς δυσμορφίας, πράγμα ποὺ ἐδῶ δὲν παρατηρεῖται. Παρατηρεῖται ὅμως τὸ αἰσθητικὸ σφάλμα τῆς παρεκτροπῆς ἀπὸ τὸν σεβασμὸ πρὸς τὸ «ἀπόλυτο μέτρο», ποὺ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ σέβεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ.

Τὸ πάχος τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος τῆς λιθοδομῆς κοντὰ στὴ βάση ποικίλλει ἀπὸ 0.80-1.25 μ. Στὴν ἀπόληξη τῆς τοιχοποιίας πρὸς τὰ ἄνω τὸ πάχος τοῦ τοιχώματος εἶναι πάντοτε πολὺ λεπτότερο ἀπὸ τῆς βάσης, γιὰ τρεῖς λόγους: α. Γιατὶ συνήθως ἡ τοιχοποιία παρουσιάζει μία μείωση πρὸς τὰ ἄνω, ὅπως στοὺς ἀρχαίους ναοὺς καὶ κίονες, γιὰ λόγους στατικούς, ἀλλὰ καὶ ἀρχιτεκτονικῆς χάρης. β. Γιατὶ ἀπαιτήσεις στατικῆς ἀναγκαιότητος συνδυάζονται καὶ πρὸς τὴν οἰκονομία ὕλικου. γ. Γιατὶ πάντοτε μετὰ τὴ στάθμη ἔδρασης τοῦ παταριοῦ τὸ πάχος τοῦ τοιχώματος ἐλαττώνεται σημαντικὰ ἐσωτερικά, ἐφόσον μετατρέπεται σὲ στηθαῖο ἐπιστεφόμενο μὲ ξυλοδεσιά. Ἔτσι εὐρύνεται ἐσωτερικὰ τὸ ἐπίπεδο ἐργασίας, δηλαδὴ τὸ ἀνώι ἢ μυλόσταση.

Ὅταν οἱ μυλωθροὶ μιλοῦν γιὰ τὸ ὕψος τοῦ μύλου, μιλοῦν γιὰ τὴν κατακόρυφη ἀπόσταση τῶν μυλόλιθων ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς εἰσόδου τοῦ μύλου, ποὺ βρίσκεται μία βαθμίδα ψηλότερα ἀπὸ τὴν πλαγὰδα. Ἡ ἀπόσταση αὕτη εἶναι συνήθως 5.30-6.00 μ., ἀνάλογα μὲ τὸν μύλο, ὁπότε τὸ ἐξωτερικὸ ὕψος τοῦ κυλινδρικοῦ σώματος τοῦ μύλου εἶναι 6.00-6.60 μ. Σ' αὐτὸ τὸ ὕψος βρίσκεται καὶ ὁ ὀριζόντιος ἄξονας τοῦ ἀνεμοτροχοῦ, κι ἐκεῖ ἐδράζεται ἡ κωνικὴ ξύλινη στέγη τοῦ μύλου, ἡ τούρλα, ποὺ στρέφεται μαζὶ μὲ τὸν ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ (πίν. 36α). Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μύλου εἶναι χωρισμένο σὲ τρεῖς χώρους: α. Στὸ κατῶι, δηλαδὴ τὸ ἰσόγειο τμῆμα τοῦ μύλου, ὅπου βρίσκεται ἡ εἴσοδος, τὸ κλιμακοστάσιο (πρὸς τὸ πατάρι καὶ τὸ ἀνώι) καὶ μικρὸς ἀποθηκευτικὸς χώρος. β. Στὸ πατάρι, ὅπου βρίσκεται ἡ τράπεζα καὶ μικρὸς ἀποθηκευτικὸς χώρος. γ. Στὸ ἀνώι, δηλαδὴ τὸν πρῶτο ὄροφο τοῦ μύλου, ὅπου βρίσκεται τὸ ξύλινο μηχανοστάσιο καὶ οἱ μυλόλιθοι μὲ τὸν χώρο ἄλεσης (μυλόσταση).

Ἡ σκάλα πρὸς τὸ ἀνώι ἄλλοτε εἶναι χτιστὴ καὶ ἀκολουθεῖ σπειροειδῶς τὴν καμπυλότητα τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος τοῦ μύλου καὶ ἄλλοτε ξύλινη, εὐθύγραμμη, ἀνάλογα μὲ τὰ ἐπικρατοῦντα κατὰ περιοχὰς οἰκοδομικὰ συστήματα.

Ἀνάλογης κατασκευῆς, χτιστὸ ἢ ξύλινο, εἶναι καὶ τὸ δάπεδο τοῦ ἀνωγιοῦ. Στὴ Θήρα π.χ. τὸ δάπεδο τοῦ ἀνωγιοῦ φέρεται ἀπὸ χαμηλὸ ἢ ὑψηλὸ σφαιρικὸ τμήμα μὲ ἡφαιστειακὸ ὑλικὸ πλήρωσης καὶ ὀριζοντίωση ἄνω, ὥστε νὰ εἶναι βατὸ (πίν. 29γ). Σὲ ἄλλα νησιά, ὅπου ἀφθονοῦν οἱ σχιστόλιθοι, ἐφαρμόζεται ἀντὶ τοῦ θόλου ἓνα πανάρχαιο σύστημα: τὸ σύστημα τῆς ἐπεκφορᾶς (πρβ. τοὺς θολωτοὺς τάφους π.χ. τῶν Μυκηνῶν), καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ συνδυασμὸς συστήματος ἐπεκφορᾶς καὶ ξύλινου δαπέδου (σανιδένιου). Στὴν περίπτωσιν αὕτῃ τὸ δάπεδο φέρεται ἀπὸ ξύλινες δοκίδες, ἰσχυρὲς γιὰ νὰ ἀντέξουν τὰ βάρη τοῦ μηχανισμοῦ, τῶν μυλόλιθων, τῶν γεννημάτων, τοῦ χειριστῆ, ἀλλὰ καὶ ἱκανὲς νὰ παραλάβουν τοὺς κραδασμοὺς ποὺ δημιουργοῦνται ὅταν ἐργάζεται ἡ ξυλομηχανή.

Τὸ ἀνώι καλύπτεται μὲ τὴν ξύλινη καὶ χορταρένια κουκούλα πού, ὅπως ἀναφέραμε, στὸν ξετροχάρη μύλο περιστρέφεται μαζὶ μὲ τὸν ξύλινο μηχανισμό, γιὰ νὰ μπορεῖ πάντοτε ὁ ἀνεμοτροχὸς νὰ διατάσσεται κάθετα πρὸς τὸν πνέοντα ἄνεμο. Ὁ φωτισμὸς καὶ ἀερισμὸς τοῦ χώρου εἶναι ἰδιότυπος: Τὸ ἰσχυρὸ φῶς τοῦ Αἰγαίου περνᾷ μέσα ἀπὸ ἓνα ἢ δύο μικρὰ τετράγωνα παράθυρα —ποὺ ἔχουν ὡς ὑπέρθυρο τὴν τελευταία ξυλοδεσιὰ τοῦ τοίχου τοῦ μύλου— ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ κενὰ τῆς χορταρένιας στέγης, κάνοντας τὸν ὅλο φωτισμὸ ἀπὸ ὑποβλητικὸ ἕως ρομαντικόν. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ ἄνεμος ποὺ φυσομανᾷ στὶς ποῦντες τοῦ Αἰγαίου εἰσχωρεῖ στὸν χώρο τοῦ μύλου καὶ ἀλευρώνει τὰ πάντα. Ὁ φωτισμὸς καὶ ὁ ἀερισμὸς τοῦ κατωγιοῦ ἐπιτυγχάνεται μόνον ἀπὸ τὴ θύρα τῆς εἰσόδου, ἐνῶ σπάνια παρατηρεῖται φωτιστικὸ ἄνοιγμα καὶ στὸ πρῶτο πατάρι.

Σὲ ὀρισμένα νησιά, ὅπως στὴ Ρόδο, στὴν Πάτμο ἢ στὴν Κεφαλλονιά κλπ., παρατηροῦνται ἔντονες ἰδιομορφίαι ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ μύλου, οἱ ὁποῖες ὁμως δὲν ἀλλοιώνουν τὸν κανόνα ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ χώρα μας. Οἱ λιθοδομὲς τῶν ἀνεμόμυλων χτίζονται μὲ ἀργοὺς λίθους, μὲ ἐσωτερικὴ ἐνίσχυση μὲ ξυλοδεσιές. Οἱ ἐξωτερικὲς τοὺς ὀψεις ἄλλοτε εἶναι ἐπιχρισμέναι καὶ γαλακτισμέναι (πίν. 28α), ἄλλοτε ἀφήνουν νὰ φαίνονται οἱ λίθοι καὶ οἱ μυστρισμένοι ἄρμοί τους, καὶ μερικὲς φορές, ὅπως στὴν ἰδιότυπη Θήρα, ἀποτελοῦν πραγματικὰ κεντήματα. Χτίζονται, δηλαδὴ, μὲ ἐρυθροὺς ἢ μελανοὺς λίθους ἀκατέργαστους, μὲ κονίαμα λευκόν (θηραϊκοκονία) καὶ μὲ τσιβίκια μικρῶν διαστάσεων ποὺ περιβάλλουν τοὺς δόμους γιὰ μεγαλύτερη στερεότητα καὶ ὁμορφιά, ὅπως περίπου γίνεται μὲ τὸ πλινθοπερίκλειστο δομικὸ σύστημα τῶν Βυζαντινῶν (πίν. 28γ). Ἡ θύρα τῶν μύλων ἔχει ὑπέρθυρο εὐθύγραμμο ἢ τοξωτό, ἐπάνω στὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀβαθὴς κόγχη. Μερικὲς φορές γύρω ἀπὸ τὸ κούφωμα ὑπάρχει περίθυρο ἀπὸ κονίαμα. Τόσο στὴν κόγχη ὅσο καὶ στὸ ὑπέρθυρο ἐντοιχίζονται κτητορικὲς ἐπιγραφές, ἀναγράφονται χρονολογίαι ἢ σκαλίζεται τὸ φυλακτικὸ σύμβολο τοῦ σταυροῦ, καὶ εἶναι αὐτὰ τὰ μόναι διακοσμητικὰ στοιχεῖα στὸ κτίριον.

Αὕτῃ ἡ ἀπλότης καὶ ἡ λειτουργικὴ καὶ στατικὴ, θὰ ἔλεγα, ὁμορφία τοῦ ἀκίνητου ἀρχιτεκτονήματος εἶναι πρόσκαιρη: ὁ ἀνεμόμυλος θὰ ἀρχίσει νὰ γυρίζει μὲ τὰ τριγωνικὰ πανιά του καὶ τὴν τούρλα του καὶ τὸ κτίριον θὰ ἀποκτήσῃ μία ἄλλη ὁμορφιά, δηλαδὴ μία κινητικὴ αἰσθητικὴ.

Ὅταν τὸ σύστημα τῆς κουκούλας τοῦ μύλου καὶ τοῦ ἀνεμοτροχοῦ ἀλλάξῃ θέσιν ὡς πρὸς τὰ περιβάλλοντα ἀμετακίνητα στοιχεῖα, δένδρα, βράχια ἢ κτίρια, μεταβάλλεται δυναμικὰ ἡ σχέση τοῦ μύλου ὡς πρὸς τὸν γύρω χώρον, ἔτσι ὥστε δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ μύλος μένει ἀμετάθετος καὶ στριφογυρίζει τὰ ἀντικείμενα ποὺ τὸν περιστοιχίζουν. Δὲν εἶναι σφάλμα ἐπομένως νὰ πῶ ὅτι αὐτὸς ὁ ἀπλὸς ἀνεμόμυλος εἶναι ἓνα μοναδικόν

στὸν κόσμο ἀρχιτεκτόνημα, ἀφοῦ ἀνατρέπει τοὺς γνωστοὺς νόμους γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τῶν ἀκίνητων καὶ ἰσορροπημένων κτιρίων. Εἶναι κάτι ποὺ πλησιάζει περισσότερο πρὸς τὰ ἔργα τῆς σύγχρονης κινητικῆς γλυπτικῆς καὶ τῆς ἐξωφρενικῆς φαντασίας τῶν δημιουργῶν της.

Αἰσθάνεται ὑπερήφανος κανεὶς ὅταν σκέπτεται ὅτι αὐτὸ τὸ ἀριστούργημα, μὲ τὴν τόσο ἰδιότυπη ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, ἔπλασαν ἄνθρωποι ἀγράμματοι, μὲ τετράγωνη λογικὴ καὶ μὲ ἀφάνταστα εὐαίσθητη ψυχὴ, ψυχὴ καθαρὰ ἐλληνικὴ, ὅπως φαίνεται ἂν συγκρίνει κανεὶς τοὺς ἀνεμόμυλους μας μὲ παρόμοιους ἀνεμόμυλους (γιὰ ἄλεση ἢ καὶ ἀντλητικούς) ἄλλων χωρῶν²².

Οἱ ξένοι μύλοι εἶναι ἀπλῶς μηχανήματα, οἱ ἐλληνικοὶ εἶναι ἔργα τέχνης, «στεργιανὰ καράβια» ποὺ ἀρμενίζουν στὸ πέλαγος τῆς ἐλληνικῆς αἰθρίας διαπορθμεύοντας μέσα στοὺς αἰῶνες τὶς αἰσθητικὲς ἀρετὲς τοῦ μέτρου, τῆς κλίμακας καὶ τῆς ἁρμονίας, δηλαδὴ τὶς ἀρετὲς τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος. Δίκαια θὰ μπορούσε νὰ τοὺς χαρακτηρίσει κανεὶς «ἰωνικοῦς», συγκρίνοντάς τους μὲ τὶς βαριές, «μπαρόκ» μορφὲς τῶν ξένων.

Ἀλλὰ ὁ ἀνεμόμυλος τοῦ Αἰγαίου, πέρα ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ, λεπτὴ καὶ καλαίσθητη μορφή του, ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση καὶ τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς ἄλλης αἰσθητικῆς ἀντίληψης, ποὺ εἶναι σπουδαιότατη γιατί σχετίζεται εὐθέως μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ψυχολογία τοῦ μυλωνᾶ, ποὺ ζεῖ κλεισμένος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁλόκληρῆς ζωῆς. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ συνειδητοποίησα μόνον ὅταν ἐπισκέφτηκα στὶς 4.7.1973 τὸν μύλο τοῦ Μανώλη Κατσαβῆ στὴ Χώρα Ἰου (πίν. 34β, 35α), τὴν ὥρα ποὺ ὁ συμπαθὴς μυλωνᾶς τὸν χειριζόταν μὲ μεράκι κάτω ἀπὸ σφοδρὸ πελαγίσιο μελτέμι. Κάθισα μαζί του στὸ ὑποφωτισμένο καὶ ἀλευρωμένο πατάρι τῆς ξυλικῆς, τῆς μυλόστασης, καὶ ἔζησα ἔντονα τὸν μόχθο καὶ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ μυλωνᾶ καὶ τοῦ μύλου του. Δὲν ἄργησα νὰ διαπιστώσω πὼς κάτω ἀπὸ τοὺς κομπσοὺς χειρισμοὺς τοῦ ἐπιδέξιου μυλωνᾶ, τὸ βαρὺ μηχανήμα τοῦ μύλου, ποὺ τὸ χτυποῦσε τὸ δυνατό μελτέμι, ἔμοιαζε μὲ τρεχαντήρι σὲ φουρτούνα. Εἶχε ξεπεράσει τὰ ὀρθολογιστικὰ πλαίσια ἐνὸς μηχανήματος καὶ μὲ τοὺς λεπτοὺς χειρισμοὺς του εἶχε γίνεи ἕνα κομψὸ καὶ εὐχάριστο παιγνίδι ποὺ δροῦσε ἀδελφωμένο μὲ τὴν τεχνικὴ καὶ τὸν ἄνεμο.

Ὁ ἀνεμόμυλος, ὅπως καὶ τὰ θαλασσινὰ σκαριά, εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ λίγα βαριά, χειροποίητα τεχνικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ νησιωτικοῦ λαοῦ μας ποὺ λόγῳ τῆς κομψότητάς καὶ τῆς εὐκινήσias του, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνθρώπινων διαστάσεών του, γρήγορα ἀγαπιέται ἀπὸ τοὺς

22. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μελέτη τοῦ J. R. HEFNER, *Windmills of Long Island, New York* (London 1983), γιὰ τοὺς μύλους τοῦ Long Island. Οἱ μύλοι αὐτοὶ εἶναι ἔργα μεταναστῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ ἄρχισαν νὰ κατασκευάζονται τὸν 17ο αἰ. Διαφέρουν ἐπομένως ἀπὸ τοὺς ἐλληνικοὺς ἀνεμόμυλους ποὺ εἶναι ἔργα μιᾶς ἰδιότυπης μεσογειακῆς ἰδιοσυγκρασίας, ἀφοῦ ἀπηχοῦν εὐρωπαϊκὲς κατασκευαστικὲς καὶ αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις.

Εἶναι κατασκευασμένοι σὲ ἄλλη ἀρχιτεκτονικὴ κλίμακα καὶ ἀσφαλῶς οἱ τεράστιες διαστάσεις τους θὰ ἦταν ξένες στὸν ἐλληνικὸ ὁρὸ. Ὡς τεχνικὰ ἔργα εἶναι πολὺπλοκοὶ καὶ περισσότερο ἐντεχνοὶ, μὲ συνθετότερη δομὴ, καλὸ «φινίρισμα», ἰδιότυπους αὐτοματισμοὺς καὶ μηχανισμό ἐν μέρει ξύλινο. Ὁ τρόπος πάντως συναρμογῆς τῶν τμημάτων τῶν ξυλομηχανῶν τους, τὰ διάφορα κινητὰ στοιχεῖα (ρόδες, δόντια, ἀξόνια, κόντρες), οἱ διατομές, ἡ τεχνικὴ συγκρότησή τους, φαίνεται ὅτι ἔχουν κάποια κοινὰ σημεῖα μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῶν ἐλληνικῶν μύλων, πράγμα ποὺ ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὴν ἰδιότυπη τεχνικὴ τῶν ξύλινων κατασκευῶν, ἐφόσον τὸ ξύλο ἀνθίσταται καὶ συμπεριφέρεται ὁμοιότροπα παντοῦ.

κατασκευαστές και τούς χειριστές του. Καὶ αὐτὸ γιατί ἡ ὅλη διαμόρφωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ἐργασίας, τὸ μέγεθός του, ὁ φωτισμός, τὸ ὕλικό καὶ τὸ χρῶμα τοῦ φυσικοῦ ξύλου τῆς μηχανῆς, οἱ διάφοροι συμπαθεῖς ἤχοι ποὺ ἀκούγονται ὅταν ὁ μύλος λειτουργεῖ (ὁ πλαταγισμὸς τῶν πανιῶν, οἱ συριγμοὶ τοῦ ἀνέμου στὴν τούρλα, οἱ τριγμοὶ τῆς ξυλομηχανῆς, οἱ κραδασμοὶ ἀπὸ τὸν ἄνεμο καὶ ὁ ὑπόκωφος θόρυβος τῆς τριβῆς τῶν μυλόλιθων) δὲν ἔχουν τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τίς ἀπάνθρωπες, σύγχρονες, αὐτόματες μεταλλικὲς μηχανὲς καὶ μὲ τούς θορυβώδεις καὶ ἀνθυγιεινοὺς σύγχρονους βιομηχανικοὺς χώρους ἐργασίας, ὅπου ἡ προσωπικότητα τοῦ ἐργαζόμενου ἐκμηδενίζεται καὶ ἡ υἡγία του καταστρέφεται. Θὰ μπορούσε, λοιπόν, κανεὶς νὰ πεῖ πῶς ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου ἐργασίας τοῦ μύλου εἶναι ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν μυλωνά, ἀκριβῶς γιατί βρίσκεται μέσα στὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης κλίμακας, καὶ συνεπῶς τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας.

Ὁ μηχανισμὸς τοῦ ξετροχάρη ἀνεμόμυλου

Ἡ μηχανὴ τοῦ μύλου, ἐκτὸς ἀπὸ μικρότατα σιδερένια στοιχεῖα, ὅπως τσέρκια, χελιδόνες (πίν. 32α, 34α), λoστοὺς (πίν. 33α) κλπ., εἶναι κατασκευασμένη ἀποκλειστικὰ ἀπὸ πολὺ ξηρὸ καὶ σκληρὸ ξύλο, ποὺ δὲν προέρχεται ὅμως ἀπὸ τὸ ἴδιο δένδρο γιὰ ὅλα τὰ μέρη τοῦ μηχανήματος (πίν. 30, 31α, 32). Τὰ ἀγριόξυλα εἶναι πολὺ σκληρὰ καὶ ἐπιλέγονται γιὰ τὰ τμήματα ἐκεῖνα τοῦ μύλου ποὺ καταπονοῦνται λόγῳ τριβῆς καὶ ἀναπτυσσόμενης θερμότητας. Ἀνάλογα μὲ τὸ νησί διαλέγεται τὸ ἀγριόξυλο ποὺ ἀναπτύσσεται τοπικὰ ἢ εἰσάγεται, ὅταν δὲν ὑπάρχει, ἀπὸ τὸ πλησιέστερο νησί. Ξηρό, ἀνθεκτικὸ καὶ ὄχι πολὺ σκληρὸ ξύλο χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ διάφορα τμήματα τροχῶν, ἀξόνων, δοκίδων κλπ.

Ὑπάρχουν σημεῖα τῆς ξυλομηχανῆς ὅπου ἀναπτύσσονται τριβὲς καὶ σημειώνονται μεγάλες φθορές, γι' αὐτὸ τοπικὰ γίνεται λίπανση εἴτε μὲ νερὸ καὶ διαλυμένο σαποῦνι, εἴτε μὲ λίπος (ξύγκι). Ὑπάρχουν ἐπίσης μέρη τοῦ μηχανισμοῦ ποὺ καταπονοῦνται πολὺ, ὅπως ἐφέδρανα ἀξόνων ἢ ὀδόντες κλπ., καὶ ποὺ μποροῦν νὰ ἀλλάζουν ὅταν φθείρονται ἢ θραύονται κατὰ τὴ λειτουργία. Μέριμνα θαυμαστὴ ἔχει ληφθεῖ γιὰ τὴν ἀσφαλὴ σύνδεση τῶν διάφορων πάγιων ἢ ἀντικαθιστάμενων μερῶν τῆς μηχανῆς μὲ εἰδικῆς μορφῆς ἐντορμίες τῶν ξύλων ἢ μὲ ξύλινες σφήνες ἢ ἀσφάλειες κλπ. Προβλέπεται ἀκόμη καὶ ἡ χρῆση ὀρθογωνικῆς διατομῆς ἀξόνων γιὰ μεγαλύτερη ἀντοχὴ (πίν. 31β, 37).

Ἔχουν ἐπίσης ἐπιλυθεῖ τὰ προβλήματα τῆς μετάδοσης τῆς κίνησης μεταξὺ τροχῶν σὲ κάθετα ἐπίπεδα, καὶ ἔχουν ἐπινοηθεῖ ὀρισμένοι μικροαυτοματισμοί, ὅπως στὴν κουφίνα ἢ στὴν αὐκούλα. Τέλος ἔχει κατανοηθεῖ ἡ σημασία τῆς ὑπαρξῆς μάζας στὴν περιφέρεια τῶν τροχῶν καὶ ἔχουν προβλεφθεῖ βοηθητικοὶ μηχανισμοὶ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς κυρίως ξυλομηχανῆς καὶ τὴν πέδησή της (πίν. 39β-γ).

Ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο τῆς σοφῆς κατασκευῆς τῆς ξυλομηχανῆς τοῦ ξετροχάρη ἀνεμόμυλου εἶναι ὅτι ἡ μορφή της, ἡ δομὴ της καὶ οἱ ἀρχὲς λειτουργίας της δὲν ἔχουν μεταβληθεῖ στοὺς αἰῶνες, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὲς βελτιώσεις ποὺ ἔχουν τολμήσει μὲ σοφὸ τρόπο οἱ νησιῶτες μυλωνοί. Τὰ πάνινα ἱστία τοῦ ἀνεμοτροχοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι τελευταῖα ἐπινόηση, κομπή καὶ σύμφωνη μὲ τὴν ἰδιοτυπία τῶν ἀνέμων τοῦ Αἰγαίου. Γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγὴ καὶ ἐξέλιξη τῶν ἱστίων τῶν ἀνεμόμυλων ὅτι τὰ πτερύγια τοῦ ἀνεμοτροχοῦ σὲ μακρινὲς ἐποχὲς ἦταν ξύλινα ἢ ψάθινα ἢ συνδυασμὸς ξύλινης ἐσχάρας καὶ πανιοῦ, καὶ ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα 300-400 χρόνια, μάλλον, ἔγιναν ἀποκλειστικὰ πάνινα, δηλαδὴ ὅμοια μὲ τὰ πανιὰ τῶν σκαριῶν.

Τέλος, αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ θαυμάσει κανεὶς μελετώντας τὸν μηχανισμό τοῦ ἀνεμόμυλου εἶναι ὅτι ἔχει κατασκευαστεῖ σοφὰ ἀπὸ τὰ πιὸ πρωτόγονα ὕλικά ποὺ ἔβρισκε γύρω τοῦ ὀμυλωνάς, σχεδὸν ἄκοπα καὶ ἀνέξοδα, ὕλικά ποὺ γνωρίζει κάλλιστα νὰ τὰ ἐπεξεργάζεται, εἴτε σὰν ξυλομαραγκός, ὅπως κάνει γιὰ τὸ σπίτι του, εἴτε σὰν караβομαραγκός, ὅπως κάνει γιὰ τὰ σκαριά του²³. "Ὁλη αὐτὴ ἡ θαυμαστὴ προσαρμογὴ ὀφείλεται στὴν ἐφευρετικότητα τοῦ νησιώτη Ἑλληνα, ποὺ ἔμαθε νὰ σκέπτεται καὶ νὰ δημιουργεῖ προσαρμοζόμενος στὸ περιβάλλον του.

Στοιχεῖα γιὰ τοὺς ἀνεμόμυλους ἀπὸ ἀφηγήσεις μυλωθρῶν

Στις 26.8.1970 εἶχα τὴν εὐτυχία νὰ συναντήσω στὸ χωριὸ Βόθωνας τῆς Θήρας τὸν ἡλικίας 91 ἐτῶν τελευταῖο Θηραῖο τεχνίτη-κατασκευαστὴ μύλων, «μυλωθρὸ» ὅπως ὀνομάζεται στὴ Θήρα καὶ ἄλλοι. Ἡ συνάντηση ἔγινε στὸ ἀνωί τοῦ μύλου τοῦ μαστρο-Μανώλη Ἀ-ξιῶτη (πίν. 32β, 33, 35β, 36, 37β), κοντὰ στὸ μικρὸ καὶ συμπαθητικὸ σπίτι τοῦ ὅπου ἐπὶ δεκαπέντε χρόνια ἔμενε μόνος, ἀφ' ὅτου πέθανε «ἡ ἀγαπητὴ του γυναῖκα».

«Διαλέγει ὁ μυλωθρὸς ἂν εἶναι καλὸ τὸ μέρος ἀπὸ πλευρᾶς ἀνέμου καὶ ἀντοχῆς θεμελίων γιὰ νὰ χτιστεῖ ὁ μύλος». Πολλὲς φορές, ἐπειδὴ εἶναι ἀπόμερος καὶ ξεμοναχιασμένος, καταστρέφεται ἀπὸ κεραυνούς²⁴. Τὰ μεγέθη τῶν μύλων ποικίλλουν. «Πρῶτο μπόι μύλο» ἔχουμε ὅταν τὸ «κούφωμα» τοῦ μύλου (ἐσωτερικὴ διάμετρος) εἶναι 6.00 μ. (περίπου 20 πόδες). "Ὅταν ὁ μύλος χτίζεται ἐπάνω στὸ φυσικὸ ἔδαφος περιβάλλεται ἀπὸ κυκλικὸ ὁμόκεντρο πλάτυσμα. "Ὅταν τὸ πλάτυσμα αὐτὸ στρωθεῖ μὲ πλάκες, τότε ἔχουμε «πλαγάδα». "Ὅταν ὁμως ὁ μύλος ὑψώνεται ἐπάνω ἀπὸ ὑπόγεια βοηθητικὰ κτίσματα ἔχουμε «ταράτσα γύρω γύρω».

Τὸ ὕψος τοῦ μύλου, δηλαδὴ τὸ ὕψος ποὺ βρίσκονται οἱ μυλόλιθοι, εἶναι 5.30-6.00 μ. (18-20 πόδες). Σ' αὐτὸ προσθέτουμε καὶ τὸ σύστημα χαμηλοῦ περιμετρικοῦ στηθαίου ὅπου ἀκουμπᾷ ὁ ἄξονας τοῦ ἀνεμοτροχοῦ, περίπου 60 ἐκ. (2 πόδες), ἔτσι ὥστε τὸ ἐσωτερικὸ, ἐλεύθερο ὕψος τοῦ μύλου φτάνει τὰ 6.00-6.60 μ. (20-22 πόδες)²⁵. Τὸ τέρμα τοῦ τοίχου δένεται μὲ ἰσχυρὴ ξυλοδεσιὰ πάνω στὴν ὁποία στηρίζεται καὶ στρέφεται ἡ κουκούλα τοῦ μύλου καὶ ἡ μηχανή του.

Ἡ κουκούλα τοῦ μύλου εἶναι ἡ ξύλινη στέγη του καὶ ἔχει μορφή κωνική. Κατασκευάζεται μὲ μικρῆς διαμέτρου κυλινδρικὰ κλαδιά, ποὺ συνδέονται ἀνὰ δύο στὴν κορυφὴ καὶ δένονται, κατὰ ὁμόκεντρος κύκλους, μὲ σχοινὶ πλεγμένο ἀπὸ χόρτο καὶ πλέγμα καλάμων, ἐπάνω στὰ ὁποῖα κάθεται τὸ «χόρτο». "Ὅταν τὸ χόρτο εἶναι «κομμένο στὸ φεγγάρι»,

23. Ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία προκύπτει ὅτι τὸ ξύλο χρησιμοποιεῖται ὡς ὕλικὸ κατασκευῆς τοῦ μηχανισμοῦ κλπ. στίς περισσότερες χώρες τοῦ κόσμου. Βασικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ Ἀμερικὴ, ὅπου χρησιμοποιεῖται πολὺ τὸ μέταλλο, γιὰτὶ ἀσφαλῶς συμφέρει οἰκονομικὰ καὶ τὸ ἐπιτρέπει ἡ τεχνολογία της. Ὁ Σορδίνας (βλ. βιβλιογραφία) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι μεταλλικοὺς μηχανισμοὺς διαθέτουν καὶ οἱ μύλοι τῶν Ὁθωνῶν καὶ πιστεύει ὅτι ἔχουν εὐρωπαϊκὴ προέλευση, πράγμα πολὺ πιθανόν.

24. Τὴν ἴδια πληροφορία μᾶς δίνει ὁ Παριανὸς μυλωθρὸς Ἀρτέμης Δεσύλλας. Βλ. Β. ΚΑΒΒΑΘΑ, «Ὁ τελευταῖος μᾶστορας τῶν μύλων», περιοδ. Ἐνα τεύχ. 32, 1983, 97 κέ.

25. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ ποδὸς ὡς μετρικῆς μονάδας στὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ βλ. Ι. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, ΔΧΑΕ τ. Ε' περ. Ε', 1969, 75 κέ. καὶ 89 κέ.

δηλαδή στο «γέμισμα του φεγγαριού», είναι πολύ ανθεκτικό και μπορεί να διατηρηθεί και ως είκοσι χρόνια. Το καλό και πυκνό πλέξιμο του χόρτου εξασφαλίζει πλήρη στεγανότητα, και το χόρτο δεν ἀρπάζεται από τους ισχυρούς ανέμους.

Ο κατάλληλος μήνας για να αρχίσει το χτίσιμο του μύλου είναι ο Οκτώβριος, γιατί οι κλιματικές συνθήκες είναι ήπιες και το κονίαμα λιθώνεται αργά. Επιτυγχάνεται έτσι καλύτερη πρόσφυση πάνω στους σκληρούς ήφαιστειους λίθους. Αντίθετα, όταν το χτίσιμο γίνει το καλοκαίρι, το κονίαμα δεν λιθώνεται κανονικά λόγω της υψηλής θερμοκρασίας. «Στη βράση του καλοκαιριού πεταλάει ή λάσπη». «Πρέπει να τραβάει ή λάσπη γιατί ο μύλος είναι ντελικάτο πράγμα, κι όλο βράζει σαν δουλεύουν τα πανιά», που σημαίνει πως καταπονείται το κτίριο από την ανεμοπίεση και τους μηχανικούς κραδασμούς. Το χτίσιμο και όλη η κατασκευή του μύλου διαρκεί 50 ημέρες όταν εργάζονται 4 άτομα, και πραγματοποιείται από τον μάστορα και τους βοηθούς του. Στο κονίαμα πρέπει να μπει πολύς ασβέστης για να είναι «στερεό το χτίριο». Με την έκφραση «πολύς ασβέστης» εννοείται ή κανονική ποσότητα. Στη φτωχή Σαντορίνη όμως έκαναν πάντα οικονομία στον ακριβό ασβέστη, γι' αυτό έγιναν και οι μεγάλες καταστροφές στους σεισμούς της 9ης Ιουλίου 1956²⁶.

Επάνω από την είσοδο του ανεμόμυλου έμπαινε συνήθως ως ένθymio ή χρονολογία ανέγερσης και τα αρχικά του ονόματος του ιδιοκτήτη ή και το σύμβολο του σταυρού για να προφυλάσσει τον μύλο. Στον μύλο του Αξιώτη υπάρχουν 2 σταυροί μέσα σε κόγχη, ο ένας κάτω από τον άλλο. Ο επάνω έχει λαξευτεί σε σκοτεινόχρωμο λίθο και έχει βυθιστεί στο κονίαμα, ενώ ο κάτω είναι χαραγμένος σε λίθινη πλάκα που φέρει μάλιστα την επιγραφή: ΜΔ 1855 Δικεβρί 5 (εϊκ. 1). Φαίνεται πως ή κάτω πλάκα αναφέρει τον χρόνο κατασκευής του μύλου, ενώ ο επάνω σταυρός προστέθηκε σε κάποια επισκευή.

Η άντοχη της ξυλικής του μύλου εννοείται όταν ο άνεμος προσπίπτει κατ' ευθείαν στον ανεμοτροχό, δηλαδή όταν αυτός «γίνεται σπαθί», ενώ όταν έρχεται από πίσω, «όταν έρχεται του κώλου», τα πράγματα δυσκολεύουν, γιατί μπορεί να αναρπαγούν φτερωτή και τούρλα (όταν δεν είναι μαζεμένα τα πανιά). Η χειρότερη περίπτωση είναι ο άνεμος που κατεβαίνει από τον Προφήτη, γιατί είναι σφοδρός και απότομος. Ο τοπικός αυτός άνεμος προέρχεται από ανάκλαση ρευμάτων από το Μέσα Βουνό, όπου βρίσκεται ή μονή του Προφήτη Ηλία.

Ο μηχανισμός του μύλου κατασκευάζεται από ξύλο, εκτός από ελάχιστα σιδερένια στοιχεία. Το ξύλο προτιμάται ως ύλικό του μηχανισμού γιατί είναι εύκολη ή επεξεργασία του, ή συντήρησή του, αλλά και γιατί συμφέρει οικονομικά. Πρέπει να είναι πολύ ανθεκτικό και ως τέτοιο επιλέγεται το «πινάρι», ο πρίνος. Το «μαυροπίρναρο» είναι το πιο ανθεκτικό και κατάλληλο ξύλο· το προμηθεύονταν από την κατάφυτη Νάξο. «Άμα το πελεκᾷς ασκάγια πετιέται το ξύλον του». Ο χρόνος κατασκευής της αρματωσιάς του μύλου εξαρτιόταν από την ποιότητα του ξύλου (ξηρό ή σκληρό). Τα ξύλα, όπως και το χόρτο, πρέπει να κοπούν «στο γέμισμα του φεγγαριού», για να είναι ξηρά, χωρίς πολλούς χυμούς, «για να μη πιάνουν σκουλήκια».

26. Ι. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, *Η λαϊκή ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική της νήσου Θήρας* (Αθήναι 1960) 5α, 8α.

Είκ. 1. Σκαρίφημα ανάγλυφων στοιχείων τοποθετημένων πάνω από την κύρια είσοδο του μύλου του Έμ. Άξιωτη στον Βόθωνα Θήρας (1983).

Τὰ ξύλινα στοιχεία του μύλου είναι: α. ἡ ἐξώθυρα καὶ τὰ παράθυρα, β. μερικὲς φορές ἡ κλίμακα, γ. τὸ πατάρι, δ. ὁλος ὁ μηχανισμός, ε. ἡ κουκούλα, στ. οἱ ξύλινες ἱμαντώσεις στὴν ἀπόληξη τῆς λιθοδομῆς, ζ. τὰ παραπέτια ποὺ μαζεύουν τὸ ἀλεύρι καὶ ἡ ἀλευροθήκη, η. διάφορα ἄλλα τμήματά του, ὅπως τὰ ἐφέδρανα τῶν ἀξόνων, ἡ φτερωτὴ (ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἱστία) κλπ.

Τὰ μεταλλικὰ στοιχεία τοῦ μύλου εἶναι ἐλάχιστα: α. ἡ κλειδαριά, β. τὰ διάφορα τσέρκια τῶν μυλόλιθων καὶ τῶν τροχῶν (πίν. 37α), δοκῶν, ἱμαντώσεων, γ. τὰ περτσίνια, δ. ἡ χελιδόνα, δηλαδὴ ὁ ἄξονας τῶν μυλόλιθων (πίν. 30α, 32α, 34α), ε. ἡ διάτρητη λάμα στὸ καυκόξυλο ποὺ ρυθμίζει τὴν περιστροφή τῆς κουκούλας, στ. διάφορα μεταλλικὰ ἐργαλεῖα ὅπως ὁ μοχλός, ἀσφάλειες κλπ., ζ. τὸ χοανοειδὲς ἐξάρτημα στὸν ἄξονα τῶν ἀντενῶν ὅπου προσδένονται τὰ σχοινιά, η. τὰ λεπτὰ συρματόσχοινα τῶν ἀντενῶν (πίν. 33α, 38α, 39α). Ὅλα τὰ μεταλλικὰ στοιχεία ποὺ ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μύλου προέρχονταν ἀπὸ τὰ μηχανουργεῖα τῆς Σύρου, κυρίως «ἀπὸ τὸ μηχανουργεῖο τοῦ Μπαρμπέτη». «Τ' ἀγοράζανε μὲ τὴν ὁκά, ἢ πολὺ πού 'καναν ἢ λίγο αὐτὸ ἦταν, ἀφοῦ ἦταν ἀπαραίτητα». Ἡ μυλόπετρα δὲν ἦταν «ἀτόφια», ἀλλὰ χτιστὴ, ἀπὸ σκληροὺς, ὑπόλευκους καὶ σπογγώδεις, ἡφαιστειακῆς προέλευσης λίθους ἀπὸ τὴ Μῆλο, ποὺ χτίζονταν μὲ ἰσχυρὸ θηραϊκο-κονίαμα.

Ἀπὸ πανὶ καὶ σχοινιά κατασκευάζονταν τὰ ἐξῆς στοιχεία: Τὰ ἱστία τοῦ ἀνεμοτροχοῦ φτιάχνονταν «ἀπὸ πανὶ κλωστό», δηλαδὴ ἀπὸ νῆμα μὲ 4-6 κλώνους. Καλύτερο ἦταν τὸ ἐξάκλωνο. Ἀπὸ σχοινὶ ἦταν τὰ σοκορόσχοινα τοῦ φρένου ἢ γούμενα. Τελευταῖα τὰ σχοινιά τῶν ἀντενῶν ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ συρματόσχοινα στὴ φτερωτὴ. Ὅταν ἔσφιγγαν τὰ γούμενα γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἀξονιοῦ καὶ δίπλωναν ὅλα τὰ πανιά, τότε ὁ μύλος ἀκίνητοποιοῦνταν.

Ὁλος ὁ ξύλινος μηχανισμὸς κατασκευαζόταν στὸ ἔδαφος μὲ μεγάλη ἀκρίβεια καὶ προσοχή. Ὁ κύκλος χαρασσόταν μὲ κέντρο καὶ σταθερὴ ἀκτίνα καὶ τὰ ξύλα συνδέονταν μεταξύ τους μὲ ἐντορμίες, ξύλινες σφήνες, περτσίνια καὶ τσέρκια, ἔτσι ὥστε ὁ μηχανισμὸς νὰ εἶναι σταθερὸς καὶ ἀπαραμόρφωτος στὶς μεγάλες καταπονήσεις.

Τὸ φανάρι —τὸ ὀδοντωτὸ τύμπανο ποὺ στρέφει τοὺς μυλόλιθους— εἶχε πάντα 12 ὀδόντες, ἐνῶ ἡ ρόδα, ὁ ὀδοντωτὸς τροχὸς ποὺ συνδέεται μὲ τὸν ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ καὶ συνεργάζεται μὲ τὸ φανάρι ἔχει 60 ἢ 72 ἢ 84 ὀδόντες. Ὑπάρχει δηλαδὴ ἡ σχέση 1:5 ἢ 1:6 ἢ 1:7, ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στροφῶν μεταξύ φτερωτῆς καὶ μυλόλιθων, πρᾶγμα ποὺ συμβαίνει σὲ ὅλα τὰ μηχανήματα. Οἱ ὀδόντες τοῦ φαναριοῦ καὶ τῆς ρόδας πρέπει νὰ προσαρμόζονται μὲ ἀκρίβεια, γι' αὐτὸ μπορούμε νὰ διακρίνουμε ἀκόμη ἐπάνω στὰ ξύλα ἐγχάρακτα βοηθητικὰ σημάδια σταυρῶν, «κεντράρισμα ἄξονα» ἐπάνω στὰ ξύλινα στοιχεῖα ρόδας καὶ φαναριοῦ, πρᾶγμα ποὺ ἀποδεικνύει πόσο μεγάλη σημασία ἔδιναν οἱ παλιοὶ τεχνίτες στὴ γεωμετρικὴ ἀκρίβεια τῆς κατασκευῆς.

Ἡ ἀπόδοση τοῦ μύλου ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς πέτρας μὲ τὴν ὁποία κατασκευάζονταν οἱ μυλόλιθοι, ἀπὸ τὸν ἄνεμο καὶ τὴ σκληρότητα τοῦ σιτηροῦ. Ἐνας καλὸς μύλος μὲ εὐνοϊκὸ ἄνεμο μπορούσε νὰ δώσει 800 ὀκάδες φαρίνα τὴν ἡμέρα.

Μετὰ τὴν Παλιὰ Χώρα τῆς Ἰου, σ' ἓναν ἀνεμόδαρτο αὐχένα (πίν. 28β), σώζεται σήμερα μία σειρὰ ἀπὸ ξετροχάρηδες ἀνεμόμυλους, τοὺς μοναδικοὺς ποὺ ἀπόμειναν στὸ νησί. Εἶναι ὅλοι ἐγκαταλειμμένοι, ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν, τὸν μύλο τοῦ μαστρο-Μανώλη Κατσαβῆ, ποὺ στὶς 4.7.1973, ὅταν τὸν ἐπισκέφτηκα, λειτουργοῦσε κανονικὰ (πίν. 34β, 35α). Ὁ μύλος ἔχει χτιστεῖ πρὶν ἀπὸ 200 περίπου χρόνια. Τὸν εἶχε ἀγοράσει ὁ προπάππος τοῦ ἀπὸ τὸν Βαλέτα, συγγενὴ τοῦ Βαλέτα τοῦ ὁποίου ἄγαλμα ἔχει στηθεῖ στὴ Χώρα. Κάθε μύλος τῆς σειρᾶς ἦταν ιδιόκτητος. Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς μύλους ὀνομάστηκε καὶ ἡ περιοχὴ «Μύλοι».

Οἱ μύλοι τῆς Ἰου διατάσσονται σὲ εὐθυγραμμία, ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, σύμφωνα μὲ τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο, ὥστε νὰ μὴν ἀποτελεῖ λειτουργικὰ ἐμπόδιο ὁ ἓνας γιὰ τὸν ἄλλο²⁷. Ἡ περιοχὴ ποὺ ἐπιλέγεται γιὰ τὴ θεμελίωσή τους ἔχει μελετηθεῖ μὲ μεγάλη προσοχή, ὥστε νὰ τὴ χτυποῦν συνεχῶς οἱ βόρειοι καὶ μεσημβρινοὶ ἄνεμοι ποὺ εἶναι συχνοὶ στὸ νησί. Ἐδῶ θὰ παραθέσω περιληπτικὰ τὶς πολὺτιμες πληροφορίες ποὺ μᾶς ἔδωσε ὁ μαστρο-Μανώλης σχετικὰ μὲ τὸν μύλο, τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ λειτουργία του, γιατί εἶναι, ὅπως ἔλεγε, «ἀπὸ πρῶτο χέρι».

Ὁ μύλος ἀποτελεῖται ἀπὸ λιθόχτιστο κύλινδρο μὲ λιθόχτιστη ἐσωτερικὴ κλίμακα καὶ καλύπτεται μὲ κωνικὴ στέγαση, τὴν τούρλα (πίν. 28α). Ἡ τούρλα κατασκευάζεται μὲ κωνικὰ διαταγμένες ξύλινες δοκοὺς, πάνω στὶς ὁποῖες τοποθετοῦνται μικρότερης διαμέτρου κλαδιὰ καὶ καλάμια, τὰ τουρλόξυλα. Ἐπάνω σ' αὐτὸν τὸν σκελετὸ ἐπικάθηνται σὲ παχὺ στρῶμα βοῦρλα (40-50 ἐκ.), τὸ χόρτο. Τὰ βοῦρλα εἶναι ἄριστο μονωτικὸ θερμότητας καὶ βροχῆς καὶ ἀφθονοῦν στὸ νησί.

27. Γ. ΜΑΟΥΡ, *Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τ. Α'* (Ἀθῆναι 1943) 289 καὶ κεφ. Η': «Γραπτὸν ἐθιμικὸν δίκαιον Θήρας 1797». Μ. ΔΑΝΕΖΗΣ, *Σαντορίνη 1939-1940*, κεφ. «Τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον τῆς Θήρας κατὰ τὸν 18ον αἰ.», 198.

Γύρω από τον μύλο υπάρχει ένα επίπεδο πλάτυσμα σαν αυλή που λέγεται σκάρπα και που χρησιμεύει για να εξυπηρετεί τα «γομάρια» και τους ανθρώπους. Ο μύλος εσωτερικά χωρίζεται καθ' ύψος σε τρία επίπεδα κατασκευασμένα από ξύλινες σανίδες και δοκάρια, τα μεσοδόκια, που στηρίζονται στον εξωτερικό λίθινο δακτύλιο. Ο πρώτος χώρος είναι ισόγειος, «ό κατώας», εκεί είναι ή είσοδος και εκεί αποτίθενται και τα «γεννήματα» — καρποί για άλεση —, που μετριοῦνται σε «γομάρια»²⁸. Στο μεσοπάτωμα είναι ή τράπεζα και οί σάκοι με τή φαρίνα, και τέλος στο πατάρι βρίσκεται ό ξύλινος μηχανισμός του μύλου και οί μυλόπετρες, ή μυλόσταση.

Η ξύλινη μηχανή του μύλου επεκτείνεται με έναν όριζόντιο άξονα έξω από τήν τοιχοποιία για να καταλήξει στήν άρματοσιά, με τίς άντένες, τὰ ξάρτια και τὰ πανιά ή φλόκου (πίν. 31α, 38α). Σ' αυτόν τον άνεμοτροχό, τή φτερωτή, με τὰ πανιά άνοιγμένα, προσπίπτει ό άνεμος, τή στρέφει μαζί με τον όδοντωτό τροχό, τή ρόδα ή ρόα, και εκείνη μεταβιβάζει με τὸ πεντάραβδο τήν κίνηση στίς μυλόπετρες. Έτσι αλέθεται τὸ σιτάρι. Τὸ πανί τῶν φλόκων είναι γερὸ καραβόπανο, ὅπως και τῶν καϊκιῶν, για να άντέχει στὸν ισχυρὸ άνεμο. Οί άντένες τῆς φτερωτῆς είναι 10, ἐνῶ ό άξονάς της προεκτείνεται πρὸς τὰ ἔμπρὸς με δύο ξύλα, τὰ κουτούνια, γερὰ συνδεδεμένα μεταξύ τους με καβαλάρηδες, δηλαδή σιδερένια τσέρκια (πίν. 38γ).

Τή σταθερότητα στὸν άνεμοτροχό δίνουν τὰ ξάρτια, δηλαδή συρματόσχοινα που συνδέουν μεταξύ τους άντένες και κουτούνια (πίν. 38α). Ο άνεμοτροχὸς σταματᾷ, φρενάρει, με ένα σύστημα ξύλινου φρένου που εφαρμόζεται στὸ άξόνι του και στή συνέχεια δένεται σταθερὰ με ένα σχοινί σε έναν χαλκᾶ ή πάσσαλο, τὸν πάλο, στὸ εξωτερικὸ τοῦ λίθινου σώματος τοῦ μύλου, ἀφοῦ μαζευτοῦν ὅλα τὰ πανιά (πίν. 39β). Σε ἄλλα νησιά τὸ φρένο είναι ένα χοντρὸ σχοινί, τὸ σοκορόσχοινο (πίν. 39γ). Τὰ πανιά, ἀνάλογα με τήν ἔνταση τοῦ άνέμου, διπλώνονται γύρω ἀπὸ τίς άντένες, ὥστε να μειωθεῖ ή ἐπιφάνειά τους. Η ἐνέργεια αὐτὴ λέγεται ντρισταρίσμα και κάθε φάση της ἔχει πολλές ὀνομασίες. Έτσι ξεχωρίζουμε γιοματάρι, ὅταν είναι άβέρτα τὰ πανιά, τριτσόλια, ὅταν ἔχουν ένα δίπλωμα, δύο βόλτες πανί κλπ. και τέλος σχόλασμα, δηλαδή τελείως διπλωμένα πανιά, ὁπότε ό μύλος άκίνητοποιεῖται. Όλη ή ξύλινη κατασκευή τοῦ μύλου, οἰκοδομική και ξύλινος μηχανισμός, ὀνομάζεται ξυλική.

Για να μπορεῖ ό άνεμοτροχὸς να παρακολουθεῖ τίς μεταβολές τοῦ άνέμου ἔχει ἐπινοηθεῖ ένα ἀπλὸ σύστημα στροφῆς τῆς ξύλινης στέγης (που είναι συνδεδεμένη με τὸν άξονα τοῦ άνεμοτροχοῦ) ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν μυλωνά. Πρόκειται για τὸ σύστημα τοῦ μοχλοῦ, δηλαδή τὸ παλούκι και τή μανέλλα. Νά πῶς γίνεται αὐτὸς ό χειρισμός τοῦ μυλωνᾶ:

Στὴν ἀπόληξη τῆς λιθοδομῆς τοῦ μύλου στερεώνονται γερὰ και κατὰ ἀποστάσεις, ἀκτινικά, μεγάλα ξύλα, τὰ φαλάγγια —συνήθως ἀπὸ ἐλιά—, ἐπάνω στὰ ὁποῖα στηρίζεται ἀμετακίνητα με γυφτόκαρφα ένας ξύλινος δακτύλιος, τὸ καταρικό. Δίπλα στὸ καταρικό, και πρὸς τὸ έξω μέρος τοῦ μύλου, τοποθετεῖται ένας ἄλλος, πολὺ ισχυρὸς ξύλινος δακτύλιος, που μπορεῖ να περιστρέφεται δίπλα στὸ καταρικό και πάνω στὰ φαλάγγια. Είναι τὸ πανα-ρικό. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ καταρικοῦ ὑπάρχουν κατ' ἀποστάσεις βαθιές, κατακόρυ-

28. Φορτίο που μπορεῖ να σηκώσει ἀσφαλῶς ένα ὑποζύγιο.

φες, κυλινδρικές βαθύνσεις, καθώς και όριζόντιες, όμοιες βαθύνσεις στην κατακόρυφη έσωτερική πλευρά του παναρικού, άνοιγμένες πάνω σε σιδερένια λάμα για μεγαλύτερη άντοχή (καυκί). Με τη βοήθεια μεταλλικού πασσάλου, του παλουκιού, που προσαρμόζεται στο καταρικό, και ενός μοχλού, της μανέλλας, που είσχωρεί στο καυκί και κοντράρει στο παλούκι, και με τη δύναμη ενός μόνον ανθρώπου είναι δυνατόν να περιστραφεί ό έξω δακτύλιος, τό παναρικό, πάνω στο όποιο είναι σταθερά στερεωμένος ό άξονας του άνεμοτροχού και όλη ή ξυλική της στέγης (τούρλα) (πίν. 32α-33α).

Ή ένέργεια του ανθρώπου λέγεται κοντράρισμα και ή περιστροφή ντριστάρισμα. Πάνω στο περιστρεφόμενο παναρικό στηρίζεται άμετάθετα ό άξονας, τό άξόνι του άνεμοτροχού (πίν. 32α), με τη βοήθεια δύο μαξιλαριών. Σε ειδική φωλιά τών μαξιλαριών στρέφεται ό άξονας άκουμπώντας σε τρία ξύλα πολύ γερά, τις βιολαρισιές, από άγριόξυλο ή έλιά, που λιπαίνονται με διαλυμένο σαπούνι ή ξύγκι. Ή σταθερότητα του σχήματος του περιστρεφόμενου δακτύλιου, του γύρου, έπιτυγχάνεται με ισχυρές δοκούς, τά μπρατσόλια. Τό άξόνι του άνεμοτροχού συνδέεται άρρηκτα με έναν μεγάλο, ξύλινο, κατακόρυφο όδοντωτό τροχό, τη ρόδα. Τά δόντια του είναι φορητά (πίν. 37α) για να αλλάζουν όταν φθείρονται και είναι και αυτά από πολύ γερό ξύλο, ασφαλίζονται όμως από τόν κίνδυνο της μετατόπισης με ξύλινες σφήνες ή και μεταλλικές ασφάλειες (πίν. 30).

Τά δόντια της ρόδας έμπλέκονται στους όδόντες-ραβδώσεις ενός κατακόρυφου κυλινδρικού τυμπάνου, της άνέμης ή πεντάραβδου, που έχει κοινό μεταλλικό άξονα με την επάνω στρεφόμενη μυλόπετρα, τό βασιλικό σίδερο. Και πάλι οί όδοντώσεις του πεντάραβδου είναι κατασκευασμένες από ειδικό άνθεκτικό ξύλο (πίν. 34). Τό βασιλικό σίδερο έφάπτεται προς τό άνω άκρο του σε ισχυρή ξύλινη δοκό, τόν ζυγό, που άνήκει στο σταθεροποιητικό σύστημα γύρου-μπρατσολιών και που άντιστηρίζεται σ' αυτόν με μικρό, πλάγιο επικάλυμμα που λέγεται χλάπα. Τό προς τά άνω τελείωμα του βασιλικού σίδερου φέρει ξύλινη ύποδοχή, τό άρύθι ή καρύδι. Άλλη δοκός, τό σκούντρο, έξασφαλίζει από τό να μην άποσυνδεθεί ή χλάπα από τόν ζυγό, με άντιστήριξή του σε άλλη δοκό, τόν άντιπάτη. Τό βασιλικό σίδερο είναι κυλινδρικό στα δύο άκρα του για να περιστρέφεται έλεύθερα, ενώ τό υπόλοιπο τμήμα του είναι τετραγωνικό για δύο λόγους: Γιατί πρέπει να συνδέεται άρρηκτα με την ξύλινη μάζα του πεντάραβδου και γιατί πρέπει να γίνει ένα σώμα και με την άνω μυλόπετρα. Σ' αυτό βοηθά και ή χελιδόνα, δηλαδή άμφιπροέχον, τραπεζοειδούς διατομής, σιδερένιο στοιχείο.

Οί μυλόπετρες ήταν την παλιά έποχή μονολιθικές και προέρχονταν από τη Μήλο. Σήμερα γίνονται από χτιστά τεμάχια σκληρών πετρωμάτων από τη Μήλο, με κονίαμα από γύψο, που διασφαλίζονται περιμετρικά με δύο μεταλλικά τσέρκια (πίν. 30α, 34α). Συνήθως ή διάμετρός τους είναι 1.5-1.90 μ. και τό πάχος τους 35-40 εκ. Ή κάτω μυλόπετρα, που είναι άμετακίνητη, όνομάζεται καταριά και ή άνω, ή περιστρεφόμενη, παναριά. Κατά καιρούς, άνάλογα με τη χρήση, ή παναριά πρέπει να άνασηκώνεται για να λαξεύεται, όπως και ή καταριά, με τό μυλοκόπι, για να σχηματιστεί άρθούνι, είδος χαραγών που εύκολύνει τό άλεσμα. Ή άνύψωση της παναριάς γίνεται μέσω βαρούλκου που προσαρτάται στις δοκούς της ξυλικής της τούρλας.

Όπου τό ύψος μεταξύ ξύλινου πατώματος μυλόστασης και τούρλας είναι μικρό, προβλέπεται να άνασηκώνονται τοπικά οί σανίδες του για να χωρεί σε όρθια θέση ό μυλόλιθος. Ή άπόσταση μεταξύ τών μυλόλιθων ρυθμίζεται (ψιλό ή χοντρό άλεύρι) με τη βοήθεια του

τιμονιοῦ, πὺ εἶναι ἓνας ξύλινος μοχλὸς (πίν. 35β). Στέτζο εἶναι ξύλινο στοιχεῖο πὺ συνδέει τὸν μοχλὸ μὲ τὴν τράπεζα. Ἡ τράπεζα εἶναι ἀρθρωτὴ στὸ ἓνα ἄκρο της, μὲ τὴ βοήθεια ξύλινης σφήνας. Οἱ μυλόπετρες περιβάλλονται μὲ ξύλινη κινητὴ στεφάνη, ὕψους ὅσο τὸ πάχος τους, τὶς γνωστὲς φάρσες, πὺ σκοποῦ ἔχουν νὰ προστατεύουν τὴ διαφυγὴ τοῦ ἀλεύρου, τῆς φαρίνας (πίν. 36β).

Ἡ τροφοδοσίᾳ τῆς μυλόπετρας μὲ καρπὸ γίνεται ἀπὸ μία ὀπὴ κοντὰ στὸν ἄξονα (βασιλικὸ σίδερο). Ὁ καρπὸς διοχετεύεται ἀπὸ τὴν караβίδα, δηλαδὴ ξύλινο κολουροπυραμιδοειδὲς δοχεῖο, πὺ ἀναρτᾶται ἀπὸ τὰ μπρατσόλια. Στὸ κάτω στόμιό της ὑπάρχει ξύλινο, ἀνοιχτὸ πρὸς τὰ ἄνω, αὐλάκι, ἢ αὐκούλα. Τὸ προέχον ξύλο τῆς μιᾶς πλευρᾶς της ἀκουμπᾷ στὸν τετραγωνικῆς διατομῆς ἄξονα τοῦ πεντάραβδου. Ἔτσι κατὰ τὴν περιστροφὴ τοῦ ἄξονα τραντάζεται ἢ αὐκούλα καὶ χύνεται ἢ ἀναγκαῖα ποσότητα καρποῦ στοὺς μυλόλιθους χωρὶς νὰ χρειάζεται ἢ παρεμβολὴ τοῦ μυλωνᾶ (ἓνα εἶδος αὐτοματισμοῦ). Μέσα στὴν αὐκούλα ὑπάρχει τὸ κτένι πὺ ἐμποδίζει νὰ πέφτει μὲ ὀρμὴ ἢ διαρρέουσα ἀπὸ τὴν караβίδα ποσότητα σιτηρῶν (πίν. 35α).

Οἱ περιηγητὲς τῶν νησιῶν μας καὶ οἱ ἀνεμόμυλοι

Ἡ ἀρχαιότερη γνωστὴ σὲ μένα μαρτυρία γιὰ τὴν παρουσίᾳ τῶν ἀνεμόμυλων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ de Martoni²⁹ ὅτι τὸ 1391 ὑπῆρχαν στὸ λιμάνι τῆς Ρόδου δεκατέσσερις μύλοι καὶ τὸ 1394 δεκαπέντε. Δὲν σχολιάζεται ὅμως ἡ μορφὴ τους ἢ ἡ κατασκευὴ τους καὶ ὁ τρόπος λειτουργίας τους, οὔτε δίνονται στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησή τους. Ὁ Gabriel³⁰ στὸ γνωστὸ γιὰ τὴ Ρόδο ἔργο του ἀναφέρει ὅτι χτίστηκαν ἀπὸ Γενοῦατες αἰχμαλώτους, μετὰ ἀπὸ ἀποτυχημένη ἐπιδρομὴ κατὰ τῆς Ρόδου.

Ὁ Buondelmonti³¹ πὺ ἐπισκέφτηκε τὴ Ρόδο στὶς 5.5.1415 δημοσιεύει χάρτη τῆς Ρόδου μὲ τὸ λιμάνι καὶ ἀπεικονίζει σχηματικὰ στὸν δεξιὸ λιμενοβραχίονα, ὅπου καὶ σήμερα οἱ μύλοι, πέντε μύλους. Τὰ ἱστία τους φαίνονται διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ ἱστία τῶν σημερινῶν μύλων στὴν Ἑλλάδα, μάλλον μοιάζουν μὲ ἐκεῖνα τῶν σύγχρονων μύλων τῆς Δύσης, πὺ εἶναι ξύλινα πλέγματα (π.χ. Κάτω Χῶρες). Στὸν χάρτη τῆς Τήνου (σελ. 203) παριστάνει, σχηματικὰ πάλι, ὀκτῶ μύλους, ἀπὸ τὸ σκαρίφημα τῶν ὁποίων ὅμως τίποτε δὲν προκύπτει γιὰ τὴ μορφὴ τους. Γιὰ τὴ Μύκονο (σελ. 204), γιὰ τὴν ὁποία οἱ μύλοι σήμερα ἔχουν γίνει σύμβολο, δὲν ἀναφέρει κανένα μύλο. Ἀντίθετα στὴ σελ. 208 τῆς μελέτης του, στὸν χάρτη τῆς Πάρου, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ λιμάνι, εἰκονίζεται μεγάλος μύλος πάνω σὲ πυραμιδοειδῆ βάση —ἀσφαλῶς ξύλινη, κατὰ δυτικὴ ἐπιρροή—, καὶ αὐτὸς μὲ 4 μεγάλα ἱστία, πὺ θυμίζουν πάλι τὰ ἱστία τῶν σύγχρονων δυτικῶν μύλων. Στὴ σελ. 246 ἀπεικονίζονται δύο μεγάλοι μύλοι στὴ Λήμνο, ὅμοιοι μὲ τοὺς μύλους τῆς Τήνου. Στὴν Εὐβοία (σελ. 254) ἀναφέρεται ἓνας μόνος μεγάλος μύλος, ὅμοιος ἐπίσης μὲ τοὺς δυτικούς. Τέλος στὸν πίνακα 5 τοῦ

29. Βλ. καὶ AL. GABRIEL, *La cité de Rhodes I*, ὁ.π.

30. AL. GABRIEL, ὁ.π.

31. CH. BUONDELONTI, *Description des îles de l'archipel*, ὁ.π. Γιὰ τὴ Ρόδο σελ. 181, τὴν Τήνο σελ. 203, τὴ Μύκονο σελ. 204, τὴν Πάρου σελ. 208, τὴ Λήμνο σελ. 246, τὴν Εὐβοία σελ. 254, πίν. χειρογρ. ἀρ. 5 γιὰ τὴ Ρόδο.

χειρογράφου του παρουσιάζει τὸ λιμάνι τῆς Ρόδου, ὅπου καὶ ἓνας μεγάλου σχήματος μύλος, μὲ κυλινδρικό, ραδινὸ κορμό, ἀσφαλῶς χτιστό, κωνικὴ στέγαση καὶ 4 μεγάλα ἱστία δικτυωτά, ἀσφαλῶς ξύλινα, ὅμοιος ἀκριβῶς μὲ τοὺς σύγχρονους μύλους τῆς Δύσης.

Ὁ Caoursin³² σὲ ναῖφ ἐξ ἀπόπτου ἀπεικόνιση τῆς πόλης τῆς Ρόδου τοῦ 1480 παρουσιάζει δεκατρεῖς μύλους στὴν προκυμαία τοῦ λιμανιοῦ, στὴ θέση ὅπου τοποθετοῦν μύλους καὶ ἄλλοι προγενέστεροι ἢ μεταγενέστεροι περιηγητὲς καὶ ἱχνογράφοι. Δυστυχῶς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς παρέχονται δὲν μποροῦμε νὰ ἐξαγάγουμε ὀρθὰ συμπεράσματα γιὰ τὴ μορφή τῶν μύλων καὶ τῶν ἱστίων τους, πράγμα ποὺ τόσο μᾶς ἐνδιαφέρει.

Ὁ Breydenbach³³ τὸ 1483 παρέχει πολὺ παραστατικὰ σχεδιάσματα τῶν μύλων τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ρόδου. Οἱ μύλοι ἐδράζονται σὲ κυλινδρική βάση, ἔχουν κυλινδρικό κορμὸ μὲ μικρὰ φωτιστικὰ ἀνοίγματα, καταλήγουν πρὸς τὰ ἄνω σὲ προέχοντα δακτύλιο μὲ κωνικὴ στέγη, ὅπως οἱ σύγχρονοι τῆς Ν. Ἀφρικῆς ἢ Αἰγύπτου, καὶ φέρουν φτερωτὴ ἀπὸ 8 ἱστία ὀρθογωνικοῦ σχήματος, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς δὲν εἶναι πάνινα. Φαίνονται νὰ ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ ξύλινο πλέγμα ὅπως τὰ σύγχρονα ξύλινα ἱστία τῶν μύλων τῶν χωρῶν τῆς Δύσης, π.χ. Ὀλλανδίας, ἐκεῖ ὅμως τὰ ἱστία εἶναι λιγότερα, δηλαδὴ 4 ἀντὶ 8. Πιθανῶς ὁ προέχων δακτύλιος τῶν παλιῶν δωδεκανησιακῶν μύλων νὰ εἶναι ὁ ἀντίστοιχος σημερινὸς μὲ ξύλο.

Οἱ Braun καὶ Hogenberg³⁴ ἀπεικονίζουν τὸ λιμάνι τῆς Χίου τὸ 1585 μὲ τρόπο παραστατικὸ καὶ λεπτομερειακό. Μεταξὺ ἄλλων κτιρίων διακρίνονται εἴκοσι ἓνας μύλοι διαταγμένοι σὲ 2 ὁμάδες (13+8) στὰ δύο ἄκρα τοῦ οἰκισμοῦ, στὴν παραλία. Ἔχουν μορφή κυλινδρική μὲ μικρὸ φωτιστικὸ ἀνοίγμα ψηλά, κάλυψη ἐλαφρῶς κωνικὴ καὶ φτερωτὴ μὲ 8 ἱστία ποὺ ἔχουν ὀρθογωνικὴ μορφή καὶ μοιάζουν καὶ αὐτὰ μὲ τὰ ἱστία ποὺ ἀπεικονίζει πρὸ τριακοσίων ἐτῶν ὁ Breydenbach στὴ Ρόδο.

Ὁ Monanni³⁵ παρέχει ἄποψη τῆς Σύρου τοῦ 1629 ὅπου ἀπεικονίζονται ἑπτὰ ἀνεμόμυλοι —τοῦ γνωστοῦ τύπου— ἀλλὰ κατὰ τρόπο πολὺ σχηματικό, ὥστε νὰ μὴν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε κάτι γι' αὐτούς.

Ὁ Dapper³⁶ ἀπεικονίζει τὸ 1690 τὸ λιμάνι καὶ τὴν πόλη τῆς Χίου μὲ τρόπο ποὺ προσεγγίζει τὴν ἀπεικόνιση τῶν Braun καὶ Hogenberg. Καὶ στὰ δύο σχεδιάσματα, ποὺ ἀπὲχουν μεταξύ τους ἓναν αἰῶνα, οἱ μύλοι διατάσσονται σὲ 2 ὁμάδες κοντὰ στὴν ἀκτὴ, διαφέρουν ὅμως κατὰ τὸ πλῆθος καὶ μοιάζουν ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴ μορφή τῶν ἱστίων ποὺ εἶναι 6 ἀνὰ μύλο καὶ διαμορφώνονται πάλι μὲ ξύλινο πλέγμα, ὅπως καὶ σήμερα στὴ Δύση. Διαφέρουν ἐπίσης οἱ μύλοι καὶ ὡς πρὸς τὴ μορφή τοῦ κορμοῦ τους καὶ τὴ στέγασή τους γιὰτὶ ἔχουν δύο παράθυρα καὶ μία θύρα σὲ ἀντίθετη διάταξη ἀπὸ ἐκείνη τῶν μύλων τῶν

32. G. CAOYRSIN, *Obsidionis Rhodiae urbis descriptio*, ὅπου 20 μινιατοῦρες τοῦ 1480. Χειρόγρ. ἀρ. 6067 τῆς Ἑθνικῆς βιβλιοθήκης Παρισιοῦ.

33. B. BREYDENBACH, *Sanctarum peregrinationum in montem Syon...* (Mayence 1486).

34. G. BRAUN - F. HOGENBERG, *Civitates orbis terrarum 1572 -1618. Chios maris Aegaei eiusdem nominis insulae 1585*.

35. Βλ. Ἡὼς περ. Γ' - Δ', ἀρ. 46, 1961, 24.

36. O. DAPPER, *Description exacte des îles de l'archipel* (Amsterdam 1703).

Braun και Hogenberg, και μεταξύ κορμού και κωνικής στέγης παρεμβάλλεται δακτύλιος πού δεν μπορώ να συμπεράνω αν είναι ξύλινος ή από άλλο υλικό. Ο Dapper απεικονίζει επίσης τους μύλους της προκυμαίας της Ρόδου με τρόπο πού συμπίπτει με τις απεικονίσεις του Gabriel.

Ο Tournefort³⁷ σέ απεικόνιση της Σύρου του 1760 σχεδιάζει, επίσης σχηματικά, τέσσερις μόνον ανεμόμυλους αντί των έπτά του προγενέστερου Monanni, χωρίς πάλι με τὰ ιχνογραφημάτά του να προσθέτει κάτι στην έρευνά μας. Σε άλλη απεικόνιση ο Tournefort παρέχει άξονομετρικό σχέδιο του λιμανιού της Μυκόνου με τους γύρω λόφους. Σ' αυτό σημειώνονται δέκα μύλοι σε σειρά (μυλοσειρά), στη θέση της σημερινής μυλοσειράς «Κάτω Μύλοι». Οί μύλοι παριστάνονται σχηματικά, γι' αυτό δεν μπορούμε να έρμηνεύσουμε τη μορφή τους στις λεπτομέρειές της. Συνάγεται όμως από τὸ σχέδιό του ότι οί σημερινοί μύλοι πρέπει να είναι εκείνοι πού είδε και σχεδίασε ο Tournefort τὸ 1717. Τὴν άποψη αὐτή μπορούμε να έπαληθεύσουμε και από άλλους περιηγητές πού σημειώνουν τὰ ίδια στοιχεία.

Σε άναπαράσταση από τὸν Gabriel³⁸ της πόλης και του λιμανιού της Ρόδου, όπως ήταν τὸν 16ο αἰ., διακρίνονται πάλι ανεμόμυλοι στοὺς δύο λιμενοβραχίονες. Ασφαλώς τὰ σχέδια βασίζονται σε σημερινά κατάλοιπα ανεμόμυλων και σε στοιχεία προγενέστερων περιηγητῶν (Martoni, Caoursin, Buondelmonti κλπ.) και συνεπώς δεν μπορούμε να πούμε ότι ἡ άναπαράσταση του Gabriel προσθέτει νέα δεδομένα στην έρευνα.

Ο della Rocca³⁹, vicaire général της Σύρου του 18ου αἰ., εξέδωσε στὸ Παρίσι τὸ 1790 ιδιότυπο σύγγραμμα *Περὶ μελισσῶν* όπου περιγράφει και τὰ τῶν μύλων του νησιού. Γράφει, λοιπόν, σε έλεύθερη μετάφραση: «Όλες οί κατοικίες έχουν έναν χειρόμυλο και συνήθως κάθε οίκογένεια αλέθει τὸ σιτάρι της στὸ σπίτι της. Τὸ ψωμί πού παρασκευάζουν είναι άπείρως καλύτερο από εκείνο πού παρασκευάζεται με τὸ αλεύρι τῶν ανεμόμυλων. Ὑπάρχουν έπτά ἢ ὀκτώ [μύλοι] κοντὰ στην πόλη [Σύρο]. Είναι κατασκευασμένοι σε σχῆμα κυκλικού πύργου. Μόνον ἡ στέγη στρέφεται, τὸ δὲ υπόλοιπο είναι ακίνητο. Ἔχουν 8 ιστία και από τὸ κέντρο του άξονα πού τὰ περιλαμβάνει έξέρχεται ξύλινο στοιχείο 12 πόδια μήκους. Οί πτέρυγες τῶν ιστίων είναι δεμένες από ένα σχοινὶ πού διέρχεται από τις κορυφές τους και καταλήγει στὸ άκρο του άξονα πού, περιβαλλόμενος άπ' όλα τὰ σχοινιά, παρουσιάζει στὸν άνεμο ένα είδος κορυφής». Ἡ περιγραφή του della Rocca είναι πολὺ άξιόλογη, αν και έλλιπής, γιατί είναι ἡ μοναδική περιγραφή μύλου πού διαθέτουμε, άπ' ὅσο γνωρίζω, από ξένο περιηγητή, αλλά και ἡ παλαιότερη.

Ο Choiseul-Gouffier⁴⁰ δημοσιεύει λιθογραφία τῶν Plou και Lemonnier του 1782 (έκδοση 1823-25) πού εἰκονίζει από τὴ θάλασσα τὸν οἰκισμό της Οἴας στη Θήρα, όπου υπάρχουν δεκατρεῖς ανεμόμυλοι, διαταγμένοι σε 2 ομάδες (8+5) γύρω από τὸν οἰκισμό, σε προσήνεμες, ασφαλώς, περιοχές. Όλοι οί μύλοι είναι κυλινδρικοί, ραδινοί, με δξύληκτη

37. P. TOURNEFORT, *Relation d'un voyage du Levant* I (Paris 1717) 107, 321, 330.

38. AL. GABRIEL, *La cité de Rhodes* I, δ.π.

39. DELLA ROCCA, ABBÉ, *Traité sur les abeilles* I (Paris 1790) 62.

40. CHOISEUL-GOUFFIER, *Voyage pittoresque de la Grèce* I (Bruxelles 1823-25)².

κωνοειδή στέγαση καὶ μὲ φτερωτὴ ἴδιας μορφῆς, ὅπως ἀπαντᾶται σήμερα στὸ νησί. Ἀπ' αὐτοὺς οἱ ἔξι δὲν ἔχουν ἰστία, γεγονὸς ποὺ προδίδει ἢ ἐγκατάλειψη ἢ παλαιότητα. Ἐρεπωμένο ἐμφανίζεται καὶ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ. Τὰ ἰστία κάθε φτερωτῆς (14) εἶναι τριγωνικά, πράγμα ποὺ δὲν παρατηρεῖται σήμερα στὴ Θήρα, ὅπως δὲν εἶναι ὀξύληκτες καὶ οἱ στεγάσεις τῶν μύλων.

Σὲ ἄλλη χαλκογραφία τῆς ἐκδοσης τοῦ Choiseul-Gouffier⁴¹, φιλοτεχνημένη ἀπὸ τὸν J. Hilaire στὰ 1782, ἀπεικονίζεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ὁπτικὸ σημεῖο ἢ Οἶα τῆς Θήρας μὲ μικροαλλαγές. Δὲν θὰ τίς σχολιάσω παρὰ μόνο σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στοὺς μύλους: Διατάσσονται πάλι κατὰ τὴν ἴδια τάξη καὶ πλῆθος, ἔχουν τὸ ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο, ὅχι ὅμως ἰστία, εἶναι πάλι οἱ ἴδιοι μύλοι. Στοὺς ἴδιους ἀνεμόμυλους παρατηρεῖ κανεῖς θύρες ἢ παράθυρα σὲ διάφορες θέσεις, πράγμα λογικὰ ἀδύνατο. Ἡ διάταξη τῆς φτερωτῆς ἀπὸ πλευρᾶς προσανατολισμοῦ διαφέρει, πράγμα ποὺ μπορεῖ νὰ σημαίνει ἢ ὅτι ὑπάρχει λάθος τοῦ ἰχνογράφου, ἢ ὅτι οἱ μύλοι εἶναι ξετροχάρηδες καὶ κάποιοι δὲν λειτουργοῦσαν τὴ στιγμή τῆς ἀποτύπωσής τους. Τέλος, οἱ φτερωτὲς ἀποτελοῦνται ἀπὸ 8 ἰστία ἀντὶ 14 ποὺ παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν Hilaire, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι τὰ ἰστία δὲν ἀποτυπώνονται ὡς τριγωνικά ἀλλὰ μάλλον ὡς ὀρθογωνικά.

Ὁ Choiseul-Gouffier παρέχει καὶ τὰ ἐξῆς στοιχεῖα γιὰ τὰ νησιὰ Τήνο, Σκύρο καὶ Σμύρνη: Ἀποψη τῆς Τήνου («Vue de bourg de St. Nicolas à Tinos») ὅπου παριστάνονται ἔξι μύλοι μορφῆς γνωστῆς μὲ ἰστία. Ἀποψη τῆς Σμύρνης στὴν ὁποία παριστάνονται σχηματικὰ ἀνεμόμυλοι χωρὶς ἰστία, ποὺ μοιάζουν μὲ τοὺς ξύλινους ἀνεμοτροχοὺς ποὺ συναντοῦμε στὴ Δύση. Ἀποψη τέλος τοῦ ὄχυρωμένου βράχου τῆς Σκύρου, ὅπου σημειώνεται σχηματικὰ ἡ μορφή ἀνεμόμυλου χωρὶς ἄλλες λεπτομέρειες.

Ὁ Hope⁴² περιηγήθηκε τὴν Ἑλλάδα δύο φορές, δηλαδὴ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1787-95 καὶ τὸ 1799. Κατὰ τίς περιηγήσεις του αὐτὲς ἀπεικόνισε σὲ σχέδια μὲ κάθε λεπτομέρεια τοπία, κτίρια, κατοίκους καὶ διάφορες ἀρχαιοότητες, ποὺ τὰ συνόδευε μὲ γραπτὲς παρατηρήσεις. Ἀπὸ τὰ σχέδια καὶ τίς παρατηρήσεις τοῦ Hope παραθέτω τὰ ἐξῆς:

Στὴ σελ. 51, πίν. 6, ἀπεικονίζονται τοπικὲς γυναικεῖες ἐνδυμασίες τῆς Τήνου, πλαισιωμένες ἀπὸ σκαρίφημα τρουλαίου ναυδρίου καὶ ἀνεμόμυλου. Δὲν γίνεται ὅμως κανένα σχόλιο.

Στὴ σελ. 169, πίν. 74 καὶ 75, ὑπάρχει γενικὴ ἄποψη τῆς Χώρας Μυκόνου, ὅπου ἀπεικονίζονται δεκαῆξι ἀνεμόμυλοι, κατανεμημένοι σὲ 4 ὁμάδες. Ἀπ' αὐτοὺς οἱ ὀκτὼ μύλοι βρίσκονται συγκεντρωμένοι στὴν περιοχὴ «Κάτω Μύλοι», δηλαδὴ ὅπου καὶ οἱ σημερινοί, κοντὰ στὸ ξενοδοχεῖο «Ξενία», ἐνῶ ἄλλοι φαίνεται ὅτι ἀντιστοιχοῦν στοὺς ὑπάρχοντες σήμερα μύλους στὶς παρυφές τοῦ οἰκισμοῦ, π.χ. μύλος τοῦ Μπόννη, μύλος τοῦ Πεντάρα, δηλαδὴ στὴν περιοχὴ «Ἄνω Μύλοι». Ὁ εἰκονιζόμενος στὸν πίν. 6 μύλος εἶναι πανομοιότυπος μὲ ἐκεῖνον τοῦ πίν. 79, ποὺ βρίσκεται στὴν Πάρο. Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς μύλους τῆς γενικῆς ἄποψης τίποτε δὲν μπορῶ νὰ πῶ λόγῳ τῆς μικρῆς κλίμακας τοῦ σκαριφήματος.

41. CHOISEUL-GOUFFIER, *Voyage pittoresque de la Grèce* (Paris 1782).

42. Βλ. Th. Hope (1769-1831). *Εἰκόνες ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τοῦ 18ου αἰ.* (Ἀθήναι 1985), ἐκδ. Μουσείου Μπενάκη - Βρετ. Συμβουλίου. Βλ. ἐπίσης ὕδατογραφία τοῦ 1795, Μουσεῖο Μπενάκη.

Στή σελ. 157, πίν. 66, απεικονίζεται ή πόλη τῆς Αἴγινας ἀπὸ τὰ ΒΔ. Διακρίνεται ἀμυδρὰ κατεστραμμένος ἀνεμόμυλος, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ συμπεράνει κανεὶς τίποτε ἄλλο.

Στή σελ. 161, πίν. 68, απεικονίζεται τὸ λιμάνι τῆς Ὑδρας, ἀπὸ τῆ θάλασσα, ὅπως καὶ στὸ σχέδιο τῆς σελ. 163, πίν. 70. Εὐκόλα διακρίνει κανεὶς δώδεκα ἀνεμόμυλους σὲ κατ' ἀποστάσεις διάταξη, δηλαδὴ σὲ μυλοσειρά, στὶς προσήνεμες κορυφογραμμὲς ἢ ἐξάρματα, ὅπως συμβαίνει σὲ ὅλα τὰ νησιά. Ἐπειδὴ τὰ σκαριφήματα τῶν μύλων εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικά, καμία παρατήρηση γιὰ τὴ μορφή τους δὲν εἶναι δυνατή.

Στή σελ. 161, πίν. 69, απεικονίζεται ή πόλη τῆς Ὑδρας ἀπὸ τὸ δῶμα μιᾶς οἰκίας, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὸν πίν. 71, σελ. 165. Στὸ δεύτερο πλάνο τοῦ σχεδίου, ἐμφανίζονται δύο ἀνεμόμυλοι σκαρφαλωμένοι στοὺς βράχους, θεμελιωμένοι ὅμως σὲ ἀνδηρα μὲ ἀντηρίδες. Φαίνεται ὅτι εἶχαν 8 ἰστία.

Στή σελ. 163 ἢ 167, πίν. 70, 72, απεικονίζεται ή πόλη τῆς Ὑδρας ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ καὶ δεκαπέντε μύλοι. Γιὰ τὴ μορφή τῶν μύλων καμία δυστυχῶς παρατήρηση δὲν εἶναι δυνατό νὰ γίνῃ, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἔφεραν 8 ἰστία.

Στὶς σελ. 169, 171, πίν. 74-75, εἰκονίζεται ἀπὸ τῆ θάλασσα ἡ Μύκονος μὲ δεκαῆξι μύλους. Τίποτε δὲν συνάγεται ἀπὸ τὴ μορφή τους.

Στὶς σελ. 173, πίν. 76, καὶ 175, πίν. 77, δίνεται ἀπὸ τῆ θάλασσα γενικὴ ἄποψη τῆς πόλης τῆς Τήνου. Ἀμυδρὰ διακρίνονται στὴν ψηλότερη κορυφὴ τρεῖς μύλοι.

Στή σελ. 177, σχέδ. 78, απεικονίζεται μέρος τοῦ λιμανιοῦ τῆς Τήνου μὲ τρεῖς ἀνεμόμυλους σὲ χαμηλὸ ὕψωμα κοντὰ στὴ θάλασσα. Οἱ μύλοι αὐτοὶ δὲν σημειώνονται στὰ ἄλλα σχέδια τοῦ Hope, προφανῶς γιὰτὶ κρύβονταν ἀπὸ τὰ κτίρια τοῦ λιμανιοῦ.

Στή σελ. 179, πίν. 79-80, ὑπάρχει ἡ ἴδια παράσταση, δηλαδὴ δύο ἀνεμόμυλοι τῆς Πάρου. Κάτω ἀπὸ τὸ ἰχνογράφημα ὑπάρχει ἡ σημείωση: «Μύλος στὴν Πάρο μὲ ὀκτῶ φτερά καὶ ἓνα μικρὸ πανὶ ἀνάμεσα σὲ κάθε φτερὸ» καὶ «Μύλος στὴν Πάρο μὲ ὀκτῶ φτερά καὶ ἐνδιάμεσα πανιά». Τὰ σχέδια αὐτὰ τὰ θεωρῶ πάρα πολὺ σημαντικά, μοναδικὰ θὰ ἔλεγα, γιὰτὶ εἶναι ἡ πρώτη γνωστὴ σὲ μένα ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἀπεικόνιση ἀλλὰ καὶ περιγραφὴ ἀνεμοτροχοῦ μύλου τῶν Κυκλάδων. Προσεκτικὴ παρατήρηση ὁδηγεῖ στὰ ἑξῆς: Ὁ μύλος δὲν διαθέτει τὴ γνωστὴ κυκλικὴ αὐλὴ. Ἐχει κορμὸ κυλινδρικό, συνήθους ὕψους, καὶ φέρει στέγη (τούρλα) ἀπὸ χόρτα. Ὁ ἀνεμοτροχὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ 8 ἀντένες, μὲ τὸ προέχον μπαστούνι, ὅπως ὁ ἀνεμοτροχὸς ὄλων τῶν μύλων τῶν Κυκλάδων, καὶ τὶς κόντρες. Στὸ σημεῖο ἐξόδου τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ ἀπὸ τὴν τούρλα σημειώνεται ἓνας ὁμοαξονικός, μικρῆς διαμέτρου, τροχός, συνεπίπεδος καὶ ὁμοιόθετος πρὸς τὴ φτερωτὴ, στοιχεῖο ποὺ δὲν ἔχω παρατηρήσει σὲ σημερινοὺς μύλους καὶ ποὺ βοηθᾷ στὴ στερέωση τῶν πολλῶν ἰστιῶν. Ἐπίσης σημαντικό εἶναι ὅτι ὁ ἀνεμοτροχὸς ἐμφανίζεται νὰ φέρει 8 ὀρθογωνικά πανιά τεντωμένα στὰ ξάρτια καὶ τὸν περιγραφέντα μικρὸ τροχό, καὶ ἄλλα 8 τριγωνικά, ὅμοια μὲ αὐτὰ ποὺ παρατηροῦμε σήμερα σὲ μύλους στὸ Αἰγαῖο, μεταξὺ τῶν πρώτων.

Ἡ μόνη ἐρμηνεία ποὺ μπορῶ νὰ δώσω, ἂν δεχτῶ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπεικονίσεων, εἶναι ὅτι τὰ ὀρθογωνικά πανιά ἐπαύξαναν τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀνεμοπίεσης, ἐνῶ τὰ τριγωνικὰ ρύθμιζαν τὴν ταχύτητα περιστροφῆς τοῦ ἀνεμοτροχοῦ ἀνάλογα μὲ τὴν ἔνταση τοῦ ἀνέμου. Ὁ τύπος αὐτὸς θὰ προῆλθε ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ πῶς γνωστῶν τεχνικῶν: αὐτῆς ποὺ ἐπιχωρίαζε στὶς Κυκλάδες καὶ ἐκείνης ποὺ εἰσάχθηκε ἀπὸ τοὺς Δυτικοὺς κατακτητές.

Ἐκφράζω καὶ πάλι τὴν ἐκπληξή μου γιὰ τὴ μορφή αὐτὴ τῶν ἰστιῶν ἀναλογιζόμενος τὴ γνωστὴ ἰσχυρὴ ἀνεμοπίεση τῶν κυκλαδικῶν ἀνέμων. Μήπως πρόκειται γιὰ λανθασμένη ἢ

φантаστική άπεικόνιση; Μὲ ἐκπλήσσουν ἐπίσης τὰ ὀγκώδη δένδρα καὶ ἡ πυκνὴ βλάστηση ποὺ γειτονεύουν μὲ τοὺς μύλους, ἀφοῦ ἡ Πάρος δὲν ἔχει τέτοια βλάστηση.

Στὴ σελ. 187, εἰκ. 84, ἀπεικονίζεται τὸ λιμάνι τῆς Παροιικιάς μὲ δύο ἀνεμόμυλους κοντὰ στὴ θάλασσα. Οἱ μύλοι αὐτοὶ φαίνεται ὅτι ἔχουν σχέση μὲ ἐκεῖνον ποὺ ὑπάρχει στὸ λιμάνι. Ἀπὸ τὸ ἰχνογράφημα τίποτε ἄλλο δὲν συνάγεται. Στὴ σελ. 189, εἰκ. 85, ἔχουμε πάλι τὴν ἴδια ἀπεικόνιση.

Στὴ σελ. 195, εἰκ. 90, ἀπεικονίζεται ἡ πόλη τῆς Νάξου. Σημειώνονται τέσσερις μύλοι, δύο κοντὰ στὴν ἀκτὴ καὶ δύο στὴν κορυφὴ λόφου. Πέρα ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι οἱ μύλοι θεμελιώνονται καὶ κοντὰ στὴ θάλασσα, ὅπου ὑπάρχουν ρεύματα ἀέρα, τὸ ἰχνογράφημα δὲν μᾶς παρέχει ἄλλες πληροφορίες. Ἡ εἰκ. 102 τῆς σελ. 213 ἀφορᾷ στὸ ἴδιο θέμα.

Στὴ σελ. 197, εἰκ. 91, ἀπεικονίζεται τὸ λιμάνι τῆς Ρόδου ἀπὸ δύο σημεία. Στὸ ἄνω σχέδιο παριστάνονται ἑννέα μύλοι κατὰ μῆκος τῆς προβλήτας. Ἀπ' αὐτοὺς ἄλλοι φέρουν ἰστία καὶ ἄλλοι ὄχι. Οἱ ἐγγύτερα εἰκονιζόμενοι μύλοι —χωρὶς ἰστία— ἔχουν τὴν ἴδια ιδιότυπη ἀπόληξη πρὸς τὰ ἄνω, ὅπως οἱ σωζόμενοι σήμερα στὴ Ρόδο. Στὸ κάτω σχέδιο ἀπεικονίζονται ἑξὶ μύλοι κοντὰ στὴν ἀκτὴ. Ἰσχύουν οἱ ἴδιες παρατηρήσεις. Ὁ Hope σημειώνει: «Μύλοι ποὺ εἶναι πάνω στὴν παραλία».

Στὴ σελ. 199, εἰκ. 93, ἀπεικονίζεται πάλι τὸ λιμάνι τῆς Ρόδου, ἀπὸ ἄλλη θέση ὅμως, καὶ σημειώνονται ἑνδεκα μύλοι. Ὁ Hope ἀναφέρει: «Μύλοι στὴν ἀκτὴ».

Στὴ σελ. 203, εἰκ. 95, ἀπεικονίζεται τὸ λιμάνι τῆς Ζακύνθου μὲ τρεῖς μύλους θεμελιωμένους στὸ κρηπίδωμα μέσα στὴ θάλασσα. Γενικὰ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς τὰ ἰχνογραφήματα τοῦ Hope ἀπεικονίζουν ἀνεμόμυλους ποὺ καὶ σήμερα ὑπάρχουν, καθὼς καὶ ἄλλους ποὺ ἔχουν καταστραφεῖ.

Ὁ Castellan⁴³ σὲ χαρακτηριστικὸ σχέδιο τοῦ 1808 παριστάνει τὴν πόλη τῆς Ὑδρας ἀπὸ τὴν ξηρά. Στὶς παρυφές τῆς πόλης, σὲ ἀπότομους βράχους, ἀπεικονίζονται ἑξὶ μύλοι. Ὅλοι εἶναι κυλινδρικοὶ μὲ ὀξύληκτη στέγαση ποὺ δὲν μοιάζει μὲ τὶς σημερινές. Ἀπεικονίζονται ἄλλοι 6 ἰστία καὶ ἄλλοι 8, μορφῆς ἀκαθόριστης. Δύο ἀπὸ τοὺς μύλους θεμελιώνονται σὲ κρηπίδα μὲ ἀνοίγματα. Προφανῶς κάτω ἀπ' αὐτὴν ὑπῆρχαν χρήσιμοι βοηθητικοὶ ἢ κατοικήσιμοι χώροι. Ὅπως μπορούμε νὰ συμπεράνουμε, καὶ ὁ Hope καὶ ὁ Castellan ἀπεικονίζουν περίπου κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο τοὺς μύλους καὶ λόγῳ τῶν ἀσαφειῶν τῶν ἰχνογραφημάτων τοὺς ἀφήνουν ἅλута τὰ ἴδια προβλήματα.

Ὁ Cartwright⁴⁴ ἐκδίδει τὸ 1821 τὶς περίφημες λιθογραφίες του μὲ ἀπόψεις ἀπὸ τὰ Ἰόνια νησιά. Σὲ μία ἀπὸ αὐτὲς εἰκονίζεται τοπίο τῆς Κεφαλλονιάς ὅπου διακρίνεται ἕνας ἀνεμόμυλος. Ἡ φτερωτὴ ἔχει τεράστιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα τῆς μορφῆς καὶ τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνεμοτροχοῦ στὴν Ἑλλάδα. Ὁ κορμὸς τοῦ ἀνεμόμυλου εἶναι ἐλαφρῶς κολουροκωνικός, λιθόχτιστος, μὲ μικρὸ ὀρθογωνικὸ φωτιστικὸ ἀνοιγμα στὸν ὥρο τοῦ ἀνωγιοῦ, ὅπως συνήθως, καὶ καλύπτεται μὲ ιδιότυπη κωνοειδὴ στέγη. Ἡ γεωμετρικὴ τῆς μορφῆς μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι σχηματίζεται εὐθυγενῶς, πράγμα ποὺ συμβαίνει ὅταν τὸ ἕνα ἄκρο μιᾶς εὐθείας κινεῖται μὲ ὁδηγὸ ὀριζόντιο κύκλο (δηλαδὴ τὴ στεφάνη τῆς βάσης τῆς στέγης)

43. A. L. CASTELLAN, *Lettres sur la Grèce, l'Hellespont et Constantinople* (Paris 1811) καὶ (Paris 1820)².

44. J. CARTWRIGHT, *Views of the Ionian Islands* (London 1821).

καὶ τὸ ἄλλο ἄκρο σὲ τεθλασμένη γραμμὴ (δηλαδή τὴν κορυφὴ τῆς κωνοειδοῦς στέγης ποὺ δημιουργεῖται λόγω τῆς ἐξόδου τοῦ ὀριζόντιου ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ). Ἡ στέγη αὐτὴ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχει κατασκευαστεῖ μὲ ἐπίπεδα, λεπτοῦ πάχους, μεταλλικὰ φύλλα καὶ συγκρατεῖται στὴ μὴ ἐμφανὴ σὲ μᾶς ὑποδομὴ τῆς μὲ λεπτοὺς παράλληλους πηχίσκους. Αὐτὸς ὁ τύπος στέγης δὲν συναντᾶται σήμερα συχνὰ στὴν Ἑλλάδα, παρὰ μόνο στὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ χορταρένια ἐπικάλυψη καταστρέφεται λόγω παλαιότητας καὶ ἀντικαθίσταται ἀπὸ αὐλακωτὴ λαμαρίνα ὡς μονιμότερη λύση.

Ἀλλὰ τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ μύλου εἶναι ὁ ἀνεμοτροχός του καὶ τὰ 8 ἱστία του. Κάθε ἓνα ἀπ' αὐτὰ σχηματίζεται ἀπὸ ξύλινη ἐσχάρα στρεβλὴ ὡς πρὸς τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀνεμοτροχοῦ, μὲ $2 \times 9 = 18$ ὀρθογώνια, ὁ ἄξονας τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ἀντένα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ. Στὴν ἐσχάρα ἀπλωνόταν ἰσομέγεθες κομμάτι ὑφάσματος ποὺ προσδενόταν ἐπάνω σ' αὐτὴ στὴ μικρὴ του πλευρά, πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ. Ὅταν ὁ μύλος ἀδρανοῦσε τὸ πανὶ ἀναδιπλωνόταν μὲ ἰδιότυπο τρόπο, ὅπως φαίνεται στὴ λιθογραφία.

Δὲν γνωρίζω ἄλλη παράσταση ξένου περιηγητῆ ἢ ἄλλου ποὺ νὰ περιγράφει, καὶ μάλιστα τόσο ἐναργῶς, ἴδια ἢ παρόμοια διαμόρφωση ἱστίου στὴν Ἑλλάδα. Ἡ περίπτωση αὐτὴ εἶναι ἄκρως ἰδιότυπη, γι' αὐτὸ γεννῶνται σημαντικὰ ἐρωτήματα: 1. Ἄν εἶναι ὀρθὴ ἡ παράσταση τοῦ Cartwright ἢ ἂν ὁ παριστώμενος μύλος εἶναι πλάσμα τῆς φαντασίας τοῦ καλλιτέχνη, ἐπηρεασμένου ἀπὸ πρότυπα τῆς Δύσης ποὺ ἀσφαλῶς εἶχε ὑπόψη του. 2. Ἄν ἡ ἀπεικόνιση εἶναι ὀρθὴ καὶ ἀληθινὴ, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴ διαθέτουμε ἄλλο παράδειγμα στὴ χώρα μας, γνωστὸ τουλάχιστον ἀπὸ ὑπάρχουσες πληροφορίες. 3. Ποιὰ σχέση, τέλος, ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ὀρθογωνικοῦ μὲ πλέγμα ἱστίου τοῦ Cartwright καὶ τῶν σκαριφημάτων παρεμφεροῦς μορφῆς ἱστίων παλαιότερων περιηγητῶν ἢ καλλιτεχνῶν, ὅπου ὅμως πουθενὰ δὲν σημειώνεται ὕψος.

Ὁ Blouet⁴⁵ καὶ οἱ συνεργάτες του δημοσιεύουν τὸ 1829 ἀπεικόνιση τῆς Σύρου μὲ δεκατρεῖς μύλους, ὅμοιους περίπου μὲ τοὺς σημερινούς. Διακρίνεται σαφῶς ὅτι ἄλλοι μύλοι ἔχουν θεμελιωθεῖ σχεδὸν ἐπὶ τῶν κυμάτων καὶ ἄλλοι σὲ γειτονικὰ ὑψώματα.

Λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸν Blouet, περὶ τὸ 1840, ὁ μηχανικὸς Λ. Ζαβὸς⁴⁶ σὲ σχέδιό του, ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ ἀρχεῖο τοῦ Δήμου Σύρου, παριστάνει τὸ λιμάνι καὶ τὴν πόλη τῆς Σύρου καὶ ἀπεικονίζει εἴκοσι δύο ἀνεμόμυλους διάσπαρτους σὲ ὑψώματα γύρω ἀπὸ τὸν οἰκισμό. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ζαβὸς ἦταν μηχανικὸς, στὸ σχέδιό του οἱ μύλοι παριστάνονται πολὺ σχηματικά. Μόνον ἓνας ἀνεμόμυλος ἀπεικονίζεται σαφέστερα καὶ εἶναι αὐτὸς ποὺ βρισκόταν στὴ γειτονιὰ τοῦ Λοιμοκαθαρηρίου. Εἶναι κυλινδρικός, μὲ κωνικὴ στέγη, ἐδρασμένος σὲ προέχουσα κρηπίδα ποὺ ἀσφαλῶς, λόγω τῶν παραθύρων ποὺ διαθέτει, θὰ περικλείει βοηθητικοὺς χώρους. Ἡ φτερωτὴ τοῦ μύλου φέρει 8 ἱστία, τὰ ὅποια ὅμως ἔχουν ὀρθογωνικὴ μορφή καὶ ὄχι τριγωνικὴ. Αὐτὸ ἐκπλήσσει, γιατί μοιάζουν μὲ τὰ ἱστία τῶν ἀρχαιότερων μύλων τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ρόδου, ποὺ ἤδη περιγράφηκαν.

Τὸν ἴδιο χρόνο ὁ von Weiler⁴⁷ σὲ ἄποψη τῆς Ἑρμούπολης ἀπεικονίζει δέκα ἀνεμόμυλους μὲ ἱστία, καὶ ἄλλους χωρὶς ἱστία, ποὺ συμπίπτουν περίπου τοπογραφικὰ μὲ ἐκείνους

45. A. BLOUET, *Expédition scientifique de Morée. Atlas 1831-1838*.

46. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ - Α. ΚΟΚΚΟΥ, *Ἑρμούπολη*, δ.π.

47. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ - Α. ΚΟΚΚΟΥ, δ.π. πίν. 7α.

τοῦ Ζαβοῦ. Ὁ πλησιέστερος, καὶ γι' αὐτὸ καὶ σαφέστερα ἀπεικονισμένος, μύλος φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ παρουσιάζει καὶ ὁ Ζαβός. Καὶ ἐδῶ ὁ μύλος εἶναι κυλινδρικός, μὲ κωνικὴ στέγη, μὲ 9 (:) ὅπως φαίνεται ἰστία (ἐμφανὴ 7), τὰ ὅποια ἔχουν ὀρθογωνικὴ μορφή ὅπως καὶ στὸ ἰχνογράφημα τοῦ Ζαβοῦ. Εἶναι ἄραγε αὐτὸ πραγματικὸ ἢ σχεδιαστικὴ παραμόρφωση; Τὴν παρατήρηση αὐτὴ θεωρῶ πολὺ σημαντικὴ γιατί ἀνοίγει κάποιον ἄλλο δρόμο στὴ γνώση τῆς μορφῆς τῶν ἰστιῶν τῶν ἀνεμόμυλων.

Ὁ du Moncel⁴⁸, Γάλλος χαράκτης, σχεδιαστής, ἀρχαιολόγος καὶ ἠλεκτρολόγος, ἀσχολήθηκε στὸ ὁδοιπορικὸ του τὸ 1843 μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς πόλης τῶν Μεγάρων. Στὸ ἰχνογράφημά του ἐμφανίζεται σὲ πρῶτο ἐπίπεδο ἓνας κατεστραμμένος ἀνεμόμυλος τοῦ ὁποῖου λείπει ἡ τούρλα, ἡ ἄνω ἀπόληξη τῆς λιθοδομῆς καὶ ἡ ξυλομηχανή. Ἀντίθετα διακρίνεται σαφῶς ὅτι ὁ μύλος ἔχει χτιστεῖ σὲ χαμηλὸ λοφίσκο, ὅτι διατηροῦνται τὰ ἔχνη περιμετρικῆς κυκλικῆς αὐλῆς καὶ ὅτι ἡ θύρα τῆς εἰσόδου στὸ κτίριο τοῦ μύλου εἶναι διαμορφωμένη μὲ εὐθύγραμμο ὑπέρθυρο, προφανῶς προερχόμενο ἀπὸ κάποιο ἀρχαῖο κτίριο. Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἰχνογραφήματος συνάγεται ὅτι ἓνας κατεστραμμένος τὸ 1843 μύλος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε χτιστεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. καὶ ὅτι ἀνεμόμυλοι χτίζονταν ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νησιὰ καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, πράγμα γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα: τὸν μύλο τοῦ Μῆτς στὴν Ἀθήνα, τὸν μύλο πρὶν ἀπὸ τὸ Μαρκόπουλο Ἀττικῆς καὶ τὸν μύλο τῆς Ἀκροναυπλίας. Συνεπῶς ἡ ἔρευνα πρέπει νὰ στραφεῖ πρὸς τὸν τομέα συλλογῆς στοιχείων καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῆς ἐνδοχώρας προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἡ πλήρης ἐξάπλωση τοῦ ἐλληνικοῦ ἀνεμόμυλου. Πληροφορικὰ ἀναφέρω ὅτι ὁ ἀνεμόμυλος τῆς Ἀκροναυπλίας ἀπεικονίζεται ἀπὸ τὸν von Heydek⁴⁹.

Τὸ 1862 ὁ Berg⁵⁰ στὰ ἰχνογραφήματά του γιὰ τὴν πόλη τῆς Ρόδου παριστάνει ἀνεμόμυλους στοὺς ὁποίους μπορεῖ νὰ παρατηρήσει κανεῖς φτερωτὴ μὲ 8 ἰστία, ὀρθογωνικῆς πάλι μορφῆς, ὅπως τῶν μύλων τῆς Σύρου. Καὶ αὐτὸ φαίνεται κάπως ἰδιότυπο.

Ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ Τραυλὸς καὶ Κόκκου⁵¹, ἡ E.S. στὴν ἔρευνά της γιὰ τὴ Σύρο ἀναφέρει ἰδιαίτερα τοὺς ἀνεμόμυλους καὶ σημειώνει ὅτι θὰ μπορούσε νὰ τοὺς θεωρήσῃ κανεῖς ὡς ὀχυρωματικοὺς πύργους ἂν δὲν ὑπῆρχαν τὰ πτερύγια. Κανένα ἄλλο στοιχεῖο δὲν προστίθεται στὴν ἔρευνά μας γιὰ τοὺς μύλους ἀπὸ τὴν ἐργασία τῆς E.S.

Ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ παραθέσαμε γίνεται σαφές ὅτι οἱ ἀνεμόμυλοι τῶν νησιῶν μας τοῦ 12ου ἕως καὶ τοῦ 16ου αἰ. ἔχουν ἔντονα ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνεμόμυλους τῆς Δύσης. Ἦταν πάντοτε λιθόχτιστοι κυλινδρικοὶ πύργοι —ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα παράδειγμα—, μάλλον ξετροχάρηδες, μὲ ἀνεμοτροχὸ ποικίλης μορφῆς καὶ 6 ὡς 14 ἰστία. Τὰ ἰστία ἀρχικὰ ἦταν ξύλινα δικτυωτά, ὀρθογωνικοῦ σχήματος. Ἀργότερα ἀποτελοῦν συνδυασμὸ ξύλου καὶ πανιοῦ, γιὰ νὰ καταλήξουν τοὺς τελευταίους αἰῶνες σὲ πάνινα τριγωνικά. Παράλληλα ἐμφανίζονται ὀρισμένες ἰδιοτυπίες.

48. TH. DU MONCEL, *Ὀδοιπορικὸν 1843. Ἀθήνα-Ναύπλιον* (Ἀθήναι 1984) 96 καὶ πίν. 34, 35.

49. K. W. von Heydek: «*Vue de Nauplie 1834*», λιθογρ. 18×51 ἐκ. εἰς A. BLOUET, *δ.π.*

50. A. BERG, *Die insel Rhodus* (Braunschweig 1862).

51. I. ΤΡΑΥΛΟΣ - Α. ΚΟΚΚΟΥ, *Ἑρμούπολη*, *δ.π.* 17 σημ. 1.

Σύγχρονοι Έλληνες μελετητές

Ο Σ. Κυδωνιάτης⁵² έχει ασχοληθεί με τους ανεμόμυλους που χρησιμεύουν είτε για άντληση ύδατος είτε για άλεση σιτηρών. Παραθέτει μία συντομότερη ιστορική αναδρομή από τους αρχαιότερους χρόνους έως σήμερα, δυστυχώς όμως οι πληροφορίες του δεν συνοδεύονται από βιβλιογραφικές παραπομπές και γι' αυτό δεν είναι δυνατό να ελεγχθούν. Υποστηρίζει ότι οι μύλοι ήταν διαδομένοι στην Ελλάδα επί τουρκοκρατίας, κυρίως στα νησιά (383 μύλοι στη νησιωτική χώρα, 55 στη χερσαία), και αναφέρει στατιστικά στοιχεία. Ακολουθώντας προβαίνει σε ακριβή περιγραφή του μηχανισμού του μύλου και αναλύει τη λειτουργία του, κάνοντας μάλιστα το σφάλμα να περιγράφει το πεντάραβδο ως όδοντωτό τροχό κωνικό, κείμενο στο άκρο του οριζόντιου άξονα. Δυστυχώς αναφέρει μόνο τον ξετροχάρη ανεμόμυλο και αγνοεί τους υπόλοιπους τύπους. Περιγράφει όμως τους ανεμόμυλους-ύδραντλίες της Κρήτης και παρέχει πληροφορίες τεχνικής φύσης.

Ο Γ. Βαρβέρης⁵³, ο πρώτος Έλληνας αρχιτέκτονας που μελέτησε διεξοδικά το λαϊκό σπίτι της Σαντορίνης, εντοπίζει μεταξύ άλλων τύπων σπιτιού και τον τύπο του σπιτιού-μύλου (τύπο δ όπως τον ονομάζει), συνδυασμό κατοικίας και μύλου. Ο τύπος αυτός δεν συνηθίζεται πλέον στο νησί εφόσον μύλοι δεν χτίζονται. Απαντάται μόνο στις παρυφές των χωριών, γιατί λόγω της λειτουργίας του μύλου απαιτείται απομόνωση από τις οικοδομικές μάζες του οικισμού, πράγμα που προσδίδει στο σπίτι δυνατότητα καλού φωτισμού και αερισμού. Τα υπόλοιπα όμως κτιριολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά των θηραϊκών αρχιτεκτονικών τύπων κατοικίας εμφανίζονται και στον τύπο δ.

Από τα παρατιθέμενα στη μελέτη σχέδια μπορούμε να συμπεράνουμε τα εξής: Το σπίτι-μύλος είναι ισόγειο και αποτελείται από δύο κύριους χώρους μπροστά, των οποίων τα δάπεδα διαφέρουν κατά μία βαθμίδα, ενώ τα δώματα κατά πέντε βαθμίδες. Σε επαφή προς τον δεύτερο κύριο χώρο βρίσκεται η διώροφη μάζα του κυλινδρικού μύλου. Στο ισόγειό της υπάρχει βοηθητικός χώρος ορθογωνικός, που επικοινωνεί έσωτερικά με το σπίτι και με την αποθήκη του μύλου, που βρίσκεται κάτω από αυτόν και γι' αυτό τον λόγο έχει κυκλική μορφή. Στον όροφο ξεπροβάλλει ελεύθερος από παντού μόνον ο μύλος. Είναι προσιτός από τον δρόμο με έξωτερική κλίμακα που οδηγεί από την αυλή στο πρώτο δώμα. Στη συνέχεια δεύτερη κλίμακα οδηγεί από το πρώτο δώμα στο δεύτερο, όπου και η είσοδος του μύλου. Πιστεύω ότι η περιγραφόμενη κτιριολογική λύση έχει ως μόνο πλεονέκτημα τη συνύπαρξη σπιτιού και χώρου εργασίας, πράγμα που επιτρέπει συγκέντρωση του μυλωνά στο έργο του και στην οικογένειά του. Το μεγάλο της μειονέκτημα είναι η δύσκολη πρόσβαση των βαρέων γεννημάτων προς το άνω δώμα μέσω των δύο κλιμάκων.

Σε δύο παλιές κάρτες που αγόρασα το 1953 από τη Σαντορίνη απεικονίζονται στην αρχική τους κατάσταση οι περιγραφόμενοι τύποι σπιτιού-μύλου από το Φηροστεφάνι, με την ανύπαρκτη σήμερα, κωνική στέγαση με χόρτα και κλαδίσκους. Στο υπέρθυρο του

52. Σ. ΚΥΔΩΝΙΑΤΗΣ, *Άγροτικά κατασκευαί και εγκαταστάσεις*, δ.π. 143 κέ.

53. Γ. ΒΑΡΒΕΡΗΣ, *Σπίτια της Σαντορίνης* (Αθήναι 1960) 41. Βλ. ιδίως σελ. 55.

πρώτου μύλου της σειρᾶς τῶν μύλων-σπιτιῶν ὑπῆρχε ἐντοιχισμένη ἐγγάρακτη ἀνάγλυφη πλάκα, πού δὲν ἀναφέρει ὁ Βαρβέρης, στὴν ὁποία ἀσφαλῶς θὰ ἀναγραφόταν τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορα τοῦ μύλου ἢ καὶ ὁ χρόνος κατασκευῆς ἢ ἐπισκευῆς του. Σήμερα πλάκα δὲν ὑπάρχει. Τριάντα χρόνια μετὰ τὴν ἔρευνα τοῦ Βαρβέρη οἱ τρεῖς μύλοι τοῦ Φηροστεφανιοῦ ἔχουν τελείως καταστραφεῖ ἢ μετατραπῇ σὲ σύγχρονες κατοικίες, φαινόμενο θλιβερό, χαρακτηριστικὸ τῆς ἀδιαφορίας τῶν συγχρόνων πρὸς τὴν παράδοσή μας.

Ὁ Ζ. Βάος⁵⁴ στὸ βιβλίο του γιὰ τοὺς ναοὺς τῆς Μήλου περιγράφει τὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἢ Πορτιανῆ Παλαιᾶς Χώρας καὶ τὶς τοιχογραφίες της, καὶ ἰδιαίτερα μία τοιχογραφία τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ, ὅπου εἰκονίζονται μύλοι. Στὴ σελ. 454 ἀσχολεῖται μὲ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ: «Πότε ἀνηγέρθη ὁ ναὸς οὗτος τυγχάνει ἄγνωστον. Ἡ χρονολογία 1645 τὴν ὁποίαν φέρει τὸ ὑπεράνω τῆς πρὸς βορρᾶν κυρίας εἰσόδου τοῦ ναοῦ ὑπέρθυρον, ἀποδεδειγμένως δὲν ἀφορᾷ τὴν τῆς ἀνεγέρσεως αὐτοῦ, ἀλλὰ προγενεστέραν τῆς παρὰ τοῦ προαναφερθέντος Ἀρχιεπισκόπου Γερμανοῦ, ἐπενεχθεῖσαν ἀνακαίνισιν. Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως εἶναι κατὰ 69 ἔτη παλαιότερος τῆς χρονολογίας τοῦ ὑπερθύρου». Πρόκειται ἐπομένως γιὰ τοιχογραφία τοῦ 1576. Στὴ σελ. 467 προβαίνει σὲ περιγραφή τῆς τοιχογραφίας πού ἀναφέραμε καὶ σημειώνει: «...πέριξ τῆς ὁποίας [Παλαιᾶς Χώρας] διακρίνονται ὀκτὼ ἀνεμόμυλοι...».

Σὲ μελέτη τους οἱ Ζ. Βάος καὶ Σ. Νομικός⁵⁵ παραθέτουν τὴν ἴδια τοιχογραφία μὲ τὴν ἀναγραφή: «Στὴν εἴσοδο [τῆς μεσαιωνικῆς πόλης Μήλου] διακρίνονται οἱ ἀνεμόμυλοι. Μιὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες μαρτυρίες ὑπαρξῆς ἀνεμόμυλων στὶς Κυκλάδες». Ὅπως διαπίστωσα ἐπὶ τόπου ἡ τοιχογραφία σήμερα εἶναι πολὺ κατεστραμμένη καὶ μὲ δυσκολία διακρίνονται οἱ ἀνεμόμυλοι. Εἶναι χτισμένοι σὲ κυκλικὸ κρηπίδωμα, ἔχουν κολουροκωνικὸ σῶμα, θύρα εἰσόδου τοξωτὴ καὶ 8 ἰστίαι ὀρθογωνικοῦ σχήματος, τῶν ὁποίων οἱ συμβολές πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ παρουσιάζουν ἀσάφεια. Δὲν διακρίνεται ἐπίσης ἡ μορφή καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς αὐτῶν τῶν ἰδιότυπων ἰστιῶν, πράγμα πάρα πολὺ σημαντικό γιὰ τὴν ἔρευνα πού διεξάγουμε.

Ὁ Δ. Βασιλειάδης στὴ μελέτη του γιὰ τὴ Νίσυρο⁵⁶ διαπιστώνει ὅτι οἱ μύλοι τοῦ νησιοῦ ἀνήκουν στὸν γνωστὸ τύπο μύλου τοῦ Αἰγαίου καὶ συμπεραίνει ὅτι «Ἡ βασιλεία καὶ ἡ ἀκμὴ τῶν ξυλίνων ἀνεμομύλων δὲν ὑπάρχει πιά...».

Σὲ ἄλλη μελέτη του γιὰ τὸ κρητικὸ σπῖτι⁵⁷ ὁ Βασιλειάδης ἀναφέρει τὰ ἐξῆς γιὰ τοὺς νερόμυλους καὶ ἀνεμόμυλους: «Καὶ οἱ φτεροῦγες τῶν νερομύλων νὰ σκίζουν τὴν κατὰ χνιά. Καὶ τὸ νερὸ πού ἀνεβάζουνε θὰ θρέφῃ κολοκυθιὲς καὶ ὀπωρῶνες» καὶ παραπέμπει στὴ φωτογρ. ἀρ. 25 ἀπὸ τὸ Λασιθί. Γιὰ τὴ φωτογρ. 12 τοῦ Λασιθίου, ὅπου ἀπεικονίζονται πλῆθος νερόμυλοι, σημειώνει: «Πεταλοῦδες πού μαθαίνουνε νὰ πετοῦνε: νερόμυλοι»⁵⁸ καὶ

54. Ζ. ΒΑΟΣ, *Ναοὶ καὶ ναῦδρια τῆς Μήλου* (Ἀθῆναι 1964) 443, φωτ. 219 καὶ Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, *EEBM* 1965, 352.

55. Ζ. ΒΑΟΣ - Σ. ΝΟΜΙΚΟΣ, «Ὁ ἀνεμόμυλος τῶν Κυκλάδων», περιοδ. *Ἀνθρωπος* τ. II, τεύχ. I, ὁ.π. 93.

56. Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, «Ἀγροτικὰ κτίσματα ἀπὸ τὴ Νίσυρο», *Λαογραφία* τ. ΚΔ', 1966, 347 καὶ ἀνάτυπο.

57. Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, *Τὸ κρητικὸ σπῖτι* (Ἀθῆναι 1976) 34.

58. Ὁ.π. σχ. 12.

στη σελ. 24 «Φυτρῶσανε ἀνεμόμυλοι πετρόχτιστοι στὰ διάσελα, γιὰ νὰ ἀλέθουνε τὴν ἀφθονία, γιὰ νὰ βιγλίζουνε τὶς χαράδρες, γιὰ νὰ φουσκώνουνε τὰ πανιά τους μὲ θαλασσινὸ ἄνεμο» καὶ παραπέμπει στὴ φωτογρ. 11 ὅπου εἰκονίζονται τέσσερις μύλοι ἀπὸ τὸ Σέλι Ἀμπέλου Κρήτης. Οἱ μύλοι αὐτοὶ ἔχουν σχῆμα ὀρθογωνικὸ στὸ πίσω μέρος, ὅπου καὶ ἡ θύρα, καὶ ἡμικυκλικὸ ἐμπρός, ὅπου ἡ σταθερὴ φτερωτή. Ἀνῆκουν δηλαδὴ στὴν κατηγορία τῶν ἀξετροχάρηδων μύλων, ὅπως εἶναι οἱ μύλοι τῆς Καρπάθου⁵⁹. Ὁ ἀνεμοτροχὸς τῶν μύλων αὐτῶν δὲν μπορεῖ νὰ μεταβάλλει τὴν κατεύθυνση τοῦ ἄξονά του, ὅταν μεταβάλλεται ἡ κατεύθυνση τοῦ ἀνέμου.

Στὴ μελέτη του γιὰ τὴν αἰγαιοπελαγίτικη ἀρχιτεκτονικὴ⁶⁰ ὁ Βασιλειάδης, στὸ σχ. 71, ὅπου ἀνεμόμυλος τῆς Ρόδου, σημειώνει: «Ἕνας ἀλλοιώτικος ἀνεμόμυλος ποὺ ἀνεβάζει νερό». Πρόκειται γιὰ ἀνεμόμυλο ἀντλητικὸ μὲ σχῆμα ὁμολογουμένως ἄκρως ιδιότυπο. Στὴ συνέχεια, καὶ μεταξὺ ἄλλων, ἀναφέρει: «φιγούρα ρωμαλέα, πέτρινη, κυλινδρική, μονολιθική, ἐντείνεται μὲ ἀνεπαίσθητη μείωση, ἀληθινὸς πύργος, ἡ σκέπη του χορταρένια, ἀρθρωτή, γυρίζει σὲ ὅλους τοὺς ἀνέμους, δὲν ἐναντιώνεται στοὺς καιροὺς. Βρίσκει διέξοδο κινώντας τὴν φτερωτή του μὲ τριξίματα, βιασύνες καὶ ἀργοπορίες...».

Ὁ ἴδιος σὲ ἄλλη μελέτη του⁶¹, περιγράφοντας τὴ μονὴ Πανορμίτου στὴ Σύμη, παραθέτει δύο εἰκόνες: Στὴ μία, σχ. 23, ἰχνογράφημα σύγχρονο τῆς ἱερᾶς μονῆς Ταξιάρχου Μιχαήλ, ὅπου στὸ ἀριστερὰ τοῦ εἰσερχόμενου στὸν λιμενίσκο τῆς μονῆς ἀκρωτήριο ἔχει σχεδιαστεῖ ἓνας ἀνεμόμυλος. Τὰ στοιχεῖα τοῦ μύλου δὲν διακρίνονται καθαρὰ, ὅπως συχνὰ συμβαίνει σὲ παρόμοια ἰχνογραφήματα. Στὴν ἄλλη, σχ. 24, εἰκονίζεται μαρμάρινη πλάκα τῆς μονῆς ποὺ φέρει ἀνάγλυφες παραστάσεις. Ἄνω ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ καὶ κάτω ναῖφ προοπτικὴ παράσταση τοῦ λιμανιοῦ καὶ τῆς μονῆς. Καὶ στὸ ἀνάγλυφο αὐτὸ ἐμφανίζεται ὁ ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου μύλος, κατὰ τρόπο τελείως «συνθηματικὸ», θὰ ἔλεγα, ποὺ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσουμε εἰκόνα γιὰ τὴν πραγματικότητα. Συνεπῶς ἀναφύεται καὶ πάλι τὸ γνωστὸ πρόβλημα: ἂν δηλαδὴ μπορεῖ νὰ βασιστεῖ κανεὶς σὲ καλλιτεχνικὲς ἀπεικονίσεις μύλων γιὰ νὰ συμπεράνει μὲ βεβαιότητα γιὰ τὴ μορφή τους. Στὸ σημεῖο αὐτὸ παραπέμπω καὶ σὲ ἀνάλογα ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴν Τήνο, ποὺ ἔχει δημοσιεύσει ὁ Φλωράκης⁶², ὥστε νὰ ἐντοπίσουμε τὶς διαφορὲς ποὺ παρουσιάζονται μεταξὺ τῆς πραγματικότητας καὶ τῆς ἀπεικόνισής.

Τέλος τὸ πιὸ βασικὸ ἔργο τοῦ Βασιλειάδη γιὰ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι ἡ μελέτη του γιὰ τὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Αἰγίνας. Σ' αὐτὴν ἐξετάζει τοὺς αἰγινίτικους ἀνεμόμυλους ποὺ ἀλέθουν δημητριακά, καὶ μάλιστα τὸν τύπο τοῦ ξετροχάρη μύλου (βλ. παραπάνω σημ. 3). Συνοψίζοντας σημειώνω ὅτι ἀσχολεῖται μὲ τὸν τρόπο διάταξης τῶν

59. ΕΛ. ΛΕΙΜΩΝΑ-ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Αἰγαιοπελαγίτικοι ἀνεμόμυλοι», *Τεχνικὰ Χρονικὰ* 4, ὁ.π. 319 κέ.

60. Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, *Θεώρηση τῆς αἰγαιοπελαγίτικης ἀρχιτεκτονικῆς ὑπὸ ἀνήσυχη ὀπτικῇ γωνίᾳ* (Ἀθῆναι 1971) 90 σχ. 71.

61. Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, *Ὀδοιπορία στὶς μορφὲς καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου* (Ἀθῆναι 1973) 55 σχ. 10, 110 σχ. 23, 24.

62. Α. ΦΛΩΡΑΚΗΣ, *Ἡ λαϊκὴ λιθογλυπτικὴ τῆς Τήνου* (Ἀθῆναι 1979) 20, 47, 103, 111, 155 καὶ εἰκ. 198-199, 262.

άνεμόμυλων, μιλά για τὸ πλῆθος τους, τὴν ἐξωτερικὴ τους μορφή καὶ διακρίνει κοντοὺς μύλους (ὑψ. 3-4 μ.) καὶ ὑψηλοὺς μύλους (ὑψ. 5-6 μ.), ἐλαφρὰ κολουροκωνικοὺς μὲ κωνικὴ στέγη. Ἐξετάζει ἐπίσης τὴν κτιριολογία τοῦ μύλου καὶ τὸν ξύλινο μηχανισμό του, τὴν ὁρολογία ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους τμήματά του, τὴν οἰκοδομικὴ του (λιθοδομή, ξυλοδεσιά, ἰσχυρὸ κονίαμα), τὸν τρόπο χειρισμοῦ τοῦ ὅλου συστήματος, καὶ τέλος τὴν ἀπόδοση τοῦ άνεμόμυλου. Ἡ μελέτη εἶναι πολὺ κατατοπιστικὴ, δὲν ἐπεκτείνεται ὁμως σὲ γενικότερες συσχετίσεις, συγκρίσεις, ἱστορικὴ ἐξέλιξη, καὶ συνεπῶς δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὸ φλέγον θέμα τῆς γένεσης καὶ ἐξέλιξης τοῦ άνεμόμυλου, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ μεγάλο πρόβλημα.

Ὁ Τ. Ζάππας⁶³ ἔχει μελετήσει τοὺς νερόμυλους καὶ άνεμόμυλους τῆς Ν. Καρυστίας. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος κάνει μία ἱστορικὴ ἀναδρομή: «Στοὺς νεώτερους χρόνους καὶ πιὸ συγκεκριμένα γύρω στὸν ἐνδέκατο αἰῶνα, κάνει τὴν ἐμφάνισή του στὴ Γερμανία ἀρχικὰ ἓνας ἄλλος πρωτοῖδωτος μύλος ποὺ γιὰ κινητήρια δύναμη ἀντὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπινους βραχίονες, τὰ ζῶα ἢ τὸ νερό, χρησιμοποιεῖ τὸν ἀέρα...» καὶ στὴ συνέχεια: «...ὁ νερόμυλος καὶ ὁ άνεμόμυλος, ποὺ ἡ ἀνάγκη εἶχε ἐπινοήσει στοὺς διαδοχικοὺς αἰῶνες, μὲ μικρὲς τοπικὲς παραλλαγές καὶ ὀνομασίες στὰ λεπτομερειακὰ ὄργανα ποὺ τοὺς συνθέτανε, ἀπέμειναν ὡς τὶς ἡμέρες μας σχεδὸν ἀπαράλλακτοι, διατηρώντας τὸν ἀπλό, ταυτόχρονα καὶ σοφὸ πρωτογονισμό τους».

Ὁ συγγραφέας καταλήγει μὲ ἓνα πηγαῖο κείμενο τοῦ Σ. Μυριβήλη⁶⁴: «Ὅσοι [άνεμόμυλοι] σώθηκαν ἀπὸ τὴν καταστροφή, σώθηκαν σὰν μουσειακὰ κτίσματα, καὶ στέκονται πιά σιωπηλοί, μὲ παράλυτες φτεροῦγες, γιὰ νὰ τοὺς χαζεύουν οἱ τουρίστες... Ὅσες φορές πάω στὸ χωριό μου, μοῦρχεται νὰ γονατίσω καὶ νὰ κλάψω μπροστὰ στὸ παλιὸ μαγικὸ καταφύγιο τῶν παιδικῶν χρόνων, ὅπως ἓνας ἁμαρτωλὸς μπροστὰ στὸ ἱερὸ ἐνὸς ναοῦ, ποὺ τὸ ἐγκατέλειψε ὁ θεός του».

Ἡ μελέτη συμπληρώνεται μὲ ἓνα ἀρχεῖο μύλων τῆς περιοχῆς, ἀπ' ὅπου πληροφορούμαστε τὰ ἑξῆς: α. Οἱ περισσότεροι μύλοι ἢ ἔχουν καταστραφεῖ τελείως ἢ ὑπάρχουν μόνο τὰ ὑπολείμματά τους. β. Δὲν γνωρίζουμε ἐπακριβῶς τὴ χρονολογία θεμελίωσής τους. Γιὰ τὸ χωριὸ Τσακαῖοι ἔχουμε ὑπόψη μας τὶς χρονολογίες 1880-1882. Γιὰ τὸ χωριὸ Ζάρκα τὴ χρονολογία 1880 καὶ προηγουμένως (ἄγνωστο ὁμως πότε), ἐνῶ ξέρουμε ὅτι μετὰ τὸ 1900 δὲν χτίστηκε πλέον κανένας μύλος. γ. Οἱ νερόμυλοι εἶναι ἀρχαιότεροι ἀπὸ τοὺς άνεμόμυλους καὶ πολυπληθέστεροι. δ. Πολλοὶ μύλοι ἀνήκουν συνεταιρικὰ σὲ συγγενικὲς οἰκογένειες καὶ μεταβιβάζονται ὑπὸ μορφήν προίκας ἢ κληρονομιάς σὲ διαδοχικοὺς ἰδιοκτῆτες. ε. Μᾶς εἶναι γνωστὰ τὰ ὀνόματα τῶν ἑξῆς μυλωνάδων: Νικ. Γ. Παγκάκης ἀπὸ τὰ Στύρα. Γεώργ. καὶ Ἰωάν. Κεντιστὸς ἀπὸ τὰ Στύρα. Γεώργ. Καγκάδης ἀπὸ τοὺς Καγκαδαίους. Δημ. Καραγιάννης ἀπὸ τοὺς Τσακαίους (κατασκευαστὴς μύλων). Θ. Κατσούλης, Ἰωάν. Ἀντωνιάδης καὶ Ἰωάν. Κατσάτος ἀπὸ τὴ Ζάρκα (ὄλοι κατασκευαστὲς μύλων).

63. Τ. ΖΑΠΠΑΣ, «Νερόμυλοι καὶ άνεμόμυλοι στὴ Ν. Καρυστία», *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 15, 1969, 103-118.

64. Σ. ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, «Τὸ σβηστὸ παραγόνι», ἐφημ. *Ἐλευθερία*, Ἀθῆναι 11.7.1957.

Ἡ Μ. Σάχα⁶⁵ στὴ μελέτῃ τῆς γιὰ τοὺς νερόμυλους τῆς Κωμιακῆς Νάξου (ποὺ ἀλέθουν καρπούς) ἀναφέρει ὀνομασίες τμημάτων τοῦ ξύλινου μηχανισμοῦ τῶν νερόμυλων, ποὺ εἶναι κοινές, ἀπ' ὅσα γνωρίζω, μὲ ἐκεῖνες τῶν ἀνεμόμυλων (γύρος, κοφινίδα, τράπεζα, χελιδόνα κλπ.). Ἡ μελέτῃ, πέρα ἀπὸ τὸν περιγραφικὸ τῆς χαρακτῆρα, δὲν προσθέτει τίποτε στὴ γνώση τῶν ὑδρόμυλων καὶ τῶν ἀνεμόμυλων, στοὺς ὁποίους πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν, ἀφοῦ οἱ ὑδρόμυλοι εἶναι οἱ πρόγονοι τῶν ἀνεμόμυλων. Ἑλλειπὴ εἶναι καὶ τὰ ἱχνογραφήματα ποὺ παρέχει ἡ συγγραφέας, ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀτεχνῆς παράστασης τῆς ὅλης διάταξης τοῦ μηχανισμοῦ τοῦ νερόμυλου, ἐνῶ λείπουν παντελῶς φωτογραφίες τῶν μηχανισμῶν, ποὺ θὰ συμπλήρωναν τὰ κενὰ τῶν ἱχνογραφημάτων. Τέλος πουθενὰ δὲν ἀναφέρεται κάτι, ἔστω καὶ συγκριτικά, γιὰ ἀνεμόμυλους ἢ ὑδρόμυλους ἄλλων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδας, στοιχεῖο ποὺ θὰ ἔδινε στὴν ἐργασία ἄλλη βαρύτητα.

Στὴν ἐφημερίδα *Θηραϊκὰ Νέα*⁶⁶ δημοσιεύεται ἄρθρο τοῦ Ν. Κουτρούμπη, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐγκατάλειψη τῶν μύλων τῆς Χώρας Ἰου. Παρατίθενται καὶ οἱ ἐξῆς στίχοι τοῦ Ν. Βελιώτη: «Φλοκάτος ἀνεμόμυλος, ἀργοστρου|φίζει, τρίζει| καὶ ἀπλώνει κάτασπρα φτερὰ θαρ|ρεῖς ἀετὸς δεμένος|ποὺ μάχεται νὰ λυτρωθεῖ μὰ τὰ δε|σμὰ δὲν σπάζει». Ἐντύπωση προξενεῖ ἡ λέξη φλοκάτος, δανεισμένη ἀπὸ τὴ ναυτικὴ ὁρολογία.

Ἀπὸ τὸ ἄρθρο αὐτό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα δημοσιευμένα στὸν κυκλαδικὸ τύπο, φαίνεται ἡ ἀγάπη τῶν νησιωτῶν γιὰ τοὺς ἀνεμόμυλους. Ὅλοι δυστυχῶς συμφωνοῦν ὅτι κανένας κρατικὸς φορέας δὲν φρόντισε γιὰ τὴ διάσωσή τους ἐκτὸς ἀπὸ μεμονωμένες περιπτώσεις.

Ὁ Στ. Σπανάκης⁶⁷ στὴ μελέτῃ του γιὰ τοὺς ἀνεμόμυλους τοῦ Λασιθίου (ἀνεμόμυλους ποὺ ἀντλοῦν νερὸ γιὰ ἄρδευση κλπ.) βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσει σύντομα καὶ γιὰ τοὺς ἀνεμόμυλους τῆς Κρήτης γενικά, παρέχοντας πρωτότυπες καὶ σημαντικὲς πληροφορίες. Δέχεται ὅτι οἱ μύλοι —δὲν ἐξηγεῖ ὅμως γιὰ ποιоὺς μύλους μιλά— ἦταν σὲ χρῆση στὴν Ἀνατολὴ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἐπικαλεῖται γι' αὐτὸ κείμενο τοῦ Φ. Κουκουλέ⁶⁸. Δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορίσει ὅμως πότε ἐμφανίστηκαν στὴν Κρήτῃ οἱ ἀνεμόμυλοι, ποὺ ἦταν γνωστοί, ὅπως ὑποστηρίζει, στὴν Κίνα καὶ στὴν Περσία πρὸ χιλίων ἐτῶν. Εἶναι πάντως ἐξακριβωμένο ὅτι ἀνεμόμυλοι χτίζονταν κατὰ τὴ βενετοκρατία στὸ νησί, ἀφοῦ μέσα στὸ ὄχυρὸ τοῦ Χάνδακα ὑπῆρχαν μύλοι κοντὰ στὸν προμαχώνα τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα. Σὲ ὅλα τὰ σημαντικὰ κάστρα τῆς Κρήτης ἐξάλλου οἱ ἀνεμόμυλοι ἀποτελοῦσαν ἀπαραίτητα ἐξαρτήματα γιὰ τὴ φρουρά, στοιχεῖο γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὸν Gerola (βλ. σημ. 99) καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον, ποὺ πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ἂν ἀληθεύει καὶ γιὰ ἄλλα νησιά. Τέλος, ὁ Σπανάκης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στὴν Κρήτῃ ὑπῆρχαν πολλοὶ ἀνεμόμυλοι καὶ μάλιστα μονόκαιροι (ἄξετροχάρηδες), μὲ διάταξη τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ βορειοδυτικῇ, δηλαδὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν ἐπικρατούντων στὴν περιοχὴ ἀνέμων. Δια-

65. Μ. ΣΑΧΑ, Νερόμυλοι τῆς Κωμιακῆς Νάξου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* τ. Η', 1969-70, 633-643.

66. Τεῦχ. Δεκεμβρίου 1972.

67. ΣΤ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ - Ν. CALVET, «Τὸ Λασιθὶ καὶ οἱ μύλοι του», *Ἀμάλθεια* 4, ὁ.π. 257. Κατὰ πληροφορίες μου στὸ Λασιθὶ ὑπάρχουν 12.000 μύλοι καὶ ἀπ' αὐτοὺς λειτουργοῦν μόνο 1.800. Οἱ μηχανισμοὶ εἶναι μεταλλικοί, μὲ μεταλλικὸ ἔμβολο μὲ «πετσί». Σήμερα μετατρέπονται μὲ τὴν τοποθέτηση αὐτόματης μηχανῆς.

68. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς* τ. Β1 (1948) 204.

τάσσονταν κατά σειρές στην υψηλότερη ύψομετρική καμπύλη, σὲ ἀνεμοδαρμένους αὐχένες. Στὸ Σέλι Ἀμπέλου συναντοῦμε εἴκοσι ἔξι ἀνεμόμυλους μονόκαιρους καὶ ἓνα μόνον ἀνεμόμυλο ξετροχάρη. Σημαντικότερη εἶναι ἡ πληροφορία ὅτι οἱ παλιοὶ ἀνεμόμυλοι τοῦ Λασιθίου —ποὺ λειτουργοῦσαν ἕως τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα— εἶχαν φτερωτὴ ἀπὸ ψάθα «ὅπως εἰς τὴν Ὀλλανδίαν» (τὸ πανὶ ἐφαρμόστηκε μετὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ.).

Ἡ πληροφορία αὕτη, ἄγνωστη ὡς τώρα, ἔχει, ἂν ἀληθεύει, τεράστια σημασία γιατί ἐρμηνεύει ἀναπαραστάσεις ξένων περιγηγητῶν καὶ ἰχνογράφων παλαιότερων ἐποχῶν. Δίνει ἐπίσης τὴ λύση στὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν ἐλληνικῶν ἀνεμόμυλων καὶ τῆς ἀρχικῆς τους μορφῆς καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θὰ εἶναι πάρα πολὺ σημαντικὴ μία ἔρευνα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση: νὰ διαλευκανθεῖ δηλαδὴ ἂν πράγματι ὑπῆρχε ἀνεμοτροχὸς μὲ ἰστία ἀπὸ ψάθα στὴν Κρήτη ἢ σὲ ἄλλα νησιά. Ἄν μάλιστα ἡ ἔρευνα αὕτη συνδυαστεῖ καὶ μὲ μία ἄλλη, γιὰ τὴ διαπίστωση τῆς συστηματικῆς ὑπαρξῆς ἀνεμόμυλων στὰ ὄχυρά φρούρια ποὺ ἔχτισαν οἱ Δυτικοὶ στὴν Ἑλλάδα, τότε πλησιάζουμε πολὺ καὶ στὴν ἐπίλυση τοῦ φλέγοντος προβλήματος τοῦ πότε ἐμφανίστηκαν οἱ ἀνεμόμυλοι στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ ποῦ προέρχονται. Πλησιάζουμε ἐπίσης πάλι στὴ λύση τοῦ προβλήματός μας ἂν διαπιστωθεῖ καὶ τὸ ἀντίθετο, ὁπότε περιορίζονται οἱ ὀρίζοντες τῆς ἐρευνητέας περιοχῆς.

Ὁ Ν. Βενιέρης⁶⁹ σὲ ἄρθρο του σχετικὰ μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους ἀναφέρει ὅτι στὶς Κυκλάδες σπανίζει τὸ νερό, ἐνῶ ἐπικρατοῦν ἄνεμοι, γεγονός σὲ ὁποῖο ὀφείλεται ἡ ὑπαρξὴ ἀνεμόμυλων τοὺς ὁποίους ἀποκαλεῖ «στεργιανὰ καράβια». Ὅρος ποιητικὸς, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ ναυτικὴ ὁρολογία, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ τὰ διάφορα στοιχεῖα τοῦ μύλου. Ἀναφέρει ἐπίσης τοὺς τρεῖς γνωστοὺς τύπους ἀνεμόμυλων, τὸν ταράλη στὴν Κάρπαθο, τὸν ἀξετροχάρη ἢ μονόπατο ἢ μονόκαιρο στὴν Κρήτη, καὶ τὸν ξετροχάρη στὶς Κυκλάδες, καὶ καταλήγει ὅτι οἱ ἀνεμόμυλοι τῆς Σαντορίνης (τοὺς ὁποίους δὲν κατατάσσει σὲ καμία ἀπὸ τὶς παραπάνω κατηγορίες) εἶναι οἱ πιὸ φροντισμένοι. Ἡ τελευταία αὕτη ἄποψη εἶναι ἀσφαλῶς ἐπηρεασμένη ἀπὸ αὐξημένα τοπικιστικὰ αἰσθήματα τοῦ Βενιέρη γιὰ τὴ Θήρα. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ πάντως γίνεται φανερὴ ἡ ἀγάπη καὶ ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ συντάκτη γιὰ τὴ διάσωση τῶν ἀνεμόμυλων ποὺ εἶναι, ὅπως διατείνεται, «ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα ἔργα τῆς λαϊκῆς μας ἀρχιτεκτονικῆς».

Ὁ Ἀ. Σταθόπουλος⁷⁰ ἀσχολεῖται μὲ τοὺς μυκονιάτικους μύλους καὶ φούρνους ἀπὸ ἄποψη ἱστορικὴ καὶ λαογραφικὴ. Εἶναι πράγματι ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίσει κανεὶς πόσο ὁ μύλος ἔχει ζυμωθεῖ μὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τῶν Μυκονιατῶν καὶ πόσο τώρα τελευταῖα ἔχουν προσπαθήσει οἱ Μυκονιάτες μὲ τὴν «Ἑνωσὴ τῶν ἀπανταχοῦ Μυκονίων», στὴν Ἀθήνα, νὰ διαφυλάξουν καὶ νὰ ἀναστηλώσουν τοὺς ἀνεμόμυλους τοὺς⁷¹. Τὸ ἄρθρο συνοδεύει ἀπεικόνιση τοῦ μύλου τοῦ Ζουγανέλη στὴ Χώρα Μυκόνου, ποὺ ἔχει ἀνεμοτροχὸ μὲ 12 ἰστία, πρᾶγμα ποὺ ἀποτελεῖ ἐξαίρεση τοῦ κανόνα.

69. «Διάσωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων καὶ τῶν ἀνεμομύλων», *Θηραϊκὰ Νέα*, τεύχ. Νοεμβρίου 1973.

70. Ἐφημ. *Κυκλαδικὸν Φῶς*, τεύχ. Ἰουνίου καὶ Ἰουλίου 1974: «Οἱ μύλοι καὶ οἱ φούρνοι τῆς Μυκόνου».

71. Βλ. *Μυκονιάτικα Χρονικά*, τεύχ. Νοεμβρίου 1934 καὶ *Πρακτικὰ Ἑνώσεως τῶν ἀπανταχοῦ Μυκονίων* τῆς 20.1.1957.

Ὁ ζωγράφος Ν. Νομικὸς⁷² σὲ σκαρίφημά του δημοσιευμένο στὰ *Θηραϊκὰ Νέα* ἀπεικονίζει τὸν μύλο τοῦ Ραΐση, στὸν Πύργο, τὴν ὥρα ποὺ ξεφορτώνονται τὰ γεννήματα γιὰ νὰ ἀλεστοῦν (εἰκόνα πολὺ χαρακτηριστικὴ τῆς ζωῆς γύρω ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ μύλου).

Οἱ Ζ. Βάος καὶ Σ. Νομικὸς⁷³ σὲ προανακοίνωσή τους δημοσιευμένη στὸ περιοδικὸ τῆς Ἀνθρωπολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος ἀσχολοῦνται ἀρκετὰ ἐπιτυχῶς μὲ τὸν ἀνεμόμυλο τῶν Κυκλάδων. Τονίζουν πόσο εἶναι δύσκολο νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στὰ γνωστὰ βασικὰ ἐρωτήματα (χρόνο ἐμφάνισης, προέλευση καὶ ἀρχικὴ μορφή), κυρίως λόγω τῆς ἀνυπαρξίας βιβλιογραφίας⁷⁴, καὶ ἐπισημαίνουν τὴν ἀδιαφορία ποὺ παρατηρεῖται ὡς πρὸς τὴ γνώση καὶ διάσωση τῶν ἀνεμόμυλων.

Στὴ συνέχεια ἀναφέρουν ἀπόψεις τρίτων⁷⁵ σχετικὰ μὲ τὸν χρόνο ἐμφάνισης τῶν ἀνεμόμυλων καὶ τὴν προέλευσή τους ἀπὸ τὸ Βυζάντιο ἢ τὴν Περσία (634 μ.Χ.) καὶ τὴν ἐξάπλωσή τους στὴν Εὐρώπη (τὸν 7ο αἰ. στὴν Οὐγγαρία-Πολωνία καὶ στὴ Γαλλία τὸ 1105), μέσω τῶν Σαρακηνῶν, ἀπ' ὅπου γενικεύτηκε ἡ χρῆση τους. Ἀναφέρονται ἰδιαίτερα στὴν ἄποψη τοῦ Notebaart⁷⁶ ὅτι οἱ σταυροφόροι κατὰ τὴ διαδρομὴ τους πρὸς Δαμασκὸ καὶ Ἀλεξάνδρεια γνώρισαν τοὺς ἀνεμόμυλους καὶ τοὺς διέδωσαν στὴ Δύση, ἀπ' ὅπου βελτιωμένοι ἐπανῆλθαν στὴν Ἀνατολή. Στὴν Ἑλλάδα ἐφανίστηκαν μετὰ τὸ 1190 ἢ 1249⁷⁷ (ὁ ἀρχαιότερος μύλος στὴ Ρόδο χρονολογεῖται στὰ 1389). Δέχονται ἀκολουθῶς ὅτι οἱ ναυτικοὶ θὰ διέδωσαν τοὺς ἀνεμόμυλους στὶς Κυκλάδες καὶ παραθέτουν καὶ νοταριακὸ ἔγγραφο τοῦ 1538 ἀπὸ τὴ Νάξο.

Περιγράφουν κατόπιν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιλέγεται ἡ θέση ἵδρυσης ἀνεμόμυλου, τὶς δυσκολίες συλλογῆς τῆς κατάλληλης ξυλείας καὶ τῆς ἐξεύρεσης κατάλληλων τεχνιτῶν καὶ μυλόλιθων, τὸ πλῆθος, τὸν τρόπο κατασκευῆς καὶ τὸ κόστος τους. Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα παραθέτουν ἀπὸ τὸ ἐπιχωριάζον ἐθιμικὸ δίκαιο σχετικὰ μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους, ἀναφέρουν πάλι νοταριακὰ ἔγγραφα, ἐνοικιαστήρια, προικοσύμφωνα καὶ διαθήκη, καὶ στὴ συνέχεια ἀσχολοῦνται μὲ τὶς δυσκολίες τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ μυλωνᾶ καὶ μὲ τὴ λαογραφικὴ του πλευρά, καὶ μὲ δικαστικὲς ἀντεκδικήσεις.

Οἱ Βάος καὶ Νομικὸς δὲν ἀποδέχονται τὴν κατάταξη τῶν ἀνεμόμυλων κατὰ Notebaart καὶ προτείνουν ἄλλη, μὲ τυπολογικὸ πῖνακα, τὴν ὁποία ὅμως ὀρθὸ θὰ ἦταν νὰ μὴ θεωρήσουμε ὡς ὀριστική, ἐπειδὴ ἀκριβῶς βρισκόμαστε στὴν ἀρχὴ τῆς ἔρευνάς μας γιὰ τοὺς ἑλληνικοὺς ἀνεμόμυλους. Ἐξετάζουν ἐπίσης τρεῖς κατηγορίες κυλινδρικοῦ κορμοῦ τοῦ μύλου μὲ τὶς παραλλαγές του. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο μελετοῦν τὴν οἰκοδομικὴ τῶν κτιρίων, περιγράφουν τὸν τρόπο κατασκευῆς τοῦ παταριοῦ στὸ ἀνώι, τὸν κυλινδρικοὸ μύλο «νάνο»⁷⁸, τὸν ταβλόμυλο μὲ κατακόρυφὴ κίνηση, τὸν πεταλόσχημο (μονόπατο) μύλο, τὸν ταβλόμυλο μὲ πλατιὰ φτερά, τὸν ὀριζόντιο ταβλόμυλο.

72. Τεῦχ. Ἰανουαρίου 1974.

73. Βλ. περιοδ. Ἀνθρωπος τ. II, τεῦχ. I, 1975, σελ. 109 κέ., εἰκ. 16-18.

74. Βλ. καὶ βιβλιογραφία.

75. Βλ. Σ. ΚΥΔΩΝΙΑΤΗ, Ἀγροτικαὶ κατασκευαὶ καὶ ἐγκαταστάσεις, ὁ.π. 145.

76. J. NOTEBAART, *Windmühlen*, ὁ.π.

77. Ὁ NOTEBAART, ὁ.π. 363, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, προσδιορίζει τὸ διάστημα μεταξὺ 1192 καὶ 1389.

78. Βλ. παραπάνω σελ. 215.

Τελικὰ καταλήγουν σὲ γενικὲς παρατηρήσεις: 1. Ὁ ἑλληνικὸς ἀνεμόμυλος εἶναι λιθό-χτιστος. 2. Γιὰ τὴν ἱδρυση μύλων ἐπιλεγόταν ἡ πιὸ ἀνεμόδαρτη θέση, κοντὰ ἢ μακριὰ ἀπὸ τὰ χωριά. Ἐπικράτησαν οἱ ἀνεμόμυλοι στὶς Κυκλάδες λόγω τῆς ἔλλειψης ὑδάτων, ἐνῶ τὸ ἀντίθετο συμβαίνει στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. 4. Οἱ ἀνεμόμυλοι τῶν Κυκλάδων ἀλέθουν κυρίως σιτηρά, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἐξαιρέσεις. 5. Ὅλοι οἱ ξύλινοι μηχανισμοὶ εἶναι σχεδὸν οἱ ἴδιοι, διαφέρει μόνον ἡ ὑποδοχὴ τοῦ ἀνέμου.

Δέχονται τέλος ὅτι τὰ πανιὰ τῆς φτερωτῆς ἀποτελοῦν ἐξέλιξη, στὸν μεσογειακὸ χῶρο, τῆς ἀρχικῆς φτερωτῆς ποὺ πρέπει νὰ ἦταν ξύλινη (ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ταβλόμυλους). Δυστυχῶς στὸ συμπέρασμα αὐτὸ καταλήγουν βασιζόμενοι σὲ τοιχογραφίες καὶ ἄφθονα σχεδιασματα ξένων περιηγητῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα ὅμως ἔχω ἤδη ἐκφράσει τὶς ἐπιφυλάξεις μου⁷⁹.

Ὁ Ἄ. Φλωράκης⁸⁰ στὸ βιβλίο του γιὰ τὴ λαϊκὴ λιθογλυπτικὴ τῆς Τήνου ἀναφέρει ὅτι ἡ πληθυσμιακὴ αὐξηση τοῦ νησιοῦ κατὰ τὴ βενετοκρατία καὶ τουρκοκρατία καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνθηση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὁδήγησαν στὴν ἱδρυση ἀνεμόμυλων. Στούς ἀνεμόμυλους ἐντοιχίζονταν «ἀρχιτεκτονικὲς πλάκες» «κοσμικοῦ χαρακτήρος» σπάνιο θέμα διακόσμου τῶν πλακῶν αὐτῶν ἦταν καὶ ὁ ἀνεμόμυλος.

Σὲ ἀνεμόμυλο τοῦ χωριοῦ Πύργος τοῦ νησιοῦ ὑπάρχει ἐντοιχισμένη ὀρθογωνικὴ πλάκα, χωρισμένη ὀριζόντια σὲ δύο περιοχές. Ἡ ἄνω περιοχὴ ἀπεικονίζει ἀνάγλυφο ἐνὸς ἀνεμόμυλου καὶ περιβάλλεται ἀπὸ μεγαλογράμματη ἐπιγραφή: Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων θεμελίων|δι' ἐξόδου Εὐστρατίου|Δούκα|1844|Ἰουλίου 13. Ὁ μύλος παριστάνεται ἀδέξια. Εἶναι κυλινδρικός, χτισμένος μὲ μεγάλους λαξευτοὺς δόμους σὲ 6 σειρὲς κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα, καὶ καλύπτεται μὲ κωνοειδῆ στέγαση. Φέρει θύρα καὶ παράθυρο ἀξονικὰ διαταγμένα. Ἡ φτερωτὴ φέρει 10 ὀρθογωνικῆς μορφῆς ἱστία, κακότεχνα σχεδιασμένα, τὰ ὁποῖα μοιάζουν νὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ φτέρωμα πουλιοῦ ἢ φολίδες (θὰ ἐνδιέφερε νὰ γνωρίζαμε τί ὑποδηλώνει αὐτὸ κατασκευαστικά). Ἡ κάτω περιοχὴ ἀπεικονίζει κατὰ τρόπο ἐντεχνο ἓνα καῖκι μὲ πλήρη ἱστιοφορία ποὺ ἀρμενίζει, ἐνῶ ἀπὸ τὰ κύματα ἀναδύονται ἢ καταδύονται 4 ἰχθεῖς. Συνεπῶς ἡ κάτω παράσταση φανερώνει ἱκανὸ λιθοξόο καὶ καλὸ γνώστη τῶν θαλασσινῶν σκαριῶν στὶς λεπτομέρειές τους, ἐνῶ ἡ ἄνω παράσταση τοῦ ἀνεμόμυλου δείχνει ἀδεξιότητα καὶ ἔχει ἀνακριβείες, ὅπως π.χ. τὸ ἰσόδομο σύστημα, τὰ 10 ἱστία, τὸ ὀρθογωνικὸ τους σχῆμα καὶ τὸ φολιδωτὸ τῆς ἐπιφάνειάς τους. Ὁ ἔλεγχος τῶν ἀνακριβειῶν εἶναι εὐκόλο νὰ γίνῃ, γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (1844) σώζονται στὰ νησιὰ πάρα πολλοὶ ἀνεμόμυλοι, καὶ γνωρίζουμε ὅτι σὲ κανέναν δὲν ὑπάρχουν τεχνικὰ στοιχεῖα ὅπως αὐτὰ ποὺ περιγράφηκαν. Ἀσφαλῶς ὁ λιθοξόος ἀδιαφόρησε γιὰ τὴν πιστότητα τῆς ἀπόδοσης τῆς μορφῆς τοῦ μύλου ἐσκεμμένα καὶ τὸν παρέστησε σύμφωνα μὲ τὴν πηγαία φαντασία του, προκειμένου νὰ τὸν παρουσιάσει ἀνθεκτικὰ χτισμένο καὶ ἰσχυρό. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ ἱστία —κοινῶς φτερὰ τοῦ μύλου— ἀποδόθηκαν κατὰ κυριολεξίαν σχηματοποιημένα.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση αὐτὴ μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς εὐκόλα πόση προσοχὴ χρειάζεται γιὰ νὰ μὴν ὑποπέσουμε σὲ λάθη ὅταν προσπαθοῦμε νὰ ἐξαγάγουμε συμπεράσματα γιὰ

79. Βλ. παραπάνω σελ. 225-232.

80. Α. ΦΛΩΡΑΚΗΣ, *Ἡ λαϊκὴ λιθογλυπτικὴ τῆς Τήνου*, ὁ.π. 20, 47, 103, 111, 155 καὶ εἰκ. 198, 199, 262.

τῇ μορφῇ παλαιότερων, ἀνύπαρκτων σήμερα, μύλων, ἀπὸ διάφορες σύγχρονες τους παραστάσεις φιλοτεχνημένες ἀπὸ περιηγητὲς ἢ καλλιτέχνες.

Σὲ ἄλλη ἐντοιχισμένη πλάκα, ὀρθογωνικοῦ σχήματος, ἀπὸ ἀνεμόμυλο τῆς Ἀγίας Τριάδας Γρύλας Τήνου, στὸν ἴδιο ἀνάγλυφο κάμπο παριστάνεται ἄνω ἄριστερὰ ἀνεμόμυλος παρεμφεροῦς πάλι οἰκοδομικῆς μορφῆς, δηλαδὴ μὲ 10 ἰσόδομες στρώσεις καὶ μὲ 10 ὀρθογωνικὰ ἰστία καὶ τοξωτὴ θύρα. Κάτω ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: 1827|Μαρτίου Α|Φρατζέσκο|Σιώτου|μυλωνᾶ.

Ἡ Ἑλ. Λειμώνα-Τρεμπέλα⁸¹ εἶναι ἡ πρώτη Ἑλληνίδα ἀρχιτέκτων ποὺ ἀσχολήθηκε σὲ τρεῖς μελέτες τῆς μὲ τοὺς αἰγαιοπελαγίτικους ἀνεμόμυλους, καὶ ὅπως ἡ ἴδια γράφει, μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους ὁρισμένων μόνο νησιῶν: Κρήτης, Καρπάθου, Κῶ, Ρόδου, Τήνου, Μυκόνου, Νάξου, Πάρου, Μήλου καὶ Ἰου. Ἐπομένως ἀφήνει ἀδιερεύνητο τὸ θέμα γιὰ τὶς ὑπόλοιπες Κυκλάδες καὶ κατὰ μείζονα λόγο γιὰ τὴν ὑπόλοιπη, νησιωτικὴ ἢ μὴ, Ἑλλάδα—γεγονὸς ποὺ δηλώνει ὅτι οἱ μελέτες τῆς συναδέλφου δὲν μᾶς καλύπτουν πληροφοριακὰ.

Παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ μελέτες τῆς Ἑλ. Λειμώνα-Τρεμπέλα εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσες, ἀξιόλογες καὶ μεθοδικές, καὶ κυρίως δείχνουν ἀγάπη καὶ ζῆλο γιὰ τὸ θέμα. Γιὰ πρώτη φορὰ παρέχεται συστηματικὰ τυπολογία καὶ ἀνατομία τοῦ ἀνεμόμυλου, πλῆθος περιγραφῶν τῶν στοιχείων του καὶ μάλιστα μὲ τὶς κατὰ τόπους ὀνομασίες τους, πολλὲς ἀποτυπώσεις μὲ ἀξονομετρικὲς τομὲς καὶ σχέδια λεπτομερειῶν καὶ φωτογραφίες. Ἀναμφίβολα μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον μιᾶς γενικῆς συνοπτικῆς ἔρευνας, ποὺ θὰ ἐπεκτείνεται δηλαδὴ καὶ στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Τὸ μόνο μειονέκτημα εἶναι ἡ ἐλλιπὴς χρῆση βιβλιογραφίας. Κυρίως δὲν φαίνεται νὰ χρησιμοποιοῦνται στοιχεῖα ἀπὸ τὸ θεμελιῶδες, σύγχρονο τῶν ἐργασιῶν τῆς (1972), ἔργο τοῦ J. Notebaart⁸² ποὺ θὰ βοηθοῦσε σὲ ποικίλα θέματα, κυρίως συγκριτικά.

Οἱ Ἰ. Τραυλὸς καὶ Ἀ. Κόκκου⁸³ στὸ λαμπρὸ τους βιβλίο γιὰ τὴν Ἑρμούπολη Σύρου ἀναφέρουν: «Τὶς ἴδιες ὁμορφιὲς μαζί μὲ τοὺς μύλους ποὺ ὑπῆρχαν ἄλλοτε στὸ νησί, περιγράφουν καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς ποὺ ἐπισκέφθηκαν τὴν Σύρον στὸν 19ο αἰῶνα». «Στὶς ἀπόψεις τῆς Σύρου τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα κυριαρχοῦν στὰ ὑψώματα οἱ μύλοι. Ἡ περιοχὴ μάλιστα πάνω ἀπὸ τὴν Κοίμηση ἦταν γνωστὴ ὡς Ἑντε Μύλοι» καὶ ὁ λόφος ὅπου σήμερα τὸ Γυμναστήριο, ὡς Ἑντε Μύλων. Ἀνεμόμυλοι ὑπῆρχαν καὶ στὴ συνοικία Βαπόρια, σώζονται ὡς σήμερα μερικὰ ἐρείπια». Στὴ συνέχεια παραθέτουν ἱχνογραφήματα παλαιῶν περιηγητῶν ἢ τεχνικῶν τοῦ νησιοῦ, ὅπου ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του ἀπεικονίζει τοὺς μύλους τῆς Σύρου.

Ὁ Ἰ. Λυγίζος⁸⁴ στὸ πρόσφατο βιβλίο του γιὰ τὰ παλιὰ ἀνδριώτικα σπίτια μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀσχολεῖται καὶ μὲ τοὺς νερόμυλους τῆς Ἀνδρου. Στὸ νησί αὐτό, ὅπως λέγει, δὲν

81. ΕΛ. ΛΕΙΜΩΝΑ-ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Πεταλόσχημοι ἀνεμόμυλοι Κρήτης-Καρπάθου», περιοδ. *Ζυγός*, δ.π. Τῆς Ἰδίας, «Αἰγαιοπελαγίτικοι ἀνεμόμυλοι», *Τεχνικὰ Χρονικὰ* 4, δ.π. 319 κέ. καὶ «Οἱ ἀνεμόμυλοι στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο», *Ἦπιες μορφές ἐνεργείας* τ. Β' (1982) Α10-18.

82. J. NOTEBAART, *Windmühlen*, δ.π.

83. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ - Α. ΚΟΚΚΟΥ, *Ἑρμούπολη*, δ.π. 17 σημ. 1 καὶ πίν. 2β, 3α, 5α, 6, 7α-β, 8α.

84. Ι. ΛΥΓΙΖΟΣ, *Παλιὰ ἀνδριώτικα σπίτια* (Ἀθήνα 1983) 124, σχ. 52, φωτ. 78, 79.

υπάρχουν άνεμόμυλοι, αλλά μόνον υδρόμυλοι, λόγω της ύπαρξης υπόγειων υδάτων. Ἡ ἀποψη αὐτὴ τοῦ Λυγίζου, ἐν μέρει πραγματική, ἀντιτίθεται πρὸς τὶς πληροφορίες τῶν Βάου καὶ Νομικοῦ⁸⁵, οἱ ὁποῖοι μελετοῦν δύο ἰδιότυπους ταβλόμυλους στὰ χωριά Μπισκοπιὸ καὶ Κόρθι Ἀνδρου. Ἵσως, λοιπόν, ὀρθὸ θὰ ἦταν νὰ λεχθεῖ ὅτι στὴν Ἀνδρο συνυπάρχουν άνεμόμυλοι καὶ υδρόμυλοι γιὰ τὴν ἄλεση σιτηρῶν. Ἡ παρουσία τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη ἢ μὴ τῶν κατάλληλων υδάτων ἢ ρευμάτων ἀέρα.

Πρόσφατα ὁ Β. Καββαθᾶς⁸⁶ σὲ ἓνα δισέλιδο κείμενό του ἀσχολεῖται μὲ τὸν τελευταῖο, ὅπως λέγει, μάστορα τῶν μύλων τῆς Πάρου, τὸν Ἀρτέμη Δεσύλλα ἀπὸ τὶς Λεῦκες, κατασκευαστὴ, ἐπισκευαστὴ μύλων καὶ μυλωνὰ συγχρόνως. Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι κατὰ τὴν γνώμη μου πολὺ ἀξιόλογο, ἴσως ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ποὺ διαθέτουμε. Ἀπὸ τὸ στόμα ἑνὸς κατασκευαστῆ - ἐπισκευαστῆ μύλων, ἀπόγονου ἑπτὰ γενεῶν μυλωνάδων, μαθαίνουμε κάθε λεπτομέρεια ποὺ ἔχει σχέση μὲ τοὺς μύλους: μὲ τὴ χρήση του, τὴν κατασκευή, τὶς δαπάνες, τὴν ἀπόδοσή του, ἐνῶ συγχρόνως μπορούμε νὰ σπουδάσουμε καὶ τὴν ὑπερήφανη ψυχολογία ἑνὸς τέτοιου ταλαντούχου δημιουργοῦ. Μαθαίνουμε πὼς τὸν ἀπασχολεῖ ἡ γνώση τοῦ καιροῦ, πὼς ἀγαπᾷ τὴ δουλειά του ποὺ δὲν ἀπαιτεῖ δύναμη ἀλλὰ τέχνη, πὼς τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ μεταλαμπαδεύεταν τὰ παλιὰ χρόνια ἀπὸ πατέρα σὲ γιό. Μαθαίνουμε ὅτι οἱ μυλωνάδες χρησιμοποιοῦν ναυτικὴ γλώσσα γιὰ τοὺς μύλους τους, γιὰτὶ κι αὐτοὶ «πολεμᾶνε μὲ τὸν ἀέρα». Ὁ δικὸς του μύλος μπορούσε νὰ ἀλέσει 70-80.000 ὀκάδες στᾶρι τὸν χρόνο. Μὲ κανονικὲς στροφὲς ἔχει δύναμη 700-800 ἄλογα καὶ ὅταν δυναμώσει ὁ ἀέρας περνᾷ τὰ 1.000 ἄλογα. Ἐνας μύλος κόστιζε 7.000 δρχ. ὅταν ἡ χρυσὴ λίρα εἶχε 25 δρχ., δηλαδὴ πρὶν 100 χρόνια, ἐνῶ σήμερα πρέπει νὰ κοστίζει 12.000.000 δρχ. Γιὰ κάθε μύλο χρειάζονται 30-35 m³ ξυλείας, λιθοδομὴ 130 m³ καὶ 10 m³ θεμέλια, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀντοχὴ καὶ τὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους.

Πληροφοροῦμαστε ἐπίσης πόση σημασία ἔχει νὰ εἶναι γερὴ ὅλη ἡ κατασκευὴ τοῦ μύλου γιὰ νὰ ἀντέχει στὶς ἀνεμοπιέσεις καὶ στοὺς κραδασμοὺς τῆς λειτουργίας του καὶ ὅτι μία τέτοια κατασκευὴ χρειάζεται δουλειὰ καὶ τέχνη. Γι' αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικό νὰ μάθει κανεὶς τὴν τέχνη τῆς κατασκευῆς μύλων κοντὰ σὲ καλὸ τεχνίτη, ποὺ νὰ γνωρίζει καὶ τὴν τέχνη τοῦ μυλωνᾶ συγχρόνως, καὶ ποὺ δὲν θὰ κρύψει τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης του. Ὅτι οἱ μύλοι, τέλος, καταστρέφονταν πολλὲς φορὲς ἀπὸ τοὺς κεραυνοὺς γιὰτὶ ἦταν χτισμένοι σὲ κορυφὲς ἀπομονωμένοι καὶ ἦταν φυσικὸ νὰ πληγοῦν ἀπ' αὐτοὺς —παρόμοια περίπτωση συνάντησα καὶ στὴ Θήρα—, πληροφορία ποὺ ἐπαληθεύει τὰ λόγια τοῦ ἐξ Ἰου μυλωθροῦ Ἑμ. Κατσαβῆ. Τέλος, ὁ ἀγράμματος μυλωνὰς ἐξηγεῖ πὼς ὑπολόγιζε ἐμπειρικὰ τὸν μύλο του, καὶ πὼς ἀπὸ τὴν πείρα του ἔκανε βελτιωτικὲς μεταρρυθμίσεις στὰ ἤδη παραδεδεγμένα, γι' αὐτὸ τὸν ἀποκαλοῦσαν «γερουλάνο τῶν μύλων», δηλαδὴ ἐπιτυχημένο χειρουργὸ τῶν μύλων.

Τελευταῖα στὴν τοπικὴ ἐφημερίδα τῆς Θήρας *Ἡ Γνώμη τῆς Σαντορίνης*⁸⁷ δημοσιεύτηκε ἀνυπόγραφο ἄρθρο γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν άνεμόμυλων καὶ τὴ σημασία τῆς διά-

85. Βλ. περιοδ. *Ἀνθρωπος* τ. II, τευχ. I, 1975, 109 κέ., εἰκ. 16-18.

86. «Ὁ τελευταῖος μάστορας τῶν μύλων», περιοδ. *Ἐνα* τευχ. 32, 1983, 97.

87. Τευχ. Φεβρουαρίου 1984.

σωσής τους. Προτείνεται για τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἓνας τρόπος συνεργασίας πολιτῶν καὶ κράτους. Καὶ τὸ δημοσίευμα αὐτό, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ποὺ ἀναφέρθηκαν, εἶναι μία κραυγὴ διαμαρτυρίας γιὰ τὴ διάσωση τῶν μύλων, ἔστω καὶ τῶν ἐλάχιστων καταλοίπων τους.

Ἡ Χρυσ. Ἀρναούτογλου⁸⁸ στὴν ἐργασία της γιὰ τὴ Σκύρο δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μύλων, περιορίζεται ἀπλῶς σὲ φωτογραφικὲς ἀπεικονίσεις τους ὡς στοιχείων ἑνὸς συνόλου.

Οἱ Δ. Βαλλιάνου καὶ Δ. Βώκου⁸⁹ σὲ ἐνδιαφέρουσα συνοπτικὴ μελέτῃ γιὰ τοὺς περιστεριῶνες τῆς Τήνου δημοσιεύουν φωτογραφία ποὺ ἀπεικονίζει τμῆμα παλιοῦ κατεστραμμένου ἀνεμόμυλου τῆς Χώρας, ὁ ὁποῖος ἔχει μετατραπεῖ σὲ περιστεριῶνα. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ εἶναι ἄκρως ιδιότυπο, ἰδίως ἂν συλλογιστεῖ κανεὶς ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τῆς περιοχῆς γιὰ τὴν ἵδρυση ἀνεμόμυλου ἢ περιστεριῶνα γίνεται μὲ ἐντελῶς ἀντίθετα κριτήρια. Οἱ ἀνεμόμυλοι ἀπαιτοῦν ἀνεμοδαρμένες περιοχές, ἐνῶ οἱ περιστεριῶνες ἀπάνεμες γιὰ νὰ προστατεύονται τὰ πουλιά. Ἔτσι στὰ ὡς τώρα γνωστὰ προστίθεται ἄλλο ἓνα παράδειγμα ἀλλαγῆς τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνεμόμυλου. Ὡς τώρα γνωρίζαμε μόνον ἀνεμόμυλους ποὺ ἔχουν μετατραπεῖ σὲ θερινὴ κατοικία στὰ νησιά μας (Τήνος-Μύκονος) ἢ σὲ ξενῶνες σὲ τουριστικὰ συγκροτήματα (Κέα).

Ἡ πρώτη περίπτωση, ἡ μετατροπὴ δηλαδὴ μύλου σὲ κατοικία ἢ ἡ δόμηση ἀπ' ἀρχῆς ψευδῶν μύλων-ξενῶνων, ἀποτελεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου τραγικὴ παρανόηση καὶ γελοιοποίηση τῆς κτιριολογικῆς σκοπιμότητος, προέρχεται μάλιστα ἀπὸ ἀρχιτέκτονες. Ἡ δευτέρη περίπτωση μετατροπῆς, ἂν καὶ πάλι παράλογη, γίνεται συμπαθῶς δεκτὴ, γιὰτὶ προέρχεται ἀπὸ φτωχοὺς ἀγρότες ποὺ προσπάθησαν γιὰ λόγους γενικότερης οἰκονομίας νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὸ κέλυφος τοῦ παλιοῦ, κατεστραμμένου ἀνεμόμυλου, προκειμένου νὰ ἀποκτήσουν περιστεριῶνα. Διαβλέπει μάλιστα κανεὶς τὴν ἔντονη προσπάθεια τῶν τεχνιτῶν ποὺ μετέτρεψαν τὸν μύλο νὰ ξεπεράσουν τὰ προβλήματα τῆς ἀνεμοπίεσης (χαμήλωσαν τὸ ὕψος καὶ ἔστρεψαν τὰ ἀνοίγματα τοῦ περιστεριῶνα πρὸς τὴν ἀπάνεμη περιοχὴ).

Ὁ Ἰ. Κανδήλης σὲ τρεῖς ἄκρως ἀξιόλογες μελέτες τοῦ δημοσιευμένες στὴ *Βιομηχανικὴ Ἐπιθεώρηση* τῶν ἐτῶν 1958, 1978 καὶ 1980 ἀσχολεῖται μὲ ἐνδιαφέρον ἐπιστημονικὸ ἀλλὰ καὶ μὲ προφανὴ ἀγάπη μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους τῆς Μυκόνου, τοὺς ὁποίους θεωρεῖ παλιὰ γεωργικὴ βιομηχανία. Ἡ ἐνασχόληση τῶν κατοίκων τῆς Μυκόνου μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν ἀπὸ ἀρχαιότατους χρόνους ἀποτέλεσε τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν πρώτων ἀνεμόμυλων, οἱ ὁποῖοι ἀρχικὰ ἄλεθαν τὴν ἐγχώρια παραγωγὴ, ἀργότερα ὅμως καὶ εἰσαγόμενα σιτηρὰ γιὰ ἐμπόριο. Ἡ ὕπαρξη ἀνεμόμυλων στὴ Μύκονο εἶναι ἐξακριβωμένη ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. Ὁ Κανδήλης ἀναφέρει ἀνώνυμο χειρόγραφο τοῦ 15ου αἰ. μὲ τίτλο *Le isole dell'Archipelago* (Museo Civico Correr τῆς Βενετίας ἀρ. 15) ὅπου μνημονεύεται ὁ ἀνεμόμυλος στὴ θέση Κάστρο. Τὰ θεμέλια τοῦ μύλου αὐτοῦ, γνωστοῦ ὡς ὁ «Καστρινός», ὑπῆρχαν πρὶν τὸ 1950, γεγονὸς ποὺ ἐπαληθεύει καὶ ὁ Κυριαζόπουλος. Ἱστορικὰ ἡ λειτουργία ἀνεμόμυλων κατὰ τὸν 16ο αἰ. ἀποδεικνύεται ἀπὸ διάταγμα τῆς Βε-

88. Χρ. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ, *Σκύρος* (Ἀθήνα 1982) 186, εἰκ. 1 καὶ 5, εἰκ. 24: «Μύλος μὲ τὶς ἐγκαταστάσεις του. Λίγοι μύλοι ὑπάρχουν στὴ Σκύρο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν κατοίκων».

89. Δ. ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ - Δ. ΒΩΚΟΥ, *Οἱ περιστεριῶνες τῆς Τήνου* (Ἀθήνα 1986) εἰκ. Π. 45.

νετίας της 8ης Μαρτίου 1518, πού αναφέρεται στην ἄρση της ἀπαγόρευσης λειτουργίας ἀνεμόμυλου τὸ Σάββατο καὶ τὴν Κυριακή. Ἐπίσης ὁ Tournefort (1700) σὲ σχεδιάσμα τοῦ λιμανιοῦ τῆς Μυκόνου σημειώνει δέκα ἀνεμόμυλους στὴ σημερινή θέση «Κάτω Μύλοι» ἢ «Πολλοὶ Μύλοι».

Τὸ 1755 στὸ κτηματολόγιο τῆς Μυκόνου μνημονεύονται δεκαεπτὰ μύλοι, ἐνῶ τὸ 1828 σὲ ἐπίσημη ἀπογραφικὴ ἐκθεση ἀναφέρονται εἴκοσι ἐννιά ἀνεμόμυλοι⁹⁰. Προφορικὰ παραδίδεται ὅτι ἡ Μύκονος εἶχε σὲ ἀκμάζουσα περίοδο σαράντα μύλους καὶ ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα λειτουργοῦσαν εἴκοσι ἐπτὰ.

Ὁ Κανδήλης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ ἡμερήσια ἀλεστικὴ ἱκανότητα τοῦ μύλου μὲ 12ωρη ἐργασία καὶ στρωτὸ ἄνεμο εἶναι 1 τόνος σίτου, γεγονὸς πού ὀδηγεῖ ἀσφαλῶς στὸ συμπέρασμα γιὰ τὴν ἐμπορικὴ ἐκμετάλλευση τοῦ ἀνεμόμυλου στὸ νησί. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν ἀνεμόμυλων κοντὰ στὸ λιμάνι, τὴν ὑπαρξὴ μεγάλου ἐμπορικοῦ στόλου τῆς Μυκόνου καὶ τὴ σημαντικὴ θέση τοῦ λιμανιοῦ της. Ἐνδιαφέρουσα πληροφορία εἶναι ὅτι οἱ «Κάτω μύλοι» Μυκόνου ἔχουν χτιστεῖ σὲ ἔδαφος τοῦ «Κοινοῦ τῶν Μυκονίων», πράγμα πού νομικὰ σημαίνει πὼς δὲν ἀνήκει ἡ γῆ στοὺς ἰδιοκτῆτες κτιρίων ἢ μηχανημάτων, καθὼς καὶ ὅτι ὑπῆρχε δυνατότητα συγκυριότητας καὶ τῶν ἀντενῶν τῶν μύλων.

Ἀκολουθῶς ὁ Κανδήλης περιγράφει τὸν πασίγνωστο μύλο τοῦ Γερώνυμου ἢ Ν. Ζουγανέλη στὴν περιοχὴ «Κάτω Μύλοι» Χώρας, ἡλικίας 260-300 χρόνων, γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Tournefort (1700). Κοντὰ στὸν μύλο αὐτὸ βρίσκεται καὶ ὁ ἐρειπωμένος μύλος, ὁ γνωστὸς ὡς «Χοντρὸς μύλος», μὲ χρονολογία στὸ ὑπέρθυρό του Lau Dei 1720. Τὰ στοιχεῖα μᾶς εἶναι ἤδη γνωστά, προστίθενται ὅμως λεπτομερεῖς τεχνικὲς περιγραφὲς καὶ ὀνομασίες τῶν μερῶν τοῦ μύλου, πού εἶναι ἀξιολογότατες καὶ δίνουν ἐναργῶς τὴν εἰκόνα τοῦ ἀρχιτεκτονήματος. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ τεχνικὴ περιγραφή τῆς λειτουργίας τοῦ μύλου ἀπὸ τὸν Κανδήλη εἶναι ἡ καλύτερη ὅλων, καὶ ἴσως καὶ ἡ πρώτη πού δημοσιεύεται.

Ὁ συγγραφέας περιγράφει καὶ ἄλλους μύλους τῆς Μυκόνου, δηλαδὴ τὸν μύλο τοῦ Ν. Πολυκανδριώτη ἢ Πεντάρη, τὸν μύλο τοῦ Γ. Παπουτσᾶ στὴν Ἄνω Μερὰ καὶ τοῦ Πέτρου Ξυδάκη ἢ Ἀποστόλακα στὴν τοποθεσία Ἐμπουρδέχτης Ἄνω Μερᾶς πού ἔχει κατασκευαστεῖ, ὅπως παραδόξως, τὸ 1950. Τέλος εἰσηγεῖται τὴ διάσωση τῶν μυκονιάτικων ἀνεμόμυλων καὶ τῶν ἀνεμόμυλων τῶν νησιῶν γενικά, γιὰ λόγους ἱστορικοὺς καὶ τουριστικούς, χωρὶς καμία ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς τους.

Στὴ μελέτη τοῦ τοῦ 1979 ὁ Κανδήλης ἐξετάζει τοὺς ἀνεμόμυλους ὡς μέσα ἀποδοτικῆς ἐκμετάλλευσης τῆς αἰολικῆς ἐνέργειας. Ξεκινᾷ μὲ ἀναφορὰ στὶς πρῶτες ἐφαρμογὲς τῆς αἰολικῆς ἐνέργειας καὶ στὴ διάδοση τῶν ἀνεμόμυλων, προχωρεῖ στὸν τρόπο ἀξιοποίησής της μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους, ἐπαναλαμβάνει καὶ ἐδῶ τὴν ἱστορία τῶν ἀνεμόμυλων τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν περιγραφή τους καὶ διατυπώνει σκέψεις καὶ ἀπόψεις γιὰ τὶς ἐφαρμογὲς τῆς αἰολικῆς ἐνέργειας, μὲ κύριο ἄξονα πάντοτε τὴν ἀναγκαιότητα διάσωσης τῶν ἐλληνικῶν ἀνεμόμυλων. Ἡ μελέτη αὐτὴ δὲν προσφέρει τίποτε τὸ νέο στὴ γνώση τῶν ἐλληνικῶν ἀνεμόμυλων.

90. Βλ. Γ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, *Ἡ Μύκονος* (Ἀθῆναι 1914).

Τὸ σημαντικότερο στοιχείο στὴ μελέτη τοῦ 1980 εἶναι μία φωτογραφία τοῦ 1934, ποὺ παριστάνει μυλοσειρὰ ἀπὸ τὴν Κύθνο. Ἐκεῖ παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἄνω διάμετρος τοῦ κορμοῦ τοῦ μύλου εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν κάτω, οἱ ἀντένες εἶναι 10 ἀντὶ 12, ὅπως συνήθως, καὶ ἡ τοιχοποιία ἄλλοτε εἶναι ἐπιχρισμένη καὶ ἄλλοτε ἀνεπίχριστη. Τέλος, ἀπὸ τὴ σύγκριση φωτογραφιῶν μύλων τῆς Μυκόνου καὶ μύλων τῆς Κύθνου πρόδηλη εἶναι ἡ κομψότητα τῶν πρώτων.

Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ τῆς 15.10.1985 πρὸς τὴν ἐφημερίδα *Καθημερινή* ὁ Κανδήλης μιᾷ καὶ πάλι μὲ ἀγάπη καὶ γνώση γιὰ τοὺς μύλους τῆς Μυκόνου. Τονίζει ὅτι στὴ Μύκονο ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. λειτουργοῦσαν προσοδοφόρα ἀνεμόμυλοι (περίπου σαράντα) «ἄριστα ἐξοπλισμένοι καὶ ὁργανωμένοι ὑπὸ συντεχνιακὴ μορφή ἀποτελώντας μιὰ παραδοσιακὴ βιομηχανία ποὺ ἐκμεταλλευόταν μὲ ἐπιτυχία τὴν ἐνεργειακὴ φυσικὴ πηγὴ τοῦ ἀνέμου...».

Τὸ λιμάνι τῆς Μυκόνου βρισκόταν πάνω στὸν πολυσύχναστο θαλασσόδρομο τοῦ Αἰγαίου. Τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ. ἀποτέλεσε σταθμὸ ἐφοδιασμοῦ τῶν διερχόμενων ποντοπόρων. Κατέφθαναν ἐκεῖ μὲ τὰ καράβια τοὺς φορτωμένα σιτάρη, τὸ ἄλεθαν στοὺς ἀνεμόμυλους καὶ ἀπὸ τὰ ἄλευρά του παρασκεύαζαν στοὺς μεγάλους ἐπίσης καὶ πολλοὺς φούρνους τοῦ νησιοῦ ψωμί, παξιμάδια καὶ γαλέτες, γιὰ ἐφοδιασμὸ τῶν πληρωμάτων τοὺς καὶ ἐμπόριο στὶς γύρω περιοχές. Ἀποτέλεσαν ἐπομένως οἱ μυκονιάτικοι ἀνεμόμυλοι τὸν προπάτορα τῆς σημερινῆς μεγάλης ἐλληνικῆς ἀλευροβιομηχανίας. Γιὰ τὸν ἱστορικὸ αὐτὸ λόγο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὁμορφιὰ καὶ τὴ γραφικότητά τοὺς, ἐπιβάλλεται νὰ διατηρηθοῦν στὴν παλιά τοὺς μορφή ὅσοι διασώθηκαν ὡς σήμερα. Τέλος ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει καὶ αὐτὸς τὴν ἀπαράδεκτη μετατροπὴ τῶν ἀνεμόμυλων σὲ κατοικίες μὲ ἀλλαγὲς ἢ προσθήκες.

Ὁ Β. Κυριαζόπουλος⁹¹ γράφει γιὰ τοὺς μύλους τῆς Μυκόνου: «Ὅπως εἶπαμε τὸ νησι [Μύκονος] ἔχει ἔντονο θαλασσινὸ χαρακτήρα. Πολλοὶ ὅμως ἀπὸ τοὺς κατοίκους ζοῦν τόσο κοντὰ στὰ χωράφια τοὺς, στὴ Μύκονο καὶ στὶς Δῆλες, ὅσο καὶ στὴ θάλασσα. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ οἱ μυλωνάδες, ποὺ εἶναι, θὰ ἔλεγε κανεῖς, ἀκόμη πιὸ ἀμφίβιοι. Ἐνας μυλωνὰς ἀλέθει τὸν καρπὸ τῆς γῆς, ποὺ πρέπει νὰ τὸν ξεύρη καλὰ καί, ἐκτὸς ἀπὸ τίς κότες, διατρέφει πάντοτε χοίρους στὴν πλαϊνὴ χοιροκέλα τοῦ μύλου. Ὁ ἴδιος ὁ μυλωνὰς παλεύει συνέχεια μὲ τὰ πανιά, μὲ τοὺς ἀνέμους καὶ τίς κακοκαιρίες, ἀφοῦ σ' αὐτὸ τὸ νησι περισσότερες ἀπὸ τριακόσιες ἡμέρες τὸν χρόνο φυσάει ὁ ἀέρας μὲ ἐκμεταλλεύσιμη ὁρμή. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο νομίζουμε, ἡ ἐλληνικὴ μυθολογία εἶχε τοποθετήσῃ ἀπέναντι στὴ Μύκονο, στὸν Τσικνιά τῆς Τήνου, τὴν ἔδρα τοῦ ταμία τῶν ἀνέμων, τοῦ Αἰόλου. Ἀλλὰ καὶ ὅταν δὲν φυσᾷ, ὁ μυλωνὰς γίνεται περισσότερο θαλασσινός, ὅταν φέρνει βόλτες ἀργὰ ἀργὰ στὰ ρηχὰ μὲ τὸ 'γυαλί' τῆς βάρκας τοῦ, μαζεύοντας χταπόδια. Γιατὶ κάθε μυλωνὰς ἔχει καὶ μία χταποδάδικη βαρκούλα. Ἐνας ἀνεμόμυλος ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα καὶ σημαντικότερα, ἂν μὴ τὸ σημαντικότερο ἐργαστήριό μεταποιήσεως ἀγροτικῶν προϊόντων. Τὸ ἀξιοθαύμαστο αὐτὸ μεγάλο ξύλινο μηχανήμα εἶναι ἓνα ἔργο καθαρὰ λαϊκῆς τέχνης, ποὺ ζεῖ ἀκόμη σήμερα, καὶ λειτουργεῖ τὸ ἴδιο, τουλάχιστον ἐδῶ καὶ τέσσερεις ἔως πέντε αἰῶνες».

91. Β. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Λαογραφικὸ Μουσεῖο Μυκόνου καὶ οἱ συλλογές του* (Ἀθῆναι 1971) 32.

«Ὁ Μύλος αὐτὸς [μύλος Μπὸνη, στὴ Χώρα] μὲ τὸν ἀρκετὰ εὐρύχωρο ἀπὸ ξερολιθιά περίβολό του βρίσκεται σ' ἓνα θαυμάσιο φυσικὸ ἐξώστη, πάνω ἀπὸ τὴν πόλη καὶ κοντὰ σὲ δύο χαριτωμένα ἐκκλησιάκια. Ἔχει δώδεκα ἀντένες μὲ πανιά, τὸ δὲ μηχανήμα καὶ τὸ ἐσωτερικὸ γενικὰ ἔχει ἀποκατασταθεῖ καὶ λειτουργεῖ ὅπως ἀκριβῶς πρὶν ἀπὸ μερικοὺς αἰῶνες. Κοντὰ του ἀπὸ τὴ μία μεριὰ ἡ ἀπαραίτητη χοιροκέλα τοῦ μύλου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ σπιτάκι τοῦ μυλωνᾶ πὺ ἀποτελεῖ πρότυπο χωριανοῦ σπιτιοῦ. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ προορίζεται νὰ στεγάσῃ τὰ γεωργικὰ ἐργαλεῖα, τὰ σύνεργα, τὰ σκευὴ καὶ τὴν οἰκοσκευὴ ἑνὸς μυκονιάτικου ἀγροτικοῦ σπιτακιοῦ τοῦ παρελθόντος».

Σὲ ἄλλη ἐργασία του ὁ Κυριαζόπουλος⁹² γράφει: «Γιὰ νὰ λειτουργήσῃ ὅμως ἓνας φοῦρνος χρειάζοτανε, ἐκτὸς ἀπὸ σκληρὴ δουλειά, τρία πράγματα: Ἀλεύρι, φωτιά καὶ νερό. Τὸ ἀλεύρι τὸ προμήθευε ὁ διπλανὸς βυζαντινὸς Καστρινὸς μύλος πὺ δὲν ὑπάρχει πιά. Ἦταν κτισμένος ἐδῶ ἀπὸ κάτω [κοντὰ στὸ Λαογραφικὸ Μουσεῖο Μυκόνου], μέσα σχεδὸν στὴν θάλασσα καὶ γυρόφερνε μεγαλόπρεπα τὶς φτεροῦγες του γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, μία καὶ ἡ ζωγραφιὰ του ὑπάρχει σὲ χειρόγραφο τῆς Βενετίας τοῦ 15ου αἰῶνα. Γυρόφερνε ἀκούραστα τὴ βαρειὰ του μυλόπετρα ἀφοῦ τὶς περισσότερες μέρες τοῦ χρόνου φυσᾷ ἐδῶ ὁ βοριάς πὺ ἀκατάπαυστα στέλνει ὁ Αἴολος ἀπὸ τὸ ἀντικρινὸ βουνὸ τοῦ νησιοῦ τῆς Μεγαλόχαρης».

Ὁ Στ. Λαγουρὸς στὸν ὁδηγό του γιὰ τὴν Τήνο⁹³ πολὺ σύντομα ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ περιγράφει τὸν τηνιακὸ μύλο, τὸν τρόπο χειρισμοῦ του καὶ τὴ ζωὴ τοῦ μυλωνᾶ μέσα σ' αὐτόν. Ἐπίσης παραθέτει λεξιλόγιο 15 λαϊκῶν ὄρων πὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τοὺς μύλους, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἤδη γνωστοί, καθὼς καὶ ὀνόματα μυλωνάδων, ὅπως ὁ μυλωνὰς τοῦ χωριοῦ Σκαλάδος μπαρμπα-Γκιουζέππος ὁ Καμπουράκιας καὶ ὁ μαστρο-Γιῶργης ὁ Βαλλαρῆς, πὺ ἔχτισε τὸ 1944 ἓναν μύλο στὴ θέση Βύσιλος, στὴ Ράχη τῆς Ξυνάρας. Ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτὴ συνάγεται ὅτι οἱ μύλοι εἶναι λιθόχτιστοι, κυλινδρικοί, θεμελιωμένοι στὴ ράχη ἑνὸς ὑψώματος κοντὰ σὲ περάσματα ἢ σταυροδρόμια, καὶ ἔχουν 3 πατώματα: ἰσόγειο, μεσιανὸ πάτωμα καὶ πάνω πάτωμα, ὅπου καὶ ὁ ξύλινος μηχανισμὸς τοῦ μύλου.

Ὁ Γρ. Λευκαδίτης σὲ ἐπιστολὴ του στὴν *Καθημερινή* τῆς 24.10.1985 ἀναφέρεται στοὺς μύλους τῆς Κέας. Μᾶς πληροφορεῖ λοιπὸν γιὰ μία συστοιχία δέκα περίπου ἀνεμόμυλων, πάνω ἀπὸ τὸ Κάστρο τῆς Ἰουλίδος Κέας, πὺ σήμερα ἔχουν ἐγκαταλειφθεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ δύο, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ Νομαρχία ἐνέκρινε κονδύλιο συντήρησης. Ἀκολουθῶς περιγράφει τοὺς ἀνεμόμυλους τοῦ τουριστικοῦ συγκροτήματος στὸν Κούνδουρο, πὺ εἶναι ξενῶνες, καὶ ἓναν ἀνεμόμυλο στὸ λιμάνι. Ὁ συγγραφέας σφάλλει ὅταν λέγει ὅτι οἱ μύλοι αὐτοὶ «εἶναι ἐξωτερικὰ τελείως ὅμοιοι πρὸς τοὺς παραδοσιακοὺς καὶ ὁμολογουμένως γραφικώτατοι», ὅπως ἐπίσης καὶ ὅταν ὑποστηρίζει πῶς: «Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ νησιά [Μύκονο καὶ Κέα] νομίζω ὅτι πουθενὰ δὲν ὑπάρχουν ἀνεμόμυλοι ὁμαδικοὶ ἀλλὰ

92. Β. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Λαογραφικὸ Μουσεῖο Μυκόνου τὸ 1981* (1981) 10 παρ. 5, ἔκδ. Λαογραφικῆς Συλλογῆς Μυκόνου.

93. ΣΤ. ΛΑΓΟΥΡΟΣ, *Τουριστικὸς ὁδηγὸς τῆς Τήνου* (Ἀθήναι 1983) 91-97.

πλείστοι ὅσοι μεμονωμένοι». Καὶ αὐτὸ γιὰτὶ εἶναι γνωστὲς οἱ μυλοσειρὲς σὲ ὅλες τὶς Κυκλάδες.

Ὁ Λ. Λοῦκος στὴ μελέτη του γιὰ τοὺς νερόμυλους⁹⁴ ἀναφέρει ἓνα πλῆθος ὄρων ποὺ διαφέρουν πολὺ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τοὺς ἀνεμόμυλους. Μόνον ἐλάχιστοι συμπίπτουν. Ἐπειδὴ καὶ στοὺς νερόμυλους ὁ μηχανισμὸς εἶναι ξύλινος καὶ ἔχει κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὸν μηχανισμὸ τῶν ἀνεμόμυλων (ἡ ἐνέργεια μόνον ἀλλάζει καὶ ὁ τρόπος συλλογῆς τῆς ἐνέργειας), θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ νομίσαι κανεὶς ὅτι καὶ γιὰ τὶς δύο ξυλομηχανὲς θὰ ὑπῆρχαν κοινὲς ὀνομασίες. Ἵσως ἡ διαφοροποίηση νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ νερόμυλοι ποὺ ἔχω ὑπόψη μου βρίσκονται σὲ διαφορετικὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ ἀπ' ὅτι οἱ μύλοι τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. Γι' αὐτὸ ἐνδιαφέρον θὰ ἦταν νὰ γνωρίζαμε τὶς ὀνομασίες ὑδρόμυλων νησιῶν ὅπως ἡ Νάξος, ἡ Κρήτη, ἡ Εὐβοία κλπ., γιὰτὶ ἐκεῖ ὑπάρχουν καὶ ἀνεμόμυλοι καὶ ὑδρόμυλοι, ὅπως ἐξάλλου καὶ στὴν Κέρκυρα.

Στὰ *Μυκονιάτικα Χρονικά* βρίσκουμε ἐνδιαφέρουσες, τοπικῆς σημασίας, πληροφορίες. Στὸ φύλ. 1/31.12.1933 ἀναφέρεται ὅτι ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν Κοινότητα τῆς Μυκόνου, τὸ 1732, στοὺς τσαγκάρηδες, στίς κατασκευάστριες κολοβίων καὶ στοὺς μυλωνάδες διατίμηση. Ἄς δοῦμε τί γράφει τὸ πρακτικὸ τῆς κοινότητος: «... ὅθεν καὶ διὰ τὸ βέβαιον τοῦ παρόντος γράμματος καὶ κοινοῦ ἀπόφασις θέλει ὑπογράφουν ὅλοι κοινοὶ ὑποκάτωθεν τόσον καὶ οἱ μυλωνάδες νὰ τὸ ζυγίζουν καὶ νὰ παίρνουν στὰ δέκα ἓνα...». Φαίνεται ὅτι ἡ κοινότητα ἀναγκάστηκε νὰ πάρει αὐτὴ τὴν ἀπόφαση λόγω τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν ἀπομονωμένων κατοίκων τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς ὑποδηματοποιούς, τὶς πλέκτριες καὶ τοὺς μυλωνάδες.

Στὸ φύλ. 375/1979 τῆς ἐφημερίδας *Νέα Μύκονος* δημοσιεύεται μία θαυμάσια φωτογραφία τοῦ 1890, τῶν «Κάτω μύλων», οἱ ὁποῖοι ἀπεικονίζονται μὲ ὅλη τὴν ἱστιοφορία τους, ἀκέραιοι, ὁ ἓνας κοντὰ στὸν ἄλλο, χωρὶς ἄλλα κτίσματα, ἐκτὸς ἀπὸ μία μικρὴ, χαμηλὴ κατασκευὴ βοηθητικῆς χρήσης. Πρόκειται, πιστεύω, γιὰ τοὺς μύλους ποὺ ἀπεικονίζουν οἱ διάφοροι περιηγητὲς τοῦ νησιοῦ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰ. Στὸ ἴδιο φύλλο ὑπάρχει χρονογράφημα, ὅπου ἐπισημαίνεται ἡ ἀνάγκη νὰ βρεθεῖ φορέας ποὺ θὰ ἀναλάβει τὴ χρηματοδότηση, ὥστε νὰ «ξανανοίξει τὰ φτερά του ὁ μύλος τοῦ Νικόλα Γερώνυμου, στοὺς Κάτω Μύλους».

Στὸ φύλ. 374/1979 ὑπάρχει δημοσιευμένο ἔγγραφο τοῦ Λαογραφικοῦ Μουσείου Μυκόνου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα λειτουργίας τῶν ἀνεμόμυλων τῆς Χώρας, δηλαδὴ τοῦ μύλου τοῦ Γερώνυμου στοὺς «Κάτω Μύλους» καὶ τοῦ μύλου τοῦ Μπόνη στοὺς «Ἄνω Μύλους». Ἀπὸ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ πληροφοροῦμαστε ὅτι: «Ἀπὸ τοὺς 40 ἀνεμόμυλους οἱ ὁποῖοι λειτουργοῦσαν ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἀπέμειναν μετὰ τὴν λήξη τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου τέσσερις οἱ ὁποῖοι τὸ 1960 εἶχαν περιοριστεῖ σὲ δύο. Ὅμως πρὶν ἀπὸ λίγους μῆνες σταμάτησε νὰ γυρίζει τὶς φτεροῦγες του καὶ ὁ τελευταῖος ἐκπρόσωπος τῶν προαιώνιων αὐτῶν ἀλευροποιητικῶν μηχανημάτων... » (ἐννοεῖται ὁ μύλος τοῦ Γερώνυμου).

94. Λ. ΛΟΥΚΟΣ, *Νερόμυλοι. Μελέτη ἱστορικὴ καὶ λαογραφικὴ* (Πάτρα 1985) 45-46.

Γιὰ τὸν μυλωνὰ Νικόλαο Πολυκανδριώτη δημοσιεύεται ἐκτενὲς ἄρθρο στὸ φύλ. 297/1972. Μυλωνὰς ἀπὸ τὰ παιδικὰ του χρόνια πέρασε ὁλόκληρη τὴ ζωὴ του στὸν μύλο τοῦ Μπόνη, στὴ συνοικία Βαστάου («Ἄνω Μύλοι» Χώρας Μυκόνου). «Ἦτο πασίγνωστος στὴν Μύκονο, χαιρετοῦσε ὅλους, καὶ τὸν χαιρετοῦσαν, παληκαρὰς ἐπῆγε καὶ κατετάγη ὡς ἐθελοντὴς εἰς τὸν στρατὸν τῆς Θεσσαλονίκης τῷ 1916». «Ὅλοι γνωρίζουν ὅτι ἦταν καλὸς καὶ πρόσχαρος ἄνθρωπος «ποὺ καὶ τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὸ μύλο ἄφησε ζωντανὰ τὰ ἀχνάρια του μὲ δύο καινούργιες μόδες ποὺ σοφίστηκε, γιὰ νὰ τὸν κάμει πιὸ τέλειο». Πληροφορούμαστε λοιπὸν ὅτι ὁ Ν. Πολυκανδριώτης ἦταν βαθὺς γνώστης τῆς λειτουργίας τοῦ μύλου καὶ ὅτι προέβη σὲ δύο βελτιώσεις: Ἡ μία ἀφοροῦσε στὰ ἱστία, τὰ ὁποῖα ἔκανε κοντύτερα, ἐνῶ μεγάλωσε τὴ βάση τους (περιμετρικὰ) ὥστε νὰ δώσει μεγαλύτερη ἐπιφάνεια πρὸς τὴν περιφέρεια, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ περιστρέφεται ἄνετα ὁ ἀνεμοτροχὸς καὶ μὲ μικρὴ ἀνεμοπίεση. Ἡ ἄλλη ἀφοροῦσε στὴ ρόδα. Τῆς πρόσθεσε 12 ὁδόντες, ἔτσι ὥστε ἀπὸ 60 ἔγιναν 72, μὲ ἀποτέλεσμα μὲ μία πλήρη περιστροφή τοῦ ἀνεμοτροχοῦ νὰ ἔχουμε 6 στροφές στὴ μυλόπετρα (σχέση 1:6).

Στὸ φύλ. 268/1970 γίνεται παρουσίαση τοῦ τόμου *Νεοελληνικὴ Χειροτεχνία* (ἐκδοση Ἑθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος), ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων γίνεται ἀναφορὰ καὶ στὸ νέο ἀπόκτημα τοῦ Λαογραφικοῦ Μουσείου Μυκόνου, δηλαδὴ στὸν μύλο τοῦ Μπόνη, στὴ συνοικία Βαστάου («Ἄνω Μύλοι»). Στὸ ἴδιο φύλλο ὑπάρχει πολὺ ἐνδιαφέρον δημοσίευμα μὲ τὸν τίτλο «Μυκονιάτες ἐπαγγελματίες κατὰ τὰ ἔτη 1864-65». Τὰ στοιχεῖα εἶναι εἰλημμένα ἀπὸ τὸν ἐκλογικὸν κατάλογο τοῦ Δήμου Μυκονίων τῶν ἐτῶν 1864-65. Δίνεται κατάλογος ὀνομάτων μυλωνάδων αὐτῆς τῆς περιόδου καὶ οἱ ἀντίστοιχες ἡλικίες τους. Ἀπὸ τὶς χρονολογίες συνάγεται ὅτι: 24% τῶν μυλωνάδων εἶναι 20-30 ἐτῶν, 19% εἶναι 30-40 ἐτῶν, 19% εἶναι 40-50 ἐτῶν, 19% εἶναι 50-60 καὶ 19% εἶναι 60-80 ἐτῶν. Γίνεται φανερό ὅτι πρὶν ἀπὸ 120 χρόνια ὑπῆρχαν στὴ Μύκονο ἐν ζωῇ 21 μυλωνάδες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὸ 80% ἔπρεπε νὰ βρίσκεται σὲ ἐνεργὸ δρᾶση, ἐνῶ μόνο τὸ 20% ἦταν μὴ ἐργαζόμενοι, γεγονός ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι τότε πολλοὶ μύλοι λειτουργοῦσαν καὶ ὅτι τὸ ἐπάγγελμα τοῦ μυλωνᾶ ἦταν προσοδοφόρο, ἀφοῦ τὸ ἐξασκοῦσαν καὶ οἱ νέοι τῶν 20-30 ἐτῶν (24%).

Στὸ φύλ. 197/1964 πληροφορούμαστε δύο πράγματα. Πρῶτο, τὴν ἀγορὰ τοῦ μύλου τοῦ Μπόνη (15.5.1964) ἀπὸ τὸ Λαογραφικὸ Μουσεῖο Μυκόνου. Δεύτερο, ὅτι τὸ 1964 ὑπῆρχαν «...ἐννέα ἀρματωμένοι γραφικοὶ ἀνεμόμυλοι, πέντε μεριὰ Ἀλευκάντρα καὶ ἄλλοι τέσσερις στὸν Βαστάο καὶ στὸν Καρα-Μπαμπά».

Ὁ Ζαχ. Παπαντωνίου στὸ ἄρθρο του «Μύλοι τῆς Μυκόνου» στὰ *Μυκονιάτικα Χρονικά* (12/17.6.1934) παρουσιάζει μὲ τὸ ἰδιαίτερο λογοτεχνικὸ αἰσθητήριό του ἀπὸ ἄλλη ὀπτική γωνία τοὺς μύλους, ρομαντικὰ θὰ ἔλεγα, καὶ μὲ κάποιο σκεπτικισμό. Μιλᾷ γιὰ τὸν ἰδιότυπο θόρυβο τῆς ξυλομηχανῆς, ποὺ πράγματι ἐντυπωσιάζει: «Θόρυβος μουσικὸς καὶ μαλακός, ἱκανὸς ν' ἀποκοιμήσει ἄνθρωπο γιὰ χρόνια...». Ποῦ ὁ ἐκνευριστικὸς ἀπάνθρωπος θόρυβος τῶν σύγχρονων μηχανῶν! Μᾶς γνωρίζει πὼς ὁ μυλωνάς, ἀπὸ τότε ποὺ ἦταν παιδί ἀκόμη, ἀσχολεῖται μὲ τὸν μύλο: «Ἀφ' ὅτου γεννήθηκα ἐδῶ εἶμαι», καὶ ὅτι τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ δὲν εἶναι προσοδοφόρο, ὥστε ἀναγκαστικὰ ἀσχολεῖται ὁ μυλωνάς καὶ μὲ τὴ θάλασσα ἢ μὲ τὸ ἐμπόριο μυλόλιθων ἀπὸ τὴ Μῆλο. Εἶναι δουλειὰ «βαροέξοδη». «Πότε γιορτὴ, πότε βρέχει, πότε μπουνάτσα. Οἱ πέτρες μία φορὰ εἶχαν σαρανταπέντε λεπτὰ ἢ μία. Τώρα ἐπτά δραχμὲς ἢ μία. Νὰ λογαριάσης πὼς κάθε μυλόπετρα ἔχει ὀγδόντα πέτρες ἔχουμε δύο μυλόπετρες ἑξὶ χιλιάδες δραχμὲς». Τέλος, σημειώνει πέντε —νέους τουλάχισ—

στον για μένα— όρους για τούς μύλους: καδένα, κορωνίδα, κισκίνη, τρόχη και στειράκι.

Ο Π. Σκουτέλας⁹⁵ περιγράφει τὸν νερόμυλο τοῦ χωριοῦ του κοντὰ στὴν Ἀσπρη Γκούρα τῆς Ἡπείρου. Ἀπὸ τὶς ἀναφερόμενες ὀνομασίες στοιχείων τοῦ νερόμυλου παρατηροῦμε ὅτι ὑπάρχει σχετικὴ σύμπτωση μὲ ἐκεῖνες τῶν ἀνεμόμυλων, π.χ. κοφίνι (δοχεῖο ὅπου τίθεται ὁ πρὸς ἄλεση καρπός, ἀλλὰ καὶ τὸ δοχεῖο συλλογῆς τοῦ ἀλεύρου, ἀλευροθήκη ἢ ἀλευροσακούλα ἢ κασόνι στὰ νησιά), μυλόπετρα (ὁ γνωστός μας μυλόλιθος), ξάι (τὰ ἄλεστικά, λέγεται καὶ ξάγι). Σὲ ἀντίθεση πρὸς αὐτοὺς τοὺς ὅρους ἔχουμε καὶ ἄλλους, καινοφανεῖς θὰ ἔλεγα, ὅπως: ἀδράχτι (ξύλινο κινητὸ φράγμα ποὺ ρυθμίζει τὴν ποσότητα τῶν καρπῶν ποὺ ὀδηγοῦνται πρὸς τὴν κουρίτα καὶ τὴ μυλόπετρα γιὰ νὰ ἄλεστοῦν), κουρίτα (ξύλινη σέσουλα ποὺ ὀδηγεῖ τὸν πρὸς ἄλεση καρπὸ πρὸς τὴν ὀπὴ τῆς μυλόπετρας).

Ο Αὐγ. Σορδίνας ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ μελέτη τῶν παραδοσιακῶν ἀλευρόμυλων τῆς Κέρκυρας⁹⁶ «...σὲ μία τέλεια συνοπτικὴ περιγραφή —θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς σ' ἓνα κατάλογο δεδομένων». Ἡ ἐργασία του, παρὰ τὶς δυσκολίες ποὺ δημιουργοῦνται λόγῳ ἔλλειψης στοιχείων, εἶναι μεθοδικὴ καὶ μᾶς παρέχει πολλὰ πληροφορικὰ στοιχεῖα. Ἐπεκτείνεται σὲ πολλὰς κατηγορίες ἀλευρόμυλων: χειρόμυλους, ὑδρόμυλους, ἀλογόμυλους, γαῖδουρόμυλους, καὶ τέλος σὲ ἀνεμόμυλους, πλαισιώνεται δὲ ἀπὸ πλούσια βιβλιογραφία.

Ἀπὸ τὸ παρατιθέμενο λεξιλόγιο «παραδοσιακῆς κερκυραϊκῆς ὁρολογίας» τῶν νερόμυλων ἐλάχιστοι ὅροι συμπίπτουν μὲ τοὺς χρησιμοποιούμενους γιὰ τοὺς ἀνεμόμυλους τῶν νησιῶν, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀφοροῦν στὸ ἴδιο ἀντικείμενο. Ἔτσι κοινοὶ εἶναι οἱ ὅροι: ἀλευροθήκη, ἄξονας, καλάθι, σφήνα, φανάρι, χελιδόνα κλπ.

Γιὰ τοὺς ἀνεμόμυλους εἰδικότερα ὁ συγγραφέας μᾶς γνωρίζει τὰ ἑξῆς: Ἐχει ἀσχοληθεῖ μὲ τοὺς ἄνυδρους Παξοὺς καὶ Ἀντίπαξους, μὲ τοὺς Ὀθωνοὺς, καὶ τέλος μὲ τὴ ΒΑ Κέρκυρα. Οἱ περισσότεροι μύλοι τῶν νησιῶν αὐτῶν ἔχουν σχεδὸν καταστραφεῖ ἢ ἐξαφανιστεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστους ποὺ καὶ αὐτοὶ σώζονται ἀνάπηροι. Κανένας ἀπ' αὐτοὺς δὲν διατηρεῖ τὸν μηχανισμό του, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα μεταλλικὰ στοιχεῖα. Σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα, οἱ μηχανισμοὶ ἦταν μεταλλικοὶ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους καὶ προέρχονταν ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Τὰ στοιχεῖα μας γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐκεῖ μύλων βασίζονται στὰ ἐλάχιστα σωζόμενα ἐρεῖπια, σὲ παλιοὺς χάρτες καὶ ἱχνογραφήματα τῶν περιγητῶν καὶ τέλος στὶς πολυτίμες μαρτυρίες γηραιῶν κατοίκων τῶν περιοχῶν. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πληροφορία ὅτι στὸν μύλο τοῦ Κατέχη, στὴ θέση Ἀπέργη στοὺς Ὀθωνοὺς, διασώθηκε μετὰ τὴν πυρκαγιὰ τὸ μεταλλικὸ φανάρι τοῦ μύλου. Πληροφορία σημαντικὴ, γιὰ τὸ μεταλλικὸ φανάρι ἀποτελοῦσε ἐξαίρεση τῶν παραδεδεγμένων στὰ ἄλλα νησιά.

Ἀπὸ φωτογραφίες μύλων τῶν περιοχῶν αὐτῶν συνάγονται τὰ ἑξῆς: Οἱ μύλοι χτίζονταν σὲ μακριά, κυκλική, ἀνυψωμένη αὐλὴ (πλαγὰδα στὶς Κυκλάδες). Οἱ λίθινοι κορμοὶ τους ἦταν χτισμένοι εἴτε μὲ λαξευμένους εἴτε μὲ ἄργους λίθους, ἐπιμελῶς ἢ ὄχι. Τὸ θύρωμα ἦταν τοξωτὸ συνήθως καὶ μὲ λαξευτὸ περίθυρο. Εἶχαν μεγαλύτερης διαμέτρου βάση καὶ

95. Π. ΣΚΟΥΤΕΛΑΣ, «Ὁ νερόμυλος τοῦ χωριοῦ», *Ἡπειρωτικὴ Ἑταιρεία* ἔτος ΙΒ', ἀρ. 102, Μάρτιος 1985, 117-118.

96. ΑΥΓ. ΣΟΡΔΙΝΑΣ, «Οἱ παραδοσιακοὶ ἀλευρόμυλοι τῆς Κέρκυρας», *Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ* XXV, 1981, 87-160.

φαίνεται να ήταν ψηλότεροι από εκείνους των Κυκλάδων, διέθεταν δύο πατώματα ξύλινα και είχαν περιστρεφόμενο μηχανισμό και τούρλα. Τίποτε το θετικό δεν γνωρίζουμε για τη διάδοση των ανεμόμυλων στα Ίόνια νησιά.

Ὁ Δ. Φιλίππιδης στήν ἐργασία του γιά τήν Κάρπαθο⁹⁷ ἀσχολεῖται περιστασιακά μόνο μέ τοὺς ἀνεμόμυλους. Στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ χωριοῦ Ἐλυμπος σημειώνονται οἱ θέσεις εἴκοσι ἐνὸς ἀνεμόμυλων τύπου ἄρμενᾶς, κατανεμημένων σὲ δύο ὁμάδες (12 καὶ 9). Στὴ σελ. 12 (εἰκ. 6) δίνεται φωτογραφία τοῦ χωριοῦ μέ τοὺς μύλους καὶ στίς σελ. 34-35 (εἰκ. 56-57) φωτογραφίες τῶν ἀνεμόμυλων. Ὅλοι ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν ἄρμενᾶδων, δηλαδὴ πεταλόσχημων ἀξετροχάρηδων μύλων, ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν, ποὺ εἶναι ξετροχάρη, δηλαδὴ μέ περιστρεφόμενη τούρλα. «...οἱ μύλοι αὐτοὶ κάποτε ἀποτελοῦσαν πολύτιμο περιουσιακὸ στοιχεῖο τῶν πλουσίων οἰκογενειῶν τῆς κοινότητος».

Ἡ Ἀγγ. Χαριτωνίδου στὴ μελέτη της γιά τήν Τήνο⁹⁸ ἀναφέρει ἀπλῶς τὰ ἐξῆς γιά τοὺς ἀνεμόμυλους: «Οἱ πολλοὶ ἀνεμόμυλοι ποὺ λειτουργοῦσαν τοὺς περασμένους αἰῶνες στὸ νησί, ἰδιαίτερα πυκνοὶ γύρω ἀπὸ τὰ χωριά Ὑστέρνια καὶ Πύργο, δὲν ὀφείλονται στήν ἄφθονη ντόπια παραγωγή δημητριακῶν. Οἱ ντόπιοι λένε πὼς τὰ παλιὰ χρόνια καράβια φορτωμένα ἀπὸ τὸν Πάνορμο μέ μάρμαρα ταξίδευαν στίς σιτοπαραγωγικὲς χῶρες τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ γύριζαν μέ σιτάρι. Τὸ ἄλεθαν στοὺς μύλους τῆς Τήνου, ὅπου πάντα φουσοῦσε ἀέρας, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ διοχετευόταν στίς Κυκλάδες».

Σύγχρονοι ξένοι μελετητές

Ὁ Ἰταλὸς ἐρευνητὴς τῶν κρητικῶν μνημείων G. Gerola⁹⁹ στὸ τρισελίδο κεφάλαιο τῆς περίφημης μελέτης του γιά τήν Κρήτη, τὸ ἀφιερωμένο στοὺς μύλους τοῦ νησιοῦ, ἀναφέρει τὰ ἐξῆς: Στὴν Κρήτη χρησιμοποιοῦνταν δύο εἴδη μύλων: ἀνεμόμυλοι καὶ ὑδρόμυλοι. Λόγω τῆς περιορισμένης ὑπαρξῆς ρεόντων ὑδάτων οἱ ὑδρόμυλοι ἦταν σπάνιοι καὶ ἀποτελοῦσαν ἐξαίρεση (ἀσφαλῶς ὑπονοοῦνται ἀνεμόμυλοι καὶ ὑδρομύλοι ποὺ ἀλέθουν σιτηρά). Οἱ πιὸ ὀνομαστοὶ ὑδρόμυλοι ἦταν οἱ μύλοι τοῦ Ἀρμυροῦ (ἀναφέρονται ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς μάχης τοῦ 1364) ποὺ λειτουργοῦσαν μέ τὰ ρέοντα ὕδατα τοῦ βουνοῦ. Ὑδρόμυλοι ὑπῆρχαν καὶ στὴ Σητεία (1471), καθὼς καὶ σὲ ἄλλες περιοχές.

Οἱ κρητικοὶ ἀνεμόμυλοι εἶναι ἄρκετοὶ ἀλλὰ δὲν παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον, σύμφωνα μέ τὸν Gerola, ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη. Πρόκειται γιά λιθόχτιστα κτίρια, κυλινδρικὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ποὺ ἀπολήγουν σὲ ξύλινη κωνικὴ στέγη, φέρουν ἰστία καὶ ἔχουν μηχανισμό ἀπὸ ξύλο. Πολλοὶ μύλοι εἶναι ἐγκαταλειμμένοι καὶ ἀδρανεῖς, ἐνῶ ἄλλοι λειτουργοῦν διάσπαρτοι στὰ βουνά.

Ἡ βενετικὴ διοίκηση ἔδειχνε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τοὺς ἀνεμόμυλους, τοὺς ὁποίους ἔχτιζε μέσα στὰ τείχη τῶν πόλεων, στὸ κέντρο τους καὶ σὲ σημεῖα ὑψηλά. Τὸ 1642 προτεραιότητα στήν κατασκευὴ μύλων εἶχαν οἱ ὑδρόμυλοι, δηλαδὴ ἀνεμόμυλοι ποὺ ἀντλοῦσαν νερό, καὶ ὄχι οἱ μύλοι ποὺ ἄλεθαν σιτηρά.

97. Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, *Κάρπαθος* (Ἀθῆναι 1983).

98. Α. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, *Τήνος* (Ἀθῆναι 1981) 15 σημ. 10.

99. G. GEROLA, *Monumenti veneti nell'isola di Creta* IV (1932) κεφ. D: «Molini».

Στις 19.12.1574 ο προβλεπτής της Σούδας D. Bembo ζήτησε να χτιστούν δύο ανεμόμυλοι για άλεση σιτηρών μέσα στα τείχη της πόλης. 'Ο ένας απ' αυτούς λειτουργούσε ήδη στις 25.1.1575, πράγμα που σημαίνει ότι ένας ανεμόμυλος, όπως αυτός που μελετούμε, μπορούσε να κατασκευαστεί μέσα σε χρονικό διάστημα μικρότερο του έτους. Ζήτησε επίσης στις 25.7.1587 από τη διοίκηση να μετατραπούν οι ανεμόμυλοι που λειτουργούσαν προς μία κατεύθυνση ανέμου (οι γνωστοί μας μονόπατοι ή μονόκαιροι ή ταράληδες ή άξετροχάρηδες), έτσι ώστε να λειτουργούν με όλες τις κατευθύνσεις των ανέμων (οι γνωστοί ξετροχάρηδες τύποι).

Επομένως ο εξελιγμένος τύπος του ανεμόμυλου, ο ξετροχάρης, ήταν ήδη γνωστός στην Κρήτη πριν από το 1587, δηλαδή πριν από τετρακόσια χρόνια περίπου, και θα πρέπει να ήταν γνωστός πριν από το 1587 και στη γειτονική Ίταλία. Οι κατακτητές του νησιού που βρίσκονταν σε υψηλότερη οικονομική και πολιτιστική στάθμη την εποχή εκείνη ασφαλώς θα συνέτειναν στην εφαρμογή πρακτικότερων μηχανικών συστημάτων και στη διάδοσή τους στην Κρήτη.

Ο στρατηγός Rammussati προέτεινε στις 4.12.1590 να μετατραπούν οι ανεμόμυλοι σε αλογόμυλους. Πιστεύω ότι θα προέβη στην ενέργεια αυτή επειδή ο άξετροχάρης μύλος δεν θα απέδιδε αρκετά, αφού ή απόδοσή του εξαρτάται από την κατεύθυνση του ανέμου. Οι αλογόμυλοι λειτουργούσαν ανεξάρτητα από την πνοή των ανέμων, πράγμα σημαντικό για μία όχυρη πόλη όπου οι επισιτιστικές ανάγκες θα ήταν επιτακτικές σε περίπτωση πολιορκίας. Δυστυχώς ο Gerola δεν αναφέρει άλλα στοιχεία και πληροφορίες, αφού οι μύλοι δεν αποτελούν γι' αυτόν το κύριο θέμα του.

Ο A. G. Smith¹⁰⁰ στο βιβλίο του για την αρχιτεκτονική της Χίου ασχολείται περιστασιακά με την περιγραφή των ανεμόμυλων και με τον τρόπο λειτουργίας τους, χωρίς όμως να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες. Το σημαντικότερο στοιχείο που μάς παρέχει ο Smith είναι η περιγραφή μιας έλαιογραφίας μεγάλων διαστάσεων (2.44 × 1.96 μ.), που βρίσκεται στη Ναυτική Σχολή της Γένοβας και απεικονίζει την πόλη της Χίου και τμήμα του χωριού Κάμπος κατά τον 14ο αί. Στην έλαιογραφία αυτή εικονίζονται πολλοί μύλοι διαταγμένοι σε δύο ομάδες, κάθε μία προς τα άκρα της πόλης. Δυστυχώς ο Smith δεν προχωρεί σε διεξοδική περιγραφή των μύλων, γι' αυτό ή παράσταση θα πρέπει να μελετηθεί πάλι και με προσοχή. Γενικά συνοψίζουμε τα έξης: Οι μύλοι διατάσσονται σε ομάδες από δύο ή σε σειρές από τρεις ως τέσσερις μύλους. Οι διάφορες παραλλαγές της μορφής τους είναι άσημαντες, γενικά ανήκουν στον τύπο των μύλων με περιστρεφόμενη στέγη και μηχανισμό (ξετροχάρη) και έχουν 12 ιστία, το επίπεδο της φτερωτής των οποίων αποκλίνει ισχυρά από την κατακόρυφο. Συνεπώς ή σημαντικότερη πληροφορία είναι ότι ο ανεμοτροχός φέρει 12 ιστία.

Ο J. Notebaart¹⁰¹, ειδικός «μυολόγος», στη σημαντικότερη μελέτη που ήδη μνημονεύσαμε παραθέτει πλήθος στοιχείων για τους ανεμόμυλους πολλών χωρών του πλανήτη μας και βιβλιογραφία εκατόν οκτώ επιστημονικών εργασιών, δυστυχώς άγνωστων κατά το μεγαλύτερο μέρος τους στην Ελλάδα.

100. AR. SMITH, *The Architecture of Chios* (London 1962) 15, 17, 73, σχ. 160, 161.

101. J. NOTEBAART, *Windmühlen*, δ.π. 363 για την Ελλάδα.

Ὁ Notebaart ἀσχολεῖται σύντομα καὶ μὲ τοὺς ἑλληνικοὺς ἀνεμόμυλους καὶ ἐπισημαίνει τὶς σχετικὲς ἰδιοτυπίες. Τοὺς διακρίνει σὲ τρεῖς κατηγορίες, B I, B IIIa καὶ B IIIb, δηλαδή: κατακόρυφοι μύλοι (B) μὲ περιστρεφόμενη σκεπή (III), κυλινδρικοὶ πυργόμορφοι (a) ἢ ἐλαφρῶς κωνοειδεῖς πυργόμορφοι (b): εἶναι οἱ ἐπικρατέστεροι τύποι στοὺς ὁποίους ὑπάρχουν καὶ οἱ μεσογειακοὶ ἀνεμόμυλοι. Γνωρίζει ἐπίσης καὶ τὴν κατηγορία B I, δηλαδή τὸν κατακόρυφο (B) σταθερὸ (I) μύλο. Ἴσως ἐδῶ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι στὴν Ἑλλάδα ὑπάρχουν —γνωστοὶ καὶ σήμερα— μύλοι μὲ σταθερὴ σκεπή, ποὺ εἶναι καὶ οἱ ἀρχαιότεροι τῶν κατηγοριῶν B IIIa καὶ b. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Notebaart οἱ παλαιότεροι μύλοι εἶναι τῆς Ρόδου. Χρονολογοῦνται μεταξὺ τοῦ 1192 καὶ 1389 (βλ. παραπάνω στὸ κείμενο καὶ σημ. 77). Ἡ πληροφορία αὕτη εἶναι σημαντικὴ γιατί οἱ de Martoni καὶ Gabriel, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, θεωροῦν ὅτι ὁ παλαιότερος μύλος τῆς Ρόδου εἶναι τοῦ 1391.

Οἱ ἑλληνικοὶ μύλοι ἐξαπλώνονται στὴν ἡπειρωτικὴ χώρα (Ἀβδηρα, καὶ ὄχι Andria), στὰ Ἰόνια νησιά (Παξοί, Ἀντίπαξοι) καὶ στὸ Αἰγαῖο πέλαγος (Σκύρος, Κέα, Μύκονος, Ἱος, Πάρος, Φολέγανδρος, Κίμωλος, Σαντορίνη, Χίος, Πάτμος, Κῶς, Κρήτη, Ρόδος). Σύντομα περιγράφεται τὸ ὕλικὸ τῆς κατασκευῆς τους καὶ ἡ σκοπιμότητα τῆς λειτουργίας τους. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι ὁ ἀνεμοτροχὸς ἔχει 10-12 τριγωνικὰ ἱστία, ὄχι ἀπολύτως ὀρθὴ πληροφορία, καὶ ὅτι ἡ σκεπή τῶν μύλων μας εἶναι ἀποκλειστικὰ κωνικὴ, ἐπίσης μὴ ὀρθὴ πληροφορία. Ἐσφαλμένα ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι στὸ Αἰγαῖο δὲν ὑπάρχουν μύλοι κινούμενοι μὲ νερό.

Ὁ πρῶτος ὀριζόντιος ἀνεμόμυλος χτίστηκε, σύμφωνα μὲ τὸν Notebaart, στὴν Ἀσία τὸ 947 μ.Χ., καὶ ὁ κατακόρυφος στὴν Εὐρώπη γύρω στὰ 1180 μ.Χ. Οἱ Εὐρωπαῖοι ἔφεραν τὸν ἀνεμόμυλο στὴν Ἀφρικὴ τὸ 1402, στὴν Ἀμερικὴ τὸ 1603 καὶ στὴν Αὐστραλία μετὰ τὸ 1797. Ὁ κατακόρυφος μύλος εἶναι διαδομένος στὴν Εὐρώπη καὶ ὁ ὀριζόντιος στὴν Ἀσία. Οἱ Σουμέριοι γινώριζαν πιθανῶς τοὺς ἀνεμόμυλους γιατί ἦταν γνωστοὶ οἱ ὅροι ὑδροτροχὸς καὶ ἀνεμοτροχός. Παρ' ὅλα αὐτά, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαμουραμπὶ καὶ ὥς τὸν 10ο αἰ. μ.Χ. δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀνεμοτροχό. Οἱ Ἕλληνες (Ἡρῶν) γινώριζαν τὸ ἀνεμούριο, οἱ Ρωμαῖοι (Vitruvius) δὲν ἀναφέρουν τὸν ἀνεμοτροχό. Ὁ Πλίνιος ἀναφέρει πρὸ τοῦ 79 μ.Χ. τὸν νερόμυλο, ὁ Σενέκας τὸ 63 μ.Χ. δὲν μνημονεύει τὸν ἀνεμόμυλο καὶ ὁ Χρυσόστομος στὸν 4ο αἰ. μ.Χ. ἀγνοεῖ τὸν ἀνεμόμυλο, ἂν καὶ σχολιάζει τὴ δύναμη τοῦ ἀέρα.

Ὁ Notebaart δὲν δέχεται ὅτι οἱ Ἀραβες ἐπινόησαν τοὺς ἀνεμόμυλους. Πιστεύει ὅτι ἐπειδὴ ἦταν νομάδες ἀσφαλῶς θὰ γνώρισαν τὸν ἀνεμόμυλο ἀπὸ τοὺς Πέρσες καὶ Αὐγανούς ποὺ καθυπέταζαν. Εἶναι ἀμφίβολο ἐπίσης ἂν τὸν γινώριζαν οἱ Ἀραβες τῆς Ἰσπανίας. Κατὰ μῆκος τῶν Β ἁκτῶν τῆς Ἀφρικῆς ὁ ἀνεμόμυλος συναντᾶται μόνο τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ. μ.Χ. Ἀναφέρει ἐπίσης τὶς διυστάμενες ἀπόψεις γιὰ τὴν ἀμφίδρομη μετακίνηση τοῦ ἀνεμόμυλου ἀπὸ τὴν Ἀσία πρὸς τὴν Εὐρώπη, πράγμα ποὺ δὲν ἐπαληθεύεται ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς ποὺ ταξίδευαν πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους πρὶν ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους, δηλαδή πρὶν ἀπὸ τὸ 950 μ.Χ. Κανένας ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους καὶ τοὺς τότε περιηγητὲς δὲν συνάντησε ἀνεμόμυλους κατὰ τὴ διαδρομὴ τους μέσω Εὐρώπης ἢ στὴ Μ. Ἀσία. Ὁ παλαιότερος γνωστὸς κατακόρυφος ἀνεμόμυλος στὴν Εὐρώπη χρονολογεῖται γύρω στὸ 1180 μ.Χ. (ἐμπηγμένος πασσαλόμυλος). Ἐξαπλώθηκε μάλλον ἀπὸ τὴ Δύση (Νορμανδία) πρὸς τὴν Ἀνατολὴ καὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους (αἰχμάλωτοι σταυροφόροι στὴν Περσία, σταυροφόροι-τεχνίτες πολεμικῶν μηχανῶν κλπ.). Τέλος, ὁ Notebaart ἀναφέρει ὅτι οἱ

Ἕλληνες διέδωσαν τὸν μεσογειακὸ μύλο στὴ Βουλγαρία, Ρουμανία καὶ στὰ δυτικὰ παράλια τῆς Δυτικῆς Ἀσίας, πληροφορία σημαντικὴ ποὺ ἀποδεικνύει τὸ ἰσχυρὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης ἡ κατάταξη ἀπὸ τὸν Notebaart τῶν ἱστίων τῶν ἀνεμοτροχῶν τῶν μύλων τῆς κατηγορίας Β III σὲ τύπους:

1. Τύπος μὲ ξύλινο πλαίσιο καὶ πανί. Ἀνεμοτροχὸς μὲ 4, 6, 7 ἱστία (Ρόδος, 1483).
2. Τύπος μὲ ξύλινο πλαίσιο καὶ λαμαρίνες ἢ ξύλο. Ἀνεμοτροχὸς μὲ 4, 5, 6, 8, 12 ἱστία.
3. Τύπος μὲ ξύλινες ἀντένες καὶ τριγωνικὸ πανί. Ἀνεμοτροχὸς μὲ 8, 10, 12 ἱστία.
4. Περσιδωτὸς τύπος.
5. Δακτυλιοειδῆς.
6. Ἑλικοειδῆς.

Ὁ Notebaart ἀναλύει λεπτομερῶς κάθε τύπο ἱστίου, πράγμα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐντοπίσουμε ὁμοιότητες μὲ τὶς ἀπεικονίσεις ἱστίων ἑλληνικῶν ἀνεμόμυλων, ὅπως αὐτὰ ἀποδόθηκαν ἀπὸ ξένους περιηγητὲς ἢ καλλιτέχνες.

Ἐθιμικὸ δίκαιο καὶ νοταριακὰ ἔγγραφα σχετικὰ μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους

Ἡ ἔρευνα σχετικὰ μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους θὰ πρέπει νὰ στραφεῖ καὶ πρὸς μία ἄλλη πλευρά, ποὺ ὡς σήμερα παραμένει ἀνεξερευνήτη: τὴ συλλογὴ καὶ τὴ μελέτη στοιχείων ἀπὸ τὸ ἰσχύον κατὰ περιοχὲς ἐθιμικὸ δίκαιο καὶ ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς ποὺ ὑπάρχουν στὰ ἀρχεῖα τῶν νησιωτικῶν συμβολαιογραφείων, τὰ γνωστὰ νοταριακὰ ἔγγραφα. Τὰ στοιχεῖα ποὺ παρατίθενται ἐδῶ εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικὰ καὶ ἀφοροῦν σὲ μία συγκεκριμένη γεωγραφικὴ περιοχὴ, ἀποδεικνύουν ὅμως πόσο ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀναγκαῖα εἶναι μία ἔρευνα ἀπὸ εἰδικούς, ἂν θέλουμε νὰ ἀποκτήσουμε ὁλοκληρωμένες γνώσεις γιὰ τοὺς ἀνεμόμυλους.

Ἀναφέρω μία διάταξη ποὺ ἀφορᾷ στὴν προστασία τῆς λειτουργίας ἀνεμόμυλων καὶ ἰσχύει τὸ 1797 στὴ Θήρα, ἀπὸ τὴν ὁποία φαίνεται καθαρὰ ἡ σοφία τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου. «Οἱ ἀνεμόμυλοι, πρότερον γινόμενοι, ἤμπορουν νὰ ἐμποδίσουν τοὺς πλησίον αὐτῶν νὰ μὴ μποροῦν νὰ οἰκοδομήσουν σπίτια ἢ νὰ φυτεύουν δένδρα ὅπου νὰ ἐμποδίζουν τὸν ἀέρα»¹⁰². Ἀπαγόρευση ξεκάθαρη, λακωνικὴ, ποὺ θὰ τὴ ζήλευαν καὶ οἱ σύγχρονοι νομοθέτες, γιατί ἐπὶ αἰῶνες, χωρὶς δίκες καὶ ποινές, ρύθμιζε δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις στὸ νησί.

Ἀπὸ νοταριακὰ ἔγγραφα τῆς Μήλου τοῦ 1859 πληροφορούμαστε ὅτι ἕνας νέος ἀνεμόμυλος χτίζεται μεταξὺ δύο ἤδη ὑπαρχόντων καὶ ὅτι τὸ 1858 ἐνοικιάζεται στὸ νησί ἕνας μύλος¹⁰³ ἀντὶ τριῶν κοιλῶν καὶ ἐνὸς πινακίου καρποῦ μηνιαίως¹⁰⁴, ἐνῶ στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς Μυκόνου ὑπάρχει ἀπόφαση τοῦ 1755 (ἔγγραφο ἀρ. 44) γιὰ τὴ λειτουργία τῶν μύλων κλπ.¹⁰⁵ Ἀπὸ ἀντίστοιχα ἔγγραφα τῆς Μυκόνου¹⁰⁶ γνωρίζουμε ὅτι γίνεται μεταβί-

102. Γ. Α. ΜΑΟΥΡ, *Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς* τ. Α' (Ἀθῆναι 1943) 289, κεφ. Η': «Γραπτὸν ἐθιμικὸν δίκαιον τῆς Θήρας 1797: Περὶ τοποθεσιῶν καὶ συνόρων» καὶ Μ. ΔΑΝΕΖΗΣ, *Σαντορίνη 1939-1940*, ὁ.π. 193.

103. Περιοδ. *Ἀνθρωπος* τ. II, τεύχ. I, 1975, 96-97.

104. 1 κοιλὸ = 18-22 ὁκάδες. 1 πινάκι = 7 ὁκάδες. Περιοδ. *Ἀνθρωπος*, ὁ.π. 98.

105. Περιοδ. *Ἀνθρωπος*, ὁ.π. 101-102.

106. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου 1663-1779* (Ἀθῆναι 1960).

βαση τὸ 1663 ἰδανικῶν μεριδίων ἐνὸς μύλου (πωλητήριο μιᾶς ἀντένας 1/8) καὶ ἀπὸ νοταριακὰ ἔγγραφα τῆς Νάξου ὅτι ὁ ἀνεμόμυλος δίνεται ὡς προίκα στὴ Νάξο¹⁰⁷ τὸ 1538, ὅπως στὴ Μῆλο τὸ 1859 καὶ στὴν Κέα¹⁰⁸. Τέλος ὁ μύλος εἶναι ἀντικείμενο κληρονομιάς στὴν Κέα¹⁰⁹ καὶ στὴ Νάξο¹¹⁰. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ ὅτι ὁ ἀνεμόμυλος ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἢ συνιδιοκτησίας, ὅτι ἐνοικιάζεται ἢ μεταβιβάζεται, καὶ μάλιστα πληροφορούμαστε μὲ ποιοὺς πολεοδομικοὺς περιορισμοὺς χτίζεται καὶ λειτουργεῖ. Πιστεύω πὼς ἐντατικὴ ἔρευνα πρὸς αὐτὴ τὴν περιοχὴ πολλὰ πρόκειται νὰ φανερώσει.

Σὲ πολλὰ φύλλα τῆς ἐφημερίδας *Νέα Μύκονος* ὑπάρχουν δημοσιευμένες «Νοταριακαὶ πράξεις» συμβολαιογράφων τῆς Μυκόνου, ποὺ ἀφοροῦν σὲ πωλήσεις μύλων ἢ ποσοστῶν τους καὶ συνετάγησαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1663-1779, δηλαδὴ σὲ διάστημα 116 ἐτῶν.

Στὸ φύλ. 270/1970 ἀναφέρεται πώληση τὸ 1663 μιᾶς ἀντένας μύλου ἀπὸ τὸν προικῶο μύλο τοῦ Ψαροῦ «...ὁ ὁποῖος μύλος εἶναι γονικὸ τῆς προικιόν. Τὴν αὐτὴν ἀντένα μὲ οὐλα τῆς τὰ δικαιώματα ἀπὸ τὴν σήμερον τὴν ἐδόνει καὶ παραδόνει καὶ πουλεῖ τῆνε τοῦ ἄνωθεν Νικόλα, διὰ γρόσια εἴκοσιν ἔξι ἡμισυ...». Συνεπῶς ποσοστὸ τοῦ μύλου ἐκφρασμένο σὲ ἀντένες δινόταν τὸ 1663 καὶ ὡς προίκα καὶ ὡς μερίδιο πωλούμενο σὲ τρίτο πρὸς ἐκμετάλλευση. Ἡ ἀξία κάθε ἀντένας καθοριζόταν ἀπὸ τοὺς στιμαριστάδες (*estimateurs*, ἐκτιμητές).

Στὸ φύλ. 169/1962 ἀναφέρεται πώληση μιᾶς ἀντένας τὸ 1663 ἀντὶ τοῦ ποσοῦ τῶν 19 ρεαλίων καὶ στὸ φύλ. 274/1970 ἡ πώληση «μιᾶς ἀντένας μυλότοπου» γιὰ 3,5 γρόσια.

Στὸ φύλ. 267/1970 ἀναφέρεται δωρεὰ τοῦ 1666 μισοῦ μύλου («παραδόνει καὶ χαρίζει»): «...μισὸν μυλότοπον, νομιναρισμένο ἀντενῶ τεσσάρων, εἰς τὴν τοποθεσίαν λεγομένη ὀπίσω στὸ κάστρο στὸ Σωτήρα ἀπὸ τὸ ὁποῖον μισὸ μυλότοπο ἀπὸ τὴν σήμερον ὁ ἄνωθεν Τραχανιώτης δόνει καὶ παραδόνει καὶ χαρίζει...». Τὸ συμβόλαιο δηλαδὴ ἀναφέρεται στὴ δωρεὰ μισοῦ μύλου (4 ἀντένες) τοῦ ὁποῖου ὁ ἀνεμοτροχὸς εἶχε 8 ἰστία, μαζὶ μὲ τὴν περιοχὴ ποὺ ἀνῆκε στὸν μύλο (μυλότοπος). Στὸ φύλ. 93/1955, τέλος, ἀναφέρεται πώληση «ὀσπιτότοπου» καὶ δεσμευτικὲς διατάξεις γιὰ τὴν περίπτωση παρεμπόδισης τῆς λειτουργίας τῶν μύλων ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ σπιτιοῦ, προβλέπεται δηλαδὴ ἐπιστροφή τιμήματος.

Ἄρχεῖο ἀνεμόμυλων

Μεσημβρινὰ τῶν Ἀνακτόρων (σημερινὴ Βουλὴ) στὴν Ἀθήνα βρισκόταν ὡς πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ὁ γνωστὸς μύλος τοῦ Μέτς. Ὁ μύλος αὐτὸς θεωροῦνταν κτίσμα τοῦ 18ου αἰ. καὶ εἶχε ὑποστεῖ καταστροφὴ τοῦ ἄνω τμήματός του ἀπὸ ὄλμο στὸ κίνημα τοῦ Δεκεμ-

107. ΙΑΚ. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, «Ναξιακὰ νοταριακὰ ἔγγραφα», *Ἑπετηρὶς Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 3, 1950, ἔγγραφα ἀρ. 6-51 καὶ 80-9-10-20.

108. Περιοδ. *Ἀνθρῶπος* τ. II, τεύχ. I, 1975, 94, 99, 102.

109. *Ὁ.π.*

110. ΙΑΚ. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, *ὁ.π.*, ἔγγραφα ἀρ. 6 τῆς 5.2.1538, ἀρ. 80 τῆς 27.5.1577 κλπ.

βρίου του 1944. Τελευταία χρησίμευε ως κατοικία. Κατεδαφίστηκε στις 22.1.1986, όπως γράφει ή Μ. Καραβία σέ σχετικό άρθρο της στήν *Καθημερινή* τής 30/31.3.1986, κατόπιν «...άδειας του Ύπουργείου Πολιτισμού, προκειμένου νά κτισθῇ, τί ἄλλο, πολυκατοικία». Τὸ ἄρθρο συνοδεύουν φωτογραφίες τοῦ μύλου μισοκατεστραμμένου, ὅπως ἦταν τελευταία, καθὼς καὶ παλιότερη τοῦ 1860. Ἡ φωτογραφία αὐτὴ ὀφείλεται στὸν Ἀμερικανὸ διπλωμάτη, συγγραφέα καὶ δημοσιογράφο James Stillman καὶ βρίσκεται σήμερα στὸ μουσεῖο Ashmolean τής Ὁξφόρδης. Διακρίνονται πολὺ καθαρὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ μύλου, ποὺ δὲν διαφέρει σὲ τίποτε ἀπὸ τοὺς κυκλαδίτικους.

Τὴν ὕπαρξιν τοῦ μύλου μαρτυρεῖ παλιὰ φωτογραφία τοῦ 1862 ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανοῦδ¹¹¹. Ἡ φωτογραφία ἔχει ληφθῇ ἀπὸ τὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Ἀμερικῆς καὶ Ἀκαδημίας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἴχνη ὁδῶν καὶ μονοπατιῶν ποὺ διατρέχουν τὴ χέρσα περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὰ Ἀνάκτορα, ὅπου διακρίνονται τρεῖς τέσσερις γνωστὲς κατοικίες Ἀθηναίων, κατεδαφισμένες ἐδῶ καὶ λίγες δεκαετίες.

Γιὰ τοὺς μύλους τῆς Κεφαλλονιάς ὑπάρχουν περιορισμένα στοιχεῖα, γιατί οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς ἔχουν καταστραφῇ ἀπὸ σεισμοὺς ἢ ἔχουν ἐγκαταλειφθῇ ἐπειδὴ δὲν χρησιμοποιοῦνται πλέον. Λέγεται —χωρὶς νὰ μπορέσω νὰ τὸ ἐπαληθεύσω καὶ ἀπὸ γραπτὲς μαρτυρίες— ὅτι οἱ περισσότεροι μύλοι τοῦ νησιοῦ κατασκευάστηκαν ἀπὸ Μαλτέζους τεχνίτες ἐπὶ ἐποχῆς τοῦ Ἀγγλοῦ ἀρμοστή Ch. J. Napier (1821).

Ἀπὸ παλιὲς φωτογραφίες ἀνεμόμυλων τῆς Κεφαλλονιάς¹¹² συμπεραίνουμε τὰ ἀκόλουθα: Οἱ μύλοι θεμελιώνονται σὲ περιοχὲς μάλλον ἐπίπεδες, ὄχι ἀπότομες, ὅπως οἱ μύλοι στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Εἶναι λιθόχτιστοι, ἰσχυρῶς κολουροκωνικοὶ (μὲ κλίση παρειᾶς 7-8%) καὶ μὲ ἰδιότυπη κωνικὴ κάλυψη μὲ λαμαρίνα. Δὲν γνωρίζω ἂν παλαιότερα ὑπῆρχε χορταρένια στέγη. Φαίνεται ὅτι στέγασιν καὶ μηχανισμὸς περιστρέφονταν, ὥστε νὰ διατάσσονται πάντοτε ὀρθὰ ὡς πρὸς τὴ διεύθυνση τοῦ ἀνέμου. Κάτω ἀπὸ τὴ στέγη, ὅπως καὶ ἄλλου, ὑπῆρχε μικρὸ, ὀρθογωνικὸ παράθυρο, καθὼς καὶ ἄλλα μικρότερα ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὴν κλίση τῆς ἐσωτερικῆς κλίμακας.

111. Σήμερα στὸ ἀρχεῖο τοῦ γράφοντος. Βλ. καὶ ἄρθρο τῆς Μ. Βελουδίου στήν *Καθημερινή* τῆς 5.4.1986 γιὰ τὸν μύλο τοῦ Μῆτς: «Ἦτο δύσκολο νὰ φτάσῃ κανεὶς τότε στήν κορυφὴ τοῦ λόφου καὶ νὰ ἐπισκεφθῇ τὸν μύλον. Χωράφια καὶ ἐρημιὲς τὸν χώριζαν ἀπὸ τὴν πόλιν. Ἄς ἀφήσουμε ποὺ ἔπρεπε νὰ περάσῃς τὸν Ἰλισό... θυμοῦμαι ὅμως ὅτι τὸν βλέπαμε καὶ τὸν καμαρώναμε ὅταν παίζαμε παιδιὰ στὸ Ζάππειο μαζί μὲ τὸν ἀδελφὸ μου...».

Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὸν μύλο τοῦ Μῆτς δίνει καὶ ὁ ἀρχιτέκτονας ΑΓΓ. ΣΙΑΓΑΣ σὲ ἄρθρο του στήν *Καθημερινή* τῆς 5.4.1986. «Ἐνας γείτονας εἶχε φυτέψει τίς γλάστρες μὲ τὰ μυριστικά ποὺ ἀναφέρει τὸ ἄρθρο τῆς Κ. (φύλ. τῆς 30-31.3.1986) καὶ μάλιστα ναυτικὸς τὸ ἐπάγγελμα. Τὸν ἀγαπούσαμε τὸν μύλο καὶ ἀκόμα καὶ ἔτσι, κολοβό, ὅπως τὸν εἶχαν ἀφήσει οἱ ὄλμοι, θέλαμε νὰ τὸν περιποιηθοῦμε. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἔκανε πάντως ἐντύπωση εἶναι πὼς γκρεμίστηκε βιαστικά καὶ χωρὶς βέβαια ν' ἀποτυπωθῇ. Τὴν ἐπαύριον τῆς κατεδάφισής του ἦρθαν δύο νέες ἀρχιτέκτονες τοῦ Ύπουργείου Πολιτισμοῦ γιὰ νὰ τοὺς πῶ τίς ...διαστάσεις καὶ τὴν κλίση ποὺ εἶχε» κλπ.

112. Carte postale, φωτο-Ἀντωνάτου, ποὺ παριστάνει τὸν μύλο τοῦ Πετριᾶ στὸ Ἀργοστόλι. Φωτογραφία Πετράτου (Κεφαλληνίας) καὶ φωτογραφία τοῦ Π. Ν. Τζελέπη, τῶν ἀνεμόμυλων, δημοσιευμένη στὸ περιοδ. *Ἡὼς* τευχ. 58-60, 1962, 162.

Ἐντύπωση προξενεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄξονας τοῦ ἀνεμοτροχοῦ ἀναδύεται ψηλότερα ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο ἄξονα τῶν κυκλαδικῶν ἀνεμόμυλων καὶ ὅτι διαπλάθεται ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπ' ὅτι στίς Κυκλάδες. Ἐδῶ ὁ ἄξονας κολοβώνεται. Ἔχει μεγάλη διατομὴ γιὰ νὰ διατρυπᾶται ἀπὸ τὶς 10 ἀντένες ποὺ σταθεροποιοῦνται μεταξύ τους μέσω μιᾶς κυκλικῆς στεφάνης, ποὺ περνᾷ πίσω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν ἀντενῶν καὶ συνδέεται μὲ αὐτὲς μὲ μεταλλικὰ ἀμετάθετα στηρίγματα. Κάτι ἀνάλογο ἰσχύει καὶ στοὺς μύλους τῆς Σίφνου. Πρόσθετη στερέωση τῶν ἄκρων τῶν ἀντενῶν γίνεται μὲ σχοινί.

Στοὺς ἀνεμόμυλους-ὕδραντλίες τῆς περιοχῆς Μαλλίων Κρήτης¹¹³ ὁ ἀνεμοτροχός, ἂν καὶ μικρότερος, ἔχει παρεμφερή διαμόρφωση, ἐπὶ πλέον δὲ φέρει καὶ τὸν προέχοντα ἄξονα ἀπ' ὅπου ἀντιστηρίζονται μὲ σχοινὶ τὰ ἄκρα τῶν ἀντενῶν. Ἀντίθετα στὴν περιοχή Λασηθίου Κρήτης αὐτὴ ἡ διάπλαση εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπ' ὅτι στίς ὑπόλοιπες Κυκλάδες. Ὁ ἄξονας εἶναι ὀγκώδης, διατρυπᾶται ἀκτινικῶς ἀπὸ τὶς ἀντένες ποὺ ἀνὰ δύο βρίσκονται στὸ ἴδιο κατακόρυφο ἐπίπεδο (5 ἐπίπεδα γιὰτι ἔχουμε 10 ἀντένες). Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ὀγκώδη ἄξονα προσδένεται σταθερὰ λεπτό, ξύλινο προέχον στοιχεῖο (μπαστούνι) ἀπ' ὅπου μὲ σχοινιὰ ἀντιστηρίζονται οἱ ἀντένες.

Στὴ Θήρα ὑπάρχουν ἐπίσης πολλοὶ μύλοι¹¹⁴. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1954 δὲν λειτουργοῦσαν παρὰ μόνον ἐλάχιστοι, ἓνας ἢ δύο. Οἱ μύλοι ἀπαντῶνται πάντοτε μακριὰ ἀπὸ τὰ κύματα ἢ μεμονωμένοι σὲ ἰδιωτικὰ κτήματα, ὅπως στὸ χωριὸ Βόθωνα, ἢ σὲ μυλοσειρές, ὅπως κοντὰ στὸ Ἀκρωτήρι (πίν. 28γ, 29γ), στὴν Πλάθεια ἢ στὸν αὐχένα Γαβρίλου, κοντὰ στὸ Ἐμπορεῖο κλπ., συνοδεύονται δὲ συνήθως ἀπὸ πλῆθος μικρῶν ὑπόσκαφων ἢ χτιστῶν θολωτῶν χώρων.

Οἱ μύλοι τῆς Θήρας εἶναι ξετροχάρηδες, ἔχουν τὴν ἴδια μορφή καὶ κατασκευὴ μὲ τοὺς μύλους τῶν λοιπῶν Κυκλάδων καὶ κατὰ τὴν ἐπιλογὴ τῆς θέσης θεμελιώσής τους ἐφαρμόζονται οἱ ἰσχύοντες ἐκεῖ κανόνες τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου. Μορφολογικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἓνας μικρῶν διαστάσεων ξετροχάρης μύλος στὸν Βόθωνα, ποὺ ἀτυχῶς ἔχει ἀποκληθεῖ ἀπὸ ἄλλους μελετητὲς «νάνος». Τὸ τοίχωμα τῶν θηραϊκῶν μύλων κατασκευάζεται ἀπὸ ἠφαίστειους λίθους, σκληροὺς καὶ βαρεῖς, ἐρυθροῦ ἢ μαύρου χρώματος, ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ μικρὰ θραύσματα λίθων ὥστε νὰ γίνεται τὸ σύνολο διακοσμητικό. Πάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου ὑπῆρχαν μερικὲς φορὲς ἐπιγραφὲς κτητορικὲς μὲ χρονολογία. Ἡ ξυλομηχανὴ εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ ὕλικά μεταφερμένα ἀπὸ ἄλλα νησιὰ μὲ δάση. Τὰ σκληρὰ ξύλα προέρχονται ἀπὸ ἀγριόξυλο ἢ πρίνο τῆς Νάξου. Τὸ μεσοπάτωμα τῶν μύλων ἦταν πάντοτε χαμηλὸ καὶ ἡ ὀροφή του ἦταν χτιστὸ ἡμισφαίριο (ἰδιοτυπία τοῦ νησιοῦ).

Τὸν ἐρειπωμένο μύλο τοῦ Γεράσιμου στὴν Πλάθεια Ἀκρωτηρίου Θήρας ἐπισκέφτηκα στίς 20.8.1970. Εἶναι κυλινδρικός, μὲ ἐξωτερικὴ διάμετρο 5.35 μ. (18 πόδες), ἐσωτερικὴ 3.60 μ. (12 πόδες) καὶ πάχος τοιχώματος 0.80 μ. στὴ βάση καὶ 0.70 μ. ἄνω. Ἡ πρὸς τὸ ἀνώ κλίμακα ἔχει πλάτος 0.88 μ., ὕψος βαθμίδας 0.32 μ. καὶ πλάτος (πάτημα) 0.29 μ.

113. *Sabena Revue* ἀρ. 1, 1962, 63.

114. Ι. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, «Περίγραμμα δημόδους θηραϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Οἱ οἰκισμοὶ καὶ ἡ κατοικία», Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν 1969 καὶ ἀνάτ. σελ. 40: «Περὶ ἀνεμομύλων».

Τὸ κατῶι καλύπτεται ἀπὸ ἡμισφαιρικό θόλο πού διατρυπᾶται ἀπὸ τὴν κλίμακα πού στηρίζεται σὲ τοξύλια. Ἡ κατασκευὴ τοῦ θόλου χαρακτηρίζει τοὺς μύλους τῆς Θήρας. Ἡ κλεῖδα τοῦ σφαιρικοῦ θόλου ἔχει ὕψος ἀπὸ τὸ δάπεδο 3.00 μ. (περίπου 10 πόδες). Οἱ τοῖχοι πάλι ἔχουν δομηθεῖ μὲ μελανοῦ χρώματος ἡφαιστειακοὺς λίθους μὲ τσιβίκια, ἐνῶ ὁ θόλος —γιὰ λόγους ἐλαφρύτητας— ἔχει κατασκευαστεῖ μὲ ἐρυθροὺς σπογγώδεις λίθους, τύπου κίσσηρης. Ἡ τοιχοποιία αὐτὴ εἶναι ἄκρως διακοσμητικὴ καὶ ἀγαπητὴ στὴ Θήρα.

Ἡ ὀριζόντια δοκὸς πού συγκρατεῖ τὸ κάτω ἄκρο τοῦ ἄξονα τῶν μυλόλιθων καὶ πού κεῖται κάτω ἀπὸ τὸν θόλο τοῦ ἄνωγιού, ἡ τράπεζα, ἔχει ὕψος 15 ἐκ. καὶ πλάτος 20 ἐκ. Οἱ μυλόλιθοι ἔχουν διάμετρο 1.88 μ. καὶ περιβάλλονται ἀπὸ δύο σιδηρὲς στεφάνες πλάτους 45 καὶ πάχους 12 χιλ. Κάθε μυλόλιθος ἔχει ὕψος 27 ἐκ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μελανὰ τεμάχια πολὺ σκληρῶν λίθων, μάλλον ἐγχώριας προέλευσης, χτισμένα μὲ ἰσχυρὸ κονίαμα. Ἡ ἀπόληξη τῆς λιθοδομῆς τοῦ κορμοῦ τοῦ μύλου στέφεται ἀπὸ ξυλοδεσιά, τὸ καταρικό, πάνω στὴν ὁποία περιστρέφεται ἡ κινητὴ στέγη καὶ ὁ μηχανισμὸς τοῦ μύλου, ἡ ξυλική.

Ὁ μεγάλος, ξύλινος, ὀδοντωτὸς τροχὸς πού συνδέεται μὲ τὸν ἄξονα τῆς φτερωτῆς ἔχει διάμετρο 2.25 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ξύλα ἐντέχνως προσαρμοσμένα μεταξύ τους, συνδεδεμένα μὲ μεταλλικὲς ἐνισχύσεις μὲ λάμες. Ἡ σύνδεση τῆς κυκλικῆς ὀδοντωτῆς στεφάνης μὲ τὸν ἄξονα τῆς φτερωτῆς γίνεται μέσῳ τεσσάρων διπλῶν, κάθετων, ἰσχυρῶν ξύλινων δοκῶν, διατομῆς 10×23 ἐκ. κάθε μία, πού περικλείουν ἀσφυκτικὰ τὸν ἄξονα αὐτό. Ἡ διάμετρος τοῦ ἄξονα τῆς φτερωτῆς εἶναι 30 ἐκ. Γιὰ νὰ κρατεῖται ὁ ὀδοντωτὸς τροχὸς σὲ ἐπίπεδο κάθετο πρὸς τὸν ἄξονα τῆς φτερωτῆς ἀντιστηρίζεται μὲ 4 ξύλινες ἀντηρίδες μήκους 1.00 μ. περίπου.

Οἱ ὀδοντώσεις τῶν τροχῶν εἶναι «φορετὲς» ὥστε σὲ περίπτωσι φθορᾶς νὰ ἀντικαθίστανται. Ἐξέχουν ἀπὸ τὴν ὠφέλιμη πλευρὰ 8 ἐκ., ἔχουν διάμετρο 3.5 ἐκ. καὶ ἀπέχουν μεταξύ τους 6.5 ἐκ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ τροχοῦ σφηνώνονται μὲ ξύλινη σφηνοειδῆ ἀσφάλεια. Ἡ ἀπόληξη τοῦ ἄξονα τῆς φτερωτῆς ἔχει διάμετρο 7.5 ἐκ. καὶ ὀλοκληρῶνεται μὲ μία μεταλλικὴ χοάνη πού σφηνώνεται στὸν μεταβλητῆς διαμέτρου ἄξονα. Ἀπὸ τὴ χοάνη αὐτὴ ἀναρτῶνται κρίκοι ἰσάριθμοι τῶν ἀντενῶν, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 5 ἐκ. καὶ πάχους 8 χιλ., ἀπὸ ὅπου συγκρατοῦνται οἱ συρμάτινοι ἀορτῆρες τῆς φτερωτῆς. Ἡ διάταξη αὐτὴ εἶναι σπάνια.

Στὴ Σκύρο ὑπάρχουν παλιοὶ ἀνεμόμυλοι μὲ ἐσωτερικὴ διάμετρο κυλίνδρου 4.20 μ. (14 πόδες) καὶ πάχος τοιχώματος 1.2 μ. (4 πόδες). Διαθέτουν χτιστὴ ἐσωτερικὴ κλίμακα καὶ δάπεδο. Ἀκρῶς ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι οἱ κυλινδρικοί, χτιστοὶ κορμοὶ τοὺς εἶναι βαρελοειδοῦς μορφῆς. Τὴν ἰδιομορφία αὐτὴ τὴν τονίζω γιατί δὲν λαμβάνεται ὑπόψη στὴν πρόσφατη κατάταξη τῶν κυκλαδικῶν ἀνεμόμυλων πού ἐπιχείρησαν οἱ Ζ. Βάος καὶ Σ. Νομικός¹¹⁵, οἱ ὁποῖοι διακρίνουν τρεῖς κατηγορίας: 1. Ὅταν ἡ κάτω διάμετρος εἶναι ἴση μὲ τὴν ἄνω διάμετρο. 2. Ὅταν ἡ κάτω διάμετρος εἶναι μεγαλύτερη τῆς ἄνω διαμέτρου. 3. Ὅταν ἡ κάτω διάμετρος εἶναι μικρότερη τῆς ἄνω διαμέτρου. Ὑπάρχει λοιπὸν καὶ μία

115. Ζ. ΒΑΟΣ - Σ. ΝΟΜΙΚΟΣ, «Οἱ ἀνεμόμυλοι τῶν Κυκλάδων», περιοδ. *Ἀνθρωπος* τ. II, τεύχ. I, ὁ.π. Βλ. Ι. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, «Τὸ Ἀρχοντικὸν Χατζη-Γιωργάκη Σιώτου εἰς Καρυὰς Τήνου», *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον* τ. Β' (1964) 371.

τέταρτη κατηγορία τῶν νησιωτικῶν μύλων, οἱ βαρελοειδεῖς, στοὺς ὁποίους ἡ μεσαία διάμετρος εἶναι μεγαλύτερη τῆς κάτω ἢ ἄνω διαμέτρου.

Γιὰ τὴν Τήνον γενικὴ παρατήρηση εἶναι ἡ ἐξῆς: Τὸ νησὶ εἶναι κατάσπαρτο ἀπὸ μύλους ποὺ συναντᾷ κανένας εἴτε μεμονωμένους, εἴτε σὲ μυλοσειρὲς ἔξω ἀπὸ τὰ χωριά, χτισμένους ἐπάνω σὲ ράχες ἀνεμόδαρτες. Πάντα συνοδεύονται ἀπὸ τὴν πλαγάδα, ὀρθογωνικὴ ἢ κυκλικὴ αὐλὴ, καὶ προσκτίσματα ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ αὐτή, ἢ κοντά, ἢ σὲ χαμηλὴ στάθμη. Οἱ μύλοι τῆς Τήνου ἔχουν ἐγκαταλειφθεῖ. Ἄλλοι παραμένουν χωρὶς ἱστία, χωρὶς ἀντένες καὶ μὲ τὴν τούρλα ἀνύπαρκτη ἢ ἐρειπωμένη ἢ καλυμμένη ἀπὸ κυματοειδὴ λαμαρίνα, ἄλλοι ἔχουν γίνει κατοικίες. Κοντὰ στὸν μύλο σχεδὸν πάντα βρίσκονται τὰ ἀλώνια. Μύλοι, ἀλώνια, βοηθητικὰ κτίσματα ἀποτελέσαν τὸν χῶρο μιᾶς πρωτόγονης βιομηχανίας πρωταρχικῆς ἀνάγκης, μαζί μὲ τὰ χωράφια.

Οἱ τηνιακοὶ μύλοι εἶναι ψηλοὶ, λιθόχτιστοι, μὲ «πλακουδερούς», καλοδομημένους λίθους, σχεδὸν πάντα ἀσοβάντιστους, πλὴν ἐξαιρέσεων, γι' αὐτὸ καὶ καλὰ παραλλαγμένοι μέσα στὸ σκοτεινόχρωμο, βραχῶδες τοπίο ποὺ τοὺς περιβάλλει. Γενικὰ δὲν ἔχουν τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τοὺς μύλους τῆς Μυκόνου. Εἶναι αὐστηροί, σοβαροί, ἐπιβλητικοί, εἶναι περισσότερο ἐργοστάσια παρὰ χαριτωμένα ἀρχιτεκτονήματα. Ὅπως βεβαιώθηκα ἀπὸ τὴν ἐξέταση ποὺ ἔκανα τὸ 1978 στὰ ἐρείπια τῶν μύλων τῶν Ὑστερνίων (πίν. 30α), καὶ στοὺς τηνιακοὺς μύλους τηροῦνται σὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες οἱ ἴδιες κατασκευαστικὲς ἀρχές, ὅπως καὶ στὰ ὑπόλοιπα νησιὰ τῶν Κυκλάδων.

Ἄς δοῦμε μὲ περισσότερὴ λεπτομέρεια τὰ στοιχεῖα τοῦ τηνιακοῦ μύλου. Κοντὰ στὸν Ἅγιο Ἀρτέμιο στὸ Μπερδεμιάδο, δυτικὰ τοῦ ναοῦ, στὴ συμβολὴ τῶν δημόσιων ὁδῶν πρὸς τὴ μονὴ Κεχροβουνίου καὶ τὸ Μπερδεμιάδο, σὲ ἀπότομη ράχη ποὺ ταράσσεται ἀπὸ ἰσχυρὰ ρεύματα βόρειων ἀνέμων, συναντοῦμε σήμερα δύο μύλους: ὁ ἓνας, σὲ στάθμη ὑψηλότερη, ἔχει μετατραπεῖ (γελοιοποιούμενος) σὲ σύγχρονη κατοικία, ἐνῶ ὁ ἄλλος, λίγο χαμηλότερα, κεῖται κατερειπωμένος. Ἐπισκέφτηκα στὶς 28.8.1986 τὸ δεύτερο κτίριο καὶ παρατήρησά τὰ ἐξῆς:

Ἡ πρόσβαση στὸν μύλο εἶναι δύσκολη καὶ ἀπότομη, γιὰτι ἔχει ἐπὶ πλέον θεμελιωθεῖ σὲ περιοχὴ μὲ ἰσχυρὴ πρόσπτωση ἀνέμου. Γύρω ἀπὸ τὸν μύλο ὑποτυπῶδες πλάτυσμα, πλαγάδα, καὶ λίγο μακρύτερα μικρὸς ὑπόγειος χῶρος, κατεστραμμένος σήμερα, ποὺ χρησίμευε γιὰ παραμονὴ μικροῦ ζώου (συνήθως χοίρου). Σὲ στάθμη χαμηλότερη ὑπάρχει ἀλῶνι ἐσωτερικῆς διαμέτρου 5.10-5.20 μ., μὲ πυθμένα ἀπὸ σχιστόπλακες καὶ κατακόρυφα πλαῖνὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό, πακτωμένο στὸ ἔδαφος. Κοντὰ στὸ ἀλῶνι, σὲ ἐπαφή, ὑπάρχει μικρὴ, ἀγροτικὴ, λιθόχτιστη κατασκευὴ ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, ποὺ σήμερα χρησιμεύει ὡς μικρὸ ποιμνιοστάσιο. Ἄγνοῶ τὴν ἀρχικὴ τοῦ χρήσης οὔτε γνωρίζω ἂν ἔχει χτιστεῖ συγχρόνως μὲ τὶς ὑπόλοιπες κατασκευές.

Ὁ μύλος ὀρθώνεται ἐπιβλητικὰ στὸν χῶρο, χτισμένος ἐντεχνα μὲ ἀργοὺς λίθους, κατὰ προτίμηση πλακοειδεῖς, χωρὶς κονίαμα ἢ μόνο μὲ χῶμα, ὅπως συνηθίζεται στὴν Τήνο. Διακρίνει κανεῖς τὸ «δέσιμο» τῶν λίθων μὲ διάτονους σχιστόλίθους καὶ ξυλοδεσιὰ ἀπὸ κλαδιὰ δένδρων συνεστραμμένα (πιθανῶς γιὰ μεγαλύτερη ἀντοχή). Εἶναι περιέργειας ἄξιο πῶς ἀντέχει τὸ κτίριο ἐπὶ τόσους αἰῶνες στὶς σεισμικὲς δράσεις, στὶς ἰσχυρὲς ἀνεμοπιέσεις, στὶς βροχές, ἀλλὰ καὶ στὶς αἰολικὲς διαβρώσεις ποὺ ἔχει ὑποστῇ τὸ ἀσθενὲς κονίαμα δομῆς του, δηλαδὴ σὲ καταπονήσεις πέρα ἀπὸ ἐκείνες τῶν συνήθων κραδασμῶν ποὺ

προέρχονται από τη λειτουργία του, για τις οποίες ἀσφαλῶς εἶχε ἐμπειρικά ὑπολογιστεῖ.

Τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων τοῦ μύλου ποικίλλει γιατί προφανῶς οἱ περιφέρειες τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς παράπλευρης ἐπιφάνειας δὲν εἶναι ὁμόκεντρες. Σὲ πολλὰ σημεῖα τῶν ἐπιφανειῶν διατηροῦνται τὰ φατνώματα στήριξης τῶν ἱκριωμάτων δομῆς τοῦ μύλου. Τὸ πάχος τῆς λιθοδομῆς στὴν ἄνω ἀπόληξη τοῦ κορμοῦ τοῦ μύλου εἶναι 0.60 μ. καὶ πάνω σ' αὐτὸν ἐδράζεται ἡ τούρλα καὶ ὁ ἀνεμοτροχός. Ἐξήντα ἑκατοστὰ εἶναι τὸ πάχος τοῦ ἀριστεροῦ λαμπᾶ τῆς θύρας τοῦ μύλου, ἐνῶ ὁ δεξιὸς ἔχει πάχος 1.40-1.20 μ. λόγω τῆς διαφορᾶς ἀξόνων τῶν κέντρων τῶν τοιχωμάτων ποὺ ἀναφέρθηκε.

Ἡ θύρα εἰσόδου γεφυρώνεται ἀπὸ μονόλιθο ὑπέρθυρο ποὺ ἔχει πλάτος 0.90 μ., μῆκος 1.70 μ., καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ξύλινα φύλλα χωρισμένα καθ' ὕψος. Μικρὴ βαθμίδα ἀνυψώνει τὸν μύλο ἀπὸ τὸ γύρω ἔδαφος. Ἡ θύρα τοῦ μύλου βλέπει πρὸς τὰ χωριά Μπερδεμιάδο καὶ Δύο Χωριά, γιατί μία τέτοια διάταξη τὴν προστατεύει ἀπὸ τὴν προσβολὴ τοῦ ἀνέμου. Ὁ μύλος χωρίζεται καθ' ὕψος, ὡς συνήθως, σὲ τρεῖς χώρους:

Στὸ ἰσόγειο τμήμα βρίσκεται ἡ εἴσοδος καὶ ἡ λιθόχτιστη κλίμακα μὲ κυκλικὸ σχεδὸν χῶρο βοηθητικῆς χρήσης (ἐκεῖ καὶ δύο μικρὲς κόγχες). Τὸ πλάτος τῆς κλίμακας εἶναι 0.80 μ. καὶ τὸ ὕψος καὶ πλάτος (πάτημα) τῶν βαθμίδων 0.27 μ. Τὸ ὁρατὸ πάχος τοῦ τοίχου τῆς κλίμακας εἶναι 0.45 μ.

Πρὸς τὸ πρῶτο πατάρι —πολὺ χαμηλό— ἡ πρόσβαση ἐπιτυγχάνεται ἀπὸ τὴν κλίμακα μέσω μικροῦ ἀνοίγματος. Τὸ πατάρι κατασκευάζεται μὲ ξύλινες δοκίδες πάνω στὶς ὁποῖες τοποθετοῦνται καλάμια καὶ σχιστόπλακες. Ὁ χῶρος εἶναι σκοτεινὸς καὶ χρησιμεύει γιὰ τὸν χειρισμὸ τῆς ξυλομηχανῆς.

Τὸ δεύτερο πατάρι, ἡ μυλόσταση, εἶναι ἐπίσης χῶρος χειρισμοῦ τῆς ξυλομηχανῆς καὶ ἀποτελεῖ τὸν κύριο χῶρο τοῦ μύλου. Τὸ πατάρι ἔχει κατασκευαστεῖ πρωτότυπα μὲ ἀκτινικές δοκοὺς ποὺ στηρίζονται στὸν τοῖχο τῆς κλίμακας καὶ στὸν περιμετρικό. Πάνω στὶς ξύλινες δοκοὺς ἐδράζονται μεγάλες σχιστόπλακες. Τὸ ὅλο σύστημα εἶναι ἱκανὸ νὰ δεχτεῖ τὰ φορτία τῆς ξυλομηχανῆς, τῶν μυλόλιθων καὶ τῶν γεννημάτων. Ὁ χῶρος φωτίζεται ἀπὸ δύο μικρὰ ἀντιμετρικὰ παράθυρα. Ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος τοῦ παταριοῦ εἶναι $1.25+1.65+1.10=4.00$ μ. καὶ τοῦ μύλου ἐξωτερικὰ στὴν ἀπόληξη τῆς τοιχοποιίας $4.00+2\times 0.60=5.20$ μ. Ἡ ὅλη κατασκευὴ εἶναι χοντροφτιαγμένη, καὶ πρωτόγονη θὰ ἔλεγα, ὅπως καὶ ἡ ξυλομηχανὴ καὶ ἡ τούρλα, ποὺ ὑπολείπονται τῶν κομψῶν ξυλοκατασκευῶν τῶν ὑπόλοιπων κυκλαδίτικων νησιῶν.

Γενικῶς τηρεῖται τὸ ἴδιο σύστημα ξύλινου μηχανισμοῦ. Ὅμως τὸ φρένο διαφέρει. Εἶναι πλεγμένο παλαμάρι πλοίου ποὺ ἐπεκτείνεται στὴ συνέχεια μὲ χοντρή ἄλυσίδα, ποὺ περιβάλλει πολλὰς φορὲς τὸν κύριο, ὀριζόντιο ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ. Ἡ ἄλυσίδα φτάνει μέσω ὀρθογωνικῆς ὀπῆς τοῦ δαπέδου τοῦ παταριοῦ στὸ πρῶτο πατάρι, ὅπου προσδένεται στὸν ντανὰ καὶ ἀσφαλίζεται ὅταν σταματᾷ ὁ μύλος. Διαφέρει ἀπὸ τὸ φρένο τῶν μύλων τῆς Μυκόνου ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ξύλινες σιαγόνες (στὸ Αἰγαῖο ἐφαρμόζονται δύο συστήματα πέδησης τῶν μύλων). Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρω διάφορα μετρικὰ στοιχεῖα: διάμετρος ἄξονα 0.30 μ., διάμετρος ὀδοντωτοῦ τροχοῦ 2.30 μ., διάμετρος μυλόπετρας 1.60 μ.

Τέλος σημειῶνω σχετικὰ μὲ τὸ ὕψος τοῦ λίθινου τοιχώματος τοῦ μύλου τὰ ἑξῆς: Ὑψος τοιχώματος πάνω ἀπὸ τὸ ἄνω πατάρι 1.15 μ., πάχος σχιστοπλακῶν ἄνευ δοκῶν 0.06 μ., ὕψος ἐλεύθερο ἀπὸ τὴ στάθμη εἰσόδου ἕως τὴν ὀροφὴ τοῦ δεύτερου παταριοῦ 3.90 μ. Συνολικὸ ὕψος 5.11 μ.

Τὸ κτίριο εἶναι ἄτεχνο, ὅπως ἤδη εἶπα, ὁ μηχανισμὸς εἶναι κατασκευασμένος χωρὶς προσοχὴ καὶ εὐαισθησία, μὲ ξύλα διαφορετικῆς διατομῆς κακῶς ἐπεξεργασμένα ἢ ἀργά, οἱ ὀδόντες τοῦ τροχοῦ κακότεχνοι, λεπτοί, μὲ ξυλόσφηνες λεπτές ἢ γυφτόκαρφα ἀντ' αὐτῶν. Τὸ σφήνωμα τῆς ρόας στὸ ἀξόνι ἔχει γίνεи κακότεχνα, μὲ ποικίλης διατομῆς ξύλα. Ὅμοίως καὶ τὸ πεντάραβδο. Ἐπίχρισμα ὁ μύλος δὲν ἔχει, ἐνῶ ἔχει ἀσπριστεῖ μὲ ἀσβέστη ὁ ἰσόγειος χώρος (οἱ ἀνεπίχριστοι λίθοι του). Ἴσως γιὰ ἐκεῖ παρέμενε ὁ μυλωνάς, ὅπως συμπεραίνω ἀπὸ ἵχνη παλιᾶς κλίνης ποὺ βρίσκονται σὲ κόγχη κάτω ἀπὸ τὴν κλίμακα. Σήμερα διατηροῦνται ὑπολείμματα νεώτερης κάλυψης τοῦ μύλου μὲ κομμάτια λαμαρίνας ἀπὸ ἰσιωμένο βαρέλι ἢ κυματοειδῆ φύλλα ἐπικάλυψης.

Οἱ μύλοι τῆς γειτονικῆς Μυκόνου εἶναι γνωστοὶ ἤδη ἀπὸ τὸ 1700 στοὺς ξένους περιηγητές. Ὁ Tournefort ἀπεικονίζει τοὺς δέκα μύλους τῆς περιοχῆς «Κάτω Μύλοι» ἢ «Πολλοὶ Μύλοι», στὴ Χώρα. Στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους ὑπάρχει ἀπογραφικὴ ἔκθεση τοῦ 1828 ποὺ ἀναφέρει ὅτι τὸ 1700 τὸ νησί εἶχε εἴκοσι ἐννιά μύλους. Σῶζεται ἀκόμη στοὺς «Κάτω Μύλους» ὁ λεγόμενος «Χοντρός μύλος» μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Lau Dei 1720. Αὐτοὶ οἱ μύλοι λειτουργοῦσαν ὥς τὸ 1925, ὁπότε ἐγκαταστάθηκε στὴ Λάκκα πετρελαιοκίνητος ἀλευρόμυλος, ἐξαιτίας τῆς λειτουργίας τοῦ ὁποῖου ἄρχισε ἡ ἐγκατάλειψή τους. Τὸ πλῆθος τῶν ἀνεμόμυλων τῆς Μυκόνου ὀφείλεται κυρίως σὲ ἐμπορικοὺς λόγους ἀλλὰ καὶ στὴν ἀνάγκη ἐξυπηρέτησης τῶν κατοίκων. Βρίσκονται θεμελιωμένοι εἴτε κατὰ μυλοσειρές σὲ προσήνεμα μέρη («Πάνω Μύλοι» - «Κάτω Μύλοι» Χώρας), εἴτε μεμονωμένοι μέσα στὰ χωριὰ ἢ διάσπαρτοι στοὺς ἀγροὺς π.χ. Σπιτάλια, Βίδα, Δεσποτικά, Ἐμπουρδέχτης. Ὑπάρχουν καὶ μύλοι θεμελιωμένοι ἐπὶ τῶν κυμάτων, ὅπως ὁ ἀνύπαρκτος σήμερα «Καστρινὸς μύλος» στὴ Χώρα Μυκόνου.

Γενικὰ παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο τῆς ἐγκατάλειψης καὶ τῆς καταστροφῆς τους. Ἐλάχιστοι εἶναι οἱ μύλοι ποὺ κάπως διατηροῦνται καὶ ἀπὸ αὐτοὺς δύο τρεῖς ἔχουν καὶ πανιά, ὅπως οἱ μύλοι τοῦ Μπόνη, τοῦ Γερώννου καὶ τοῦ Πεντάρα. Παρατηρεῖται ἐπίσης τὸ φαινόμενο τῆς γελοιοποίησης τῶν μύλων ποὺ μετατρέπονται σὲ κατοικίες, φαινόμενο γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα νησιά, π.χ. Κέα, Τήνο κλπ. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις γιὰ νὰ εἶναι πρακτικῶς κατοικήσιμοι οἱ μύλοι δέχονται βάρβαρες ἐπεμβάσεις ἐσωτερικὰ ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ποὺ εἶναι ἐμφανεῖς, μὲ τὸ ἄνοιγμα νέων παραθύρων ἢ μεγάλωμα τῶν ὑπαρχόντων, προσθήκη καπνοδόχου, ἀλλαγὴ τῆς σκάρπας καὶ τῆς στέγης κλπ.

Καὶ στὴ Μύκονο ἐπαληθεύεται ἡ παρατήρηση ὅτι ὅλοι οἱ μύλοι δὲν ἦταν ἀρχικὰ ἐπιχρισμένοι ἐξωτερικὰ ἢ γαλακτισμένοι, ὅτι εἶχαν ὥραῖες ἀναλογίες ὕψους καὶ ἄνω καὶ κάτω διαμέτρου, ὅτι ὁ μηχανισμὸς τους εἶναι ξύλινος καὶ ἡ τούρλα καλυμμένη μὲ βοῦρλα. Ὑπάρχουν καὶ μύλοι μὲ κάλυψη μὲ κυματοειδῆ λαμαρίνα. Πρόκειται προφανῶς γιὰ πρόσφατες ἐπεμβάσεις, εὐκόλες καὶ ἀντιαισθητικές, ἀνθεκτικὲς ὅμως καὶ οἰκονομικές. Ἡ λύση αὐτὴ ἐφαρμόστηκε τελευταῖα καὶ σὲ ἄλλα νησιά.

Στὴ διάρκεια τῆς ἐρευνᾶς μου διαπίστωσα καὶ στὴ Μύκονο τὴν ὑπαρξὴ ἐθιμικοῦ δικαίου ποὺ προστατεύει κατὰ τρόπο σοφὸ τὴ λειτουργίαν τοῦ μύλου. Ἐπίσης στὰ συμβόλαια παλαιῶν πράξεων (πράξη 1826 τοῦ Κοινοῦ Καντζιλλιέρη Μυκόνου Ἰγνατίου Παρθένου) ἀναφέρονται ὅροι δεσμευτικοὶ ποὺ προστατεύουν τοὺς μύλους.

Θὰ εἶναι χρήσιμο νὰ ἐπικεντρώσουμε τὶς παρατηρήσεις μας σὲ ἓναν μύλο ποὺ ἔχει μετατραπῇ σὲ μουσεῖο, δηλαδὴ στὸν μύλο τοῦ Μπόνη ποὺ βρίσκεται στὴ Χώρα Μυκόνου, στὴ συνοικία Βαστάου («Ἀνω Μύλοι»), γιὰ εἶναι σὲ πλήρη λειτουργία σήμερα.

Ὁ μύλος τοῦ Μπόνη ἀνήκει στὸ Λαογραφικὸ Μουσεῖο Μυκόνου, ἔργο ἀξιοζήλευτο τῆς ἀγάπης τοῦ ιδρυτῆ τοῦ Β. Κυριαζόπουλου ποὺ μὲ στοργή καὶ φροντίδα ἀνέλαβε νὰ συντηρήσει καὶ νὰ θέσει σὲ συνεχή λειτουργία τὸν παλιὸ καὶ κομψότατο μύλο. Πάντα τὶς ὥρες λειτουργίας τοῦ μύλου-μουσεῖου ὑπάρχει καὶ ἓνας «μυλωνάς», ὁ Γιάννης, ποὺ πρόθυμα ἐξηγεῖ στοὺς ἐπισκέπτες τὸν χειρισμὸ καὶ τὴ λειτουργία του (οἱ Μυκονιάτες σήμερα ἀμφισβητοῦν τὴν ιδιότητα τοῦ μυλωνᾶ στὸν Γιάννη Σικινιώτη).

Ὁ μύλος τοῦ Μπόνη (ἔτσι ὀνομαζόταν ὁ τελευταῖος μυλωνάς-ιδιοκτήτης του) πρέπει νὰ ἔχει χτιστεῖ τὸν 16ο αἰ. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται, σύμφωνα μὲ τὸν καθ. Κυριαζόπουλο, ἀπὸ συμβολαιογραφικὰ ἔγγραφα ἀρχείου. Τὰ ἔγγραφα δὲν τὰ ἐξέτασα, μὲ ἐκπλήσσει ὅμως ἡ μεγάλη τους παλαιότητα. Ὁ μύλος ἔχει χτιστεῖ στὸ χεῖλος γκρεμοῦ, ὥστε ὁ ἄνεμος τὸν πλήττει μὲ σφοδρότητα. Γύρω ἀπὸ τὸν μύλο ὑπάρχει ὀριζόντια κυκλοτερὴς αὐλή, ἡ σκάρπα, ποὺ χρησιμεύει γιὰ τὴ λειτουργία του (ἄφιξη «γομαριῶν», φόρτωμα, ξεφόρτωμα, χειρισμὸς ἰστίων κλπ.). Ὁ μυλωνάς μοῦ ἔδειξε ἓναν χῶρο κάτω ἀπὸ τὴ σκάρπα, ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴ διατροφή τοῦ χοίρου, καθὼς καὶ λαξευμένη στὸν βράχο γούρνα γιὰ τὸ πότισμα μικρῶν ζώων, π.χ. ὄρνιθες, πράγμα ἀπαγορευμένο ἀπὸ τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο ποὺ ἰσχύει σὲ ἄλλες περιοχές. Εἶναι μία ιδιοτυπία, ἂν πράγματι καὶ τὸ χοιροστάσιο δὲν εἶναι σύγχρονο. Σὲ ἄλλους μύλους τῆς Μυκόνου κάτω ἢ κοντὰ στὴ σκάρπα ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι χῶροι, ὅπως ἀποθήκη ἢ κατοικία μυλωνᾶ.

Ὁ μύλος ἔχει λιθόχτιστη κλίμακα ὡς τὸ πρῶτο πατάρι, καὶ στὴ συνέχεια ξύλινη ὡς τὸ δεύτερο πατάρι. Καὶ τὰ δύο πατάρια ἦταν ξύλινα. Τὸ ἰσόγειο ἀποτελοῦσε τὸν χῶρο διακίνησης καὶ ἀποθήκευσης, τὸ πρῶτο πατάρι χῶρο πάλι ἀποθήκευσης καὶ ἐλέγχου-χειρισμοῦ τῆς ξυλομηχανῆς, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἦταν ἀποκλειστικὰ ὁ χῶρος λειτουργίας καὶ χειρισμοῦ τοῦ μύλου, ἡ μυλόσταση. Κάτω ἀπὸ τὴ λιθόχτιστη κλίμακα ὑπῆρχε τοξωτὴ κόγχη ὑπὸ μορφὴν ἀνοιχτοῦ ἑρμαρίου, γιὰ νὰ ἐπαυξάνεται ὁ στενὸς χῶρος.

Τὰ βοῦρλα τοποθετοῦνται μὲ ὀριζόντια διάταξη στὴν πρώτη ἐσωτερικὴ στρώση, ὥστε νὰ εἶναι κάθετα πρὸς τὰ ξύλα τῆς τούρλας, καὶ μὲ διάταξη κάθετη πρὸς τὴν πρώτη στὴ δεύτερη καὶ ἐξωτερικὴ στρώση, γιὰ πλήρη στεγάνωση. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ βοῦρλα τῆς κάλυψης τῆς τούρλας εἶναι σύγχρονη ἔντεχνη ἐπισκευή, πιστὴ ἀπομίμηση τῶν παλιῶν κατασκευῶν. Ἡ μυλόπετρα ἐπίσης δὲν εἶναι αὐθεντικὴ, ἀλλὰ μεταφέρθηκε ἀπὸ μύλο τῆς Ἀνωμερᾶς, ὥστε νὰ λειτουργήσῃ ὁ μύλος ὡς μουσεῖο.

Ὁ μυλωνάς μοῦ ἐξήγησε πολλὰς πλευρὲς τῆς λειτουργίας τοῦ μύλου, ποὺ εἶναι σχεδὸν παρόμοια μὲ τῶν μύλων ἄλλων νησιῶν, ἐκτὸς ἀπὸ μικροδιαφορές. Ἐπίσης εἶδα τὸ «φρενάρισμα» τοῦ μύλου ἀπὸ μέσα: Γύρω ἀπὸ τὴ ρόδα ὑπάρχουν δύο ξύλινες σιαγόνες, ὅπως οἱ σιαγόνες τῶν φρένων τῶν σύγχρονων αὐτοκινήτων, τῶν ὁποίων τὰ μήκη θὰ εἶναι περίπου ἴσα μὲ τὸ 1/3 τῆς περιμέτρου τοῦ ὀδοντωτοῦ τροχοῦ (ρόδας). Μὲ ἓνα σύστημα παλάγκου μὲ σχοινιά καὶ μακαράδες μπορεῖ ἄνετα ὁ μυλωνάς νὰ ἀκίνητοποιήσῃ τὴ φτερωτὴ φέροντας σὲ ἐπαφὴ σιαγόνες καὶ ρόδα. Ἡ ἄκρη τοῦ σχοινοῦ αὐτοῦ μπορεῖ νὰ τραβηχτεῖ καὶ ἀπ' ἔξω. Μόνον ὅταν ἀκίνητοποιηθεῖ ὁ τροχὸς δένεται ἡ φτερωτὴ στὸ παλούκι ἐξωτερικά. Ὁ χειρισμὸς αὐτὸς γίνεται ὅταν ἔχουμε ἰσχυρὸ μελτέμι (πίν. 39β).

Ὁ λίθινος κορμὸς τοῦ μύλου ἐπιστέφεται μὲ ἐγκάρσια, ἀκτινικῶς διαταγμένα τρέσα, τὰ κανόνια, μὲ ἐγκοπὴ γιὰ νὰ συγκρατεῖται τὸ καταρικό. Ὅταν ἐβγαίνει ἡ μυλόπετρα γιὰ νὰ πελεκηθεῖ, πρῶτα ἀφαιροῦνταν τὰ παλινὰ (ξύλινα παραπέτα), μετὰ μὲ κατρακύλια μεταφερόταν δίπλα καὶ στὴ συνέχεια μὲ παλάγκο ἀνασηκωνόταν γιὰ νὰ τὴν ἐργαστοῦν.

Ἡ λίπανση τῶν τριβόμενων μερῶν γίνεται μὲ σαπουνάδα καὶ ὄχι μὲ λίπος. Γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει καμινάδα, ὅπως στὴν Κῶ (Ἀντιμάχεια) ἢ στὴν Κρήτη (Βυζάρι), γιὰ νὰ λιώσει στὴ φωτιά τὸ λίπος. Τὰ ξύλα στὰ σημεῖα τριβῆς εἶναι πάλι ἀπὸ πουρνάρι.

Τὰ δόντια τοῦ τροχοῦ ἔχουν γκαβίλιες, ὄχι ξύλινες, ἀλλὰ ἀπὸ γυφτόκαρφα, γι' αὐτὸ εἶναι πιὸ λεπτά. Στὴν περιοχὴ χειρισμοῦ γιὰ τὴν περιστροφή τῆς τούρλας (καυκί-παλου-κότρυπα) δὲν ὑπάρχει μέταλλο ὅπως ἄλλοῦ, γιατί οἱ «γοῦβες» γίνονται στὸ ξύλο. Σημαία δὲν ὑπῆρχε. Ὁ μυλωνὰς διαπίστωνε τὴ φορὰ τοῦ ἀνέμου ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μύλου, ἀπὸ θυρίδα ἀπ' ὅπου ἔμπαινε ὁ ἀέρας. Τὸ 1984 τὸν μύλο ἐπληξε κεραυνὸς χωρὶς, εὐτυχῶς, ζημιές. Κάτι παρόμοιο συνέβη στὸν μύλο πρὸς τὸ Ἀκρωτήρι Θήρας.

Κατεστραμμένος καὶ ἐγκαταλειμμένος ἀνεμόμυλος τοῦ κυκλαδικοῦ τύπου ὑπῆρχε τὸ 1959 στὴν Κύμη, μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα, κοντὰ στὸν λόφο τοῦ Προφήτη Ἡλία.

Μύλοι ἐπίσης ὑπῆρχαν ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Κάστρο τῆς Καλύμνου στὴν Πόθεια. Τελευταῖα ἀναπτύχθηκε κάποια δραστηριότητα γιὰ τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάστασή τους. Οἱ μύλοι αὐτοὶ δὲν μοιάζουν μὲ τοὺς μύλους τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ρόδου. Σήμερα τὰ βοῦρλα τῆς τούρλας ἀντικαθίστανται μὲ φύλλα λαμαρίνας, λύση συχνὰ ἐφαρμοζόμενη.

Στὴν Κῶ ὑπάρχουν, σποραδικά, ἐγκαταλειμμένοι μύλοι· ἐλάχιστοι εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ συντηροῦνται ἢ λειτουργοῦν σήμερα. Ἐξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀντιμάχεια, πάνω στὴ δημόσια ὁδὸ καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ στρατόπεδο, ὑπάρχει ἐγκαταλειμμένος μύλος χωρὶς τούρλα, ὁ ὁποῖος φέρει στὰ δύο τρίτα περίπου τοῦ ὕψους τοῦ κορμοῦ του μεταλλικὴ στεφάνη γιὰ στερέωση τῆς λιθοδομῆς του γιατί ἔχει ραγίσει. Ἐσωτερικὰ ἔχει χτιστὴ κλίμακα ἀπὸ τὸ ἰσόγειο ὡς τὴ μυλόσταση. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως εἶναι ὅτι στὸ μεσοπάτωμά του ὑπάρχει μικρὴ χτιστή, ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος, τοξωτὴ ἐστία, μὲ ἐντοιχισμένο κυλινδρικό καπναγωγὸ χωρὶς κεφαλὴ, ποὺ δὲν ἀναδύεται γιὰ νὰ προέχει ἀπὸ τὸν τοῖχο, ὅπως στὸ Βυζάρι Κρήτης. Πληροφορήθηκα ὅτι σ' αὐτὴ τὴν ἐστία ζέσταιναν τὸ λίπος γιὰ νὰ λιπάνουν τὴν ξυλομηχανή. Αὐτὸ φαίνεται λογικό, ἂν μάλιστα παρατηρήσει κανεὶς τὴν ἔξοδο τοῦ καπναγωγοῦ, ὅπου δὲν φαίνονται αἰθάλες ἀπὸ συνεχὴ χρήση τῆς ἐστίας. Γιὰ κάθε ἄλλη χρῆση (π.χ. μαγείρεμα) θὰ εἴχαμε ἄλλα φαινόμενα. Κατὰ τὰ λοιπὰ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι καὶ ὁ μύλος αὐτὸς παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τοὺς κυκλαδίτικους, καὶ ὄχι μὲ ἐκείνους τῆς Ρόδου, μὲ τὴν ὁποία συγγενεὺν γεωγραφικά.

Πιὸ κοντὰ στὴν Ἀντιμάχεια ὑπάρχει σὲ πλήρη λειτουργία ὁ μύλος τοῦ Ἀμαλλου. Ἐχει 12 ἰστίαι ἀπὸ πανὶ μονόχρωμο ἢ μὲ γραμμώσεις, ἡ θύρα του φέρει τοξωτὸ πλαίσιο καὶ ἡ κλίμακα πρὸς τὴ μυλόσταση εἶναι χτιστή. Ἡ μορφή του εἶναι κομψή καὶ μοιάζει μὲ τοὺς κυκλαδικούς. Στὸ πατάρι ὑπάρχει πάλι χτιστὴ ἐστία, ἐνῶ στὴ σέσουλα ὑπάρχει προσαρμοσμένο κουδούνι ποὺ χτυπᾷ μόλις ἀδειάσει ὁ καρπὸς ποὺ τροφοδοτεῖ τὶς μυλόπετρες. Ἡ ζύγιση γίνεται στὸ ἰσόγειο μέσω ζυγοῦ ἀναρτημένου ἀπὸ ἰσχυρὴ δοκὸ. Ὑπάρχει ἐπίσης κρεβάτι, ὅπου κοιμᾶται ὁ μυλωνὰς, κάτω ἀπὸ τὴ λίθινη κλίμακα τοῦ μύλου, στοιχειῶ κοινὸ σὲ πολλοὺς κυκλαδικούς μύλους.

Στὴ Σίφνο ὑπάρχουν ἐπίσης ἀνεμόμυλοι ὅμοιοι μὲ τοὺς κυκλαδικούς (πίν. 29α, 38α, 39α, γ), σὲ πολλοὺς ὅμως παρατήρησα μεγάλῃ μείωση τῆς ἄνω σὲ σχέση πρὸς τὴν κάτω διάμετρο τοῦ κορμοῦ τους. Ἐντύπωση, ἐπίσης, προξενεῖ ἡ μὴ ἀξονικὴ διάταξη τῶν κου-

φωμάτων (φωτιστική θυρίδα ὀρόφου, εἴσοδος). Παρατηρεῖται καὶ ἐδῶ ἡ παρουσία τοῦ σταυροῦ —φυλακτικοῦ συμβόλου— ἐπάνω ἀπὸ τὶς θύρες, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλα νησιά, π.χ. Θήρα. Ἡ τοιχοποιία τους ἄλλοτε ἔντεχνη καὶ ἄλλοτε ὄχι, παραμένει ἀνεπίχριστη ἢ καλύπτεται μὲ ἐπίχρισμα καὶ ἀσβέστη.

Στὴν Πάτμο ὑπάρχουν μύλοι σὲ μυλοσειρὲς ποὺ μοιάζουν πολὺ μὲ ἐκείνους τῆς Ρόδου (πίν. 29β, 38β). Εἶναι λιθόχτιστοι, μὲ χοντροπελεκημένους δόμους κατὰ δακτύλιους, ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ μικρὲς σφῆνες, τσιβίκια, μὲ κορμὸ κυλινδρικό ἢ μὲ ἐλάχιστη μείωση πρὸς τὰ ἄνω, στέψη ἀπὸ σανίδωμα καὶ 12 ἰστία. Συνήθως ἡ τοιχοποιία τους παραμένει ἐμφανὲς (ἀνεπίχριστη).

Οἱ μύλοι τῆς Ρόδου, γνωστοὶ ἀπὸ τοὺς παλιοὺς περιηγητὲς καὶ τελευταῖα ἀπὸ τὸν Gabriel, ἔχουν πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ ἐκείνους τῆς Πάτμου. Εἶναι ὅμως ψηλότεροι, ἔχουν 8 ἰστία καὶ ἐπιμελέστερη κατασκευή, μὲ λαξευτοὺς δόμους διαταγμένους κατὰ τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα. Τὴν ἴδια μορφή ἔχει καὶ ἡ τούρλα τους. Πολλοὶ θεμελιώνονται κοντὰ στὴ θάλασσα ἐνῶ ἄλλοι στὴν ἐνδοχώρα. Οἱ περισσότεροι πάντως εἶναι ἀνεπίχριστοι.

Στὴ Σκιάθο ὑπάρχουν ἐπίσης μύλοι. Εἶναι ὀγκώδεις, χαμηλοί, θεμελιώνονται καὶ κοντὰ στὰ κύματα, ὅπως ὁ μύλος τοῦ λιμανιοῦ τῆς Σκιάθου, καὶ οἱ περισσότεροι εἶναι ἐπιχρισμένοι.

Στὴ Σέριφο ἐπισκέφτηκα τὸ 1982 τὴ μυλοσειρὰ τῆς Χώρας ποὺ ἐκτείνεται σὲ ἀνεμο-δαρμένο αὐχένα, στὶς παρυφὲς τοῦ οἰκισμοῦ. Πρόκειται γιὰ ἓνα θλιβερὸ θέαμα καταστροφῆς (πίν. 31β). Μόνον ἓνας μύλος ἔχει συντηρηθεῖ καὶ γελοιοποιούμενος ἔχει μετατραπεῖ σὲ κατοικία! Ἀπὸ τὰ σωριασμένα κατάχαμα στοιχεῖα τῆς ξυλομηχανῆς τους συνάγεται ὅτι ἀνῆκαν στὴν οἰκογένεια τῶν κυκλαδίτικων μύλων, χωρὶς τοπικὲς ἰδιομορφίες, καὶ μάλιστα στὸν τύπο τοῦ ξετροχάρη μύλου. Ἀπὸ τὴ Χώρα διέκρινα καὶ ἄλλες μυλοσειρές.

Μακριὰ μυλοσειρὰ ἢ καὶ μεμονωμένους μύλους ἔχουμε καὶ στὴ μακρινὴ Ἀστυπάλαια, ὅπου γενικὰ οἱ μύλοι δὲν εἶναι πολὺ ραδινοί. Σήμερα ἡ τούρλα τους καλύπτεται μὲ σανίδωμα καὶ ἐπιστέφεται μὲ μικρὸ φυλακτικὸ σταυρό. Ὁ κορμὸς τους συνήθως ἐπιχρίζεται καὶ ἡ φτερωτὴ σπάνια ὑφίσταται σήμερα ἢ διακρίνεται κατεστραμμένη. Καὶ οἱ μύλοι τῆς Ἀστυπάλαιας ἀνήκουν στὴ μεγάλη οἰκογένεια τῶν ξετροχάρηδων κυκλαδικῶν μύλων καὶ ἔχουν κοινὰ χαρακτηριστικὰ καὶ μορφολογικὰ στοιχεῖα.

Ἀρχεῖο χρονολόγησης ἀνεμόμυλων

1. Μύλος τοῦ Δεσύλλα στὶς Λεῦκες Πάρου. Χτίστηκε πρὶν ἀπὸ 350 χρόνια, δηλαδὴ πρὶν τὸ 1635, σύμφωνα μὲ τὸν μυλωνά Ἀρτ. Δεσύλλα.
2. Μύλος τοῦ Κατσαβῆ στὴ Χώρα Ἰου. Χτίστηκε πρὶν 220 χρόνια, δηλαδὴ γύρω στὰ 1770, σύμφωνα μὲ πληροφορίες τοῦ μυλωνᾶ, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ μύλου.
3. Μύλος Δούκα Εὐστρατίου στὸν Πύργο Τήνου. Ἀνάγλυφη πλάκα ἀναγράφει: ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΝ | ΔΙ' ΕΞΟΔΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ | ΔΟΥΚΑ | 1844 | ΙΟΥΛΙΟΥ 13.

4. Μύλος Σιώτου Φραντζέσκου στην 'Αγία Τριάδα Γρύλας Τήνου. 'Ανάγλυφη πλάκα ἀναγράφει: 1827 | ΜΑΡΤΙΟΥ Α | ΦΡΑΤΖΕΣΚΟ | ΣΙΩΤΟΥ | ΜΥΛΩΝΑ.
5. Μύλος 'Αξιότη 'Εμμανουήλ στὸν Βόθωνα Θήρας. 'Ανάγλυφη πλάκα πάνω ἀπὸ τὴν κύρια εἴσοδο ἀναγράφει ἐκατέρωθεν τοῦ ἀποτρεπτικοῦ συμβόλου τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 1):

M	Δ
18	55
ΔΙΚΕ	ΒΡΪ 5

Πρόκειται γιὰ τὰ ἀρχικά γράμματα τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ ἐπιθέτου τοῦ ἰδιοκτήτη του, γιὰ τὸν χρόνο κατασκευῆς ἢ ἐπισκευῆς τοῦ μύλου (1855) καὶ τὴν ἡμερομηνία (Δεκεμβρίου 5).

6. Στὸν μύλο τῆς μυλοσειρᾶς τῆς κορυφογραμμῆς τοῦ Γαβρίλου, κοντὰ στὸ 'Εμπορεῖο Θήρας, σὲ λευκὸ μαρμαρόλιθο ἀναγράφονται τὰ ἑξῆς:

1782 J.E.M.
E.J.M. 1886

Πρόκειται γιὰ τὸν χρόνο ἱδρύσεως ἢ ἐπισκευῆς τοῦ μύλου τὸ 1782 ἀπὸ τὸν J.E.M., καὶ ἕναν περίπου αἰῶνα ἀργότερα, τὸ 1886, γιὰ ἐπισκευὴ ἀπὸ κάποιον κατιόντα E.J.M.

7. 'Ο ἀνεμόμυλος στὴν περιοχὴ 'Εμπουρδέχτης "Ἀνω Μερᾶς Μυκόνου ἔχει χτιστεῖ τὸ 1950 ἀπὸ τὸν Πέτρο Ξυδάκη ἢ 'Αποστόλακα¹¹⁶.
8. 'Ο ἀνεμόμυλος στὴ Ράχη Ξυνάρας, στὸν Βύσιλο Τήνου, ἔχει χτιστεῖ τὸ 1944¹¹⁷.
9. 'Ο «Χοντρός μύλος» στοὺς «Κάτω Μύλους» Χώρας Μυκόνου φέρει τὴν ἐπιγραφὴ LAU DEI 1720.

'Αρχεῖο κατασκευαστῶν ἀνεμόμυλων

1. Δεσύλλας 'Αρτέμης. 'Απὸ τὶς Λεῦκες Πάρου. Τὸ 1983 ἑτῶν 60 (7ῃ γενεά)¹¹⁸.
2. Δεσύλλας (;). Πατέρας τοῦ 'Αρτέμη. Πέθανε τὸ 1935¹¹⁹.
3. Γιαμούρης ἢ Πασπάλης Γιώργος. 'Απὸ τὴ Νάξο. Πέθανε τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 20οῦ αἰ.¹²⁰
4. 'Αξιότης 'Εμμανουήλ. 'Απὸ τὸν Βόθωνα Θήρας. 91 ἑτῶν στίς 26.8.1970¹²¹.

¹¹⁶. Πληροφορία προφορική. Δὲς καὶ Ι. ΚΑΝΔΗΛΗ, *Βιομηχανικὴ 'Επιθεώρησις*, 'Οκτώβριος 1958 καὶ ἀνάτ. σελ. 8.

¹¹⁷. ΣΤ. ΛΑΓΟΥΡΟΣ, *Τουριστικὸς ὁδηγὸς τῆς Τήνου*, ὁ.π. 94.

¹¹⁸. Περιοδ. *Ένα τεῦχ.* 32, 1983, 97.

¹¹⁹. *Ό.π.*

¹²⁰. *Ό.π.* 98.

¹²¹. Πληροφορία τοῦ συγγραφέως.

5. Καραγιάννης Δημήτριος. 'Από τοὺς Τσακαίους Στύρων Εὐβοίας¹²².
6. Κατσούλης Θ. 'Απὸ τὴ Ζάρκα Εὐβοίας¹²³.
7. 'Αντωνιάδης 'Ιωάννης. 'Απὸ τὴ Ζάρκα Εὐβοίας¹²⁴.
8. Κατσάτος 'Ιωάννης. 'Απὸ τὴ Ζάρκα Εὐβοίας¹²⁵.
9. Ξυδάκης Πέτρος ἢ 'Αποστόλακας. 'Απὸ τὸν 'Εμπουρδέχτη Μυκόνου. 'Εν ζωῇ τὸ 1950¹²⁶.
10. Πολυκανδριώτης Νικόλαος ἀπὸ τὴ Μύκονο. 'Εν ζωῇ τὸ 1972¹²⁷.
11. Βαλλαρῆς Γεώργιος ἀπὸ τὸν Βύσιλο Τήνου. 'Εν ζωῇ τὸ 1944¹²⁸.

'Αρχεῖο μυλωνάδων

1. Δεσυλλαῖοι. 'Απὸ τὶς Λεῦκες Πάρου. Εἶχαν 12 μύλους¹²⁹.
2. Κατσαβῆς 'Εμμανουήλ. 'Απὸ τὴ Χώρα 'Ιου. Ζοῦσε στὶς 4.7.1973¹³⁰.
3. Βαλέτας (;). 'Ἐζησε καὶ πέθανε στὴ Χώρα 'Ιου τὸ 1778 (σύμφωνα μὲ πληροφορία τοῦ 'Εμ. Κατσαβῆ)¹³¹.
4. (;) Γεράσιμος. 'Απὸ τὴν Πλάθεια 'Ακρωτηρίου Θήρας¹³².
5. Παγκάκης Γ. 'Απὸ τὴ Χωματάνα Στύρων Εὐβοίας¹³³.
6. Κεντιστὸς 'Αθανάσιος. 'Απὸ τὰ Στύρα Εὐβοίας¹³⁴.
7. Κεντιστὸς Γεώργιος. 'Απὸ τὰ Στύρα Εὐβοίας¹³⁵.
8. Δούκας Ε. 'Απὸ τὸν Πύργο Τήνου¹³⁶.
9. Σιῶτος Φραντζέσκος. 'Απὸ τὴν 'Αγία Τριάδα Γρύλας Τήνου. 1827¹³⁷.
10. Νταργάκης Κομνηνός. 'Απὸ τὸ Τρίστομο Καρπάθου¹³⁸.
11. Σπανὸς Νικόλαος. 'Απὸ τὸν 'Αγιο Γιάννη Καρπάθου¹³⁹.

122. 'Αρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν 15, 1969, 103-118.

123. 'Ο.π.

124. 'Ο.π.

125. 'Ο.π.

126. Στοιχεῖο τοῦ συγγραφέως. Βλ. καὶ Ι. ΚΑΝΔΗΛΗ, *Βιομηχανικὴ 'Επιθεώρησης*, 'Οκτώβριος 1958 καὶ ἀνάτ. σελ. 8.

127. 'Εφημ. *Νέα Μύκονος*, φύλ. 297, Νοέμβριος 1972, 3.

128. ΣΤ. ΛΑΓΟΥΡΟΣ, *Τουριστικὸς ὁδηγὸς τῆς Τήνου*, ὁ.π. 94.

129. Περιοδ. *Ἐνα τεῦχ.* 32, 1983, 97-98.

130. Πληροφορία τοῦ συγγραφέως.

131. 'Ομοίως.

132. 'Ομοίως.

133. Βλ. 'Αρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν 15, 1969, 103-118.

134. 'Ο.π.

135. 'Ο.π.

136. ΑΛ. ΦΩΡΑΚΗΣ, *'Η λαϊκὴ λιθογλυπτικὴ τῆς Τήνου*, ὁ.π. εἰκ. 198.

137. 'Ο.π. εἰκ. 199.

138. ΕΛ. ΛΕΙΜΩΝΑ-ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Αἰγαιοπελαγίτικοι ἀνεμόμυλοι», *Τεχνικὰ Χρονικὰ* 4, ὁ.π. 319.

139. 'Ο.π. 320.

12. Παπαδάκης Φρ. 'Από τὸ Ὅθος Καρπάθου¹⁴⁰.
13. Φουντῆς Γιάννης. 'Απὸ τὸ Διαφάνι Καρπάθου¹⁴¹.
14. Παπα-Μανώλης. 'Απὸ τὴν Ἀντιμάχεια Κῶ¹⁴².
15. Καμαροτομιχάλης (;). 'Απὸ τὸ Λιμάνι Χερσονήσου Κρήτης¹⁴³.
16. Πρωτοπαππᾶς Κ. 'Απὸ τὸ Διαφάνι Καρπάθου¹⁴⁴.
17. Βαρβάνης (;). 'Απὸ τὴν Τήνο¹⁴⁵.
18. Ἰάκουμος (;). 'Απὸ τὸ Μπουργο τῆς Νάξου. 1536¹⁴⁶.
19. Ἀφεντάκης Παῦλος. 'Απὸ τῆ Μῆλο¹⁴⁷.
20. Ἀσύγκριτος Γεραρδῆς. 'Απὸ τῆ Φολέγανδρο¹⁴⁸.
21. Παλαιολόγου Γιακουμῆς. 'Απὸ τὰ Βῆσσα Σύρου¹⁴⁹.
22. Χρυσοστράτη ἀδελφοί. 'Απὸ τὸ Μπισκοπιὸ Ἀνδρου¹⁵⁰.
23. Φαλερός (;). 'Απὸ τὸ Κόρθι Ἀνδρου¹⁵¹.
24. Καρδαμίτσης (;). 'Απὸ τὰ Ὑστέρνια Πύργου Τήνου¹⁵².
25. Ἀνδρέας (;). 'Απὸ τὴν Τήνο¹⁵³.
26. Μπατζάνης (;). 'Απὸ τὸ Ἀκρωτήρι Θήρας¹⁵⁴.
27. Ζουγανέλης (;). 'Απὸ τῆ Μύκονο¹⁵⁵. Πιθανῶς ὁ ἴδιος μὲ τὸν Ἰ. Ζουγανέλη (βλ. πιδ
κάτω ἀρ. 39)
28. Ραῖσης (;). 'Απὸ τὸν Πύργο Θήρας¹⁵⁶.
29. Μπαρμπα-Γκιουζέπος ὁ Καμπουράκιας. 'Απὸ τὸν Σκαλάδο Τήνου¹⁵⁷.
30. Μαστρο-Γιῶργος Βαλλαρής. 1944. Βύσιλος, Ράχη Ξυνάρας Τήνου¹⁵⁸.
31. Πολυκανδριώτης Νικόλαος. Χώρα Μυκόνου (συνοικία Βαστάου)¹⁵⁹.
32. Γερόνυμος Νικόλαος. Χώρα Μυκόνου («Κάτω Μύλοι»).
33. Ζουγανέλης Νικόλαος. Χώρα Μυκόνου («Κάτω Μύλοι»).

140. Ὁ.π. 322.

141. Ὁ.π. 327.

142. Ὁ.π. 329.

143. Ὁ.π. 329, 333.

144. Ὁ.π. 332.

145. Ὁ.π. 336.

146. Περιοδ. Ἀνθρωπος τ. II, τεύχ. I, 1975, 94.

147. Ὁ.π. 95.

148. Ὁ.π. 101.

149. Ὁ.π. 107.

150. Ὁ.π. 109.

151. Ὁ.π. 110.

152. Στοιχεῖα τοῦ συγγραφέως.

153. ΕΛ. ΛΕΙΜΩΝΑ-ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Αἰγαιοπελαγίτικοι ἀνεμόμυλοι», *Τεχνικὰ Χρονικὰ* 4, δ.π. 334.

154. Στοιχεῖα τοῦ συγγραφέως.

155. Ἐφημ. *Κυκλαδικὸν Φῶς*, τεύχ. Ἰουλίου, 1974.156. Ἐφημ. *Θηραϊκὰ Νέα*, τεύχ. Ἰανουαρίου, 1974.157. ΣΤ. ΛΑΓΟΥΡΟΣ, *Τουριστικὸς ὁδηγὸς τῆς Τήνου*, δ.π.

158. Ὁ.π. 94.

159. Γιὰ τοὺς μυλωθροὺς ἀρ. 31-39 τὰ στοιχεῖα ἔχουν συλλεγεῖ ἀπὸ τὸν συγγραφέα.

34. Παπουτσαῖς (;). Ἄνω Μερά Μυκόνου.
35. Ξυδάκης Πέτρος ἢ Ἀποστόλακας. Ἐμπουρδέχτης Ἄνω Μεράς Μυκόνου. 1950.
36. Μπόνης (;). Χώρα Μυκόνου.
37. Κόκκινος (;). Χώρα Μυκόνου.
38. Πεντάρας (;). Χώρα Μυκόνου.
39. Ζουγανέλης Ἰωάννης. Μύλος Μπόνη στὸν Βαστάο, «Ἄνω Μύλοι» Χώρας Μυκόνου.
40. Ψαρὸς Νικόλαος. 1663¹⁶⁰.
41. Κυριακοῦ Νικόλας. 1663.
42. Μπακουλούρης Ἀναστάσιος. Τὸ 1864 ἐτῶν 59.
43. Μπακουλούρης Ἀπόστολος. Τὸ 1864 ἐτῶν 22.
44. Τσούκας Ἀντώνιος. Τὸ 1864 ἐτῶν 25.
45. Σιγάλας Ἀντώνιος. Τὸ 1864 ἐτῶν 29.
46. Ἀμοργιανὸς Ἀντώνιος. Τὸ 1864 ἐτῶν 35.
47. Βερεσῆς Γεώργιος. Τὸ 1864 ἐτῶν 63.
48. Μπακουλούρης Δημήτριος. Τὸ 1864 ἐτῶν 29.
49. Παπουτζᾶς Δημήτριος. Τὸ 1864 ἐτῶν 46.
50. Ζουγανέλης Δημήτριος. Τὸ 1864 ἐτῶν 75.
51. Βερώνης Δημήτριος. Τὸ 1864 ἐτῶν 35.
52. Μπατῆς Δημήτριος. Τὸ 1864 ἐτῶν 45.
53. Βερώνης Θεόδωρος. Τὸ 1864 ἐτῶν 65.
54. Μπόνης ἢ Νεοφώτιστος Ἰωάννης. Τὸ 1864 ἐτῶν 50.
55. Βαβούλης Ἰωάννης. Τὸ 1864 ἐτῶν 27.
56. Κιουράνης Ἰωάννης. Τὸ 1864 ἐτῶν 58.
57. Μπατῆς Κυριάκος. Τὸ 1864 ἐτῶν 40.
58. Πετρῆς Νικόλαος. Τὸ 1864 ἐτῶν 50.
59. Μάθρος Νικόλαος. Τὸ 1864 ἐτῶν 45.
60. Βαβούλης Παναγιώτης. Τὸ 1864 ἐτῶν 68.
61. Κουκᾶς Στέφανος. Τὸ 1864 ἐτῶν 35.
62. Δαροῦσος Φραντζέσκος. Τὸ 1864 ἐτῶν 31.
63. Μαρκουλῆς ἀπὸ τὸν Κάβο-Τραχήλα Δονούσας¹⁶¹.

160. Γιὰ τοὺς μυλωθροὺς ἀρ. 40-62 βλ. ἐφημ. *Νέα Μύκονος* ἀρ. 268, 1970. Εἶναι ὅλοι Μυκόνιοι.

161. Περιοδ. *Ἀνθρωπος* τ. II, τεύχ. I, 1975, 94.

ΛΑΪΚΟΙ ΟΡΟΙ ΣΧΕΤΙΚΟΙ ΜΕ ΤΟΥΣ ΑΝΕΜΟΜΥΛΟΥΣ*

Ἀβέρτα (τὰ πανιά). Θήρα, ἴος, Πάρος.

Ὅταν τὰ ἱστία τοῦ ἀνεμοτροχοῦ εἶναι ἀνοιγμένα, τότε λέμε «τὰ πανιά εἶναι ἀβέρτα». Βλ. καὶ λ. γιοματάρι, κόντρα στὰ κόντρα, κόντρα στὰ τσιόνια, τσιόνια.

Ἀβιολάρισες (οἱ). Μύκονος.

Ἐπενδύσεις μὲ ξύλα ὑψηλῆς ἀντοχῆς τῶν ὑποθημάτων (μαξιλαριῶν, βλ. λ.) τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ, γιὰ νὰ μειώνονται οἱ τριβές. Τέτοια ξύλα εἶναι ἡ ἀγριελιά, ὁ πρίνος κλπ. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ τρία στοιχεῖα, τὸν ντάκο καὶ τὰ δύο σκοῦντρα. Βλ. λ. βιολαρισιές.

Ἀγράτι (τό). Κάρπαθος.

Βλ. καὶ ἀδράχτ', ἀδράχτι, καταμόχλι, μοχλός, βελονοπίδι. Τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀποτελούμενου ἀπὸ τρία μεταλλικὰ στοιχεῖα ἄξονα τοῦ ὀδοντωτοῦ τυμπάνου (ἀνέμης-πεντάραβδου) καὶ τοῦ μυλόλιθου (μυλόπετρας).

Ἀγρέλι (τό). Θήρα, ἴος, Νάξος.

Ξύλο ἀγριελιάς, πὺν χρησιμοποιεῖται στὰ τμήματα ἐκεῖνα τοῦ ξύλινου μηχανισμοῦ τοῦ μύλου, στὰ ὁποῖα σημειώνονται μεγάλες τριβές. Δὲν φθείρεται τὸ ξύλο καὶ δὲν ἀναπτύσσεται θερμότητα.

Ἀγριεύω. Μῆλος.

Δημιουργῶ αὐλακώσεις στὶς προστριβόμενες ἐπιφάνειες τῶν μυλόλιθων.

Ἀγρίλη (ή). Αἴγινα.

Ἡ ἀγριελιά. Βλ. λ. ἀγρέλι.

Ἀδράχτ' (τό). Θράκη, Μύκονος.

Ἡ ὀριζόντια δοκὸς στὴ Θράκη. Ἡ προέχουσα κυλινδρική ὀδόντωση τῆς ἀνέμης στὴ Μύκονο.

Ἀδράχτι (τό). ἴος, Τήνος.

Βλ. λ. ἀγράτι.

Ἀκαμάτης (ὁ). Αἴγινα.

Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ πλάγια ὑποθήματα (μαξιλάρια) τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ (φτερωτῆς). Τὸ ἄλλο λέγεται καματερὸ στὴν Αἴγινα.

Ἀλευροήχη (ή). Κάρπαθος.

Ξύλινο φράγμα γύρω ἀπὸ τοὺς μυλόλιθους πὺν ἀπαγορεύει τὴν ἐξοδο τοῦ ἀλεύρου περιφερειακῶς. Βλ. λ. ἔρια.

Ἀλευροθήκη (ή). ἴος.

Δοχεῖο ξύλινο ἢ σάκος πάνινος, ὅπου συλλέγεται τὸ ἄλευρο. Βλ. καὶ λ. ἀλευροσακούλα, κασόνι, σκάφη καὶ χαμηδό.

Ἀλευρομυλωνάς (ὁ). Μῆλος.

Ὁ μυλωνάς, ὁ μυλωθρός.

Ἀλευροσακούλα (ή). Κάρπαθος.

Βλ. λ. ἀλευροθήκη.

Ἀμολάρω. Τήνος.

Ἀνοίγω, ξετυλίγω τὰ ἱστία. Χαλαρώνω τὸ δέσιμό τους.

Ἀναβάτης (ὁ). Κάρπαθος.

Ἀνυψούμενος μοχλὸς πὺν ρυθμίζει τὴν ἀπόσταση τῶν μυλόλιθων.

Ἀνέμη (ή). Αἴγινα, Μύκονος, Τήνος.

Ὁ ἀνεμοτροχός, ἡ φτερωτή, κατ' ἐξαίρεση τὸ φανάρι ἢ φωνάρι ἢ πεντάραβδο.

Ἀνέμη (ή). ἴος.

Τὸ πεντάραβδο τύμπανο. Βλ. λ. πεντάραβδο, φανάρι, φωνάρι.

* Τὰ λήμματα τοῦ παρόντος καταλόγου βασίζονται σὲ στοιχεῖα τοῦ ἀρχείου μου καὶ στὴ βιβλιογραφία πὺν ἔχω ὑπόψη μου. Ἐδῶ γίνεται μία ἀπλὴ προσπάθεια λεξικογράφησης 258 λαϊκῶν ὄρων σχετικῶν μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι τὰ κενὰ θὰ συμπληρωθοῦν κάποτε ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητές. Προφανὴς εἶναι ἡ ἀνάγκη νὰ μελετηθοῦν καὶ ἐτυμολογικὰ ἀπὸ εἰδικούς.

Ἀντένες (οἱ). Αἶγινα, Ἴος, Θήρα, Κάρπαθος, Κῶς, Μύκονος, Τήνος.

Λεπτές, ξύλινες δοκίδες, κυλινδρικής διατομῆς, πού πακτώνονται στὸν ἄξονα (βλ. λ. ἄξονι) τοῦ ἀνεμοτροχοῦ καὶ πάνω σ' αὐτὲς περιτυλίγονται τὰ ἱστία.

Ἀντίξονο (τό). Αἶγινα, Ἴος, Κάρπαθος.

Ξύλινη δοκός, ὑπόθημα ἀκράιου προσκεφαλαίου (μαξιλαριοῦ) ἄξονα ἀνεμοτροχοῦ (φερωτῆς), πού ἐδράζεται στὴν ἄνω ξύλινη περιστρεφόμενη στεφάνη (γύρος). Βλ. λ. ἀντίξυλο.

Ἀντίξυλο (τό). Μύκονος.

Ξύλινο ὑπόθημα τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ. Βλ. λ. ἀντίξονο.

Ἀντιπάτης (ὁ). Κάρπαθος, Ἴος.

Μικρὴ ξύλινη δοκὸς κατ' ἐπέκταση τοῦ σκούντρου (βλ. λ.), πού φέρει μικρό, ξύλινο, πρισματικὸ στοιχεῖο, πάνω στὸ ὁποῖο ἀντιστηρίζεται ὁ ἄξονας τοῦ ἀνεμοτροχοῦ στὸ σημεῖο εἰσόδου του στὸν χῶρο τοῦ μύλου. Στὴν Ἴο δοκὸς πού ἀντιστηρίζει τὴ χλάπα (βλ. λ.).

Ἀνώι ἢ ἀνώγι (τό). Αἶγινα.

Ὁ χῶρος ὅπου βρίσκεται ὁ ξύλινος μηχανισμὸς καὶ ὅπου ἀλέθονται τὰ σιτηρὰ (βλ. λ. μυλόσταση). Τὸ πατάρι κάτω ἀπὸ τὴ μυλόσταση.

Ἀξαλεσιὰ (ἡ). Κάρπαθος.

Ὁ καρπὸς πού ἀπομένει στὴν κουφίνα (βλ. λ.), πρὸς τὸ τέλος τῆς ἄλεσης.

Ἀξετροχάρης (ὁ). Κάρπαθος, Κρήτη, καὶ σπάνια ἄλλοι.

Ὁ ἀνεμόμυλος πού φέρει ἀμετάθετο ἄξονα ἀνεμοτροχοῦ (φερωτῆς καὶ τούρλας), γιατί δὲν μεταβάλλεται ἡ θέση του ὥστε νὰ διαταχθεῖ ὁ ἀνεμοτροχὸς κάθετα πρὸς τὴν ἐκάστοτε φορὰ τοῦ ἀνέμου. Λέγεται καὶ μονόπατος ἢ μονόκαιρος (βλ. λ.).

Ἀξόνι (τό). Αἶγινα, Κάρπαθος, Κυκλάδες.

Γενικὰ ὁ ἄξονας ὁποιοῦδήποτε τροχοῦ, ξύλινου ἢ μεταλλικοῦ. Βλ. καὶ λ. ξόνι.

Ἀπανάρι (τό). Αἶγινα.

Τὸ ἐντὸς τοῦ ἀνωγιοῦ ἢ τῆς μυλόστασης

τμήμα τοῦ ξύλινου μηχανισμοῦ τοῦ μύλου, πού περιστρέφεται μὲ τὴ στέγη (κουκούλα) γιὰ νὰ διατάσσεται ὁ ἀνεμοτροχὸς κάθετα πρὸς τὴν πνοὴ τοῦ ἀνέμου. Βλ. λ. καβαλέτο.

Ἀπαναριὰ (ἡ). Αἶγινα, Τήνος, Μύκονος.

Ὁ ἄνω στρεφόμενος μυλόλιθος. Στὴ Μύκονο τὸ ἀπαναρικό.

Ἀπαναρικό (τό). Ἴος.

Ἡ ἄνω ἐξωτερικὴ, ξύλινη, κυκλικὴ στεφάνη πού ἐδράζεται ἀλλὰ καὶ συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὸ καταρικό (βλ. λ.). Τὸ ἀπαναρικό καὶ τὸ καταρικό ἀποτελοῦν μία ξύλινη σημαντικὸτατη ἐνίσχυση τῆς ἀπόληξης τῆς λιθοδομῆς τοῦ μύλου, πάνω στὴν ὁποία κινεῖται, στρεφόμενο κυκλικά, τὸ ἀπανάρι (βλ. λ.).

Ἀπάνω πέτρα (ἡ). Μύκονος.

Ἡ ἄνω μυλόπετρα, ἡ ὁποία στρέφεται.

Ἀρθούνι (τό). Ἴος.

Οἱ ραβδώσεις πού διαμορφώνονται ἀκτινικά στίς προστριβόμενες ἔδρες τῶν μυλόλιθων. Κατὰ καιροὺς ἐπαναχαράσσονται λόγῳ φθορᾶς.

Ἀρμανάες (οἱ). Κάρπαθος.

Βλ. λ. ἀρμενάδες.

Ἀρματωσιὰ (ἡ). Θήρα, Ἴος, Μύκονος.

Ὁ ἐξοπλισμὸς τοῦ ἀνεμοτροχοῦ, δηλαδὴ ἀντένες, συρματόσχοινα, ἱστία. Ἀρματωσιὰ ἀποκαλεῖται καὶ ὅλος ὁ ξύλινος μηχανισμὸς τοῦ μύλου στὴ Θήρα.

Ἀρμενάδες (οἱ). Κάρπαθος.

Ὁ ξετροχάρης ἀνεμόμυλος στὸν Ἑλυμπο Καρπάθου. Βλ. λ. ἀρμανάες.

Ἀρτεμώνια (τὰ πανιά). Σύρος, Φολέγανδρος.

Ὅρος πού ὑποδηλώνει τὰ πλήρως ἀνοιγμένα ἱστία (κατὰ 5/5). Βλ. καὶ λ. ἀρτιμώνια.

Ἀρτιμώνια. Σύρος, Φολέγανδρος.

Βλ. λ. ἀρτεμώνια.

Ἀρύθι (τό). Ἴος.

Λέγεται καὶ καρύδι. Ὑποδοχὴ μέσα σὲ ξύλινο

στοιχείο για τη συγκράτηση τοῦ ἄνω πέρατος τοῦ βασιλικοῦ σίδερου.

Ἀτόφια (μυλόπετρα ἢ). Θήρα καὶ ἀλλοῦ.
Μυλόλιθος μονολιθικός, ὄχι χτιστός, ὡς συνήθως.

Αὔκουλα (ἢ). Ἴτος.
Ξύλινο, τραπεζοειδοῦς διατομῆς αὐλάκι μὲ ξύλινο διάτρητο φράγμα (βλ. λ. κτένι). Σ' αὐτὴν διολισθαίνει ὁ σίτος ἀπὸ τὴν κουφίνα (βλ. λ.) καὶ μέσω τοῦ πορτέλου ὁδηγεῖται στοὺς μυλόλιθους γιὰ ἄλεσμα. Βλ. καὶ λ. κουτάλα, κοσκινίστρα, караβίδα, κτένι, μπουστί, πινακιά, χολέτρα.

Βασιλικὸ (σίδερο τό). Αἶγινα, Θήρα, Κάρπαθος, Μύκονος.
Μεταλλικὸς ἄξονας τῆς ἀνέμης ἢ φαναριοῦ ἢ πεντάραβδου (βλ. λ.), δηλαδὴ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ μεταλλικοῦ ἄξονα τῶν μυλόλιθων.

Βελονοπίδι (τό). Θήρα.
Ὁ μεταλλικὸς ἄξονας τῆς χελιδόνας (βλ. λ.) ποὺ διέρχεται ἀπὸ τοὺς μυλόλιθους. Βλ. λ. ἀγράτι, βασιλικὸ ἢ καταμόχλι, χελιδών.

Βίδα (ἢ). Τῆνος.
Ξύλινος κοχλιωτὸς σφιγκτήρας τοῦ νεκροῦ (βλ. λ.), μὲ ξύλινη «πεταλούδα», ποὺ χρησιμεύει γιὰ τὴ ρύθμιση τῆς μεταξὺ τῶν μυλόλιθων ἀπόστασης καὶ συνεπῶς καὶ τῆς λεπτότητας τοῦ ἀλεύρου. Βλ. λ. τιμόνι.

Βιολαρισιᾶς (οἱ). Ἴτος.
Βλ. λ. ἀβιολάρισες.

Βόλτα (μία βόλτα πανὶ ἢ δύο βόλτες πανί). Ἴτος.
Χαρακτηρίζεται ἔτσι τὸ μέγεθος τῆς ἀνοιγμένης ἐπιφάνειας τῶν ἰστίων τοῦ ἀνεμοτροχοῦ (φερωτῆς).

Βρόχι (τό). Κάρπαθος.
Ὁ πόλος περιστροφῆς τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ, κατασκευασμένος ἀπὸ ξύλο ἀνθεκτικό.

Βρῶμα (τό). Κάρπαθος.

Τὸ μεταξὺ τῶν μυλόλιθων κενό, ἢ τὸ σιτηρὸ ποὺ πέφτει γιὰ ἄλεσμα μεταξὺ τῶν μυλόλιθων.

Βρωματίζω. Κάρπαθος.

Ρίχνω τὸν πρῶτο πρὸς ἄλεση καρπὸ γιὰ νὰ καθαρίσουν οἱ μυλόλιθοι, εὐθὺς μετὰ τὴ λάξευσή τους.

Γαλλικὸ (χάραγμα τό). Μῆλος.

Αὐλακώσεις ἀκτινικὰ διαταγμένες ἢ καὶ σὲ σχῆμα V, χαραγμένες στὸν κάτω μυλόλιθο, κατάλληλες γιὰ τὴν ἄλεση σκληρῶν σιτηρῶν.

Γιακάδες (οἱ). Κάρπαθος.

Ξύλινο περίβλημα, ἀπὸ ἀγριελιά, τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ.

Γιοματάρι (τὰ πανιά). Ἴτος.

Ὅταν τὰ ἰστία τοῦ ἀνεμοτροχοῦ εἶναι τελείως ξεδιπλωμένα. Βλ. λ. ἀβέρτα.

Γκαβίλια (ἢ). Ἴτος, Κάρπαθος, Κρήτη.

Σιδερένιο ὑπομόχλιο ποὺ χρησιμεύει γιὰ τὴ στροφὴ τῆς κουκούλας μαζὶ μὲ τὸν μηχανισμό τοῦ μύλου, προκειμένου νὰ διαταχθεῖ ὁ ἀνεμοτροχὸς κάθετα πρὸς τὸν πνέοντα ἄνεμο. Ξύλινο βύσμα γιὰ τὴ σύνδεση ξύλινων ἐξαρτημάτων ἢ στοιχείων τοῦ μηχανισμοῦ. Βλ. λ. μανέλλα, λοστάρι.

Γομάρι (τό). Ἴτος, Τῆνος.

Ἐνα γομάρι, δηλαδὴ φορτίο, σημαίνει τὸ βάρος ποὺ μπορεῖ νὰ μεταφέρει ἓνα ζῶο (= γομάρι).

Γούλα (ἢ). Αἶγινα, Μύκονος, Τῆνος.

α. Ὅπῃ στὸν ἄνω μυλόλιθο ἀπ' ὅπου διέρχεται τὸ πρὸς ἄλεση σιτηρὸ (βλ. λ. φάλι). β. Οἱ τέσσερις πέτρες ποὺ βρίσκονται γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ χτιστοῦ μυλόλιθου. Παίρνουν αὐτὴ τὴν ὀνομασίαν ἀπὸ τὴν ὀπή. Βλ. λ. γούλες.

Γούλες (οἱ). Αἶγινα.

Τεμάχια λίθων ἐνσωματωμένα γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονα τῶν χτιστῶν μυλόλιθων.

Γούμενα (τὰ) ἢ **Γουμένα** (ἢ). Αἶγινα, Θήρα, Τῆνος.

α. Γούμενα στην Αἶγινα ὀνομάζεται χοντρὸ σχοινὶ πὺλ χρησιμεύει γιὰ τὸ σταμάτημα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ, ἀφοῦ περιδεθεῖ γύρω ἀπὸ τὸν κύριο ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ καὶ στὴ συνέχεια ἀσφαλιστεῖ στὸν ντανὰ (βλ. λ.). β. Τὰ συρματόσχοινα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ.

Γουρνὶ (τό). Κῶς.

Μεταλλικὴ φατνωματικὴ ὑποδοχὴ πὺλ συγκρατεῖ τὸν κατακόρυφο μεταλλικὸ ἄξονα τῶν μυλόλιθων. Βλ. λ. κουπάκι, κουμπί, πεταλίδα, ποτήρι, φωλιά.

Γυρὶ (τό). Κάρπαθος.

Ξύλινη αἰρετὴ στεφάνη περιμετρικὰ τῶν μυλόλιθων, πὺλ χρησιμεύει γιὰ τὴ συγκράτηση τοῦ ἀλεθόμενου ἀλεύρου. Βλ. λ. φάλκος, φάρσες.

Γύρος (ὁ). Κάρπαθος.

α. Ξύλινες στεφάνες συνδεδεμένες μεταξὺ τους, πάνω στὶς ὁποῖες ἐδράζεται ὁ ἄξονας τῆς φτερωτῆς μέσω τῶν μαξιλαριῶν. Ὁλόκληρο τὸ σύστημα αὐτὸ μαζί μὲ τὴ στέγαση στρέφεται κυκλικὰ πάνω σὲ ἄλλο σύστημα κυκλικῶν, ξύλινων στεφανῶν, σταθερὰ συνδεδεμένων μὲ τὴν ἀπόληξη τῆς τοιχοποιίας τοῦ μύλου, τὰ ἀπαναρικὰ (βλ. λ. κουλοῦρες). β. Βλ. λ. γύρω σύρμα.

Γύρω ἢ Γύρω σύρμα (τό).

Τὸ περιμετρικὸ συρματόσχοινο τῆς φτερωτῆς (βλ. λ.).

Γύρων (ὁ). Ἴος.

Βλ. λ. γύρος.

Διχάλα (ἡ). Κάρπαθος.

Ἡ ἀπόληξη τοῦ μοχλοῦ (βλ. λ.) στὸ σημεῖο σύνδεσής του μὲ τὴ χελιδόνα (βλ. λ.). Λέγεται καὶ χαχάλα (βλ. λ.) στὴν Αἶγινα.

Δόντια (τά). Κάρπαθος, Κυκλάδες.

Ὀδοντώσεις κάθετες πρὸς τὸ ἐπίπεδο τοῦ τροχοῦ.

Δράκος (ὁ). Κάρπαθος.

Ξύλινα πλάγια ἀντερείσματα τῶν ἁξόνων τῶν τροχῶν, πὺλ προλαμβάνουν τὶς πλάγιες μετατοπίσεις. Βλ. λ. λέοντας, λιοντάρια.

Ἐξηντάρης (μύλος ὁ). Ἴος.

Ἔτσι ὀνομάζεται ὁ μύλος τοῦ ὁποῖου ὁ τροχός, ἢ ρόδα, φέρει 60 ὀδοντώσεις. Βλ. καὶ λ. σαρανταοκτάρης.

Ἐρια (ἡ). Κάρπαθος.

Βλ. λ. ἀλευροήχη.

Ἐρόα (ἡ). Κάρπαθος.

Τροχὸς ὀδοντωτὸς ἢ μή. Βλ. λ. ρόα, ρόδα.

Ζυγὸς (ὁ). Ἴος, Κάρπαθος, Κυκλάδες.

Ἡ κεντρικὴ ξύλινη δοκὸς τοῦ πλέγματος τῶν μπρατσολιῶν (βλ. λ.), πὺλ εἶναι κάθετη πρὸς τὸ σκοῦντρο (βλ. λ.).

Ζυμαρώνω (τὴ μυλόπετρα). Μύκονος.

Ἐπαλείφω μὲ κριθάλευρο τὶς ἐπιφάνειες τριβῆς τῶν μυλόλιθων μετὰ τὸ πελέκημά τους, γιὰ νὰ σφραγιστοῦν μεγάλοι πόροι καὶ ἀμυχές.

Θυρία (ἡ). Κάρπαθος.

Τυφλὴ κόγχη λιθοδομῆς, σὰν ἀνοιχτὸ ἐρμάριο.

Καβαλάρηδες (οἱ). Ἴος.

Μεταλλικὲς στεφάνες σύνδεσης δύο ξύλινων στοιχείων.

Καβαλέτο (τό). Αἶγινα.

Βλ. λ. ἀπανάρι.

Καλίτσα (ἡ). Θράκη.

Κυτίο χωρητικότητος 1/8 γρ. μὲ τὸ ὁποῖο ἔπαιρνε τὰ «ἀλεστικά» τοῦ δικαιώματα ὁ μυλωνάς.

Καλτσέσι (τό). Αἶγινα.

Ἡ κορυφὴ τῆς στέγης. Βλ. λ. κουτσουλιανή.

Καματερὸ (τό). Ἴος, Αἶγινα.

Δύο ἀπὸ τὰ τρία ξύλινα στοιχεῖα, τὰ πλάγια, μὲ τὰ ὁποῖα ἐπενδύονται ἐσωτερικὰ τὰ ἐφέδρανα τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ. Τὸ τρίτο λέγεται ντάκος (βλ. λ. ἀκαμάτης).

Κανόνια (τά). Μύκονος.

Ξύλινες δοκίδες ἀκτινικὰ τοποθετημένες στὴν ἀπόληξη τῆς λιθοδομῆς τοῦ μύλου, στὶς ὁποῖες καρφώνεται ἡ πλάκα (βλ. λ.).

Καραβίδα (ή). Ίος.

Ξύλινη χοάνη ἢ χοανοειδὲς δοχεῖο, ὅπου τοποθετεῖται τὸ πρὸς ἄλεση σιτηρό. Βλ. καὶ λ. κόφα, κουφίνα, κοφινίδα, κοσκινίστρα, ταγάρι.

Καραβόπανο (τό). Ίος, Κυκλάδες.

Χοντρὸ ὕφαντὸ κατάλληλο γιὰ τὰ ἱστία τοῦ ἀνεμοτροχοῦ. Εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ πανὶ τῶν ἱστιοφόρων.

Καρτέρια (τά). Τήνος.

Ἀντηρίδες ἐρώας (βλ. λ.) πάνω στὸ ἀξόνι (βλ. λ.).

Καρύκου (λίθος). Μῆλος.

Εἶδος ἀκατέργαστου πετρώματος, κατάλληλο γιὰ μυλόλιθους.

Κασόνι (τό). Αἴγινα.

Ξύλινο κιβώτιο συλλογῆς ἀλεύρου. Βλ. λ. ἀλευροθήκη.

Καταμόχλι (τό). Ίος, Τήνος.

Βλ. λ. ἀδράχτι, ἀδράχτ' ἢ ἀγράτι.

Καταρέα (ή). Κάρπαθος, Κυκλάδες.

Ὁ κάτω μυλόλιθος. Βλ. λ. τυφλή, καταριά, κάτω πέτρα.

Καταριά (ή). Αἴγινα.

Βλ. λ. καταρέα.

Καταρικὸ (τό). Ίος.

Ξύλινες στεφάνες στὴν ἀπόληξη τῆς τοιχοποιίας τοῦ μύλου (ἢ κάτω στρώση), σταθερὰ συνδεδεμένες μὲ τὴν ἄνω σειρά, τὰ παναρικὰ (βλ. λ.).

Κατώγι (τό). Αἴγινα, Κυκλάδες.

Κατώας στὴ Θήρα. Τὸ ἰσόγειο τμήμα τοῦ μύλου.

Κάτω Πέτρα (ή). Κάρπαθος, Κυκλάδες.

Ὁ κάτω μυλόλιθος. Βλ. λ. καταρέα.

Καυκὶ (τό). Αἴγινα.

Τὸ ἐσωτερικὸ μέρος τοῦ γύρου (βλ. λ.) ποὺ φέρει ὁπές, ὀριζόντια διαταγμένες, ποὺ χρησιμεύ-

ουν γιὰ νὰ μεταβάλλει προσανατολισμὸ ὁ ἀνεμοτροχὸς μὲ τὴν κουκούλα, μὲ τὴ βοήθεια μοχλοῦ καὶ πάλου (βλ. λ.), ὥστε νὰ διαταχθεῖ αὐτὸς κάθετα πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἐκάστοτε ἀνέμου.

Καυκόξυλο (τό). Θήρα.

Ὁ ἐσωτερικὸς, ξύλινος, ἐνισχυτικὸς δακτύλιος τῆς ἀπόληξης τῆς λιθοδομῆς τοῦ μύλου. Βλ. λ. καυκί.

Κεφαλάρι (τό). Αἴγινα.

Τὸ προέχον ἀπὸ τὸ κτίριο τοῦ μύλου τμήμα τοῦ ὀριζόντιου ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ (βλ. λ. μάννα), στὸ ὁποῖο ἐμφυτεύονται οἱ ἀντένες καὶ τὸ μπαστούνι.

Κισκίνια (τά). Μύκονος.

Τοξοειδεῖς ξύλινες σιαγόνες, ποὺ περισφίγουν μετὰ ἀπὸ χειρισμοὺς τοῦ μυλωνᾶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ παλάγκου τὴ ρόδα (βλ. λ.) προκειμένου νὰ ἀκίνητοποιηθεῖ ὁ ἀνεμοτροχός. Βλ. λ. φρένο, φυστίκι.

Κοιλὸ (τό). Μῆλος.

Μονάδα μέτρησης βάρους γεννημάτων: 1 κοιλὸ = 18-22 ὀκάδες.

Κολῶνες (οἱ). Κάρπαθος.

Οἱ κυλινδρικὲς ὀδοντώσεις τοῦ φαναριοῦ (βλ. λ.).

Κομματιαστὸς (νοτιάς ὁ). Θήρα.

Ὁ διακεκομμένος ἢ μεταβλητῆς ἔντασης ἀνεμος.

Κοντράω. Ίος.

Ἐνεργῶ γιὰ νὰ περιστραφεῖ ὁ ἀνεμοτροχὸς καὶ νὰ διαταχθεῖ κάθετα πρὸς τὴν πνοὴ τοῦ ἀνέμου.

Κόντρα στὰ κόντρα. Φολέγανδρος.

Ἰστία ἀνοιγμένα κατὰ τὸ 1/5 τῆς ἐπιφάνειάς τους. Βλ. λ. ἀβέρτα, κόντρα τσιόνια, ντριτσόλια, τσιόνια, γιὰ ἄλλη διάταξη τῶν ἱστίων.

Κόντρα τσιόνια. Φολέγανδρος.

Ἰστία ἀνοιγμένα κατὰ τὰ 2/5. Βλ. λ. ἀβέρτα, κόντρα στὰ κόντρα, ντριτσόλια, τσιόνια.

Κοσκινίστρα (ή). Αἶγινα.

Βλ. λ. караβίδα.

Κουκούλα (ή). Θήρα, Κάρπαθος, Κρήτη, Κυκλάδες.

Ἡ κωνική ἢ σαγματοειδής, με χόρτα, στέγαση τῶν μύλων. Βλ. λ. τούρλα, χούνι.

Κουλοῦρες (οἱ). Κρήτη.

Βλ. λ. γύρος.

Κουμπι (τό). Κάρπαθος.

Βλ. λ. γουρνί, κουπάκι, πεταλίδα, ποτήρι, φωλιά.

Κουπάκι (τό). Κάρπαθος.

Βλ. λ. γουρνί, κουμπι, ποτήρι, πεταλίδα, φωλιά.

Κουτάλα (ή). Κάρπαθος.

Ξύλινο ἀνοιχτὸ αὐλάκι ποὺ ὁδηγεῖ τὸν καρπὸ ἀπὸ τὴν κουφίνα πρὸς τὴν ὀπὴ (γούλα) στὸν ἄνω μυλόλιθο, προκειμένου νὰ ἀλεστεῖ. Βλ. λ. αὔκουλα, χολέτρα.

Κουτούνια (τά). Ἰος.

Μικρὲς ξύλινες δοκίδες, ἐμφυτευμένες στὸν κύριο ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ (μάννα), με σκοπὸ νὰ συγκρατοῦν τὶς ἀντένες. Βλ. λ. ξάρτι.

Κουτούρι (τό). Ἰος, Κάρπαθος, Τήνος.

Ξύλινο ὑπόθημα στὴν τράπεζα ἢ τραπεζωτή, πάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζεται τὸ κουμπι ἢ κουπάκι ἢ ποτήρι (βλ. λ.).

Κουτσουλιανή (ή). Αἶγινα.

Βλ. λ. καλτσέσι.

Κόφα (ή). Αἶγινα.

Βλ. λ. караβίδα, κοσκινίστρα, κουφίνα, κοφινίδα, ταγάρι.

Κοφινίδα (ή). Αἶγινα, Κυκλάδες.

Βλ. λ. κόφα.

Κουφίνα (ή). Κάρπαθος.

Βλ. λ. κόφα.

Κούφωμα (μύλου τό). Θήρα.

Ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος τῆς κυλινδρικῆς τοιχοποιίας τοῦ μύλου.

Κτένι (τό). Θήρα, Ἰος.

Ξύλινο ὀδοντωτὸ φράγμα τῆς αὔκουλας γιὰ τὴ συγκράτηση τοῦ καρποῦ ποὺ διαρρέει ἀπὸ τὴν κοφινίδα. Βλ. λ. μπουστί, πινακιά.

Κύκλος (ὁ). Κάρπαθος.

Τὸ συρματόσχοινο ποὺ σχηματίζει τὸ ὀρικὸ πολύγωνο τοῦ ἀνεμοτροχοῦ (φτερωτῆς, βλ. λ.).

Κυνηγοὶ (οἱ). Αἶγινα.

Τεμάχια πετρωμάτων ποὺ βρίσκονται στὴν περιφέρεια τοῦ χτιστοῦ μυλόλιθου.

Λαιμὸς (ὁ). Αἶγινα.

Τοξωτή, ξύλινη δοκὸς ποὺ ἐδράζεται στὸν γύρο (βλ. λ.) καὶ ἀντιστοιχεῖ στὸ σημεῖο ἐξόδου τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ μύλου. Βρίσκεται δηλαδὴ πάνω στὴν ξύλινη, κινητὴ στεφάνη, στὴν ὁποία στηρίζεται ὁ ἄξονας τῆς ρόας καὶ ἡ τούρλα.

Λαιμὸς (ὁ). Κάρπαθος καὶ ἄλλοι.

Ἐπιφάνεια τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὰ ἀντερείσματα σταθεροποίησης, τοὺς δράκοντες. Βλ. καὶ λ. τράχηλος.

Λέοντας (ὁ). Κάρπαθος.

Βλ. λ. δράκος.

Λιοντάρια (τά). Κάρπαθος.

Βλ. λ. δράκος.

Λοστάρι (τό). Αἶγινα.

Μεταλλικὸς μοχλὸς ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν μυλὸν γιὰ τὴν περιστροφή τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ καὶ τῆς στέγης (κουκούλας-τούρλας) σὲ περίπτωση μεταβολῆς τῆς κατεύθυνσης τοῦ ἀνέμου (βλ. λ. γκαβίλια, μανέλλα).

Μαϊνάρω. Τήνος.

Κατεβάζω ἢ σταματῶ τὸν μύλο.

Μακάρουν (οἱ μυλόπετρες). Αἶγινα.

Ὅρος δηλωτικὸς τῆς φθορᾶς τῶν μυλόλιθων.

Μαμαλοῦκος (ὁ). Μύκονος, Τήνος.

Ξύλινη δοκὸς ποὺ ἀσφαλίζει τὸν ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ ἀπὸ τὸ νὰ ταλαντεύεται στὸ σημεῖο ἐδρασῆς του.

Μανέλλα (ή). Ίτος, Μύκονος.
Βλ. λ. λοστάρι.

Μάννα (ή). Μήλος, Μύκονος, Πάρος.
Τὸ τμήμα τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ ποὺ προέχει ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἀνεμόμυλου καὶ στὸ ὁποῖο ἐμφυτεύονται οἱ ξύλινες ἀντένες (βλ. λ.) καὶ τὸ μπαστούνι (βλ. λ.).

Μαξελάρι ἢ **μαξιλάρι** (τό). Ίτος, Κάρπαθος, Μύκονος.
Ἐφέδρανο ἄξονα τροχοῦ πάνω στὸ ὁποῖο τοποθετεῖται ὁ ντάκος (βλ. λ.) καὶ τὰ σκοῦντρα (βλ. λ.), ὥστε νὰ περιστρέφεται αὐτὸς εὐχερῶς καὶ μὲ μικρὲς τριβές.

Μαστόρου (λίθος). Μήλος.
Εἶδος ἀκατέργαστων τεμαχίων μυλόλιθων.

Μάτια (τά). Μύκονος.
Ὅπες πάνω στὴν ἀπαναριὰ (βλ. λ.) μὲ τὶς ὁποῖες, μέσω τῆς μανέλλας (βλ. λ.) καὶ τοῦ πάλου (βλ. λ.), περιστρέφεται ἡ ξυλικὴ (βλ. λ.).

Μαυροπίναρο (τό). Θήρα.
Ξύλο πρίνου, ἄγριο πουρνάρι, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Νάξο συνήθως.

Μεσοδόκι (τό). Ίτος καὶ ἄλλοι στὶς Κυκλάδες.
Ἡ μεσαία δοκὸς ποὺ ὑποβαστάζει τὸ ξύλινο πάτωμα τοῦ μεσωρόφου.

Μονόπατος (ἀνεμόμυλος). Κάρπαθος.
Βλ. λ. ἀξετροχάρης ἢ μονόκαιρος.

Μούδα (ή). Αἴγινα, Κυκλάδες.
Ἡ περιστροφή ἢ δέσιμο τοῦ ἱστίου τοῦ ἀνεμοτροχοῦ πάνω στὶς ἀντένες. Συνήθως λέγεται κόβω μούδα = περιτυλίγω τὰ πανιά. Βλ. καὶ λ. ντριστάρισμα.

Μουζοῦρες (λίθος). Μήλος.
Εἶδος ἀκατέργαστου τεμαχίου μυλόλιθου.

Μουσαμαδόπανα (τά). Θήρα.
Τὰ ἱστία τοῦ μύλου.

Μουταφερός (ὁ). Κάρπαθος.
Τὸ λεπτὸ ἄκρο τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ

(τῆς μάννας) ὅπου πακτώνονται οἱ ἀντένες του. Βλ. καὶ λ. मुताफेρός.

Μοχλὸς (ὁ). Αἴγινα.
Βλ. λ. ἀγράτι, καταμόχλι.

Μπάλος (ὁ). Αἴγινα.
Ξύλινος ἢ μεταλλικὸς πάσσαλος πακτωμένος στὴ βάση τῆς λιθοδομῆς τοῦ ἀνεμόμυλου ἐξωτερικά, στὸν ὁποῖο προσδένεται καὶ ἀκίνητοποιεῖται ὁ ἀνεμοτροχός, μετὰ τὴν τελικὴ περιτύλιξη τῶν ἱστίων γύρω ἀπὸ τὶς ἀντένες. Βλ. λ. λοστάρι, πάλος, παλούκι.

Μπάρα (ή). Τήνος.
Διχαλωτὸ ξύλο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ μυλωνὰς συλλαμβάνει καὶ παγιδεύει γιὰ λίγο μία ἀντένα τοῦ περιστρεφόμενου μυλοτροχοῦ, προκειμένου νὰ τὸν ἀκίνητοποιήσει. Ἐπιτυγχάνεται αὐτὸ σφηνώνοντας λοξὰ τὴ μπάρα μεταξὺ ἐδάφους καὶ τῆς πλησιέστερης ἀντένας. Βλ. λ. στύλος.

Μπαστούνι (τό). Κάρπαθος, Κρήτη, Κῶς, Μήλος, Μύκονος, Νάξος, Τήνος, Πάρος.
Προέκταση τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ, τῆς μάννας (βλ. λ.), στὴν ὁποία πακτώνεται ξύλινη δοκίδα κυλινδρικῆς διατομῆς. Ἀπὸ τὸ ἐλεύθερο ἄκρο ἀντιστηρίζονται οἱ λοιπὲς ἀντένες τοῦ ἀνεμοτροχοῦ. Τὸ μπαστούνι δυνατόν νὰ ἀποτελοῦν καὶ δύο συνενωμένες δοκίδες (βλ. λ. ξάρτι), ὅπως συνήθως. Βλ. λ. κεφαλάρι.

Μπονέντης ἢ **Πουνέντης** (ὁ). Κάρπαθος, Κυκλάδες.
Δυτικὸς ἄνεμος.

Μπόσο (τό). Μύκονος.
Χοντρὸ σχοινὶ τοῦ ἀνεμοτροχοῦ.

Μπουσι (τό). Κάρπαθος.
Ξύλινο κτενοειδὲς φράγμα ποὺ ἐλέγχει, αὐτομάτως ἀνυψούμενο καὶ ταπεινούμενο, τὴν ποσότητα τῶν γεννημάτων ποὺ ὀδηγοῦνται πρὸς τοὺς μυλόλιθους, μέσω τῆς караβίδας ἢ κουφίνας ἢ αὐκουλας. Βλ. καὶ λ. पिनाкиά.

Μπρατσόλια (τά). Αἴγινα, Ίτος, Κάρπαθος, Μύκονος.

Πλέγμα δοκίδων, κάθετων μεταξύ τους, που σταθεροποιούν το σύστημα γύρων-μαξιλαριών (βλ. λ.), αλλά και οι δοκίδες της ρόδας.

Μυλιά (ή). Κάρπαθος.

Ἡ σκόνη που δημιουργείται από την τριβή των μυλόλιθων.

Μυλοκόπι (τό). Αἶγινα, Ἰος, Μῆλος.

Ἐργαλεῖο μετὰ τοῦ ὁποῖο λαξεύονται οἱ ἐν ἐπαφῇ ἔδρες τῶν μυλόλιθων γὰρ νὰ ἀποκτήσουν αὐλακώσεις.

Μυλόπετρα (ή). Σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα.

Οἱ μυλόλιθοι, δηλαδὴ ὁ ἄνω καὶ ὁ κάτω.

Μυλόσταση (ή). Αἶγινα, Κάρπαθος.

Βλ. λ. ἀνωί.

Μυλωθρὸς (ὁ). Κυκλάδες καὶ λοιπὴ Ἑλλάδα.

Ὁ κατασκευαστὴς μύλων ἀλλὰ καὶ ὁ χειριστὴς, ὁ μυλωνάς.

Μυταφερὸς (ὁ). Κάρπαθος.

Βλ. λ. μυταφερός.

Νάνος (ἀνεμόμυλος ὁ). Ἀμοργός, Θήρα, Μῆλος, Σύρος, Τήνος.

Ὁ πολὺ μικρῶν διαστάσεων ἀνεμόμυλος, ὅμοιος κατὰ τὰ λοιπὰ μετὰ τοὺς συνήθεις ἀνεμόμυλους.

Νεκρὸς (ὁ) ἢ **νεκρὸ** (τό). Κάρπαθος, Κυκλάδες.

Ξύλινη δοκὸς στὸ ἀνωί, στὴν ὁποία ἀκουμπᾷ τὸ πέρασ μεταλλικοῦ ἄξονα. Μετὰ αὐτή, μέσω συστήματος ἄρθρωσης, μπορεῖ ὁ μυλωνάς νὰ μεταβάλλει καθ' ὕψος τὴ θέση τῆς μυλόπετρας προκειμένου νὰ ἔχουμε ψιλὸ ἢ χοντρὸ ἄλευρο. Βλ. λ. τράπεζα, τραπεζωτή, ντακούνι.

Νεφρὰ (τά). Αἶγινα.

Τεμάχια εἰδικῶν πετρωμάτων χτισμένα στὸ μέσο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μυλόλιθου.

Ντάκος (ὁ). Κάρπαθος.

Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία ξύλινα στοιχεῖα, τὸ κάτω (ἀπὸ ξύλο ἀγριελιάς), μετὰ τὰ ὁποῖα ἐπενδύονται τὰ ἐφέδρανα τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ. Τὰ ἄλλα δύο, τὰ πλάγια, ὀνομάζονται σκούντρα (βλ. λ.).

Ντακούνι (τό). Κάρπαθος.

Ξύλινο ἐφέδρανο ἄξονα (ἄξόνι, βλ. λ.) ἀνεμοτροχοῦ. Βρίσκεται στὰ δύο σημεία ἔδρασής του. Ἡ ὀνομασία ντακούνι ἐπεκτείνεται καὶ σὲ ἀνάλογες θέσεις ἄλλων ἄξόνων. Βλ. καὶ λ. τράπεζα (Κάρπαθος, Τήνος), τραπεζωτή (Κυκλάδες).

Ντανὰς (ὁ). Τήνος.

Στύλος τοῦ μεσαίου πατώματος τοῦ μύλου πάνω στὸν ὁποῖο ἔδεναν τὴ γουμένα (βλ. λ.) ὅταν ἀκινητοποιοῦσαν τὸν μύλο.

Ντρισόξυλο (τό). Τήνος.

Ξύλινος μοχλὸς μέσω τοῦ ὁποῖου περιστρέφεται ἡ τούρλα (βλ. λ. καταμόχλι, μανέλλα, γκαβίλια, λοστάρι).

Ντριστάρισμα (τό). Ἰος καὶ ἄλλοι.

α. Ἡ περιστροφικὴ μεταβολὴ τῆς θέσης τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ καὶ τῆς στέγης, ὥστε ὁ ἀνεμοτροχὸς νὰ διαταχθεῖ κάθετα πρὸς τὴν πνοὴ τοῦ ἀνέμου. β. Λέγεται ἐπίσης ἡ περιτύλιξη τῶν ἱστίων γύρω ἀπὸ τὶς ἀντένες προκειμένου νὰ ρυθμιστεῖ ἡ ταχύτητα περιστροφῆς τοῦ μυλόλιθου ἢ καὶ τὸ πέρασ (σχόλασμα) τῆς λειτουργίας του. Βλ. λ. τριστάρισμα καὶ μούδα. Ὑπάρχει καὶ τὸ ρῆμα ντρισάρω ἢ ντριστάρω.

Ντριτσόλια ἢ **Ντριτσαρόλια** (τά). Φολέγανδρος.

Ἰστία ἀνοιγμένα κατὰ τὰ 4/5. Βλ. καὶ λ. ἀβέρτα, κόντρα στὰ κόντρα, κόντρα τσιόνια, τσιόνια.

Ξάγι (τό). Κάρπαθος.

Βλ. λ. ξάι.

Ξαγιαζω. Κάρπαθος.

Ἀλέθω. Καλοξαγιαζω = ἀλέθω καλά. Κακοξαγιαζω = ἀλέθω ἄσχημα.

Ξάι (τό). Κάρπαθος.

Ἡ ἀμοιβὴ σὲ ἄλευρο τοῦ μυλωνᾶ, τὰ ἀλεστικά (βλ. λ. ξάγι).

Ξάρτ(ι) (τό). Αἶγινα, Κάρπαθος, Κῶς, Ἰος.

Ἡ προέκταση τοῦ ἄξονα τῆς ἀνέμης μετὰ ξύ-

λινη δοκίδα πού αντιστηρίζει τις άντένες με τὰ ξάρτια (βλ. λ. άντένες καὶ μπαστούνι). Στὴν Αἶγινα ἀποκαλοῦν ξάρτια καὶ τὸ γύρω σύρμα (βλ. λ.).

Ξεπιπάλω. Κάρπαθος.

Τελειώνω τὸ ἄλεσμα.

Ξετροχάρης (ό). Κάρπαθος καὶ ἄλλου.

Ὁ άνεμόμυλος πού φέρει μεταβλητῆς κατεύθυνσης ἄξονα άνεμοτροχοῦ, στρεφόμενο μαζί με τὴ στέγη. Ἡ κυκλικὴ μετάθεση γίνεται προκειμένου νὰ διαταχθεῖ ὁ άνεμοτροχὸς κάθετα πρὸς τὴ φορὰ τοῦ άνέμου. Ὁ ξετροχάρης μύλος εἶναι ὁ συνήθως ἀπαντῶμενος στὶς Κυκλάδες, σπανιότερα στὴν Κρήτη.

Ξόνι (τό). Κάρπαθος.

Ὁ ἄξονας. Βλ. λ. ἄξόνι.

Ξύλα (τοῦ φτεροῦ). Ἴος.

Εἶναι οἱ ξύλινες άντένες τοῦ άνεμοτροχοῦ (φτερωτῆς, βλ. λ.).

Ξυλική (ή). Ἴος.

Ὀλόκληρη ἡ ξυλοκατασκευὴ τοῦ άνεμόμυλου: στέγη, μηχανισμός, δάπεδο άνωγιοῦ, κουφώματα.

ὄντια (τά). Κάρπαθος.

Τὰ δόντια, οἱ ὀδοντώσεις τῶν τροχῶν.

Πάλος (ό). Αἶγινα.

Μεταλλικὸ ὑπομόχλιο πού χρησιμεύει γιὰ τὴ μεταβολὴ τῆς κατεύθυνσης τοῦ ἄξονα τοῦ άνεμοτροχοῦ, προκειμένου νὰ διαταχθεῖ αὐτὸς κάθετα πρὸς τὴν ἐκάστοτε φορὰ τοῦ άνέμου. Βλ. λ. λοστάρι, μπάλος, παλούκι.

Παλούκι (τό). Ἴος, Μύκονος.

Βλ. λ. πάλος.

Παλουκότρυπα (ή). Μύκονος.

Ὅπῃ ἐφαρμογῆς ὑπομοχλίου (γκαβίλιας) προκειμένου νὰ περιστραφεῖ ἡ ξυλική.

Παναρέα (ή). Αἶγινα, Κάρπαθος.

Ὁ ἄνω στρεφόμενος μυλόλιθος.

Παναρία (ή). Ἴος.

Βλ. λ. παναρέα.

Παναρικό (τό). Ἴος.

Ἡ περιστρεφόμενη ξυλική (βλ. λ.).

Πανιά (τά). Κυκλάδες, Ἴονια.

Τὰ ἰστία τῆς φτερωτῆς, κατασκευασμένα ἀπὸ караβόπανο ἢ κλωστὸ πανὶ (βλ. λ.) τριγωνικοῦ σχήματος καὶ ἐντέχνως ραμμένα (βλ. λ. φλόκος).

Πατάρι (τό). Αἶγινα.

Τὸ ξύλινο πάτωμα τοῦ άνωγιοῦ στὴ στάθμη ἐργασίας, ἢ καὶ τὸ μεσοπάτωμα.

Πελεκητὲς (πέτρες). Μῆλος.

Εἶδος κατεργασμένου τεμαχίου μυλόλιθου.

Πελεκούλι (τό). Μύκονος.

Χαρακτικὸ ἐργαλεῖο ἐπεξεργασίας ἐδρῶν μυλόλιθων.

Πεντάραβδο (τό). Αἶγινα, Θήρα, Κάρπαθος.

Κυλινδρικό τύμπανο με 5 ραβδωτὲς ὀδοντώσεις, κατασκευασμένες ἀπὸ 5 κυλινδρικὰ ξύλινα στοιχεῖα τοποθετημένα παράλληλα πρὸς τὸν κατακόρυφο ἄξονα τοῦ τυμπάνου, μέσω τοῦ ὁποῖου περιστρέφεται ὁ μυλόλιθος. Τὴν περιστροφή τοῦ πεντάραβδου δημιουργεῖ ἡ στρεφόμενη ὀδοντωτὴ ρόδα (βλ. λ.) πού συνδέεται στὸν ἴδιο ἄξονα καὶ με τὸν άνεμοτροχὸ (βλ. λ. άνέμη, φανάρι).

Περτσίνια (τά). Θήρα καὶ ἄλλου.

Μεταλλικὰ στοιχεῖα σφυρήλατα με τὰ ὁποῖα ἐνώνονται τὰ μεταλλικὰ ἐλάσματα (τσέρκια, βλ. λ.) μεταξύ τους ἢ καὶ με ξύλινα μέρη τοῦ μηχανισμοῦ, κοινῶς πιρτσίνια.

Πεταλίδα (ή). Κάρπαθος.

Βλ. λ. γουρνί, κουμπί, κουπάκι, ποτήρι, φωλιά.

Πέτρα (ή). Μύκονος.

Ὁ μυλόλιθος ἐν γένει.

Πιμπάλω. Κάρπαθος.

Ρίχνω νέο καρπὸ στοὺς μυλόλιθους γιὰ ἄλεση.

Ἀντίθετα: ξεπιμπάλω (βλ. λ.).

Πινάκι (τό). Μήλος.

Μονάδα μέτρησης βάρους γεννημάτων. 1 πινάκι = 7 ὀκάδες.

Πινακιά (ή). Κάρπαθος.

Βλ. λ. μπουστί.

Πλαγάδα (ή). Θήρα.

Ἡ πλακόστρωτη αὐλή, χῶρος ἐργασίας γύρω ἀπὸ τὸν μύλο. Βλ. καὶ λ. σκάρπα καὶ ταράτσα.

Πλάκα (ή). Αἶγινα, Μύκονος.

Βλ. λ. ἀπαναρικὰ γιὰ τὴν Ἱο. Στὴ Μύκονο οἱ δοκοὶ ποὺ καλύπτουν τὰ κανόνια (βλ. λ.).

Πόλεως (λίθος). Μήλος.

Εἶδος ἀκατέργαστων τεμαχίων μυλόλιθων.

Πόμπα (ή). Κάρπαθος.

Πρόσθετο τεμάχιο ἀπὸ σκληρὸ ξύλο (π.χ. ἀγριελιά, μουριά), μὲ τὸ ὁποῖο κατασκευάζονται εὐπαθὴ ξύλινα μέρη τοῦ μηχανισμοῦ τοῦ μύλου γιὰ νὰ μὴ φθείρονται.

Πόρτα (ή). Σὲ ὅλες τὶς Κυκλάδες.

Ἡ ξύλινη κύρια θύρα τοῦ ἀνεμόμυλου. Διατάσσεται πάντοτε πρὸς τὴν πλευρὰ ποὺ πνέουν οἱ λιγότεροι καὶ ἀσθενέστεροι ἄνεμοι τῆς περιοχῆς.

Ποτήρι (τό). Κάρπαθος.

Βλ. λ. γουρνί, κουμπί, πεταλίδα.

Πρινάρι (τό). Θήρα καὶ ἀλλοῦ.

Ὁ πρίνος ἢ τὸ πουρνάρι.

Προσήνεμο (μέρος τό). Κάρπαθος ἢ καὶ ἀλλοῦ.

Περιοχὴ συνεχῶς προσβαλλόμενη ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς ἀνέμους.

Προσκεφάλι (τό). Αἶγινα.

Τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἐφεδράνου (λαιμοῦ, βλ. λ.) τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ.

Πρῶτο μπόι (μύλος). Θήρα.

Μεγάλου μεγέθους ἀνεμόμυλος, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 6.00 μ., σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς μικρότερους μύλους ἢ καὶ πρὸς τὸν νάνο (βλ. λ.).

Ραβδιά (τά). Κυκλάδες.

Κυρτὲς κυλινδρικές ὀδοντώσεις πεντάραβδου.

Ριχτούνα (ή). Κάρπαθος.

Ὅπῃ στὴν περιφέρεια τοῦ μυλόλιθου ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξέρχεται τὸ ἄλευρο (φαρίνα) καὶ συλλέγεται στὴ συνέχεια σὲ σάκους. Βλ. λ. ῥνούχι.

Ῥνούχι (τό). Κάρπαθος.

Βλ. λ. ριχτούνα.

Ρόα (ή). Αἶγινα, Θήρα, Ἱος, Κάρπαθος.

Τροχὸς ὀδοντωτὸς ἢ μῆ. Βλ. λ. ἐρόα καὶ ρόδα.

Ρόδα (ή). Κάρπαθος, Κυκλάδες.

Βλ. λ. ἐρόα, ρόα.

Ρουθουνάτες (πέτρες οἱ). Αἶγινα, Μήλος.

Πορώδης, πολὺ σκληρὸς λίθος (τραχίτης ἀπὸ τὴ Μήλο), κατάλληλος γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν χτιστῶν μυλόλιθων.

Σαρανταοκτάρης (μύλος ὁ). Ἱος, Κάρπαθος.

Ἔτσι ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς τεχνίτες ὁ μύλος ποὺ φέρει ὀδοντωτὸ τροχὸ μὲ 48 ὀδοντώσεις. Ὑπάρχει καὶ ὁ τύπος ἐξηντάρης (βλ. λ.).

Σεπέτ(ι) (τό). Θράκη.

Τὸ χωνὶ ποὺ παραλαμβάνει τὰ πρὸς ἄλεση γεννήματα.

Σημαία (ή). Κάρπαθος.

Ἀνεμούριο ἢ ἀπὸ καραβόπανο ἢ ἀπὸ ξύλινη τριγωνικὴ τάβλα, γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς φορᾶς τοῦ πνέοντος ἀνέμου. Τίθεται μέσω μεταλλικοῦ ἄξονα-ἴστοῦ στὴ στέγη τοῦ μύλου (τούρλας, βλ. λ.).

Σκάρπα (ή). Ἱος, Μύκονος.

Πλάτυσμα λιθόστρωτο ἢ πλακόστρωτο γύρω ἀπὸ τοὺς ἀνεμόμυλους (βλ. λ. πλαγάδα καὶ ταράτσα).

Σκάφη (ή). Μύκονος.

Ξύλινο δοχεῖο συλλογῆς ἀλεύρου (βλ. λ. ἄλευρο-θήκη).

Σκότες (οἱ). Αἶγινα, Κάρπαθος.

Λεπτὰ σχοινιά μὲ τὰ ὁποία προσδένονται τὰ τριγωνικὰ πανιά τοῦ ἀνεμοτροχοῦ στὰ ξάρτια καὶ στὶς ἀντένες.

Σκοῦντρα (τά). Ἱος, Κάρπαθος.

α. Βλ. λ. καματερό. β. Λέγεται ἐπίσης μία δο-

κίδα, ή κάτω από τὸν ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ (βλ. λ. ἀντιπάτης γιὰ Κάρπαθο), ποὺ μαζί με τὶς ὑπόλοιπες δοκίδες (τὰ μπρατσόλια, βλ. λ.) σταθεροποιοῦν τὸ σύστημα γύρου, μπρατσο-λιῶν, μαξιλαριῶν (βλ. λ.) καὶ ἄξονα (βασιλικοῦ σίδερου), ἀνέμης καὶ μυλόλιθων.

Σμιγὸ (τό). Μύκονος.

Μίγμα γιὰ ἄλεση ἀπὸ κριθάρι καὶ σιτάρι.

Σοκορόσχοινο (τό). Αἶγινα.

Λέγεται καὶ φασκιά (Τήνος). Χοντρὸ σχοινὶ μετὸ ὁποῖο περιτυλίγεται καὶ προσδένεται ἀσφυκτικὰ ὁ ἄξονας τοῦ ἀνεμοτροχοῦ ὅταν χρειαστεῖ νὰ σταματήσει ὁ μύλος. Τότε μετὰ ἄλληλο χειρισμὸ τοῦ τιμονιοῦ (βλ. λ.) ἔρχονται σὲ πλήρη ἐπαφὴ οἱ μυλόλιθοι (αὐξηση τριβῶν), μαζεύονται τὰ πανιά, καὶ προσδένεται στὸ παλούκι ὁ ἀνεμοτροχός.

Σουφὰς (ὁ). Κάρπαθος.

Ἀναβαθμὸς μέσα στὸν χῶρο τοῦ μύλου ποὺ χρησιμεύει ὡς χῶρος ὕπνου τοῦ μυλωνᾶ.

Στάτζο (τό). Ἴος.

Ξύλινη δοκὸς ποὺ συνδέει τὸ τιμόνι μετὴν τράπεζα (βλ. λ.) καὶ χρησιμεύει γιὰ νὰ ρυθμίζεται ἡ ἀπόσταση τῶν μυλόλιθων καὶ συνεπῶς ἡ λεπτότητα τοῦ ἀλεύρου.

Στάτης (ὁ). Αἶγινα καὶ λοιπὲς Κυκλάδες (ἐκτὸς Θήρας).

Κατακόρυφος στύλος (ὀρθοστάτης) ποὺ βρίσκεται μέσα στὸν μύλο καὶ ὑποστηρίζει δοκίδες τῆς ξύλινης ὀροφῆς τοῦ ἀνωγιοῦ.

Στεφάνι (τό). Αἶγινα.

Ἰσχυρὸς, ξύλινος, κυκλικὸς ὀριζόντιος δακτύλιος, στὸν ὁποῖο στηρίζεται ὁ ἄξονας τοῦ ἀνεμοτροχοῦ ποὺ περιστρέφεται μαζί μετὴν κουκούλα, γιὰ νὰ προσανατολίζεται ὁ ἀνεμοτροχὸς κάθετα πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀνέμου. Βλ. λ. παναρικό, γύρος, κουλοῦρες.

Στηράκι (τό). Μύκονος.

Βλ. λ. τιμόνι.

Στρωτὸς (βοριάς ὁ). Κυκλάδες γενικῶς.

Ὁ συνεχὴς καὶ τῆς ἴδιας ἔντασης βόρειος ἄνεμος.

Στύλος (ὁ). Τήνος.

Βλ. λ. μπάρα.

Στυφὸ (ξύλο τό). Κάρπαθος.

Ξυλεία ἀπὸ ἀγριόξυλα, πολὺ ἰσχυρὰ καὶ ἀνθεκτικά, ποὺ τοποθετοῦνται σὲ ἐπισφαλὴ καὶ καταπονούμενα ἀπὸ τριβὲς σημεῖα τοῦ ξύλινου μηχανισμοῦ. Τέτοια εἶναι ὁ πρίνος, ἡ ἀγριελιά, ἡ μουριά.

Σφυλάσο (τό). Μύκονος.

Βοῦρλα πλεγμένα μετὸ σχοινὶ γιὰ στεγανὴ κάλυψη τῆς κουκούλας τοῦ μύλου.

Σχόλασμα (τό). Ἴος.

Πλήρης ἀκίνησις τοῦ μύλου, τὸ δέσιμό του.

Ταβλόμυλος (ὁ). Κυκλάδες.

Μύλος μετὸ ἰδιότυπο ἀνεμοτροχό, ποὺ φέρει ξύλινα πτερύγια ἀντὶ ἰστίων ἀπὸ ὕφασμα.

Ταγάρι (τό). Κυκλάδες.

Βλ. λ. караβίδα, κόφα, κουφίνα, κοφινίδα, κοσκινίστρα.

Τάισμα (τό). Κυκλάδες.

Ἡ τροφοδοσία τῶν μυλόλιθων μετὸ γεννήματα.

Τακαδέλι (τό). Αἶγινα.

Ξυλὴν σφήνα ὑπὸ τὸν ὀριζόντιο ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ, ποὺ χρησιμεύει καὶ αὐτὴ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση πλήρους ἀκινητότητας τοῦ συστήματος φτερωτῆς-ρόας (βλ. λ.), ὅταν σχολάσει ὁ μύλος.

Τάκος (ὁ). Αἶγινα, Ἴος.

Ξύλινες δοκίδες μήκους 0.50-0.60 μ., ἀκτινικὰ διαταγμένες καὶ ἀμετάθετα συνδεδεμένες μετὴν ἀπόληξη τῆς λιθοδομῆς τοῦ μύλου. Χρησιμεύουν γιὰ τὴν στερέωση πάνω σ' αὐτὰς τοῦ καταρικοῦ καὶ τοῦ ἀπαναρικοῦ (βλ. λ.). Βλ. καὶ λ. φαλάγγια.

Ταράλης (ὁ). Κάρπαθος.

Σπάνιος τύπος ἀνεμόμυλου, ποὺ ἀπαντᾷ στὴν Κάρπαθο (Ἀπέρι, Ἀι-Γιάννης, Πηγὰδια, Τρίστομο). Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἀνεξάρτητους χώρους, ἐφαπτόμενους κατὰ τὴ μακρὰ τους πλευρά. Στὸν πρῶτο χῶρο ὑπάρχει μόνον

ὁ ἀνεμοτροχός, πού τίθεται σὲ κίνηση ἀπὸ τὸ ρεῦμα τοῦ ἀέρα πού διέρχεται μέσῳ τῶν δύο, χοανοειδῶς διαταγμένων, κατακόρυφων τοιχωμάτων. Στὸν δεῦτερο χῶρο εἶναι ἀπομονωμένος ὁ ξύλινος μηχανισμός μετὰ τοὺς μυλόλιθους, πού κινεῖται μέσῳ ἀτέρμονα ἱμάντα ἀπὸ δέρμα, ὁ ὁποῖος τοῦ μεταβιβάζει τὴν κίνηση ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ παρακείμενου ἀνεμοτροχοῦ.

Ταράτσα (ή). Θήρα.

Τὸ δάπεδο γύρω ἀπὸ τὸν μύλο ὅταν ἀποτελεῖ δῶμα ὑπόγειων βοηθητικῶν προσκτισμάτων. Βλ. καὶ λ. πλαγάδα, σκάρπα.

Τιμόνι (τό). Αἶγινα, Κυκλάδες.

Μοχλὸς πού ρυθμίζει τὴν ἀπόσταση μεταξὺ τῶν μυλόλιθων καὶ συνεπῶς καὶ τὴ λεπτότητα τοῦ ἀλεύρου (φαρίνας, βλ. λ.). Τὸ ἴδιο ἐπιτυγχάνεται στὴν Τήνο μετὰ τὴ βίδα (βλ. λ.). Ἀνάτρεξε καὶ λ. στηράκι.

Τούρλα (ή). Αἶγινα, Ἰος, Μύκονος.

Βλ. λ. κουκούλα, χούνι.

Τουρλόξυλα (τά). Αἶγινα, Ἰος, Μύκονος.

Δοκίδες ἀπὸ κλαδιὰ δένδρων πού σχηματίζουν τὸν κωνικὸ σκελετὸ τῆς τούρλας (βλ. λ.).

Τράπεζα (ή). Αἶγινα, Ἰος, Κάρπαθος, Τήνος.

Ξύλινο ἐφέδρανο τοῦ ἄξονα τοῦ ἀνεμοτροχοῦ. Βλ. λ. νεκρός, ντακούνι, τραπεζωτή.

Τραπεζωτή (ή). Κυκλάδες.

Βλ. λ. νεκρός, τράπεζα, ντακούνι.

Τράχηλος (ὁ). Κάρπαθος.

Βλ. λ. λαιμός.

Τριστάρισμα (τό). Ἰος, Κυκλάδες.

Βλ. λ. ντριστάρισμα.

Τριτσόλια (τά). Ἰος.

Τὸ πανὶ τῶν ἱστίων πού ἀπομένει ἐλεύθερο ὅταν μειωθεῖ κατὰ μία περιτύλιξη, μετὰ τὴ θέση γιοματάρι (πλήρως ἀνοιγμένα πανιά).

Τρόχη (ή). Μύκονος.

Ὅπῃ ἀπ' ὅπου διέρχεται τὸ ἄλευρο πρὸς τὴ σκάφη συλλογῆς.

Τσεκίτσια (ή). Θράκη.

Ἐργαλεῖο τοῦ μυλωνᾶ μετὰ τὸ ὁποῖο λαξεύεται ἡ προστριβόμενη ἔδρα τοῦ μυλόλιθου γιὰ νὰ εἶναι ἀδρὴ μετὰ ἐγκοπές. Ὑπάρχει ἡ φράση «κάνει τὴν πέτρα».

Τσέρκι (τό). Κυκλάδες.

Μεταλλικὴ στεφάνη ἀπὸ ἔλασμα πού συνδέει δύο ἢ περισσότερα ξύλινα στοιχεῖα μεταξὺ τους, ἢ προστατεύει μεγάλης διατομῆς ξύλινα στοιχεῖα τοῦ μηχανισμοῦ τοῦ μύλου ἀπὸ τὶς ρωγματώσεις ἢ ἄλλες κακώσεις. Στὸ πεντάραβδο π.χ. ἔχουμε δύο τέτοιες στεφάνες, μία ἄνω καὶ μία κάτω. Στὸ ἄξόνι τῆς φτερωτῆς ἔχουμε πολλὰ τσέρκια γιὰ τὴ σύνδεση μπαστουνιοῦ ἢ ἀντενῶν (βλ. λ.).

Τσιόνια (τά). Φολέγανδρος.

Ἰστία ἀνοιγμένα κατὰ τὰ 3/5. Βλ. καὶ λ. ἄβέρτα, κόντρα στὰ κόντρα, κόντρα τσιόνια, ντριτσόλια.

Τυφλή (μυλόπετρα ή).

Ὁ κάτω σταθερὸς μυλόλιθος, ἡ καταρέα, καταριά, κάτω πέτρα (βλ. λ.).

Φαλάγγια (τά). Αἶγινα, Ἰος, Μύκονος.

Ξύλινες δοκίδες. Βλ. λ. τάκος.

Φάλι (τό). Κάρπαθος.

Ὅπῃ στὸν ἄνω στρεφόμενο μυλόλιθο ἀπὸ τὴν ὁποία διέρχονται τὰ πρὸς ἄλεση γεννήματα.

Φάλκος (ὁ). Κάρπαθος, Μύκονος.

Βλ. λ. γυρὶ καὶ φάρσες.

Φάλτσα (ή). Μύκονος.

Ξύλινο περίβλημα τῶν μυλόλιθων, κινητό, πού προστατεύει τὴ διαφυγὴ τοῦ ἀλεύρου. Αὐτὸ ἀφαιρεῖται ὅταν ἀνασηκώνεται ὁ μυλόλιθος γιὰ νὰ χαραχτεῖ. Βλ. λ. ἀλευροήχη.

Φανάρι (τό). Αἶγινα, Θήρα, Κάρπαθος, Μύκονος.

Βλ. λ. ἀνέμη, πεντάραβδο, φωνάρι.

Φαρίνα (ή). Κυκλάδες καὶ ἄλλοι.

Τὸ ἄλευρο.

Φάρσες (οί). Ἵτος.

Βλ. λ. γυρί καὶ φάλκος.

Φλόκος (ὁ). Θήρα, Ἵτος.

Τὰ τριγωνικὰ ἱστία τοῦ ἀνεμοτροχοῦ. Βλ. λ. πανιά.

Φρένο (τό). Μύκονος.

Βλ. λ. κισκίνια, φυστίκι.

Φτερωτή (ή). Αἶγινα, Κάρπαθος, Κυκλάδες.

Ὁ ἀνεμοτροχὸς μὲ τὰ ἱστία.

Φυστίκι (τό). Μύκονος.

Ξύλινη πέδη τοῦ ἄξονα τῆς ρόας (βλ. λ.).

Φωλιά (ή). Κάρπαθος.

Βλ. λ. γουρνί, κουμπί, κουπάκι, πεταλίδα, ποτήρι.

Φωνάρι (τό). Κάρπαθος.

Βλ. λ. ἀνέμη, πεντάραβδο, φανάρι.

Χαμηδὸ (τό). Τήνος.

Ἡ ἀλευροθήκη (βλ. λ.).

Χάραμα (τό). Αἶγινα.

Ἡ δημιουργία αὐλακώσεων στοὺς μυλόλιθους μὲ τὴ βοήθεια τοῦ μυλοκοπιῶ (βλ. λ.).

Χαχάλα (ή). Αἶγινα, Κάρπαθος.

Βλ. λ. διχάλα.

Χελιδόνα (ή). Αἶγινα, Κυκλάδες.

Τὸ μεσαῖο μεταλλικὸ στοιχεῖο τοῦ ἄξονα τῶν μυλόλιθων, ποὺ ἐνσωματώνεται στὸν ἄνω στρεφόμενο μυλόλιθο. Τὸ ἄνω στοιχεῖο τοῦ μεταλλικοῦ ἄξονα καλεῖται βασιλικὸ καὶ τὸ κάτω καταμόχλι.

Χλάπα (ή). Ἵτος.

Πλάγιο ξύλινο στήριγμα τοῦ βασιλικοῦ σίδερου πάνω στὸν ζυγὸ (βλ. λ.).

Χολέτρα (ή). Κάρπαθος.

Βλ. λ. κουτάλα.

Χόρτο (τό). Θήρα.

Ὑλικὸ κάλυψης τῆς κουκούλας τοῦ μύλου.

Ἀποτελεῖται ἢ ἀπὸ φυλλώματα δένδρων ἢ ἀπὸ κλαδίσκους θάμνων ἢ ἀπὸ βοῦρλα καὶ καλάμια.

Χούνι (τό). Αἶγινα.

Ἡ κάλυψη τοῦ μύλου γενικά. Βλ. καὶ τούρλα, κουκούλα.

Χυρίδες (οί). Κυκλάδες.

Ἀντὶ θυρίδες. Κόγχες τυφλὲς μέσα στὴ λιθοδομή.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ, «Τήνος, τὸ μικρὸ ὁδοιπορικό», ἐφημ. *Κυκλαδικὸν Φῶς*, φύλ. Νοεμβρίου 1989, σελ. 6.
- Χ. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ, *Σκύρος* (Ἀθήνα 1982), ἐκδ. Μέλισσα.
- Ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν (Ἀθήναι 1965) 99 σχ. 14, 21.
- Ἀρχεῖο συμβολαιογραφείου Μήλου ἔτη 1858-59.
- Ζ. ΒΑΟΣ - Σ. ΝΟΜΙΚΟΣ, «Ὁ ἀνεμόμυλος τῶν Κυκλάδων», Προανακοίνωση στὸ περιοδ. Ἀνθρωπος τ. II, τευχ. I, 1975.
- Γ. ΒΑΡΒΕΡΗΣ, «Τὸ ἐλληνικὸ λαϊκὸ σπίτι», *Σπίτια τῆς Σαντορίνης* τ. Α' (Ἀθήνα 1960) 41-55 καὶ εἰκ. 22-25, ἔκδ. Ε.Μ.Π.
- Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Αἴγινας τ. Α' (Ἀθήναι 1957) 87-98 καὶ *Λαογραφία* τ. ΙΣΤ', τευχ. II, 495-506 σχ. 45-45α.
- Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, «Ἀγροτικὰ κτίσματα ἀπὸ τὴ Νίσυρο», *Λαογραφία* τ. ΚΔ', 1966, 347.
- Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, *Θεώρηση τῆς αἰγαιοπελαγίτικης ἀρχιτεκτονικῆς ὑπὸ ἀνήσυχη ὀπτικῇ γωνίᾳ* (Ἀθήναι 1971).
- Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, Ὀδοιπορία στὶς μορφές καὶ τὸ ὕφος τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου (Ἀθήναι 1973) 55 σχ. 10, 110, σχ. 23, 24.
- Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, *Τὸ κρητικὸ σπίτι* (Ἀθήναι 1976) 34.
- Ι. ΒΕΝΙΕΡΗΣ, «Διάσωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων καὶ τῶν ἀνεμόμυλων», ἐφημ. *Θηραϊκὰ Νέα*, φύλ. Νοεμβρίου 1973.
- Ι. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, «Ναξιακὰ νοταριακὰ ἔγγραφα», *Ἐπετηρίς Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 3, 1950, ἔγγραφα ἀρ. 6-51 καὶ 80-9-10-20, 24, 1951, σελ. 15.
- Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους: Νοταριακὰ ἔγγραφα Μυκόνου, δικαστικαὶ ἀποφάσεις καὶ διαιτησίαι 1637-1700, φάκελος β/5.
- Ἡ Γνώμη τῆς Σαντορίνης, Φλεβάρης 1984, ἔτος 3ο, φύλ. 20, σελ. 4, Μάρτης 1987, ἔτος 5ο, φύλ. 36ο, σελ. 1.
- Μ. ΔΩΡΗΣ, «Υδρομύλοι», περιοδ. Ἀρχιτεκτονικὴ τευχ. 79, 1970.
- Μ. ΔΑΝΕΖΗΣ, *Σαντορίνη 1939-1940*, κεφ. «Τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον τῆς Θήρας κατὰ τὸν 18ον αἰ.», 193.
- Ι. ΔΟΪΚΑΣ, «Οἱ ἀνεμόμυλοι τῶν Παξῶν», *Ἀρχεῖο Παξῶν* τ. Α', 1978.
- Ἐγκυκλοπαίδεια Πυρσοῦ καὶ Ἐγκυκλοπαίδεια Ἐλευθερουδάκη, λ. μύλος, ἀνεμόμυλος.
- Λ. ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ, «Ὁ ἀλευρόμυλος Ἀνδρου», ἐφ. *Κυκλαδικὸν Φῶς*, φύλ. Φεβρουαρίου 1988, σελ. 5.
- Τ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἡ Μύκονος. Ἱστορία τῆς νήσου ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων (Ἀθήναι 1914).
- Τ. ΖΑΠΠΑΣ, «Νερόμυλοι καὶ ἀνεμόμυλοι στὴ Ν. Καρυστία», *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 15, 1969, 105-118.
- Τ. ΖΑΠΠΑΣ, «Περιήγησις στὴ Ν. Καρυστία τοῦ εἰκοσιένα», *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 17, 1971, 294-298, εἰκ. 5.
- Ἡὼς ἔτος 5ο, τευχ. 58-60, 1962, 169, εἰκ. μύλων Κεφαλλονιάς, φωτογρ. Π. Ν. Τζελέπη.
- Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Νήσου Μυκόνου, ἀρ. ἐγγράφου 44, 1755.
- Β. ΚΑΒΒΑΘΑΣ, «Ὁ τελευταῖος μάστορας τῶν μύλων», περιοδ. Ἐνα τευχ. 32, Ἀθήναι 1983, σελ. 97.
- Καθημερινή*, φύλ. 5.4.1986: «Στὸν μύλο τοῦ Μέτς».
- Α. ΚΑΛΛΙΓΑΣ - Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ - Ι. ΠΟΛΙΤΗ - Α. ΡΩΜΑΝΟΥ, *Ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς νήσου Μυκόνου* τ. Α' (Ἀθήναι 1972).
- Ι. ΚΑΝΔΗΛΗΣ, «Μύκονος. Τὸ μαγευτικὸ νησί τοῦ Αἰγαίου ποὺ ἀνεπτύχθη καὶ προώδευσε ἢ ἀνεμοκίνητος ἐλληνικὴ ἀλευροβιομηχανία», *Βιομηχανικὴ Ἐπιθεώρησις*, Ὀκτώβριος 1958, καὶ ἀνάτ.
- Ι. ΚΑΝΔΗΛΗΣ, «Οἱ ἀνεμόμυλοι πεθαίνουν ὄρθιοι», *Βιομηχανικὴ Ἐπιθεώρησις*, Νοέμβριος 1980.
- Ι. ΚΑΝΔΗΛΗΣ, «Οἱ ἀνεμόμυλοι ὡς μέσα ἀποδοτικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς αἰολικῆς ἐνεργείας», *Βιομηχανικὴ Ἐπιθεώρησις*, Μάρτιος 1979.
- Ι. ΚΑΝΔΗΛΗΣ, «Οἱ ἀνεμόμυλοι τῆς Μυκόνου», *Καθημερινή*, φύλ. 15.10.1985.
- Η. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὄνοματολόγιον ἱστιοφόρων 1890*, ἔκδ. Ναυτικοῦ Μουσείου Αἰγαίου.
- Μ. ΚΑΡΑΒΙΑ, «Ρέκβιεμ γιὰ τὸν μύλο τοῦ Μέτς», *Καθημερινή*, φύλ. 30-31.3.1986 καὶ εἰκόνες.
- Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, *Τὸ Ναύπλιο* (Ἀθήναι 1979) 25 εἰκ. 6, ἔκδ. Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος.
- Κ. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, «Λαογραφικὰ σύλλεκτα ἐξ Ἰου», *Λαογραφία* 1910, 633.
- Β. ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, *Αἱ ἀνεμολογικαὶ συνθῆκαι εἰς τὸ Αἶγαῖον πέλαγος* (Ἀθήναι 1970).

- Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς* τ. Β1 (1948) 204.
- Ι. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, «Περίγραμμα δημόδους θηραϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Οἱ οἰκισμοὶ καὶ ἡ κατοικία», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 1969 καὶ ἀνάτ. σελ. 40: «Περὶ ἀνεμομύλων».
- Ν. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΗΣ, «Οἱ μύλοι τῆς Νιός», ἐφημ. *Θηραϊκὰ Νέα*, φύλ. Δεκεμβρίου 1972.
- Ν. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΗΣ, «Οἱ ἀνεμόμυλοι τῆς Ἴου καὶ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν σωτηρία τους», ἐφημ. *Κυκλαδικὸν Φῶς*, φύλ. Ὀκτωβρίου 1984.
- Σ. ΚΥΔΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἀγροτικαὶ κατασκευαὶ καὶ ἐγκαταστάσεις* (Ἀθῆναι 1959) 143 κέ.
- Β. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Λαογραφικὸ Μουσεῖο Μυκόνου τὸ 1981* (1981) 10, ἔκδ. Λαογραφικῆς Συλλογῆς Μυκόνου.
- Β. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Λαογραφικὸ Μουσεῖο Μυκόνου καὶ οἱ συλλογές του* (Ἀθῆναι 1971) 32.
- Σ. ΛΑΓΟΥΡΟΣ, *Τουριστικὸς ὁδηγὸς τῆς Τήνου* (Ἀθῆναι 1983) 91, 92 εἰκ. 35 καὶ 94 σημ.
- Ε. ΛΕΙΩΝΑ-ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Πεταλόσχημοι ἀνεμόμυλοι Κρήτης-Καρπάθου», περιοδ. *Ζυγὸς* ἀρ. 2, Ἰούνιος 1973.
- Ε. ΛΕΙΩΝΑ-ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Αἰγαιοπελαγίτικοι ἀνεμόμυλοι», *Τεχνικὰ Χρονικὰ* 4, 1974, 319 κέ.
- Ε. ΛΕΙΩΝΑ-ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Οἱ ἀνεμόμυλοι στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο», *Ἦπιες μορφές ἐνεργείας* τ. Β' (Θεσσαλονίκη 1982) Α10-13.
- Γ. ΛΕΥΚΑΔΙΤΗΣ, «Τὰ πάτρια τῆς Κέας», *Καθημερινή*, φύλ. 24.10.1985.
- Δ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, *Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ λαογραφία* (Ἀθῆναι 1978) 182.
- Δ. ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Γεωργικὰ τῆς Ροῦμελης* (Ἀθῆναι 1938).
- Λ. ΛΟΥΚΟΣ, *Νερόμυλοι. Μελέτη ἱστορικὴ καὶ λαογραφικὴ* (Πάτρα 1985).
- Ι. ΛΥΓΙΖΟΣ, *Παλιὰ ἀνδριώτικα σπίτια* (Ἀθῆναι 1983) 124, σχ. 52, φωτ. 78, 79.
- Γ. ΜΑΟΥΡ, «Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τ. Α'» (Ἀθῆναι 1943) 289, κεφ. Η': «Γραπτὸν ἐθιμικὸν δίκαιον Θήρας 1797».
- Η. ΜΑΡΙΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ κλῆμα τῆς Ἑλλάδος* (Ἀθῆναι 1938) 262.
- Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ, *Λαογραφικὰ σύμμεικτα Καρπάθου* τ. Β' (Ἀθῆναι 1934) 328-336.
- Θ. ΜΟΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Αἱ ἀνεμαντλῖαι τοῦ Λασηθίου», περιοδ. *Ἔργα*, 1928.
- Γ. ΜΠΕΡΓΕΛΕΣ - Ν. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, «Ἐπὶ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῶν θέσεων ἐγκαταστάσεως ἀνεμογεννητριῶν μεσαίου μεγέθους στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο», *Ἦπιες μορφές ἐνεργείας* τ. Β' (Θεσσαλονίκη 1982) Α10-49.
- Σ. ΜΠΕΤΗΣ, «Μύλοι καὶ Μυλωνάδες», *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία* 13, 1964, 228-284.
- Γ. ΜΠΟΝΗΣ, «Ἀνεμομυλιακὰ Μυκόνου», ἐφημ. *Νέα Μύκονος*, ἀρ. 93, Νοέμβριος 1955.
- Μυκονιάτικα Χρονικά*, φύλ. 1, 31.12.33 σελ. 7, 12, 17.6.34 σελ. 5, 15, 5.8.34 σελ. 2.
- Σ. ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, «Τὸ σβηστὸ παραγώνι», ἐφημ. *Ἐλευθερία*, Ἀθῆναι 11.7.1957. Ἀπόσπασμα δημοσιευμένο στὸ *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 15, 1969, 107.
- Ν. ΝΟΜΙΚΟΣ, «Παροιμίες καὶ ρητὰ τοῦ λαοῦ τῆς Θήρας», περιοδ. *Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη* ἀρ. 11, 1973, 98, παράγρ. 86.
- Ν. ΝΟΜΙΚΟΣ, «Στὸν μύλο τοῦ Ραῖση, στὸν Πύργο, γιὰ ἄλεσμα. Σχεδιάσμα», ἐφημ. *Θηραϊκὰ Νέα*, φύλ. Ἰανουαρίου 1974.
- Σ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, «Μυλωνιάτικος χορὸς», περιοδ. *Δεσμὸς* τευχ. 15, 1963.
- Ζ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Μύλοι τῆς Μυκόνου», ἐφημ. *Μυκονιάτικα Χρονικά*, φύλ. 12, 17.6.1934, σελ. 5.
- Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου 1663-1779* (Ἀθῆναι 1960).
- Δ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἐρευναν τῶν λαϊκῶν μέτρων καὶ σταθμῶν», *Ἐπετηρίς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου* τ. Ζ', 1952, 71.
- Ν. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Παραδόσεις*. Μέρος Β' (1904) 1306-7.
- Α. ΣΑΜΨΩΝ, «Ἡ λαϊκὴ κατοικία στὶς Β. Σποράδες», *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 25, 1983, 72.
- Μ. ΣΑΧΑ, «Οἱ νερόμυλοι τῆς Κωμιακῆς Νάξου», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* τ. Η', 1969-70, 633-643.
- Δ. ΣΕΤΤΑΣ, «Γλῶσσα καὶ λαογραφία τῆς Εὐβοίας», *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 7, 1960, 51.
- Π. ΣΚΟΥΤΕΛΑΣ, «Ὁ νερόμυλος τοῦ χωριοῦ», *Ἠπειρωτικὴ Ἑταιρεία* ἔτος ΙΒ', ἀρ. 102, Μάρτιος 1985.
- Α. ΣΟΡΔΙΝΑΣ, «Οἱ παραδοσιακοὶ ἀλευρόμυλοι τῆς Κερκύρας», *Κερκυραϊκὰ Χρονικά* XXV, 1981, 87-160.
- Α. ΣΟΡΔΙΝΑΣ, «Οἱ νερόμυλοι τῆς Κερκύρας», ἐφημ. *Κερκυραϊκὰ Νέα*, φύλ. 1395, 25.6.1979.
- Α. ΣΟΡΔΙΝΑΣ, «Ἔρευνα γιὰ μύλους στοὺς Ὁθωνοὺς», ἐφημ. *Κερκυραϊκὰ Νέα*, φύλ. 1398, σελ. 1-4.
- Σ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ - Ν. CALVET, «Τὸ Λασήθι καὶ οἱ μύλοι του», *Ἀμάλθεια* 4, 1973, 257 κέ.

- Σ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ, *Κρήτη* τ. Α', 79, 80, 82, 346, 3η έκδ.
 Α. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, «Οἱ μύλοι καὶ οἱ φούρνοι τῆς Μυκόνου», ἐφημ. *Κυκλαδικὸν Φῶς*, φύλ. Ἰουνίου-Ἰουλίου 1974.
Τηνιακά Ἀνάλεκτα τ. Α', 1979: «Τηνιακά μηνύματα».
Τόπος καὶ εἰκόνα (Ἀθήνα 1979) εἰκ. 46, 196, 214-215, 221, 223-225, 228-229, 239, 243-245, 259, 261, ἐκδ. Ὀλκός.
 Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ - Α. ΚΟΚΚΟΥ, *Ερμούπολη* (Ἀθήναι 1980).
Νερόμυλοι Δυτικῆς Μεσσαρῆς Κρήτης, No 2 (Κρήτη 1985) ἐκδ. Ὑπουργ. Νέας Γενιάς.
 Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, *Κάρπαθος* (Ἀθήναι 1983), ἐκδ. Μέλισσα.
 Α. ΦΩΡΑΚΗΣ, *Ἡ λαϊκὴ λιθογλυπτικὴ τῆς Τήνου* (Ἀθήναι 1979) 20, 47, 103, 111, 155, εἰκ. 198, 199, 262.
 Α. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, *Τήνος* (Ἀθήναι 1981) 15 σημ. 10, ἐκδ. Μέλισσα.
 Ι. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Ἱστορία τῆς νήσου Μήλου* (Ἀθήναι 1927).
 Κ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, «Τὸ Τσακῆλι τῶν Μετρῶν», περιοδ. *Θρακικά* τ. ΙΙ, 1939, 364.
 Ι. ΨΥΛΛΑΣ, *Ἱστορία τῆς Κέας* (Ἀθήναι 1921) 321-328.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Architectural Review*, «Greek mills in Shetland», Ἰούλιος 1963, σελ. 62-64.
Architectural Review, «City mills, Perth, Scotland», Μάρτιος 1966, σελ. 171.
Architectural Review, «Greek mills in Iran», Ἀπρίλιος 1965, σελ. 311.
 J. C. BAROJA, *Dissertación sobre los molinos de viento. Revista de dialectologia y tradiciones populares VIII/2* (Madrid 1952).
 A. BERG, *Die Insel Rhodus* (Braunschweig 1862).
 J. A. BIERENS DE HAAN, *Windmolens op Kreta* (Amsterdam 1934).
 A. BLOUET, *Expédition scientifique de Morée. Atlas 1831-1838*.
 BON - CHAPOUTHIER, *Retour en Grèce* (1934) εἰκ. 67.
 G. BRAUN - F. HOGENBERG, *Civitates orbis terrarum 1572-1618. Chios maris Aegaei eiusdem nominis insulae 1585*.
 B. BREYDENBACH, *Sanctarum peregrinationum in montem Syon...* (Mayence 1486).
 C. BUONDELMONTI, *Description des îles de l'archipel* (1824).
 G. CAOURSIN, *Obsidionis Rhodiae urbis descriptio...* 1480 καὶ χειρόγρ. ἀρ. 6067 τῆς Ἑθνικῆς βιβλιοθήκης Παρισιῶ.
 J. CARTWRIGHT, *Views of the Ionian Islands* (London 1821) Atlas Fol. 10.
 A. L. CASTELLAN, *Lettres sur la Grèce, l'Hellespont et Constantinople* (Paris 1811), (Paris 1820)².
 R. CHAMPLY, *Les moulins à vent* (1933).
 M. G. F. A. CTE DE CHOISEUL-GOUFFIER, *Voyage pittoresque de la Grèce I* (Paris 1782), (Bruxelles 1823-25)².
 L. COBBETT, «Mediterranean Windmills», *Antiquity* 13, 1939, 458-65.
 O. DAPPER, *Description exacte des îles de l'archipel* (Amsterdam 1703).
 R. DAWKINS, «Notes from Karpathos», *BSA IX*, 1902-3, 185.
 DELLA ROCCA, ABBÉ : *Traité sur les abeilles I* (Paris 1790) 62.
 H. W. DICKINSON - E. STRAKER, *The Shetland Watermills. Transaction of the Newcomen Society XIII* (1932-33).
 E. S., *Aus dem Orient, Reisebriefe an Freundinnen in der Heimat (als Handschrift gedruckt)* (Bonn 1877) 32.
 SIR W. FAIRBAIRN, *Mills and Millwork I* (London 1871)³ 157.
 H. FLETCHER - S. KITSON, «The Churches of Melos», *BSA II*, 1895-96.
 A. GABRIEL, *La cité de Rhodes I-II* (Paris 1921-23).
 G. GEROLA, *Monumenti veneti nell'isola di Creta IV* (1932).
 H. GLEISBERG, «Technikgeschichte der Getreidemühle», *Deutsches Museum* 24 J/3H/1956.
 G. GOUDIE, «The Horizontal Watermills of Shetland», *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 1886, 257.

- R. HEFNER, *Windmills of Long Island, New York* (London 1983).
Th. Hope (1769-1831). Εικόνες από την Ελλάδα του 18ου αϊ. ('Αθήναι 1985), έκδ. Μουσείου Μπενάκη-Βρετανικού Συμβουλίου.
- F. VON KÖNING, *Windenergie in praktischer Nutzung* (München 1978).
- N. DE MARTONI, *Pèlerinage à Jerusalem de N. de Martoni, notaire italien (1394)*.
- P. N. NILSON, *Watermills with Horizontal Wheels, S.P.A.B.* 1960.
- J. NOTEBAART, *Windmühlen. Der Stand der Forschung über das Vorkommen und den Ursprung* (Den Haag-Paris 1972).
- Oxford History of Technology II*, Ch. 17: Power. (R. J. Forbes).
- J. REYNOLDS, *Windmills and Watermills* (New York 1970) έκδ. Praeger.
- K. ROHRBACH, *Die Müllerei in der Abteilung Landtechnik des deutschen Museums* (München 1969).
- RUHLMAN, *Moulins à vent*.
- Sabena Revue*, 1962/1, σελ. 56 καὶ 63.
- SCHWAHN, *Traité de construction des moulins*.
- A. SMITH, *The Architecture of Chios* (London 1962) 15, 17, 73, σχ. 160, 161.
- P. TOURNEFORT, *Relation d'un voyage du Levant I* (Paris 1717).
- Χειρόγραφο ἀρ. 15 τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Museo Civico Correr τῆς Βενετίας.
- M. ZIMILES-MURRAY, *Early American Mills* (N. York 1973).

ΠΙΝΑΚΕΣ

«Άγιος Πέτρος» Γαρδενίτσας. α. Ν πλευρά. β. Άψίδα.

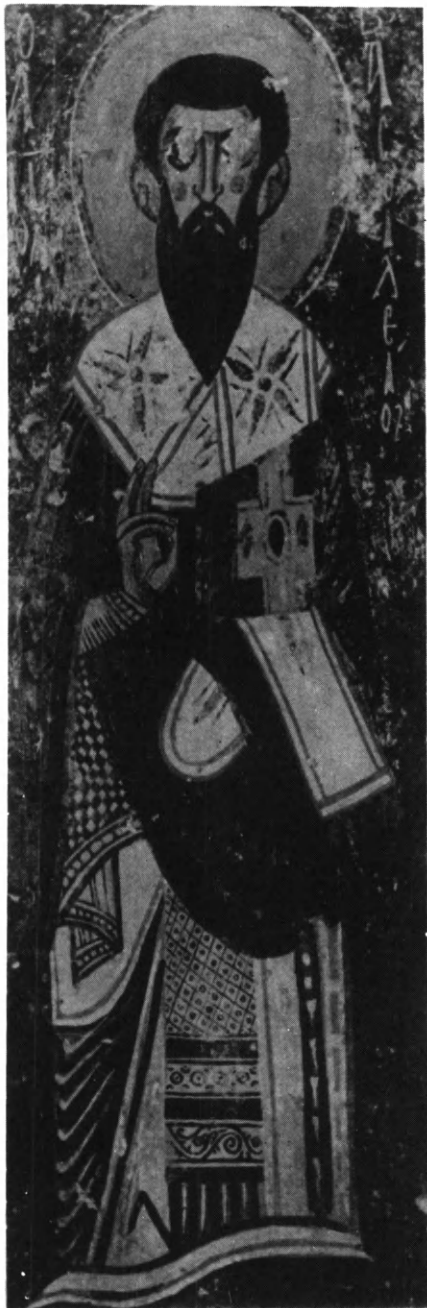
α. Ανακουφιστικό τόξο τοιχισμένης Ν θύρας. β. Γλυπτά από τὸ μαρμάρινο τέμπλο.

α. Μέρος από τὸν γραπτὸ διάκοσμο τοῦ Α τοῖχου. β. Ἱεράρχες στὸν Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ.

α. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀρχοντος Μιχαὴλ τῆς Ν κόγχης. β. Ἡ κεφαλὴ τῆς ἁγίας Παρασκευῆς στὴ Β κόγχη.

α

β

γ

α. Ὁ ἅγιος Βασίλειος. β. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Θεολόγο. γ. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἐπιφάνιο.

α. Λεπτομέρεια από τούς άγίους Κύριλλο καί Χρυσόστομο. β. Λεπτομέρεια από τούς άγίους 'Αθανάσιο καί Λέοντα.

α. Ὁ ἅγιος Ζαχαρίας. β. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων.

α. Οί βορινοί Ἄγγελοι τῆς Ἀναλήψεως. β. Τὸ Β ἡμιχόριο τῆς Ἀναλήψεως.

α

γ

β

α. Ὁ ἅγιος Στέφανος, λεπτομέρεια. β. Ὁ ἅγιος Ἀντώνιος. γ. Ἡ Παναγία τῆς Γεννήσεως.

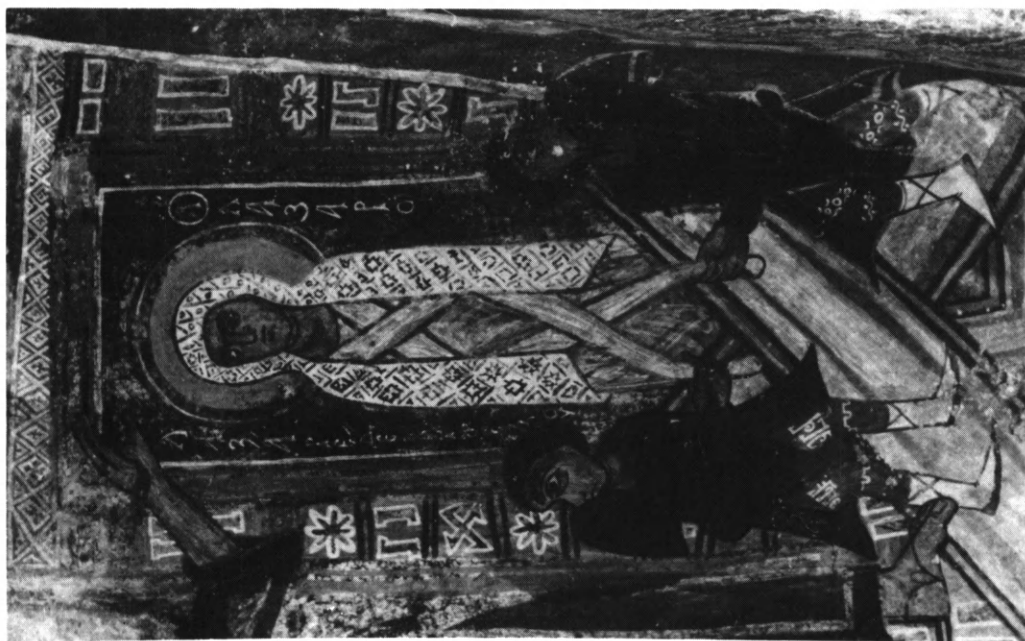
α. Ἡ φάτνη τῆς Γεννήσεως. β. Τὸ Λουτρό.

α. Ὁ Ἰωσήφ τῆς Γεννήσεως. β. Ὁ Ἄδης.

α. Ὁ Χριστὸς τῆς Βαΐοφόρου. β. Λεπτομέρεια τῆς Βαΐοφόρου.

α. Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Βαΐοφόρου καὶ ὁ Χριστὸς τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου. β. Ὁ Λαζάρου.

α. Λεπτομέρεια της Βαΐοφόρου. Τὸ παιδί πάνω στή φοινικιά, ἡ Ἱερουσαλήμ. β. Ὁ Μυστικός Δεῖπνος.

α

β

γ

α. Ἡ Προδοσία. β. Ὁ Δαυίδ. γ. Στηθάρια Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου.

α

β

γ

Στηθάρια: α. Ἅγιων Καλλίστης καὶ Κυριακῆς. β. Ἁγίου Νίκωνος. γ. Ἁγίου Κύρου.

α

β

γ

α. Στηθάρια Θεοδώρου τοῦ Κυθηριώτη, Παντελεήμονος καὶ Ἑρμολάου. β. Στηθάριο ἀγίου Ἰωάννου (Ἀναργύρου). γ. Βρεφοκρατούσα.

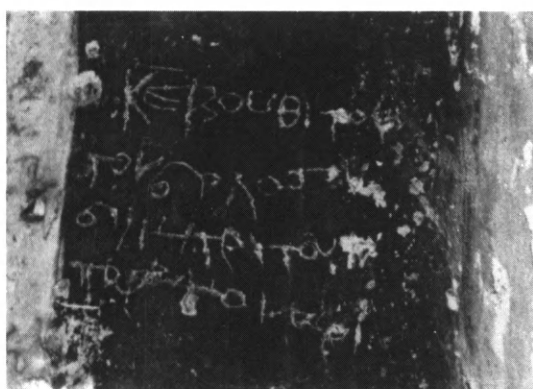
α. Ὁ Ἄρχων Μιχαήλ (στὸν Ν τοῖχο). β. Ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος.

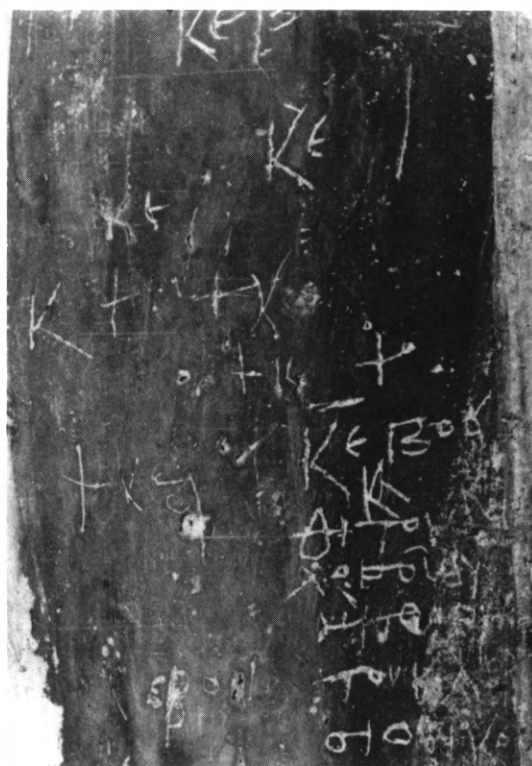
α

β

γ

δ

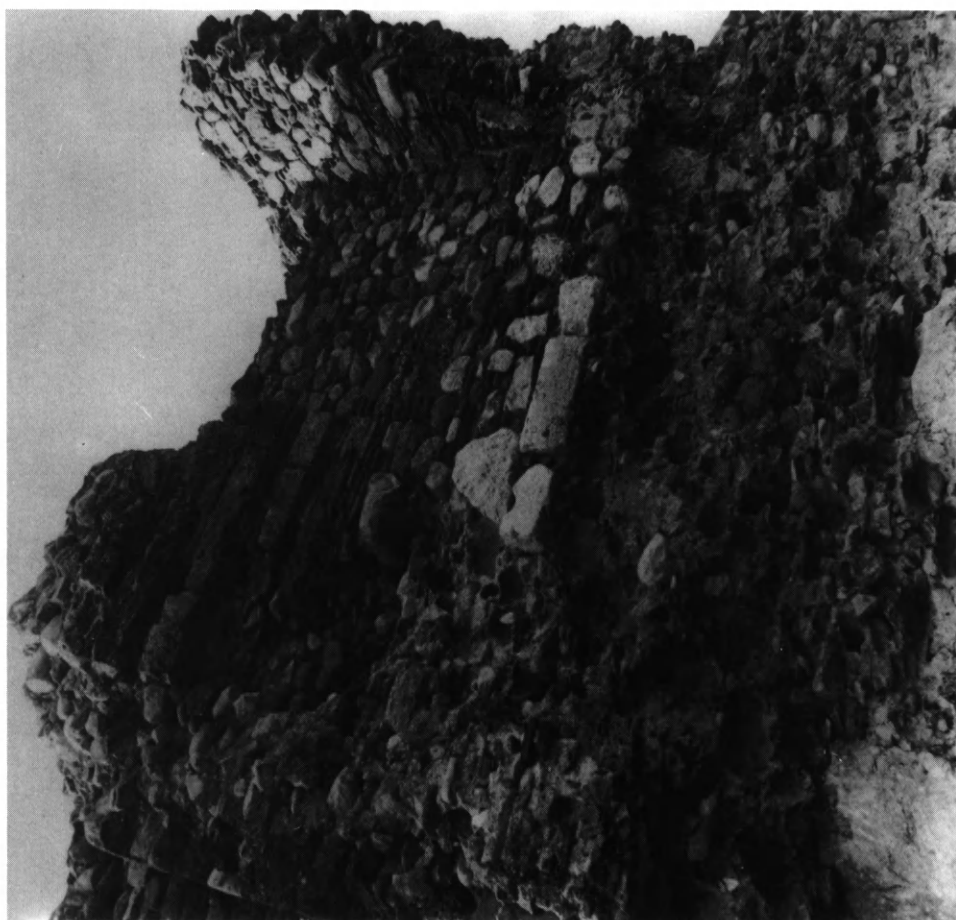
α-β. Γραπτά κοσμήματα. γ-δ. Χαράγματα.

Κύθηρα, Ποῦρκο. Ναὸς Ἁγίου Δημητρίου, ἄγιοι (Π. Λαζαρίδης).

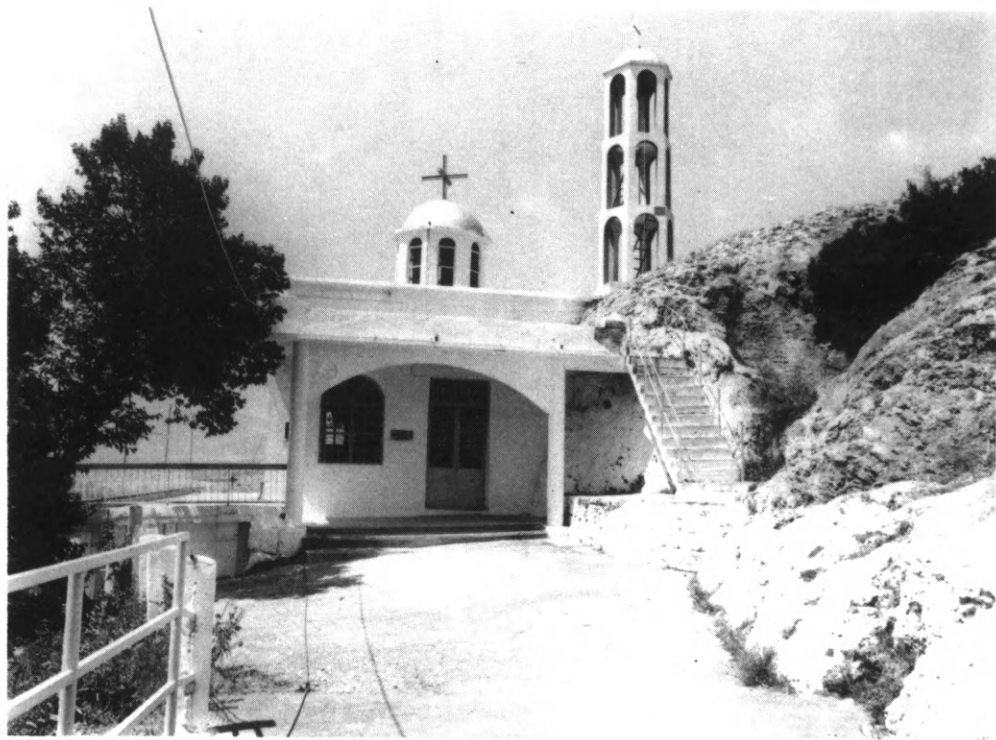
α. Τὸ βυζαντινὸ Σιδηρόκαστρο θεμελιωμένο ἐπάνω σὲ ἀρχαῖα λείψανα (ὑποδοχὲς καὶ ἄνδρα λαξευμένα στὸν βράχο). β. Λεπτομέρεια τῶν ἀρχαίων λαξευμάτων στὴ βάση τῆς ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας Σιντίας (Ἡράκλειας Σιντικῆς).

Σιδηρόκαστρο. Ἀρχαῖοι δόμοι (ὀρισιμένοι ἐνεπίγραφοι) καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐνσωματωμένα στὰ βυζαντινὰ τεῖχη.

α. Ἡ περιοχή με τίς ἀρχαῖες λατομίες ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Σιδηρόκαστρο. β. Ὑπόσκαφος τάφος στοὺς πρόποδες τοῦ κάστρου τοῦ Διδυμότειχου.

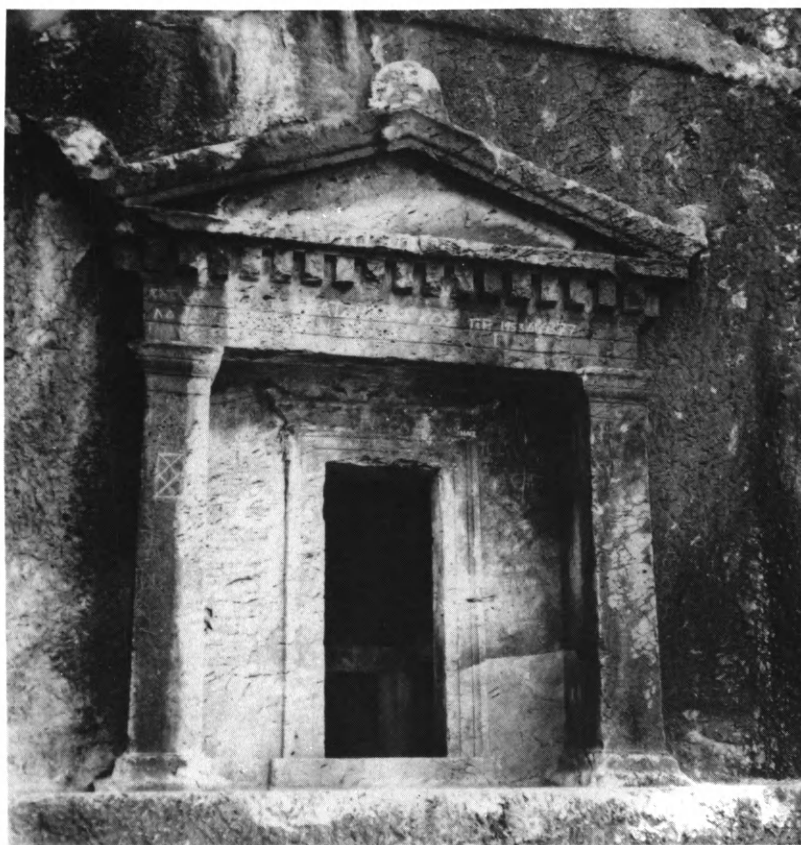
Σιδηρόκαστρο: α. Τὸ σύγχρονο ἐκκλησάκι τοῦ Ἀγίου Κηρύκου. β. Ἡ ὄψη τοῦ ἀρχαίου τάφου ἔχει μετατρα-
πεῖ σὲ εἰκονοστάσιο τῆς ἐκκλησίας.

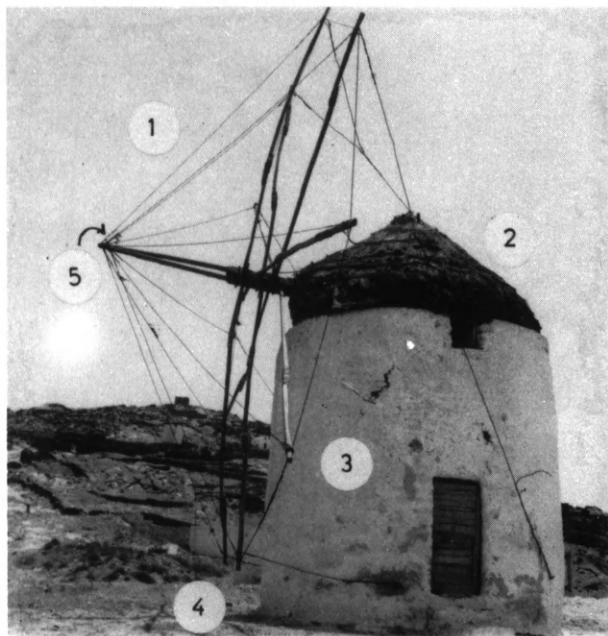
Σιδηρόκαστρο: α. Λεπτομέρεια του επικράνου της άριστερης παραστάδας της ὄψεως του ἀρχαίου ταφικοῦ μνημείου. β. Ὁ θάλαμος του ἀρχαίου τάφου με τὴ μεταγενέστερη διάνοιξη τῆς κόγχης στὸ βάθος.

Σιδηρόκαστρο: α. Λεπτομέρεια του αετώματος. β. "Αποψη του δεύτερου ταφικού μνημείου.

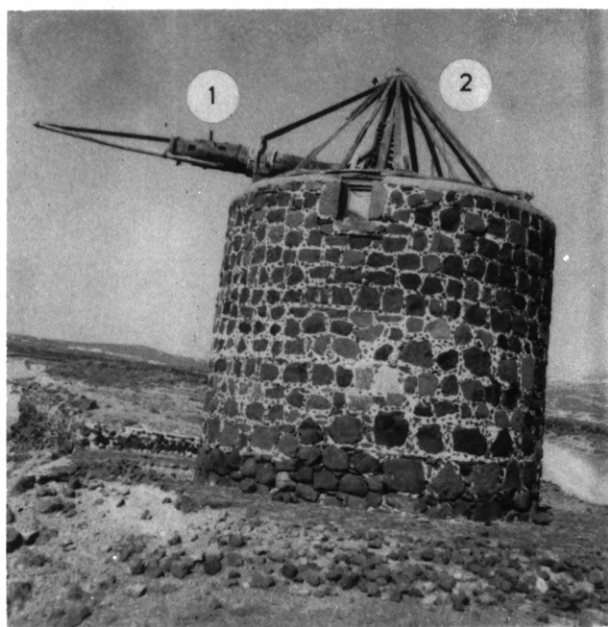
α. Σιδηρόκαστρο. Ἡ ὄψη τοῦ δεύτερου ταφικοῦ μνημείου β. Καστελλόριζο. Ἡ ὄψη τοῦ ταφικοῦ μνημείου
στὴ βάση τοῦ κάστρου.

α

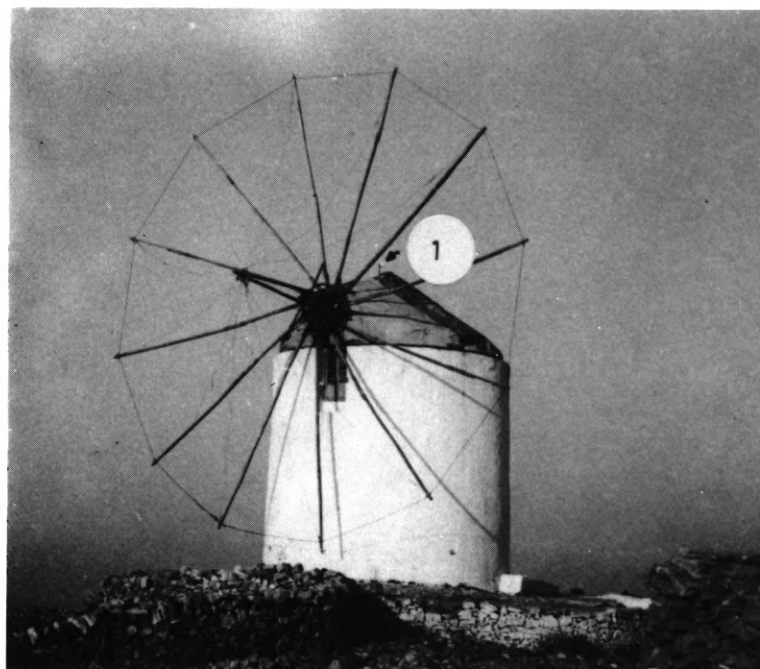

β

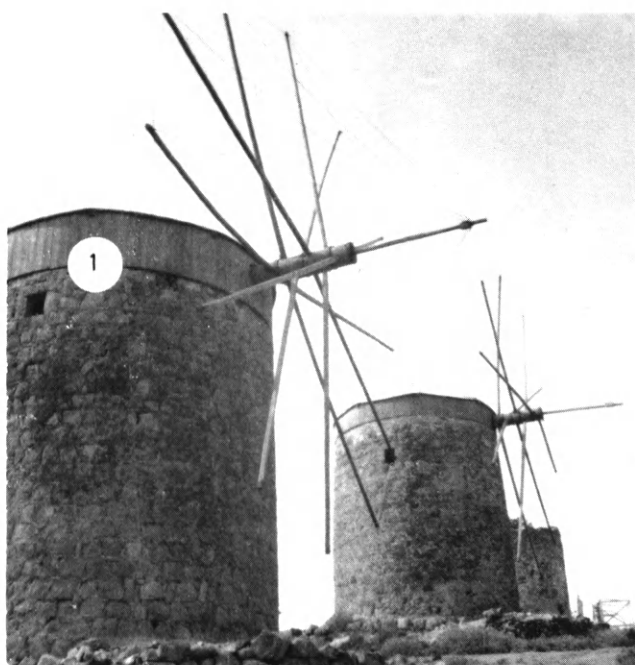

γ

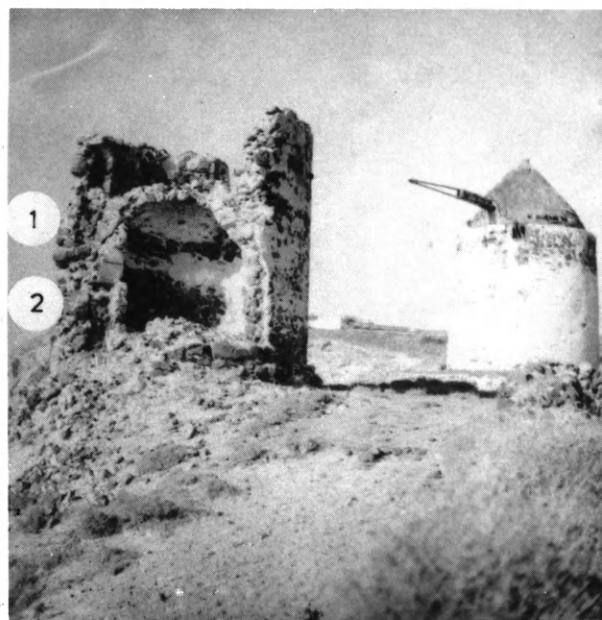
α. Μύλος στο Κάστρο Ίου: 1. Ἀνέμη, ἄρματωσιά, φτερωτή. 2. Κουκούλα με σφυλάσο. 3. Μύλος μεγάλο μπόι. 4. Πλαγάδα. 5. Κουτούνια. β. Μύλοι στο Κάστρο Ίου. γ. Μύλος τοῦ Μπατζάνη κοντὰ στο Ἀκρωτήρι Θήρας: 1. Ἀξόνι. 2. Τουρλόξυλα.

α

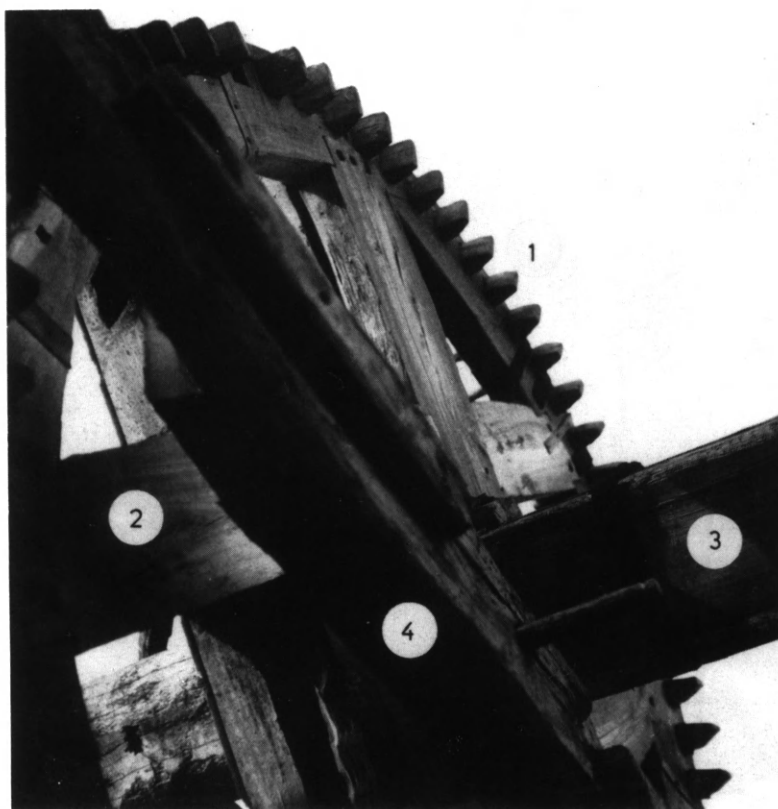

β

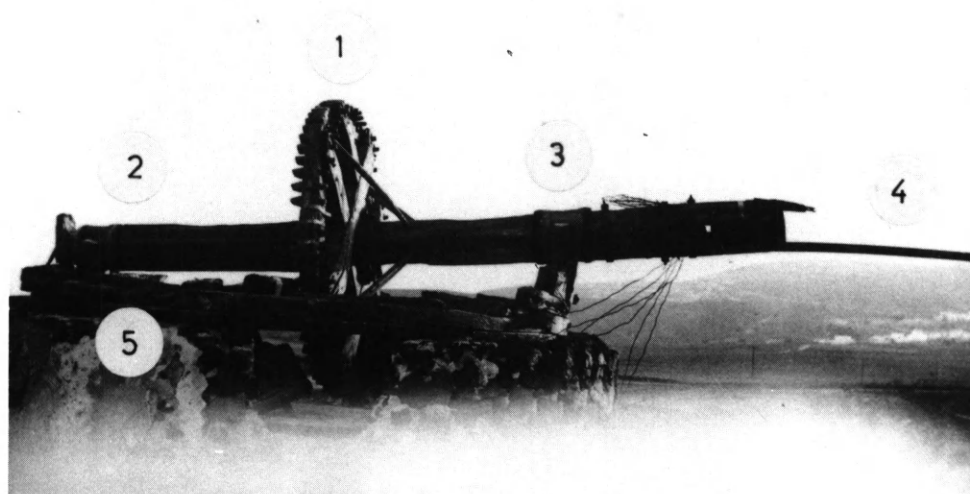

γ

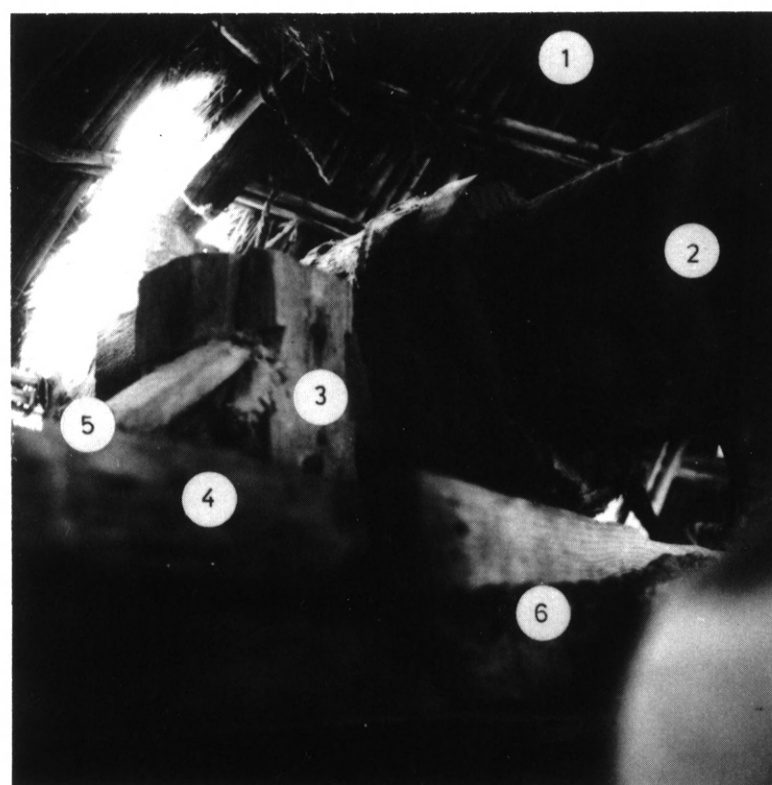
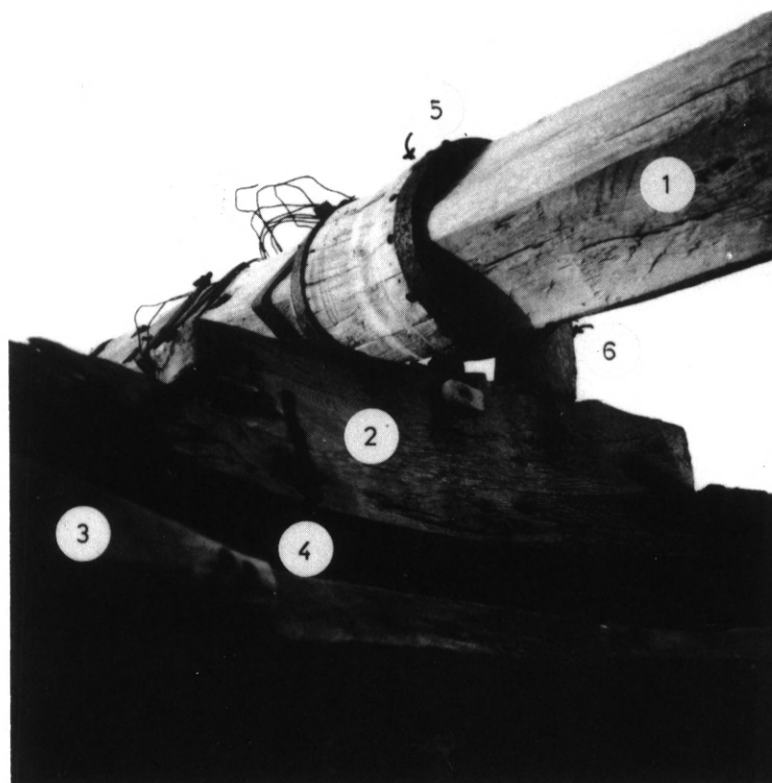
α. Μύλος στη Σίφνο: Τούρλα με τη σημαία. β. Μυλοσειρά στην Πάτμο: Τούρλα και άρματωσιά. γ. Μύλοι μεταξύ Άκρωτηρίου Θήρας και Μεγάλου Χωριού: 1. Μυλόσταση. 2. Κατώας.

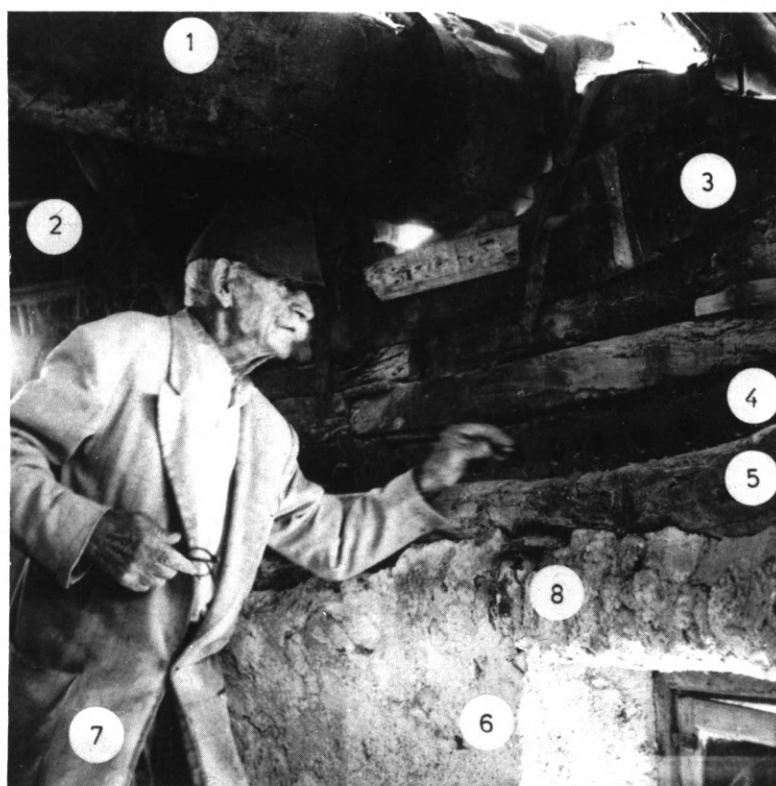
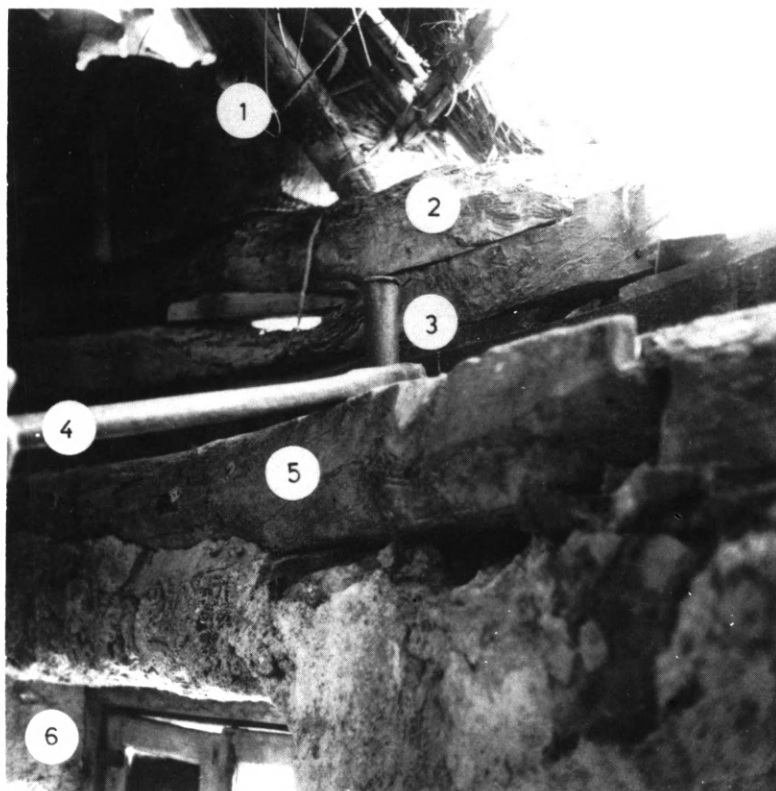
α. Μύλος του Καραβίτη στα Ύστερνια Τήνου: 1. Άξόνι. 2. Έροα. 3. Γύρος. 4. Μυλόπετρα (παναρέα). 5. Άνέμη. 6. Χλάπα με βασιλικό σίδερο. β. Μύλος Άκρωτηρίου Θήρας: 1. Έροα με δόντια. 2. Μπρατσόλια έροας. 3. Άξόνι έροας-φτερωτής. 4. Ζυγός με τη γκαβίλια της χλάπας.

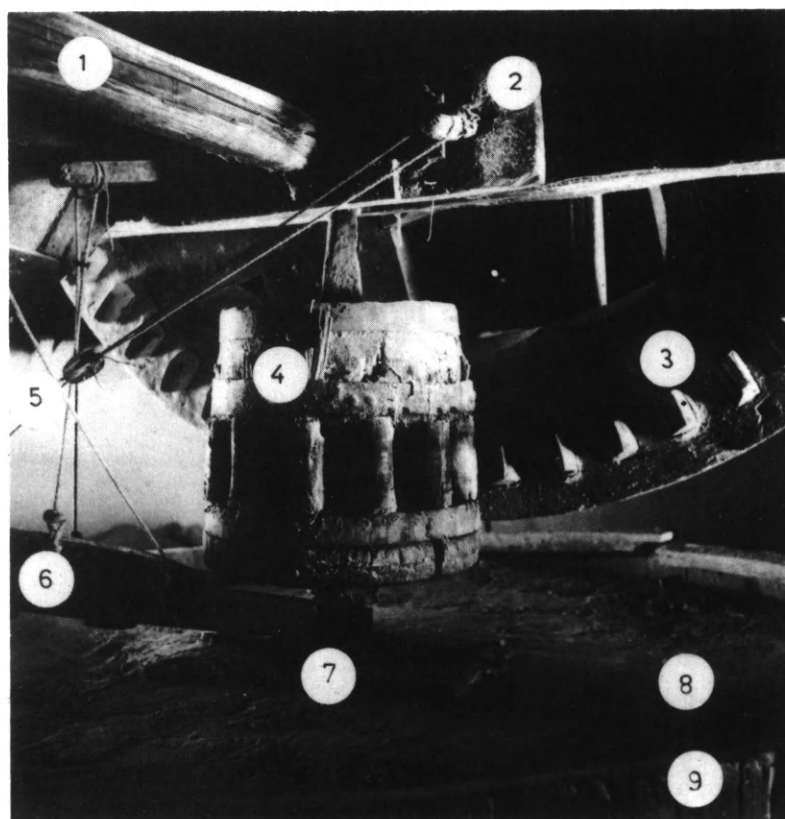
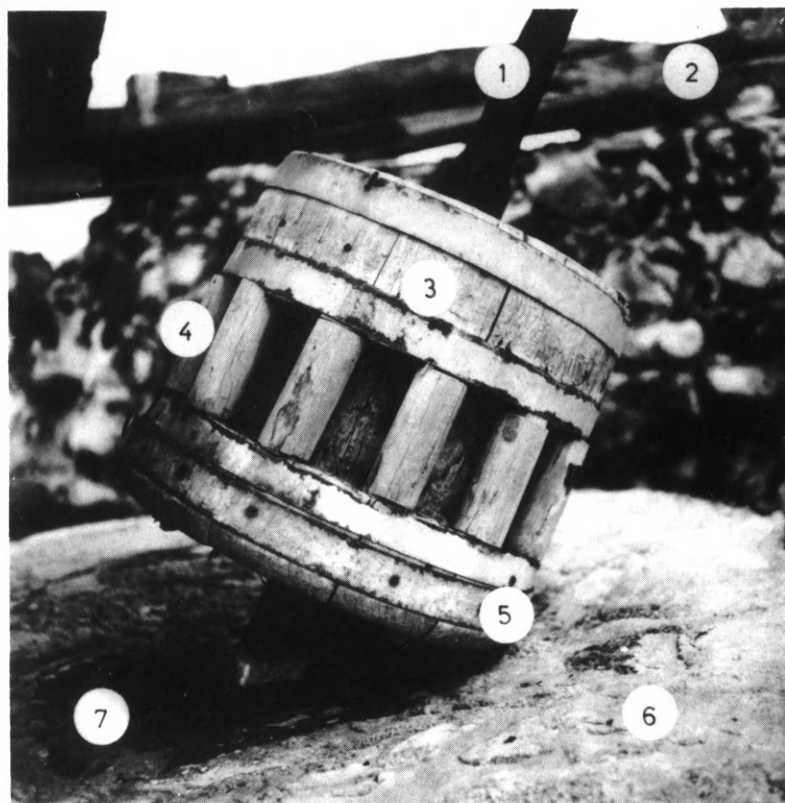
α. Μύλοι κοντά στο Άκρωτήρι Θήρας: 1. Έρσα με άξονι και καρτέρια. 2. Πίσω μαξιλάρι άξονιοῦ. 3. Έμπρὸς μαξιλάρι άξονιοῦ. 4. Κεφαλάρι με μπαστούνι και κουτούνια. 5. Γύροι και άπαναρικό. β. Μύλος Χώρας Σερί-
φου: 1. Έρσα. 2. Μπρατσόλια έρσας. 3. Άξόνι. 4. Χελιδόνα με τὸ καταμόχλι.

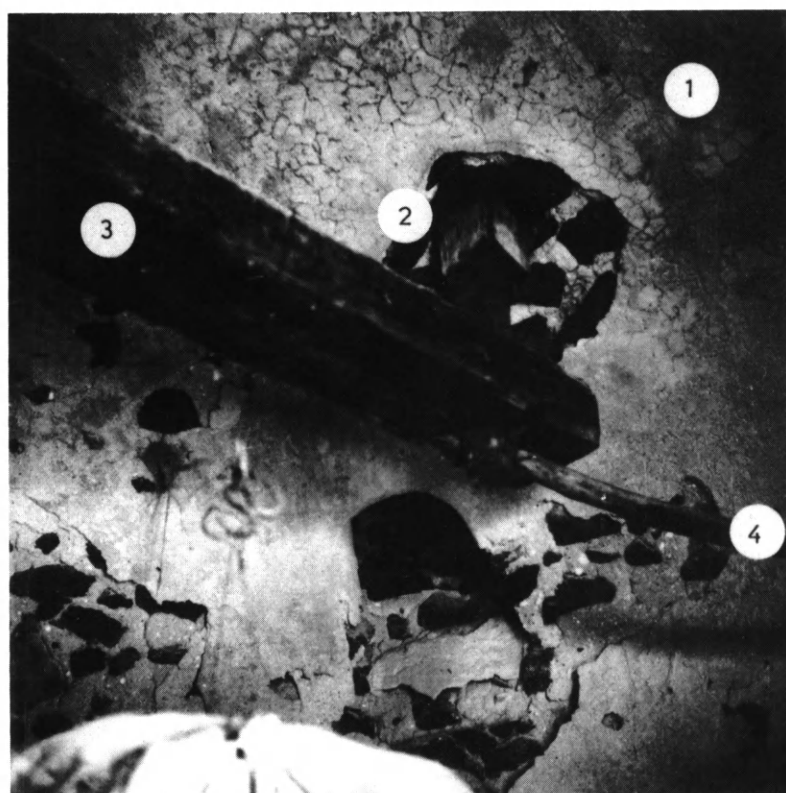
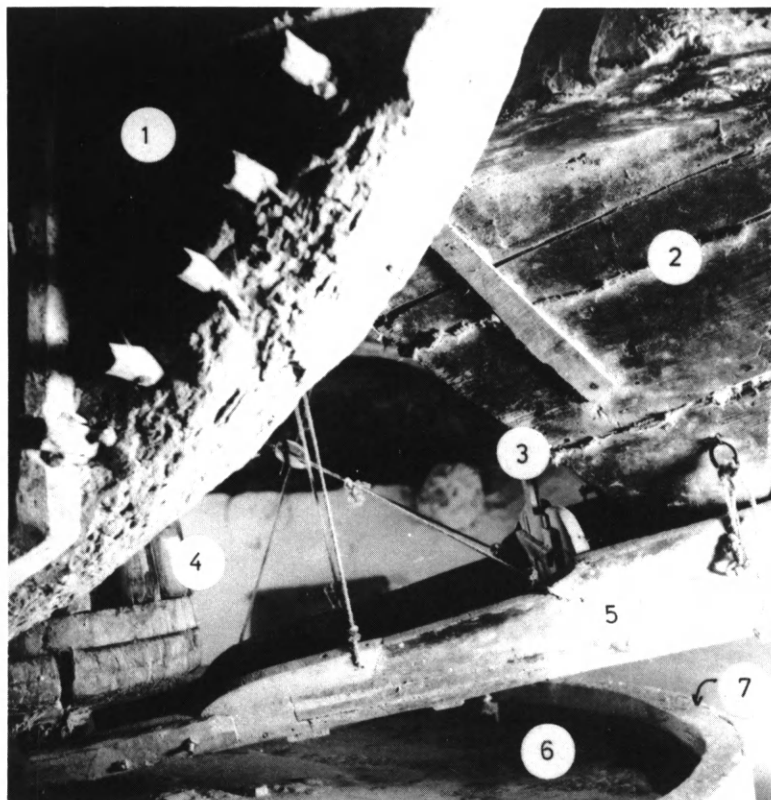
α. Μύλος κοντά στο Άκρωτήρι Θήρας: 1. Άξόνι. 2. Έμπρός μαξιλάρι. 3. Καταρικό. 4. Καυκή. 5. Τσέρκια, καβαλάρηδες. 6. Σκούντρο και ντάκος. β. Μύλος Έμ. Άξιώτη στον Βόθωνα Θήρας: 1. Τούρλα με σφυλάσο. 2. Άξόνι. 3. Έμπρός μαξιλάρι με άκαμάτη. 4. Παναρικό. 5. Δράκος. 6. Σοκορόσχοινο.

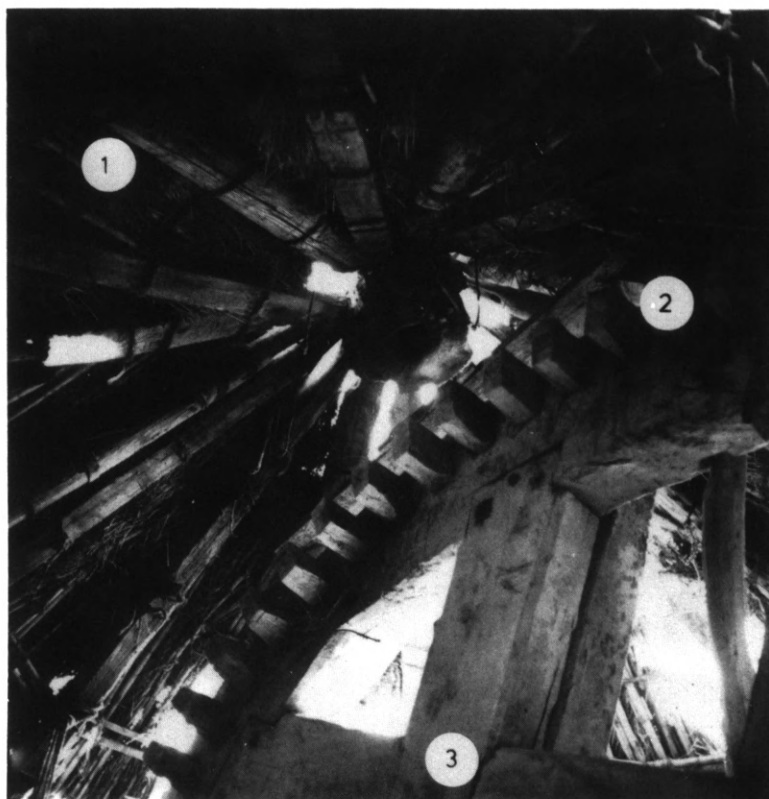
Μύλος Έμ. Άξιώτη στὸν Βόθωνα Θήρας. α: 1. Τουρλόξυλα καὶ ἐμπρὸς μαξιλάρι. 2. Γύρος. 3. Πάλος. 4. Μανέλλα. 5. Καταρικό. 6. Πελέθυρο. β: 1. Άξόνι. 2. Τούρλα. 3. Έμπρὸς μαξιλάρι. 4. Ό γύρος μὲ τὸ καυκί. 5. Καταρικό, καυκόξυλο. 6. Κούφωμα μύλου. 7. Ό μαστρο-Μανώλης Άξιώτης. 8. Φάλαγγι.

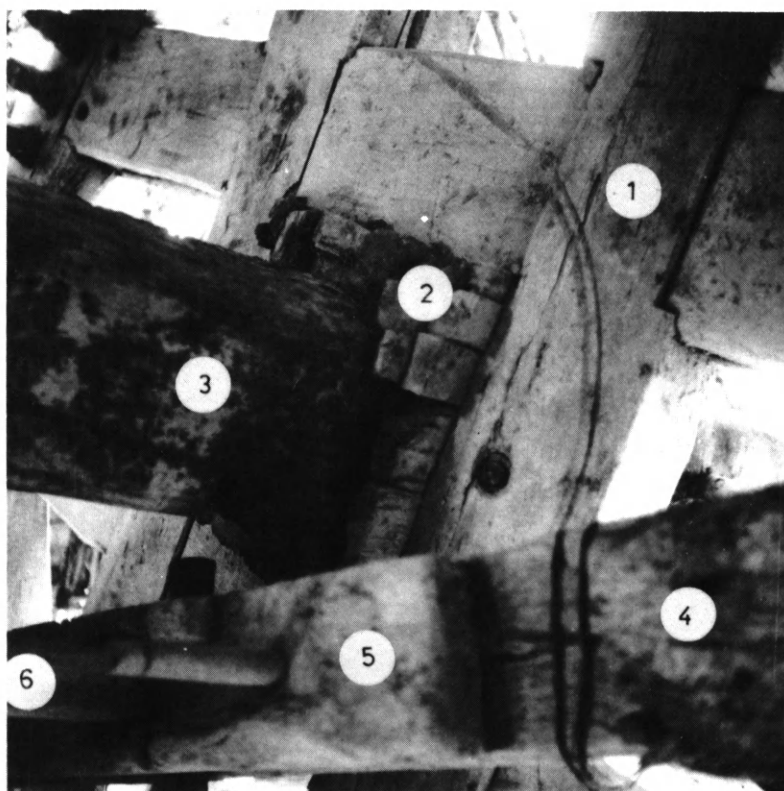
α. Μύλος κοντά στο Άκρωτήρι Θήρας: 1. Βασιλικό σίδερο. 2. Ζυγός. 3. Πεντάραβδο. 4. Ραβδιά. 5. Τσέρκια, καβαλάρηδες. 6. Παναρέα. 7. Φάλι. β. Μύλος Έμ. Κατσαβή στο Κάστρο Ίου: 1. Σκούντρο. 2. Χλάπα. 3. Έρόα με δόντια. 4. Πεντάραβδο. 5. Σχοινί. 6. Κουτάλα, χολέτρα. 7. Βασιλικό σίδερο και φάλι. 8. Παναρέα. 9. Άλευροήχη, φάρσες.

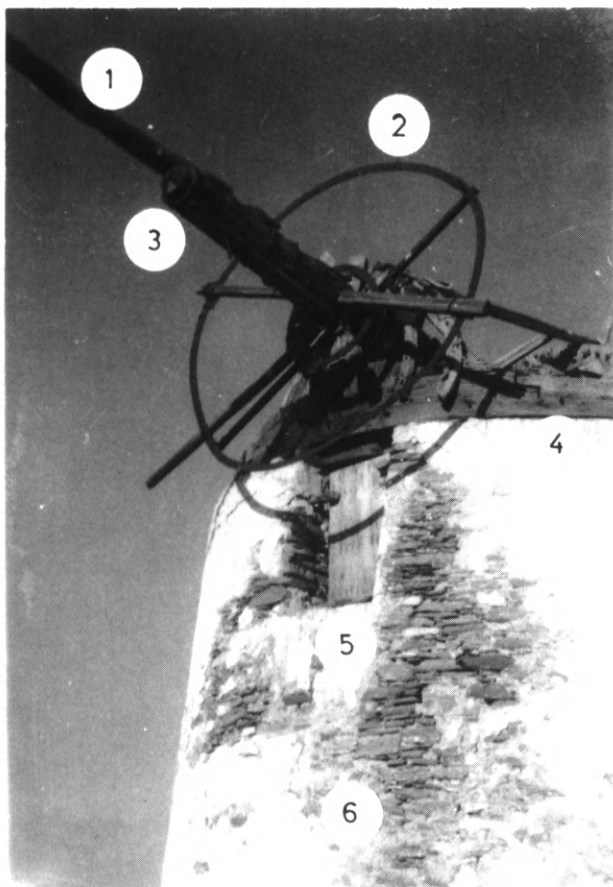
α. Μύλος Έμ. Κατσαβή στο Κάστρο Ίου: 1. Έρόα (ασφάλειες δοντιών). 2. Κόφα. 3. Κτένι. 4. Άνέμη. 5. Κουτάλα, σεπέτι, χολέτρα. 6. Παναρέα. 7. Άλευροήχη, φάρσες. β. Μύλος Έμ. Άξιώτη στὸν Βόθωνα Θήρας: 1. Άνώι (ή σφαιρική ὀροφή). 2. Άδράχτι. 3. Τράπεζα. 4. Τιμόνι.

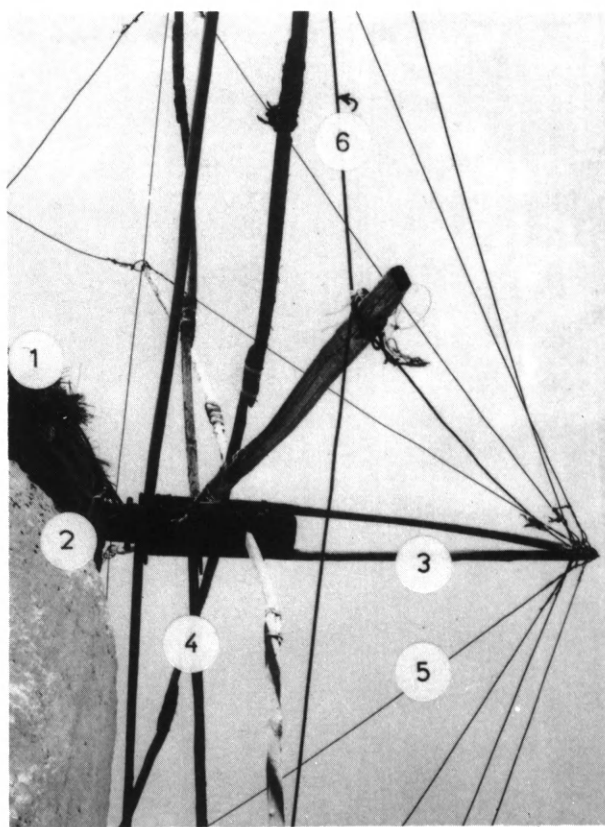
Μύλος Έμ. Άξιώτη στὸν Βόθωνα Θήρας. α: 1. Τουρλόξυλα καὶ χόρτο. 2. Έρόα μὲ δόντια. 3. Μπρατσόλια έρόας. β: 1. Σοκορόσχοινο. 2. Παναρέα. 3. Άλευροήχη, φάρσες. 4. Μυλόσταση.

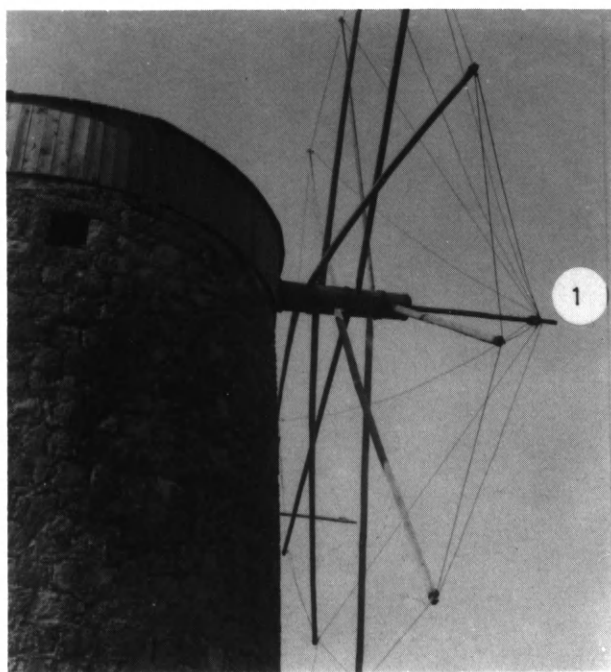
α. Μύλος κοντά στο Άκρωτήρι Θήρας: 1. Έρόα (πίσω δψης). 2. Τσέρκια, καβαλάρηδες. 3. Σφήνες δοντιῶν.
β. Μύλος Έμ. Άξιώτη στὸν Βόθωνα Θήρας: 1. Μπρατσόλια έρόας. 2. Σφήνες άξονιοῦ. 3. Άξόνι. 4. Ζυγός.
5. Χλάπα. 6. Σκοῦντρα.

α

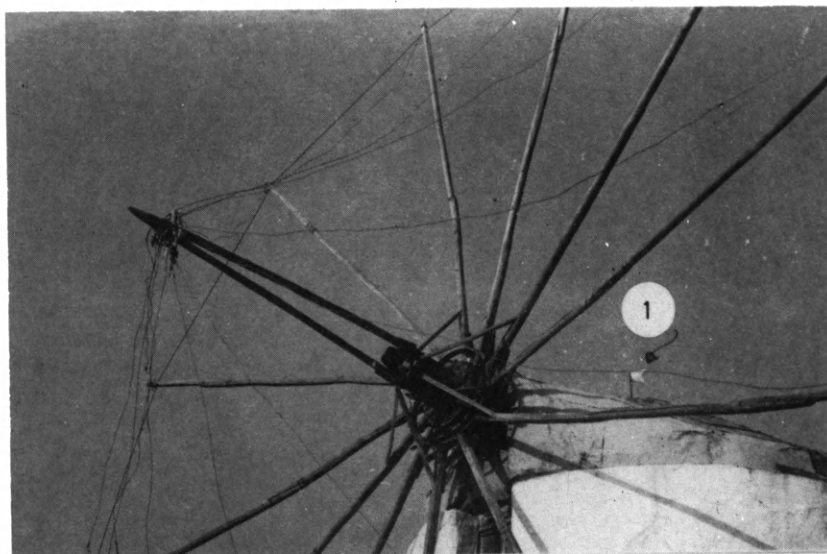

γ

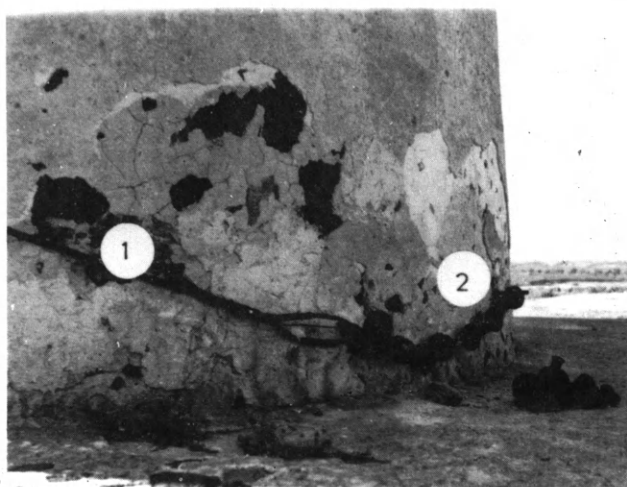

β

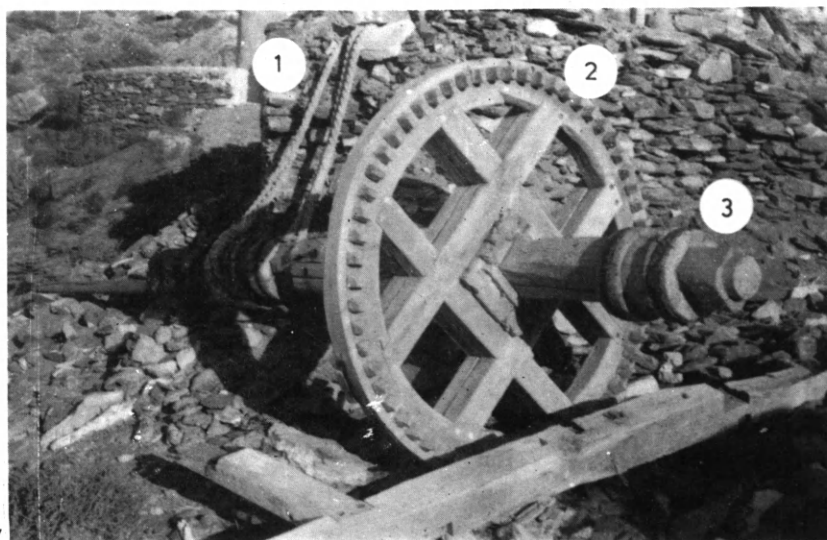
α. Μύλος στη Σίφνο: 1. Μπαστούνι. 2. Γύρος. 3. Άξόνι. 4. Γύρος του καθαρικού. 5. Παραθύρι. 6. Ντουβάρι του μύλου. β. Μύλος στη Χώρα Πάτμου: 1. Άρματωσιά φτερωτής-άνεμης, ξάρτια, αντένες. γ. Μύλος στο Κάστρο Ίου: 1. Τούρλα. 2. Άξόνι. 3. Κουτούνια. 4. Αντένες. 5. Ξάρτια. 6. Γύρω σύρμα.

α

β

γ

α. Μύλος στη Σίφνο: Ἀρματωσιά καὶ σημαία. β. Μύλος στὸν Βόθωνα Θήρας: 1. Σοκορόσχοινο. 2. Πάλος.
γ. Μύλος στη Σίφνο: 1. Σοκορόσχοινο. 2. Ἐρὸα μὲ δόντια. 3. Ἀξόνι.

Ἐπίλογος

Μὲ τὸν τόμο τοῦτο συμπληρώνεται τὸ μεγάλο ἀφιέρωμα στὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἔμπρακτη ἀνταπόκριση φίλων, συνεργατῶν καὶ μαθητῶν του στὴν πρόσκληση τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ 1983 γιὰ νὰ τιμηθεῖ ὁ Γενικός του Γραμματεὺς. Πέρασαν ἔκτοτε ἑπτὰ χρόνια· ὁ διδάσκαλος πρόλαβε νὰ ἰδεῖ τοὺς δύο πρώτους τόμους τοῦ ἀφιερώματος (1986, 1987). Ὁ τρίτος ἐκδόθηκε τὸ 1989.

Τὸ ἀφιέρωμα ποὺ ξεκίνησε ὡς στέφανος νικητοῦ κατέληξε νὰ γίνῃ τὸ ἐπιτύμβιο βίου ἀφιερωμένου στὴν ἐπιστήμη. Μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ δεύτερου τόμου ὁ ὁποῖος τοῦ προσφέρθηκε τὴν ἡμέρα τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἐπετείου τῶν 150 χρόνων (24 Σεπτεμβρίου 1987) τελείωσε μιὰ μακρότατη περίοδος τῆς ἱστορίας τῆς Ἑταιρείας καὶ ἀμέσως ἐκδηλώθηκαν τάσεις ποὺ ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἦταν γνωστές. Ἐχοντας ὅμως ὁ Γ.Μ. τὴν ἀπαιτούμενη ἠθικὴ καὶ ὀργανικὴ ἀντοχὴ μποροῦσε νὰ τὶς τιθασεῖ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν προκάτοχό του ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ ἀποφύγει, κατὰ τὰ τέλη τοῦ βίου του, δυσμενεῖς ἐπιρροές.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀναστ. Ὀρλάνδου εἶχε δημιουργηθεῖ στὴν Ἑταιρεία ἓνας πολὺ μικρὸς κύκλος ἀνθρώπων ποὺ τοὺς ἔνωσε ἡ κοινὴ ἐπιθυμία τῆς κατὰκτησης. Πρόθυμο ὄργανό τους ἔγινε ἄτομο ποὺ εἶχε τὴ δυνατότητα, χάρις στὴ θέση ποὺ κατεῖχε, νὰ πληττεῖ ὑπολήψεις. Μὲ μία σειρά μελετημένων ἐνεργειῶν δημιουργήθηκε τὸ ἀναγκαῖο κλίμα εἰσόδου στὴν Ἑταιρεία προσώπων τὰ ὁποῖα θὰ χρησιμοποιοῦνταν στὴν κατάλληλη στιγμή, ὅπως συνέβη.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἐξωφύλλου (ΑΕ 1987, 193 σημ. 1) ἦταν ἡ πρώτη φανερὴ ἐκδήλωση τῆς κρίσης. Ἀκολούθησαν μετὰ τὶς ἑορτὲς τῶν 150 χρόνων γεγονότα ποὺ ἐπληξάν στὴν ἀρχὴ ὀργανικὰ τὸν Γ.Μ. Ἐγινε ὅμως ἀμέσως φανερὸ ποιοὺς ἦταν ὁ Δούρειος Ἴππος, ποιοὺς ὁ πολιορκητικὸς κριδὸς καὶ ποιοὺς ὁ στόχος. Ἦδη ὅμως ἦταν πολὺ ἀργὰ γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς κατάστασης ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ καὶ τὰ πράγματα ἐξελίχθηκαν μὲ ταχύτητα, σύμφωνα μὲ ἓνα καθορισμένο σχέδιο τοῦ ὁποίου τὴ φανερὴ, τὴν εὐεργετικὴ, ὥση εἶχε ἐγκρίνει ὁ ἴδιος ὁ Γ.Μ. πιστεύοντας ὅτι ἀποσκοποῦσε στὴν προστασία ἀπὸ διαβολὲς τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῆς Ἑταιρείας.

Ἡ δευτέρη καὶ τελικὴ φάση τοῦ σχεδίου ἐπέτυχε τὴν ἠθικὴ συντριβὴ τοῦ Γ.Μ., ἡ ὁποία προκάλεσε τὸν θάνατό του ὅπως παραστατικὰ ἐξιστόρησε ὁ Μιχ. Σακελλαρίου (*Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν* 63, 1988, 415-417). Ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκείνη ἐκδηλώνεται ἡ γενικὴ ἀντίδραση τὴν ὁποία δὲν εἶχαν ὑποπτεύσει οἱ δημιουργοὶ τοῦ κακοῦ. Ἡ ἀντίδραση αὐτὴ ἔδειξε πὼς εἶχε φθάσει ἡ ὥρα γιὰ

τὴν ἐξάλειψη τῆς νοσηρότητας ποὺ ἔχοντας ἡλικία πολλῶν δεκαετιῶν εἶχε φέρει τὴν Ἑταιρεία σὲ πλήρη ἀπολίθωση. Ἡ Ἑταιρεία ἀπὸ τὴ γέννησὶς τῆς ποτὲ δὲν διακρίθηκε γιὰ ρηξικέλευθες τάσεις καὶ τὶς τελευταῖες δεκαετίες εἶχε πάψει νὰ ἐνεργεῖ δημιουργικά. Θεωρήθηκε ὅτι ἡ ἐκτέλεση μέτριων ἀνασκαφῶν καὶ ἡ ἔκδοση τριῶν περιοδικῶν μὲ μέτριο περιεχόμενο, ὡς καὶ μερικῶν μονογραφικῶν, ἀποτελοῦσε τὴν ὀλοκλήρωση τῶν αἰτημάτων τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀπέβλεπαν πρὸς αὐτήν. Καὶ ὅσο καὶ νὰ φανεῖ παράδοξο, ἡ ἀπολίθωση αὐτὴ ἡ ὁποία εὐκόλυνε τὰ σχέδια τῶν ἀνθρώπων γιὰ τοὺς ὁποίους ἐγίνε λόγος, ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς κρίσης καὶ τῆς ἀντίδρασης.

Ἡ Ἑταιρεία ἐπὶ μεγάλο χρονικὸ διάστημα καθόριζε τὴν ἀρχαιολογικὴ ἰδεολογία καὶ νοοτροπία, ἀσυναίσθητα βέβαια καὶ χωρὶς νὰ ἔχει ποτὲ διακηρύξει σαφεῖς γραμμὲς ἐνεργείας. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία παρὰ τὸ ὅτι πολλὰς φορὲς ταυτίστηκε μὲ τὴν Ἑταιρεία δὲν μπόρεσε νὰ ἐμπνεύσει στὰ πρόσωπα ποὺ τὴν ἀπάρτιζαν πίστη στὴν ἀποστολὴ τους προάσπισης τῶν μνημείων, δηλαδὴ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς παράδοσης τοῦ τόπου μας. Ὑπῆρχε παλαιότερα, ἀνάμεσα στὰ λίγα πρόσωπα ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν, ἓνα *esprit de corps* ποὺ ἐκδηλωνόταν σὲ χαμηλοὺς τόνους καὶ τὸ ὁποῖο ἐξαφανίστηκε μετὰ τὸ 1973 μαζὶ μὲ ὅλες τὶς ἀρετὲς ποὺ χαρακτήριζαν μιὰ παλαιότατη ἐπιστημονικὴ Ὑπηρεσία.

Ἡ πολὺ σύντομη ἀνοιξὴ τῆς περιόδου 1960-1967 ὀφειλόταν στὴν ὑπαρξὴ προσώπων ὅπως ὁ Ἰω. Παπαδημητρίου, ὁ Χρ. Καροῦζος, ὁ Ἰω. Μηλιάδης, ὁ Ἰω. Κοντῆς, ὁ Μαν. Χατζηδάκης, οἱ ὁποῖοι κατόρθωσαν νὰ ἐμπνεύσουν στὰ παλαιὰ στελέχη τῆς Ὑπηρεσίας καὶ στοὺς νέους Ἐπιμελητὲς πίστη στὸ ἔργο τους καὶ στὴν ἐπιστήμη. Τότε λοιπὸν ἡ Ὑπηρεσία ξεχώρισε καὶ ἀνέλαβε ἡγετικὸ ρόλο, ἐνῶ ἡ Ἑταιρεία παρέμενε στάσιμη, γερασμένη καὶ ἀντιδραστικὴ χωρὶς νὰ ἀντιλαμβάνεται τὸ τί συνέβαινε στὸν τόπο.

Τὰ ὅσα ἐγίναν μετὰ τὸ 1967 στὴν Ἑλλάδα ἀνέτρεψαν τὶς βραχυχρόνιες προσπάθειες ὀργάνωσης τῆς Ὑπηρεσίας καὶ ἔκτοτε καμιὰ τάση βελτίωσης τῶν πραγμάτων δὲν σημειώθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς παλιοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς νέους. Ἀντίθετα ἡ συρροὴ σ' αὐτὴν προσώπων τυχαίας προέλευσης σὲ ἀριθμὸ ἐκπληκτικὸ τῆς ἀφαίρεσε κάθε πνευματικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ὑπόσταση καὶ χαρακτῆρα καὶ τὴ μεταμόρφωσε, ὅπως καὶ τὴν ἐκπαίδευση, σὲ φιλανθρωπικὸ ἴδρυμα, πεδίο ἀτομικῶν ἐπιδιώξεων καὶ ἀσφαλὲς λιμάνι ἐξασφάλισης τοῦ ἐπιουσίου καὶ ἀναμονῆς τῆς συνταξιοδότησης. Ἡ ἀπολίθωση ἐξάλλου τῆς Ἑταιρείας στεροῦσε ὀλοκληρωτικὰ τὸν τόπο ἀπὸ τὴ δυνατότητα οἰασδῆποτε δημιουργικῆς ἐνεργείας στὴν κατ' ἐξοχὴν ἐθνικὴ ἐπιστήμη, τὴν ἀρχαιολογία. Τὰ γεγονότα ὅμως τῆς Ἑταιρείας τοῦ 1987 καὶ 1988 ἔφεραν τὴ λύση σὲ μεγάλο τμῆμα ἐνὸς καίριου ἐλληνικοῦ προβλήματος. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐκεῖνοι ποὺ ἐπεδίωξαν τὴν κατάκτηση τῆς Ἑταιρείας πέτυχαν μὲ τὶς ἐνέργειές τους τὸν θάνατο τοῦ Γ.Μ. ἀλλὰ δὲν μπόρεσαν νὰ προχωρήσουν περισσότερο. Τὰ πράγματα ἐγίναν ὅπως τὰ περιγράφει ὁ Ξενοφῶν (*Ἑλληνικά* Ζ, V, 26): *Τούτων δὲ πραχθέντων τούναντίον ἐγεγένητο οὐ ἐνόμισαν πάντες ἄνθρωποι ἔσεσθαι*. Ἀποδείχτηκε γιὰ μιὰν

ἀκόμη φορά ὅτι οἱ ἐνέργειές μας, εἴτε πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιστήμη, εἴτε γιὰ τὴν πολιτική, πρέπει νὰ εἶναι σύμφωνες μὲ τὸ δίκαιο καὶ τὸ ὀρθό. Οἱ ἄνθρωποι παρασύρονται πολλὰς φορές ἀπὸ φανταχτερὰ λόγια καὶ ἀπατηλὰς ἐμφανίσεις, στὸ τέλος ἐπικρατεῖ ἐκεῖνο ποὺ ἐπιτάσσουν οἱ καιροί.

Ὁ Γ.Μ. ἔφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ σὲ πλούσιο γῆρας καὶ δὲν πρόλαβε, ὅπως θὰ ἤθελε, νὰ ἀκούσει ὅλα τὰ «φίλια ἔπη» ποὺ τοῦ προσφέρθηκαν ὡς ἐκδήλωση τιμῆς γιὰ τὸ ἔργο του. Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας αἰσθάνεται χαρὰ καὶ ἱκανοποίηση ποὺ χάρις στίς προσπάθειες καὶ τοὺς κόπους τῶν συνεργατῶν του ἔφθασε σὲ πέρας ἓνα σημαντικὸ ἔργο ποὺ τιμᾷ τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

Γεν. Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας